

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XX

2012

140
de ANI
1872 - 2012

MUZEUL BANATULUI TIMIȘOARA

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE

XX

2012

M U Z E U L B A N A T U L U I T I M I Ş O A R A

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XX

2012

*Volum dedicat aniversării a 140 de ani de existență
a Muzeului Banatului
1872–2012*

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2012

Colegiul de redacție:

Dan Leopold CIOBOTARU, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Lector dr. Ligia BOLDEA, Nicoleta DEMIAN-TOMA, Prof. dr. Vasile DUDAȘ, Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU, Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Călin TIMOC, *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa:

Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to

Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:

Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:

Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

EDITURA MEGA

Cluj-Napoca

e-mail: mega@edituramega.ro

www.edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

FLORIN DRAȘOVEAN

Analele Banatului, Arheologie-Istorie, Serie Nouă, la ceas aniversar 9

VASILE DUDAȘ

Traian Vuia – reprezentant de frunte al aviației mondiale 13

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

ION MOTZOI CHICIDEANU, MONICA ȘANDOR CHICIDEANU

O brățară din bronz descoperită la Plosca (jud. Dolj) ☞ *A Bronze Bracelet Discovered at Plosca (Dolj County)* 17

MONICA ȘANDOR CHICIDEANU

O reprezentare miniaturală de încălțăminte descoperită la Plosca-Cabana de metal, jud. Dolj ☞ *A Miniatural Shoe Representation, Discovered at Plosca-Cabana de metal, Dolj County* 23

VALERIU ȘÎRBU

Le casque gréco-illyrien a représentations figuratives (VIe–Ve siècles av. J.-C.) de Găvojdia, dep. de Timiș ☞ *The Greek-Illyrian Helmet with Human Representations (VIth–Vth centuries B.C.) from Găvojdia, Timiș County* 33

AUREL RUSTOIU

The Ceramic Human Head from Deta (Timiș County). About the La Tène Vessels with Anthropomorphic Decoration from the Carpathian Basin 57

RADU ARDEVAN, RADU ZĂGREAN

Eine römische Inschrift von Jebucu (Sălaj Kreis) ☞ *A Roman Inscription from Jebucu* 73

DAN AUGUSTIN DEAC

A Reconsideration of the so-called Isis Statuette from Porolissum 85

SILVIU I. PURECE

The End of the Roman Habitation at Buridava (Stolniceni, Vâlcea County) 91

LAVINIA GRUMEZA

Sicrie și amenajări funerare din lemn atestate la sarmații de pe teritoriul Banatului ☞ *Coffins and Funerary Wooden Structures Discovered on the Sarmatian Territory of Banat* 97

ISTORIE MEDIE

CĂLIN COSMA

Dépôts de vases en céramique dans les tombes de la Transylvanie des VIIe–Xe siècles ☞ *Construction as an Embodiment of Knowledge – Monumental Circular Ditch Complexes (Kreisgrabenanlagen) in Central Europe in the 5th Millennium BC* 117

DUMITRU ȚEICU

Historic Geography and Archaeological Topography at Bulci and Căpâlnaș 147

IUSZTIN ZOLTÁN

Politică și administrație în Districtul Caransebeș (sec. XIV–XV) ☞ *Politics and Administration in the Caransebeș District (XIVth–XVth Centuries)* 157

ADRIAN MAGINA

Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg ☞ *The Catholic Parishes of Banat in the Age of Sigismund of Luxembourg*..... 173

RĂZVAN IOAN PINCA, IOAN STREMTAN

Cercetări de geografie istorică și arheologie medievală la Coșteiu (jud. Timiș) ☞ *Research of historical geography and medieval archeology at Coșteiu (Timiș County)* 189

ALEXANDRU SZENTMIKLOSI, ANDREI BĂLĂRIE

Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul Evului Mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare ☞ *Contributions to the Knowledge of the Evolution of the Town of Timișoara at the End of the Middle Ages. Archaeological Preventive Investigations Within the Suburbs of Palanca Mare*..... 205

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

LIGIA BOLDEA

Asupra unor controverse fiscale în Caransebeșul primei jumătăți a secolului al XVII-lea ☞ *On Some Fiscal Controversies Within the First Half of the 17th Century in Caransebeș*..... 241
Über fiskalische Kontroversen im Karansebesch der ersten Hälfte des 17. Jhs 243

COSTIN FENEȘAN

Artileria cetății Timișoara la 1716 ☞ *The Guns of the Fortress of Timișoara (Temesvar) in 1716*..... 245

ZORAN MARCOV

Colecția de iatagane a Muzeului Banatului Timișoara ☞ *The Yataghans Collection of the Banat Museum*..... 259

TEODORA LIGIA DRĂGHICI

Confirmări ale nobilității solicitate autorităților comitatense în cursul secolului al XIX-lea de către reprezentanți ai familiilor de origine română înnobilate în secolele XVI–XVIII ☞ *Nobility Confirmation Asked from the County Authorities in the 19th Century by the Representatives of the Romanian Origin Noble Families Ennobled During 16th–18th Centuries*..... 285

CIPRIAN GLĂVAN

Învățământul de limbă germană din Banat până la începutul perioadei dualiste ☞ *The Education System in German Language in Banat until the Austro-Hungarian Compromise of 1867*..... 291

LÓRÁND BALLA

Asociațiile civile locale și modernizarea agrară regională în perioada dualismului austro-ungar. Un studiu de caz comparativ al activității Societății Agrare din comitatul Timiș și a Asociației Agricultorilor din Regiunea de Sud ☞ *Local Civil Associations and Regional Agrarian Modernisation During the Austro-Hungarian Dualism. A Comparative Case Study of the Agrarian Society's Activity in Timiș County and of the Agriculturers Asociation from the Southern Region*..... 297

RADU ARDELEAN

Impresiile bănațeanului Vicențiu Grozescu despre Dobrogea la 1885 ☞ *The Dobrogea in the View of Vicențiu Grozescu in 1885*..... 319
Les impressions du Vincent Grozescu du Banat sur Dobroudja en 1885 322

CARMEN ALBERT	
The Portrait of a Sociologist Advocate	323
HADRIAN GORUN	
Revendicările României privind Transilvania, Banatul și Bucovina în perioada neutralității (1915). Mărturii documentare franceze și românești ☞ <i>The revendications of Romania regarding Transylvania, Banat and Bucovina during the period of neutrality (1915). French and Romanian documentary evidences</i>	331
VASILE RĂMNEANȚU	
Activitatea Primăriei Timișoara în perioada 1926–1927 ☞ <i>The Activity of Timișoara City Hall in the Period 1926–1927</i>	343
MARIAN-ALIN DUDOI	
The Activity of Air Vice Marshal Donald F. Stevenson, Head of the British Military Mission in Romania (1944–1945)	355
EUSEBIU NARAI	
Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948) (III) ☞ <i>The Banking-Financial Situation in the Severin District (1944–1948) (III)</i>	361
<i>La situation financière-bancaire dans le département du Severin (1944–1948) (III)</i>	377
GABRIEL MOISA	
Electoral Practices in a Changing World: Study Case of the Patriots' Union Organization. Bihor County Organization (1945–1947)	379
RADU PĂIUȘAN	
Din istoricul Partidului Național-Popular în Banat în a doua jumătate a anului 1946 ☞ <i>From the History of National-Popular Party in Banat in the Second Half of the Year 1946</i>	383
<i>De l'histoire du parti National-Populaire Banatien pendant la deuxième partie de l'année 1946</i>	391
RAUL IONUȚ RUS	
Cotele obligatorii și țărănimea în județul Timiș-Torontal. 1945–1948 ☞ <i>Compulsory Quotas and the Peasantry in Timiș-Torontal County. 1945–1948</i>	393
IOANA MARIA COSMA	
„Drumul femeii” spre emancipare ☞ <i>The Woman's Road to Emancipation</i>	401
<i>La voie de la femme vers l'émancipation</i>	408
ANTONIO FAUR	
Organizarea unor acțiuni de salvare (în anul 1944) a evreilor din Ungaria și Transilvania de nord. Contribuții istoriografice (1990–1994) ☞ <i>Organization of Rescue Actions (in 1944) of Jews from Hungary and Northern Transylvania. Historiographic Contributions (1990–1994)</i>	409

OBITUARIA

RADU ARDEVAN	
In memoriam Vasile Lica	419

RECENZII

GIDÓ ATTILA	
Holly Case, <i>Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II</i> , Stanford University Press, Stanford, 2009, 349 p.	425
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE	429

ANALELE BANATULUI, ARHEOLOGIE-ISTORIE, SERIE NOUĂ, LA CEAS ANIVERSAR

În acest an, anuarul muzeului nostru, *Analele Banatului*, seria nouă, își rotunjește aparițiile prin numărul al XX-lea. Acest eveniment editorial se alătură unei alte sărbători a muzeologiei și cercetării trecutului bănățean, aniversarea a 140 de ani de la fondarea Muzeului Banatului.

Privind retrospectiv această perioadă venerabilă a existenței muzeului, marcată de sușuri și coborâșuri, de perioade faste și nefaste, putem constata faptul că, în ciuda vicisitudinilor vremurilor, activitatea complexă a instituției noastre s-a împletit și a fost completată și susținută de o importantă latură editorială. Încă de la începuturi, cărturari precum Ormós Zsigmond, Szentkláray Jenő, Janky Károly, Miletz János, Patzner István și alții, au promovat o activă activitate publicistică care a avut ca centru revista Societății de Istorie și Arheologie, *Történelmi és Régészeti Értesítő*, precursora *Analelor Banatului*. Pe parcursul a aproape jumătate de secol (1873-1917) publicația Societății și, mai apoi, a Muzeului Bănățean a susținut publicarea rezultatelor cercetărilor din domeniul arheologiei, istoriei, istoriei artei și etnologiei. În paginile revistei timișorene au publicat studii, multe dintre ele de referință chiar și acum după curgerea anilor, personalități precum Bodog (Felix) Milleker, Szentkláray Jenő, Miletz János, Pontelly István, Berkeszi István, Baróti Lajos, Antal Pfeiffer și alții.

Această evervescență culturală și publicistică a fost întreruptă de Marele Război și de evenimentele ce i-au urmat. Trecerea Banatului în componența Regatului României a avut profunde implicații pentru activitatea editorială a Muzeului Bănățean. Numirea la conducerea instituției a unor oameni cu mai puține competențe în domeniu, cât și lipsa unui sprijin concret din partea autorităților, au avut un efect negativ pentru întreaga activitate a muzeului din deceniul al treilea. Cu toate acestea, în 1923, s-a încercat continuarea tradiției antebelice prin publicarea revistei *Gemina*. Fără a se ridica la valoarea științifică a publicației de dinainte de 1917, *Gemina* a însemnat începuturile editoriale ale etapei românești din istoria Muzeului Bănățean și trebuie remarcată ca atare.

După o sincopă de patru ani în care cuvântul tipărit a fost trimis în penumbră, în 1928, prin venirea lui Ioachim Miloia la direcțiunea acestei instituții, s-a petrecut o renaștere pentru muzeu și, deopotrivă, pentru activitatea sa publicistică. Cărturarul bănățean a editat, cu mari greutăți financiare, revista, pe care a numit-o sugestiv, *Analele Banatului*. În paginile sale au fost publicate studii de istoria artei, arheologie, istorie, sociologie, muzicologie și etnografie, studii semnate de Miloia, C. Daicoviciu, I. Velceanu, P. Nemoianu, I. Ghenadie, I. Boroș, Gh. Ciuhandu, I. Gropșianu și alții. Unele dintre studii, pentru prima dată în publicistica istorică din Banat, au avut rezumate în limbi străine. Nu au fost neglijate nici prezentarea de recenzii ale unor publicații apărute în țară și străinătate și cronicile unor evenimente artistice. Din păcate, în 1931, constrângerile financiare din perioada Marii Crize l-au determinat pe Miloia să suspende publicarea *Analelor Banatului*. Cu toate acestea, cu optimismul său, marcat însă de un realism ce, din păcate, s-a dovedit a fi profetic, Miloia scria: ” ... vom încerca să răzbatem, fie chiar apărând de mai puține ori pe an, căci a pierde continuitatea înseamnă încetarea acestei publicații susținută azi exclusiv din entuziasmul câtorva îndragostiți de pământul natal”.

Și cuvintele lui Ioachim Miloia s-au adevărat!. De la încetarea publicării *Analelor*, s-au scurs patru decenii în care Muzeul Banatului nu a mai editat o revistă proprie. Patru decenii în care muzeul a trecut prin profunde transformări, reșezări și paradoxuri, de la epoca sfârșitului de interbelic în care inițiativele conducerii instituției erau acceptate de oficialii vremii, dar nu erau susținute financiar, la susținerea inițiativelor și fondurile generoase ale postbelicului marcat de constrângeri ideologice.

În anul 1971, după o competentă și laborioasă activitate de reformare, modernizare și dezvoltare a muzeului, Marius Moga, la îndemnul și cu sprijinul magistrului său Constantin Daicoviciu – care și semnează Cuvântul înainte, editează primul număr din anuarul *Tibiscus*. Această nouă denumire a fost aleasă, în detrimentul vechiului nume, datorită unor considerente de ordin politic, date

de publicarea în Analele Banatului a unor recenzii ale unor reviste de orientare fascistă și de tipărirea pe pagina de gardă a numărului IV, fascicula I din 1931, a portretului regelui Carol al II-lea. Continuând politica de dezvoltare editorială promovată de Moga, în 1974, în îngrijirea lui Aurel Turcuș, apare și primul volum din seria Etnografie.

În acești ani, sub coordonarea lui Marius Moga și, din 1975, a lui Florin Medeleț, revista *Tibiscus-Istorie* a devenit un reper al producției istoriografice din Banat, o tribună de la care specialiștii au putut să-și facă cunoscute rezultatele cercetărilor. Din păcate, această situație nu a continuat; eliberarea în 1980 a lui Florin Medeleț din funcția de director al Muzeului Banatului și decizia noii conduceri, profund ancorată politic în ideologia comunistă, de a topii șpaltul ultimului număr (VI) din *Tibiscus*, aflat la stadiul "bun de tipar", a avut implicații negative asupra destinului anuarului. O nouă publicație, *Analele Banatului*, serie nouă, nr. 1/1981, tipărită în grabă la inițiativa noii conduceri, menită a înlocui ceea ce fusese eliminat, a însemnat, din punct de vedere științific, un mare regres față de nivelul atins de *Tibiscus*. Cu câteva excepții, articolele publicate, pe lângă faptul că unele nu au nici măcar aparat critic, sunt profund ideologizate. Singurul aspect pozitiv care poate fi însă notat, a fost faptul că Mihai Fătu a convins activul de partid – de care depindea exclusiv această schimbare – că titlul de *Analele Banatului* nu este o reminiscență a ideologiei fasciste și burgheze ci reprezintă, cel mai fidel, spiritul culturii bănățene și menirea științifică și muzeografică a Muzeului Banatului. Răul fusese însă făcut; reînnoarea tradiției publicistice a fost tăiată, în ciuda unor încercări repetate făcute în perioada 1985-1989 de a relua publicarea revistei.

Abia în anul 1991, datorită eforturilor personale și a prestigiului de care se bucura Florin Medeleț, se strâng studii de specialitate și, peste doi ani, apare numărul 2 al *Analelor*, seria nouă. De atunci și până în 2006, cu o singură întrerupere în 1995, *Analele Banatului* a apărut anual, fiind publicate zece volume, unele în mai multe fascicule și numere, păstrându-se, în linii generale, structura tematică stabilită în anii 70 de Marius Moga.

Perioada 1996-2002 se caracterizează și prin reluarea, după o lungă perioadă, a publicării concomitente și a seriilor *Etnografie* și *Artă*, iar din 1997 a apărut și primul număr al anuarului Muzeului Satului Bănățean, pe atunci secție a Muzeului Banatului, intitulat *Memoria Satului Românesc*.

Din anul 2006, odată cu introducerea de către CNCSIS (actualmente CNCS) a competiției de

evaluare anuală a revistelor umaniste, politica editorială a *Analelor Banatului*, pe lângă respectarea propriilor standarde, s-a adaptat și acestor cerințe. Pe lângă promovarea consecventă a studiilor de specialitate de o reală valoare la cercetarea istoriei Banatului și a regiunilor adiacente, s-a decis ca studiile de mică anvergură, rapoartele de săpătură precum și cronică Muzeului Banatului să fie tipărite în publicații separate.

Renunțarea la aceste categorii de articole nu a însemnat o detașare de una dintre laturile activității muzeului, iar pentru a le promova în continuare – dar în alt cadru editorial – am propus conducerii instituției publicarea acestora în revista *Patrimonium Banaticum* sau editarea unei noi serii anuale în care să fie tipărite rapoartele arheologice (intitulată *Archaeologia Banatica*) și a unei *Cronici a Muzeului Banatului*.

Valoarea articolelor publicate în acești ultimi ani, semnate de personalități ale științei și culturii din țară și străinătate, precum László Bartosiewicz, Doina Benea, Clive Bonsall, Costin Feneșan, Svend Hansen, Nándor Kalicz, Gheorghe Lazarovici, János Makkay, John-Michael O'Shea, Dumitru Protase, Alice Reiningier, Wolfram Schier și alții, dar și de cercetători tineri aflați la porțile afirmării, au mărit prestigiul de care se bucura deja *Analele Banatului*. Creșterea calității științifice a ultimelor volume se datorează și activității susținute în cadrul colegiului de redacție a profesorilor Wolfram Schier (Freie Universität Berlin) și John-Michael O'Shea (Michigan University, Ann Arbor), personalități cu o bogată activitate profesională, care activează și ca editori ai prestigioaselor reviste *Prähistorische Zeitschrift* și, respectiv, *Journal of Anthropological Archaeology*.

Ca o încununare firească a acestei stări de fapt, CNCSIS (CNCS) a clasificat revista la categoria B (în 2007), B+ (în 2010) și B (fostul B+, din 2011), în acest moment fiind singura publicație de specialitate din vestul țării încadrată în această categorie.

Poziția centrală, singulară în acest moment la acest nivel, ocupată de *Analele Banatului* în sfera valorificării cercetărilor istorice din Banat, a obligat Colegiul de Redacție la o reconfigurare a standardelor de calitate, atât din punctul de vedere al conținutului studiilor, cât și al calității prezentării tipografice a revistei.

În cadrul acestei noi politici editoriale, singurul criteriu acceptat pentru publicarea unui studiu în paginile revistei este legat indisolubil de valoarea, originalitatea, interpretarea și integrarea informației în contextual epocii pe care o tratează. Prin prisma acestui principiu, în procesul

de recenzare (peer review), numele autorilor trec în plan secund, ce contează cu adevărat în luarea deciziei este valoarea produsului cercetării, indiferent cine este semnatarul. Acest lucru se poate observa în cuprinsul acestui volum; alături de specialiștii consacrați, aproape jumătate dintre contribuții aparțin unor doctoranzi și unor cercetători tineri care acum își clădesc un nume în domeniul lor de expertiză.

În etapa actuală nu a fost neglijată nici prezentarea tipografică. Începând cu numărul XV/2007 revista apare în format *in quarto* fiind tipărită pe hârtie de calitate. Această trecere de la formatul *in octavo* a fost determinată de necesitatea publicării în condiții optime a ilustrației, vechea „oglindă” a paginii fiind prea mică pentru noile standarde de calitate. Acest format a permis și tipărirea textului pe două coloane, fapt ce a dat paginii un plus de eleganță.

Credincios principiului exprimat de adagiul *suum quique tribuere*, trebuie să menționez contribuția adusă la publicarea Analelor Banatului de conducerea Muzeului Banatului din ultimele decenii care au găsit fondurile necesare tipăririi

volumelor, de membrii Colegiului de Redacție din toți acești ani care au depus o muncă admirabilă, pentru care singura lor plată a fost satisfacția lucrului bine făcut. Suntem datori un cuvânt de mulțumire și președinților Consiliului Județean Timiș care au ocupat această demnitate după 1992. Aceștia, fără deosebire de coloratură politică, au susținut acest proiect editorial. Sper ca și în continuare viitorii ocupanți ai acestui fotoliu să sprijine activitatea publicistică a Muzeului Banatului, a Analelor Banatului, ca o continuare a tradiției începută acum 140 de ani, a șirului marcat de *Történelmi és Régészeti Érteitő*, *Gemina* și *Tibiscus*.

Cu această dorință, închei aceste rânduri de slujbaş al Muzeului Banatului. Am însă credința nestrămutată că Vremea și Vremurile nu vor putea niciodată să frângă voința unor oameni puțini, dar pasionați în ceea ce fac și credincioși idealurilor lor.

Prof. univ. dr. Florin Drașovean
Redactor-șef al Analelor Banatului

Timișoara, 2012,
în ziua Schimbării la Față a Domnului.

TRAIAN VUIA – REPREZENTANT DE FRUNTE AL AVIAȚIEI MONDIALE

S-au împlinit la 17 august (st. v.) a. c., 140 de ani de la nașterea marelui inventator bănățean Traian Vuia. Descendent dintr-o modestă familie din zona Făgetului, tatăl Simeon Popescu preot în satul Surducu Mic iar mama Ana Vuia țărancă din Bujoru Bănățean, el s-a dovedit a fi mai întâi un elev sânguincios la Școala generală din Făget și Gimnaziul maghiar de stat din Lugoj, iar apoi un student eminent la Politehnica și Universitatea din Budapesta unde va obține titlul de doctor în științe juridice cu distincția „Magna cum laude”.

La Făget va fi fascinat pentru prima dată de ideea zborului așa cum va mărturisi peste ani într-o schiță autobiografică păstrată la Biblioteca Academiei Române.

Plin de entuziasmul tinereții, cu un modest sprijin material din partea comunității românești lugojene, în vara anului 1902 ia hotărârea de a pleca la Paris pentru construirea aparatului la care visa de câțiva ani. Peste câteva luni, la 16 februarie 1903 înaintează Academiei de Științe din Paris un „Proiect de aeroplan-automobil” în care demonstrează cu argumente tehnico-științifice că zborul unui aparat mai greu decât aerul este posibil. Răspunsul negativ al înaltului for științific francez nu l-a descurajat. La 18 martie 1906, aparatul său a rulat câțiva metri pe pământ, s-a înălțat la aproximativ un metru, a parcurs 12 m în aer, iar apoi a revenit la sol. Era primul zbor al unui pământean cu un aparat mai greu decât aerul, folosind exclusiv mijloacele de la bord. În anii următori își va perfecționa aparatul în varianta Vuia 1 bis iar apoi Vuia 2 cu care va realiza zboruri la diferite înălțimi și pe mai multe distanțe.

Considerând problema zborului soluționată pentru cazul aparatelor mai grele decât aerul, Vuia își va continua activitatea de inventator realizând trei tipuri de elicoptere prevăzute cu aripi rotative, cârmă de direcție și stabilizator orizontal. Primul era dotat cu două rotoare, anterior și posterior, cel de al doilea avea un singur rotor iar ultimul era prevăzut cu patru rotoare. Vuia a demonstrat pentru prima dată în lume, posibilitatea ca un singur rotor să permită atât susținerea, cât și deplasarea, prin înclinarea axului elicei portante.

Între invențiile lui Vuia se numără și generatorul cu abur cu ardere în cameră închisă și vaporizare instantanee care aplica trei principii: al ciclului termodinamic, al combustiei accelerate și al transferului căldurii prin convecție forțată. În demersul său, Vuia a colaborat cu Marcel Ivoneau cu care și-a brevetat proiectele și dr. ing. Gavrilă Broila cu care va colabora începând cu anul 1934. S-a ajuns la realizarea unui generator cu abur cu circulație forțată care fabricat în serie va fi folosit în industrie în multe țări europene.

Paralel cu activitatea în domeniul tehnicii, Vuia a desfășurat și o bogată activitate social-politică. Niciodată nu a uitat poporul din rândurile căruia se ridicase. În anii primei mari conflagrații mondiale, prin materialele publicate el a demonstrat cu argumente convingătoare și cu spirit vizionar că alcătuirea dualistă se afla într-o criză fără ieșire ce va avea drept corolar firesc eliberarea popoarelor asuprite. Trebuie subliniată activitatea sa în cadrul Comitetului Național al Românilor din Transilvania și Bucovina constituit la 30 aprilie 1918 la Paris. Prin funcțiile îndeplinite: președinte, vicepreședinte și secretar general – el a militat pentru organizarea unei legiuni de voluntari români din prizonierii ardeleni, bănățeni și bucovineni care se aflau în captivitate în mai multe lagăre franceze. Din inițiativa sa, la 15 mai 1918 Comitetul amintit mai sus a început editarea unei publicații periodice de propagandă românească intitulată *La Transylvanie*.

Momentul culminant al activității sale patriotice va fi atins în timpul Conferinței de Pace de la Paris. Alături de ceilalți membri ai delegației țării noastre, Vuia a susținut cu ardoare interesele României. Se poate afirma că el a pus atunci o cărămidă trainică la temelia României Mari.

Din nefericire, marele patriot bănățean a avut și momente de insatisfacție. Propus candidat în cercul electoral nr. 11 Răcăjdia din județul Caraș-Severin, pentru primul parlament al României întregite, au existat voci care i-au contestat dreptul de a candida pe motivul că a fost socialist, determinându-l să-și retragă candidatura.

Deși își propusese în mai multe rânduri de a se reîntoarce în țară, momentul revenirii definitive va avea loc abia în anul 1950, grav bolnav și de aceea în scurt timp la 2 septembrie va trece în neființă.

În perspectiva celor 140 de ani de la nașterea sa, considerăm că este edificatoare caracterizarea făcută marelui inventator bănățean, de către academicianul Elie Carafoli, care cu ocazia împlinirii a 90 de ani de viață academică românească, sublinia: *Spirit inventiv, cu o intuiție uimitoare, curajos, tenace, bun, modest, integru, înzestrat cu atâtea însușiri înalte, personalitatea lui Vuia este covârșitoare. Contribuția sa în cucerirea văzduhului este hotărâtoare. Ea constituie un tezaur prețios, pe care generația de astăzi*

trebuie să-l valorifice și să-l transmită generațiilor viitoare, îmbogățindu-l. (E. Carafoli, *Un pionier al aviației mondiale: Traian Vuia, în 90 de ani de viață academică în țara noastră*. lucrările Sesiunii științifice a Academiei Republicii Populare Române, 2–6 iulie 1956, Editura Academiei, 143–164).

Iată de ce considerăm că este binevenită inițiativa Colegiului de redacție al *Analelor Banatului* de a insera aceste câteva rânduri în volumul care apare în anul în care se împlinesc 140 de ani de la nașterea nemuritorului Traian Vuia.

Dr. Vasile Dudaș

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE VECHE

O BRĂȚARĂ DIN BRONZ DESCOPERITĂ LA PLOSCA (JUD. DOLJ)

Ion Motzoi-Chicideanu*, Monica Șandor-Chicideanu**

Cuvinte cheie: *Plosca, brățară de bronz, cultura Žuto Brdo-Gârla Mare.*

Key-words: *Plosca, bronze bracelet, Žuto Brdo-Gârla Mare culture.*

A Bronze Bracelet Discovered at Plosca (Dolj County)

(Abstract)

In summer 2003 a bronze bracelet has been found by fortune not far from the place of the excavation in a Bronze Age cemetery. The place of discovery is on the southern edge of the Lake Bistreț, village Plosca, Dolj County (Fig. 1). It is possible that the bracelet could be a piece from a bronze hoard lost today.

Broken from old time, the bracelet is decorated by incisions (Fig. 2). From the morphological point of view the most important element is the triangular section, so it could say that the piece belong to a large category defined on this element. Such bracelets are typical for the hoards belonging to the so called Cincu-Suseni type, from the beginning of the Early Iron Age (Hallstatt A) especially in Transylvania (Fig. 3).

In the area of the lake Bistreț were searched some objects with fluted pottery belonging to the same period, to the so called Vărtop culture. It is very possible that the bracelet from Plosca belong to this culture reached the southern Oltenia as a result of the long distance exchange.

În vara anului 2003, cu ocazia unei verificări de teren întreprinse de către colectivul arheologic ce efectua săpături în cimitirul din epoca bronzului de la Plosca-*Cabana de metal*¹, a fost descoperită o brățară din bronz. Locul descoperirii se află pe raza satului Plosca, com. Bistreț, jud. Dolj, fiind situat la circa 6 km nord de cursul Dunării. Piesa

a fost găsită chiar pe drumul de pe coama digului din nisip, situat pe malul sudic al Lacului Bistreț (Bazinul 1), la circa 250 m est de necropola Gârla Mare (Fig. 1). Alte piese din metal nu au mai fost descoperite în preajmă. Cum digul, cu o înălțime la vremea aceea de cca. 1.5 m și o lățime la bază de cca. 20 m, a fost ridicat în anii 1968–1971 în cadrul amplelor lucrări de amenajare a complexului lagunar-fluviatil Călugăreni-Bistreț-Cârna-Nedeia, este foarte probabil ca brățara să provină dintr-un complex arheologic, cel mai probabil un depozit, distrus cu această ocazie. O verificare a locului descoperirii nu putea fi făcută, fiind interzisă secționarea digului, iar zonele imediat învecinate fuseseră decapate cu ani în urmă. Cum construirea digului fusese efectuată cu autoscraperule și buldozerele care au cărat nisip atât dinspre malul lacului, cât și din alte părți, este foarte posibil ca piesa să fi fost purtată dintr-un loc astăzi imposibil de precizat, alte piese eventual asociate fiind pierdute².

Brățara este fragmentară, fiind ruptă din vechime de la jumătate, lipsindu-i și capătul. În momentul descoperirii era acoperită cu o patină de culoare verde închis. Lucrată din bară groasă, are o

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, Calea 13 Septembrie, nr. 13, e-mail: ionmotzoichicideanu@yahoo.com.

** Universitatea București, Facultatea de Istorie, Bd. Regina Elisabeta, nr. 4–12 e-mail: mschicideanu@yahoo.com.

¹ Pentru rezultatele cercetărilor de la Plosca-*Cabana de metal* efectuate în perioada 1999–2005 vezi rapoartele anuale I. Motzoi-Chicideanu, *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, București (2000), p. 76–77; idem, *Cronica... Campania 2000*, București (2001), p. 186–189; idem, în *Cronica... Campania 2001*, București (2002), p. 240–242; idem, în *Cronica... Campania 2002*, București (2003), p. 241–243; idem, *Cronica... Campania 2003*, București (2004), p. 237–241; idem, *Cronica... Campania 2004*, București (2005), p. 279–281; idem, *Cronica... Campania 2005*, București (2006), p. 265–270. Pentru primele 35 de morminte, catalog, planuri și inventare, vezi Monica Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj-Napoca (2003), vol. I, p. 298–318 și vol. II, pl. 61–104. O completare a catalogului cimitirului de la Plosca, până la M. 83, la I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București (2011), p. 167–173.

² Pe malul sudic al lacului Bistreț se găsesc numeroase materiale arheologice, uneori și piese din metal, provenite din complexe distruse de lucrări sau de apele lacului.

secțiune triunghiulară cu baza de 1,5 cm și înălțimea de 1 cm. Brățara are o formă aproximativ oval-prelungită fiind mai îngustă la capăt. Extremitatea fiind ruptă, nu se mai poate preciza dacă brățara a aparținut sau nu variantei cu capete lățite. Pe partea exterioară este decorată prin incizii și impresiuni punctiforme. Pe „coamă” are un motiv constituit din două linii dispuse longitudinal, flancate de șiruri din puncte. La margini decorul, care este constituit din câte 3 impresiuni aproximativ semicirculare suprapuse, se repetă de-a lungul piesei pe ambele părți, aceste motive fiind flancate de fiecare dată de câte un șir de împunsături. Către capăt, după trei linii paralele incizate, dispuse transversal, se află un motiv alcătuit din patru triunghiuri alungite, hașurate, ale căror vârfuri se unesc prin linii incizate dispuse longitudinal de un motiv alcătuit din trei linii, tot incizate, dispuse transversal. Un motiv identic se mai află și către capătul rupt al piesei. (Fig. 2).

Piesa a fost supusă unei analize cu raze X³, pe baza căreia s-a stabilit compoziția aliajului din care a fost lucrată (Tab. 1).

	Cu	Sn	Fe	Sb	Ni	Ti	Zn	Mn
%	87.29	6.73	4.16	1.44	0.12	0.11	0.08	0.06

Tabelul 1.

După caracteristicile sale morfologice, brățara de la Plosca se poate încadra în categoriile mai largi ale brățarilor cu secțiunea *flachgewölbter* sau în formă de *D*, așa cum au fost definite de mai multă vreme de către M. Petrescu-Dîmbovița⁴. În descoperirile culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, specifice bronzului mijlociu pentru Dunărea Mijlocie și Inferioară până la confluența cu Oltul, nu se cunosc asemenea brățări⁵. Nici în cele aparținând grupului Bistreț-Ișalnița, ce succede în bronzul târziu cultura Gârla Mare, de la Turnu-Severin și până la Corabia, nu au fost descoperite asemenea brățări⁶. Este exclus astfel ca piesa să fi aparținut unui complex funerar din cadrul cimitirului învecinat, aflat în punctul *Cabana de metal*.

³ Analiza a fost efectuată de către Gh. Niculescu în laboratorul Muzeului Național de Istorie a României. Îi mulțumim și pe această cale.

⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF X., 4, (1998), p. 128–175.

⁵ Monica Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 152–153.

⁶ Vezi pentru grupul Bistreț-Ișalnița I. Chicideanu, *Dacia*, N.S., 30. 1–2, (1986), p. 7–47. În cimitirul din punctul *Cabana de metal* au fost descoperite și câteva morminte Bistreț-Ișalnița, alături de cele aparținând culturii Gârla Mare.

Cele mai bune analogii pentru brățara de la Plosca, atât ca formă cât și ca decor, sunt însă reprezentate prin trei piese ce fac parte din depozitul I de la Pecica încadrat în bronzul târziu⁷. Alte piese asemănătoare, din punct de vedere morfologic, având secțiunea triunghiulară, ca și tehnica ornamentării, motivele decorative fiind diferite, se mai găsesc în depozitele din Hallstattul timpuriu de la Bogdan Vodă⁸, Cugir⁹, Cluj-Napoca IV¹⁰, Ghermănești¹¹, Gușterița¹², Pančevo-Gornjovaroška Ciglana¹³, Șpălnaca II¹⁴, Ticvanu Mare¹⁵, Tiream¹⁶ și Uioara¹⁷ ca și în așezarea din prima epocă a fierului de la Portărești, în acest caz fiind vorba de un mic fragment¹⁸. Tot din aceeași vreme mai este și o brățară, aflată azi în Muzeul din Alba Iulia, dar fără loc de descoperire precizat¹⁹. Distribuția lor (Fig. 3) arată că piesele respective sunt mai frecvente în zona intracarpatică, brățările de la Ghermănești, de la Portărești și cea de la Plosca, acum discutată, fiind deocamdată singurele piese de acest fel din zona extracarpatică, ultimele două fiind ajunse în lunca Dunării, cel mai probabil, prin schimbul la distanță. Încadrarea cronologică a acestor descoperiri se plasează într-un interval larg, din BzD și până în

⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București (1977), p. 41–42, pl. 6/9–11; idem, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 134–135, pl. 112/1515–1517.

⁸ I. Motzoi-Chicideanu, Georgeta Iuga. In: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin (1995), p. 141–168, Ab. 6/11, 17.

⁹ Idem, *Depozitele de bronzuri...*, p. 41–42, pl. 135/8; idem, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 129, pl. 123/1698.

¹⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri...*, p. 154–155, pl. 369/5–8; idem, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 148, pl. 123/1708–1709, 124/1711, 1718.

¹¹ Gh. Melinte ArhMold 8, 1975, p. 311–312, fig. 2/1; Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 147, pl. 123/1698.

¹² Idem, *Depozitele de bronzuri...*, p. 95–97, pl. 157/2, 158/2; idem, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 147, pl. 141/1903–1905.

¹³ R. Vasić. In: vol. B. Hänsel, *Südosteuropa zwischen 1600–1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin (1982), p. 267–285, Abb. 2/4.

¹⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri...*, p. 108–112, pl. 206/1–8, 10; idem, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 138, pl. 116/1565.

¹⁵ C. Săcărin, *Banatica* 6, (1981), p. 97–106.

¹⁶ Idem, *Depozitele de bronzuri...*, p. 113, pl. 215/1–2; idem, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 157, 161, pl. 137/1869, 140/1902.

¹⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri...*, p. 114–117, pl. 262/6; idem, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 148, pl. 124/1714.

¹⁸ C. Tăulea, *Thraco-Dacia* 3, (1982), p. 130–131, fig. 10/7.

¹⁹ M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, p. 120, pl. 102/1336.

HaA. Datarea depozitului de la Pecica în BzD este discutabilă, dat fiind că însăși conținutul depozitului nu este sigur²⁰, iar, pe de altă parte, cele mai multe piese din compoziția acestuia își au corespondențe în depozitele seriei Cincu-Suseni.

Pe cale de consecință, putem considera și brățara de la Plosca ca aparținând aceluiași interval cronologic, corespunzând începutului primei epoci a fierului.

De-a lungul Dunării oltene, ca și în zona fostei lagune fluviatile Călugăreni-Bistreț-Cârna-Nedeia²¹, se cunoșteau de mai multă vreme descoperiri cu ceramică canelată. Înainte de al doilea război mondial fusese cercetat și publicat un alt complex, posibil cu caracter funerar, situat, nu foarte departe de Dunăre, la Vârtop²². Pe baza acestei descoperiri, deși cu totul neclară, căreia i-au fost asociate alte descoperiri din întreaga Oltenia, cum ar fi de pildă unele dintre mormintele cu ceramică canelată de la Balta Verde²³, a fost avansat și termenul de cultură Vârtop²⁴, ca fenomen arheologic specific începutului primei epoci a fierului în Oltenia. De-a lungul vremii s-au mai propus și alte denumiri/grupări cum ar fi de pildă cea de „cultura Susani-Vârtop”²⁵, iar foarte recent s-a propus o redefinire a culturii Vârtop,

²⁰ Vezi supra nota 5.

²¹ Modificată sever prin lucrările din anii 1968–1971, fosta lagună a revenit în bună măsură la aspectul inițial în urma inundațiilor din anul 2006.

²² D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova (1939), p. 155–159; Idem, *Dacia*, N.S., 5, (1961), p. 160–161 (pentru descoperirile de la Vârtop); D. Berciu, E. Comșa, *Materiale*, 2, (1956), p. 307–319 (pentru descoperirile de la Balta Verde). Singura publicare mai extinsă a ceramicii de la Vârtop la B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, BAMA 17, Bonn, (1976), Bd. I, p. 101–109, Bd. II, Taf. 37–39, III.

²³ D. Berciu, E. Comșa, *Materiale* 2, (1956), p. 251–490.

²⁴ Simona Lazăr, *Cultura Vârtop în Oltenia*, Craiova (2005), cu un extrem de sumar istoric al cercetării la p. 22–28.

²⁵ Termenul de „grupă” sau „cultură Susani-Vârtop”, cf. A. Vulpe, *Die Kurzschwerte, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI.9, München, 1990, p. 104–105, nu ni se pare întemeiat, ca de altfel și încercările de a fragmenta un fenomen unitar = apariția ceramicii canelate, în minuscule grupe regionale, uneori chiar comunale, cf. M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București (1993), p. 168–180, cu marele tabel cronologic din anexă; Idem, *Thraco-Dacia*, 16, (1995), 1–2, p. 99–137; A. Vulpe, *SCIVA*, 45, (1994), 2, p. 188–190 (recenzia la lucrarea lui M. Gumă). Descoperirea de la Susani nu este clară sub raportul strict arheologic, iar, până acum este singulară. Mai trebuie specificat că tumulul de la Susani reprezintă cel mai probabil o descoperire cu un caracter aparte (funerar, depunere cu caracter special!), prin urmare repertoriul ceramic a fost selectat *ab initio* și deci nu poate fi luat în considerare ca reprezentativ pentru toată olăria epocii în general. Sunt de multă vreme așteptate cercetările

prin includerea, alături de complexul eponim, a cimitirului de la Hinova, a altor descoperiri din Oltenia, mai mult sau mai puțin precise, cu ceramică canelată precum și descoperirile aparținând grupului Bistreț-Ișalnița și, din nou, tumulul de la Susani, toate într-o viziune pe cât de larg dorită, pe atât de nebuloasă²⁶.

Un complex de la începutul epocii fierului, foarte probabil un cenotaf, a fost cercetat printr-o intervenție de salvare în cursul campaniei din anul 1990, în punctul *La târlă*, aflat pe malul de sud al fostei Bălți Nasta. Pe baza inventarului ceramic, complexul a fost atribuit culturii Vârtop, alături de alte descoperiri similare din lunca Dunării oltene²⁷. Un alt complex, cu un caracter cu totul aparte, a mai fost cercetat în anul 1995 pe grindul *Prundu măgarilor*, în punctul *Nea Vasile Feraru*, situat pe malul de sud al lacului Bistreț, în dreptul localității Cârna²⁸. În cursul campaniilor din anii 1996–1998 au fost cercetate peste 90 de complexe arheologice situate tot pe malul de sud al lacului, în zona *Nasta Sud*, mai exact în punctele *La butoi* și *Groapa lui Mihalache*. Cu aceste ocazii au fost descoperite mai multe gropi ale căror inventare ceramice erau constituite majoritar din vase canelate, repertoriul de forme fiind cu totul caracteristic complexului hallstattian timpuriu cu ceramică canelată²⁹. Acestor descoperiri li se adaugă și una mai veche, în zona satului Săpata, pe *Grindu Rostii*, unde a fost descoperit accidental un vas fragmentar, din pastă neagră, decorat cu caneluri și proeminențe conice pe umăr³⁰. Stațiunea de la

sistematice, corect conduse și, mai ales, corect publicate, din așezări cu stratigrafie clară, pentru a trage concluzii.

²⁶ Comunicare în primăvara 2010 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” susținută de către A. Vulpe și M. Davidescu. Miezu comunicării l-a constituit prezentarea cimitirului de la Hinova. La scurtă vreme a și fost publicat cf. M. Davidescu, A. Vulpe, *Necropola de incinerare de la Hinova, jud. Mehedinți, Drobeta 20*, (2010), p. 117–179. Cercetat cu puțină îndemănare, lipsind planurile de detaliu ceea ce face deosebit de dificilă precizarea complexele și inventarele lor, cimitirul de la Hinova cu greu poate fi luat în considerare, la fel ca și descoperirea de la Vârtop, pentru definirea unui fenomen arheologic, cu atât mai mult cu cât, prin deficiențele de cercetare și publicare, nici unul dintre acestea nu poate permite comparația cu alte descoperiri... De altfel, cei doi autori s-au aliniat teoriei mai vechi exprimate de M. Gumă, *op. cit.*, loc. cit.

²⁷ I. Chicideanu, *SCIVA* 43.1, (1992), p. 49–54.

²⁸ I. Motzoi-Chicideanu, *Dacia*, N.S., 43–45, (1999–2001), p. 197–229.

²⁹ O primă prezentare, succintă și, din păcate, fără ilustrații, la I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, S. Oanță, *Cercetările arheologice din zona lacului Bistreț. Campaniile 1983–1996*, European Archaeology – online.

³⁰ Gh. Bichir, *Materiale* 5, (1959), p. 279 și fig. 8.

Portărești, de altfel foarte apropiată complexului lagunar Bistreț-Cârna-Nedeia, unde a fost descoperit și fragmentul de brățară deja amintit, se caracterizează prin aceeași ceramică canelată. Este limpede că brățara descoperită accidental pe digul de la Plosca aparține acestui tip de descoperiri, ce par a susține definirea culturii Vârtoș. La rândul său, cultura/grupa Vârtoș se înscrie în fenomenul cultural cu întinsă răspândire în bazinele Mijlociu și Inferior ale Dunării, la finele epocii bronzului și la începutul epocii fierului, fenomen denumit, cu fericită inspirație, *contraofensiva blocului carpatic*³¹.

Ruptă din vechime, brățara de la Plosca se așează alături de alte foarte multe piese fragmentare din bronz specifice seriilor de depozite Uriu-Domănești sau Cincu-Suseni. Nu poate fi trecut cu vederea faptul că frecvența ridicată a brățărilor în depozitele atribuite Hallstattului timpuriu (HaA)

constituie o caracteristică a acestora, spre deosebire de etapele următoare mai ales³². Prezența multor piese fragmentare (arme, instrumente, piese de port, bare) în marile depozite de bronzuri de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului a fost pusă în legătură cu metalurgia bronzului, piesele fiind considerate drept „materie primă”. Astăzi această interpretare nu mai este de luat în seamă, fiind pus în evidență faptul că piesele au fost rupte după anume reguli, fragmentele având greutatea anume alese, astfel ca, în totalitate, greutatea depozitului și componența sa să corespundă unor anume măsuri/reguli dictate de prestigiul deținătorilor angrenați în schimbul la distanță³³. Pe această cale, cu mai veche tradiție³⁴, a ajuns la Dunărea olteană și brățara, de origine central-europeană, descoperită la Plosca.

³¹ I. Nestor, în E. Condurachi (ed.), *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, Bucurest (1971), p. 74.

³² Olimpia Bratu, *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII–VII a. Chr.*, București (2009), p. 90–96 și fig. 49–56.

³³ W. A. von Brunn, *BerRGK* 61, (1980), p. 91–150; Ch. Sommerfeld, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*, Vorgeschichtliche Forschungen Bd 19, Berlin-New York (1994). Vezi și considerațiile expuse la I. Motzoi-Chicideanu, G. Iuga, *op. cit.*, p. 156–158 și graficele de la Abb. 8–10.

³⁴ Vezi pentru mediul Žuto Brdo-Gârla Mare discuția la M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 187–208.

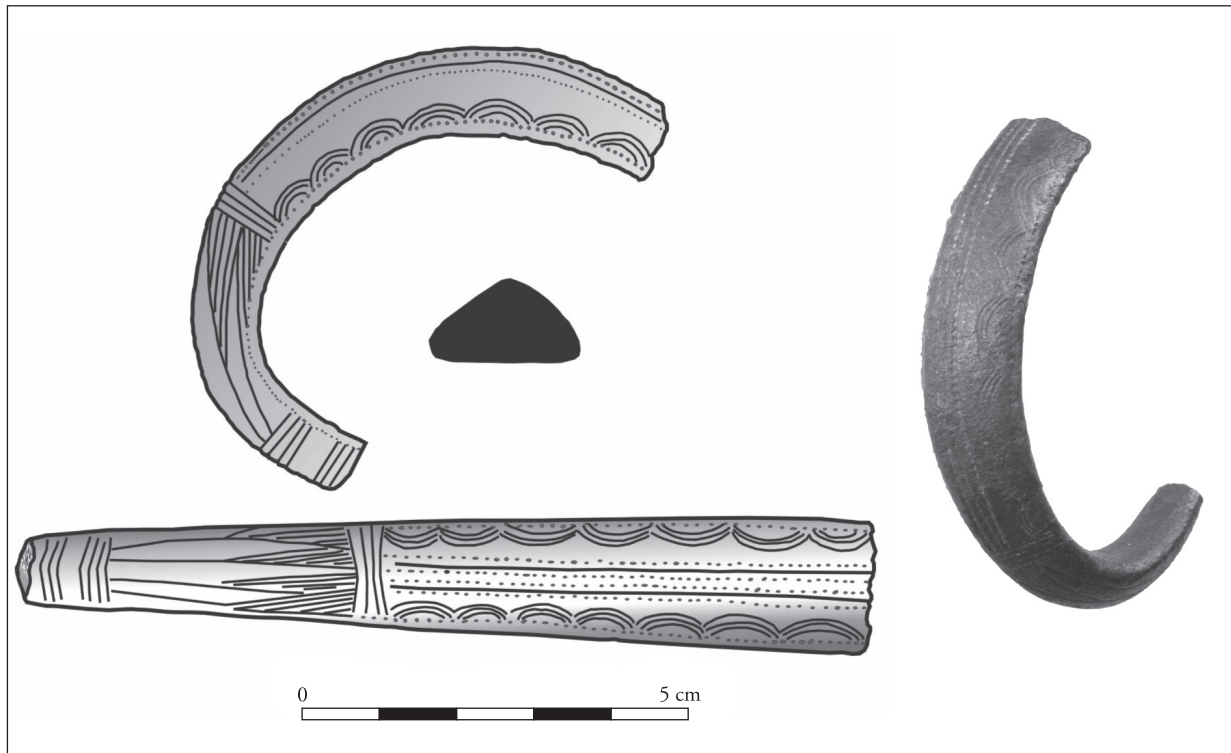

Fig. 1. The Bistret area and the place of the discovery.

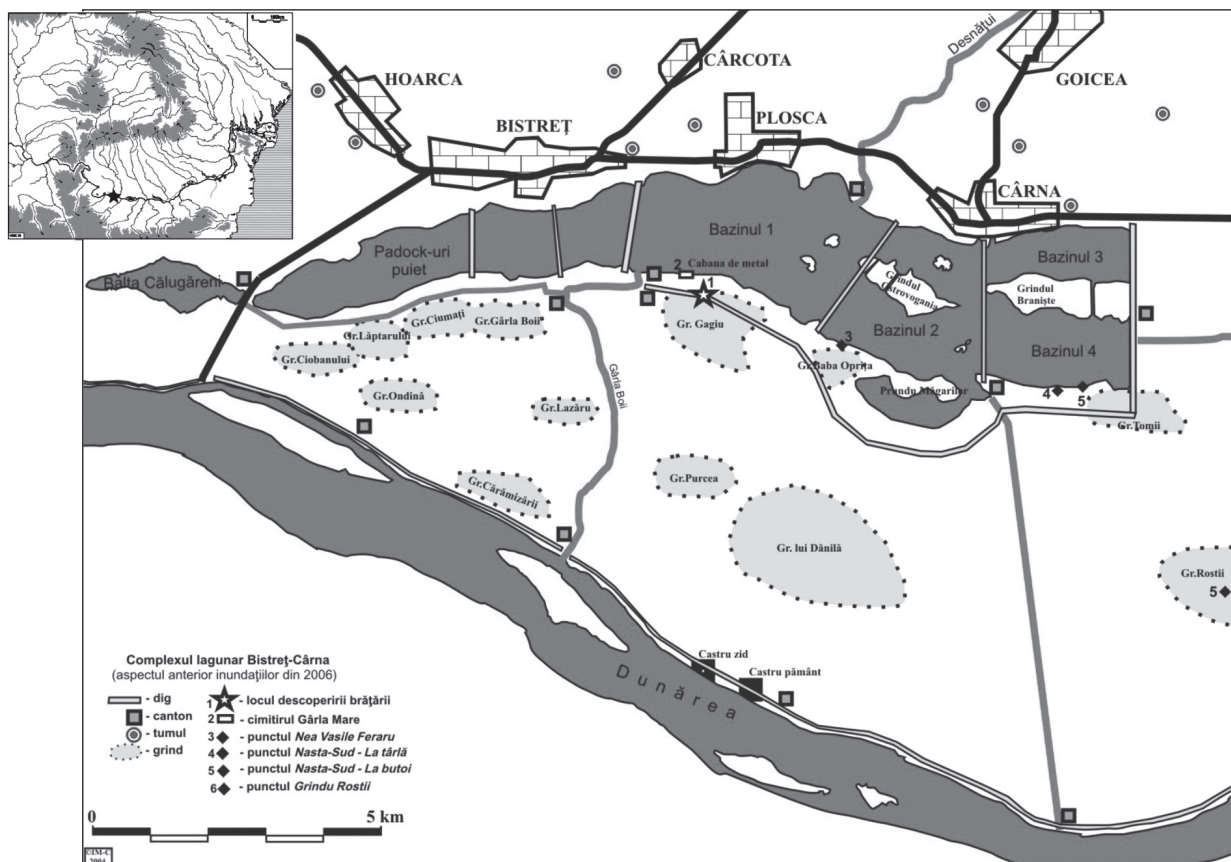

Fig. 2. The bronze bracelet from Plosca.

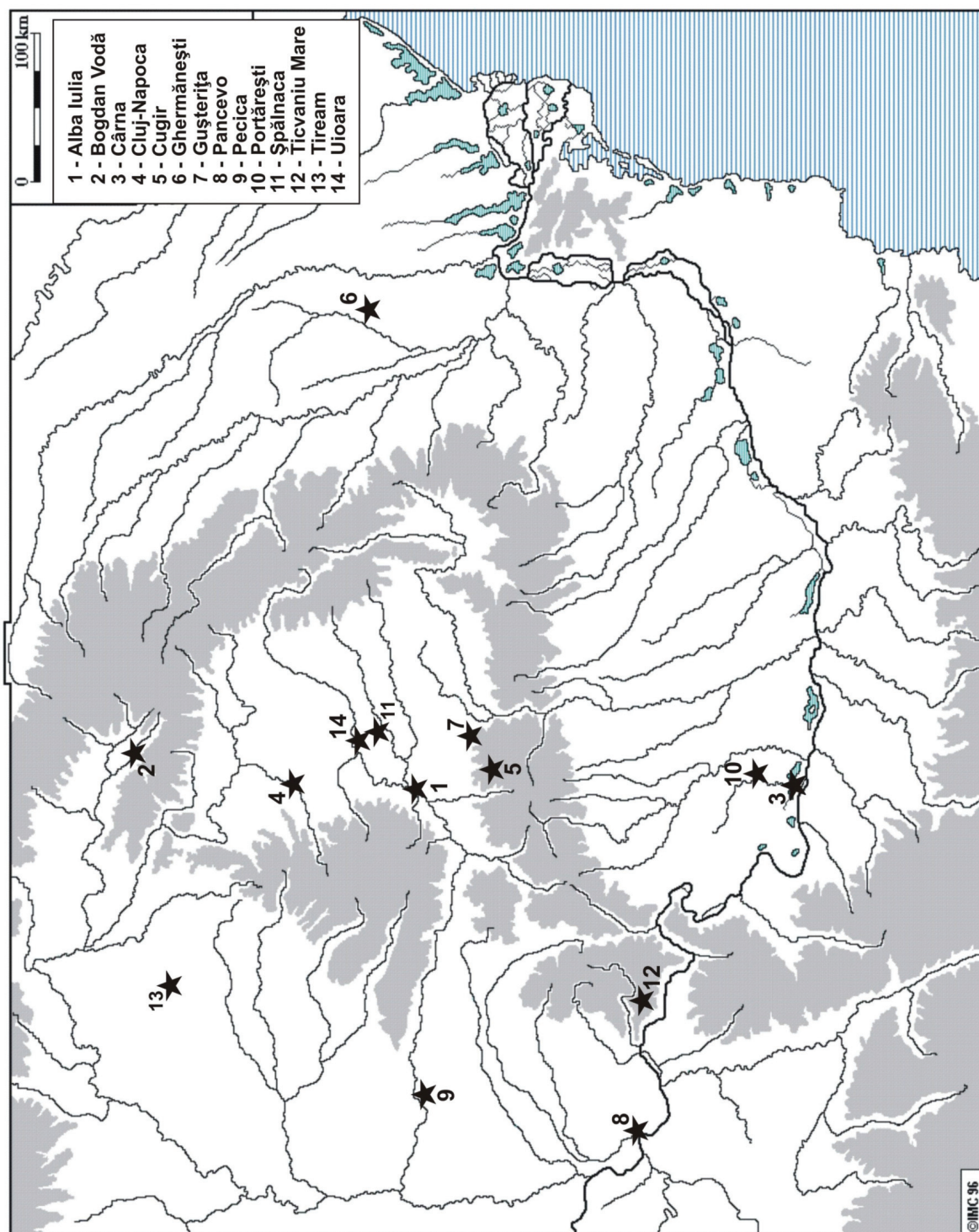

Fig. 3. The distribution of bronze bracelets with triangular section.

O REPREZENTARE MINIATURALĂ DE ÎNCĂLȚĂMINTE DESCOPERITĂ LA PLOSCA-CABANA DE METAL, JUD. DOLJ

Monica Șandor-Chicideanu*

Cuvinte cheie: *Plosca, figurină de teracotă, reprezentare de încălțăminte.*

Keywords: *Plosca, terracotta figurine, shoe representation.*

A Miniatural Shoe Representation, Discovered at Plosca-Cabana de metal, Dolj County (Abstract)

The article discusses a terracotta figurine representing a shoe, an object founded during a surface research on the southern beach of Lake Bistreț at Plosca-Cabana de metal, Dolj County. On this occasion is rectified a regrettable confusion (owing to M. Neagoe in his recent article, see footnotes 3 and 6) made between this piece and other one discovered at Cârna-Ostrovogania, in Grave no. 46, in a Žuto Brdo-Gârla Mare cemetery. The article is a good opportunity to re-discuss the other pieces representing miniatures of shoes or of human feet known in the area of Gârla Mare culture, most of them founded in southern Oltenia. Equally, older debates concerning the functions and possible significances of these miniature figurines, sometimes confused with waterfowl protome, are resumed. The author expressed her doubts that clay miniatures of shoes could be pendants worn around the neck, and believes that the low number of such pieces, in comparison with other figurines (anthropomorphic statuettes, waterfowl protomae etc.), on this way discouraged the idea that these pieces have any religious or spiritual connotations. The author maintains a working hypothesis, expressed with another occasion that such pieces could be attached to any version of anthropomorphic statuettes belonging to ΦI A2 variant characterized by a vertical channel that goes through the bust of the figurines. To this variant of figurines occurs, on the skirt or at the hip, some perforations with still unknown utility.

Începând din anul 1983 și continuând până în 2005, un colectiv condus de Ion Motzoi-Chicideanu, de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, a făcut săpături de salvare în zona Lacului Bistreț, unde au fost identificate 14 situri care au fost atribuite culturii Žuto Brdo-Gârla Mare. Din 1987, până în 2005, am făcut și eu însămii parte din acest colectiv. Au fost săpate câteva dintre siturile identificate în teren, încercându-se să se salveze cât mai mult din ele: necropola de la Cârna-Ostrovogania (1985–1993), așezarea de pe Prundu Măgarilor-Rampă, aflată tot în raza satului Cârna (1992–1996) și necropola de la Plosca-Cabana de metal (1999–2005). Ion Motzoi-Chicideanu a avut generozitatea de a-mi ceda materialul descoperit până în 2001 în aceste situri, material pe care l-am publicat integral într-o carte apărută în 2003¹. Din păcate, în

momentul publicării cărții, săpătura din necropola de la Plosca nu era finalizată, motiv pentru care au fost publicate doar primele 35 de morminte din necropolă. Desigur că intenția colectivului era să se continue publicarea cimitirului de la Plosca², ocazie cu care s-ar fi adăugat la materialele provenite din necropolă și materialele *passim* Gârla Mare, provenite din cercetări de suprafață făcute în preajma cimitirului. Printre aceste materiale culese de pe plajă se numără și o reprezentare miniaturală de încălțăminte. Nu aș fi fost niciodată tentată să public separat această piesă, dar, de curând, piesa a fost publicată incorect de M. I. Neagoe³, arheolog la Muzeul Porților de Fier din Turnu Severin, care a găsit o fotografie a piesei pe internet, în galeria foto a unui site cu scop didactic, nicidecum

* Universitatea București, Facultatea de Istorie, Bd. Regina Elisabeta, nr. 4–12, e-mail: mschicideanu@yahoo.com.

¹ M. Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj-Napoca (2003).

² Recent au mai fost publicate încă 48 de morminte, cf. catalogul pentru Plosca la I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București (2011), vol I, p. 167–173 și vol. II, pl. 315–318.

³ M. I. Neagoe, *Reprezentări din lut ale piciorului uman în cadrul culturii Žuto Brdo-Gârla Mare*, *Terra Sebus*, 3, (2011), pl. II/3 b.

științific, unde nu se făcea nicio precizare cu privire la locul sau contextul descoperirii ei. Că s-a folosit de această fotografie nu este atât de grav, deși ar fi putut avea gentilețea de a cere permisiunea, dar respectivul arheolog a făcut o confuzie regretabilă între această piesă de proveniență *passim* și o altă piesă publicată de mine, descoperită în mormântul dublu nr. 46, din necropola de la Cârna-Ostrovogania⁴. M. I. Neagoe m-a pus în felul aceasta într-o situație incomodă, dând de înțeles, prin alăturarea fotografiei, luată de pe internet⁵, la desenul făcut pentru piesa deja publicată de mine, că eu am publicat un desen care nu prea are de-a face cu realitatea⁶. Deci este vorba de două piese oarecum asemănătoare ca formă, dar cu decor

⁴ M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, vol. I, p. 128, 282–283; vol. II, pl.38/6.

⁵ M. I. Neagoe, *op. cit.*, pl. II/3-a și 3/b. Scara din planșa nu are nimic de-a face cu realitatea.

⁶ *Ibidem*, p.115, M. I. Neagoe îmi aduce și acuzații de ordin științific absolut neîntemeiate, făcând afirmația că nu a regăsit piesa publicată de mine în desenul de plan al mormântului nr. 46 și că nu a aflat detalii despre contextul exact al descoperirii ei. Piesa nu are cum să se regăsească pe planul mormântului pentru simplul fapt că, așa cum am precizat în catalogul necropolei, ea se afla în pământul de umplutură al unui vas miniatural, vas depus într-o căniță și toate depuse apoi în urnă, deasupra oaselor incinerate, piesa fiind descoperită după demontarea mormântului și controlarealspălarea conținutului urnei, care, desigur, avea pământ deasupra oaselor incinerate. Pentru mine este cât se poate de clar că autorul nu a citit catalogul necropolei și descrierea mormântului nr. 46, care este cât se poate de explicită, fiecare dintre piesele componente ale inventarului fiind clar localizată în contextul mormântului. Redau descrierea de plan a mormântului 46 din catalogul necropolei – M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, vol. I, p. 282: „Adâncime: –0,87 m. Mormânt dublu, aparținând, probabil, unui adult (46 a) și unui copil (46 b). Constituit din: 46 a – urnă (1) și un castron, cu rol de capac, așezat deasupra urnei, cu gura în jos (2); 46 b – urnă mai mică (3) așezată pe umărului urnei mari, o ceșcuță situată în urnă (4), în care se afla o căniță miniaturală (5) care conținea, la rândul ei, un pandantiv din lut (6). În mormânt se mai afla o pixidă cu capacul ei (7–8), care se găsea așezată pe umerii celor două urne, fiind greu de precizat cărui anume dintre cele două morminte îi aparținea”. Urmează apoi descrierea fiecărei piese de inventar. Cifrele dintre paranteze permit identificarea pieselor pe planul mormântului (a celor care erau vizibile) și coincid cu numerele desenelor din planșa ilustrativă a mormântului. Neatenția l-a făcut să presupună (după ce a pierdut timpul cu „investigații” personale) că piesa a fost descoperită printre oasele incinerate și, ca atare, s-ar putea subînțelege și trage o falsă concluzie, aceea că putea fi o piesă de podoabă (pandantiv), purtată de defunct în momentul arderii pe rug. În locul investigațiilor care l-au aruncat pe o pistă falsă, era mult mai util să citească cartea. Dar cel mai probabil este că, lipsit de experiență arheologică de teren, M. I. Neagoe nu prea știe cum se redactează în teren un plan de mormânt și cum ulterior se demontează, iar descrierea este trecută în jurnalul de săpătură, ceea ce ar explica majoritatea presupunerilor și ideilor avansate...

diferit, una provenită de la Cârna-Ostrovogania, M 46⁷, cea de-a doua descoperită la Plosca-Cabana de metal, pe plajă, la aproximativ 200 m E de necropolă (Pl. 1). Pentru aceasta din urmă nu se poate face nicio o altă precizare căci situl a fost complet distrus de valurile lacului Bistreț, motiv pentru care plaja era plină de artefacte arheologice. Piesa de la Plosca este realizată din pastă fină, bine arsă, de culoare cafenie. Dimensiunile piesei sunt: L = 2,5 cm; l maxim = 1 cm; H = 1,7 cm. Este decorată prin împunsături succesive, incrustate cu pastă de culoare albă, care se mai păstrează parțial. Motivele decorative sunt tipice culturii Gârla Mare, ele regăsindu-se și pe vasele acestei culturi. În partea superioară a labei piciorului este un decor format dintr-un romb hașurat, terminat, la două dintre vârfuri, cu câte două prelungiri spiralice, răsucite spre exterior. Spre vârful piesei se află un motiv în formă de inimă, motiv care se găsește adesea redat pe pieptul statuetelor antropomorfe, fiind interpretat ca redând schematic pandantive cordiforme. În dreptul gleznelor, pe ambele laturi ale piesei, se găsesc mici spirale. În partea de sus a piesei, chiar pe margine, sunt 3 linii paralele, orizontale. În zona corespunzătoare călcâiului se află o linie verticală, iar pe talpă sunt 4 linii paralele, dispuse asimetric. Piesa are o perforație, care străbate piesa de sus în jos, având un traiect ușor oblic. Piesa nu reprezintă miniatura unui picior uman, așa cum sugerează încă din titlul articolului său M. I. Neagu, ci un obiect de încălțăminte asemănător unei cizme scurte, care pare a fi fost mulată pe picior, putând fi din piele sau material textil. Este de-a dreptul de neînțeles cum niște linii orizontale de pe piesa de la Cârna-Ostrovogania au putut fi interpretate ca fiind niște degete. Același lucru este valabil și pentru alte piese descrise de M. I. Neagoe ca fiind reprezentări ale piciorului uman. Piesa de la Ostrovul Mare-Bivolării, care mă îndoiesc că ar fi un picior sau o reprezentare de încălțăminte, are niște linii, de această dată verticale, deci în poziția normală pentru niște degete, numai că sunt redade pe piesă cel puțin 9 linii, adică mult prea multe ca să fie degete. Singurele piese pe care s-ar putea să fie redade niște degete sunt piesa de la Ghidici-Balta Țarova (dar e o piesă atipică prin formă și aceleași linii, presupuse a fi degete, se regăsesc dispuse, în mai multe registre, până în partea superioară a obiectului) și piesa de la Gârla Mare-La nisipuri. Era mai firesc de presupus că aceste incizii/linii au reprezentat baretele, din sfoară sau piele, ale încălțării, dar deseori entuziasmul te poate duce pe căi greșite...

⁷ M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, vol. II, pl. 38/6.

În momentul în care am publicat monografia culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, se cunoșteau puține piese miniaturale care reproduceau încălțăminte, eu reușind să găsesc în literatura consacrată culturii doar 4 piese sigure. Numărul lor mic, precum și faptul că proveneau din contexte arheologice rămase obscure m-au făcut să nu le acord un spațiu prea mare. Nu am făcut decât să constat că astfel de piese mai apar și în alte medii culturale ale epocii bronzului din România, piese asupra cărora și-a concentrat atenția E. Comșa într-un articol⁸. În aceeași monografie, într-un paragraf în care discutam statuetele antropomorfe ale culturii⁹, mi-am permis să-mi exprim îndoiala că miniaturile de încălțăminte ar fi fost purtate ca pandantive datorită faptului că aveau o perforație nefirească pentru purtarea la gât. Desigur, însă, că piesele aveau o funcționalitate și, în efortul meu de a le găsi o explicație, am emis o ipoteză de lucru, mai precis aceea că s-ar putea ca aceste piese să fi fost atașate unor statuete antropomorfe. Era vorba de un tip de statuete foarte restrâns numeric, așa-zisele „statuete cu cap mobil”¹⁰. Spun așa-zisele căci, până în prezent, nu s-a descoperit niciun cap mobil care ar fi putut fi atașat unei statuete antropomorfe, drept urmare poate ar fi corect să le denumim statuete fără cap. Piesele acestea, denumite în tipologia făcută de mine statuetele antropomorfe **Φ I A 2**¹¹, sunt puțin numeroase, la vremea publicării cărții erau 7 exemplare (două bucăți la Cârna-Grindu Tomii¹², 1 buc. la Cârna-Ostrovogania-M. 57, doua buc. la Plosca-Cabana de metal-M. 8 și M. 31 A¹³, una la Salcia¹⁴ și ultima la Gârla Mare)¹⁵. Urmărind pe hartă distribuția pieselor, e lesne de constatat că este vorba de o variantă foarte restrânsă teritorial, care corespunde zonei oltene a Dunării. Ce m-a determinat să emit aceasta ipoteză? Statueta

din **M. 57** de la Cârna-Ostrovogania (**Pl. 3/2**) prezintă o pereche de perforații mici la nivelul frizei orizontale care decorează fusta, iar o altă statueta din **M 31a** de la Plosca-Cabana de Metal (**Pl. 3/1**) prezintă câte o perforație destul de mare în dreptul fiecărui sold. O statueta întreagă din **M. 8** de la Plosca-Cabana de metal (**Pl. 2**) este de-a dreptul ciudată. Imediat sub șoldul stâng are o perforație făcută prin apăsare cu un obiect destul de gros dinspre exterior spre interior, dar lipsește perforația din zona șoldului drept. Mai mult, statueta păstrează perfect substanța albă de incrustație, chiar orificiul din dreptul șoldului fiind inițial astupat de ea. Aceasta înseamnă ca statueta, înainte de a fi depusă în mormânt nu a fost utilizată. Acest lucru se constată și la destul de multe vase care au atât de multă substanță albă încât este acoperit practic decorul. Ele par a fi vase noi, nefolosite înainte de înmormântare, făcute special pentru a fi depuse în morminte. Starea precară de conservare a restului statuetele din varianta **Φ I A 2** (la care nu se păstrează decât jumătatea superioară a corpului) nu mi-a permis să controlez dacă și alte piese ale variantei fără cap prezintă perforații în jumătatea inferioară a corpului. Totuși, nu mi se pare lipsit de interes și de însemnătate faptul că toate cele trei statuete întregi cunoscute până în prezent au urme de perforare. E clar că la cea de-a treia piesă perforația nu a fost folosită niciodată. Nu am o explicație pentru lipsa simetriei la perforare la aceasta piesă și nici nu vreau să construiesc scenarii ridicole prin iluzorii. Mă gândeam, inițial, privind statueta din **M. 57** de la Cârna-Ostrovogania, care a fost prima descoperită că aceste orificii ar putea să fie semne pe care meșterul olar le-a făcut după modelarea statuetei pentru a amplasa corect friza ornamentală, fără a înțelege de ce trebuia să găurească piesa, firească ar fi fost să-și facă un semn mult mai discret. După ce au apărut și celelalte două statuete de la Plosca, care aparțin tot variantei fără cap și care au găuri mult prea mari pentru a putea fi niște repere de amplasare a decorului, am renunțat la aceasta explicație. La restul statuetele Gârla Mare, cele care au cap și care aparțin altor tipuri și variante, nu s-au semnalat, cel puțin până în prezent, perforații, deci în chip clar găurile nu sunt repere de organizare a decorului. Desigur că aceste perforații nu au fost întâmplătoare, aveau un scop precis. Țin să subliniez că toate trei au fost perforate înainte de ardere, perforarea este intenționată și este, în două cazuri din trei, perfect simetrică. E clar că prin ele putea fi trecut un fir vegetal sau o sârmă. Dar sârma sau firul, la rândul lor, trebuiau să aibă un rost, o motivație. Așa am ajuns la ideea că poate

⁸ E. Comșa, Quelques données concernant les Chaussures de l'Âge du Bronze sur le territoire de la Roumanie, *Thraco-Dacica*, 16, (1995), 1–2, p. 87–91.

⁹ M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 111.

¹⁰ Această denumire le-a fost dată de Vl. Dumitrescu; a se vedea Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*, Bibl. Arh. IV, București, (1961), p. 274.

¹¹ La alcătuirea tipologiei am pornit, cum era și firesc, de la A. Furumark, *The Chronology of Mycenaean Pottery*, Stockholm (1941) și Elizabeth Frenckh, The development of mycenaean terracota figurines, *BSA* 66, (1971), p. 102–177. M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, vol. I, p. 101–112 și nota 1; vol. II, pl. 198.

¹² Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, pl. CLVIII; CLXI.

¹³ M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, vol. II, pl. 50/6; 67/7; 96/1.

¹⁴ D. Berciu, Catalogul Muzeului Arheologic din Turnu Severin, în *Materiale* 1, (1953), p. 596–597, inv. I. 43.

¹⁵ L. Franz, Vorgeschichtliche Funde aus Rumänien, *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 9, (1922), 3–4, pl. I/5.

(repet, poate!) atârna ceva de acest fir, eventual niște piciorușe mobile. Ideea mi-a fost sugerată de niște statuete antropomorfe din spațiul grecesc care apar în mormintele 33 și 48 din cimitirul de la Athena-Kerameikos, sau la Nea Ionia¹⁶ (Pl. 4), dar continuă să existe și în perioada arhaică și chiar în cea clasică, având, desigur, o tipologie diferită de la o epocă la alta. În secolul al VIII-lea a. Ch., în Beotia, se fac chiar multe astfel de statuete. Deci ideea mea nu s-a născut din nimic, iar modul în care încearcă să mă ridiculizeze M. I. Neagoe într-o notă¹⁷ este ineleant și de un prost gust desăvârșit. Repet că aceasta era doar o ipoteză de lucru despre care spuneam că s-ar putea demonstra doar în cazul în care am găsi asociate aceste miniaturi de încălțăminte cu statuete antropomorfe. M-am gândit și la o alta posibilă explicație a perforațiilor, mai precis că perforațiile din zona șoldurilor s-ar putea să se datoreze tehnicii de modelare, mai specială, a acestui tip. Adică că ar fi posibil ca meșterul să fi folosit la modelare un suport cruciform din bețe subțiri, care l-ar fi ajutat și să păstreze proporțiile corecte între bust, fustă și solduri. Cel așezat vertical ar fi asigurat păstrarea orificiului care străbatea bustul, iar cel orizontal ar fi marcat șoldurile. Dar, de ar fi fost așa, perforațiile trebuiau să arate altfel. Pe detaliul realizat în interiorul statuei din M 8 de la Plosca (Pl. 2), se mai poate vedea, pe marginea orificiului din dreptul șoldului stang, în interiorul piesei, niște pastă suplimentară care dovedește că piesa a fost perforată dinspre exterior spre interior, după modelare. La piesa din M 31a de la Plosca, perforarea șoldurilor este oblică, deci nu se pune problema unei perforări datorate unui suport de acest fel. Găurile par a fi și ele făcute ulterior modelării, de la exterior spre interior. Chiar de ar fi niște orificii care să se datoreze tehnicii de modelare, tot rămâne întrebarea la ce folosea canalul vertical care străbatea bustul.

Articolul lui M. I. Neagoe, la prima vedere, pare a fi mărit numărul reprezentărilor miniaturale de picioare sau de piese de încălțăminte. El adaugă la cele 4 cunoscute deja din literatură o piesa inedită de la Gârla Mare-*La nisipuri*, două piese de la Ostrovu Mare-*Bivolării*, o piesă de la Veleșnica și alta de la Ghidici¹⁸, deci suspectează a fi reprezentări de „picioare umane” 9 piese. Problema este că unele piese sunt adăugate forțat și nejustificat. Două piese, care fuseseră publicate de D. Berciu drept reprezentări de capete de păsări

acvatic¹⁹, sunt considerate a fi reprezentări de picioare. Asupra unei piese, D. Berciu a revenit cu altă ocazie și a făcut precizarea că este „un picior omenesc”²⁰. Înțeleg de la M. I. Neagoe că această piesă nu se mai regăsește azi în colecția muzeului, a fost răstăcită, dar examinând fotografia piesei, e drept, de mici dimensiuni, pare indubitabil o piesă foarte asemănătoare celor de la Cârna-*Ostrovogania* și Plosca-*Cabana de metal*. A doua piesă, asupra definirii căreia D. Berciu nu a revenit în 1953 și nici cu altă ocazie, căreia M. I. Neagoe îi și publică un desen cu mai multe vederi, nu pare nicidecum o reprezentare de picior sau piesă de încălțăminte. Judecând după fotografia publicată de D. Berciu și după noul desen publicat de M. I. Neagoe²¹, ea nu are perforație și are toate caracteristicile unei reprezentări de pasăre de baltă. Sigurul lucru mai puțin obișnuit la piesă este lungimea mare a gâtului păsării și lățimea lui constantă. Dacă ar fi o protomă de vas, ar trebui să se îngroașe ușor gatul. Eu nu am îndoieli că este reprezentarea unui cap de pasăre, dar am îndoieli că este protomă de vas. Am în vedere când spun aceasta modul în care se modelează această protomă atunci când ea este parte componentă a unei căni, a unei pixide sau a unui castron. Dar cultura Gârla Mare are atât de multe reprezentări surprinzătoare, uneori unice, de pasăre de apă încât te poți aștepta la orice. Să nu uităm celebrul car de la Duplaja și păsările care, de această dată, tractează carul, având o modelare de excepție și o funcție de excepție. Oricum, exclud total posibilitatea ca piesa să fie o reprezentare de picior uman sau de obiect de încălțăminte. Piesa de la Ghidici-*Balta Țarova*²² este și ea total atipică, nu are decor, are o perforație ciudată ca poziționare și nu seamănă nici cu un cap de pasăre, nici cu un picior. Fără a vedea piesa reală, este greu să te pronunți cu privire la ea. Nu pot să fac altceva decât să ma abțin de la orice comentariu. Un desen cu mai multe vederi și o fotografie ar fi fost utile. Piesa nou adăugată de la Veleșnica²³, e drept, publicată cu un desen care nu prea respectă rigorile desenului arheologic, nu pare a avea vreo perforație și înclin să cred că este cap de pasăre, adică ceea ce a spus R. Vasić că este²⁴. M. I. Neagoe și-a permis

¹⁶ J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millennium B.C.*, Praha (1985), p. 200–201, fig. 98/1–4, 10; pl. 15/3–4; 16/1–3.

¹⁷ M. I. Neagoe, *op. cit.*, p. 114, nota 29.

¹⁸ *Ibidem*, pl. I–II, III/5.

¹⁹ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, (1939), p. 119, fig. 160/9, 163/5.

²⁰ D. Berciu, *Catalogul Muzeului Arheologic din Turnu Severin*, MCA 1, (1953), p. 598.

²¹ M. I. Neagoe, *op. cit.*, pl. I/1a–d.

²² *Ibidem*, pl. II/2.

²³ *Ibidem*, pl. III/5.

²⁴ R. Vasić, Veleșnica and Lepenski Vir culture. In: C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović (eds.), *The Iron Gates in Prehistory*, BAR IntSt 1893, Oxford (2008), p. 204–225.

să se contrazică cu toți autorii citați, autori care au văzut aceste piese și care, aproape în toate cazurile, sunt bine familiarizați cu reprezentările plastice ale culturii Žuto Brdo-Gârla Mare. Autorul este foarte priplit, contestă tot și are în vedere foarte puține reprezentări ornitomorfe din aria culturii Gârla Mare atunci când își propune să definească regulile de modelare și de decorare ale capului de pasăre, reguli din care vrea să facă criterii de diferențiere a capului de pasăre de reprezentările de încălțări preistorice sau de picioare umane. Sunt republicate, spre ilustrare, vase avimorfe și protome, unele inutile, căci le lipsește chiar protoma, altele inadecvate, un vas de tip pixidă având o protomă în formă de cap de cornută, spre exemplu²⁵. Capul de pasăre are modelări destul de diferite în aria culturii, în funcție de obiectul din care face parte: statueta antropomorfă cu cap în formă de pasăre, zuruitoare, pixidă, castron sau ceașcă cu protomă. Nu mai vorbesc de modelările insolite căci am pomenit deja cazul Dupljaja. Este laudabil faptul că autorul și-a propus să găsească niște criterii obiective de diferențiere a acestor piese, dar acest lucru nu se poate face atât de expeditiv, trebuie discutate toate reprezentările aviforme din aria culturii. Capul păsării de apă este aproape întotdeauna redat cu o curbă plan-concavă în zona dintre creștet și cioc, deci se respectă anatomia lui. Se vede acest lucru foarte clar chiar la piesele alese de M. I. Neagoe spre a ilustra capul de pasăre²⁶. Această curbă, prezentă la unele piese aflate în observația sa, este considerată de autor ca fiind curbura tălpii piciorului. Reprezentările sigure de încălțăminte sau picioare nu prea au, cu excepția celei de la Gârla Mare-*La nisipuri*, redată această curbă sau ea este foarte discretă pentru că sunt reprezentări de încălțăminte și nu de picior. Singură piesa de la Gârla Mare-*La nisipuri* ar putea fi picior și, pentru că are curbura mai pronunțată, a fost luată de autor ca etalon. Prin urmare, după părerea mea, la cele 4 piese reprezentând piese de încălțăminte la care făceam eu referire în monografia culturii se pot adăuga (ca sigure) doar piesa pierdută de la Ostrovu Mare-*Bivolarii* și piesa *passim* de la Plosca-*Cabana de metal*. Acestea 6 sunt piesele sigure din aria culturii Gârla Mare. Cât privește piesa de la Gârla Mare-*La Nisipuri*, ea s-ar putea să reprezinte un picior gol, dar nu am deocamdată această certitudine. Concluzia este că aceste reprezentări ocupă o pondere destul de neînsemnată în plastica culturii, nu sunt piese sau simboluri obsesive. De aceea nu m-aș grăbi să le dau semnificații speciale,

religioase și să le consider piese care definesc spiritualitatea acestor populații. Comparativ cu reprezentările antropomorfe sau ornitomorfe, ele sunt foarte puține. Apoi o reprezentare miniaturală de piesă de încălțăminte mă îndoiesc că ar putea avea aceleași semnificații ca un picior nud.

În ceea ce privește contextele de descoperire, de maximă importanță în interpretarea acestor piese, nu avem prea multe informații care ne-ar putea ajuta. Piesa de la Cârna-*Ostrovogania*, provine cu siguranță dintr-un mormânt dublu, mai precis din **M 46b**. **M 46a** aparținea, cel mai probabil, unui adult, căci avea oase foarte multe și de mari dimensiuni, iar **M 46b** avea o urnă de dimensiuni medii ca volum, iar mărimea oaselor ar indica o înmormântare de copil. Nu există o analiză antropologică care să ne confirme aceste presupuneri, este doar o estimare făcută de un arheolog pe teren, dar este mai mult decât nimic. În chip clar, piesa nu s-a aflat asupra defunctului în momentul expunerii lui în flăcările rugului. Ea nu s-a găsit printre oasele incinerate, ci a fost depusă într-un vas miniatural. În plus, piesa nu are urme de ardere secundară. Înțeleg că situația seamănă cu cea de la Gârla Mare-*La nisipuri*, dar, din păcate, nu am găsit la M. I. Neagoe, atât de sever cu alții, absolut nicio informație despre contextul descoperirii, precizând doar că mormintele din acest sit sunt în curs de publicare. Autorul trebuia să aiba răbdare și să nu rupă piesa din contextul ei firesc. Cum poți să te hazardezi și să interpretezi o piesă la care nu este precizat contextul și, pe baza ei, să încerci să desfințezi tot ce s-a scris în literatura de specialitate despre piesele asemănătoare? Dintr-un context funerar s-ar putea să provină și piesa de la Ostrovu Mare-*Bivolarii* sau cea de la Plosca-*Cabana de metal*, dar nu avem certitudinea aceasta.

În ceea ce privește funcționalitatea acestor piese, nu cred că au intervenit descoperiri care să ne lămurească. Observ că M. I. Neagoe are certitudini cu privire la funcționalitatea lor ca pandantive, în ciuda faptului că cele două piese descoperite în morminte nu par a-l fi însoțit pe defunct pe rug, deși practica era să fie expus pe rug cu piesele de podoabă asupra sa, așezate în poziție funcțională. Nu este singurul lucru care mă împiedică să cred că ar fi pandantive de purtat la gat. Repet, modul în care sunt perforate piesele (mă refer la acelea care sunt sigur reprezentări de încălțări sau, eventual, de picioare nu este cel firesc. Dacă erau pandantive, ele ar fi trebuit să fie perforate orizontal, prin partea lor superioară, numai astfel ar fi stat în poziția lor firească. Admițând ca ar fi pandantive, nu poți să nu te întrebi ce semnificație ar putea să aiba un picior

²⁵ *Ibidem*, pl. V/1–2.

²⁶ *Ibidem*, pl. VI/1; 3; 5. Preluată de la R. Vasić, *op. cit.*

sau o cizmă atârnată de gât. Cele patru explicații date de M. I. Neagoe (de fapt preluate din literatură prin intermediar, de la Ch. Schuster²⁷, care, într-un articol, rezuma păreri exprimate de diverși autori, referitoare, însă, la alte piese, alte zone și alte perioade) sunt: 1 – picior divin; 2 – însemn de putere (puțin probabil, judecând după contextele pe care le avem până acum, mai precis un singur mormânt bănuie a fi de copil); 3 – obiect închinat unor divinități subpământene (cum poate fi un obiect personal, pe care îl porți la gât, închinat unor divinități subpământene?); 4 – recipient pentru lichide, când sunt goale în interior (aceasta e o funcționalitate, nu o semnificație). În fapt, autorul preia destul de aproximativ (căci preia ce a putut înțelege el din lecturarea articolului lui Ch. Schuster), fără a citi și a cita sursa primară, niște idei expuse de M. Șimon și D. Șerbănescu²⁸ și completate de Ch. Schuster, care, încercând să explice semnificația unor piese neolitice, făceau apel la simbolistica piciorului în medii asiatice, ajungând la un text canonic hindus, Rigveda, și la un alt text fundamental al mitologiei hinduse, epopeea Mahabharata. Rigveda se naște într-o epocă, în mare, contemporană cu ultima parte a epocii bronzului, iar Mahabharata cândva după sec. IX a. Chr.

Textul lui M. I. Neagoe este cât se poate de superficial²⁹. În primul rând, să nu confundăm funcționalitatea unei piese cu semnificația ei căci sunt două lucruri diferite. O piesă găurită prin care se trece un fir de ață și se atâră la gât este un pandantiv. Deci funcționalitatea ei este aceea de pandantiv. Pandantivul poate să fie unul cu rol estetic,

un simplu obiect de podoabă sau să aibă și o semnificație religioasă sau magică: reprezentarea unei divinități, simbolul unei divinități, amuletă aducătoare de noroc sau succes, amuletă cu rol apotropaic etc. Apoi un picior nud este una, o cizmă sau o pereche de cipici este cu totul altceva. Omul, când a fost creat de divinitate sau când se naște, este nud. Nu este deloc întâmplător faptul că statuetele neolitice care au fost puse în legătură cu fertilitatea sau fecunditatea sunt nude și cu accente de modelare pe sâni, șolduri, triunghi sexual, phallus, pânțe. Deci nu trebuie amestecate încălțările cu reprezentările de picior nud, sunt două lucruri total diferite. Piciorul nud mă poate duce cu gândul la creație și la zei, iar un banal păsar sau o cizmă este doar un produs meșteșugăresc realizat de om pentru a-și proteja extremitățile picioarelor. Pentru mine toate cele 3 semnificații sunt niște presupuneri care nu se vor putea confirma, având în vedere posibilitățile concrete ale arheologiei, cu nimic mai probabile decât explicația pe care încercam eu să le-o dau. Eu nu m-am hazardat să caut explicații savante pentru aceste piese, ci am căutat să le descopăr doar funcționalitatea. Explicația mea, măcar, are o logică și se bazează pe faptul că există un exemplu cât de cât apropiat cronologic și geografic. Îmi vine greu să cred că vom cunoaște spiritualitatea omului în epoca bronzului la Dunărea Inferioară pe baza unor texte fundamentale hinduse, unele născute după ce epoca bronzului a murit. Apoi este dreptul meu de a emite o părere. Meseria de arheolog este minunată și incitantă, dar aduce cu sine o mare tristețe: incertitudinea. Facem toți presupuneri, dar nu avem aproape niciodată certitudini. Eu am emis doar o ipoteză de lucru cu privire la funcționalitatea acestor piese (nu cu privire la semnificația lor!), nu am prezentat-o ca pe o certitudine și cred că am explicat cu destul de multă claritate ce m-a condus spre aceasta ipoteză. Aș fi bucuroasă ca cercetările viitoare să ne deschidă noi uși pentru înțelegerea omului preistoric. Deocamdată atâta putem și slabă este nădejdea că vom putea mai mult dacă continuăm să publicăm piese desprinse de contextul arheologic, a căror valoare științifică este neglijabilă ca atare. Este o aroganță să pretinzi că stăpânești adevărul, mai ales când nu ai nici cel mai mic argument. Nu tot ce este perforat se atâră neapărat de gât³⁰. Perforația unor statuete miceniene,

²⁷ C. Schuster, Despre reprezentări în lut ars ale piciorului uman din bronzul românesc, *AnB*, S.N., VII-VIII, 1999–2000, p. 261–278.

²⁸ M. Șimon, D. Șerbănescu, Considerații privind reprezentarea simbolică a piciorului uman din aria culturii Gumelnița, în *CCDJ*, 3–5, (1987), p. 29.

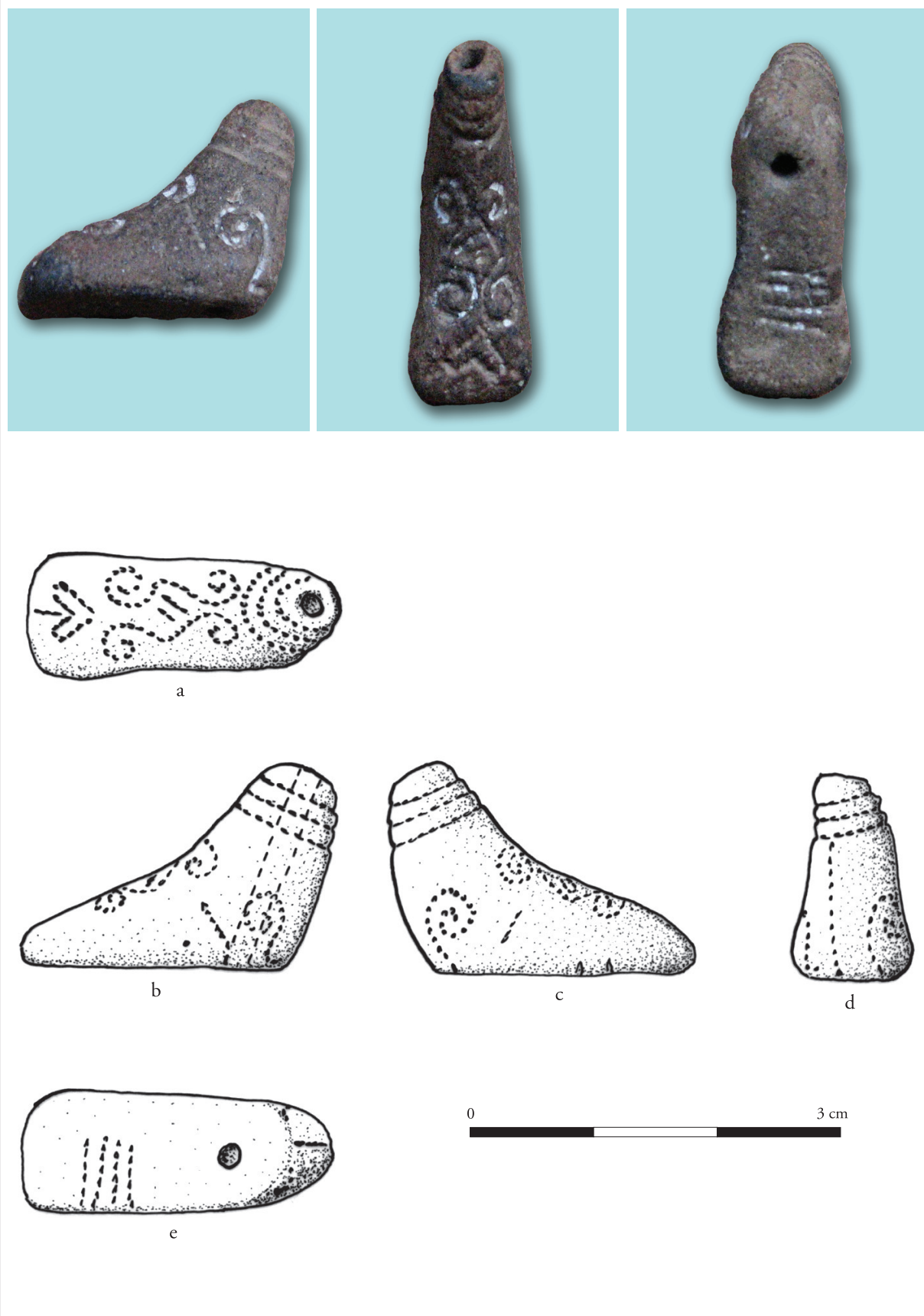
²⁹ Nu este în intenția mea de a discuta aici articolul lui M. I. Neagoe și nu am să abordez tema reprezentărilor aviforme din aria culturii Gârla Mare, o tema de-a dreptul vastă, dar îmi este greu să nu observ exprimări iritante științifice din articolul lui M. I. Neagoe, debutant arheolog care-și propune să nege tot ce au scris alții, fără a avea decența elementară de a se cenzura și șlefui pe sine. Mi-a atras atenția în chip special exprimarea tautologică „urna funerară”, precum și o exprimare care-mi dovedește cu claritate cât de departe este de înțelegerea literaturii arheologice și cum denaturează ceea ce spun alții. Spre exemplu, vorbește despre ipoteza identificării reprezentărilor ornitoromfe cu reprezentările lui Apollo Hyperboreanul și îl citează pe D. Boscović, *Quelques observations sur le char cultuel de Dupljaja (Arh Jug) III*, (1959), p. 42–44. Boscović nu a spus nicăieri așa ceva, el a emis ipoteza că statueta (nu păsările!) de pe carul respectiv ar putea fi o reprezentare a unui precursor al lui Apollo Hyperboreanul, ceea ce este cu totul altceva.

³⁰ M. I. Neagoe, *op. cit.*, p. 112. „Acest element (perforația) ilustrează foarte clar faptul că piesa a servit drept pandantiv”. Așa arată o argumentație întemeiată la M. I. Neagoe. De parcă nu ar fi destul, mă îndeamnă și pe mine (nota 29) să fac un exercițiu de arheologie experimentală ca să pricep. Foarte „interesant” este scenariul imaginat de autor pentru a explica de ce „pandantivul” nu era asupra defunctului

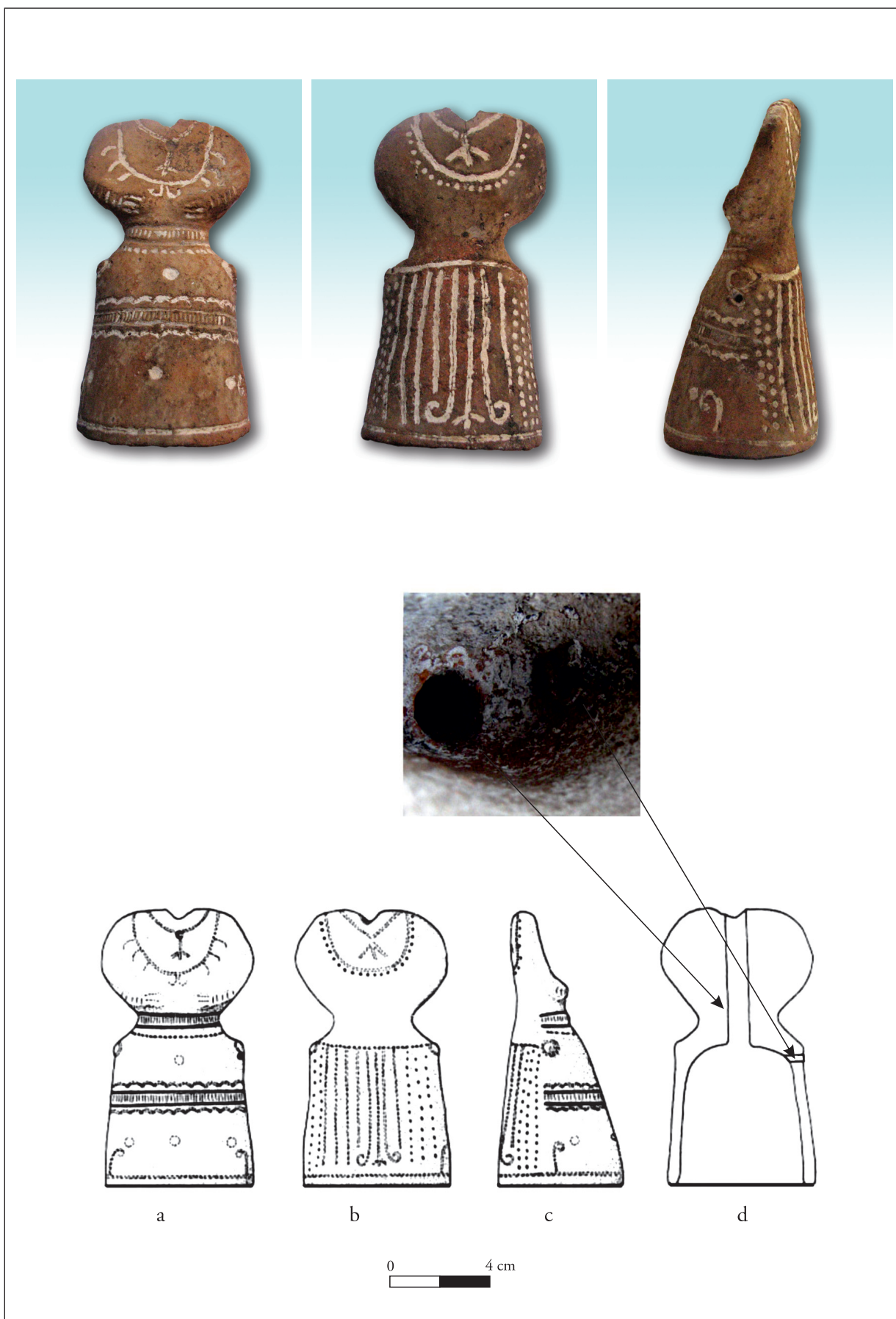
spre exemplu, permitea atașarea lor la vase de tip *λεκάνη*. Însăși cultura Gârla Mare este foarte inventivă în a combina elemente într-un ansamblu și aici mă gândesc din nou la cele două care de la Dupljaja, unul dintre ele, cel cu 3 roți, fiind un fel de punere în scenă care a presupus meșteșug, imaginație și talent. Oare ce am fi gândit fiecare dintre noi dacă am fi descoperit din carul de la Dupljaja doar o pasăre de apă fragmentară, perforată (căci avea o perforație pe unde trecea oiștea care o lega

de roata din față și de ce-a doua pasăre)? Că este un pandantiv? Câți dintre noi și-ar fi imaginat oare că este o pasăre de tracțiune și că în urma ei este un car? Cu alte cuvinte, ar fi fost puțin probabil să-i descoperim funcționalitatea, nu mai vorbesc despre semnificația ansamblului. Dacă este să rămânem doar în domeniul certitudinilor, singura certitudine ar fi că se trecea un fir textil, o sârmă sau un băț prin piesele care prezintă perforații.

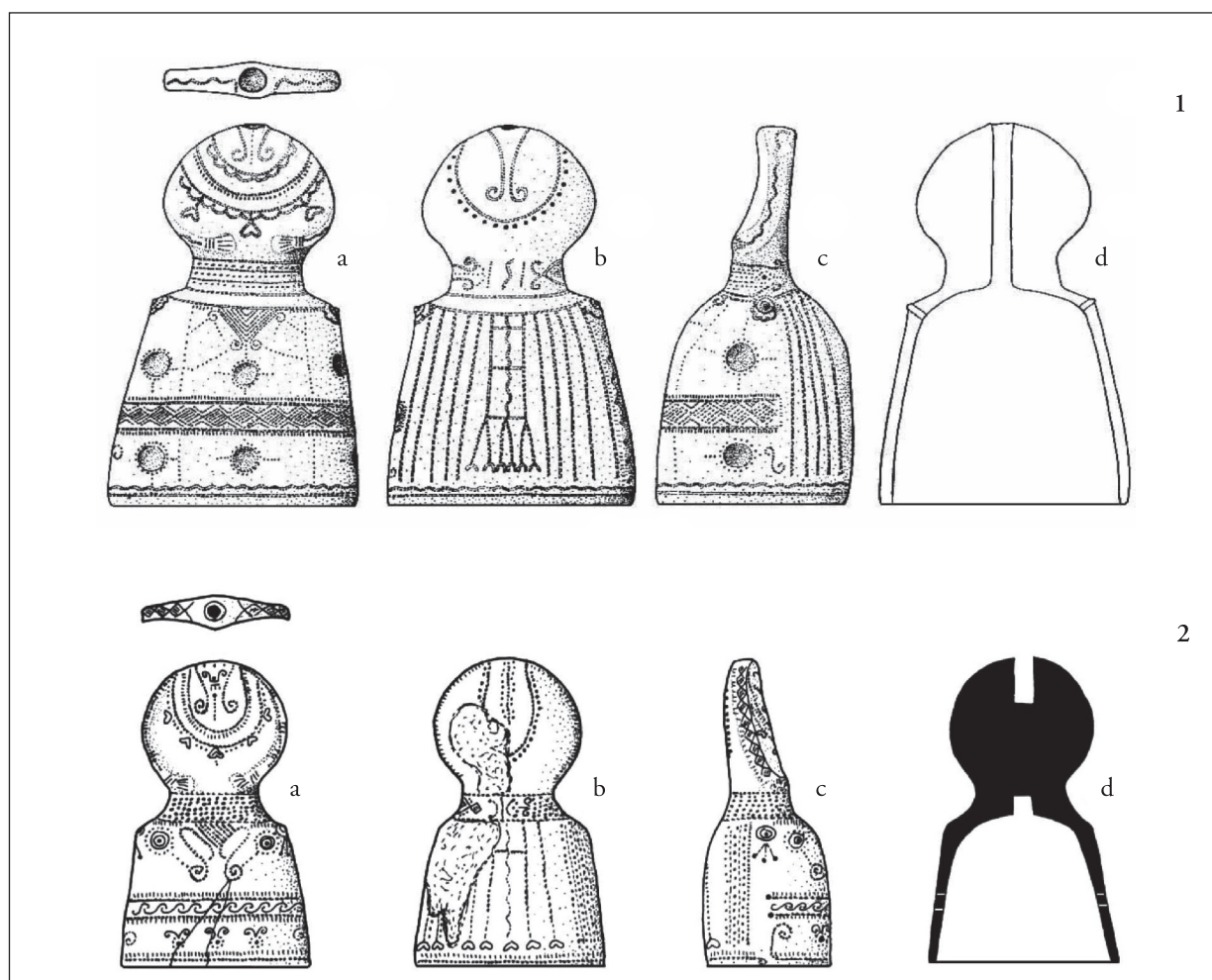
din mormântul de la Gârla Mare-*La nisipuri* în momentul incinerării: „*se poate lua în calcul și posibilitatea ca, printr-o întâmplare, membrii familiei defunctului să fi omis depunerea acestei piese înainte de momentul incinerării*”. Să bănuiesc că aceeași explicație, uitarea, este valabilă și pentru mormântul 46 de la Cârna-*Ostrovogania*?

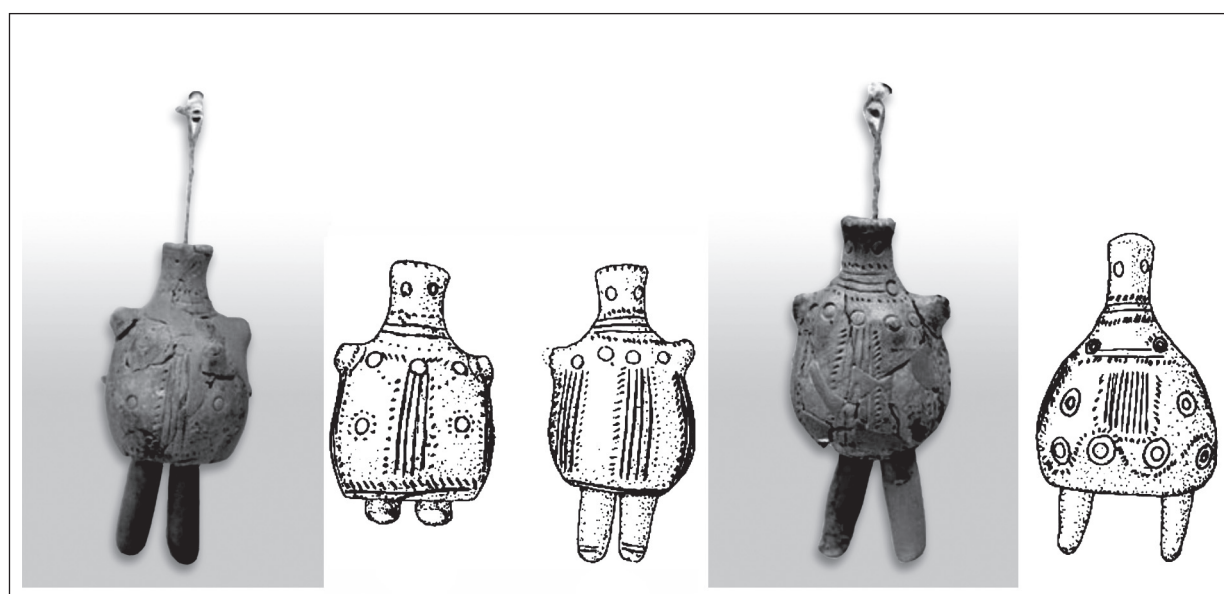
Pl. 1. Plosca – Cabana de metal passim. Reprezentare miniaturală de încălțăminte.

Pl. 2. Plosca-Cabana de metal, Figurine din M. 8.

Pl. 3: 1. Plosca-Cabana de metal, M. 31a; 2. Cârna-Ostrovogania, M. 57.

Pl. 4: 1-2. PFigurinele din M. 33 de la Athena-Kerameikos; 3. Figurine de la Nea Ionia. (1b, 2a, 3 după Bouzek 1985, fără scară).

LE CASQUE GRÉCO-ILLYRIEN A REPRÉSENTATIONS FIGURATIVES (VI^E – V^E SIÈCLES AV. J.-C.) DE GĂVOJDIA, DEP. DE TIMIȘ

Valeriu Sîrbu*

Keywords: *Găvojdia helmet, Greek-Illyrian helmets, Northern Thracians, riders, wild boar hunt.*
Cuvinte cheie: *coifuri greco-illyre, tracii nordici, cavaleri, vânărea mistrețului.*

The Greek-Illyrian Helmet with Human Representations (VIth–Vth centuries BC) from Găvojdia, Timiș County (Abstract)

We intend, in the first part of the study, to publish the helmet with figurative representations of Greek-Illyrian type, discovered at Găvojdia and, in the second part, to analyse the scenes represented on that helmet in the context of the Balkans art. The helmet made of a sheet of bronze with silver appliqués and found by accident in the Timiș River is, by its figurative representations an exceptional piece; if the rider motive can be seen also on the helmets of Olympia and Trebenište, the scene of the wild boar being hunted by two pedestrians, situated over the visor, is not present on other helmets of this type found until now. This piece can be placed in the IIIA1 type of the Greek-Illyrian helmets, dating from the end of the 6th – beginning of the 5th centuries BC. The rider and the wild boar hunt, as well as other ferocious beasts, such as the lion, the bear or the stag, are frequent scenes in the elite's art of Greece, Thracia or Illyria, represented in precious metals, pottery vessels or frescoes in the graves and temples. The helmet of Găvojdia, together with other Greek-Illyrian ones without figurative representations found in the south-western part of Romania, prove that the north-Thracian aristocracy was connected to the mentalities and the tastes of the elites in the south-eastern Europe.

Introduction

La publication complète de ce casque est Lexigée non seulement par son importance pour la zone de découverte et l'ensemble des pièces du type gréco-illyrien, que, surtout, par la signification des représentations figuratives. Découvert fortuitement il y a presque une décennie, son introduction dans le circuit scientifique s'est faite par une brève note¹.

La mort de notre collègue Florin Medeleț a empêché une publication convenable de la pièce. En 2008, la direction du Musée de Banat m'a donné la permission d'étudier la pièce et de la photographier.

Conformément à l'accord convenu, deux autres collègues devaient s'occuper du matériau, technique et typologie du casque respectif. Aussi, vais-je faire référence succinctement ces aspects, tout en présentant des caractéristiques obligatoires

pour la compréhension, l'analyse et l'interprétation des représentations figuratives.

Conditions de la découverte

Le casque a été trouvé par hasard, en 2003, au nord de Găvojdia, en aval d'une ballastière, dans le sable extrait de la rivière de Timiș². Après quelques aventures, le casque arrive dans le patrimoine du Musée de Banat³. Il est bien évident que le caractère fortuit de la découverte empêche de la mettre en liaison avec quelque tombe que ce soit. Nous pourrions conclure que, en toute probabilité, la pièce avait été mise dans le lit de la rivière de Bega; nous allons discuter la signification de ce contexte vers la fin de la présente étude.

Matériau, technique, forme, décor géométrique

Dimensions: H = 220 mm; D. transversal = 150 mm; D. antérieur-postérieur = 195 mm.

Le casque est complet, en bon état, bien conservé, sauf les représentations figuratives; on

* Musée de Brăila, Institut d'Archéologie „V. Pârvan”, Bucarest – Centre de thracologie; e-mail: valeriu_sirbu@yahoo.co.uk.

¹ Medeleț, Cedică 2002–2003 (2004), p. 97–100.

² Medeleț, Cedică 2002–2003 (2004), p. 97.

³ Inv. No. Arheologie 27.790.

n'observe pas de traces de coups ou de réparations non plus (Fig. 1–2).

On l'a fait en un seul morceau de tôle de bronze, 2–3 mm d'épais.

La calotte est presque hémisphérique, légèrement aplatie sur un côté, tandis que dans la zone centrale, se trouvent deux nervures longitudinales solides, bien visibles, à section triangulaire. Ces deux nervures sont ornées latéralement, vers l'extérieur, tout près de la base, avec une ligne profondément incisée, et entre ces lignes, une bande longitudinale formée de trois lignes incisées, parallèles, à la base desquelles se trouve un rivet au bout légèrement hémisphérique; vers le couvre-nuque, deux perforations, probablement pour attacher un maillon.

La visière a la forme légèrement trapézoïdale. Les deux couvre-joue, en position oblique, sont presque triangulaires, au côté derrière arrondi; ils sont séparés par le couvre-nuque par deux coupes triangulaires; à la base de chaque couvre-joue se trouve un orifice, peut-être pour y introduire un cordon nécessaire pour fixer le casque. Le couvre-nuque n'est pas trop large, dans un angle de 90° par rapport à la calotte. Tout le rebord du casque est marqué par deux nervures fines, parallèles, entre lesquelles se trouve une rangée de rivets successifs, dont quelques-uns sont tombés (Fig. 1–2, 4).

Représentations figuratives

Entre le couvre-joue gauche et le couvre-nuque, au-dessus de la coupe triangulaire, il y a une palmette à six pétales incrustés d'argent; les pétales latéraux sont en spirale (Fig. 2/1b-c; 4/1b-c). On observe des représentations similaires sur certains casques découverts à Olympia⁴ et Trebenishte⁵.

Au-dessus de la visière, frontalement, et sur les deux couvre-joue se trouvent des appliques avec des représentations figuratives, le plus probablement en argent⁶. Malheureusement, l'érosion que le casque a subie dans les deux millénaires et demi a provoqué la destruction presque totale de ces appliques, de sorte que seulement ça et là on en conserve encore. Même si une série de détails ne sauraient être précisés, les images sont en général «déchiffrées», y compris avec l'aide des débris de liant utilisé pour fixer les appliques.

Couvre-joue. Malgré que maints détails ne soient plus visibles, il est sûr que deux cavaliers affrontés y sont représentés. Selon les petits morceaux

conservés, en argent ou en matériau de fixation, il se peut que les deux représentations ne soient pas similaires.

On observe, sur le couvre-joue droit, sur une sorte de plate-forme, un cavalier en marche solennelle vers la gauche, la jambe gauche du cheval est légèrement fléchie en avant. On peut voir aussi une partie du buste et la tête du cavalier qui tient les brides du cheval. La tête d'homme est massive, surdimensionnée, un contour bien mis en relief, le menton arrondi, le nez et la bouche proéminents; sur la tête, une sorte de crête, qui pourrait indiquer un casque, mais l'érosion forte nous empêche d'en être certains. On peut distinguer également certains détails de la tête du cheval, mais pas le harnachement (Fig. 3/1d; 5/1d).

Sur le couvre-joue gauche il y a aussi un cavalier en marche solennelle vers la droite, toujours sur une sorte de plate-forme. Malheureusement, le cavalier n'est presque plus visible, outre une petite portion du buste et des brides. En revanche, on peut voir la crinière, les jambes gauches (du devant et du derrière), car elles sont devant celles de droite; la queue est longue, loin du corps, tombant ensuite verticalement (Fig. 3/1e; 5/1e).

Frontalement, au-dessus de la visière. Tout juste au-dessus de la visière, on a représenté une scène de chasse d'un sanglier par deux fantassins avec des javelots. Par malheur, beaucoup de détails en sont détruits, mais la scène dans son ensemble est indubitable.

Massif, surdimensionné, par rapport aux personnages humains, le sanglier est placé juste sous les deux nervures longitudinales, en position agressive, en marche vers la gauche. La gueule, grande, est oblique, en bas, les jambes sont toutes au même niveau, celles du devant un peu obliques, celles du derrière, verticales; la crinière soit visible sur presque tout le dos, étant rendue par des lignes verticales ou obliques (Fig. 3/1c; 5/1c).

Juste au-dessus des angles de la visière, devant et derrière le sanglier, on a rendu deux personnages en position offensive, les genoux fléchis. On peut voir la tête surdimensionnée des personnages (ils portent des casques?) qui attaquent le sanglier à la lance/ javelot, pendant que l'autre bras est tendu au-devant. Derrière le personnage du coin gauche de la visière, on remarque une partie d'un contour trapézoïdal. Puisque les deux appliques sont fortement corrodées, on ne saurait préciser d'autres détails (Fig. 3/1a-b; 5/1a-b).

⁴ Hokey *et alii* 1992.

⁵ Filow 1927; Vulić 1934: 26–38, pl. I-VIII; Krstić 2007: 108–109; Blečić 2007: 85–86, fig. 8.

⁶ Il n'existe pas, pour le moment, d'analyse métallographique pour les matériaux conservés des appliques

Typologie

Grâce au bon état de conservation, la pièce a été dès le début⁷ bien placée dans le type III A1, selon la typologie de Pflug⁸. M. Blečić vient de proposer une division des casques de cette catégorie en deux variantes: IIIA1a, pour les pièces sans représentations figuratives et III A1b, pour les pièces du même type, mais avec des représentations figuratives, tout en considérant que ces dernières ont été créées pour d'autres fins et nécessités⁹. En principe, la séparation de ces casques avec figuration et, implicitement, signification à part, de ceux communs, est correcte, mais nous avons l'intention d'en faire de commentaires plus détaillés, vers la fin de l'étude, lors de leur interprétation.

Casques gréco-illyriens sur le territoire de la Roumanie

Jusqu'à présent, on a découvert sur le territoire de la Roumanie quatre casques du type gréco-illyrien, à Gostavăț, dép. de Gorj¹⁰ (Fig. 7), Jidovin – aujourd'hui Berzovia, dép. de Caraș-Severin¹¹ (Fig. 6), Ocna Mureșului, dép. de Cluj (Fig. 8)¹², plus celui de Găvojdia. Ils sont tous des découvertes fortuites, donc manquant d'une série de données. On peut toutefois préciser que trois (Gostavăț, Ocna Mureșului și Găvojdia) en ont été découverts aux bords de rivières (Caracal, Mureș, Timiș), ce qui voudrait dire qu'on les avait déposés dans ces eaux coulantes. Toutes les découvertes sont localisées au sud-ouest de la Roumanie – en Banat, Olténie, sud-ouest de Transylvanie – ce qui nous suggère également la voie de pénétration de ces casques dans ces territoires.

Du point de vue typologique, ils font tous partie des diverses variantes du groupe III A établi par Pflug¹³, ce qui indique autant leur unité typologique que la période assez restreinte de pénétration. Ainsi, B. Teržan¹⁴ inclut les casques de Gostavăț et Ocna Mureșului dans le groupe III A2, et celui de Jidovin dans le groupe III A3; le casque de Găvojdia est inclus par M. Blečić¹⁵ dans un nouveau sous-groupe, III A1b, en raison seulement de son décor tout particulier.

⁷ Medeleț, Cedică 2002–2003: 98; bien qu'il ne fasse aucune référence à l'étude de Pflug, le casque est mentionné comme faisant partie de cette catégorie.

⁸ Pflug 1988, 42–64.

⁹ Blečić 2007, 82.

¹⁰ Berciu 1958, 437–450.

¹¹ Teglă 1897, 28–31; Berciu 1958, 437–450; 441–443; Gumă 1991, 85–87.

¹² Berciu 1958, 442.

¹³ Pflug 1988, 42–64.

¹⁴ Teržan 1995, 115, 121.

¹⁵ Blečić 2007, 82.

Chronologie

La plupart des chercheurs ont daté les pièces de la catégorie III A1 dans la seconde moitié du VIe – début du Ve siècle av. J.-C., opinion que nous partageons aussi. Il n'existe pas d'argument pour une datation plus récente, notamment après le milieu du Ve siècle av. J.-C.¹⁶, pour l'utilisation des casques découvertes en Roumanie. Au-delà d'une certaine note personnalisée, – le commanditaire était celui qui les portait –, nous n'avons pas d'arguments pour soutenir que les exemplaires de Roumanie étaient légués aux successeurs, en vue de considérer une période plus longue d'utilisation, du moment qu'on les avait déposés dans les rivières.

Voies et moyens de pénétration

L'aire générale de diffusion des casques gréco-illyriens du groupe III A¹⁷ et la zone de découverte des pièces au nord du Danube indiquent le fait qu'ils y sont venus à travers l'ouest de la Péninsule Balkanique. Il se peut qu'ils y fussent des commandes personnelles, surtout pour le casque de Găvojdia, qui indique un statut de choix pour la personne qui le portait, aspect que nous abordons vers la fin de l'étude.

Analyse des représentations figuratives dans le contexte artistique des Balkans

Vu le grand nombre d'études de synthèse portant sur le problème des casques gréco-illyriens, les uns publiées il y a quelques décennies¹⁸, les autres, plus récemment¹⁹, nous ne considérons pas nécessaire de discuter des problèmes généraux à cet égard.

Nous allons concentrer notre attention sur les casques à représentations figuratives, car d'un côté, leur nombre est assez réduit, et de l'autre, celui de Găvojdia est, jusqu'à ce moment, unique.

Casques à représentations figuratives. Jusqu'à présent, de telles pièces ont été mises au jour dans très peu d'endroits, comme Olympia²⁰, Argolis²¹, Ioannina²², Ohrid²³, Trebenishte²⁴, Grevena²⁵, Găvojdia.

¹⁶ Gumă 1991, 92–93.

¹⁷ Blečić 2007, p. 77, fig. 3.

¹⁸ Kunze 1958, 118–151; Kilian 1975, 9–140; Pflug 1988, 42–64; Teržan 1995, 111–121.

¹⁹ Teržan 1995, 111–119; Blečić 2007, 73–116; Vasić 2011, 37–55; Baitinger 2011; Frielinghaus 2011.

²⁰ Kunze 1967, 127, Taf. 66–67; Hokey *et alii* 1992.

²¹ Pflug 1988, 61, Abb. 17–18; Moran 2007.

²² Pflug 1988, 49; Teržan 1995, 113, nr. 5, Abb. 6; Sakellariou 1997, 97.

²³ Kuzman 2009b, 53, fig. 6; Blečić 2007, 116, Pl. IV/4.

²⁴ Kuzman 2009a, 33, fig. 8.

²⁵ Ducrey 1985, fig. 57.

Dans deux sites seulement, Olympia et Trebenishte, les cavaliers sont représentés, et seulement sur le casque de Găvojdia, on peut voir une scène de chasse au sanglier.

Sur les couvre-joue d'un casque d'Olympia sont rendus deux cavaliers, semblables à ceux de Găvojdia, et au-dessus de la visière, deux lions attaquent un sanglier²⁶ (Fig. 10).

Sur l'un des casques de Trebenishte, les représentations ressemblent à celles d'Olympia; sur les couvre-joue, deux cavaliers, au-dessus de la visière, deux lions attaquent un sanglier²⁷ (Fig. 11–12).

Dans ces cas, l'ornementation – avec des motifs géométriques, végétaux, zoomorphes et anthropomorphes – est faite en collant des appliques d'argent ou d'or.

Sur l'un des casques d'Olympia²⁸ (Fig. 13/2) et deux autres de ceux découverts à Ohrid – *Gorna Porta*²⁹ (Fig. 13/1), le décor consiste en des têtes de béliers, situées sur les couvre-joue.

Sur le couvre-joue d'un autre casque trouvé à Tymphaia, près de Grevena (type III A2a), on a attaché une applique en argent avec Nike tenant le javelot à la main droite et le bouclier, à la gauche³⁰. D'ailleurs, les représentations figuratives, même incisées, sont rares sur d'autres types de casques aussi aux VIe–Ve siècles av. J.-C. Rappelons-en quelques-uns!

Au-dessus de la visière d'un casque trouvé à Argolis, type II A3, se trouvant à présent à Metropolitan Museum de New York, deux lions affrontés sont incisés³¹ (Fig. 14/3). Un sanglier est incisé sur le couvre-joue gauche d'un casque, type II, découvert dans la nécropole d'Ioannina³², dans une position similaire à ceux appliqués sur les casques de Găvojdia et Trebenishte ou aux appliques d'Atenica et Zagrade.

L. Popović et M. Blečić considèrent que les deux appliques en argent avec des sangliers découvertes dans les tombes d'Atenica³³ (Fig. 14/5) et Zagrade³⁴ (Fig. 14/4), pourraient provenir de casques ou boucliers, car leurs caractéristiques ressemblent à celles des casques d'Olympia et Trebenishte³⁵.

Par conséquent, seulement à Olympia, Trebenishte et Găvojdia on a trouvé des casques

avec des représentations figuratives complexes dans lesquelles apparaissent des cavaliers et des sangliers. Ces découvertes proviennent du monde grec (le temple d'Olympia), illyrien (les tombes de Trebenishte) et nord-thrace (dépôt dans la rivière de Timiș – Găvojdia).

Tous les trois sites se trouvent sur un axe, du nord au sud, qui traverse la Péninsule Balkanique (Fig. 19), provenant de civilisations différentes (Grecs, Illyriens, Thraces nordiques) et de contextes différents (temple, tombe, eau coulante).

Qu'est-ce qui est commun et qu'est-ce qui est différent sur ces casques?

Tous ont sur les couvre-joue des appliques d'argent avec deux cavaliers chacun, en marche solennelle vers la visière, très semblables (Fig. 2; 4; 10–12); malheureusement, l'érosion avancée des appliques ne permet pas d'observer des détails, pour affirmer si elles sont identiques; par ex., sur un seul des couvre-joue d'Olympia, on observe que le personnage à cheval tient une épée (Fig. 10/1c).

Sur les pièces d'Olympia et Trebenishte, les représentations frontales – celles au-dessus de la visière – sont identiques, deux lions attaquent un sanglier (Fig. 10/1b; 12/1a–2a), tandis que sur celui de Găvojdia est rendue une scène de chasse au sanglier (Fig. 1a; 4/1a).

Il résulte donc que, sur tous les casques gréco-illyriens connus, seul celui de Găvojdia possède une scène réelle de chasse du sanglier avec le javelot par deux fantassins.

L'importance majeure des représentations sur le casque de Găvojdia exige d'aborder aussi d'autres problèmes qui nous allons discuter par la suite.

Où est-ce le casque a été produit? Il appartient, typologiquement, au groupe III A1, et, selon la classification de M. Blečić dans le groupe III A1b³⁶. Seulement à Olympia et Trebenishte se trouvent des pièces à représentations similaires sur les couvre-joue. Quant à la scène de chasse au-dessus de la visière, elle est typique au monde grec des VIe–Ve siècles av. J.-C., en particulier sur les vases céramiques (Fig. 17–18).

Nous pouvons conclure, de la sorte, qu'il existe des arguments solides pour affirmer que son lieu de production est dans le monde grec, par un artisan grec, peut être quelque part, en Péloponnèse.

Le motif du sanglier et de sa chasse dans la Péninsule Balkanique

Le sanglier/la laie est l'un des symboles majeurs dans les mentalités et les représentations artistiques de plusieurs peuples antiques, surtout ceux

²⁶ Kunze 1967, 127, Taf. 66–67; Hokey *et alii* 1992.

²⁷ Kuzman 2009a, 33, fig. 8.

²⁸ Blečić 2007, 116, Pl. IV/4; Hokey *et alii* 1992.

²⁹ Kuzman 2009, 53, fig. 6; Blečić 2007, 116, Pl. IV/4.

³⁰ Ducrey 1985, fig. 57.

³¹ Pflug 1988, 61, Abb. 17–18; Moran 2007.

³² Pflug 1988, 49; Teržan 1995, 113, no. 5, Abb. 6; Sakellariou 1997, 97.

³³ Djuknić-Jovanović 1966, 17–18, pl. XI/1, XIX/1.

³⁴ Cović 1987, 616, pl. LXIV/1.

³⁵ Popović 1956, 54–55. Blečić 2007, 83, 86.

³⁶ Blečić 2007, 82.

indo-européens. Son rôle proéminent était dû aux observations sur l'animal et son mode de vie.

La massivité, l'aspect, l'impétuosité, sa force physique et procréative, son apparition des branchages des bois, la difficulté de le capturer et le tuer, ensuite sa valeur nutritive, ont produit une forte impression sur les humains. Sa nourriture préférée était le gland du chêne, l'un des arbres sacrés de maints peuples indo-européens. C'est la raison pour laquelle on lui a attribué toute une série de qualités, les unes surnaturelles.

Dans ce qui suit nous allons faire référence, très brièvement, à l'Empire Persan, l'Asie Mineure et les peuples de la Péninsule Balkanique.

Les rois et les aristocrates de cette zone manifestaient une préférence pour la chasse au sanglier – à côté du lion, ours et cerf – une véritable preuve de courage et adresse, une épreuve afin d'accéder à un haut statut dans la société ou acquérir la gloire et l'immortalité. Les preuves en sont autant les sources écrites, que les nombreuses représentations sur des catégories variées de monuments et pièces.

Nous allons présenter, à l'appui, quelques textes antiques.

Homère (*Iliade*, IX, 525–545): puisque la déesse Artémis était la seule à laquelle Oïneus n'avait pas fait offrande de la récolte, celle-ci envoya un sanglier féroce qui détruisait toutes les récoltes de la cité de Calydonie. En fin de compte, ce fut Méléagre, fils d'Oïneus, qui le tua, lors d'une chasse aux lévriers à laquelle les jeunes vaillants de plusieurs cités prirent part.

«Mais Méléagre, le vaillant issu d'Oïneus, le mit à mort, / Après avoir rassemblé chasseurs et lévriers de plusieurs cités./Peu de gens ne pouvaient rien faire contre une grande bête comme celle-là; / Elle en avait fait beaucoup monter sur le bûcher de la souffrance. / Après cela, la déesse fit éclater la bataille et la dispute/Entre Etoles et *Curetes*. Car chacun réclama en récompense / La fourrure à étoupe du sanglier et la tête.» / (Homère, *Iliade*, IX, 535–545, traduction par Livia Sirbu)

«Cefut à cетemps-là qu'un sanglier géant apparut sur le mont Olympia de Mysie, et, descendant la montagne, endommagea les récoltes des Mysiens. Maintes fois allèrent les Mysiens le combattre, mais n'arrivèrent pas, mais, tout au contraire, c'étaient toujours eux qui en souffraient. En fin de compte, des messagers des Mysiens se rendirent chez Crésus et lui dirent: «Un sanglier géant est apparu dans nos terres, oh, roi, et il endommage nos récoltes, tous nos efforts de l'attraper furent en vain. Nous venons maintenant te prier de permettre à ton fils de venir avec nous accompagné des jeunes de

premier choix et de chiens afin de délivrer le pays du sanglier»... Et parce que Crésus ne permit pas à son fils de les accompagner, celui-ci lui dit: «Mon père, jadis, tout mon honneur et toute ma fierté étaient de briller sur le champ de bataille ou de chasse. Maintenant je vois que vous m'éloignez des deux, sans que je ne me sois jamais montré lâche ou incapable. Comment puis-je regarder les gens quand je vais ou je rentre de la place publique. Pour qui me prendront les citoyens et ma jeune épouse?» (Hérodote, I, XXXVI–XXXVII).

«Ankaïos, fils de Lycurgue, bien que blessé, tint tête au sanglier de Calydon. Atalante tira les flèches dans le sanglier et elle le toucha la première. C'est pourquoi on lui a donné la tête et la peau du sanglier en récompense (Pausanias, II, VIII, 45.2).

Il en ressort évidemment l'importance sociale et symbolique de la participation à la chasse et la mise à mort du sanglier, vu comme une créature envoyée par les dieux afin de se venger et de punir les gens. On suggère que seulement les membres de la royauté et «les jeunes de premier choix» sont capables de le tuer.

Certes, ces chasses «initiatiques» étaient autant d'occasions de convivialité pour les élites aristocratiques, occasions pour échanger des dons et conclure des mariages ou des alliances.

Dans la mythologie grecque, le sanglier était associé à certaines divinités ou bien jouait un rôle dans certains rituels sacrés³⁷.

Le sanglier était l'un des animaux préférés de la déesse Artémis, et Apollon, transformé en sanglier, tue Adonis, surpris dans la salle de bain en train de faire l'amour à Aphrodite. Selon certains textes, aux mystères Éleusis, les initiés devaient entrer dans la mer à côté d'un sanglier pour se purifier, ensuite celui-ci était sacrifié à la déesse Démétréa.

Héraclès, à son tour, a dû, lors d'une de ses épreuves, capturer un sanglier géant qui vivait sur le mont Erimant.

Dans les nombreuses représentations sur les pièces de toreutique, Héraclès était l'un des héros préférés par l'aristocratie thrace en raison de ses fameux exploits qui lui avaient assuré la gloire et l'immortalité, statut auquel celle-ci voulait également accéder.

Chez tous les peuples des Balkans apparaissent des représentations de sangliers (datant des VIe – IVe siècles av. J.-C.) – singuliers ou en compositions, en tant que «processions des animaux» ou de chasse, soit dans les tombes et temples (fresques, bas-reliefs), soit comme des accessoires vestimentaires ou des pièces individuelles.

³⁷ Chevalier, Gheerbrant 1995, 306–307; Clebert 1995, 197–198.

Parmi les fresques, rappelons celles des tombes d'Alexandrovo (Bulgarie)³⁸, dans le monde thrace (Fig. 15) et celle de Vergina³⁹, attribuée à Philippe II ou ses successeurs; pour les bas-reliefs, mentionnons celui dans le temple de Zeus à Olympia⁴⁰.

Le monde thrace. Le plus grand nombre de représentations se trouvent sur les pièces d'armement et harnachement (casques⁴¹, boucliers, poignards, épées, appliques), les accessoires vestimentaires ou de parure et sur les vases céramiques.

Dans le monde thrace les plus représentatives pièces avec des sangliers ou des scènes de chasse sont sur la ceinture de Lovec⁴² et le rhyton de Malomirovo-Zlatinitsa⁴³, au sud des Balkans, le broc no. 159 de Rogozen⁴⁴ et les deux gobelets dans la tombe d'Agighiol⁴⁵ (Fig. 14/1–2), entre les Balkans, le Danube et la Mer Noire, un pectoral de Bulgarie⁴⁶ (lieu de découverte inconnu) (Fig. 16/2), ensuite une applique d'harnachement de Băiceni⁴⁷, appliques de Letnica (Fig. 16/6) et Lukovit (Fig. 16/7).

On y ajoute, certes, la statue de sanglier trouvée dans la tombe de Mezek⁴⁸ (Fig. 16/4)

Sur certaines pièces on a représenté seulement des sangliers (la statue de Mezek), sur d'autres il est attaqué par des lions (le pectoral de Bulgarie) ou se trouve sous la domination d'animaux fabuleux (les gobelets d'Agighiol).

Le sanglier est chassé par le fantassin, aidé des chiens, comme sur le rhyton de Malomirovo – Zlatinitsa (Fig. 16/3) ou le cavalier à la lance, comme sur le broc no. 159 de Rogozen (Fig. 16/5).

La scène de chasse la plus complexe est rendue sur la ceinture de Lovec, où la bête est attaquée par un cavalier à la lance et un archer pédestre, accompagnés de chien (Fig. 16/1).

Dans le monde thrace, la scène de chasse la plus intéressante et la plus compliquée est représentée sur la fresque sur la voûte de la tombe d'Alexandrovo (sud-ouest des Balkans), où, dans une représentation circulaire, deux sangliers et deux cerfs sont chassés par quatre cavaliers et quatre pédestres, munis de javelots et *labryx*, accompagnés de chiens⁴⁹ (Fig. 15).

Le fait que presque toutes les découvertes proviennent de tombes tumulaires ou des pièces en or et argent illustre le rôle important que le sanglier et la chasse ont joué parmi les élites aristocratiques thraces⁵⁰.

Le monde grec. Les nombreuses représentations de la chasse au sanglier, en particulier sur les vases céramiques, illustrent une série de scènes mythologiques dans lesquelles sont impliqués des héros légendaires de la Grèce.

Nous allons présenter à cet égard, quelques pièces représentatives. Ainsi, Héraclès, Thésée, celui de Calydonie, qui tue le sanglier, apparaissent sur une série de vases grecs typiques (krater⁵¹, coupe⁵², oenochoe⁵³, peliké⁵⁴) des VIe–Ve siècles av. J.-C. (Fig. 17–18). D'autrefois, on illustre la confrontation entre un éphèbe et un sanglier⁵⁵ (Fig. 17/1). Parmi les représentations sur d'autres catégories de pièces, nous allons illustrer un pectoral en bronze de l'île de Samos, daté vers la fin du VIe siècle av. J.-C., avec les luttes d'Héraclès⁵⁶, et une gemme gréco-persane du VIe siècle av. J.-C.⁵⁷ (Fig. 18/1–2).

Le monde macédonien. Outre les découvertes de la zone Trebenishte – Ohrid, déjà mentionnées, attribuées soit aux Illyriens, soit, plus récemment, aux Macédoniens⁵⁸, une autre fresque représentative est celle de la célèbre sépulture de Vergina⁵⁹.

Confirmées par les sources écrites, toutes ces découvertes attestent la vaste diffusion de l'importance du sanglier et sa chasse, en tant que preuve de courage, d'illustration du potentiel des héros, des rois et des hauts aristocrates, en Asie Mineure et la Péninsule Balkanique, tout le long des VIe–IVe siècles av. J.-C.

Le cavalier et la chasse au sanglier dans l'art thrace. Vu que de nombreuses études portent sur la signification de la représentation dans l'art thrace du cavalier dans ses diverses hypostases, les unes récentes⁶⁰, nous n'allons faire référence qu'à celles qui concernent strictement la chasse. Les pièces les plus représentatives sont, sans doute, la ceinture de Lovec (Fig. 16/1) et le broc no. 159 de Rogozen (Fig. 16/5). Le cavalier apparaît

³⁸ Marazov 2005; Marazov 2010, 305–327.

³⁹ Andronicos 1997, fig. 58–59.

⁴⁰ Carpenter 2006, fig. 173.

⁴¹ Sirbu 2004, 29–44.

⁴² *Ancient Gold* 1998, 175, fig. 105.

⁴³ Agre 2011, 128, Ill. V–2.

⁴⁴ Marazov 1996.

⁴⁵ Berciu 1969, 54–57, fig. 32.

⁴⁶ Kolekcia Vasil Bozhkov 2005, 47, fig. 33.

⁴⁷ Petrescu-Dîmbovița 1995, 175–176, fig. 5/1.

⁴⁸ Venedikov, Gerasimov 1979, fig. 60.

⁴⁹ Kitov 2004; Marazov 2010, 309–311, fig. 1, 4, 6–12.

⁵⁰ Marazov 2010; Sirbu, Florea 2000b, 111–112.

⁵¹ Carpenter 2006, fig. 1, 284.

⁵² Boardman 2001, fig. 81, 292/4.

⁵³ Carpenter 2006, fig. 182.

⁵⁴ Boardman 2001, fig. 384.

⁵⁵ Marazov 2005, 95.

⁵⁶ Boardman 2006, fig. 117.

⁵⁷ Marazov 2005, p. 36.

⁵⁸ Kuzman 2006, 547–548.

⁵⁹ Andronicos 1997, 101–118.

⁶⁰ Kull 1997, 197–466; Sirbu, Florea 2000a, 23–43; Sirbu, Florea 2000b, 105–134; Marazov 2005.

également dans des scènes où il chasse le lion, comme sur l'applique de Lukovit⁶¹ (Fig. 16/7), ou l'ours, comme sur l'applique de Letnica⁶² (Fig. 16/6). Un cavalier qui tue le lion est rendu aussi sur une applique de la tombe scythique d'Oguz (Ukraine), mais l'origine de tout le set de pièces d'harnachement est, indubitablement, thrace⁶³. Certes, la scène la plus illustrative, par complexité et valeur documentaire, est dans la fresque de la tombe d'Alexandrovo (Fig. 15).

Nous pouvons ainsi conclure que, pour l'aristocratie thrace aussi, capturer et tuer des bêtes fortes, parfois féroces, comme le sanglier, le lion, l'ours ou le cerf, devaient illustrer la force et l'adresse des personnages, tout en se constituant en une épreuve en vue d'obtenir la gloire et un haut statut social. C'était une «mode» des élites dans les sociétés contemporaines auxquelles l'aristocratie thrace s'est connectée également.

Le casque de Găvojdia et «le siècle d'or» de l'aristocratie gétique (les IVe–IIIe siècles av. J.-C.).

Deux des représentations figuratives sur le casque de Găvojdia (le cavalier, le sanglier/la chasse au sanglier) sont parmi les scènes les plus fréquentes dans l'art des Thraces nordiques, respectivement de l'élite gétique, aussi doit-on se poser la question d'une éventuelle perpétuation de celles-ci, pour plus d'un siècle, dans cette zone. Avant de proposer une réponse à cette question, il faut y mettre en évidence les données essentielles de ces deux moments.

Le casque de Găvojdia a été mis au jour en Banat et il n'y a aucun argument pour supposer son utilisation après le premier tiers/la moitié du Ve siècle av. J.-C.

Les découvertes figuratives sur la toreutique des élites gétiques, habitant entre les Balkans, les Carpates et la Mer Noire, se datent entre 375/350–275/250 av. J.-C., dans ce qui pourrait s'appeler «le siècle d'or» de l'aristocratie des Gètes⁶⁴. Nous mentionnons, parmi les découvertes les plus représentatives, celles de Băiceni⁶⁵, Agighiol⁶⁶, Poiana Coțofenești⁶⁷, Poroina⁶⁸, «Craiova»⁶⁹, Peretu⁷⁰,

Borovo⁷¹, Letnica⁷² et Lukovit⁷³. Elles proviennent des tombes de basilei (Agighiol, Peretu), de trésors (Băiceni, Borovo, Letnica, Lukovit), ou le contexte n'est pas connu (Poroina, «Craiova», Poiana-Coțofenești). Il s'agit de types variés de pièces, que l'on peut toutefois les inclure dans trois catégories principales: a) pièces de cérémonie et de parure, b) pièces pour le harnachement des chevaux et c) vaisselle pour les festins; la majorité des pièces sont faites en or, argent ou argent doré⁷⁴.

Il s'y ajoute quelques autres trouvailles importantes du nord-ouest des Balkans, territoires habités par le peuple thrace des Triballes, comme le trésor de Rogozen⁷⁵ et le tumulus de Vraca⁷⁶, datables également dans l'intervalle 375–250 av. J.-C.

Si l'on prend en compte la distance de plus d'un siècle entre le casque de Găvojdia et les découvertes représentatives de l'art des Gètes, ainsi que leur aire géographique différente, on peut conclure que nous n'avons pas, pour le moment, de preuves concluantes pour soutenir l'hypothèse de la perpétuation des scènes décoratives du casque jusqu'à la toreutique des princes gètes. Néanmoins, il faut tenir compte que, pour les VIe–Ve siècles av. J.-C., le casque de Găvojdia est la seule pièce avec de telles représentations figuratives, que l'on pourrait attribuer à l'élite nord-thrace au nord du Danube. Ajoutons-y le fait que nous ne connaissons aucune pièce de Banat ou sud-ouest de la Transylvanie qui ait de représentations figuratives, des IVe–IIIe siècles av. J.-C. et qui soit encadrée dans l'art princier des Gètes⁷⁷.

Il est sûr que le motif du cavalier et de la chasse au sanglier s'est perpétué dans le monde thrace, car il existe des découvertes datant des Ve–IIIe siècles av. J.-C., les plus anciennes étant au sud des Balkans (la ceinture de Lovce), ensuite ils ont «migré» vers le nord de ces montagnes et, en fin de compte, vers le nord du Danube.

Considérations finales

Même s'il est le seul exemplaire avec des représentations figuratives, le casque de Găvojdia fait partie d'une série de pièces pareilles qui ont pénétré au nord du Danube; en témoignent des découvertes similaires de Jidovin, Gostavăț et Ocna Mureșului. D'ailleurs, dans l'ensemble des casques gréco-illyriens découverts, le nombre de ceux avec

⁶¹ Čičikova 1980.

⁶² Venedikov 1996, 15, fig. 15.

⁶³ Fialko 1995, 133–147.

⁶⁴ Sîrbu 2006b, 12–41.

⁶⁵ Petrescu-Dâmbovița 1995, 171–185.

⁶⁶ Berciu 1969, 33–76; Sîrbu 2008, 268–283.

⁶⁷ Berciu 1969, 77–82.

⁶⁸ Berciu 1969, 153–160.

⁶⁹ Berciu 1969, 123–146.

⁷⁰ Moscalu 1989, 129–90, Taf. 41–64.

⁷¹ *Ancien Gold* 1998, 222–225, fig. 173–177.

⁷² Venedikov 1996.

⁷³ Čičikova 1980.

⁷⁴ Sîrbu 2006a, 21–23.

⁷⁵ Marazov 1996.

⁷⁶ Torbov 2005.

⁷⁷ Sîrbu 2006b, 87–96, fig. 3.

des représentations est bien réduit, tandis que ceux avec des scènes comme celui de Găvojdia ne se rencontrent que d'une façon exceptionnelle.

La rareté de telles pièces, la signification des représentations figuratives, renforcée par le contexte de certaines découvertes, comme celles du temple d'Olympia ou de sépultures riches de Trebenishte et Ohrid-*Gorna Porta*, tout cela témoigne du fait que ceux qui les portaient faisaient partie des élites aristocratiques⁷⁸ des Grecs, Macédoniens, Illyriens et Thraces. Ils se constituaient en une sorte «d'insignes» pour les notables et les dirigeants, donc des élites de ces peuples⁷⁹.

Malheureusement, on connaît un nombre extrêmement réduit de découvertes datant des VIe-Ve siècles av. J.-C., au Banat roumain, pour que l'on puisse discuter aussi certains aspects culturels-archéologiques⁸⁰.

Pour conclure, nous pouvons apprécier que la pièce de Găvojdia ait appartenu à un chef important des Thraces nordiques de cette zone. L'hypothèse de son appartenance à un *condottiere* illyrien⁸¹ est moins probable pour deux raisons: d'une côté, il fait partie d'une série de telles pièces qui ont pénétré dans une certaine période au nord du Danube (550–475 av. J.-C.), de l'autre côté, il était déposé, probablement, en guise d'offrande, dans la rivière de Bega, donc dans une aire d'habitation des Thraces nordiques.

Remerciements

Je voudrais remercier Monsieur le Directeur Dan Leopold Ciobotaru, pour l'amabilité et l'intérêt dont il a fait preuve à cette occasion. Je dois adresser les mêmes remerciements à mon collègue Florin Draşovean, de la même institution, qui m'a facilité cette opportunité.

Milan Sepetan a pris les photos pour Găvojdia et Stela Burciu a fait des dessins d'après ces photos; Cami Istrate, du Musée de Brăila, a fait une série de dessins d'après des photos originales ou des publications. M-me Maria Gyomber a fait le dessin du casque de Jidovin, tandis que Sergiu Odenie a pris les photos du casque d'Ocna Mures. Nos collègues Viorica Crişan et Dumitru Ţeicu nous ont offert la possibilité d'étudier et photographier les pièces de Jidovin et Ocna Mureş.

Les photos du casque de Trebenishte (Fig. 12), qui se trouve dans les collections du Musée National

de Belgrade, nous ont été offertes par l'amabilité de la Directrice, Dr. Tatjana Cvjetićanin.

La traduction en français et en anglais appartient à Livia Sirbu.

Je dois des remerciements à tous.

BIBLIOGRAPHIE

- Agre 2011
D. Agre. *The tumulus at Golyamata Mogila near the villages Malomirovo and Zlatinitsa*, Avalon Publishing, Sofia (2011).
- *** *Ancient Gold. The Wealth of The Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria*, General Editor Ivan Marazov, Abrams, New York (1998).
- Andronicos 1997
M. Andronicos, *Vergina. The Royal Tombs*. Ekdotike Athenon S.A., Athens (1997).
- Baitinger 2011
H. Baitinger, *Waffenweihungen in Griechischen Heiligtümern*, Mainz (2011).
- Berciu 1958
D. Berciu, Le casque gréco-illyrien de Gostavăţ (Oltenie), *Dacia, NS, II* (1958), p. 437–450.
- Berciu 1969
D. Berciu, *Arta traco-getică*, Bucureşti, Editura Academiei R. S. R. (1969).
- Blečić 2007
M. Blečić, Status, Symbols, Sacrifices, Offerings. The Diverse Meanings of Illyrian Helmets, *VAMY*, 3.s., XL, (2007), p. 73–116.
- Boardman 2001
J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period*, Thames and Hudson Ltd, London (2001).
- Boardman 2006
J. Boardman, *Greek Art*, Thames and Hudson Ltd, London (2006).
- Carpenter 2006
T. H. Carpenter, *Art and Myth in Ancient Greece*, Thames and Hudson Ltd, London (2006).
- Chevalier – Gheerbrant 1995
J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri. Mituri, vise, obiceiri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. 1–3, Editura Artemis, Bucureşti (1995).
- Čičikova 1980
M. Čičikova, *Trakijskoto šakrovišče ot Lukovit*. Sofia (1980).

⁷⁸ Blečić 2007, 92

⁷⁹ Blečić 2007, 74

⁸⁰ Gumă 1993, 235–242

⁸¹ Vasić 2011, p. 40.

- Clebert 1995
J.-P. Clebert, *Bestiar fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, Editurile Artemis & Cavallioti, București (1995).
- Čović 1987
B. Čović, Glasinačka kultura. In: A. Benac – S. Gabrovec (eds.), *PJZ, V – Željezno doba*. Sarajevo (1987), p. 575–643.
- Djuknić, Jovanović 1966
M. Djuknić, B. Jovanović, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*. Čačak. The National Museum Čačak (1966).
- Ducrey 1985
P. Ducrey, *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*, Fribourg, Office du Livre (1985).
- Fialko 1995
E. E. Fialko, Frakijjskaja uzda iz kurgana Oguz, *Rosijskaja Arheologija* 1 (1995), p. 133–147.
- Filow 1927
B. D. Filow, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, Berlin-Leipzig, (1927).
- Frielinghaus 2011
Frielinghaus, H., *Die Helme von Olympia. Ein Beitrag zu Waffenweihungen in Griechischen Heiligtümern*, Berlin (2011).
- Gumă 1991
M. Gumă, Câteva precizări asupra unor tipuri de coifuri de lasfârșitul primei epoci a fierului și începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul României, *Thraco-Dacica* XII (1991), p. 85–103.
- Gumă 1993
M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica IV, București (1993).
- Herodot
Herodot, *Istorii*, I-II (traducere A. Piatkowski), Editura Științifică, București, 1961.
- Homer
Homer, *Iliada* (traducere G. Murnu), ESPLA, București, 1955.
- Hockey 1992
M. Hockey, An Illyrian helmet in the British Museum, *The Annual of the British School at Athens*, 87 (1992), p. 281–291, pl. 19–27.
- Kilian 1975
K. Kilian, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägais und Adria, *PZ*, 50, (1975), p. 9–140.
- Kitov 2004
G. Kitov, *Alexandrovskata grobnika*, Slavina Edition, Varna (2004).
- *** *KOLEKCIA VASIL BOŽKOV*, Accent, Sofija (2005).
- Krstić 2007
V. Krstić, Le tombe principesche: Trebenište. In: T. Cvjetićanin – G. Gentili – V. Krstić (eds.), *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*. Catalogo della Mostra, Adria Museo Archeologico Nazionale, Silvana Editoriale Spa. Milano (2007), p. 103–133.
- Kull 1997
B. Kull, Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern“. *BRGK*, 78 (1997), p. 197–466.
- Kunze 1958
E. Kunze, *Helme*. In *VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Berlin (1958), p. 118–151.
- Kunze 1967
Kunze, E. *Helme*. In: *VIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Berlin (1967), p. 111–183.
- Kuzman 1996
P. Kuzman, *Umetnosta na Trebeništa*, Skopje.
- Kuzman 2006
P. Kuzman, *Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le contexte des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa*. In N. Tasić – C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*. SASA, MASA. SASA Special Editions. Belgrade (2006), p. 545–559.
- Kuzman 2009a
P. Kuzman, *Trebeništa Necropolis*. In: *Ohrid. World Heritage Site*, Skopje (2009), p. 30–33.
- Kuzman 2009b
P. Kuzman, *Samuel's Fortress*. In *Ohrid. World Heritage Site*, Skopje (2009), p. 48–53.
- Kyrieleis 2010
H. Kyrieleis, *Olympia. Archäologie eines Heiligtums* (2010).
- Marazov 1996
I. Marazov, *The Rogozen Treasure*, Sofia, Secor Publishers (1996).
- Marazov 2005
I. Marazov, *Thracian Warrior*, Publishing House, Sofia (2005).
- Marazov 2010
I. Marazov, Boar hunt in the frescoes of the tomb in the village of Alexandrovo, Bulgaria. (I. Căndea) *The Thracians and their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu*, Editura Istros, Brăila (2010), p. 305–327.

- Medeleț, Cedică 2002–2003 (2004)
Fl. Medeleț, V. Cedică, Coiful greco-ilir de la Găvojdia (jud. Timiș), *Analele Banatului* X-XI/1 (2004), p.97–100.
- Moran 2007
D. L. Moran, *Greek antiquities in the Metropolitan Museum of Art. Illyrian helmets*. http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Illyrian_helmet_1.jpg (15. 10. 2007).
- Moscalu 1989
Em. Moscalu, Das thraco-getische Fürstengräß von Peretu in Rumänien. In: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission der DAI*, Frankfurt am Main 70, (1989) p.129–90 + pl.41–64.
- Pausanias
Pausanias, *Călătorie în Grecia*, I–II (traducere M. Marinescu-Himu), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
- Petrescu-Dâmbovița 1995
M. Petrescu-Dâmbovița, Certains problèmes concernant le trésor de Băiceni (dép. de Iași), *Thraco-Dacica* 16, (1995), p. 171–85.
- Pflug 1988
H. Pflug, Illyrische Helme (K 2–6). In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien* 14. RGZM. Mainz, (1988), p. 42–64.
- Popović 1956
L. J. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa / Catalogue des objets découverts près de Trebenište*. Antika I. Beograd (1956), Narodni Muzej Beograd.
- Sakellariou 1997
Sakellariou, M. V. (ed.), *Epirus: 4000 years of Greek history and civilization* Athens, Ekdotike Athenon (1997).
- Șirbu 2004
V. Șirbu, The Ceremony Helmets – Masterpieces of the Getae's Toreutics and Figurative Art. In: *Thracians and Circumpontic World. II*. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chișinău (2004), p. 29–44.
- Șirbu 2006a
V. Șirbu, Oameni și zei în lumea geto-dacilor/Man and Gods in the Geto-Dacian World, Brașov, (2006).
- Șirbu 2006b
V. Șirbu, The Getae "Golden and Silver Princes" (4th–3rd centuries BC), *Historia. Focusing on the Iron Age Elites*, 51/1 (2006), Cluj-Napoca, p. 12–41.
- Șirbu 2008
V. Șirbu, Agighiol – La tombe d'un basileus gète de la Dobroudja. In: *Phosphorion. Studia in Honorem Mariae Čičikova*, Sofia (2008), p. 268–283.
- Șirbu, Florea 2000a
V. Șirbu, G. Florea, The Image of the Horseman in the Thracian Art (5th century BC – 1st Century AD), *Starini* 1, Sofia (2000), p. 23–43.
- Șirbu, Florea 2000b
V. Șirbu, G. Florea, *Les Gêto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Centre d'Études Transylvaines, Cluj-Napoca (2000).
- Téglás 1897
G. Téglás, Berzoviai emlékek (Descoperiri din Berzovia), *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897), p. 18–32.
- Teržan 1995
B. Teržan, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. In: B. HÄNSEL ed. *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa. Südosteuropa-Schriften*, Band 17, PAS, Band 11 (1995), p. 81–159.
- Torbov 2005
N. Torbov, *Moghilanskata Moghila vav Vraca (Moghilanskata tumulus in Vratsa)*, Vraca, Izdatelstvo Mayobo (2005).
- Treister 2001
M. Y. Treister, *Hammering techniques in Greek and Roman Jewerly and Toreutics*, Leiden-Boston-Köln.
- Vasić 2011
R. Vasić, Reflecting on Illyrian Helmets, *Starinar*, LX, 2010 (2011), p. 37–55.
- Venedikov 1996
Venedikov, *Trakijskoto săcrovışe ot Letnica*, Universitetsko Izdatelstvo Sv. Sofia, Kliment Ohridski (1996).
- Venedikov, Gerasimov 1979
Venedikov, T. Gerasimov, *Tesori dell'arte Tracia*, Bologna, Edizioni Capitol (1979).
- Vulić 1934
N. Vulić, La nécropole archaïque de Trebenishte, *Revue Archéologique*, III, Janvier-Avril, p. 26–38, pl. I–VIII.

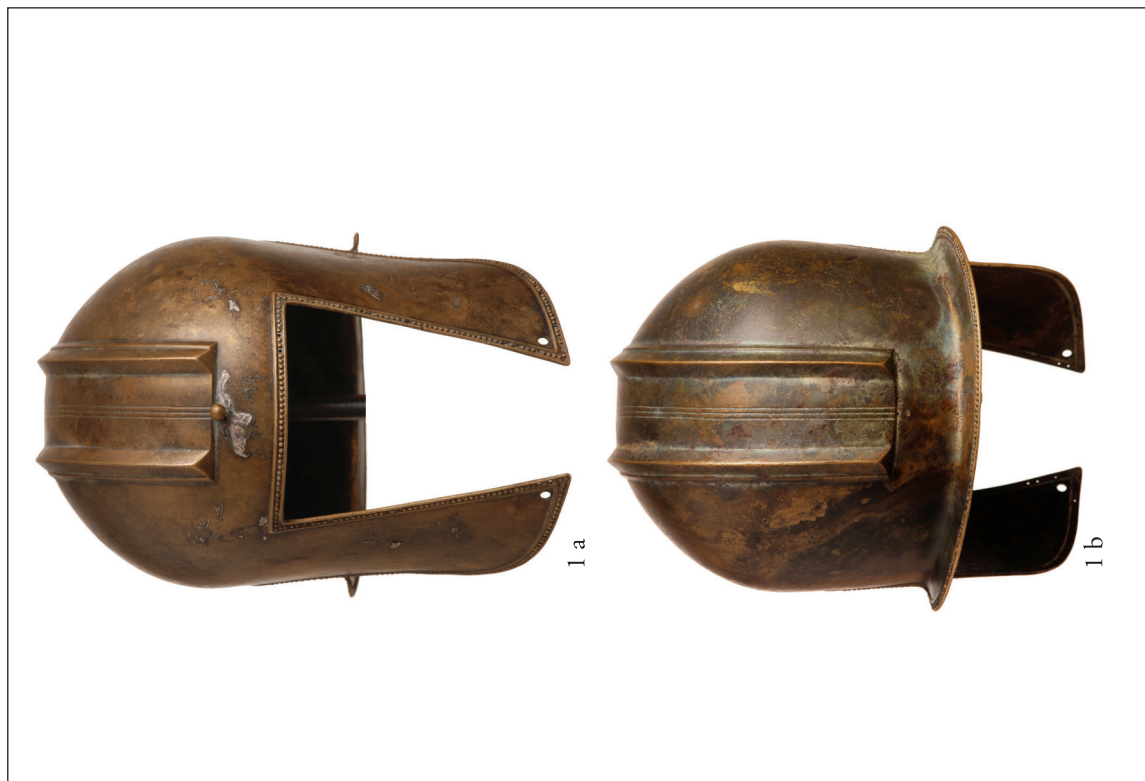

Fig. 1. Le casque de Găvoajdia. 1a Vue frontale, 1b vue de derrière (photos M. Şepeţan).

Fig. 2. Le casque de Găvoajdia. 1a Vue latérale-droite, 1b vue latérale gauche, 1c détail (photos M. Şepeţan).

Fig. 3. Le casque de Găvojdia – représentations figuratives: 1a-1c la chasse au sanglier, au-dessus de la visière, 1d cavalier, sur le couvre-joue droit, 1e cavalier, sur le couvre-joue gauche (photo M. Sepetan).

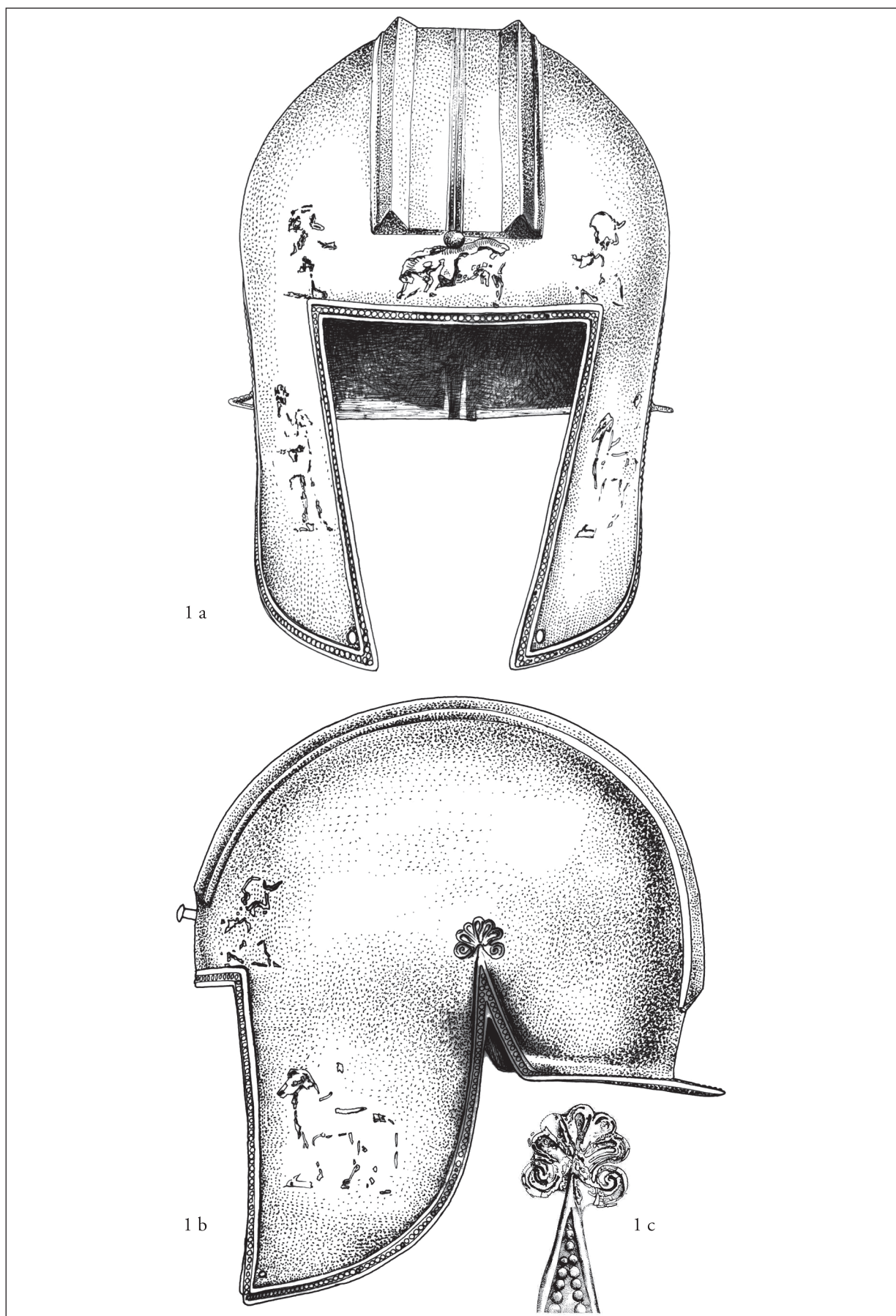

Fig. 4. Le casque de Găvojdia. 1a Vue frontale, 1b vue latérale gauche, 1c détail (dessins S. Burciu, d'après des photos prises par M. Sepetan).

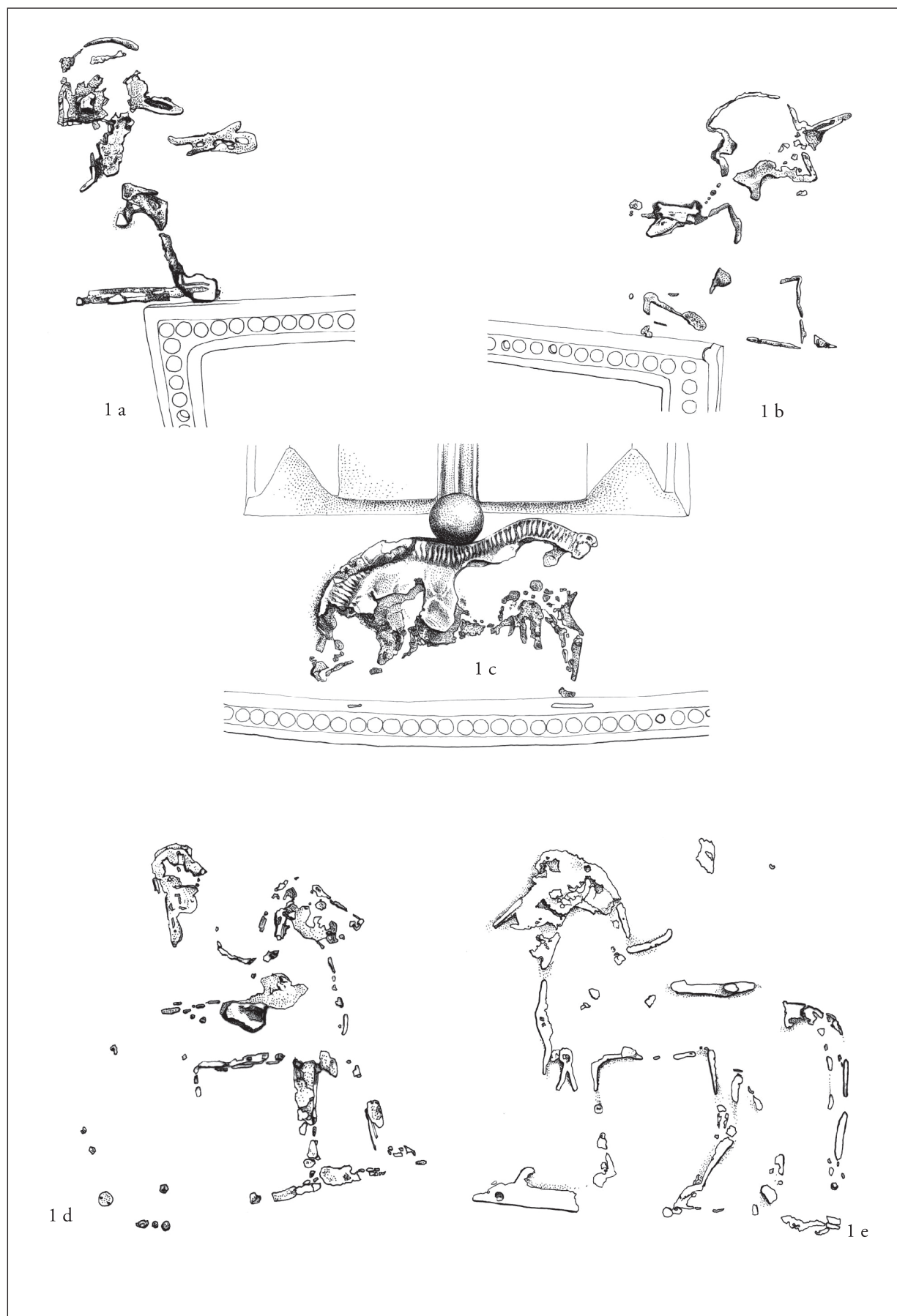

Fig. 5. Le casque de Găvojdia – représentations figuratives: 1a-c la chasse au sanglier, au-dessus de la visière, 1d cavalier, couvre-joue droit, 1e cavalier, couvre-joue gauche (dessins S. Burciu d'après des photos de M. Sepetan).

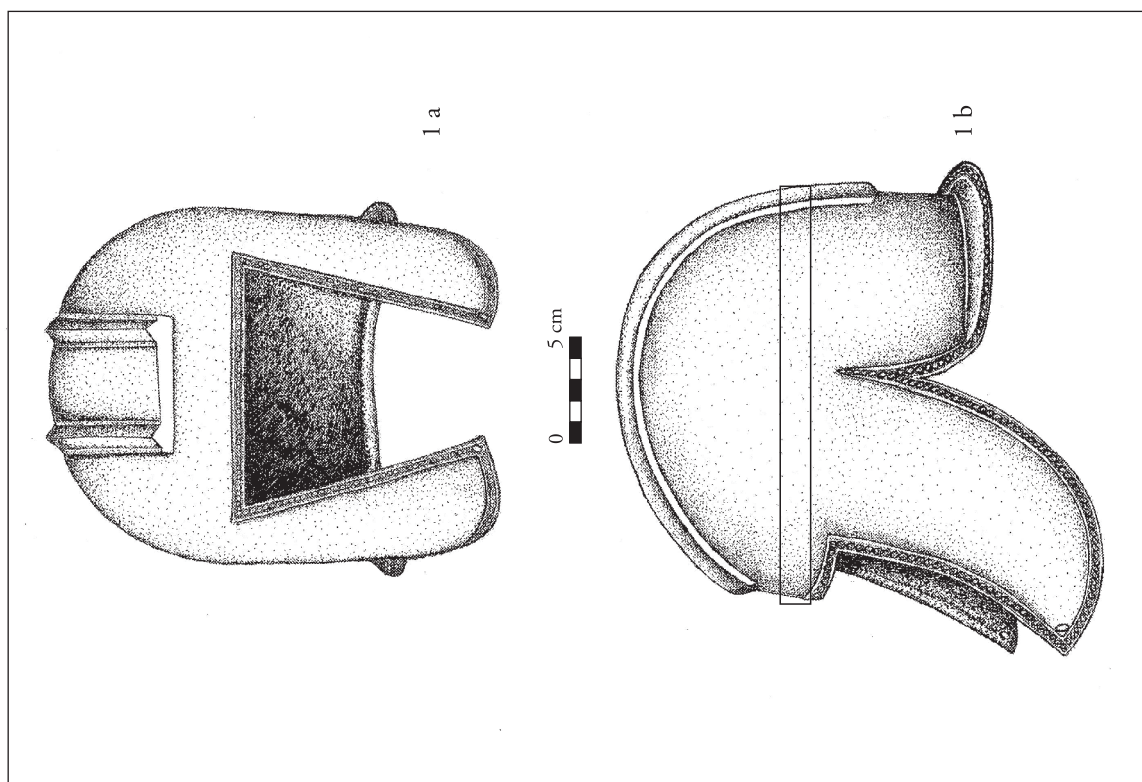

Fig. 6. Le casque de Jidovin/Berzovia (dessins M. Gyomber).

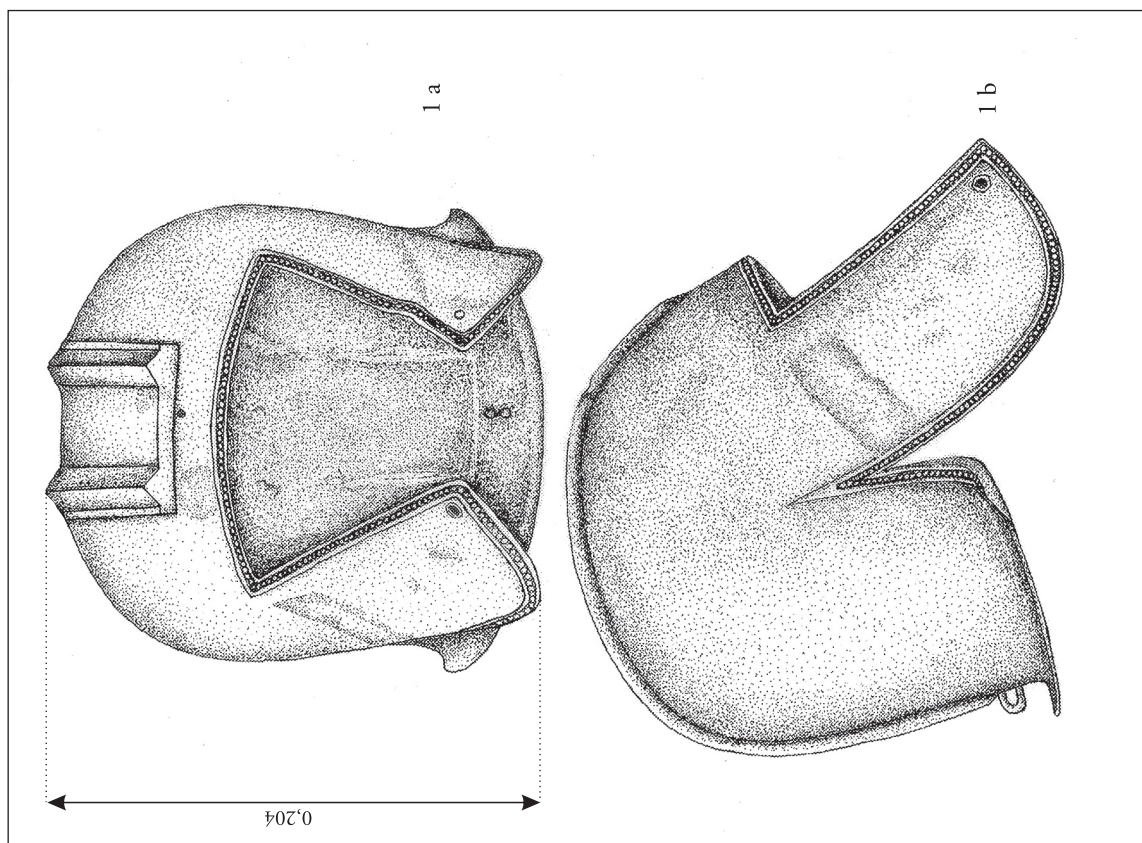

Fig. 7. Le casque de Gostavăț (d'après Berciu 1958).

Fig. 8. Le casque d' Ocna Mureș (photo S. Odenie).

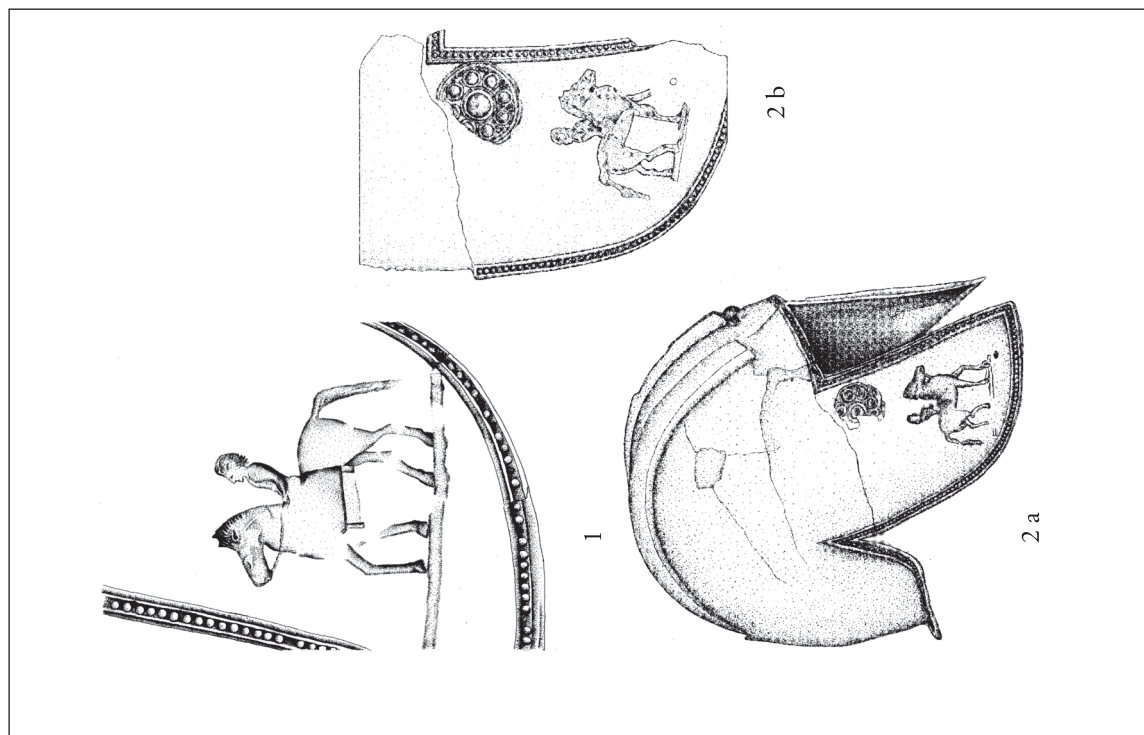
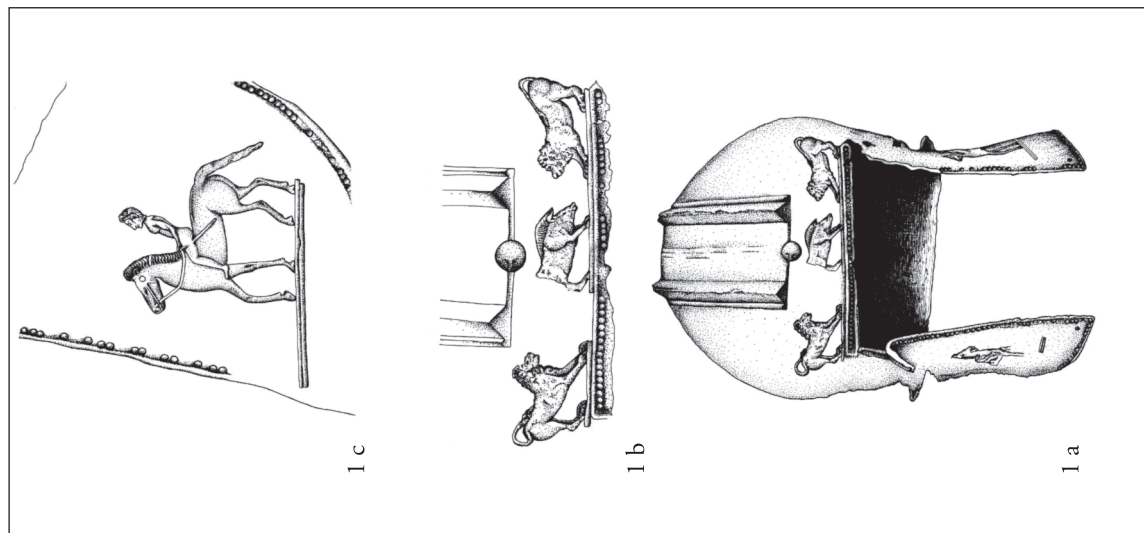
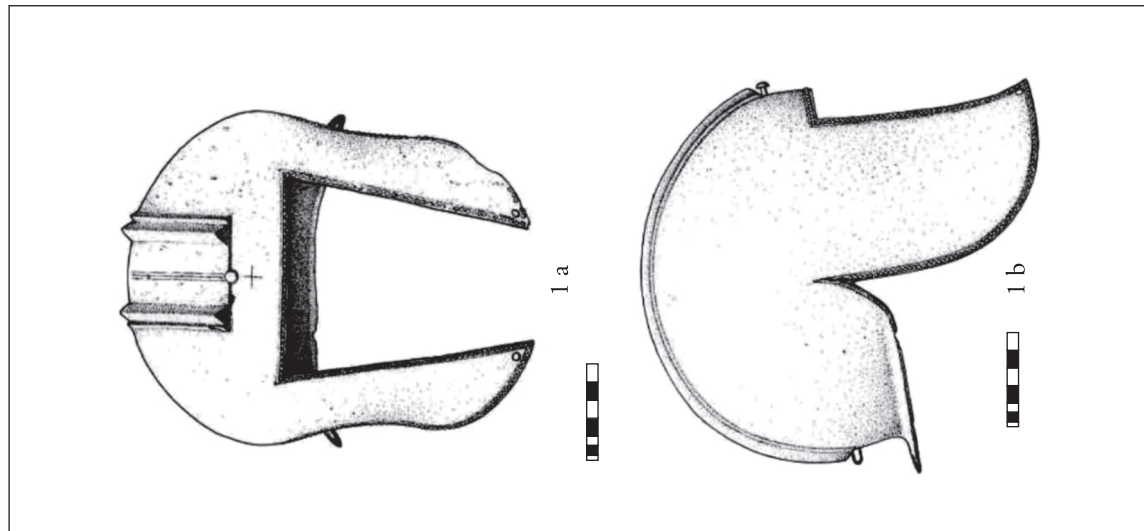

Fig. 13. Casques avec des représentations de têtes de béliers, à Ohrid (1) et Olympia (2). (d'après Kuzman 2009; Frielinghaus 2011).

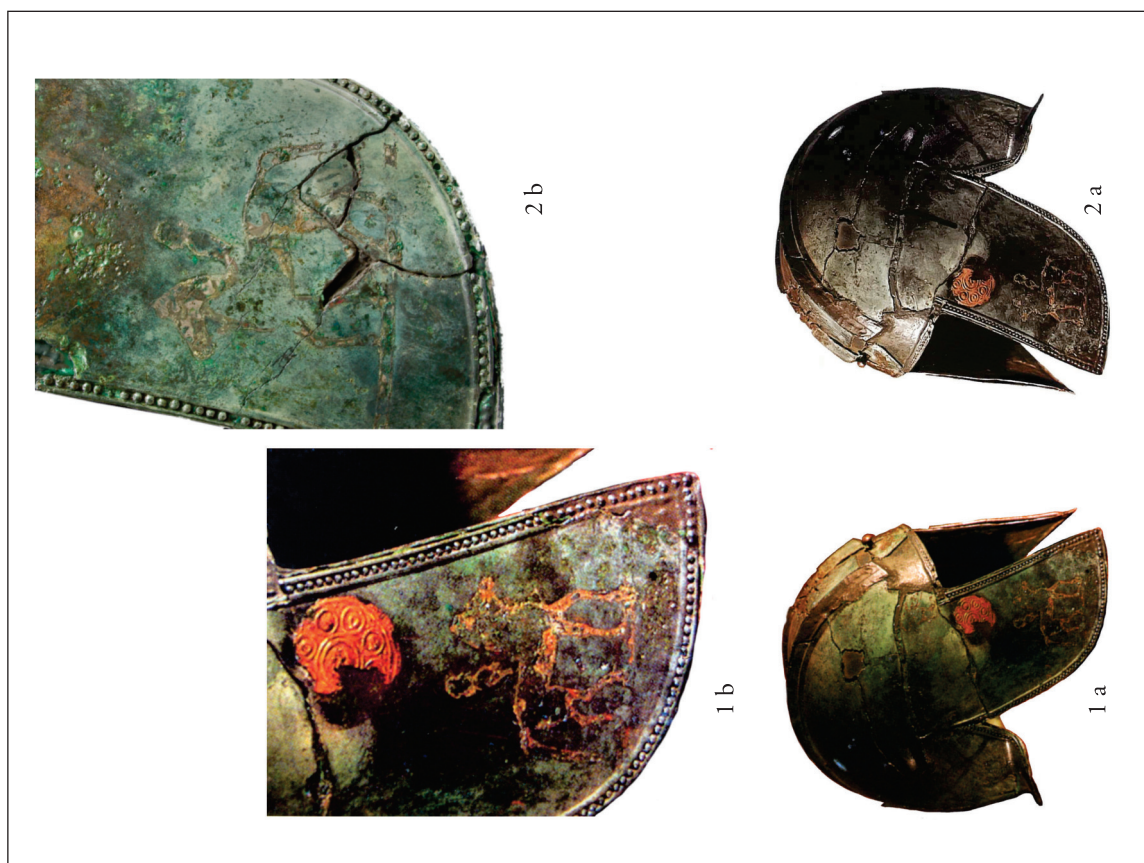

Fig. 12. Casque de Trebenishtre ; d'après Kuzman 1997; 2006; 2009 (1a, 1b, 2a); cliché du Musée National de Belgrade (2b)

Fig. 14. 1–2 Gobelets no. 1 et 2 d'Agighiol; 3 casque d'Argolis ; 4–5 appliques de Zagrade (4) et Atenica (5); 1–2 clichés V. Sîrbu; d'après Moran 2007 (3) ; Cović 1987 (4), Djuknić, Jovanović 1966 (5).

1 b

1 a

Fig. 15. Tombă d'Alexandrovo – frescă cu scene de vânătoare (după Marazov 2005).

Fig. 16. 1 Ceinture de Lovec; 2 pectoral (Bulgaria?); 3 rhyton de Malomirovo-Zlatinitsa; 4 le sanglier de Mezek; 5a-b broc no. 159 de Rogozen (détail); 6 applique de Letnica; 7 applique de Lukovit (d'après Kolekcia Bozkov 2005 (2); Agre 2011 (3), Venedikov, Gerasimov 1979 (4), Ancient Gold 1998 (1, 5–7).

Fig. 17. Scènes avec des sangliers sur des vases grecs; d'après Marazov 2005 (1), Boardman 2001 (2–3), Carpenter 2006 (4–5).

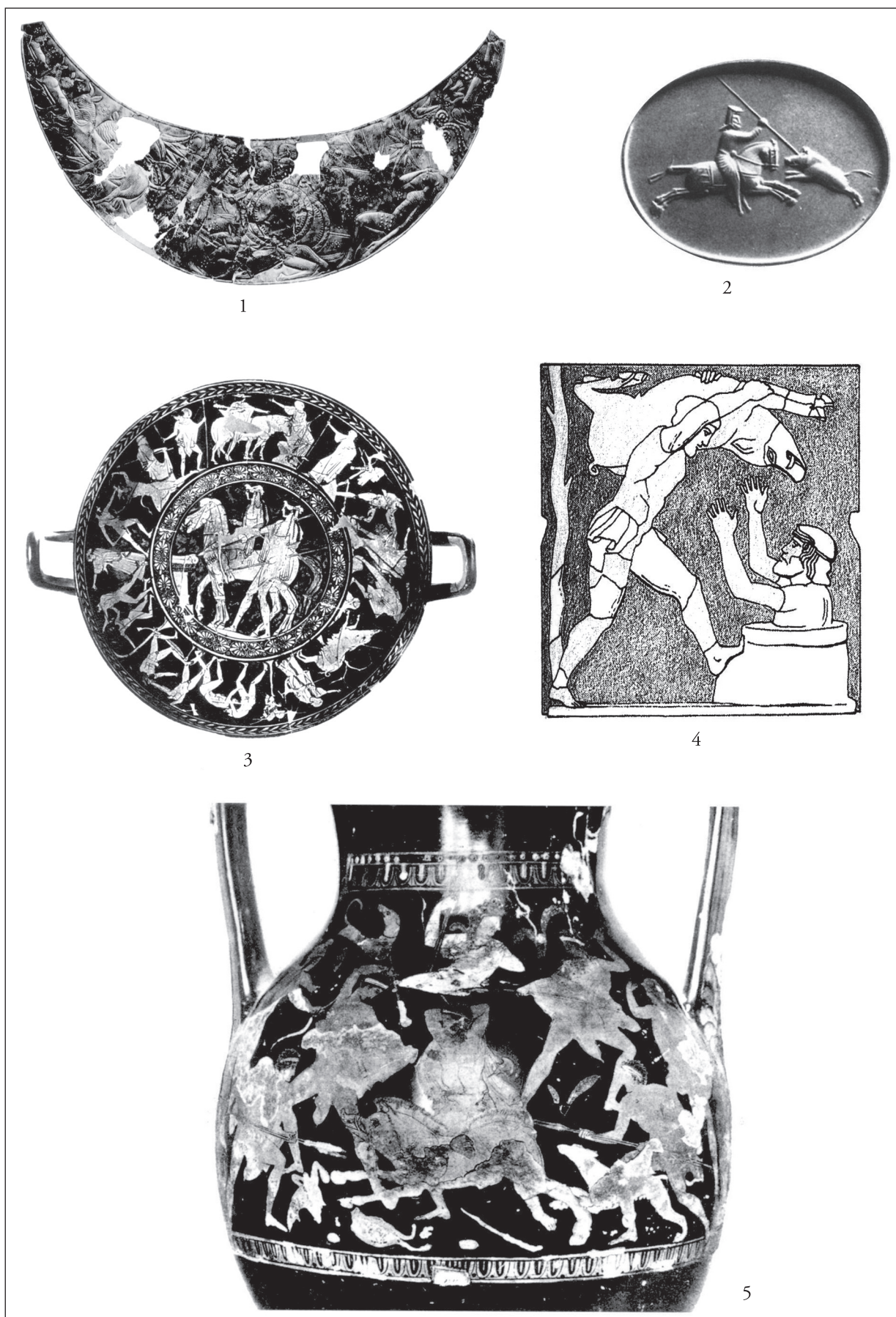

Fig. 18. Scènes avec des sangliers sur divers types de pièces; d'après Boardman 2006 (1), Marazov 2005 (2), Boardman 2001 (3,5), Carpenter 2006 (4).

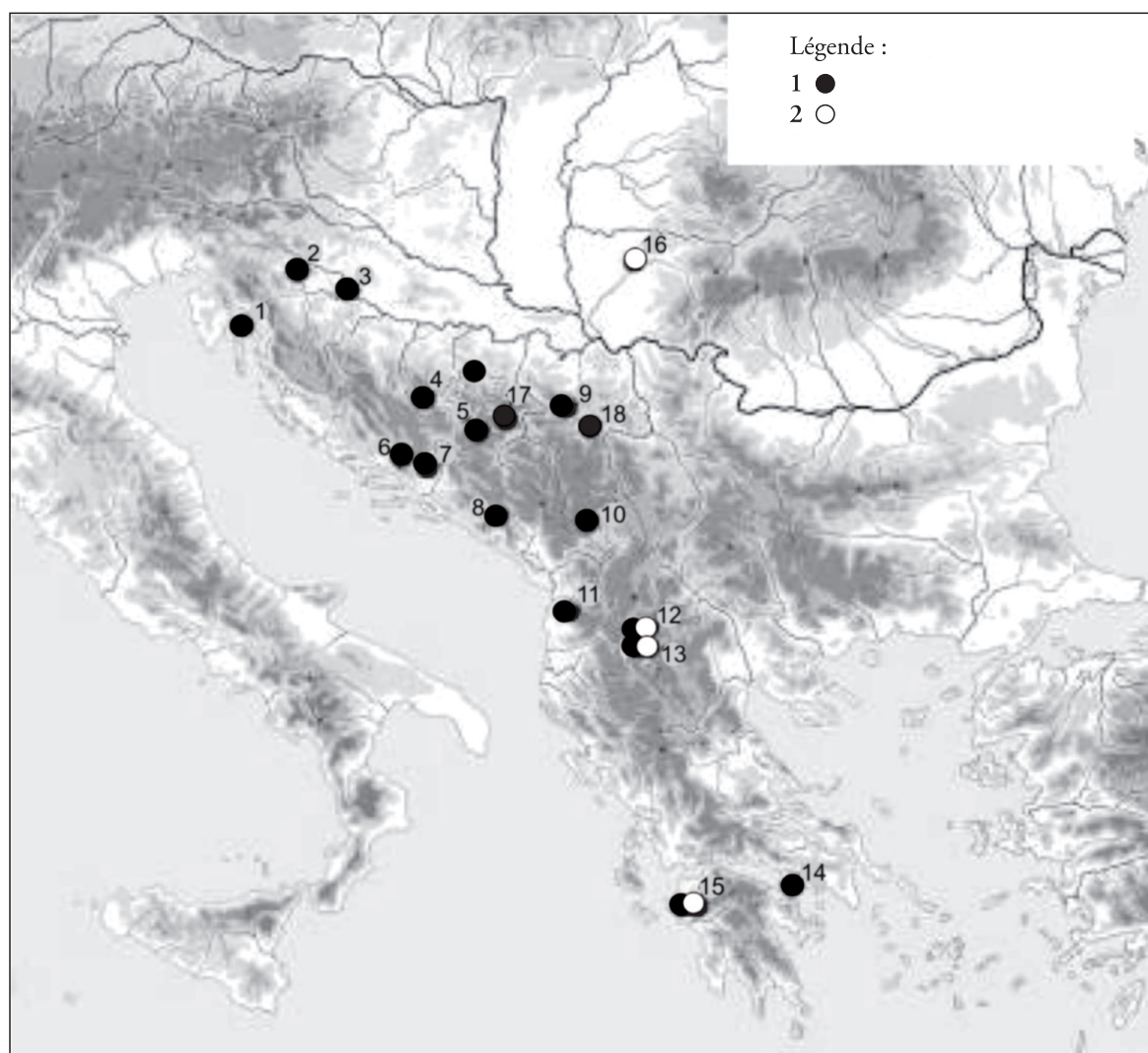

Fig. 19. Carte avec la diffusion des casques du type III A1 (d'après Blečić 2007). Liste des localités: 1 Ile Cres, 2 Novo mesto, 3 Sisak, 4 Putičevo, 5 Breza, 6 Bulbin, 7 Gorica, 8 Kačanj, 9 Ražana, 10 Pečka banja, 11 Leči, 12 Trebenište, 13 Ohrid, 14 Ishtmia, 15 Olympia, 16 Gävojdia, 17 Zagrade, 18 Atenica.
Légende: 1 casques du type III A1a, 2 casques du type III A1b

THE CERAMIC HUMAN HEAD FROM DETA (TIMIȘ COUNTY). ABOUT THE LA TÈNE VESSELS WITH ANTHROPOMORPHIC DECORATION FROM THE CARPATHIAN BASIN

In memoriam Florin Medeleț

*Aurel Rustoiu**

Keywords: *Celts, Carpathian Basin, Late Iron Age, Danubian kantharoi, anthropomorphic decoration.*
Cuvinte cheie: *celți, bazinul Carpați, epoca târzie a fierului.*

(Abstract)

The ceramic human head discussed in this article was discovered in 1904 at Deta by B. Milleker, being now preserved in the Museum of Vrșac. The main aim of this article is to identify the context of discovery, as well as the chronology and the type of this artefact. At the same time the analysis is taking into consideration the wider cultural significance of the vessels decorated with anthropomorphic elements within the Late Iron Age context in the Carpathian Basin, as well as in connection with the relationships between Celtic communities and the eastern Mediterranean area. The human head from Deta belonged to a vessel having anthropomorphic handles, a beaker or more probably a kantharos. The artefact must have come from a destroyed grave. According to its context of discovery and taking into consideration other analogies, the piece can be dated to the La Tène C1, more precisely to the second half of the 3rd century BC.

The vessels with anthropomorphic handles are the result of the contacts between Celtic communities from the Carpathian Basin and the eastern Mediterranean region. The appearance of these vessels with anthropomorphic details fulfilled certain demands related to particular rituals and convivial practices, specific to the Carpathian Basin. The contacts with the eastern Mediterranean area, their transmission through Macedonian and northern Balkans filters, as well as the local interpretation of these impulses lead to the appearance of certain aspects of culture and civilization specific to the eastern Celtic world, having certain inner Carpathians nuances.

The ceramic human head which is the subject of this article was found in 1904 in Deta by B. Milleker and is now preserved in the Museum of Vrșac (Inv. No. 13056). The artefact was mentioned in specialist literature shortly after its discovery¹. B. Milleker dated it in the

Hallstatt period², whereas V. Pârvan later ascribed it to prehistory³. Its correct chronological and cultural identification was made only in 1933 by L. Márton. He wrote that the artefact is a fragment belonging to a kantharos decorated on the handle with anthropomorphic elements, similarly to the finds from Rozvány or Kakasd, discovered in the Celtic environment from Hungary⁴. Afterwards M. Szabó included the ceramic human head from Deta amongst the Celtic vessels (kantharoi or beakers) decorated with human figures on their handles. Although the Hungarian authors had no information about the fate of this piece, he wrongly

* Florin Medeleț (1943–2005) was an emblematic archaeologist of Banat. Although the number of his published works is not large, his contributions to the study of prehistory and proto-history of Banat remain important due to their scientific amplitude and historical vision (see for example the studies regarding some prehistoric sites from Banat, the archaeological repertoires or the articles focusing on some particular archaeological and historical features). His largest work, regarding the La Tène period in Banat (representing his doctoral dissertation), unfortunately remained unfinished and unpublished. He started this ample investigation in the 1980s, the work continuing for about 20 years during which new information has been added, and included a vast archaeological repertoire of Banat in the Late Iron Age. The majority of the information included in the manuscript is still relevant for various aspects of the local or regional archaeology and history. Aside from the scientific activity, Florin Medeleț was an exceptional man and professor, decisively marking the intellectual and professional development of many young

researchers, amongst whom is also the author of this study. Since 1980, when I had the pleasure of meeting him for the first time, Florin Medeleț was my magister, a true guide through the scientific paths and life, and an outstanding friend. I am convinced that most of his ideas are continued by his disciples.

¹ Milleker 1905, 90, with fig.; Hampel 1906, 80.

² Milleker 1906, 31.

³ Pârvan 1926, 408.

⁴ Márton 1933, 79, 111–112, fig. 20, in which the images published by Milleker 1905 and Milleker 1906 are included.

considered that it was part of the collections of the National Hungarian Museum⁵. F. Medeleţ “rediscovered” the artefact in the Museum of Vrşac, correctly noting that it is a fragment belonging to a kantharos or beaker dated to the Late Iron Age, a unique piece in Banat but having analogies amongst the vessels coming from Celtic cemeteries from other areas in the Carpathian Basin, listing as example the kantharos from Blandiana alongside other items already mentioned by M. Szabó. His notes are also important for the identification of the context of discovery⁶. Lastly, recent analyses concerning certain ceramic categories coming from the La Tène environment in the Carpathian Basin, and especially about the kantharoi⁷, are allowing a new and comprehensive discussion of the ceramic human head from Deta.

Thus the first objective of this study is to identify more precisely the context of discovery, the dating and the typological classification of the mentioned artefact. Secondly, the wider cultural significance of these vessels decorated with anthropomorphic elements will be discussed, both in the Late Iron Age context of the Carpathian Basin and as concerning the connections between local Celtic communities and the eastern Mediterranean region.

The investigations of Florin Medeleţ, who took into consideration documentary evidence from the beginning of the 20th century and also his own field research, lead to the identification of the context of discovery of the mentioned piece. The find-spot has been known as “Cărmidării”, an important archaeological site which was completely destroyed due to industrial activity (Pl. I). His field notes are very clear and are reproduced below, since they are important for understanding both the sheer dimensions of the site and the circumstances of its destruction:

“To the north-eastern limit of the locality, in the corner between the Timișoara-Stamora Moravița-Vrşac railway and the road connecting Deta with Opațița, eastward of the railway, southward of the road and northward of the Birda creek and Bârza river, the upper terrace of the latter was, since the last century (the 19th century – AR), a source of clay for manufacturing bricks. From 1901 to 1908 B. Milleker, custodian of the Museum of Vrşac, intermittently supervised the gradual destruction of an archaeological site due to clay extraction, partially recovering the resulting archaeological material. At the beginning of the century

(the 20th century – AR) on this area functioned the “Rudolf și compania” brick factory, established in 1904 close to the railway, and eastward, next to that it was the communal brickyard established in 1880, and another brickyard belonging to Alois Buchmann, established in 1892. The latter one alone covered 11 Joch (6.3 ha), of which more than 4 Joch (1.8 ha) were already exploited until 1906. Nearly similar situations and areas for exploiting clay also characterised the remaining enterprises. During my field surveys from 1970 to 1982 I have noted that the area exploited for clay on the zone supervised by Milleker at the beginning of the century already covered over 25 ha, so the terrace’s promontory, on which the archaeological structures producing numerous finds brought to the Museum of Vrşac by Milleker must have been located, was completely destroyed. The archaeological material from the Museum of Vrşac, as well as the descriptions of Milleker, indicate that the terrace’s promontory, which is missing nowadays, was used for a settlement or a cemetery starting from the Neolithic and up to at least the 3rd – 4th century AD.”⁸

In his analysis of the archaeological material belonging to the Late Iron Age, recovered by B. Milleker and preserved in the Museum of Vrşac, F. Medeleţ considered that a large late La Tène settlement probably similar to the one from Pecica was destroyed on the “Cărmidării” site⁹. A Celtic cemetery dated earlier, to the La Tène C, was probably located on the same place. Its dating is supported by the presence of some ceramic forms belonging to this phase and mostly by the discovery of an iron sword-chain specific to the La Tène C1.¹⁰ Thus F. Medeleţ suggested that the ceramic human head from Deta might have come from a grave belonging to the 3rd century BC.¹¹

As concerning the mentioned artefact, here it is the description of B. Milleker shortly after discovery (see Pl. II/1):

⁸ Medeleţ ms., s.v. Deta, 118–119. English translation by Mariana Egri.

⁹ F. Medeleţ was a longtime collaborator of I. H. Crișan from the Institute of Archaeology Cluj Napoca, so they carried out several archaeological excavations together, amongst them being the one from Pecica (Arad County), which probably influenced his interpretation of the settlement from Deta. For the settlement from Pecica see Crișan 1978.

¹⁰ According to the sketch made by F. Medeleţ in the Museum of Vrşac, the artefact is a short segment of a sword-chain, made of double twisted iron wire. According to the typology and chronology proposed by A. Rapin, such chains were used in the LT C1: see Rapin 1995, 288, fig. 10/F1.

¹¹ Medeleţ ms., s.v. Deta, 119–120, 128.

⁵ Szabó 1972, 385, n. 2/d.

⁶ Medeleţ ms., s.v. Deta.

⁷ Rustoiu-Egri 2010; 2011.

“A fragment of a terracotta statue representing a human head... Height of the piece: 0.030–0.035 m. The nose and one of its ears were damaged during discovery (being probably hit by a spade – AR). The fabric is black. The facial features indicate a young man, bald and without moustache or beard. The eyes consist of hemispheres having a cavity in the middle. The lower eye-lashes are suggested by a row of narrow arch-like knobs. The eye-brows are not depicted. The nose is straight. The mouth's corners are bent downward, whereas the lips are represented by a row of knobs (similar to the above mentioned ones). The chin is narrow and pointed”¹². Aside from that F. Medeleț also observed that the ceramic fabric is similar to that of some La Tène fragments discovered on the same site¹³. Lastly, it has to be also noted that the severed part of the head is hollow, suggesting that the fragment was removed from a handle having a tubular shape.

From a functional point of view, as previously mentioned by other specialists, the human head from Deta belongs to a handle of a vessel. In the Carpathian Basin human representations appear on three types of vessels during the La Tène period: kantharoi, beakers and in a single case on a pseudo-kernos (see Table 1).

The so-called “Danubian kantharoi”¹⁴ represent a ceramic category taken over and then adapted from a range of vessels specific to the Mediterranean region. Three main types of Danubian kantharoi appeared during the La Tène B2 – C1: the first type includes close copies of Hellenistic prototypes, the second type consists of kantharoi resembling certain local bowls to which two handles were added and the third type includes large bi-truncated vessels, again with two added handles¹⁵ (Pl. III). Anthropomorphic elements appear on the handles of certain kantharoi belonging to the last two mentioned types. In a single case it is possible that a kantharos belonging to the first type might have had such ornaments. This is the vessel discovered in the grave no. 34 from Belgrade-Karaburma¹⁶ (Pl. IV/4). Unlike other kantharoi which were almost exclusively placed in graves as ceramic offerings, the vessel from Belgrade-Karaburma was re-used as urn. In this particular case it was necessary to “transform” the vessel by severing the heads, thus

being removed from the initial symbolic structure and placed into a different one¹⁷. It has to be also noted that the vessel from Belgrade-Karaburma, as well as another kantharos discovered at Blandiana, has tubular handles, and this was probably also the case of the vessel from Deta.

The vessels with one handle decorated with human figures are usually of local origin (coming from the indigenous substratum prior to the Celtic colonization¹⁸ – Pl. IV/3), but in a few situations bowls of La Tène type also have a handle, for example the piece from the grave 42 from Kósd¹⁹ (Pl. IV/2).

Lastly, amongst the vessels decorated with human details is also a pseudo-kernos recovered from a dwelling from the settlement at Tiszafüred-Morotvpart²⁰ (Pl. IV/5).

In general two evolutive series can be identified, both showing the manner in which anthropomorphic details were conceived and placed on the vessels²¹ (Pl. V). These series do not necessarily have chronological relevance, but explain the origin of these ornaments.

The first series consists of human figures placed on the handles and oriented towards the exterior of the vessels. The list includes vessels having the handles modelled as masculine or feminine characters, bent backward and having the arms raised (for example the vessels from Kakasd, Kósd, Csepel Island, Rozvágy), or vessels on which the human figures make different gestures (at Levice and Blandiana, both having the handles modelled as a masculine and a feminine character respectively, shown in various positions, or at Nyékládháza); finally these representations are reduced to a human head (on a beaker from Kósd).

The second series of anthropomorphic decorations consists of elements placed on the rim, on the insertion point of the handles, and oriented towards the interior. This series is also opened by the kantharos from Blandiana, which besides the elements characteristic to the first series is also decorated on

¹² Milleker 1906, 31. Translated from Hungarian by David Petruț (Cluj-Napoca), to whom I thank.

¹³ Medeleț ms., s.v. Deta, 122.

¹⁴ Kruta-Szabó 1982; see also Rustoiu-Egri 2010, 217–218.

¹⁵ See further Rustoiu-Egri 2010, 218–223, pl. 2; 2011, 20–51, fig. 4.

¹⁶ Todorović 1972, 20.

¹⁷ Rustoiu 1999, 189; Rustoiu-Egri 2011, 24, n. 5.

¹⁸ It is significant that the vessels having one handle are mainly present on the Great Hungarian Plain and in Transylvania, two regions in which they were traditionally used prior to the Celtic colonization (see Teleagă 2008a, 120–122, fig. 18), whereas the kantharoi are mainly present in region inhabited by “Illyrian” tribes, who used two-handled vessels since prehistoric times (vezi Rustoiu – Egri 2010, 236; 2011, 101).

¹⁹ Szabó 1972, 386, no. 2, pl. 36/2, 37/1.

²⁰ Kull 1997, 358–359, fig. 76/1–2.

²¹ Rustoiu-Egri 2010, 224–225, pl. 20; 2011, 53–60, fig. 24.

the interior, on the upper part of the handles, with two other human heads placed back-to-back with the main characters and forming a type of “Janus-like” composition. As it was mentioned on another occasion, the vessel from Blandiana is stylistically a hybrid of the two main types of decorations²². The second series is also including the kantharos from Balatonederics, the beaker of local origin from Körösszegapáti and a kantharos, displaying much stylised human figures, discovered at Zalakomár.

The human head from Deta was very probably placed on a vessel, having a single handle or perhaps two handles, which belongs to the second series of decorations.

These two series of anthropomorphic decorations on the vessels with handles from the Carpathian Basin indicate the existence of different prototypes²³. For the vessels belonging to the first series the closest morphological analogies are the “kouros” figures decorating bronze vessels from the Mediterranean area, dated to the 6th – 5th centuries BC (Pl. VI/1–4). Such figures are mainly decorating the handles of certain hydriae, oenochoai, paterae etc, of different manufacturing origins: Laconian, Corinthian, Etruscan, southern Italic etc.²⁴.

The second series of decorations was very probably inspired by Greek bronze vessels (oenochoai) having a feminine or a Silenus head (Pl. VI/5–6) oriented towards the interior, on the upper part of the handles. Such pieces are also known from northern Balkans and the northern Pontic region during the second half of the 4th century and the beginning of the 3rd century BC²⁵.

The vessels having anthropomorphic decoration discovered in the La Tène environment from the Carpathian Basin are mainly coming from contexts dated to the La Tène C1, being thus used from the middle of the 3rd century BC onwards (see Table 1 and Pl. VII). Despite the chronological gap between the Greek bronze prototypes and the Celtic ceramic vessels, a direct filiation was still possible.

In many cases prestige goods, including bronze vessels, were used during a longer period after the ceasing of their production. This situation

is demonstrated by the presence of some earlier dated vessels in later archaeological contexts (graves, hoards etc), or by the accumulation of some prestige goods in different pan-communal sanctuaries during a longer period. It has to be noted that the first half of the 3rd century BC was characterised by a wide mobility across large areas of the Celtic communities from the Carpathian Basin, being mainly marked by invasions in the Balkans and Greece in 280–277 BC. Despite the plunderers, these expeditions also lead to some diplomatic agreements with various local rulers, the exchange of prestige goods being common in such cases. Sometimes these alliances were enforced by matrimonial agreements, which were also occasions to exchange various goods. This mobility was also facilitated by the activity of some groups of mercenaries hired by Hellenistic rulers from eastern Mediterranean²⁶. From this point of view it is significant the episode of 274 BC, when the Celtic mercenaries of Pyrrhus plundered (during the campaign against Antigonos Gonatas), presumably with the approval of the King of Epirus, the Macedonian royal cemetery at Aegae (Vergina)²⁷.

Thus, some individuals belonging to the communities from the Carpathian Basin could have had the opportunity to get in contact with prestige goods, including earlier made bronze vessels (still in use or amassed in the mentioned conditions), bringing back new ideas and knowledge in their territory of origin. In the Carpathian Basin such motifs were re-interpreted and adapted to the local iconography long time after the ceasing of production of the Hellenistic prototypes. Moreover this phenomenon is not unusual. The glass beads with human mask of “Janus” type, coming from the Greek colonies on the Black Sea coast during the end of the 4th century and the beginning of the 3rd century BC (La Tène B2a), were used and then copied in the Carpathian Basin mainly in the second half of the 3rd century BC (La Tène C1), more than half of a century after the ceasing of their production in the Greek workshops²⁸.

Returning to the human head from Deta, the figure displays quite elaborated details. Bald heads having a nearly similar aspect are also known on the two vessels discovered at Kósd (Pl. IV/2–3). Still the latter characters are slightly simpler modelled and in a rather naïve manner.

²² Rustoiu 1999, 189.

²³ Szabó 1971, 61–62; 1972, 386–390 etc considered that the vessels belonging to the first series of decorations had Etruscan or north Italic prototypes. See the arguments against this opinion in Rustoiu-Egri 2010, 223–226; 2011, 53, 62.

²⁴ Tarditi 1996, 155–158, 172–179, 189–190; Stibbe 2000, 22–26; Graells i Fabregat 2008, 201–204; Popović et al. 1969, 73–74, no. 42 etc.

²⁵ See Teleagă 2008b, 258; Boltryk-Treister-Fialko 2009.

²⁶ Rustoiu 2006; 2008a, 37–49, 101–103.

²⁷ See Plutarch, *Pyrrh.* 26; Griffith 1968, 63.

²⁸ Rustoiu 2008a, 57–62; 2008b; 2011, 96–98, all with previous bibliography.

The artistic sources of inspiration should again be sought in the southern Hellenistic space. A gold Janus-like pendant from the Museum of Schumen, in eastern Bulgaria (Pl. II/2), dated to the end of the 4th or the beginning of the 3rd century BC, offers a good stylistic analogy²⁹. At the same time a ceramic human head (dated to the same period), having the height of 12 cm and a rather unclear functionality (antefix or appliqué?), made in a nearly similar manner, was found at Seuthopolis³⁰. A human head cut from a limestone stele and buried in a tumulus discovered at Ciulnița³¹ (Pl. II/5) can be added to these examples. This tumulus is dated to the 6th century BC, but the burial of the human head is later dated, probably in the 4th – 3rd century BC.³²

Unlike the piece from Deta, all these representations of human heads have different features: the eyes are usually oval and not round, whereas the mouth is horizontally drawn and not curved downward. These differences may result from a local interpretation of certain somatic features. Moreover there is no coincidence that the shape of the mouth of the head from Deta is also encountered on the characters modelled on the vessels from Kósd, Blandiana, Balatonederics or Novo mesto.

The same Greek environment, albeit from western Mediterranean, probably determined the appearance of some nearly similar human representations in the opposite part of the Continent. The pillar with bifrons heads from Roquepertuse (Pl. II/3) is a significant example in this case³³. In this context should be also mentioned the metal fittings of the famous wooden vessel from Brno-Maloměřice (Pl. II/4), showing two human heads face to face (dated to 3rd century BC)³⁴. Stylistically they are close to the figure from Deta, an unsurprising fact given that the source of inspiration of the piece from Moravia should be sought in the fittings of the Greek situlae having a Perseus or

Athena head³⁵. It has to be also noted the face to face placing of these two figures³⁶, similarly to the piece from Deta, if the latter fragment is coming from a kantharos. The adoption and stylistic interpretation of the figures from the Mediterranean environment was probably facilitated by the prior existence of a typical iconographic repertoire of the local communities, for whom these representations had a clearly defined symbolic meaning.

As concerning the functionality and significance of the vessels having the handles decorated with anthropomorphic elements, it has to be noted that they are exclusively present in the Carpathian Basin³⁷ (Pl. VII).

According to the contexts of discovery (see Table 1), the majority of these vessels come from graves (with or without weapons), being usually intact, apart from two exceptions. Amongst the latter are the already mentioned kantharos from Belgrade-Karaburma, on which the upper parts of the handles were severed, and the fragment from Rozvagy (Pl. IV/1), which is not coming from a grave, being discovered on the area of the cemetery (perhaps belonging to a vessel coming from a destroyed burial). The head from Deta seems to have been detached from the vessel accidentally, during the extraction of clay, since it is displaying recent traces of deterioration, but the remaining ceramic fragments were not recovered. The examples discovered in settlements are scarce and usually fragmentary (with the exception of the pseudo-kernos which will be discussed below). Thus it might be considered that such vessels did not belong to the regular household inventory.

These vessels were commonly used for liquids, probably for alcoholic beverages, both in the case of the large kantharoi used as containers destined to collective consumption, and in that of the smaller vessels for collective (kantharoi) or individual drinking (beakers).

The figures depicted on vessels are characterised by a certain degree of diversity. However, they

²⁹ Tonkova 2006, 266–267, pl. I/5; Rustoiu 2008a, 59–60, fig. 24/4–5; 2008b, 10, fig. 1–2.

³⁰ Ognenova-Marinova 1984, 213, no. 398, fig. 91.

³¹ Marinescu-Bîlcu – Rența – Matei 2000, 152, fig. 12; Teleagă 2008b, 14, no. 48, pl. 134/1–2.

³² The limestone head was found at a depth of 0.40 m in the tumulus cover, pointing to a secondary intervention. The character wears an amphora-shaped ear-ring on the right ear, such jewellery being known from northern Balkans graves dated to the 4th – 3rd centuries BC. See Marinescu-Bîlcu – Rența – Matei 2000, 152–153, fig. 10/4, and fig. 12.

³³ Lescure 1991, 363; Megaw 1970, 143, no. 235; Megaw-Megaw 2001, 168, fig. 271.

³⁴ Meduna 1991, 377; Meduna-Peškař 1992, 191–193, fig. 6/1, pl. 36/1–2.

³⁵ Gebhard 1989; see also Frey 1992, 258–259.

³⁶ The same face to face position of the human masks can be noted on the early La Tène brooch from Slovenské Pravno. It is significant that the brooch, produced by a western European workshop in the 5th century BC, remained in use (initially as brooch, later as apotropaic pendant) a long period, being discovered in a context belonging to the Púchov Culture of the 2nd century AD (Pieta 2000, 337, fig. 14/3). Such a long “life” was determined by the symbolic role of the human heads and of their position on the brooch, even if during this long period the meaning could have been modified several times, according to the perception of those who used this artefact.

³⁷ See a comprehensive discussion of these aspects in Rustoiu-Egri 2010 and 2011.

correspond to a coherent, well-structured ideological code, so they are not simple ornaments.

Taking into consideration all these observations, it can be presumed that the mentioned vessels were used for the collective consumption of alcoholic beverages during certain public ceremonial practices. Such communal convivial practices were used by different communities and social groups as powerful social, political and economic instruments. The main scope was to underline the exclusiveness of these groups and at the same time to confirm and consolidate the relationships established between the members of these groups. Similar convivial practices were identified within different cultural environments³⁸, including the Scordiscian space³⁹.

The use of such vessels was probably restricted to certain consecrated individuals (men and women), masters of the sacred, capable of understanding the significance of the symbols represented on the vessels, and of conveying it to the participants in the ceremony. This feature may explain their placing in graves as personal belongings, which could not have been transmitted to others who were uninitiated. The presence of a few fragmentary vessels in settlements can be explained by their occasional deterioration during the ceremonies. The single complete vessel decorated with human figures comes from a dwelling at Tiszafüred-Morotvapart. According to its inventory the structure seems to belong to the domain of ritual practices (Pl. IV/5). Inside were placed iron agricultural tools (three coulter and three sickles) together with the mentioned vessel having three masks on the rim. The three small vessels communicating with the main container facilitated the mixing of some liquids inside it. Perhaps the constant repeating of the number three might have had a particular meaning, while the general character of the assemblage points to some agrarian ceremonies⁴⁰.

In conclusion the human head from Deta belonged to a vessel having anthropomorphic handles, a beaker or more likely a kantharos. The artefact is very probably coming from a destroyed grave. Other finds recovered from the same site, as well as the analogies from the Carpathian Basin, corresponding to this human representation, suggests a dating during the La Tène C1, more precisely in the second half of the 3rd century BC. Although other Celtic funerary discoveries

from Banat, for example the cemeteries from Aradu Nou and Remetea Mare, were dated during the La Tène B2, the grave from Deta, from which the vessel decorated with a human head must have come, has to be dated later.

The vessels with anthropomorphic handles resulted from the contacts between Celtic communities from the Carpathian Basin and the eastern Mediterranean area. The appearance of such ceramic vessels in the Celtic environment was inspired by the existence of similar representations on Greek bronze vessels, but they were not taken over mechanically, the images being interpreted in a particular manner and according to local ideological and symbolic principles. This particularity is visible in the morphological displaying scheme of the decorative details, as suggested by the two evolutive series of human representations, as well as in the stylistic modelling.

Lastly, the creation of the vessels with anthropomorphic decoration served precise scopes related to certain rituals and convivial practices specific to the communities from the Carpathian Basin. The contacts with the eastern Mediterranean area, the Macedonian and northern Balkans filters, as well as the local interpretation of the mentioned impulses lead to the appearance of certain aspects of culture and civilization which characterised the eastern Celtic world, with some nuances specific to the Carpathian Basin.

BIBLIOGRAPHY

- Aldea-Ciugudean 1985
I. Al. Aldea, H. Ciugudean, Noi descoperiri celtice de la Blandiana. *Apulum*, 22, (1985), 37–43.
- Boltryk-Treister-Fialko 2009
Yu. V. Boltryk, M. Yu. Treister, O. Ye. Fialko, Imported bronze vessels from the eastern grave of Berdyansk mound [in Russian]. *Arheologija – Kiev*, 1, (2009), 40–52.
- Bujna 2005
J. Bujna, *Kruhový šperk z laténských ženských hrobův na Slovensku*, Nitra (2005).
- Crișan 1978
I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, (1978).
- Dietler 1996
M. Dietler, Feasts and commensal politics in the political economy. Food, power and status in prehistoric Europe. In: P. Wiessner – W. Schiefenhövel (eds.), *Food and the status quest*, Providence – Oxford (1996), 87–125.
- Dietler 2001
M. Dietler, Theorizing the feast. Rituals of consumption, commensal politics and power in African

³⁸ Dietler 1996; 2001, 65–74; Hayden 2001; Poux 2004, 222–226.

³⁹ Egri-Rustoiu 2008.

⁴⁰ See also Kull 1997, 358–359.

contexts. In: M. Dietler – B. Hayden (eds.), *Feasts. Archaeological and ethnographic perspectives on food, politics and power*, Washington (2001), 65–114.

Egri-Rustoiu 2008

M. Egri, A. Rustoiu, The social significance of conviviality in the Scordiscian environment. In: V. Sîrbu – D. L. Vaida (eds.), *Funerary practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe*, Cluj Napoca (2008), 83–93.

Frey 1992

O. H. Frey, Zum Stil der Beschläge von Brno-Maloměřice. *BerichtRGK*, 73, (1992), 247–260.

Gebhard 1989

R. Gebhard, Zu einem Beschlag aus Brno-Maloměřice – Hellenistische Vorbilder keltischer Gefäßappliken. *Germania*, 67, 2, (1989), 566–571.

Graells i Fabregat 2008

R. Graells i Fabregat, Vasos de bronce con asas “a kouroi” en el occidente arcaico a la luz de un nuevo ejemplar procedente de Cuenca. *Archivo Español de Arqueología*, 81, (2008), 201–212.

Griffith 1968

G. T. Griffith, *The mercenaries of the Hellenistic World*, Groningen (1968).

Hampel 1906

J. Hampel, A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása az 1905. *ArchÉrt*, 26, (1906), 77–86.

Hayden 2001

B. Hayden, Fabulous feasts. A prolegomenon to the importance of feasting. *Feasts. Archaeological and ethnographic perspectives on food, politics and power* (Eds. M. Dietler, B. Hayden), Washington, (2001), 23–64.

Hellebrandt 2006

M. Hellebrandt, *Kelta ház Nyékládháza-Istvánónál*. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, (2006), 87–106.

Horváth 1987

L. Horváth, The surroundings of Keszthely. In: T. Kovács *et alii* (eds.), *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, I, Budapest, (1987), 63–178.

Horváth 2008

L. Horváth, Kelta pseudo-kantharos Zalakomárból (Zala m.). *ZM*, 17, (2008), 109–129.

Kincsek 2005

Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. 2005 május 27 – augusztus 20 – Treasure under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Temporary exhibition at the Budapest History Museum. 27 May – 20 August 2005., Budapest (2005).

Knez-Szabó 1980–1981

T. Knez, M. Szabó, Ein keltischer Kantharos aus Novo mesto. *Archaeologia Iugoslavica*, 20–21, (1980–1981), 80–88.

Kriveczky 1991

B. Kriveczky, Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. *Szolnok megyei múzeumi adattár*, 32, (1991), 65–96.

Kruta-Szabó 1982

V. Kruta, M. Szabó, Canthares danubiens du IIIe siècle avant notre ère. Une exemple d'influence hellénistique sur les Celtes orientaux. *Études celtiques*, 19, (1982), 51–67.

Kull 1997

B. Kull, Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von “Prunkgräbern”. *BerichtRGK*, 78, (1997), 197–466.

Lescure 1991

B. Lescure, La fortezza e il santuario di Roquepertuse. *I Celti* (Eds. S. Moscati *et alii*), Milano, (1991), 362–363.

Marinescu-Bîlcu – Rența – Matei 2000

S. Marinescu-Bîlcu, E. Rența, G. Matei, Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994–1997). Le tumulus I. *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe-Ive s. av. J.-C. Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea 1997* (Ed. V. Lungu), Tulcea, (2000), 149–165.

Márton 1933

L. Márton, *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, Arch. Hung. 40, Budapest, (1933).

Medeleț ms

F. Medeleț, *Epoca La Tène în Banat*, manuscript.

Meduna 1991

J. Meduna, La broca di Brno-Maloměřice. *I Celti* (Eds. S. Moscati *et alii*), Milano, (1991), 376–377.

Meduna-Peškař 1992

J. Meduna, I. Peškař, Ein latènezeitlicher Fund mit Bronzebeschlägen von Brno-Maloměřice (Kr. Brno-Stadt). *BerichtRGK*, 73, (1992), 181–267.

Megaw 1970

J. V. S. Megaw, *Art of the European Iron Age. A study of the elusive image*, Bath, (1970).

Megaw-Megaw 2001

R. Megaw, V. Megaw, *Celtic art. From its beginnings to the Book of Kells*, London (2nd edition), (2001).

Milleker 1905

B. Milleker, A Verseczi városi múzeum gyarapodása. *Archaeologiai Értesítő*, 25, (1905), 89–91.

Milleker 1906

B. Milleker, *Délmagyarország régiséglelei a hongfoglalás előtti időkből, III*, Temesvár, (1906).

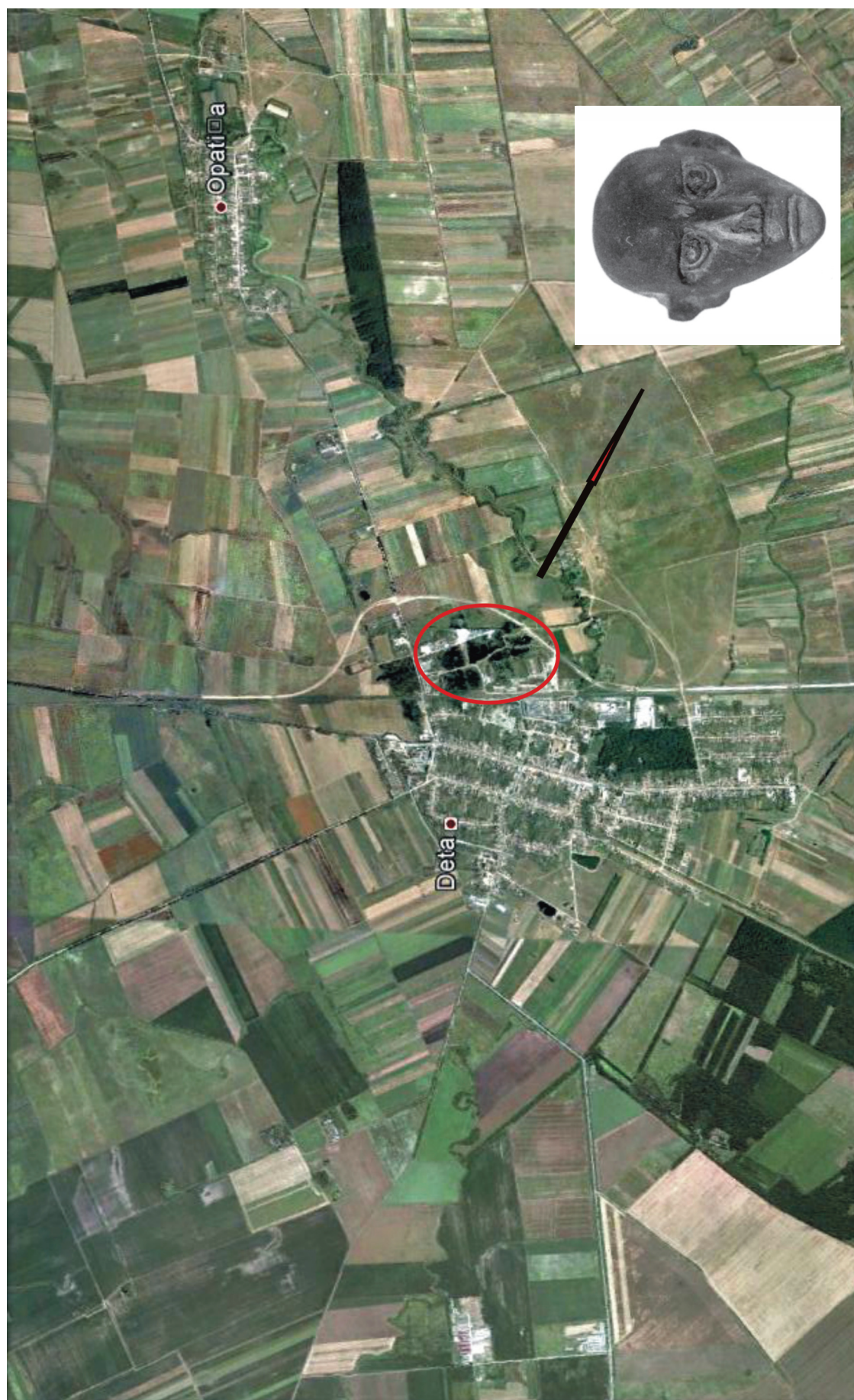
Nepper 1976

M. I. Nepper, Kelta temető Körösszegapáti határában. *A Bihari Múzeum Évkönyve*, 1, Berettyóújfalú, (1976), 7–33.

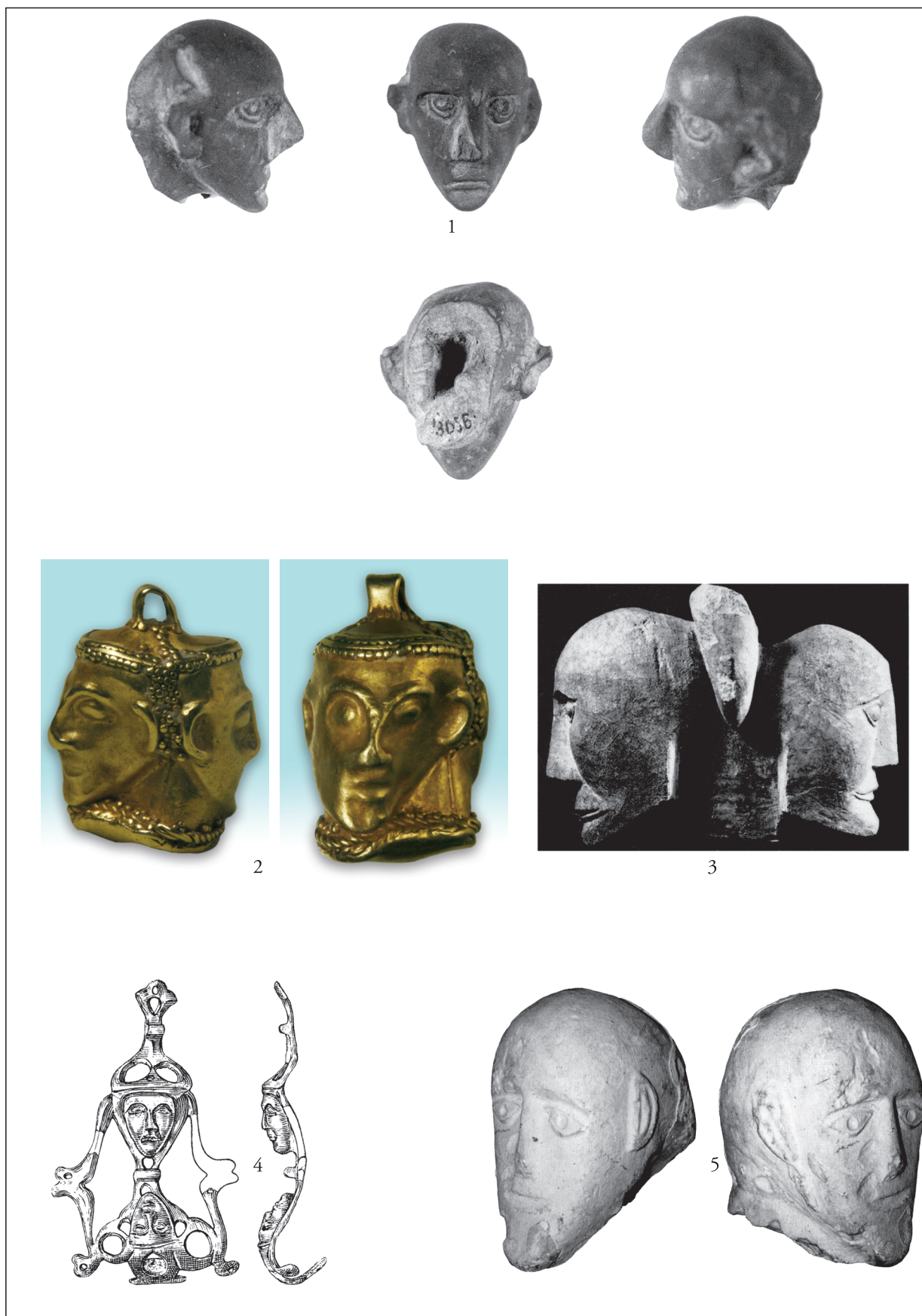
- Ognenova-Marinova 1984
L. Ognenova-Marinova, Minor objects, terracotts, sculpture. *Sevtopolis, I, Vit i kultura* (Eds. D. P. Dimitrov, M. Čičikova, A. Balkanska, L. Ognenova-Marinova), Sofia, (1984), 159–228.
- Pârvan 1926
V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, (1926).
- Pieta 2000
K. Pieta, Die Siedlung Liptovská Mara II und die Anfänge der Einflüsse der La Tène-Kultur im Westkarpatenraum. *Slovenská Archeológia*, 48, 2, (2000), 315–346.
- Popović et alii 1969
Lj. B. Popović, Đ. Mano-Zisi, M. Veličković, Jeličić, *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd, (1969).
- Poux 2004
M. Poux, *L'Âge du vin. Rites de boisson, festins et libations en Gaule indépendante*, Protohistoire Européenne 8, Montagnac, (2004).
- Rapin 1995
A. Rapin, Propositions pour un classement des équipements militaires celtiques en amont et en aval d'un repère historique: Delphes 278 avant J.-C. *L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de populations. Actes du deuxième symposium international d'Hautvillers 8–10 octobre 1992* (Ed. J.-J. Charpy), Sceaux, (1995), 275–290.
- Rustoiu 1999
A. Rustoiu, Importations celtiques Central-Européennes au sud-ouest de la Transylvanie (IIe-Ier siècle av. J.-C.). *Thraco-Dacica*, 20, (1999), 189–203.
- Rustoiu 2006
A. Rustoiu, A Journey to Mediterranean. Peregrinations of a Celtic Warrior from Transylvania. *Studia Universitatis "Babeș-Bolyai". Historia*, 51, 1, Special Issues: Focusing on Iron Age Elites, (2006), 42–85.
- Rustoiu 2008a
A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca, (2008).
- Rustoiu 2008b
A. Rustoiu, "Dr. Jekyll/Mr. Hyde". A double-faced gold pendant from the History Museum of Schumen (Bulgaria) and the glass masked-beads. *Instrumentum*, 27, (2008), 10–11.
- Rustoiu 2011
A. Rustoiu, Celto-Pontica. Connections of the Celts from Transylvania with the Black Sea. *Pontica*, 44, (2011), 91–111.
- Rustoiu-Egri 2010
A. Rustoiu, M. Egri, Danubian Kantharoi – Almost three decades later. *Iron Age Communities in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Tg. Mureș, 9–11 October 2009* (Ed. S. Berecki), Cluj-Napoca, (2010), 217–287.
- Rustoiu-Egri 2011
A. Rustoiu, M. Egri, *The Celts from the Carpathian Basin between continental traditions and the fascination of the Mediterranean. A study of the Danubian kantharoi*, Cluj-Napoca, (2011).
- Samuel 2007
M. Samuel, Nová polykultúra lokalita v Leviciach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 2005*, (2007), 173–174.
- Stibbe 2000
C. M. Stibbe, *The sons of Hephaistos. Aspects of the Archaic Greek bronze industry*, Roma, (2000).
- Szabó 1971
M. Szabó, *Sur les traces des Celtes en Hongrie*, Budapest, (1971).
- Szabó 1972
M. Szabó, Celtic Art and History in the Carpathian Basin. *Acta Arch. Acad. Scientiarum Hungaricae*, 24, 4, (1972), 385–393.
- Szabó 1998
M. Szabó, Les Celtes de la cuvette des Carpates. *A la frontière entre l'Est et l'Ouest. L'art protohistorique en Hongrie au premier millénaire av. n. ère*, Bibracte, (1998), 51–71.
- Szabó 2003
M. Szabó, Les racines de l'art des oppida dans la région du Moyen-Danube. *Pannonica Provincialia et Archaeologia. Eugenio Fitz Octogenario Dedicata* (Eds. A. Szabó, E. Tóth), Budapest, (2003), 27–46.
- Tarditi 1996
C. Tarditi, *Vasi di bronzo in area Apula. Produzioni greche ed italiane di età arcaica e classica*, Lecce, (1996).
- Teleagă 2008a
E. Teleagă, Die La-Tène-zeitlichen Nekropole von Curtuișeni/Érkörtvélyes (Bihar, Rumänien). Der Forschungsstand. *Dacia N.S.*, 52, (2008), 85–165.
- Teleagă 2008b
E. Teleagă, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. – Anfang des 3. Jh. v. Chr.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 23, Rahden/Westf., (2008).
- Todorović 1972
J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladeg gvozdenog doba*, Beograd, (1972).
- Tonkova 2006
M. Tonkova, Influences réciproques dans l'orfèvrerie des Thraces et des Celtes au IVe-IIIe siècle av. J.-C. *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița 18–20 May 2006* (Eds. V. Sirbu, D. L. Vaida), Cluj-Napoca, (2006), 265–278.

Table 1: List of vessels with anthropomorphic decoration

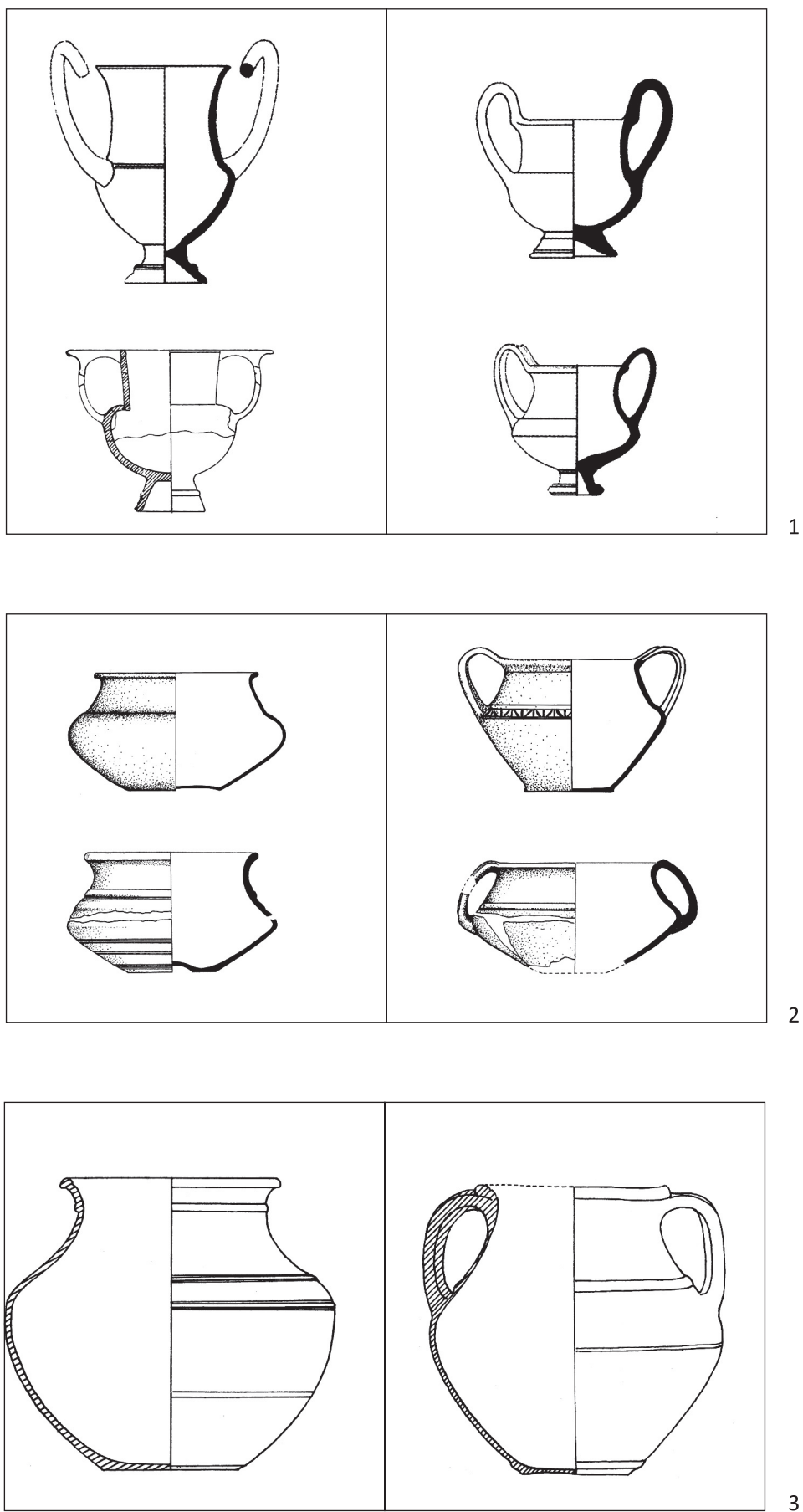
Site	Context	Dating	Type of vessel	Type of decoration	Bibliography	Observations
Balatonederics	funerary	LT C1	kantharos type 2	anthropomorphic handles, series 2	Horváth 1987, 66–68, fig. 2/3.	grave with weapons
Belgrade-Karaburma	funerary (M 34)	LT C1	kantharos type 1	anthropomorphic handles, series 2 (?)	Todorović 1972, 20, pl. XIV/1, LII/1.	used as urn
Blandiana	funerary	LT C1	kantharos type 3	anthropomorphic handles, series 1 + 2	Aldea-Ciugudean 1985, 37, fig. 1/1, 2/1, 3/1–2, 4/1–2; Rustoiu 1999, 189–190; 2008a, 35, fig. 15.	grave with weapons
Csepel	funerary	LT C1 (?)	kantharos type 3	anthropomorphic handles, series 1	Kincsek 2005	
Deta	Funerary (?)	LT C1 (?)	kantharos (?)	anthropomorphic head on a handle, series 2 (?)	Milleker 1905, 90; 1906, 31; Márton 1933, 79, fig. 20; Rustoiu–Egri 2010, pl. 19/4; 2011, fig. 23/4.	
Kakasd	funerary (?)	LT C1 (?)	kantharos type 2	one anthropomorphic handle, series 1	Szabó 1972, 385, pl. XXXVI/1, 3.	
Kósd	funerary (M 42)	LT C1 (?)	bowl with handle	anthropomorphic handle, series 1	Szabó 1972, 386, pl. XXXVI/2.	
Kósd	funerary (?)	LT C1 (?)	beaker	anthropomorphic handle, series 1	Szabó 1972, 386, pl. XXXVII/3–4.	
Kőröszegapáti	funerary	LT C1 (?)	beaker	anthropomorphic handle, series 2	Nepper 1976, 24, fig. 22–23.	
Levice	funerary	LT C1	kantharos type 3	anthropomorphic handles series 1	Samuel 2007; Bujna 2005, III (title page); inf. G. Brezinova.	
Novo mesto	funerary (M 40)	LT C1	kantharos type 3	zoomorphic handles and human masks on the body	Knez–Szabó 1980–1981, 82–83, fig. 1–6.	
Nyékkládháza	settlement	LT C1	kantharos (?) type 3	anthropomorphic handle, series 1	Hellebrandt 2006, 105–106, fig. 4–5.	
Rozvány	funerary (?)	?	kantharos type 3	anthropomorphic handle, series 1	Szabó 1972, 386, pl. XXXVII/2; Knez–Szabó 1980–1981, 85, fig. 11.	
Tiszafüred-Morotvapart	settlement	LT C2	pseudo-kernos	human masks oriented towards the interior	Kriveczky 1991; Szabó 1998, 67–68, fig. 66; 2003, 31, fig. 7–8; Kull 1997, 358–359, fig. 76/1–2.	
Zalakomár	settlement	LT C1	kantharos type 3	anthropomorphic handles, series 2	Horváth 2008, 113–114, fig. 2–7.	

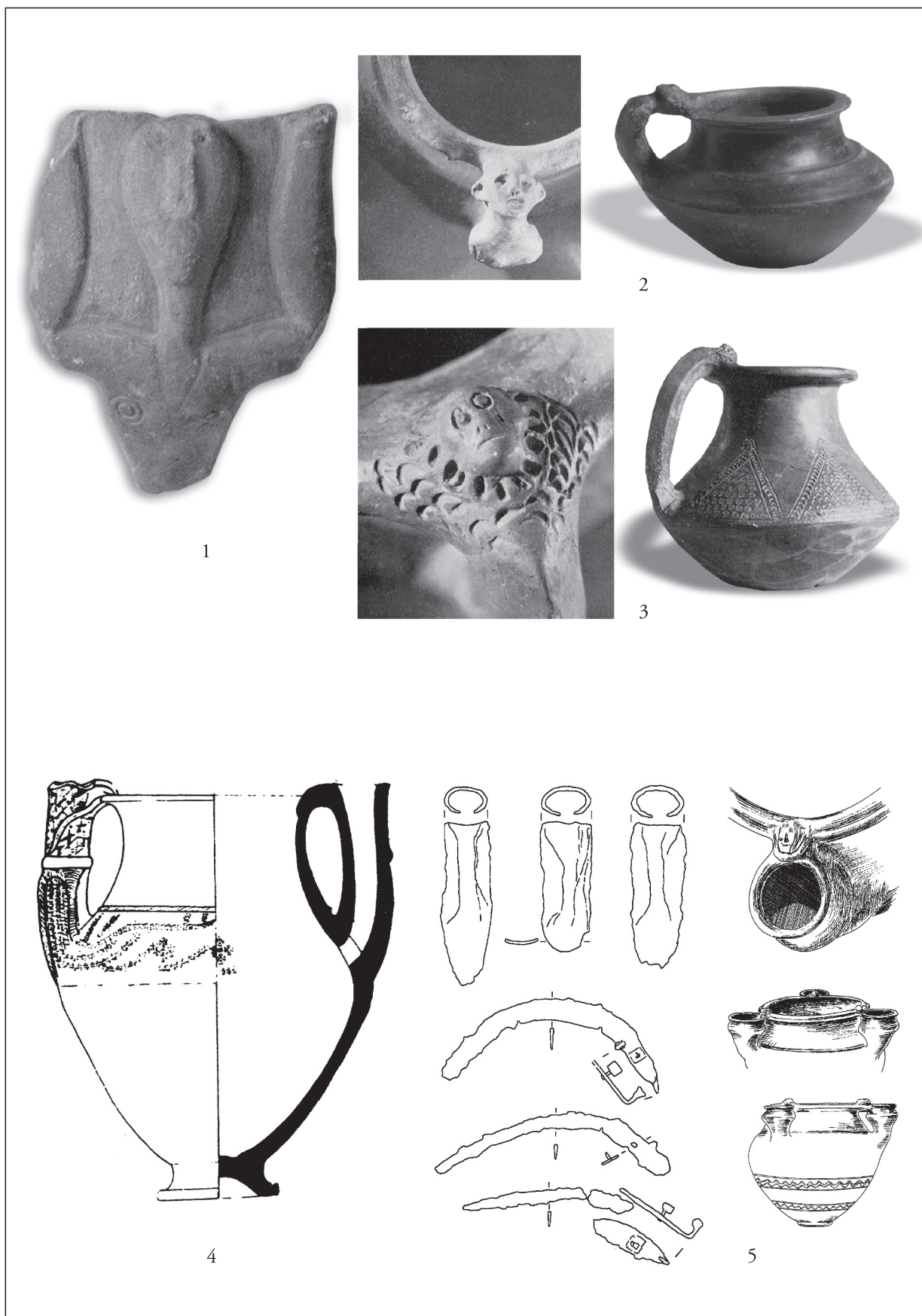
Pl. I. Location of the site (destroyed today) from which the ceramic human head from Denta was recovered (Google Earth image).

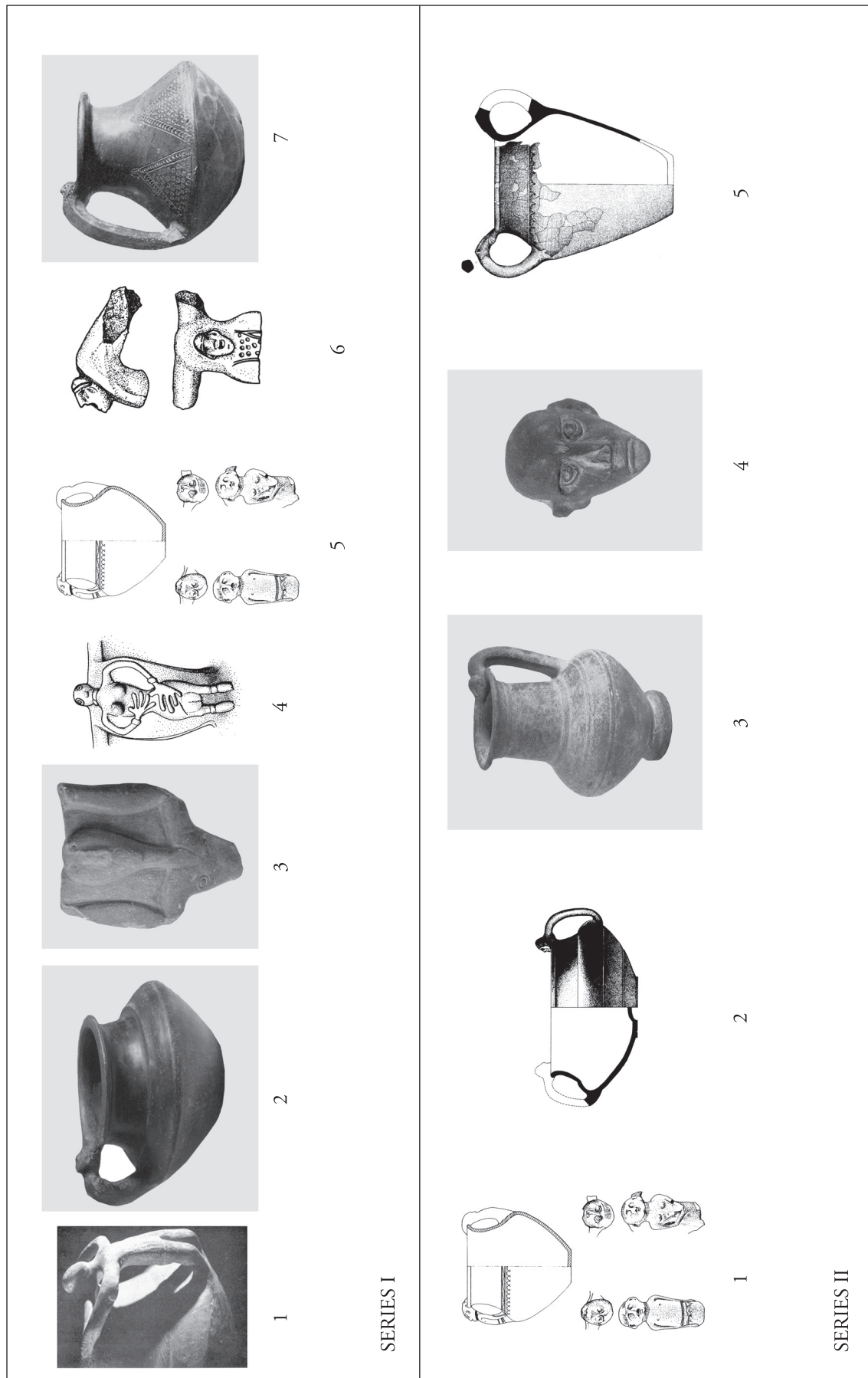
Pl. II. 1. Human head from Deta. Museum of Vršac – Inv. No. 13056 (photo F. Medeleț); 2. Gold pendant. Museum of Schumen (after Rustoiu 2008a; 2008b. Photo M. Tonkova); 3. Janus-like stone heads. Roquepertuse (after Megaw-Megaw 2001); 4. Bronze fittings of a wooden vessel. Brno-Maloměřice (after Meduna-Peškař 1992); 5. Limestone human head from Ciulnița (after Teleagă 2008b).

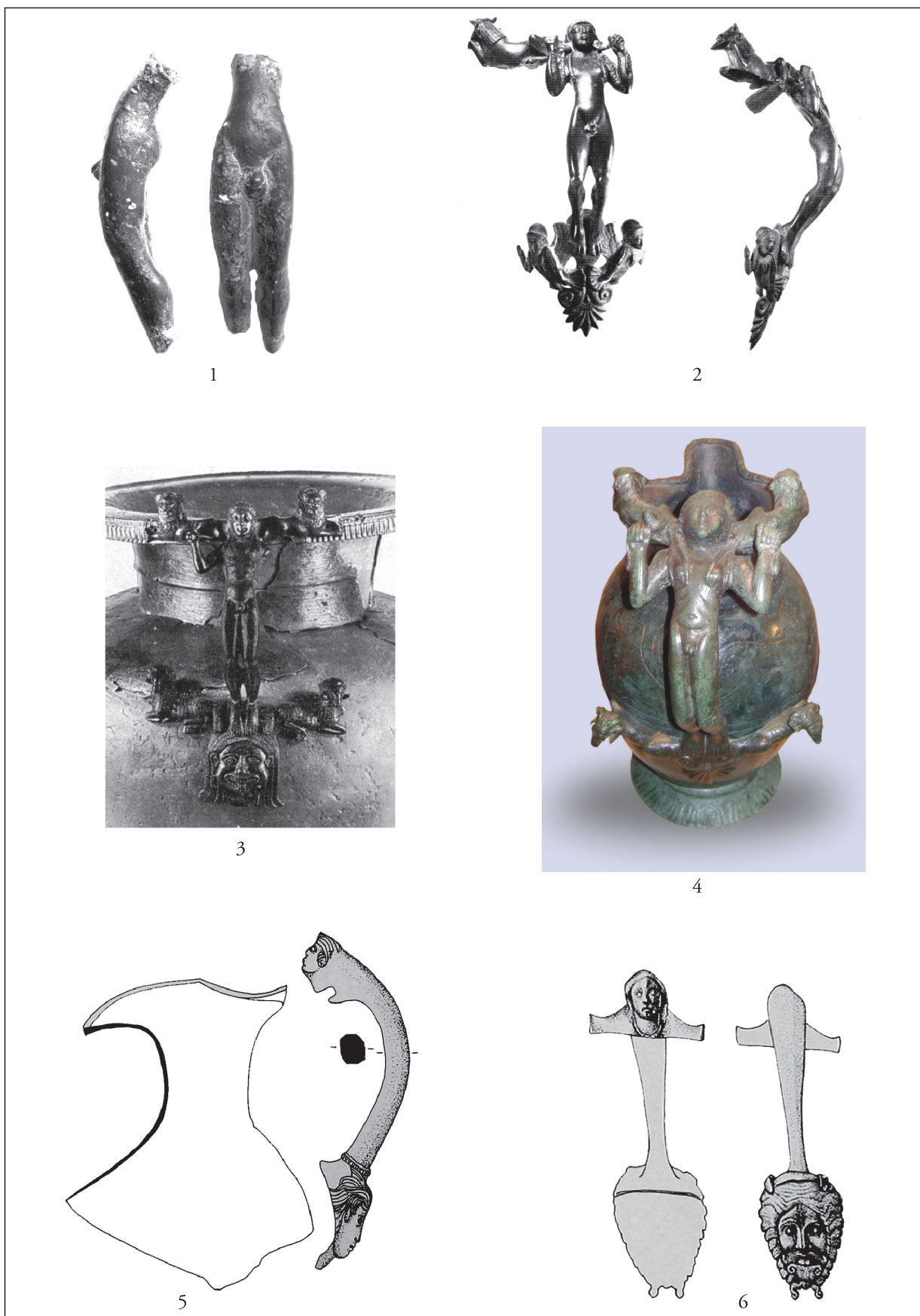
Pl. III. Typology of the Danubian kantharoi: 1. imitations of Hellenistic forms; 2. kantharoi deriving from local bowls; 3. kantharoi deriving from local tall vessels (after Rustoiu-Egri 2010; 2011).

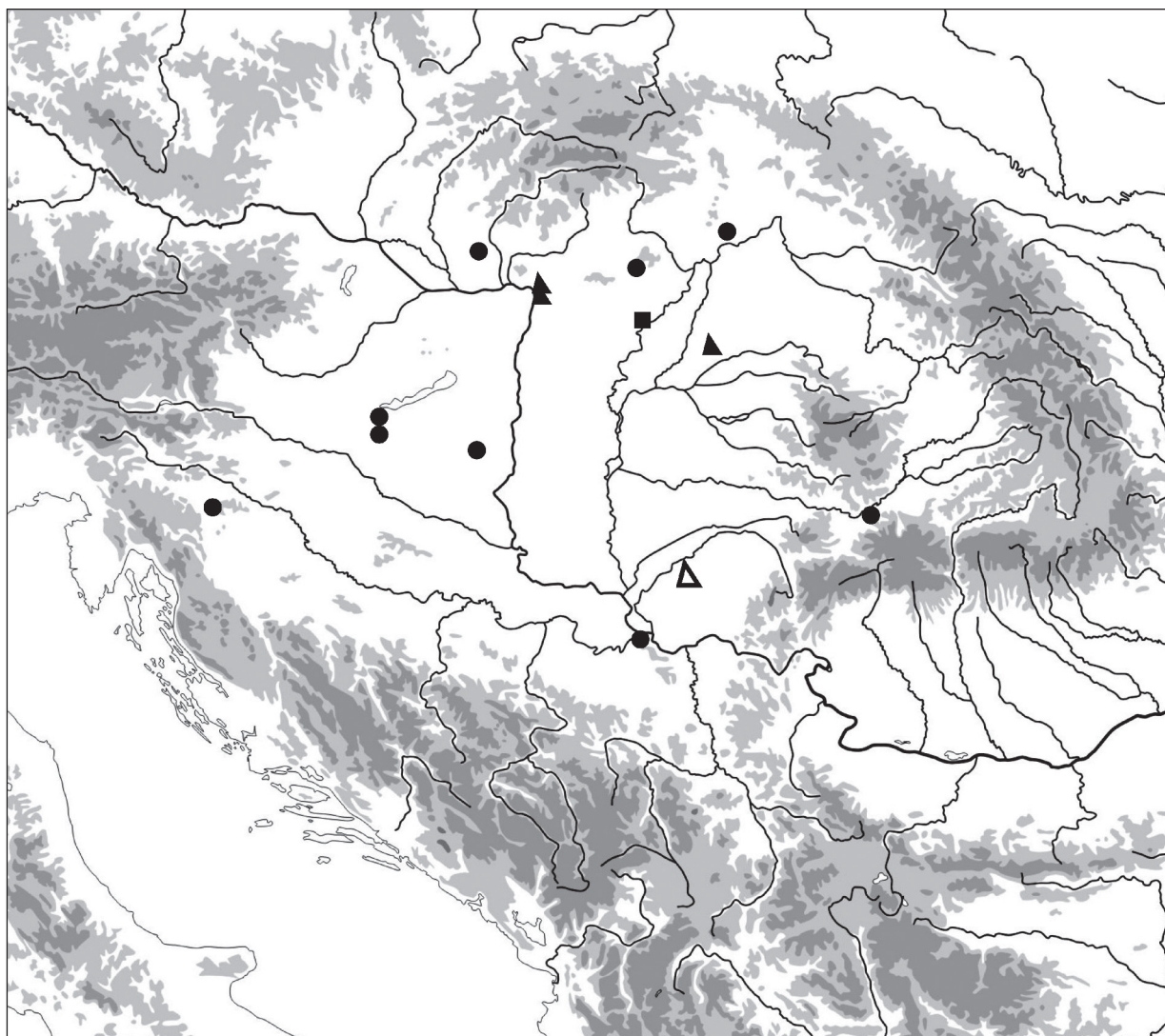
Pl. IV. 1. Fragmentary handle of a kantharos from Rozvány (after Szabó 1998); 2-3. Beakers from Kósd (after Szabó 1972); 4. Kantharos from the grave no. 34 at Belgrade-Karaburma (after Todorović 1972); 5. Iron tools and pseudo-kernos from Tiszafüred-Morotvaparát (after Kull 1997).

Pl. V. Typological series of the anthropomorphic decorations on vessels. Series no. I: 1. Kakasdi; 2. Kósd; 3. Rozvány; 4. Levice; 5. Blandiana; 6. Nyékládháza; 7. Kósd. Series no. II: 1. Blandiana; 2. Balatonederics; 3. Körösszegapáti; 4. Deta; 5. Zalakomár (after Rustoiu-Egri 2010; 2011).

Pl. VI. Greek vessels and an Etruscan pitcher (4) with anthropomorphic elements: handles of kouros type (1-4); handles with human masks (5-6). 1. Spain-Cuenca Province; 2. Malaga (both after Graells i Fabregat 2008); 3. Novi Pazar (after Popović et alii 1969); 4. San Ginesio (Badisches Landesmuseum Karlsruhe; photo A. Rustoiu); 5. Vălcițrăn; 6. Vărbica (both after Teleagă 2008b). Different scales.

Pl. VII. Distribution map of the vessels with anthropomorphic decoration: kantharoi (black dots); vessels with one handle (black triangles); pseudo-kernos (square); vessel from Deta (white triangle).

EINE RÖMISCHE INSCRIFT VON JEBUCU (SĂLAJ KREIS)

Radu Ardevan*, Radu Zăgreanu**

Schlüsselwörter: *römisch, vicus, Rucconium, Gemeinschaft, Selbstverwaltung, römische Staatsbürger, Septimius Severus.*
Cuvinte cheie: *roman, vicus, Rucconium, comunitate, autoadministrare, cetățeni romani, Septimius Severus.*

A Roman Inscription from Jebucu (Abstract)

A Roman stone monument was recently discovered in the village Jebucu (Sălaj County). The piece is the fragmentary base of a statue of Jupiter, and should have been made by a provincial stonecutter, under the influence of the patterns from the town of Napoca. The inscription is partially preserved, and one could reconstruct it. It has to be dated in the last years of Septimius Severus' reign. It attests a *vicus Rucconium* in the West of Dacia Porolissensis; only a fraction of its people was Roman citizens in that moment.

Fundumstände

Das Dorf Jebucu (ungarisch: Zsobok) gehört der Gemeinde Almaș (Kreis Sălaj) an. Es liegt in der südlichsten Ecke dieses Kreises, und ein Teil seiner Grundbesitze befinden sich nun auch innerhalb der Kreis Cluj, südwärts von der Eisenbahnlinie. Im 19. Jh. hat man römische Steindenkmäler im Dorf entdeckt; sie sind in der Mauer der mittelalterlichen Dorfkirche eingemauert worden¹ und danach wegen eines verheerenden Brandfeuers verlorengegangen². Innerhalb des Dorfes wurden weitere römische Spuren gefunden (Taf. I), und eben eine *villa rustica* vermutet³, die aber in der neueren Zeiten

nicht mehr genau zu lokalisieren war⁴. Aus demselben Ort stammt auch eine sehr beschädigte Inschrift, die ein von einem P. (?) Candidius Patruinus, *praefectus cohortis I Aeliae Gaesatorum*, dem *Iupiter Optimus Maximus* gewidmeten Votivaltar zu sein scheint⁵. Ebenfalls in der Nähe von Jebucu, an der Grenze zu dem Dorf Stana (Gem. Almaș) an dem Ort „Ravaszkik“, wurden die Spuren einer vermutlichen römischen Siedlung entdeckt; davon sammelte man Ziegel, Keramik und römische Münzen⁶ (darunter eine Münze des Gordianus III), die sich in einer Privatsammlung befanden⁷. I. Ferenczi glaubte, dass von einer

auf den benachbarten Grundbesitz aus, nur kann man nicht bestimmen wie weit, da in diesem Teil des Dorfes viele neue Häuser erbaut wurden. Unter den Trümmern fand der Besitzer zwei reliefierte Steinplatten. Die eine stellte das Gestalt eines Reiters dar (Taf. I, C); die andere aber (0.90 m hoch bzw. 0,41 breit, in der Mauer der reformierten Schule eingegliedert und mit Kalk bedeckt) enthielt die Büste von zwei Männer und darunter das Gestalt eines im *toga* und *tunica* bekleideten, in dem linken Hand eine Rolle (*volumen*) und in dem rechten Hand ein unidentifizierten Gegenstand tragenden Mannes (Taf. I, D). (Torma 1880, 27–28; Übersetzung von Kozics Noemi, bei der wir uns nochmals bedanken).

⁴ Tudor 1968, 234; Matei, Lakó 1979, 126; Popa 2002, 105–106, Nr. 347; Gudea 2008, 77, Nr. 22; Luca, Gudea 2010, 102, Nr. 143, 2a.

⁵ CIL III 7648; Gudea 1972; Petolescu 2002, 103–104

⁶ Ferenczi 1999, 22–23 (fehlt bei Gudea 2008).

⁷ I. Ferenczi hat tatsächlich eine solche Münze in dem Hand gehalten; die Stücke gehörten der Sammlung des Tulogdy János, Schullehrer in dem reformierten Kollegium „Balázs István“ von Klausenburg an.

* Catedra de istorie antică și arheologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai, Str. M. Kogălniceanu nr. 1, 400084, Cluj-Napoca, e-mail: rardevan@gmail.com.

** Doctorand, Universitatea Babeș-Bolyai, str. M. Kogălniceanu nr. 1, 400084, Cluj-Napoca, e-mail: raduzagreanu@yahoo.com

¹ Unter des Dachgepackträgers der alten reformierten Dorfkirche wurde ein römisches Flachrelief eingemauert; es wurde von H. Finály 1867 skizzenhaft gezeichnet, und stellte einen liegenden Hippocampus dar (Taf. I, B). Das Denkmal ist auch von K. Torma 1878 gesehen worden (Torma 1880, 27–28).

² K. Torma fand im Jahr 1878 nur die fast unsichtbaren Spuren dieses Flachreliefs, weil es von dem Brand aus dem Jahr 1877, das die Kirche zerstört hatte, auch schwer beschädigt wurde.

³ Es wurde erwähnt, dass innerhalb des Dorfes, im Ort namens „Felszég“ (rum. „Suseni“), auf dem Grundbesitz des Ambrus István, am Nr. 84, die Grundmauern eines römischen Gebäude entdeckt wurden; sie dehnten sich bis

villa rustica oder von einer *mansio* auf dem Weg zwischen Napoca und Porolissum die Rede sein könnte.

Die Autoren der vorliegenden Arbeit wurden 2010 über die Existenz einer antiken Steininschrift in dem Hof der reformierten Kirche aus Jebucu informiert. Am 6. November 2011 haben sie am Ort und Stelle das Denkmal vermessen und fotografiert⁸. Zahlreiche, diese Entdeckung betreffende Angaben haben wir von Dr. János Molnár, Professor in der Fakultät für Reformierten Theologie der Babeş-Bolyai-Universität, und von seiner Frau, Gemeindepfarrerin des Dorfes, bekommen⁹.

Das epigraphische Denkmal kam auf dem Berg „Részek“ ans Licht¹⁰, der südwärts vom Dorfzentrum, heute eben außerhalb des Kreises liegt. Die Dorfbewohner hatten es schon in den 70er Jahren bemerkt, der Stein ist aber erst 1991 von zwei Traktorfahrern auf Antrag der Pfarrei ins Dorf gebracht worden. Es gab Gerüchte, dass dort auch eine zweite Inschrift gesehen worden ist, leider konnte man sie zur Zeit des Transportes nicht mehr finden. Das Steinstück wurde im Hof der reformierten Kirche auf einem modernen Sockel platziert, da kein anderer Platz zur Verfügung stand.

Das Denkmal wurde schon im Altertum in Mitleidenschaft gezogen. Zum Zeitpunkt des Transportes erlitt es aber noch weitere Beschädigungen. Auf der linken Seite ist der Text wegen einer neuzeitlichen Zersplitterung stark lädiert worden.

Beschreibung des Denkmals

Das nun besprochene epigraphische Monument ist eine Statuenbasis aus Kalkstein. Ihre untere Seite wurde schon im Altertum zerbrochen, daher fehlt ein unbestimmbares Fragment daraus.

⁸ Wir bedanken uns nochmals bei unserem Kollege Drd. Marius Ardelean, Archäologe in dem Museum von Baia Mare, für die uns dazu geleistete Hilfe.

⁹ Allebeide haben unsere Bestrebungen wärmlich und äußerst freundlich unterstützt. Daneben haben sie uns über die Existenz von manchen mittelalterlichen Stücken in dem Gegend informiert. Manche haben dem von den Tataren 1241 zerstörten Benediktiner-Kloster von Almaş angehört. In der Gemeindekirche des Dorfes sind immer ein Kapitel des 13. Jhs. und ein Taufbecken von 1480 zu sehen (das letztgenannte Gegenstand stammt aus der neueren, im 15. Jh. ebenda errichteten Kloster, das nach der Reformation verlassen wurde). Wir möchten Ihnen auch diesmal unsere besondere Dankbarkeit und Hochachtung ausdrücken.

¹⁰ In der lokalen Mundart auch „Riszeg“ ausgesprochen. Der Sinn des Ortsnamens wäre „Das Treffen der Grenzen“, da es ein höheren Punkt zwischen manchen Dörfer darstellt, also könnte es auch als Rand der Dorfbesitzen dienen.

Das Aussehen des Denkmals ist ziemlich grob, wahrscheinlich wurde es von einem dörflichen Steinmetz für ein wenig anspruchsvolles Publikum geschaffen (Abb. 1). Die Rückseite ist unbearbeitet geblieben (Abb. 2), also lehnte es an einer Mauer, wahrscheinlich in einem öffentlichen Raum. Aber auch die Seiten waren ebenso unbearbeitet (Abb. 3–4). Die obere waagerechte Fläche wurde nur wenig geebnet, ausreichend um als Sockel für eine Skulptur zu dienen (Abb. 5). Nur die Vorderseite ist eingehender bearbeitet worden.

Insgesamt sieht das Denkmal etwa trapezförmig aus: Die obere Seite ist breiter und die senkrechten Ränder richten sich leicht schief nach der fehlende Basis (die wahrscheinlich früher breiter war). Die noch erhaltene Höhe erreicht auf der rechten Seite¹¹ 72 cm, aber auf die linken Seite hat der Stein nur eine Höhe von 67 cm bzw. 65 cm. Die Breite reicht von 43 bis 45 cm. Die Rückseite beträgt 72 × 67 cm, die horizontale Oberfläche 78 × 48 cm.

Das Schriftfeld ist 49 cm hoch und seine maximale Breite soll 62 cm gewesen sein. Tatsächlich aber hat die Beschädigung der linken Seite die erhaltene Fläche verringert, also bleibt seine Breite unterschiedlich (46,5 cm oben und nur 40 cm unten).

Der Stein hat weitere Beschädigungen, manche vielleicht schon bei der ursprünglichen Bearbeitung erlitten. Die obere rechte Ecke des Schriftfeldes scheint bereits abgebrochen gewesen zu sein. Gleichfalls sieht die Schriftfläche um die Mitte der vierten und fünften Zeile so aus, als sei sie von Anfang an lädiert gewesen.

Offensichtlich ist die Bekrönung breiter als der Körper der Statuenbasis, sie ist 70 cm breit und 25 cm hoch – darunter der 11 cm hohe glatte Teil, der auch auf den Nebenseiten sichtbar ist, und der 14 cm hohe mit einem Flachrelief verzierte Teil. Dieser enthält ein mit Akanthusblättern und in der Mitte mit einer Rosette mit sechs länglichen Blumenblättern verzierten Dreiecksgiebel, dessen Höhe 12 cm und dessen Breite 39 cm beträgt. In den oberen Ecken hat man versucht, Akrotere darzustellen, nur das linke ist aber erhalten geblieben. Dazwischen gab es je eine einfach dargestellte Palmette. Auf die rechte Hälfte sind sowohl das Akroter als auch die Palmette verlorengegangen, vielleicht wurden sie schon im Altertum beschädigt.

Zwischen dem Dreiecksgiebel und dem Schriftfeld gibt es eine breite, von dem Denkmalkörper durch einen tiefen Einschnitt getrennte Leiste. Obwohl

¹¹ Wir werden ständing die rechte oder die linke Seite aus dem Standpunkt des Zuschauers an die Vorderseite benennen.

der Steinmetz sicherlich beabsichtigte, die Leiste sichtbar zu machen und die Bekrönung von dem Schriftfeld zu trennen, hat er kaum die zwischen den Leisten übliche *kyma* angefertigt. Auf den Nebenseiten weist die Bekrönung keine Verzierung mehr auf, sie wurde aber sorgfältig behauen, um einen Eindruck von Tiefe zu erwecken und die schräge Form des Denkmals zu betonen. Auf der linken Nebenseite sind die Spuren der abschließenden Arbeiten, aber auch der Beschädigungen aus der Entdeckungszeit klar erkennbar. Auf die obere waagerechte Fläche ist noch eine kleine Vertiefung sichtbar, die Befestigung einer Statue vereinfachen könnte; zwei weitere kleinere Löcher dürften nur durch Verwitterung entstanden sein.

Zweifelsohne waren die Ausmaße der Bekrönung ausreichend, um eine Weihstatue zu tragen, die mehr als halblebensgroß gewesen sein könnte. Ein ähnlicher Jupiterdenkmal ist auch in Dacia Porolissensis, in Napoca entdeckt worden¹². Dabei handelt es sich auch nicht nur um einen einfachen Votivaltar. Die Rückseite weist keine Spuren der Bearbeitung auf und seine Oberseite ist beschädigt worden. Also ist es klar, dass das Monument an die Mauer eines Gebäudes angebracht wurde, und dass seine unsichtbare Rückseite unverziert blieb; die Beschädigungen der Rückseite könnten eben dadurch erklärt werden.

Typologisch ist das Weihdenkmal den Altären ähnlich, die Bekrönungen mit durch Rosetten, Palmetten und Akroteren verzierten Dreiecksgiebeln haben. Eine nahe Analogie ist in Sarmizegetusa zu finden: ein beschädigter Votivaltar aus Marmor, der einen mit Pflanzenmotiven und Akroteren verzierten Dreiecksgiebel aufweist¹³. In Dacia Porolissensis sind solche Stücke in Zentren wie Napoca oder Potaissa häufig. Das Denkmal von Jebucu wäre aber, den abgeleiteten Ausmaßen nach (mehr als 1,50 m hoch), der alle größte Altar solchen Typs der gesamten Provinz; diese Feststellung untermauert immerhin die Meinung, dass es eher eine Statuenbasis sein könnte. Die beste Analogie für die Verzierung findet man in Napoca: ein von Publius Aelius Marcianus, Stadtrat der Kolonie, dem Gott Liber Pater gewidmeten Altar¹⁴. Bemerkenswert ist die identische Art zur Darstellung des Akanthusblattes oder der Palmette innerhalb des Dreiecksgiebels, oder die Raumlegung der Akrotere auf die Ränder. Die Unterschiede werden in der Art des Schnitzens der Zentralrosette ersichtlich, die auf dem Denkmal von Jebucu viel einfacher ist:

Die Blumenblätter sind länglich und wurden beiderseits nicht fortgesetzt, da dort Akanthusblätter vorkommen. Gleichfalls hat die Palmette keine pflanzenförmige Randverzierung, sie selbst wurde ganz einfach durch eine Vertiefung in den rauen Kalkstein eingearbeitet, und das Akroter erscheint nur skizzenhaft. Eine ähnliche Verzierung ist von einem Altar ebenfalls in Napoca bekannt¹⁵, der aber nur fragmentarisch erhalten ist. Die Skulptur betreffend stammt die gelungenste Darstellung eines solchen Dreiecksgiebels aus Porolissum, auf dem von T. Flavius Valentianus dem Liber Pater gewidmeten Altar¹⁶. Nur hat das Stück von Jebucu weder die Eleganz und organische Struktur des Altars von Napoca noch die Genauigkeit und obere Randarbeit der Reliefverzierung des Altar von Porolissum; der hiesige Steinmetz hat bloß eine in der Provinz sehr häufige Verzierung nachgeahmt, die er sicherlich auf den Altären der Städte von Dacia Porolissensis gesehen hatte.

Diese Art der Verzierung der Votivaltäre war im Laufe des zweiten Jahrhunderts und in der ersten Drittel des 3. Jahrhunderts n. Chr. sehr verbreitet. Es ist jedoch schwierig, eine genauere Zeitspanne zu bestimmen. Fest steht, dass die Variante mit einem dreieckigen Giebel mit Akanthusblättern und Akroter an den Seiten für das Zentrum von Napoca typisch ist, mit einer aus Porolissum stammende Ausnahme oder einer auf das 3. Jahrhundert in Căşieu datierte Ausnahme¹⁷. Die letztgenannte ist das einzige Denkmal dieser Art, das sich außerhalb der Städte der Provinz befindet. Diese Art der Verzierungen verschwindet im ersten Drittel des 3. Jahrhunderts aus dem Dacia Porolissensis, indem sie vereinfacht oder abgewandelt wird.

Die Inschrift

Der in den Stein gehauene lateinische Text besteht aus sechs erhaltenen Zeilen. Es handelt sich um gut erkennbare Großbuchstaben mit ersichtlichen Ruralaspekt (*capitales rusticae*), manche sind länglich, andere mit Hasten in eine Richtung geneigt. Größe und Abstände zwischen den Buchstaben sind ungleichmäßig: Zum Beispiel hat der Buchstabe *O* in der ersten Zeile bloß 4 cm Breite, während der Buchstabe *M* lediglich 6,5 cm zählt. In der zweiten Zeile haben die Buchstaben *D* und *N* etwa 3 cm Breite.

Die Zwischenräume zwischen den Zeilen betragen immer 2,5 cm, während die anderen

¹² Diaconescu 2005, 181, Nr. 53.

¹³ IDR III/2, 278–279, Nr. 328, Abb. 271.

¹⁴ Bodor 1963, 217, Nr. 4, Abb. 8.

¹⁵ Piso 1980, 125–127, Nr. 4, Abb. 4.

¹⁶ Gudea, Lucăcel 1975, 14, Nr. 12, Abb. 12.

¹⁷ CIL III 821. Forschungen des R. Zăgreanu über die Skulpturverzierung (unter Druck).

Größen und Abstände überraschende Abweichungen zeigen. So erreicht die Höhe der Buchstaben der ersten, zweiten und vierten Zeile bis zu 6 cm, während die dritte Zeile 4,5 cm misst und die fünfte und sechste 5,5 bzw. 5,7 cm. Die Zwischenräume zwischen den Buchstaben oder zwischen den Wörtern sind sehr unterschiedlich. Es erscheinen keine Ligaturen, keine *hederae distinguentes*, während trennende Punkte selten und schlecht zu erkennen sind. All diese Details bestätigen, dass es sich um einen Steinmetz vom Land handeln muss, dessen kulturelles Niveau dem des Auftraggebers in etwa entspricht.

Die erhaltenen Buchstaben sind wie folgt angeordnet:

```

.... O      M
... DD     NN     SEV
... VGG.....
... VICA NIVICI
5  ... NI     IM... COM
... SACRVM....

```

Wie man sieht, wurde die linke Seite des Schriftfeldes fast zu einem Drittel zerstört. Dennoch lassen der Erhalt des Steines in der Tiefe sowie die Konservierung des oberen Teils eine Berechnung der Größe des epigraphischen Feldes zu, was eine Grundlage bietet, um den Text zu rekonstruieren.

Inhalt der Inschrift

Die Buchstaben aus der ersten Zeile beziehen sich zweifelsohne auf den verkürzten Namen der verehrten Gottheit, keinen Geringeren als Jupiter. Die Vervollständigung des Namens stellt keine Schwierigkeiten dar. Es handelt sich bei besagtem Monument mit Sicherheit um ein Votivdenkmal.

In der zweiten Zeile ist die Abkürzung für die Formel *d(omini) n(ostrum)* gut zu erkennen, gefolgt vom Namen *Severus*. In der nächsten Zeile erscheint der Titel *[A]ug(usti)*, gefolgt von einer glatten Fläche. Hier muss der Name des Caesaren Geta gestanden haben, der später abgeschlagen wurde, während am Anfang der dritten Zeile der offizielle Name des Caracalla – Antoninus – stehen sollte. Also dürfte in der zweiten Zeile dreimal der Buchstabe *D* und dreimal der Buchstabe *N* gestanden haben, aber in beiden Fällen wurde jeweils ein Buchstabe entfernt.

Die Ergänzung dieser zwei Zeilen wirft einige Probleme auf. Für den Anfang der zweiten Zeile schließt die Eintragung des Namens der drei Regenten die Formel in *honorem domus divinae* auch in Abkürzung aus. Worte wie *pro salute* wären denkbar, oder ein Epitheton der Gottheit,

das seine spezifische Eigenschaft als Protektor der kaiserlichen Familie (*conservator, tutor, tutator* etc.) veranschaulicht. Eventuell könnte ein Ausdruck *et Fortunae* (mit einem möglichen Epitheton) in Betracht gezogen werden. Aber keine dieser Varianten passt zu dem erhaltenen Raum¹⁸. Jede mögliche Abkürzung ist unvereinbar mit dem nur teilweise erhaltenen Buchstaben vor dem ersten *D*. Dieser kann nur schwer als etwas anderes interpretiert werden als ein kleiner geschriebenes *O* – so wie es auf manchen Inschriften zu finden ist. Also bleibt die plausibelste Ergänzung *[et Geni]o* mit dem letzten, sichtbar kleineren Buchstaben. Es handelt sich um eine durch manche Analogien¹⁹ bestätigte Lösung, die passend zu dem zur Verfügung stehenden Fläche ist. Selbstverständlich muss in die Zeile das fehlende *D* und das dritte *N*²⁰ eingetragen werden. In der dritten Zeile links dürfte der Name Caracalla stehen; die einzig mögliche Abkürzung bleibt die kürzeste und zwar *ANT(oninus)*²¹; dem ging ein *ET* voraus. Rechts neben den Buchstaben *GG* kann nichts anderes gestanden haben als der Name von Geta in der Formel *ET GETAE C(aesaris)*; dies ist die einzige Möglichkeit in Bezug auf den verfügbaren Raum.

Die vierten Zeile stellt ein besonderes Problem dar. Der erhaltene Teil ist gerade in der Mitte unterbrochen. Eine genaue Untersuchung des Steins zeigt, dass hier die Oberfläche einen Defekt aufwies, so dass der Steinmetz diese Stelle vermieden haben muss. Zieht man dies in Betracht, bekommen die sichtbaren Buchstaben einen Sinn, und zwar *VICANI VICI*. Diese Art eine Dorfgemeinschaft zu vermerken ist selten, dennoch gibt es einige vergleichbare Fälle²². Es ist schwerer zu erraten, was auf der linken Seite der Zeile geschrieben worden ist. Aber der stark verkürzte Eintrag der Namen der zwei *Augusti* schließt hier eine Fortsetzung des Namens oder der Titel von

¹⁸ Die bis ins Äußerste betriebene Abkürzung *pro salute* (*pr. sa.* – vgl. CIL III 7729, Doştat in Dakien) passt nicht, denn es bliebe zu viel unbenutzten Raum übrig.

¹⁹ Auch für Begriffe im Plural erscheint meistens ein einziger *genius* (vgl. ILS 427, 635, 2180, 2181, 2401, 2476, 3625, 3923, 4117, 4292, 4853, 5392, 7059, 7119, 7229, 9182). Selten kommt der Plural *genii* für mehrere Personen vor (z. B. ILS 3000).

²⁰ Einige Analogien mit den ersten zwei als *Augusti* neben Geta *Caesar*: ILS 429 (Sicca Veneria), 430 (Ephesus), 9154 (Timacum Minus), 9177 (im Süden von Mauretanien).

²¹ Auch der Name von Septimius Severus erscheint äußerst abgekürzt (*SEV*).

²² ILS 4818, in der Nähe von Metz (*vicani vicis Pacis*); 7074 neben Strasbourg (*Genio vici canabiarum et vicanorum canabensium*); 9400 neben Uthina (*cives Romani, pagani, veterani pagi Fortunalis*).

Geta aus, der sich im Vergleich zu seinem Vater und seinem Bruder in einer niedrigeren Position befand. Wahrscheinlicher scheint, dass es sich hier um eine zusätzliche Erwähnung der Einwohner der Siedlung und des Auftraggebers handelt. Eventuell werden auch *magistri* der betreffenden Siedlung genannt, es wäre allerdings nur Platz für einen abgekürzten Eintrag, was neben der Nennung des erweiterten Namens der Siedlung jedoch eher unwahrscheinlich ist. Infolgedessen erscheint die Ergänzung *C(ives) R(omani) ET* am plausibelsten. Solche Einträge in Inschriften sind oft zu finden und sie spiegeln die Realität mancher Gemeinden wider, in denen nur ein Teil der Einwohner die römische Staatsbürgerschaft hatten²³ – wie es auch in dieser römisch-dakischen Siedlung vor der *Constitutio Antoniniana* der Fall gewesen sein muss. Die Räume zwischen den Buchstaben sind in dieser Zeile größer, aber dieses Detail passt sowohl zum Aussehen der Schrift als auch zur größeren Höhe dieser Zeile (vielleicht weil sie den offiziellen Namen der auftraggebenden Gemeinde beinhaltet?).

Noch schwieriger ist die fünfte Zeile zu entschlüsseln. Auf der linken Seite müsste der Name des Dorfes stehen, erhalten geblieben sind jedoch lediglich zwei Buchstaben der Endung – ein *I*, das nach einem *V* oder einem *N* steht, also ein Eigenname im Genitiv Singular²⁴. In jeden Fall wäre die Anzahl der möglichen Varianten zu groß, um sich auf eine festlegen zu können. Aber eine ältere epigraphische Entdeckung aus der Nähe hilft weiter. Auf dem Kilometerstein von Almaşu Mare²⁵ erscheint eine Ortschaft aus dem Westen Dakiens auch als *vicus Anartorum* (was möglich ist, weil in den Quellen der keltische Stamm der Anarten erwähnt wird²⁶) verzeichnet, aus dem Namen dieser Siedlung sind jedoch nur die Buchstaben *R...VL* (?) erhalten geblieben. Der Name wurde zu *R[esc]ul(um)*²⁷ ergänzt, eine unwahrscheinliche Lösung, nachdem dieser Name mit Sicherheit für eine *statio* im Bergbaurevier der Westkarpaten in der Nähe von Alburnus Maior steht²⁸. Infolgedessen wurde die Zuordnung verworfen und stattdessen *Rucconium* vorgeschlagen²⁹. Dieses Toponym wurde von dem Geographen Ptolemäus tatsächlich

bestätigt³⁰. Eine solche Interpretation wäre nur möglich, wenn wir annehmen würden, dass die als *VL* gelesenen Buchstaben auf dem beschädigten Stein (heute verschwunden) in Wirklichkeit *NI* bedeuten – eine weitere nicht unwahrscheinliche Lösung, die aber ebenfalls nicht nachprüfbar ist. Aber die jetzt in Jebucu befindliche Inschrift scheint eine solche Lösung zu stützen. Die Buchstaben am Anfang der fünften Zeile können *IN* gelesen werden und der Zwischenraum lässt die Ergänzung *[RVCCO]NI(I)* zu.

Aber nach diesen Buchstaben ist rechts lediglich *IM* und eine lädierte Fläche erkennbar, dann die Buchstaben *COM*. Selbstverständlich muss jede Ergänzung zum übrigen Inhalt des Textes passen, dabei muss das Auftreten des Wortes *SACRUM* in der nächsten Zeile berücksichtigt werden. Also nach der Gottheit und dem Gegenstand der Widmung, gefolgt vom Namen des Auftraggebers müsste vor der Festlegung des Gegenstandes der Widmung entweder ein Verb oder eine Erklärung der Umstände des Motivaktes stehen. Nach der Untersuchung mehrerer Möglichkeiten glauben wir, dass die Buchstaben *IM* von einem *P* gefolgt sein könnten, was die Abkürzung für *IMP(ensa, -ae)* darstellt. Das nächste Wort sollte dieses bestimmen; in Übereinstimmung auch mit der verfügbaren Fläche, schlagen wir in der sechsten Zeile die Ergänzung *COM/[MVNIBVS]* vor. Der erhaltene Ausdruck *impensis communibus*, für den vorläufig keine klaren Analogien vorliegen³¹, könnte mit der Formel *aere conlato* äquivalent sein.

Dennoch ist es unwahrscheinlich, dass bei einem solchen Ausdruck das erste Wort abgekürzt erscheint, das zweite jedoch gänzlich ausgeschrieben wird. Wahrscheinlicher wäre die Ergänzung *COM(MVNIBVS)* in der fünften Zeile, weil es in der sechsten Zeile noch eine freie Fläche gibt, in der sechs bis sieben Buchstaben Platz hätten. Es gibt keine Sicherheit darüber, wie diese Stelle zu ergänzen ist; eine mögliche Lösung, aber nicht die einzige, wäre das Wort *[DEVOTI]*.

Endlich scheinen die Buchstaben *SACRVM* aus der letzten Zeile von einer Haste mit einer Schleife im oberen Teil nachgefolgt zu sein, was ein Argument für die Ergänzung *P[OS(uerunt)]* wäre.

Infolgedessen scheint der Text folgendermaßen ausgesehen zu haben (Abb. 6):

²³ Nemeti 2006, 284.

²⁴ Viele ähnliche Fälle in der römischen Dobruška (Suceveanu, Barnea 1991, 46).

²⁵ CIL III 8060.

²⁶ Falileyev 2007, 21–23.

²⁷ Daicoviciu 1966, 169; Gudea 1997, 8–9, 48–49.

²⁸ IDR I, 31 (TabCerD I); vgl. auch 188 (I. I. Russu).

²⁹ Bogdan Cătăniciu 1991, 63–64; Nemeti 2006, 281.

³⁰ Claudius Ptolemäus, *Geographia*, III 8.6. Vgl. auch Bărbulescu 2005, 55 (beide Toponyme erscheinen als nicht lokalisiert).

³¹ Einige teilweise Ähnlichkeiten: ILS 7056, in Germania Superior (*ex collata stipendia*); 7859, Roma (*maceria cluso ceditet puteus et piscina cum aditu communi de publico*); 9088, Leptis Minus (*de sua inpensa fecit*).

- [I] O M
 [ET GENI]O DD[[D]] NN[[N]] SEV
 [ET ANT A]VGG [[ET GETAE C]]
 [C R ET] VICANI VICI
 5 [RVCCO]NI IM[P] COM(MVNIBVS)
 [DEVOTI (?)] SACRVM P[OS]

Der ergänzte Text sieht wie folgt aus:

- [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)
 [et Geni]o (trium) d(ominorum) n(ostrorum)
 Sev(eri)
 [et Ant(oni)] A]ug(ustorum duorum) [[et
 Getae C(aesaris)]]
 [c(ives) R(omani) et] vicani vici
 5 [Rucco]ni(i) imp(ensis) com(munibus)
 [devoti (?)] sacrum p[os(uerunt)]

In der Übersetzung:

„Dem allmächtigen und gütigen Jupiter und dem Genius unserer drei Herren, der Augusti Severus und Antoninus und des Caesaren Geta, die römische Bürger und Dorfbewohner von Rucconium durch gemeinsame Ausgaben (ihnen) (?) untertan haben das Votiv(denkmal) errichtet.“

Die Inschrift wird auf die Zeitspanne zwischen 198 und 209 n. Chr. datiert. Obwohl unsere Variante eine kohärente Version des Textes anbietet, in Übereinstimmung mit den derzeit verfügbaren Daten, enthält die vorgestellte Interpretation dennoch manche Unsicherheiten und es bleibt abzuwarten, ob sie durch zukünftige Forschungen bestätigt wird.

Historische Interpretation

Die Votivinschrift in Jebucu bietet einen breiten historischen Interpretationsspielraum und umfangreiche Informationen über diesen Teil des römischen Dakiens.

Erstens wird hier eine dörfliche Gemeinde ein *vicus* namens Rucconium bestätigt. Das Toponym scheint keltischen Ursprungs zu sein³². Es ist möglich, dass diese Ortschaft auch einen Kern romanisierter Anarten umfasste³³; gleichzeitig waren in dem römischen Kastell des nahegelegenen Bologna keltische Militärs stationiert³⁴. Diese Gemeinde dürfte eine für solche Siedlungen

übliche gemeinsame Verwaltung mit zwei *magistri* an der Spitze gehabt haben³⁵. Aber nichts weist darauf hin, dass die Siedlung einer größeren Stadt untergeordnet gewesen wäre. Auf alle Fälle wird das Dorf bereits in den ersten Jahren nach der Eroberung Dakiens existiert haben³⁶; gegen Ende des zweiten und Anfang des dritten Jahrhunderts stellten die *cives Romani* innerhalb des Dorfes eine privilegierte Gruppe dar. Das Dorf verfügte mit Sicherheit über öffentliche Räume (Tempel, Heiligtümer usw.), in einem solchen wird auch das hier vorgestellte Monument errichtet worden sein.

Bis zu Caracallas Edikt gab es einen deutlichen Unterschied im Rechtsstatus zwischen den römischen Bürgern und den anderen Dorfbewohnern. Wie überall leben die beiden verschiedenen Gruppen zusammen und sie vereinen ihre Kräfte, um gemäß den Standards der römischen Gesellschaft ihre religiöse und politische Identität hervorzuheben. Aber die zur Diskussion stehende Widmung, wahrscheinlich eine Weihstatue an einem öffentlichen Ort, scheint ein außerordentlicher Akt gewesen zu sein; die Statue wurde nicht von den örtlichen Würdenträgern als eine Art „Dienstpflicht“ in Auftrag gegeben, sondern sie ist das Ergebnis einer gemeinsamen Anstrengung aller Einwohner – wahrscheinlich Sogar aus freien Stücken. Auf jeden Fall muss es eine öffentliche Sammlung von finanziellen Mitteln und anderen Leistungen gegeben haben. Die Geste reiht sich in eine römische *forma mentis* ein und kann leicht erklärt werden, wenn wir an die große Popularität der severischen Dynastie unter den Provinzialen entlang der Donau denken. Es stellt sich noch die Frage, ob dieser öffentliche Akt auf ein großes Ereignis der Dynastie zurückzuführen ist, also ein Ereignis, das eine große Resonanz unter den dakisch-römischen Provinzialen hatte.

Es kann auch behauptet werden, dass das epigraphische Denkmal (vielleicht auch die Statue selbst) von einem einheimischen Steinmetz geschaffen wurde. Sein Werk zeigt ein einfaches kulturelles und künstlerisches Niveau, das aber für die römische provinzielle Welt nicht ungewöhnlich erscheint. Manche künstlerische Züge weisen auf den Einfluss der städtischen Werkstätten aus Napoca auf diese im ländlichen Raum beheimateten Kunsthandwerker hin. Gewiß bestätigt das die Rolle der benachbarten Stadt als Modell für diese bescheidene Ruralgesellschaft, jedoch ist es nichts von einer etwaigen administrativen Unterordnung bekannt.

³² Falileyev 2007, 24–25.

³³ Nemeti 2006, 274.

³⁴ Gudea 1997, 18, 20, 24–25, 40–41; Husar 1999, 133–135; Petolescu 2002, 88 (*cohors I Ulpia Brittonum milliaria*), 103–104 (*cohors I Aelia Gaesatorum milliaria*), 113–114 (*cohors II Hispanorum*).

³⁵ Langhammer 1974, 7, 12, 22–24; Jacques, Scheid 1990, 195–231.

³⁶ Wenn das Toponym bei Ptolemäus steht.

Hinzu kommt noch, dass wir nicht mit Sicherheit festlegen können, wo die betreffende Ortschaft lag. Die Entdeckung stammt von einem Hügel, und die dortigen Ausgrabungen weisen bisher auf eine Kultstätte hin, die außerhalb der ständig bewohnten Ortschaft gelegen haben muss. Angesichts der Beschaffenheit des Terrains und des Klimas ist es wahrscheinlich, dass sich das Dorf in einem vor Winden und Kälte geschützten Tal befand. Selbstverständlich können zukünftige Untersuchungen vor Ort zusätzliche Erkenntnisse bringen.

Sogar die Abgrenzung des Territoriums eines solchen *vicus* bleibt für den Moment vorerst äußerst hypothetisch. In der Nähe des Dorfes Jebucu gab es verschiedene römischen Spuren, in den Dörfern Almaşu Mare³⁷, Petrinzel³⁸ und Sfăraş³⁹ aus dem Kreis Sălaj, sowie in den Ortschaften Horlacea⁴⁰, Izvoru Crişului⁴¹ und Şaula⁴² im Kreis Cluj⁴³. Die Entdeckungen von Skulpturdenkmälern aus der Gegend von Jebucu in Sfăraş⁴⁴, Şaula⁴⁵ und Izvorul Crişului⁴⁶, bestätigen die Existenz einer fortgeschrittenen Bauweise von Grabstätten auf den Friedhöfen der örtlichen Gemeinden. Diese leisteten sich wahrscheinlich den Luxus, Steinmetze aus der Umgebung zu beauftragen; dies weist darauf hin, dass es hier bereits während der römischen Epoche beträchtlichen menschliche Siedlungen und Aktivitäten gegeben hat.

Infolgedessen glauben wir, dass die Existenz einer separaten dörflichen Gemeinde irgendwo westlich von Napoca inzwischen abschließend bewiesen ist. Die Größe ihres Territorium kann aber noch nicht festgelegt werden. Ihr Zentrum, *vicus Rucconium*, könnte die Siedlung in der Nähe des römischen Kastells von Bologa, die am meisten entwickelte Ortschaft der Gegend, sein. In diesem Fall könnte sich ihr Territorium gegen Osten bis hinter Jebucu erstreckt haben. Möglich ist auch, dass die oben genannten römischen Siedlungen zu diesem Gebiet gehört haben. All diese

konzentrieren sich entlang des Schnellen Kreisch und des Flusses Almaş, und liegen relativ weit von den größeren römischen Ortschaften in Cluj und Gilău. Diese Mikroregion könnte eine organische Einheit entlang des Almaş und sogar den südlichen Zuflüssen des Schnellen Kreischs bilden⁴⁷. Sodass wir hier eine administrative Einheit niederen Ranges jedoch ohne städtischen Status voraussetzen können, dessen Verwaltungszentrum das Militär-*vicus* in Bologa war⁴⁸.

Die römische Siedlung von Jebucu kann definitiv nicht im Zentrum dieser *Vicus*-Gemeinde gelegen haben. Es ist wahrscheinlicher, dass sie sich eher im Randbereich befunden hat. Der topographische Punkt, an dem das steinerne Monument gefunden wurde, zusammen mit seinem modernen Namen suggeriert eher, dass es sich um eine Grenze dieses *vicus* handelt. Es ist möglich, dass es hier eine Kultstätte gegeben hat, die von Mitgliedern verschiedener benachbarten Gemeinden besucht wurde. Gerade deshalb ist anzunehmen, dass die Auftraggeber des Denkmals darauf bestanden haben, ihre Zugehörigkeit deutlich zu machen.

Zusätzliche Ergänzungen können nur neue archäologische Forschungen auf dem Gebiet des Dorfes Jebucu bringen, die bereits vielversprechende Konturen annehmen.

ABKÜRZUNGEN

Ardevan 1998
R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara, (1998).

Bărbulescu 2005
M. Bărbulescu (coord.), *Atlas-dicţionar al Daciei romane*, Cluj-Napoca, (2005).

Bodor 1963
A. Bodor, Der Liber- und Liberakult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dazien, *Dacia N. S.*, 7, (1963), 211–239.

Bogdan Cătănicu 1991
I. Bogdan Cătănicu, A propos de civitates en Dacie, *EphNap* 1, (1991), 59–67.

CIL
Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

Daicoviciu 1966
C. Daicoviciu, Severus Alexander şi provincia Dacia, *ActaMN*, 3, (1966), 164–167.

⁴⁷ Vgl. die Geographie, aber auch die modernen ethnographischen Aspekte der Gegend.

⁴⁸ Ardevan 1998, 102–103; Nemeti 2006, 281–284.

³⁷ Tudor 1968, 234; Matei, Lakó 1979, 121, 134; Popa 2002, 20, Nr. 16; Bărbulescu 2005, 106, C5; Luca, Gudea 2010, 25, Nr. 5.2.a.

³⁸ Matei, Lakó 1979, 129; Popa 2002, 145, nr. 479; Luca, Gudea 2010, 142, Nr. 188.1.a.

³⁹ Matei, Lakó 1979, 136, Nr. 37; Popa 2002, 173, Nr. 589; Luca, Gudea 2010, 166, Nr. 232.2.a.

⁴⁰ RepCluj, 232; Popa 2002, 100, Nr. 325.

⁴¹ RepCluj, 246, Nr. 2; Popa 2003, 105, Nr. 345.

⁴² RepCluj, 246, Nr. 2; Popa 2003, 105, Nr. 345.

⁴³ Keine dieser Ortschaften steht bei Gudea 2008 (die Spuren wurden für nicht überzeugend gehalten), einige fungieren aber auf der Landkarte von der Abb. 21 (Gudea 2008, 161).

⁴⁴ Zăgreanu 2009, 78, Nr. 1, Taf. II, Abb. 1 a-b.

⁴⁵ Diaconescu 1979.

⁴⁶ Zăgreanu 2009, 79, Nr. 2, Taf. III, Abb. 2 a-b.

- Diaconescu 1979
Al. Diaconescu, Un fragment de ediculă din Dacia Porolissensis cu reprezentarea banchetului funebru, *ActaMN* 16, (1979), 545–549.
- Diaconescu 2005
Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, Cluj-Napoca, I-II, (2005) (CD).
- Falileyev 2007
Al. Falileyev, *Celtic Dacia. Personal names, place-names and ethnic names of Celtic origin in Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth, (2007).
- Ferenczi 1999
I. Ferenczi, Régészeti barangolás a körösfoi Riszeg-tető környéken, *Művelődés*, LII, (1999), 5, 22–23.
- Gudea 1972
N. Gudea, *CIL III 7648, Apulum* 10, (1972), 707–712.
- Gudea 1997
N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Bologa – Resculum. Castrul roman de la Bologa – Resculum*, Zalău, (1997).
- Gudea 2008
N. Gudea, *Așezările rurale din Dacia romană (106 – 275 p. Chr.). Schiță pentru o istorie a agriculturii și satului daco-roman*, Oradea, (2008).
- Gudea – Lucăcel 1975
N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău, (1975).
- Husar 1999
A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, (1999).
- IDR
I. I. Russu (red.), *Inscripțiile Daciei romane*, București.
- ILS
H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, I-III, Berlin 1892–1916.
- Jacques, Scheid 1990
F. Jacques, J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-Ch. – 260 ap. J.-Ch.). I. Les structures de l'Empire romain*, Paris, (1990).
- Langhammer 1974
W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones*, Wiesbaden, (1974).
- Luca, Gudea 2010
S. A. Luca, N. Gudea, *Arheologie și istorie (IV). Descoperiri din județul Sălaj*, Oradea, (2010).
- Matei – Lakó 1979
Al. V. Matei, Éva Lakó, Repertoriul așezărilor cu descoperiri romane din județul Sălaj, *ActaMP* 3, (1979), 121–136.
- Nemeti 2006
S. Nemeti, *Dacia... in formam provinciae redacta*. In E. S. Teodor, O. Țentea (Hrsg.), *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei*, București, (2006), 271–288.
- Petolescu 2002
C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, (2002).
- Piso 1980
I. Piso, *Epigraphica* (XI), *Potaissa* 2, (1980), 123–131.
- Popa 2002
D. Popa, *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, (2002).
- RepCluj
I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, Iudita Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, (1992).
- Suceveanu – Barnea 1991
Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, (1991).
- Torma 1880
K. Torma, *A limes dacicus felső része*, Budapest, (1880).
- Tudor 1968
D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, (1968).
- Zăgreanu 2009
R. Zăgreanu, Câteva piese sculpturale din Dacia Porolissensis, *RevB* 23, (2009), 75–85.

Abb. 1 Inschrift von Jebucu, Vorderansicht.

Abb. 2 Inschrift von Jebucu, Rückseite.

Abb. 3 Inschrift von Jebucu, Seitenansicht rechts.

Abb. 4 Inschrift von Jebucu, Seitenansicht, links.

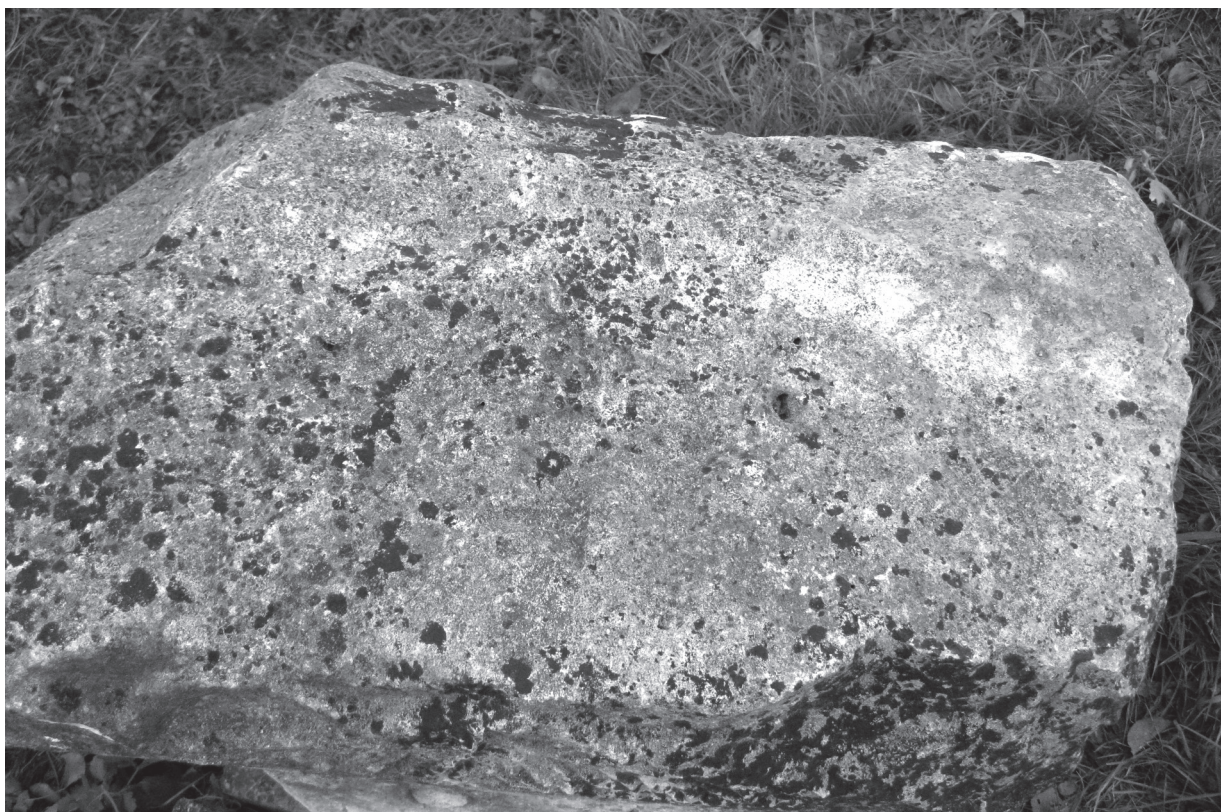

Abb. 5 Inschrift von Jebucu, Ansicht von oben.

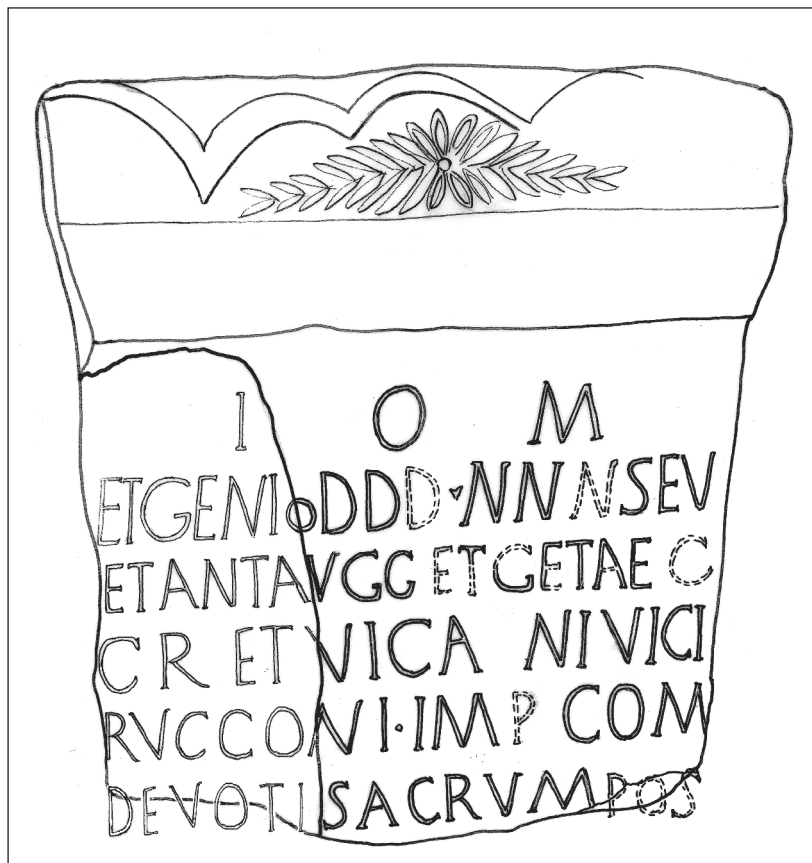
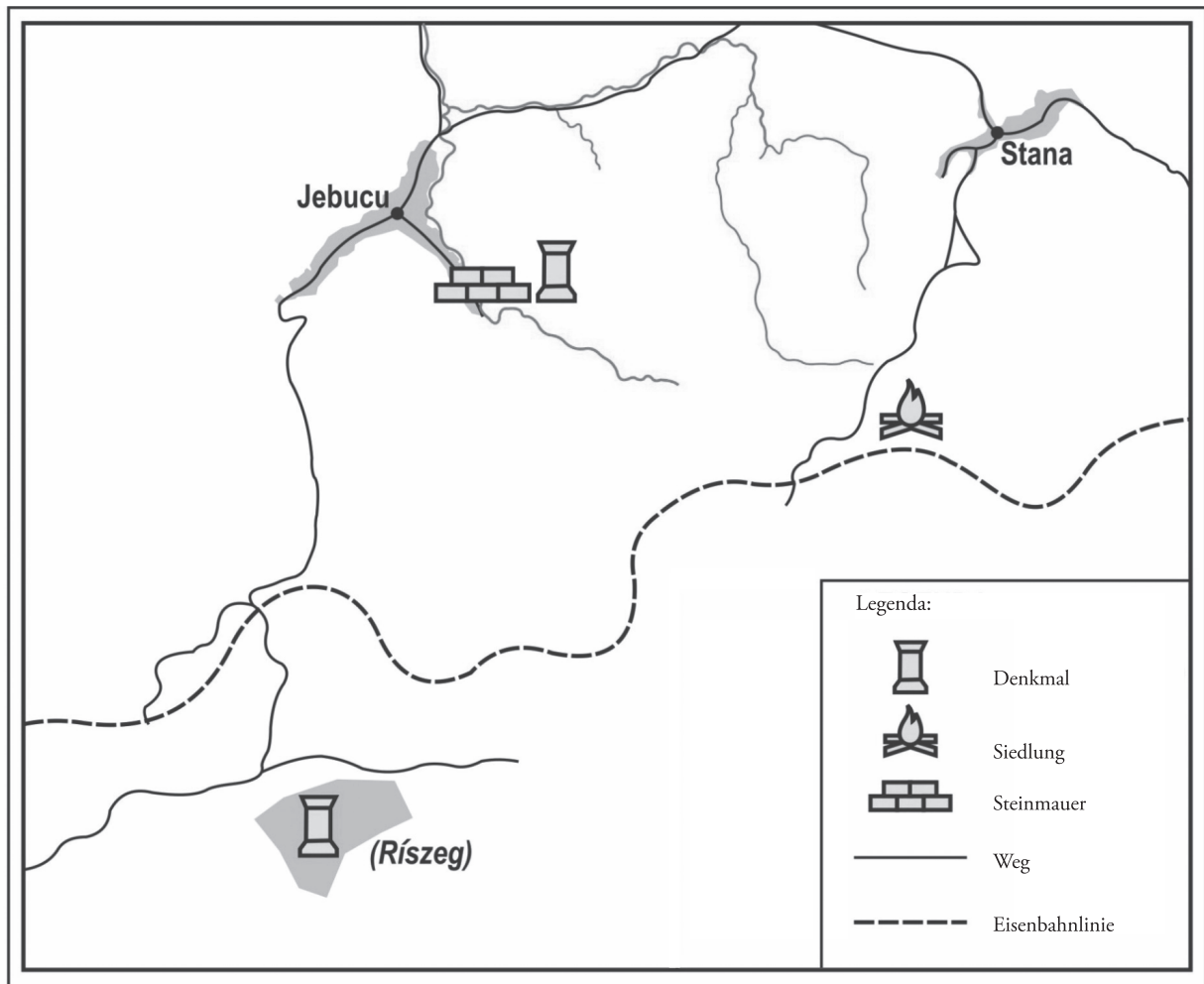
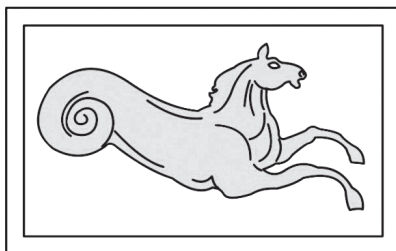

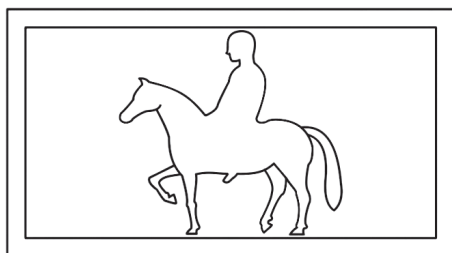
Abb. 6 Inschrift von Jebucu, die Vorderseite mit dem Text (Zeichnung).

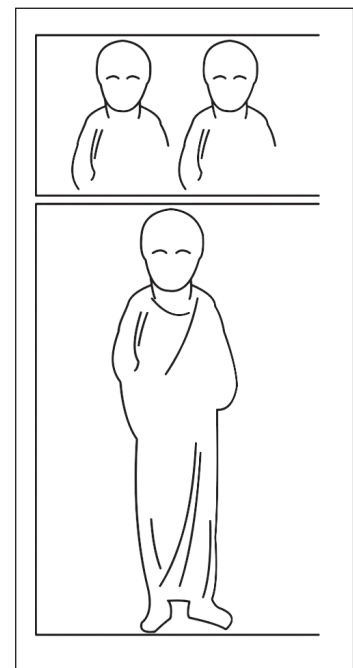
A.

B.

C.

D.

Taf. I A. Karte der r merzeitlichen Entdeckungen um Jebucu; B. Eingemauerten Denkmal in der reformierten Dorfkirche (Rekonstruktionsversuch); C. Bei „Felszeg“ entdeckten Denkmal (Rekonstruktionsversuch); D. Bei „Felszeg“ entdeckten Denkmal (Rekonstruktionsversuch).

A RECONSIDERATION OF THE SO-CALLED ISIS STATUETTE FROM *POROLISSUM*

Dan Augustin Deac*

Keywords: *Porolissum*, *Isis*, *bronze statuette*, *Egyptian Sem priest*.
Cuvinte cheie: *Porolissum*, *Isis*, *statuetă de bronz*, *preot egiptean Sem*.

Abstract

This study tries to prove the fact that the representation of a so-called Isis bronze statuette published by Al. Matei and found during the archaeological excavations in the Roman settlement of Porolissum is in fact a fragment of a statuary assembly representing a sexual act between an Egyptian Sem priest (this part is missing from the ancient times) and a woman (the artifact in discussion). This kind of depictions is very rare, including Egypt itself and unique in the Danube area of the Roman Empire.

In 1982 the regretted researcher Al. V. Matei from the History and Art County Museum of Zalău (Sălaj county)¹, published some newly discovered artifacts from the sanctuaries terrace of *Porolissum* consisting of: a cameo with the depiction of Pallas Athena found in the north-western corner of the building of the Palmyrean God called *Bel*, a bronze statuette of *Harpocrates* found between the inner and the external wall of the temple on the eastern side, a bronze statuette of Mars found in a pit named conventionally G.1 (fig. 1.)² and most importantly the bronze statuette which the author considered to be a representation of Isis (plate 1 fig. 1–3), found right next to the statuette of Mars at a depth of approximately 82 cm³. It is worth mentioning that all of the artifacts were found in a secondary position especially those

found on the temple's precinct at depths between 20 and 30 cm⁴.

Of all these artifacts mentioned before one of them raised some questions regarding its interpretation, namely the bronze statuette which Al. Matei considers to be a representation of Isis in one of the hypostasis of the myth of Isis and Osiris which illustrates the episode where the goddess mourns her husband Osiris and afterwards tries alongside her sister to find his body⁵. More than that Al. Matei gives an analogy of this iconography, a statue from Louvre in the hypostasis of Isis *lactans* which is my opinion inconclusive⁶. The iconography of the goddess Isis has never before known this kind of a depiction in any part of the Roman Empire throughout the centuries of its domination of the Mediterranean World thus this statuette must be ruled out of the repertoire of Isis' iconography⁷. It is also hard to believe the fact that this representation could be a unique iconographic depiction of Isis as suggested by Al. Matei. But if

* Babeş-Bolyai University, 1st. M. Kogălniceanu str., Cluj-Napoca, Romania, dan_deac1923@yahoo.com.

¹ This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, under the project number POSDRU/107/1.5/SI/77946 with the title „Doctorate: an Attractive Research Career”.

² M.I.A.Z. inv. no. C. C. 751/1980.

³ Țeposu–Marinescu Pop 2000, 27–28, no. 7 dates the Mars statuette in the second part of the 2nd c. A. D. without having an argument for this dating and mentions analogies in Gaul. We cannot accept this dating for sure without a proper argument from the authors mentioned above and I propose to date it for the moment in the extend 2nd–3rd c. A. D. period of time. Another example of a bronze statuette of Mars was found more recently at *Porolissum*, see Mina et alii 2004, 606–616, pl. I–VII.

⁴ Matei 1982, 75–80, pl. I–IX.

⁵ The archaeological situation suggests that in the 2nd c. A. D. there seems to have functioned a temple of *Liber Pater* (Gudea 2003, 217) but then somewhere at the beginning of the 3rd c. A. D. after a massive fire another building was built on top of it and further more extended, becoming according to authors the temple for *Bel* (Gudea 2003, 217–225, fig. 5). See also plate 3.

⁶ Plutarch, *De Iside et Osiride*. Also Matei 1982, p. 77–78, nr. 3, pl. IV–VIII. The iconography of this statuette is also accepted by Popescu, 2004, p. 155.

⁷ Lafaye s. v. *Isis* in *DA* III/1, 577–586 with special regard to page 580, fig. 4098.

⁸ For the iconography of the goddess Isis see: Tran Tam Tinh, s.v. *Isis* in *LIMC* V1/1980, 761–796 pl. II. 3–358.

it is not Isis, one question remains: what does it represent?

The place of discovery of this very one bronze statuette was next to a statuette of Mars in a pit that had been used for gathering waste disposals after sacrifices were made on the altar existing nearby (the pit having 10 m in diameter) which was dug to the south of the altar from which only the foundation was preserved (2×2.5 m). Both of them were linked with the *aedes* by an alley 0.8 m. wide. Al. Matei specifies the fact that this pit had some coins, burned material from the sacrifices, burned bones and ritual depositary of bowls made out of ceramics and a Celtic bronze axe on the bottom of the pit at the depth of 3.75 m. (while the two statuettes were found at a depth of 0.81 and 0.82 m). The pit was leveled later on and a wall of the second phase of the building named conventionally N 4 crossed over the edge of the pit. The new phase was dated in the middle of the 3rd c. A. D.⁸ thusly we argue the fact that the statuette was thrown in the pit in the segment of time between the 2nd c. A. D. and the first half of the 3rd c. A.D.⁹.

The bronze statuette depicts a female adopting a dwarfish position on a small mound and surrounded by reptiles in what want to be an environment similar to the one of the banks of the river Nile (the entire pedestal has 6.7 cm in diameter). It is portrayed with a draped cloth, tightened with a belt (*cingulum*) and covering only the inferior part of the body with the exception of the feet. The head is supported by the knees while being slightly turned aside and covered with some sort of a wig. The face is remarkably portrayed with the eyes, nose and mouth perfectly distinguishable. The left arm is not depicted while the right one is with the palm of the hand turned inwards touching the knee and the chin supporting itself on the exterior part of the palm. A peculiar aspect that should be mentioned is the orifice between the legs in the genital area (0.6×0.4 cm) which A. Matei considers to be an exaggerated representation of

the female sex, an aspect which is well remarked by the author.

Returning to the original question of what does this statuette represent only one answer can be given namely that it depicts one part of a statuary assembly of a erotic scene between a woman (which in this case is represented by our female statuette) and an Egyptian Sem priest while having intercourse and joyfully playing a tambourine (the Sem priest is usually depicted with a macrophallus and a distinctive “sidelock”)¹⁰. The Sem priest¹¹ had an important role in the ritual for the ceremonies at funerals in ancient Egypt where he would perform the most important rituals outside the tombs before burial¹². These kinds of depictions were used and found without exception in Egypt which concludes the fact that this artifact must clearly have been an import brought from the Nile area. Unfortunately due to the fragmental preservation of this statuary assembly we are not able to precisely date the period in which it was constructed. Secondly we consider the fact that this artifact had nothing particular to do with the cultic ceremonies of the Palmyrean god named *Bel*. As the wide variety of artifacts found in the pit G.1 show, this particular artifact was nothing less than another bronze piece devoted to the god and then thrown away in a disposal pit¹³.

We now can finally put an end to the uncertainty and pure speculation that surrounded the answer to what does this bronze statuette represent from the iconographical point of view. Before this study it was considered to be an iconographical depiction of Isis in a hypostasis in which the goddess is mourning her husband Osiris after he was killed by his brother Seth. More than that, in the moment of the publishing by Al. Matei of the

⁸ See for more details Matei 1982, 78. Also for the excavations in the area see: Matei – Gudea 1998, 75–88; Gudea 1989, 144–147; Gudea 1986, 98–100; Chirilă *et alii* 1980, 81–101, fig. 1–6, especially 93–94. For the monography of the *vicus militaris* of the fort placed on the Pomăt hill see Tamba 2008, and for the area of the pit Tamba 2008, 345.

⁹ In the pit were found also three Roman coins: two unrecognizable *dupondius* coins at depths of 1.40 and 1.95 m. (see Găzdac *et alii* 2006, 79, no. 86 and 87) and another *dupondius* of Septimius Severus at the depth of 0.5 m (Găzdac *et alii* 2006, 77, no. 40).

¹⁰ This hypostasis is called *symplegma* (gr. trans. “intertwined”) and this scene can be observed in the largest *symplegma* figurines collection from the Brooklyn Museum (s.v. *symplegma* in Pazzini *et al.* 1989). Also a stone figurine (13.3 cm in height) depicting the *symplegma* scene was in the private collection of the French Egyptologist Gustave Jéquier (1868–1946). It dates from the 2nd–3rd c. A.D. and is the best analogy for our statuette from the iconographical point of view. Also for the banquets and *symplegmas* in Nilotic scenes see: Meyboom – Versluys 2007, 182–202, fig. 2–3, 12–15.

¹¹ For the Sem priest in Ancient Egypt see: B. Schmitz s.v. *Sem (priester)* in *LÄV* (1984), 833–836.

¹² We do not see necessary to detail its role in the religious beliefs of the Egyptians in this paper, for more details you could consult Erman 1907, 133–136 (for the Sem priests and their role in the religious ceremonies) and Jéquier 1922, 176.

¹³ Unfortunately we cannot find out for the moment if this statuary assembly was brought to Porolissum intact and in a good state of preservation or if it was broken already before it reached this settlement.

statuette in 1982, the *corpus* that was needed to be consulted regarding the iconography of Isis in the Roman world had not yet been published itself (*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, the volume in which Isis can be found appeared only in 1990). The result was a total misinterpretation and speculation regarding the iconographical depiction of this statuette. After ruling out this hypothesis we now can firmly confirm that the statuette represents a fragment of a statuary assembly in which an Egyptian Sem priest is having intercourse with a woman while joyfully playing a tambourine (the woman being represented by this statuette while the Sem priest with his macro-phallic depiction has long been lost). In what concerns the dating it is clear that this is an import in the province of Dacia coming from Egypt and manufactured in the Greco-Roman age. Unfortunately the archaeological context does not help us assert when precisely during the Roman era had this statuette been thrown in the disposal pit of the temple of *Bel* from *Porolissum* but it can be stated that this particular statuette served as some sort of an offering.

BIBLIOGRAPHY

- Chirilă *et alii* 1980
E. Chirilă, N. Gudea, Al. Matei, V. Lucăcel, Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) în anii 1977–1979, *AMP* IV, (1980), p. 81–103 + fig. 6.
- Erman 1907
A. Erman, *A Handbook of Egyptian Religion*, London (1907).
- DA
Ch. Daremberg, M. E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris (1877–1919).
- Găzdac *et alii* 2006
C. Găzdac, N. Gudea, I. Bajusz, C. Cosma, Al. Matei, E. Muscă, D. Tamba, *Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania. Vol. II. Porolissum*, Cluj-Napoca (2006).
- Gudea 2003
N. Gudea, Sanctuare și militari la Porolissum, *EphNap* XIII, (2003), 217–242.
- Gudea 1989
N. Gudea, Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I. Descoperiri și cercetări arheologice până în anul 1979, *AMP* XIII, (1989).
- Gudea 1986
N. Gudea, *Porolissum. Res publica Municipii Septimii Porolissensium*, București (1986).
- Jéquier 1922
G. Jéquier, *Matériaux pour servir à l'établissement d'un dictionnaire d'archéologie égyptienne*, BIFAO 19, (1922), p. 1–271.
- LÄ
W. Helck, E. Otto, *Lexicon der Ägyptologie*, I–VI, Wiesbaden (1975–1986).
- LIMC
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, V, Zürich-München, (1990).
- Matei 1982
Al. Matei, Piese figurate descoperite pe terasa sanctuarelor de la Porolissum, *AMP* VI, 1982, p. 75–80+ pl. IX.
- Matei – Gudea 1998
Al. Matei, N. Gudea, *Über die römische Stadt. Der Libertempel*. In: N. Gudea, Al. Matei, I. Bajusz, E. Chirilă, D. Tamba (eds.), *Porolissum. Ausschnitte aus dem Leben einer dakisch-römischen Grenzsiedlung aus der Nordwesten der Provinz Dacia Porolissensis*, Amsterdam (1998), p. 71–89.
- Meyboom – Versluys 2007
P. G. P. Meybomm, M. J. Versluys, *The Meaning of Dwarfs in Nilotic scenes*. In: L. Bricault, M. J. Versluys, P. Meyboom (eds.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11–14 2005*, Leyden (2007), p. 170–208.
- Mina *et alii* 2004
J. Mina, B. Wright, Al. Matei, C. Găzdac, *Mars from Porolissum*. In: *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca (2004), p. 606–608 + VII pl.
- Pazzini *et al.*
R. A. Pazzini, *Ancient Egyptian art in the Brooklyn Museum*, New-York & London (1989).
- Popescu 2004
M. Popescu, *La religion de l'armée romain de Dacie*, București (2004).
- Tamba 2008
D. Tamba, *Porolissum – Așezarea civilă (vicus militaris) a castrului mare*, Cluj-Napoca (2008).
- Țeposu–Marinescu Pop 2000
L. Țeposu – C. Marinescu Pop, *Statuete de bronz din Dacia romană*, București (2000).

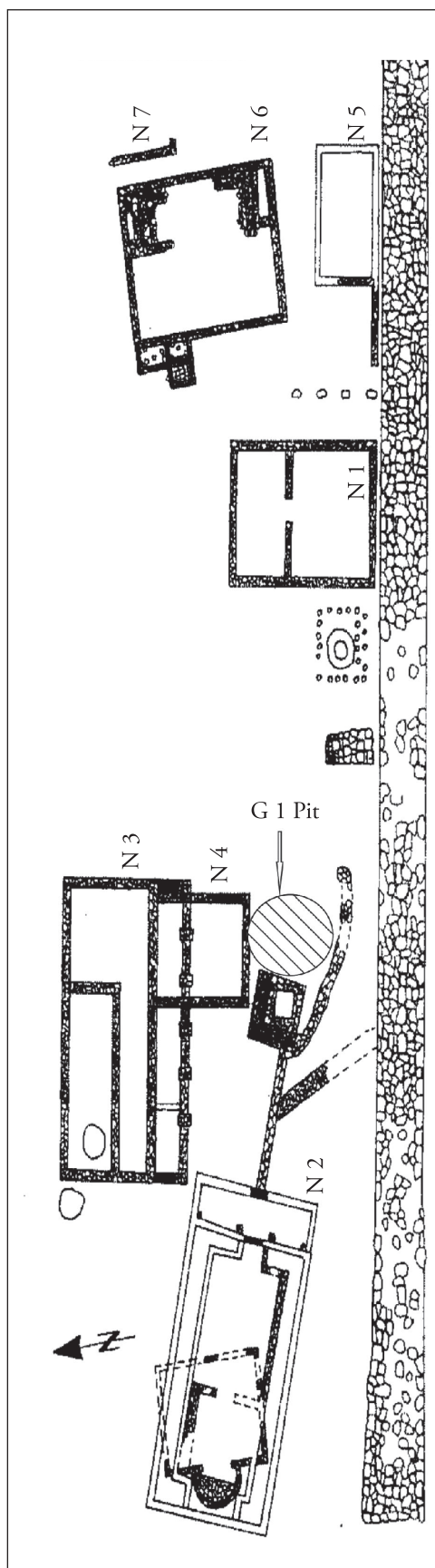

Pl. 1. The bronze statuette from *Porolissum* representing a woman adopting a dwarfish position: a) front view, b) view from behind and c) detail. Photo by the author.

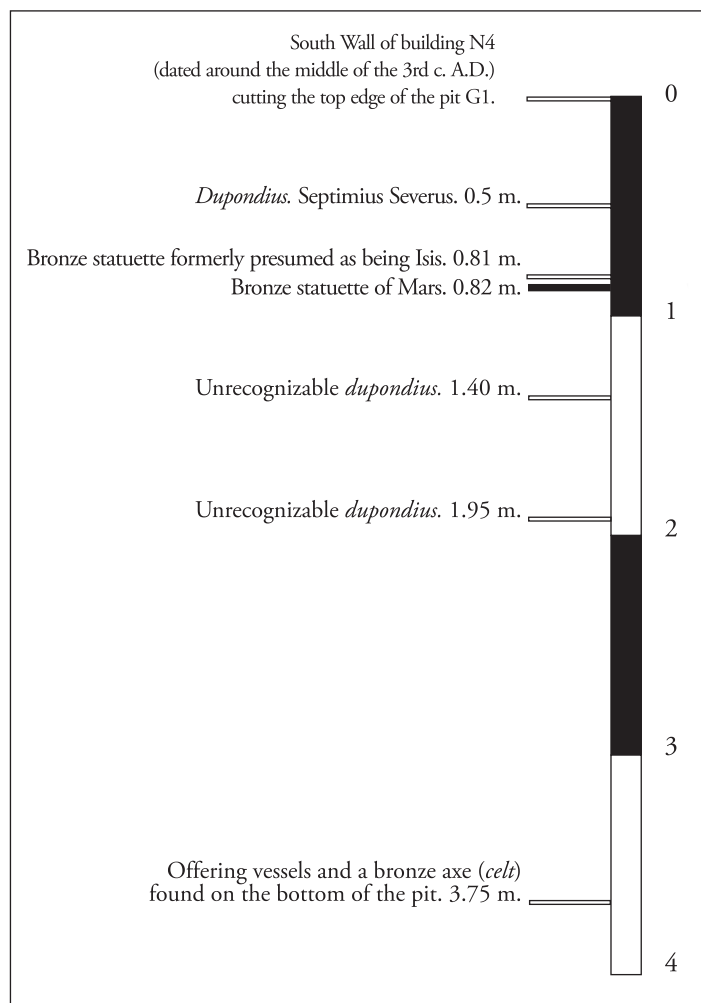

e foarte
slabă
imaginea,
nu prea
merită
color

Pl. 2. Hypothetical reconstruction of a fragmentary statuette assembly of an Egyptian Sem priest, while having intercourse with a mistress (upper register). Image depicting a macro-phallic figure, perhaps a *Sem*-priest, identifiable by his side lock, and his lover, the male kneeling, his head turned to his right, holding a tambourine above his phallus, the female seated with her head turned to her left and resting on his phallus, a small cup in her left hand, on an integral plinth (http://www.christies.com/LotFinder/lot_details.aspx?intObjectID=5078768, accessed on 25. 04. 2012).

Pl. 3. Plan of the buildings found on the terrace and the place of the pit G. 1 (redrawn after Al. Matei).

Pl. 4. Hypothetical reconstruction of the pit named G. 1. in which the artifact was found alongside other artifacts.

THE END OF THE ROMAN HABITATION AT BURIDAVA (STOLNICENI, VÂLCEA COUNTY)

Silviu I. Purece*

Cuvinte cheie: *Buridava, Stolniceni, Gallienus, Valerianus, orizont de tezaure.*

Keywords: *Buridava, Stolniceni, Gallienus, Valerianus, horizon of hoards.*

The End of the Roman Habitation at Buridava (Stolniceni, Vâlcea County)

(Abstract)

The five archaeological levels identified in the Roman baths complex area at Stolniceni, dated in the period of the existence of Dacia Province, were chronologically dated as following: the 1st level: Trajan- the first part of Antoninus Pius' rule, the 2nd level: the last part of Antoninus Pius' rule up to Commodus' rule, the 3rd level: the Commodus – Caracalla period, the 4th level: the Caracalla – Philippus Arabs period and the 5th level: the Philippus Arabs-Aurelian period. The end of these five levels mentioned above was brought about by fire and destruction, the most powerful ones were characteristic to the 3rd and 4th levels. Even if the archaeological information is scarce, we believe that we can rely on the supposition that some phenomena that were identified in the thermae area might have had a great impact on the whole settlement. The difference between accidental destructions and intentional destructions can be established due to a vast array of information obtained not only from the site in question but also from a larger area. Thus, we consider that this approach should rely entirely on the historical information obtained as a result of a thorough analysis of the hoards horizon. Every hoards horizons represented in the region are associated with one destruction moment from the Roman baths, with one exception the horizon from the year 260. This situation determine us to reevaluate the chronological situation and to establish that is very possible to place the end of the Roman Buridava not in the time of Aurelian but at the beginning of Gallienus reign as sole emperor.

Mentioned by *Tabula Peutingeriana*, Buridava is located between *Pons Aluti* and *Castra Traiana*¹ on the Roman road along the Olt Valley stream and identified with the settlement that was near Pârâul Sărat out fall into the Olt River. Unfortunately, there is little information about the role played by *Buridava* in the political, economical and demographic system of *Dacia Inferior* Province, or *Malvensis*, although there are some clues that indicate that it really played a major role².

The archaeological researches undergone in the area are not enough to allow us to have a global perspective on the Roman habitation because they mainly focus on the baths complex that was identified here. However, in the context of the researches made on this baths area, Gh. Bichir was able to identify many moments of destruction followed by reconstructions and alterations – with only one exception, that of the final one³. The latest

buildings in the thermae area were set up during Phillipus Arabs' rule⁴.

There are five archaeological levels identified in the baths complex area at Stolniceni that were chronologically dated as following⁵:

- the 1st level: Trajan – the first part of Antoninus Pius' rule
- the 2nd level: the last part of Antoninus Pius' rule up to Commodus' rule
- the 3rd level: the Commodus – Caracalla period
- the 4th level: the Caracalla – Philippus Arabs period
- the 5th level: the Philippus Arabs – Aurelian period⁶

The end of these five levels mentioned above was brought about by fire and destruction, the most powerful ones were characteristic to the 3rd and 4th levels⁷. The last habitation level, namely the 6th level, belongs to the post-Roman period.

Even if the archaeological information is scarce, we believe that we can rely on the supposition that some phenomena that were identified in the thermae

* *Lucian Blaga* University from Sibiu, Romania, e-mail: silviu.purece@ulbsibiu.ro.

¹ *Tabula Peutingeriana, segmentum VII.*

² Tudor 1968, 20, Bichir 1982, 53, Ardevan 1998, 98–99.

³ Bichir 1988, 101–117.

⁴ Bichir-Bardașu 1983, 337.

⁵ Bichir-Bardașu 1983, 336.

⁶ Bichir 1982, 50.

⁷ Bichir 1982, 50.

area might have had a great impact on the whole settlement. We are tempted to believe that all major destructions were caused by some attacks coming from beyond the Roman border when, in fact, they might have been caused by accidental causes. The difference between accidental destructions and intentional destructions can be established due to a vast array of information obtained not only from the site in question but also from a larger area. Thus, we consider that this approach should rely entirely on the historical information obtained as a result of a thorough analysis of the hoards horizon.

Among the horizons of hoards that are characteristic to Oltenia region, there are five of them that belong to the North-Eastern region. Out of these five, four horizons of hoards emerged as a result of important political and military events that took place at the beginning of Commodus' rule, in the context of the events that marked the years 242, 245 and 260⁸. The fifth horizons of hoards that was identified in the North-Eastern part of Oltenia contained coins issued by Elagabalus⁹ and raises some questions related to the possibility that the two great published hoards from Pădurețu¹⁰ and Frâncești¹¹ and the hoard fragment from Slăvițești – Băbeni¹² were part of a single monetary deposit. The rarity in Oltenia of the hoards ended with Elagabalus coins determined us to consider that is very strange to have three monetary deposits ended with the same kind of coins in the neighboring areas of Băbeni town¹³, and to accept this possibility.

If we have to report the chronological dates established for the destructions moments identified at Stolniceni by Gh. Bichir and the emergence of the horizons of hoards we have this situation:

The destructions of the thermae at Buridava	Hoards horizons
The first part of Antoninus Pius' rule	—
Commodus	The beginning of Commodus' rule
Caracalla	—
—	The year 242 (Gordianus III)
Philippus Arabs	The year 245 (Philippus Arabs)
—	The year 260 (Gallienus)
Aurelian	—

⁸ Purece 2008, 91–113.

⁹ Purece 2008, 95–97.

¹⁰ Preda 1996, 109–116.

¹¹ Depeyrot – Moisl 2004.

¹² Purece 2007, 25–32.

¹³ Purece 2008, 95–97.

The only horizon of hoards that must be left out of this chronological analogy is the one that emerged in the year 242. It was probably generated by the hasty retreat of some Barbarian armies along the Roman road between *Drobeta* and *Romula* and later on, along the Olt Valley road to *Pons Aluti*¹⁴, the Roman camp, where they pass through Muntenia. The fact that the retreating Barbarians were not heading North of Ionești Govorii (*Pons Aluti*) can explain why there was no destruction at Stolniceni during Gordianus III's rule. As result, we believe that this horizon of hoards cannot give any chronological elements that can be associated with any level of destruction at *Buridava*, and for this reason it will not be mentioned any more.

As mentioned above, there is a possibility that two of the destructions identified at Stolniceni were caused at the same time with the emergence of two of the horizons of hoards. The first destruction that marks the end of the 2nd level dates back to Commodus' rule and can be chronologically associated with the hiding of the hoard from Râmnicu Vâlcea¹⁵ and possibly, the hiding of the thesaurus from Flămânda-Cremenari¹⁶, considering that the settlement at Râmnicu Vâlcea was set on fire and so was the settlement at Ocnîța – “Downstream the Dam”¹⁷. All these archaeological and coin-related evidence concentrated near the site indicate the fact that the destruction that took place at the end of the 2nd level was not just an isolated phenomenon, in fact, it was caused by external factors that affected a larger area.

The second destruction that can be clearly associated with the emergence of a horizon of hoards took place during Philippus Arabs' rule at the end of the 4th level. The horizon of hoards emerged as a consequence of the attacks of the Carpi in the year 245 and also included the hoard from Ionești Govorii¹⁸. The hoard was hidden in the *Pons Aluti* thermae¹⁹, and soon after the Roman baths were set on fire. The fact that the Carpi crossed the Olt River at *Pons Aluti* and headed North along the Roman road made *Buridava* the next site to have been affected by them, and the destruction that

¹⁴ Purece 2008, 97–100.

¹⁵ Dumitrașcu 1996, 101; Purece 2008, 94.

¹⁶ Purece 2008, 94; Purece 2011, 30.

¹⁷ S. I. Purece, I. Tuțulescu, M. Iosifaru, *Roman Coins Discovered at Ocnîța – “Downstream the Dam”*, lecture presented at the XXVII-th National Symposium of Numismatics, Râmnicu Vâlcea, 2010.

¹⁸ Mitrea 1968, 209–222.

¹⁹ Vlădescu 1983, 90.

took place during Philippus Arabs' rule was the most powerful of all²⁰.

The attacks of the Carpi in the year 245 had devastating effects in many regions of Roman Dacia. The Sub-Carpathian region was heavily affected and as the living quality decreased; Philippus Arabs made numerous attempts to re-establish the prosperity that the region once had, but to no result. Gh. Bichir stated that this phenomenon was identified at Buridava, where the 5th level and most of the large thermae were no longer in use between Philippus Arabs' rule and Aurelian's rule, and some rooms were turned into dwellings inhabited by soldiers. Many armament pieces were discovered in these rooms (spear and arrow points)²¹. The archaeological evidence belonging to the 5th level is less dense than the one belonging to the previous ones²², indicating that the rooms from the large thermae were not fully used.

From what has been mentioned before, and according to the chronological periods established by Gh. Bichir in the context of the researches made in the thermae, it can be stated that all the horizon of hoards, except for the last one, are associated to a level of destruction identified at Stolniceni. It is difficult to understand why the horizon emerged from the hoards hidden immediately after Valerian was held captive is not associated with any destructions identified in the thermae area, even if this one is best represented in the North-Eastern region of Oltenia and it is characteristic only to this region of Dacia²³.

The horizon includes three hoards coming from Olteni, Râureni and Stănești. The hoard from Stănești is the largest of all, containing 1127 coins issued between Hadrian's rule and Valerian's rule, the last coin is dated between the years 254–255²⁴. The second hoard in terms of the numbers of coins that were contained comes from Olteni, having 259 pieces issued between Septimus Severus' rule and Valerian's rule. The coins issued by Valerian are dated back in the year 254²⁵. The last hoard comes from Râureni, but only 33% of it was recovered, 26 coins out of those 80 found here²⁶; it is very possible that the last coin of this hoard to been issued in time of Valerian's reign period, although the last piece that was recovered was

minted by Trajanianus Gallus²⁷. Even though there was a small number of coins and only 1/3 of it was recovered, the thesaurus from Râureni has a great importance due to its emergence nearby the Roman settlement at Stolniceni, and the fact that it was hidden indicated a particular anxiety felt here.

In order to understand the causes that led to abandoning the thermae at Stolniceni, we should consider the current situation in the North-Eastern region of Oltenia throughout the chronological periods established by Gh. Bichir, from the beginning of the 5th level to its end, namely the period between the years 245–271. It is hard to believe that the habitation of the thermae by a possible army unit lasted until Aurelian's rule. However, the coins that were discovered here during the researches do not go beyond Gordianus III's rule²⁸.

There are no coins discovered in the military complexes from the North-Eastern part of Oltenia²⁹ in the period after Philippus Arabs' rule. Even if O. Dudău added an Antoninianus issued by Gallienus for Salonina³⁰ in the list of coins made for *Castra Traiana*, this is the result of an error that we will try to explain in this paper. The discovery of an Antoninianus issued during Gallienus' rule in a Roman camp from the North-Eastern part of Oltenia seems to be surprising, and this is the reason why we checked again the bibliography sources. In the work dealing with the monetary circulation in the auxiliary Roman camps from Roman Dacia, O. Dudău has referred to the following coins discovered at *Castra Traiana* (Sâmbotin, Vâlcea County): "2 Denarii issued by Commodus, 1 Denarius issued by Caracalla, 1 Antoninianus issued by Gallienus for Salonina, and coins from Vespasian, Domitian, Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Caracalla, Elagabal, Severus Alexander", indicating the following bibliography: "Tudor – Nubar – Purcărescu 1970³¹, 249; Tudor 1978³², 271; Poenaru – Mitrea 1990³³, 306; Poenaru – Mitrea 1994–1995³⁴, 469; Avram 1983/1992³⁵, 94; Găzdac 2002³⁶, 586". After having done the check-up we managed to re-associate the coins with the bibliographical sources:

²⁰ Bichir 1982, 50.

²¹ Bichir *et alii* 1992, 266.

²² Bichir – Bardășu 1983, 337.

²³ Purece 2008, 106–108.

²⁴ Purece 2005, 142.

²⁵ Mitrea 1971, 140.

²⁶ Nubar – Purcărescu 1972, 161–171.

²⁷ Purece 2008a, 73.

²⁸ Dudău 2007, 135; Purece 2007, 111–130.

²⁹ Dudău 2007, 95–148.

³⁰ Dudău 2007, 131.

³¹ Tudor *et alii* 1970, 245–250.

³² Tudor 1978.

³³ Poenaru Bordea – Mitrea 1990, 303–306.

³⁴ Poenaru Bordea – Mitrea 1994–1995, 459–477.

³⁵ Avram 1992, 92–94.

³⁶ Găzdac 2002.

Tudor – Nubar – Purcărescu 1970, 249	1 Denarius issued by Caracalla
Tudor 1978, 271	–
Poenaru Bordea – Mitrea 1990, 306	“coins issued by Vespasian, Domitian, Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Caracalla, Elagabal, Severus Alexander”
Poenaru Bordea – Mitrea 1994/1995, 469	1 Denarius issued by Commodus
Avram 1983/1992, 94	1 Denarius issued by Commodus
Găzdac 2002, 586	–

None of the above-mentioned bibliographical sources refers to the Antoninianus issued by Gallienus for Salonina. The fact that it was included in the list of the coins found at *Castra Traiana* is maybe the result of a printing error. It seems extremely difficult to find the archaeological arguments which allow an accurate chronological division of the final period of most of the Roman camps from *Limes Alutanus*. Due to the lack of such arguments, in some cases, the use of the Roman fortifications was arbitrary pushed until Aurelian's retreat³⁷. Such a case is the Roman camp from Racovița (*Praetorium*), that was set up in the first half of the 3rd century and used for a very short period of time, its end being chronologically established, with some reserve, during Aurelian's rule³⁸. It is not easy at all to find some archaeological evidence that leads to establishing a chronological superior limit of the levels of habitation belonging to the second half of the 3rd century, therefore the only solution adopted by archaeologists seems to be the association with Aurelian's retreat, even though this chronological limit related to Aurelian's rule also met some reserve as in the case of the Roman camp at Racovița. This chronological hesitation is also expressed by Gh. Bichir in one of his studies focused on the levels of the Roman habitation at Stolniceni, stating that: “five are Roman and date back to Trajan – Aurelian's ruling periods (Gallienus?)”³⁹.

The emergence of the hoard horizons in the context of the events that took place in the year 260 allows us to record a troubled situation which might have had more complex effects. We believe that these events affected the Eastern region of Oltenia at least, and consequently no solid arguments could support the idea that the Roman camps from *Limes Alutanus* were used after the

year 260. Alongside the emergence of this thesaurus collection in the year 260, the last level of the Roman habitation at Stolniceni came to an end.

This seems to be suggested by the fact that this horizon of hoards is the only one that cannot be associated with any destruction levels that took place at Stolniceni, except for the horizon of hoards formed in the year 242⁴⁰ that we agreed to ignore, due to the above-mentioned arguments. Considering that the end of the 5th level was chronologically placed according to the historiographical tradition, with no solid arguments, we believe that it should be dated in the year 260. As a conclusion, we believe that it is necessary to correct the chronological superior limit of the 5th level at Stolniceni proposed by Gh. Bichir, to the year 260 when the Roman habitation came to an end here in the context of the events brought about by Valerian's captivity and the application of Gallienus' new defensive concept in the Danube area⁴¹.

BIBLIOGRAPHY

- Ardevan 1998
R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara (1998).
- Avram 1992
R. Avram, Sâmbotin (*Castra Traiana*), jud. Vâlcea, *Cronica Cercetărilor Arheologice*, București, (1983/1992), 92–94.
- Bichir 1982
Gh. Bichir, Cercetările arheologice de la Stolniceni-Râmnicu Vâlcea, *Buridava* 4, (1982), 43–54.
- Bichir 1988
Gh. Bichir, Continuitatea în Dacia după retragerea romană. Așezarea din secolele III-IV de la Stolniceni-Râmnicu Vâlcea (*Buridava romană*), *TD* IX 1–2, (1988), 101–117.
- Bichir-Bardașu 1983
Gh. Bichir, P. Bardașu, Șantierul arheologic Stolniceni-Buridava (jud. Vâlcea), *MCA* XV, (1983), 336–343.
- Bichir 1985
Gh. Bichir, Centrul militar de la Buridava, *TD* VI, 1–2, (1985), 93–104.
- Bichir et alii 1992
Gh. Bichir, A. Sion, P. Bardașu, Așezarea de la Stolniceni-Buridava, jud. Vâlcea, *MCA* XVII, (1992), 255–268.

³⁷ Vlădescu 1983, p. 79.

³⁸ Vlădescu 1982, p. 63.

³⁹ Bichir 1985, p. 94.

⁴⁰ This hoards horizon should not be mentioned due to the particularity of its emergence. See above.

⁴¹ Hügel 2003, p. 167.

- Depeyrot – Moisil 2004
G. Depeyrot, Delia Moisil, *Le trésor de Frâncești. Les débuts de la crise du denier (98–235)*, Wetteren, (2004).
- Dudău 2007
Oltea Dudău, *Circulația monetară în castele de trupe auxiliare din Provincia Dacia*, Timișoara, (2007).
- Dumitrașcu 1996
A. Dumitrașcu, O pușculiță cu denari romani imperiali descoperită la Râmnicu Vâlcea, în *BSNR* 140–141 1992–1993, (1996), 95–104.
- Găzdac 2002
C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin*, vol. 1–2, Cluj-Napoca, (2002).
- Hügel 2003
P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia*, Cluj-Napoca, (2003).
- Mitrea 1968
B. Mitrea, Observații numismatice și istorice asupra tezaurului de monede romane imperiale descoperit la Ionești Govorii, *SCNIV*, (1968), 209–222.
- Mitrea 1971
B. Mitrea, Tezaurul de monede romane de la Olteni, *SCNV*, (1971), 115–144.
- Nubar – Purcărescu 1972
H. Nubar, P. Purcărescu, Note pe marginea unui tezaur monetar din epoca romană, descoperit la Râureni, jud. Vâlcea, *Buridava* 1, (1972), 161–171.
- Preda 1996
C. Preda, Tezaurul monetar imperial de la Pădurețu, jud. Vâlcea, *BSNR* 140–141 1992–1993, (1996), 109–116.
- Poenaru Bordea – Mitrea 1990
Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, Découvertes monétaires en Roumanie – 1989 (XXXIII), *Dacia N. S.* XXXIV (1990), 303–306.
- Poenaru Bordea – Mitrea 1994–1995
Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, Découvertes monétaires en Roumanie – 1993 (XXXVII), *Dacia N. S.* XXXVIII – XXXIX, (1994–1995), 459–477.
- Purece 2005
S. Purece, *Tezaurul de la Stănești*, București, (2005).
- Purece 2007
S. I. Purece, Discuții privind un tezaur necunoscut de monede romane imperial descoperit la hotarul dintre Slăvitești și Băbeni (jud. Vâlcea). In: *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, Sibiu, I, (2007), 25–32.
- Purece 2007a
S. I. Purece, Monede romane descoperite la Buridava romană (Stolniceni, județul Vâlcea). In: *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, Sibiu, I, (2007), 111–130.
- Purece 2008
S. Purece, Orizonturile de tezaure din zona de sud a provinciei Dacia – discuții și ipoteze. In: *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, Sibiu, II, (2008), 91–113.
- Purece 2008a
S. I. Purece, Tezaurul de la Râureni (jud. Vâlcea). Completări numismatice și istorice. In: *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, Sibiu, II, (2008), 71–83.
- Purece 2011
S. I. Purece, Discuții privind momentul ascunderii tezaurului de la Flămânda-Cremenari (jud. Vâlcea), *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, Sibiu, VIII, (2011), 27–32.
- Tudor 1968
D. Tudor, Centrul militar roman de la Buridava, *SMMIM* 1 (1968), 17–30.
- Tudor et alii 1970
D. Tudor, H. Nubar, P. Purcărescu, Săpăturile arheologice de la Castra Traiana (satul Sâmbotin, com. Dăiești, jud. Vâlcea), *MCA* IX, (1970), 245–250.
- Tudor 1978
D. Tudor, *Oltenia romană*, București (1978).
- Vlădescu 1982
C. M. Vlădescu, Castele militare romane din sectorul de nord al limesului alutan, *Buridava* 4, (1982), 55–65.
- Vlădescu 1983
C. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București (1983).

SICRIE ȘI AMENAJĂRI FUNERARE DIN LEMN ATESTATE LA SARMAȚII DE PE TERITORIUL BANATULUI

Lavinia Grumeza*

Cuvinte cheie: *sicrie, amenajări funerare, morminte, sarmați, Banat.*

Keywords: *coffins, funerary structures, graves, Sarmatians, Banat.*

Coffins and Funerary Wooden Structures Discovered on the Sarmatian Territory of Banat (Abstract)

Coffins are found in one third of Sarmatians graves in the Carpathian Basin (about 23 %), noticed by the remnants of wood or the presence of “S” or “C” shaped iron clamps¹. On the territory of ancient Banat coffins or other types of wooden funerary structures, are present in five unmarked necropolises (Szegeđ – Szőreg, *homokbánya*, Kiszombor B, Vojlovica – Pančevo, Foeni, Giarmata) and two barrow necropolises (Vizejdia/ Vizesd – Pusztá and maybe Dudeștii Vechi/ Óbesenyő)². Probably the number of coffins was higher, but due to environmental condition, robberies and incomplete documentation especially on barrow graves, the information concerning the funerary wooden structure are seriously lacking in details.

Despite all of this, on the territory of ancient Banat, extremely varied wooden structures have been documented: box shaped coffins, possibly even burial chambers (at Vizejdia), coffins made out of three trunks (closed with “S” and “C” shaped iron clamps) and funerary stretchers, on which the deceased was placed for transportation and, ultimately, buried with it³. All this different wooden arrangements reflect various influences: eastern remnants, roman funerary rites, but also local traditions, all of which give us clues towards the complexity of funerary rites and the differences within the Sarmatians tribes settled in Banat.

(Translated by Gabriela Drașovean)

I. Introducere

Folosirea sicriilor în cadrul înmormântărilor reprezintă un obicei funerar întâlnit atât în antichitate, cât și în perioada migrațiilor. Nu au putut fi identificate, până în prezent, criterii tehnologice sau structurale proprii anumitor grupuri umane; pot fi indicate cel mult anumite caracteristici spațiale sau cronologice⁴.

G. Fejér a identificat pentru perioada migrațiilor, în zona euro-asiatică, trei tipuri de sicrie: sicriul simplu, dintr-un trunchi de copac scobit (*Einbaumsarg*), sicriul compartimentat și sicriul complex, compus din plăci și rame din lemn; fiecare tip la rândul lui, având numeroase variante⁵. Sicriul simplu, de tip „monoxilă” este cel mai răspândit, atât în centrul, vestul Europei, cât și în lumea egipteană sau asiatică⁶.

Folosirea lemnului pentru amenajarea construcțiilor funerare este cunoscută încă din perioada sauromatică, obiceiul funerar persistând pe parcursul perioadelor sarmatice timpurii, mijlocii și târzii, pe tot spațiul locuit de sarmați. Din lemn erau realizate sicrie, sicrie – coveți, sarcofage sau erau căptușiți pereții gropilor⁷. În perioada sarmatică timpurie „patul defunctului” era realizat din scoarță de copac sau scânduri; în unele cazuri defunctul era dus la locul de îngropare într-un car de tip Pazyryk⁸. Sicrie din scânduri și așa – numitele sicrie lungi apar atestate cu perioada sarmatică mijlocie, pe teritoriul dintre Volga și Don. Folosirea sicriilor lungi se va răspândi înspre regiunea pontică, odată cu primii imigranți sarmați stabiliți aici⁹.

Asemenea amenajări funerare însoțeau, de regulă, persoane cu un statut social ridicat, în societatea sarmatică, însoțite și de un inventar funerar bogat¹⁰. S-au mai folosit pentru amenajarea

* Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.

¹ Kulcsár 1998, 28.

² Pl. X.

³ Pl. VII, 2.

⁴ Fejér 1991, 404.

⁵ Fejér 1991, 429.

⁶ Vezi Fejér 1991, 407 cu bibliografia aferentă.

⁷ Bărcă 2006 a, 49 cu bibliografia aferentă.

⁸ Kulcsár 1998, 28.

⁹ Kulcsár 1998, 28.

¹⁰ Bărcă 2006a, 49.

mormintelor și coajă de copac, stuf, rogoz sau alt material vegetal (adesea, „pernițe” vegetale apar sub cap)¹¹. Pietrele erau utilizate pentru acoperirea mormântului sau închiderea intrării catacombelor și a nișelor, în funcție de resursele naturale ale zonei¹². În aceste situații, mai sus redate, discutăm de spații geografice extinse: zona Munților Urali – Volga – zona pontică și, în general, de morminte tumulare, tipice lumii sarmatice.

În Bazinul Carpatic lipsesc o parte din tradițiile funerare estice (catacombe, morminte cu nișă, „paturi” de piatră etc.)¹³. Totuși, prin faptul că au fost amenajate, în acest spațiu, atât morminte tumulare, cât și plane, au fost atestate moduri variate de amenajare a gropii de mormânt și de depunere a defunctului. În majoritatea cazurilor, defuncții au fost depuși în poziție de decubit dorsal, direct în groapa mormântului, fără sicriu sau alte amenajări funerare din lemn. În unele situații defuncții au fost înfășurați într-un fel de giulgiu, din material textil sau piele, ritual atestat prin poziția scheletelor, prin descoperirea propriu – zisă a materialelor organice sau prin analizele chimice efectuate asupra oaselor¹⁴. Bineînțeles, nu excludem și alte moduri de amenajare a mormintelor și tratare a defuncților, care să fie insesizabile din punct de vedere arheologic.

În ceea ce privește prezența sicriilor în morminte, V. Kulcsár a constatat că acestea apar în o treime din mormintele sarmatice din Bazinul Carpatic (23 %), fiind atestate, fie prin rămășițele de lemn, fie prin scoabele din fier, în formă de „S”/ „C”¹⁵. Cu siguranță numărul de sicrie era mai mare, dar ca urmare a condițiilor de mediu, a jafurilor¹⁶ și a documentării incomplete a multor săpături arheologice, informațiile cu privire la acest aspect sunt lacunare. Faptul că cea mai mare parte din necropolele sarmatice tumulare din Câmpia Panonică și Banat au fost săpate în secolul XIX

– prima jumătate a secolului XX face imposibilă reconstituirea acestor sicrie: informațiile din timpul săpăturii sunt incomplete, lipsesc planuri, desene sau fotografii.

Pe teritoriul Banatului antic, sicrie (sau alte tipuri de amenajări funerare din lemn)¹⁷ au fost atestate doar în câteva necropole. În mare parte, punem această situație pe seama stadiului cercetării arheologice din această zonă și nu pe seama unei particularități funerare zonale.

II. Necropole tumulare

Ridicarea de tumuli a fost un rit de înmormântare răspândit în lumea sarmatică estică. În Câmpia Panonică și Banat este documentat mai rar (probabil și din cauza agriculturii intensive practicate aici), mormintele plane, „nemarcate”, fiind mai frecvente¹⁸. Necropolele tumulare sau morminte tumulare înconjurte de șanțuri apar între secolele II–IV/V p. Chr. Adesea încadrarea cronologică a acestora e greu de făcut, majoritatea monumentelor funerare fiind jefuite¹⁹.

Astăzi nu mai sunt acceptate în literatura de specialitate „culturile” și „grupările geografice” propuse de M. Párducz, care împărțea mormintele în: *grupa tumulilor nordici*, în regiunea Tisei Superioare, cu punct central Hortobágy-Poroshát și *grupa tumulilor sudici*, la sud de linia Szeged – Baja²⁰. Singura diferență observată (și acceptată astăzi) în cadrul necropolelor tumulare o constituie mărimea acestora. Astfel, avem *necropolele compuse din puțini tumuli* (6–12), probabil locul de înhumare al elitelor unei comunități (poziția lor privilegiată fiind demonstrată de piesele de harnașament, armament și prin poziționarea lor în zonele de graniță) și *necropolele mari*, ca cele de la Hortobágy-Poroshát (220 morminte) sau Madaras-Halmok (70 morminte), unde judecând după inventarul funerar, statutul social al celui decedat și înmormântat în tumuli era identic cu al celor îngropați în morminte plane din aceleași necropole²¹. Cele două necropole tumulare atestate pe teritoriul Banatului – Dudeștii Vechi și Vizejdia (ambele în jud. Timiș) – aparțin probabil primei grupe, inventarul funerar fiind un indiciu, în acest sens²². Nu s-au realizat planuri, desene complete sau fotografii ale mormintelor. În ambele situri

¹¹ Bărcă 2006a, 48, Bărcă 2006b, 37; Bărcă, Symonenko 2009, 44.

¹² Bărcă 2006a, 47; Bărcă 2006b, 38; Bărcă, Symonenko 2009, 44.

¹³ Kulcsár 1998a, 22.

¹⁴ Vaday – Szörke 1983, 117 – pentru necropola de la Endrőd – Szujókereszt; Szekeres 1999, 506 – pentru necropola de la Bácsotpolya – Bánkert și László 2003, 151–163; Kulcsár 1998a, 111 – pentru discuții generale asupra acestui ritual.

¹⁵ Kulcsár 1998a, 28.

¹⁶ În marea necropolă de la Madaras (615 morminte) au fost înregistrate profanări în 80–90% din cazuri, vezi Köhegyi 1994, 280; la fel în necropola mai mică, de la Szeged-Tápé s-a înregistrat jafuri în 83% din cazuri, vezi Vörös 1996, 134. Există situații și de jefuire în proporție de 100% – necropolele de la Kiszács, Vajszka, Hortobágy cimitirele I, VII, VIII, vezi Szekeres 1999, 507.

¹⁷ Prin acestea înțelegem „paturi” pentru decedat, diferite tipuri de camere din lemn sau alte structuri funerare din același material; vezi Kulcsár 1998, 28.

¹⁸ Kulcsár 1991, 28.

¹⁹ Kulcsár 1991, 28.

²⁰ Párducz 1950, 252.

²¹ Kulcsár 1991, 28; Kulcsár 1998a, 111.

²² Kulcsár 1991, 23.

descrierile din jurnalele de săpătură sau piesele din fier păstrate, indică prezența unor sicrie, posibil chiar camere funerare.

1. Dudeștii Vechi (Óbesenyő)

Din necropola (?) de la Dudeștii Vechi a fost cercetat un singur tumul sarmatic. „Tumulul Mogila”, poziționat „la 600 m în stânga căii ferate Óbesenyő – Balkáni”²³, avea circumferința de 19 m și adâncimea de 7 m²⁴. Săpăturile au fost realizate la începutul secolului XX, de către Gyula Kisléghi Nagy, în prezența lui Aurel Török, fiind trasate cinci secțiuni în interiorul tumulului²⁵. În mormântul central s-au găsit rămășițele unei tinere defuncte (?), poziționată NE–SV²⁶. Din cadrul inventarului funerar provine un *umbo* de formă conică și un fragment de fier în formă de pișcot (16,5 m lungime), ușor îndoit, cu urme de lemn, posibil mâner al scutului²⁷. Doar M. Párducz consideră că această piesă ar putea fi o scoabă de sicriu²⁸. Alte informații suplimentare, cu privire la existența unui sicriu (sau a mai multora), în cadrul tumulului, nu există. Pe baza inventarului funerar păstrat, V. Kulcsár datează tumulul în secolul III–V p. Chr.²⁹.

2. Vizejdia (Vizesd – Pusztá)

Între anii 1894–1895, același Gyula Kisléghi Nagy, a săpat mai mulți tumuli, din cadrul necropolei de la Vizejdia (Vizesd – Pusztá), cinci dintre aceștia fiind considerați sarmatici³⁰. Mormintele au fost deranjate (jefuite parțial), dar descrierile arheologului și piesele păstrate în *Magyar Nemzeti Múzeum*, indică prezența mai multor sicrie, posibil chiar camere funerare. Nu cunoaștem dimensiunile sau orientările acestora. Nu au fost precizate cu exactitate nici dimensiunile generale ale mormintelor, nici alte detalii legate de lungimile, lățimile, adâncimile mormintelor, adâncimile la care au fost găsiți defuncții, inventarul funerar etc. Știm doar că primii doi tumuli erau de dimensiuni mici (aveau aproximativ 1 m înălțime), iar în unul dintre ei defunctul a fost găsit la adâncimea de 4 m; de asemenea în tumulul nr. 4, inventarul a fost descoperit, de la adâncimea de 3 m³¹.

În tumulul nr. 9 G. Kisléghi Nagy menționează prezența unei lăzi din lemn dreptunghiular, unde s-au găsit două antebrate (cu tot cu oasele degetelor), fără inventar funerar³². În tumulul nr. 8 este indicat, în jurnalul arheologului, prezența unui sicriu solid, din care s-au păstrat bucăți de lemn de culoare roșiatică, de mărimea unei palme umane³³. Nu știm cu certitudine dacă tumulul nr. 3 este sarmatic, sub câteva din cele 20 de schelete, fiind documentate fragmente de „trestie putrezită”, posibil urmele unor sicrie modeste; de aici provin și cuie din fier, cu lungimea de 5–10 cm, cu cap rotund aplatizat și fragmente de piatră brută³⁴. Cunoaștem cu exactitate (pe baza inventarului arheologic păstrat în *Magyar Nemzeti Múzeum*) că din tumulii nr. 1 și nr. 2 au provenit fragmente de lemn putrezite (27 de bucăți), fragmente din scoabe din fier (21 de bucăți), un cui din fier și alte fragmente (13 bucăți), ceea ce ne indică o prezență sigură, în ambele cazuri a unor sicrie³⁵.

Nu există nici desene și descrieri detaliate ale cadrelor funerare sau a pieselor care le compun (formă, dimensiuni, orientare etc.). Chiar și materialul arheologic este incomplet și amestecat, în unele cazuri nu se poate preciza cu exactitate din ce tumuli provin anumite artefacte. Prin urmare, mai degrabă pe baza analogiilor existente în alte necropole sarmatice tumulare din Câmpia Panonică, putem deduce tipurile de sicrie utilizate în cadrul necropolei de la Vizejdia.

După tipologia necropolelor tumulare propusă de V. Kulcsár, mormintele de la Vizejdia (dar și cel de la Dudeștii Vechi), fac parte din cadrul unor necropole compuse din puțini tumuli, la fel ca cele de la Galgahévíz (2?), Geszteréd (9), Jászalsószentgyörgy (4), Újfehértó-Micske-pusztá (1), Herpály (9?), Vaskút (12), Tápiószéle (14), Pusztáistvánháza (1), Hortobágy-Szásztelek (1)³⁶. Dintre aceste necropole, Galgahévíz (mormântul 2), Geszteréd (mormântul A), dar și Hévízgyörk (M 28), Hortobágy – Poroshát (mormântul II, 10), Vizejdia (mormintele 1, 2, 4), posibil și Dudeștii Vechi sunt incluse de către E. Istvánovits și V. Kulcsár într-un orizont cultural distinct (*Hévízgyörk – Vizesdpusztá – Azov circle*), încadrat la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului III p. Chr. (după războaiele marcomanice)³⁷. Acest orizont este caracterizat prin înmormântări în

²³ Párducz 1950, 211.

²⁴ Gáll, Tănase, Ciobotaru 2010, 103.

²⁵ Pl. III, 1.

²⁶ Sexul defunctului este presupus a fi feminin; alte date despre mormânt (sau despre alte morminte din cadrul tumulului sau a necropolei) nu s-au păstrat, vezi Párducz 1950, 211.

²⁷ Gáll, Tănase, Ciobotaru 2010, 103.

²⁸ Párducz 1950, 212.

²⁹ Kulcsár 1998a, 134.

³⁰ Párducz 1950, 70 – 71; Vaday 1986, 197–198.

³¹ Numerotarea tumulilor și dimensiunile au fost preluate după Vaday 1986, 198, 200.

³² Vaday 1986, 198; Gáll, Tănase, Ciobotaru 2010, 22.

³³ Gáll, Tănase, Ciobotaru 2010, 21.

³⁴ Gáll, Tănase, Ciobotaru 2010, 18.

³⁵ Vaday 1986, 199.

³⁶ Kulcsár 1991, 28.

³⁷ Istvanovits, Kulcsár 2003, 238.

kurgane, în cadrul unor necropole cu puține morminte, dar cu tumuli de mari dimensiuni; defuncții sunt înmormântați cu arme, piese de harnașament și anumite influențe germanice pot fi sesizate în cadrul inventarului funerar³⁸. Probabil defuncții făceau parte din prima generație a unor noi veniți din est (participanți la războaiele marcomanice, în alianță cu triburile germanice ?), care nu s-au mai întors în Delta Donului, stabilizându-se în Bazinul Carpatic³⁹.

Necropolă/ mormânt	Tumuli	Arme	Structură de lemn/scoabe
Vaskút	+	+	+
Jászsószentgyörgy	+	+	+
Geszteréd	?	+	+
Tiszalök – Rázompusztá	?	+	+
Hévízgyörk	+	+	?
Vizejdia	+	+	+
Dudeștii Vechi	+	+	?

În aproape toate aceste necropole tumulare („de elite”), mai sus amintite, au fost descoperite sicrie sau camere funerare.

Lăzi din lemn de formă dreptunghiulară, de genul celor de la Vizejdia, au fost documentate și în necropola de la Isaszeg. În această necropolă, datată în a doua jumătate a secolului III p. Chr., dimensiunile lăzilor din lemn au fost de: 200 × 100 × 50 m (dimensiuni aproximative), capacul fiind mai lat decât partea inferioară a lăzii⁴⁰. Pietre plate au fost utilizate la amenajarea kurganului 1 din cadrul necropolei, ele fiind puse sub sicriu, deasupra acestuia și între sicriu și pereți⁴¹. Pe direcția sud – vest a tumulului a fost construit dinspre mormânt un coridor (*dromos*), lat de 60 – 70 cm, placat cu pietre, amenajare funerară care ne duce cu gândul la lumea sarmatică asiatică⁴². Fragmente din piatră brută au fost atestate în cadrul tumulului nr. 3 de la Vizejdia, la adâncimea de 1–2 m față de nivelul actual de călcare⁴³. Aceste pietre au fost probabil utilizate la amenajarea interioară a gropii de mormânt⁴⁴.

³⁸ Istvánovits, Kulcsár 2003, 238.

³⁹ Istvánovits, Kulcsár 2003, 233–234. V. Bârca este de părere că acești războinici sarmați au venit din partea vestică a teritoriului nord-pontic și nu din Delta Donului; informație V. Bârca.

⁴⁰ Garam 1964, 61.

⁴¹ Garam 1964, 50.

⁴² Pl. III, 2.

⁴³ Gáll, Tánase, Ciobotaru 2010, 18.

⁴⁴ În zonă nu există resurse de piatră, prin urmare acestea au fost aduse și folosite la amenajarea mormântului.

Nu excludem posibilitatea ca la Vizejdia (ca urmare a mărimii tumulilor și a pieselor din fier păstrate) să fi existat și camere funerare, de genul celor de la Vaskút⁴⁵, Jászsószentgyörgy (Bolsa Hügel)⁴⁶ sau alte structuri de lemn – acoperișuri – construcții funerare cu numeroase analogii în spațiul sarmat asiatic, dar și în bazinul mijlociu al Niprului – Dunărea de Jos (un areal geografic mai apropiat de Bazinul Carpatic)⁴⁷. În aceste descoperiri funerare, structurile de lemn au fost incendiate, fiind practicat un „ritual al focului”⁴⁸.

Camerele funerare puteau ajunge la dimensiuni foarte mari, în funcție de statutul și de importanța defunctului. De exemplu, în tumulul principal de la Jászsószentgyörgy dimensiunile au fost de 680 cm × 340 cm, camerele fiind construite din bârne din lemn de plop și stejar și prinse cu scoabe în formă de „S”⁴⁹. În cadrul necropolelor de la Kiskunfélegyháza – Kövágóér și Madaras aceste camere, de sub tumuli, aveau dimensiuni mai reduse: 230 × 130 cm/ 357 × 200 cm, în cadrul primei necropole⁵⁰ și 300 × 205 cm/ 290 × 120 cm, în al doilea caz⁵¹. Grinzile camerei funerare de la Madaras erau prinse prin îmbinare (și nu cu ajutorul scoabelor, acestea fiind utilizate însă la prinderea celor două părți ale sicriului de tip covată), iar lemnul camerei era acoperit cu un strat subțire de var⁵².

III. Necropole plane

În cadrul mormintelor plane sicriele erau construite dintr-un trunchi de copac scobit sau din mai multe scânduri, adesea prinse cu scoabe din fier (în formă de „S” sau „C”), scoabe tipice doar pentru lumea sarmatică carpatică⁵³. Asemenea scoabe sunt atestate în special în necropole datate după anii 260, dar sicrie apar și mai timpuriu, posibil după războaiele marcomanice sau chiar mai devreme (ca în necropolele de la Endrőd-Szujókereszt, Szeged-Csongrádi út, Tiszavasvári-Jegyzőtag etc.)⁵⁴.

⁴⁵ Párducz 1959; Köhegy, Vörös 1999; Vörös 2002; Pl. I.

⁴⁶ Párducz 1950, Taf. LXXXVIII, 21, XCVI, 9.

⁴⁷ La Buzovka, grupul de tumuli III, tumulul 3 (prima jumătate a secolului III p. Chr.), Podgorodnoe (necropolă tumulară de secol I a. Chr. – I p. Chr.), Turlaki, tumulul 10 (a doua jumătate a secolului II – începutul secolului III p. Chr.), iar pentru Câmpia Panonică, mormântul de la Tiszalök – Rázompusztá (nord-estul Ungariei de astăzi) – vezi Istvánovits, Kulcsár, Carnap 2006, 98, cu bibliografia aferentă.

⁴⁸ Smirnov 1975, 156–157.

⁴⁹ Hild 1901, 132; Párducz 1950, 205; Pl. I.

⁵⁰ Gallina 1999, fig. 2, 10.

⁵¹ Köhegyi, Vörös 2011, 260.

⁵² Köhegyi, Vörös 2011, 260.

⁵³ Köhegyi, Vörös 2011, 253.

⁵⁴ Informație V. Kulcsár; vezi și Kulcsár 1998a, 28.

Scoabe din fier au fost atestate în 50 din 627 de morminte sarmatice documentate până la nivelul anului 2011, zece fiind morminte tumulare⁵⁵. Lungimea medie a acestor scoabe a fost de 15–20 cm, iar lăţimea de 2,5–4 cm, capetele fiind ușor ascuţite, rotunjite sau chiar segmentate⁵⁶. De regulă, apar în capetele gropii de mormânt, grupate câte unul sau două⁵⁷. În cadrul necropolei de la Madaras s-au putut face observaţii mai exacte: partea sicriului de la capul defunctului era fixată cu 1–3 scoabe, iar partea inferioară cu 1–2, existând situaţii (M 21) când două scoabe au fost găsite în ambele extremităţi ale cadrului funerar (numărul acestor piese e dependent de mărimea şi tipul mormântului: plan sau tumular)⁵⁸.

Dimensiunile sicriilor sunt proporţionale cu vârsta şi înălţimea defuncţilor şi nu cu tipul mormântului⁵⁹. În cadrul necropolei de la Madaras lungimea sicriilor din cadrul mormintelor plane variază între 2,5–3 m, iar lăţimea a fost uniformă: 1 m⁶⁰.

Pe teritoriul Banatului antic au fost atestate sicrie doar în câteva necropole sarmatice. De asemenea, descrierea acestor amenajări funerare este sumară, iar intervenţiile umane, ulterioare, au afectat gradul de conservare al acestora.

1. Szeged – Szőreg, *homokbánya*

În mormântul 39 (orientat SV–NE) a fost observată urma unui sicriu şi scoabe din fier⁶¹. Din păcate nu se cunoaşte forma, dimensiunile sicriului şi numărul de scoabe păstrate, condiţiile de descoperire fiind neclare. Mormântul a fost datat de V. Kulcsár în secolele IV–V p. Chr.⁶².

2. Kiszombor, *necropola B*

În mormântul 73, defunctul orientat S–N – posibil copil de sex feminin – a fost depus într-o masă de var⁶³. Mormântul sarmatic era suprapus de un alt mormânt, din perioadă arpadiană. Nu apar date suplimentare despre forma şi dimensiunea mormântului, M. Párducz enumeră în carul

inventarului funerar şi o scoabă din fier fragmentară, folosită la prinderea scândurilor unui sicriu⁶⁴.

În mormântul 74 defunctul a fost găsit la adâncimea de 130 cm, din nou depus pe un pat de var, scheletul fiind într-o stare de conservare foarte proastă⁶⁵. Alături de defunct (fără indicarea locului) au fost găsite şi şapte fragmente dintr-un cârlig de fier, care servea la prinderea scândurilor unui sicriu⁶⁶.

Nu apar indicaţii asupra amenajării mormântului 208, însă în cadrul inventarului funerar al mormântului apar documentate două scoabe din fier. Acestea au fost găsite la 10 cm în stânga craniului, 15 cm distanţă fiind între cele două piese din fier⁶⁷.

Cele 31 de morminte din cadrul necropolei de la Kiszombor B au fost orientate preponderent S–N şi datate în secolele III–IV p. Chr.⁶⁸.

3. Vojlovica – Pančevo

În mormântul nr. 5 de la Vojlovica – Pančevo au fost descoperite urme de lemn, în dreapta şi în stânga membrelor inferioare ale defunctului⁶⁹. Mormântul a fost jefuit probabil încă din antichitate, iar doar partea inferioară a defunctului, cu o parte a inventarului funerar s-a conservat. Nu există informaţii suplimentare despre structura sicriului sau posibile părţi de fier. Pe baza descoperirilor funerare, necropola de la Vojlovica – Pančevo a fost datată de către D. Batistić Popadić în secolele III–IV p. Chr.⁷⁰.

4. Foeni

În mormântul nr. 6 de la Foeni a fost documentată prezenţa unui sicriu. Au fost observate fragmente de lemn putrezit pe fundul mormântului, trei scoabe din fier în formă de „C” (două lângă braţul stâng al defunctului, una lângă braţul drept) şi un cui din fier (la extremitatea piciorului drept)⁷¹. Mormântul a fost parţial deranjat, prin urmare piesele de sicriu nu se aflau în poziţie iniţială.

Orientarea mormântului a fost N–S, iar pe baza cataramii în formă de „D”, mormântul se datează între anii 180/190 – prima jumătate a secolului III p. Chr.⁷².

⁵⁵ Köhegyi, Vörös 2011, 254.

⁵⁶ Dinnyés 1975, 75; în cadrul necropolei de dimensiunile scoabelor puteau atinge 29,1 cm (lungime), Köhegyi, Vörös 2011, 254.

⁵⁷ Dinnyés 1975, 75.

⁵⁸ Mormintele tumulare şi cele marcate prin şanţuri conţin mai multe scoabe decât mormintele plane, vezi Köhegyi, Vörös 2011, 255.

⁵⁹ Köhegyi, Vörös 2011, 255.

⁶⁰ Köhegyi, Vörös 2011, 255.

⁶¹ Vörös 1988, 47.

⁶² Kulcsár 1998a, 136.

⁶³ Párducz 1950, 139.

⁶⁴ Párducz 1950, 1940; Taf. XXVI, 5 –6.

⁶⁵ Párducz 1950, 1940.

⁶⁶ Párducz 1950, 1940; Taf. XXXVIII, 1.

⁶⁷ Párducz 1950, 142; Taf. XLIX, 3–4, 14; vezi şi pl. IV, 2.

⁶⁸ Kulcsár 1998a, 127.

⁶⁹ Batistić Popadić 1984–1985, 59–60.

⁷⁰ Batistić Popadić 1984–1985, 83.

⁷¹ Aceste scoabe nu au putut fi identificate în cadrul Muzeului Banatului Timişoara; vezi pl. IV, 1 pentru poziţionarea acestor scoabe în cadrul mormântului.

⁷² Tănase, Mare 2000, 200; Grumeza 2011, 191.

5. Giarmata

Pe tronsonul autostrăzii Arad – Timișoara, între kilometrii 43 + 300 – 43 + 600 a fost dezvelită o necropolă și o așezare sarmatică⁷³. În patru din cele 32 de morminte ale necropolei au fost documentate sicrie sau alt tip de amenajări funerare din lemn. Din păcate toate cele patru complexe funerare au fost deranjate (suprapuse de alte complexe) sau jefuite, forma acestor construcții funerare fiind imposibil de precizat cu exactitate.

În două dintre morminte (L 17, L 22) a fost observat pe fundul gropii doar un strat consistent de cărbune (de aproximativ 10 cm grosime). În mormântul 17 acest strat a apărut la adâncimea de 30 cm (de la nivelul de radere), fiind vizibil pe întreaga suprafață a mormântului. În acest strat de cărbune s-au descoperit fragmente de dinți (zona sudică)⁷⁴. Scheletul defunctului nu s-a conservat, doar oase în stare pudră au fost sporadic documentate atât în complexul 17, cât și în 22. Este posibil ca actele de profanare, dar și aciditatea solului, să fi afectat profund structura sicriului și scheletul defunctului.

În complexul 30, la adâncimea de aproximativ 40 cm, au fost observate două straturi consistente de lemn putrezit atât în zona sudică, cât și în cea nordică a mormântului. Între cele două părți ale sicriului (?) a fost înregistrat un strat de 13–14 cm de pământ brun cenușiu (cod Munsell 10 YR 3/2), unde au apărut fragmente de dinți umani (zona sudică) și fragmentele unei cănițe cenușii restaurabile (zona nordică, adâncimea de 52 cm)⁷⁵. Această situație arheologică indică un posibil sicriu, realizat dintr-un trunchi de copac scobit. Scoabe din fier nu au fost atestate în nici un context funerar din cadrul necropolei.

În mormântul 13 (suprapus și tăiat pe jumătatea estică de complexul funerar 46) a fost observat pe toată suprafața un nivel uniform de lemn putrezit (adâncimea de 75 cm). În zona nordică a acestui nivel apare o căniță foarte bine conservată, iar în zona sudică, câteva fragmente din craniul defunctului, alături de câțiva dinți foarte prost conservați⁷⁶. Sub acest strat uniform de cărbune, a fost documentat, pe lățimea mormântului (atât în zona nordică, cât și sudică) câte o bârnă din lemn, lată de aproximativ 7 cm și lungă de 12 cm. Probabil aceste bârne erau tălpile unei „tărgi funerare”, pe care defunctul a fost adus la groapă și înhumat,

bârnelor construcției fiind prinse prin îmbinare sau cu frânghii vegetale, construcția funerară fiind extrem de simplă⁷⁷.

Asemenea amenajări funerare apar amintite de către autorii latini, atât pentru lumea romană, cât și pentru cea barbară, fiind cunoscute sub numele de *rostra*, *feretrum*, *sandapila* sau *vespae*. Aceste tărgi funerare erau utilizate atât în funeraliile persoanelor de rang înalt, cât și ale persoanelor sărace sau peregrine. Reprezentativ pentru prima situație este un relief din Amiternum, unde apare redat cortegiul funerar al unui aristocrat roman. Corpul acestuia este așezat pe o targă (*feretrum*) purtată de opt persoane, întreg cortegiul fiind însoțit de plânsete, muzică și cântece⁷⁸.

Morții din rândul plebei erau conduși cu siguranță mult mai modest pe ultimul drum. Martialis, într-una din epigramele sale, se amuză de moartea subită a unui gall lingon, condus doar de un sclav, corpul defunctului fiind așezat pe o targă simplă denumită *sandapila* („sicriu de om sărac sau de condamnat”)⁷⁹. Același autor ironizează soarta unui doctor decăzut din punct de vedere financiar și devenit *vispillo* (cel care trage targa, în alte surse numit *vespae*)⁸⁰.

Această targă funerară apare atestată în ritualurile funerare, atât din Imperiul Roman, cât și din *Barbaricum*, fiind simplu de realizat și cu funcționalități multiple. În cadrul necropolei de la Madaras – Halmok tărgile erau utilizate pentru a căra sicriul, în care se afla defunctul⁸¹. Un asemenea cadru dreptunghiular este atestat în M 658, mai exact o targă de aceeași dimensiuni cu sicriul (363 × 221 cm), cu capetele legate între ele cu funii din materii vegetale (?)⁸². Cadrul era făcut în așa manieră încât toate cele patru capete să fie un mâner, astfel încât întreg ansamblul funerar putea fi ușor prins și ridicat. Totuși era nevoie de opt oameni pentru a fi îndeplinită această acțiune⁸³, procesiunea fiind probabil asemănătoare cu reprezentarea de pe reliefurile din Amiternum.

⁷⁷ Pl. VII, 2. Considerăm că nu poate fi vorba de un sicriu cu suporturi sau picioare, deoarece stratul de lemn carbonizat foarte subțire (5–7 cm).

⁷⁸ Pl. IX, 3; informații suplimentare A. Alföldy Găzdac.

⁷⁹ *Ut quocumque uelint corpus inane ferant/ permutatur onus stipataque tollitur altel grandis in angusta sarcina sandapila*; Martialis 8. 75. 12–14; vezi și Guțu 2003, s. v. *sandapila*, ae.

⁸⁰ *Nuper erat medicus, nunc est vispillo Diaulus/ quod vispillo facit, fecerat et medicus*; Martialis 1. 47; informații suplimentare A. Alföldy Găzdac.

⁸¹ Kőhegyi, Vörös 2001, 198.

⁸² Pl. IX, 2.

⁸³ Kőhegyi, Vörös 2001, 198.

⁷³ Cercetarea arheologică (încă nepublicată) a fost realizată în anul 2010, de un colectiv al Muzeului Banatului Timișoara.

⁷⁴ Pl. V, 2.

⁷⁵ Pl. V, 1; VI.

⁷⁶ Pl. VII, 1; VIII.

Asemenea tărgi/ paturi funerare sunt prezente și în cadrul necropolelor tumulare. Bineînțeles, dimensiunile lor sunt mai mari, iar forma mai elaborată. La Vaskút, M. Párducz consideră că scoabele de dimensiuni mai reduse, găsite în interiorul camerelor funerare, prindeau plăcile de lemn ale unui pat/ pedestal⁸⁴. Acest pat funerar era amenajat în cadrul camerei, pe el fiind depus defunctul⁸⁵. Cunoaștem asemenea locuri de odihnă în tumulii sarmatici estic de la Usatovo (tumulul G 5) și Kenkol; aici bârnele din lemn ale patului erau prinse prin îmbinare⁸⁶.

IV. Concluzii

În doar câteva situri de pe teritoriul Banatului istoric au fost documentate arheologic amenajări funerare din lemn, extrem de variate, toate reflectând reminiscențe din tradițiile estice, influențe romane, dar și particularități locale, autohtone (de exemplu, utilizarea scoabelor din fier). Acestea atestă pe de o parte complexitatea ritualurilor funerare, dar mai ales diferențele existente în cadrul comunităților, a triburilor sarmatice venite în zona Câmpiei Panonice – Banat.

Sicriile apar în mormintele sarmatice din Banat după războaiele marcomanice, majoritatea necropolelor cu asemenea amenajări funerare fiind datate în secolele III – IV p. Chr. După războaiele marcomanice triburile sarmatice se așează în număr mai mare în Banat, multe din necropolele fiind încadrate cronologic în perioada sarmatică mijlocie (sfârșitul secolului II – jumătatea secolului III p. Chr.) și în perioada sarmatică târzie (mijlocul secolului III – ultima treime a secolului IV p. Chr.)⁸⁷.

În anul 1999, Zs. Gallina a propus o tipologie a sicriilor sarmatice atestate în Bazinul Carpatic:

1. Sicriu din trunchi de copac, scobit – tip cu mai multe variante

1/a. Prins cu două scoabe (una în partea superioară, iar a doua în partea inferioară inferioară a sicriului)

1/b. Prins cu patru scoabe (două în partea superioară, două în partea inferioară a sicriului)

1/c. Prins cu trei scoabe (două în partea superioară, una în partea inferioară a sicriului)

2. Sicriu tip ladă de lemn

3. Sicriu din trunchi de copac, cu structură exterioară, tot din lemn⁸⁸.

Contextele arheologice, mai sus ilustrate, ar putea completa și nuanța tipologia începută de Zs. Gallina. Este necesară, însă, o publicare completă a noilor cercetări arheologice realizate în Banat, multe dintre informațiile pe care le deținem, până în prezent, fiind lacunare, incerte sau imposibil de verificat.

BIBLIOGRAFIE

- Batistić Popadić 1984–1985
D. Batistić Popadić, Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo, *RVM*, 29 (1984–1985), 59–83.
- Bărcă 2006a
V. Bărcă, *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj-Napoca (2006).
- Bărcă 2006b
V. Bărcă, *Nomazi ai stepelor. Sarmatii timpurii în spațiul nord-pontic (sec. II–I a. Chr.)*, Cluj-Napoca (2006).
- Bărcă, Symonenko 2009
V. Bărcă, O. Symonenko, *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic / Horsemen of the steppes. The sarmatians in the pontic region*, Cluj-Napoca (2009).
- Dinnyés 1975
I. Dinnyés, Az s alakú koporsókapcsok használatáról, *StCom.*, 3 (1975), 61–77.
- Fejér 1991
G. Fejér, Népvándorláskori fakoporsók Euráziában, *MFME*, 2, 1984/85 (1991), 401–429.
- Gáll, Tănase, Ciobotaru 2010
E. Gáll, D. Tănase, D. Ciobotaru, *Kisléghi Nagy Gyula. Archaeológiai Napló*, Szeged – Temesvár (2010).
- Gallina 1999
Zs. Gallina, Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírbrátlások kérdésébe. In: *A Népvándorláskor fiatal kutatói 8. Találkozásának előadásai*, Veszprém (1999), 7–27.
- Garam 1964
É. Garam, Szarmata kori kurgánok Isaszegen, *FolArch*, XVI (1964), 49–61.
- Grumeza 2011
L. Grumeza, The Sarmatian necropolis from Foeni (Timiș county), *AnB*, S. N., XIX (2011), 181–205.

⁸⁴ Pl. II, 2–3.

⁸⁵ Párducz 1959, 103.

⁸⁶ Párducz 1959, 104; Pl. II, 2–3.

⁸⁷ Cronologie după Vaday 1989, 205–210.

⁸⁸ Gallina 1999, 11–12.

Guțu 2003

Gh. Guțu, *Dicționar latin – român*, București (2003).

Hild 1901

V. Hild, A jázsalsószentgyörgyi sír – Das Grab von Jázsalsószentgyörgy, *ArchÉrt*, 21 (1901), 120–138.

Istvánovits, Kulcsár 2003

E. Istvánovits, V. Kulcsár, Some traces of the Sarmatian – Germanic contacts in the Great Hungarian Plain, *Kontakt – Kooperation – Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. Und dem 4. Jahrhundert nach Christus*, Neumünster (2003), 227–238.

Istvánovits, Kulcsár 2006

E. Istvánovits, V. Kulcsár, C. v. Carnap-Bornheim, The barbarian warrior burial from Tiszalök-Rázompusztá in the 3rd century history of the Upper Tisza Region, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 36 (2006), 91–110.

Kőhegyi 1994

M. Kőhegyi, Sírrablás a magyarországi szarmatáknál (Grabberaubung bei den Sarmaten in Ungarn), *A kökortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapjára*, Szeged (1994), 277–283.

Kőhegy, Vörös 1999

M. Kőhegy, G. Vörös, A Vaskúti halmok és földvár (Kutatástörténet és a anyagközlés), *Die Hügel und der Erdwall von Vaskút (Forschungsgeschichte und Materialvorlage)*, *MFME*, V (1999), 217–259.

Kőhegy, Vörös 2001

M. Kőhegyi, G. Vörös, Bestattungsbräuche in dem sarmatischen Gräberfeld von Madaras, *International connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D.*, Aszód – Nyíregyháza (2001), 195–200.

Kőhegy, Vörös 2011

M. Kőhegyi, G. Vörös, Madaras – Halmok, Kr. U. 2–5. Századi szarmata temető, Szeged (2011).

Kulcsár 1991

V. Kulcsár, *A szarmata temetkezési rítus néhány jellegzetessége. A halmos temetők (Einige Merkmale der Sarmatischen Bestattungsgitte. Die Hügelgräberfelder)*, *MFME*, 85/2 (1991), 17–28.

Kulcsár 1998a

V. Kulcsár, *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Aszód (1998).

Kulcsár 1998b

V. Kulcsár, Újabb szempontok a hévízgyörki szarmata sírok etnikai meghatározásához, *Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. Múzeumi Füzetek* 48. Aszód (1998), 75–84.

Kulcsár 2002

V. Kulcsár, Kőpakolások temetkezések a Kárpát-medencei szarmata Barbaricum északi részén. In: *Kutatások Pest megyében, Tudományos konferencia III, Pest Megyei Múzeumi Füzetek* 6, Szentendre (2002), 47–53.

László 2003

M. László, A Szarmata népesség temetkezési rítusairól, vegyészszemmel (A burial rite of Sarmatians population, in mirror of the chemistry), *MFME*, IX (2003), 151–163.

Martialis

Consultat pe <http://www.thelatinlibrary.com/martial.html> (18. 07. 2012).

Párducz 1950

M. Párducz, *A szarmatakor emlékei Magyarországon (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns)*, III, Budapest (1950).

Párducz 1959

M. Párducz, Hunkori halmok Vaskút határában, *FolArch*, XI (1959), 95–104.

Vaday 1986

A.H. Vaday, Beiträge zum Fund von Vizesd – Pusztá, *FolArch*, XXXVII (1986), 197–220.

Vaday, Szörke 1983

A.H. Vaday, B. M. Szörke, Szarmata temető és gepida sír Endrőd – Szujókeresztén, *CommArchHung* (1983), 79–132.

Vörös 1996

G. Vörös, Temetkezési szokások és viselet egy délföldi szarmata temetőben (Szeged-Tápé) *MFME*, II (1996), 111–176.

Vörös 1988

G. Vörös, Fegyveres sírok az Alföldön a 4. század második fele és az 5. század közepe között, *MFME*, 1, 1988 (1989), 41–58.

Vörös 2002

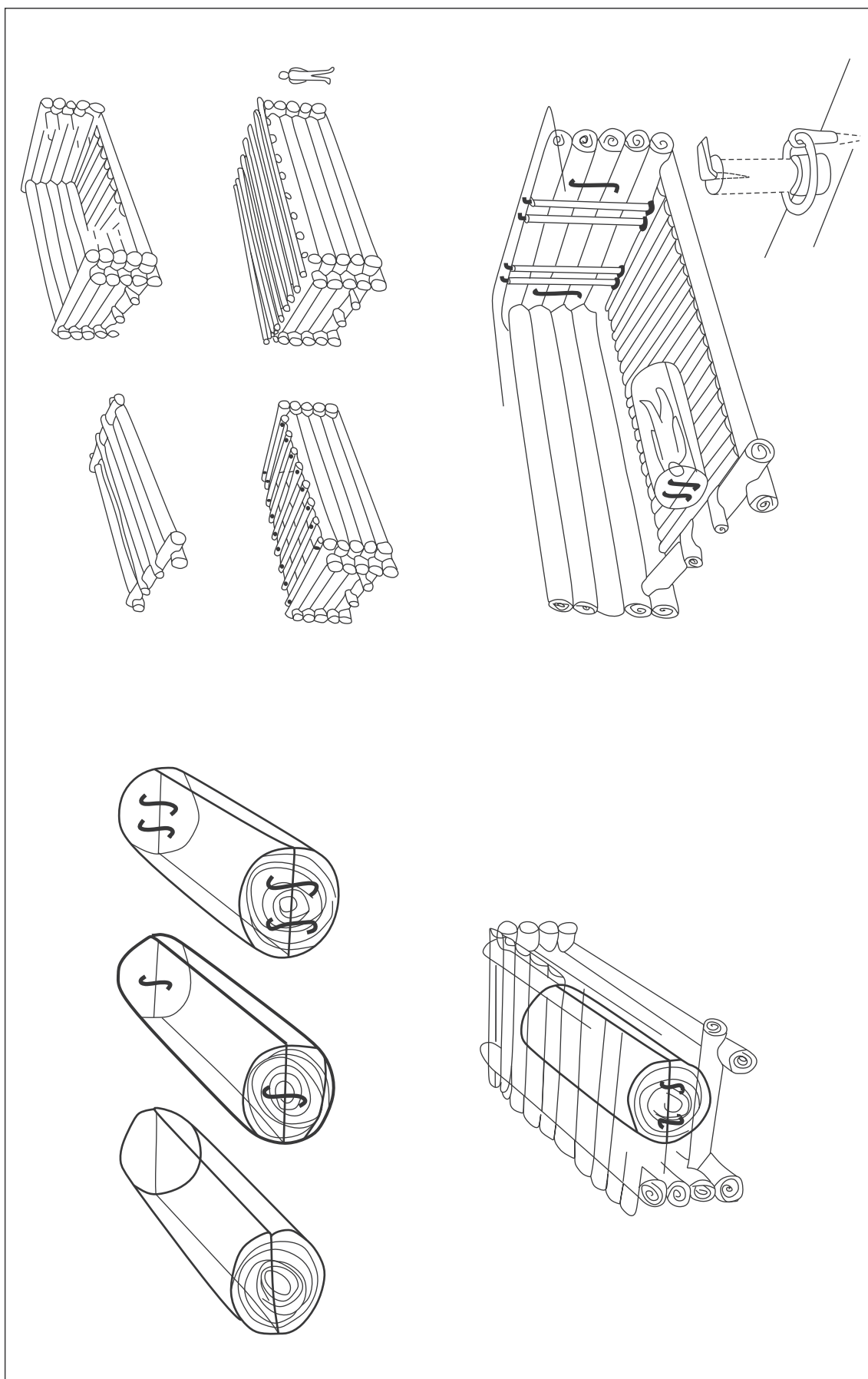
G. Vörös, A Vaskúti szarmata halmok leletei (Adatok a szarmata koporsók és gerendakamrák köréhez), *MFME*, VIII (2002), 157–176.

Smirnov 1975

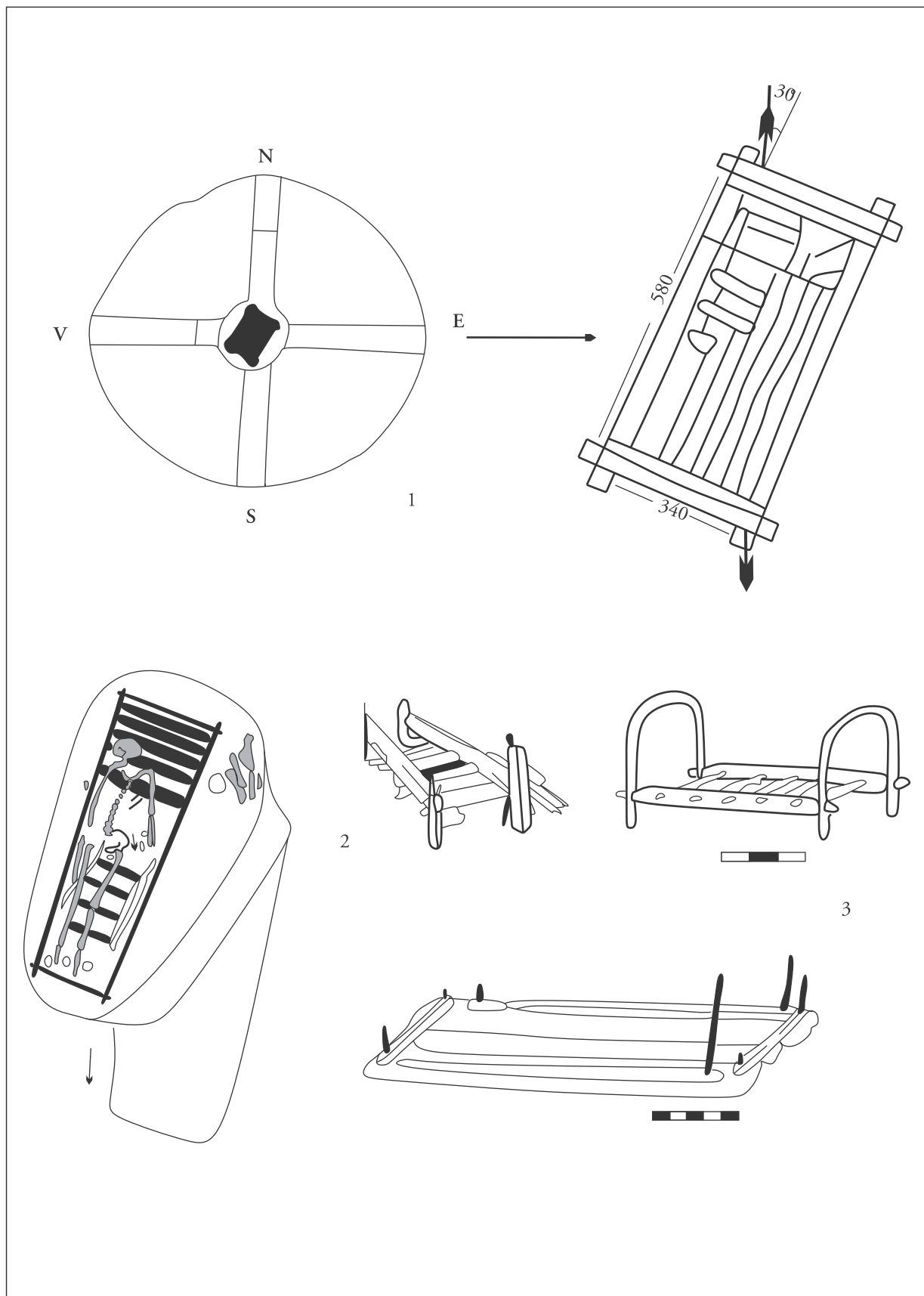
K. F. Szmirnov, Sarmaty-ognepoklonniki, A. P. Okladnikov / A. P. Derevjanko (eds), *Arheologia Severnoj i Central'noj Azii*, Novosibirsk (1975), 155–160.

Szekeres 1999

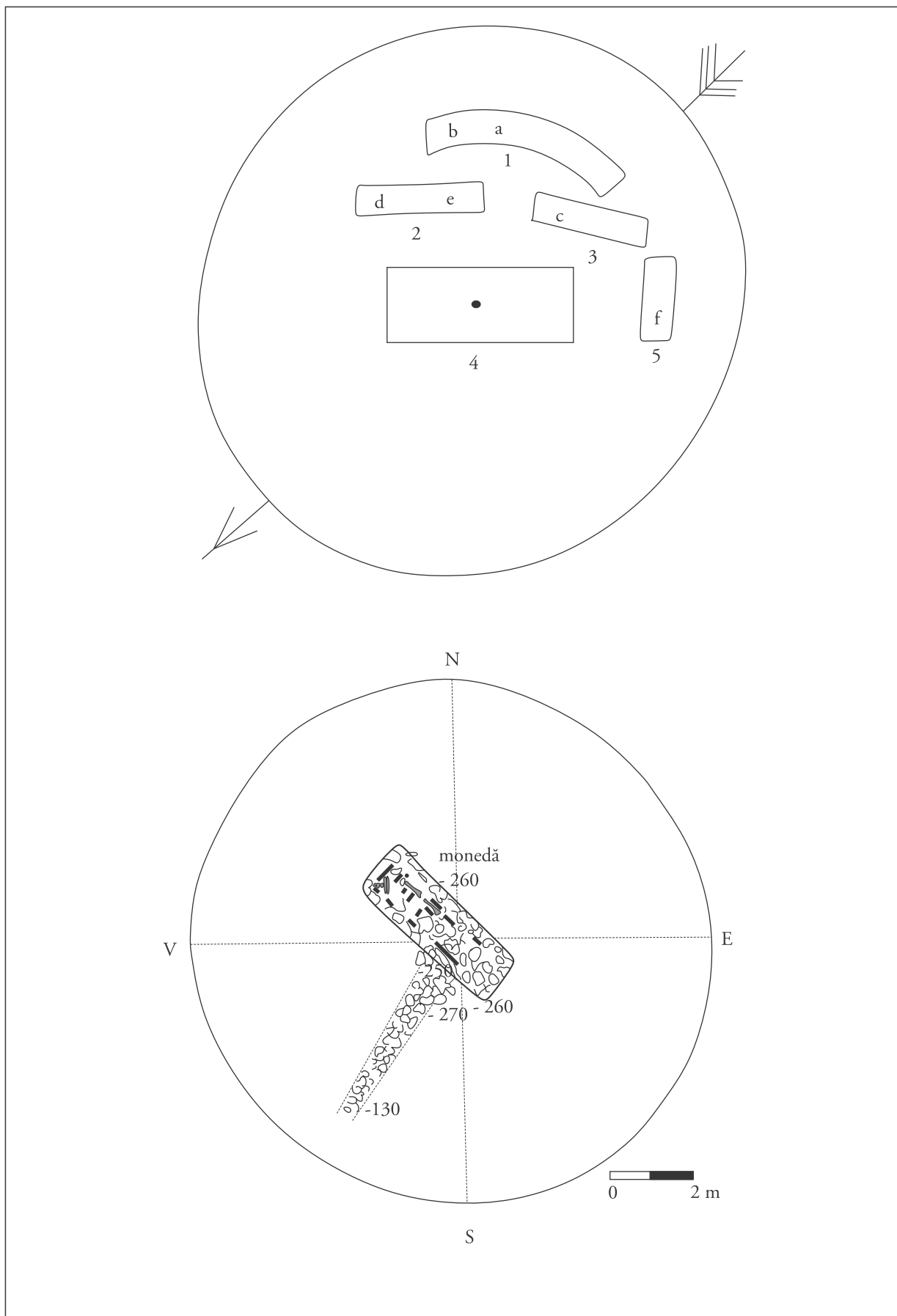
A. Szekeres, Sarmatian cemetery at Bácsstopolya – Bánkert, *Antaeus*, 25 (1999), 493–515.

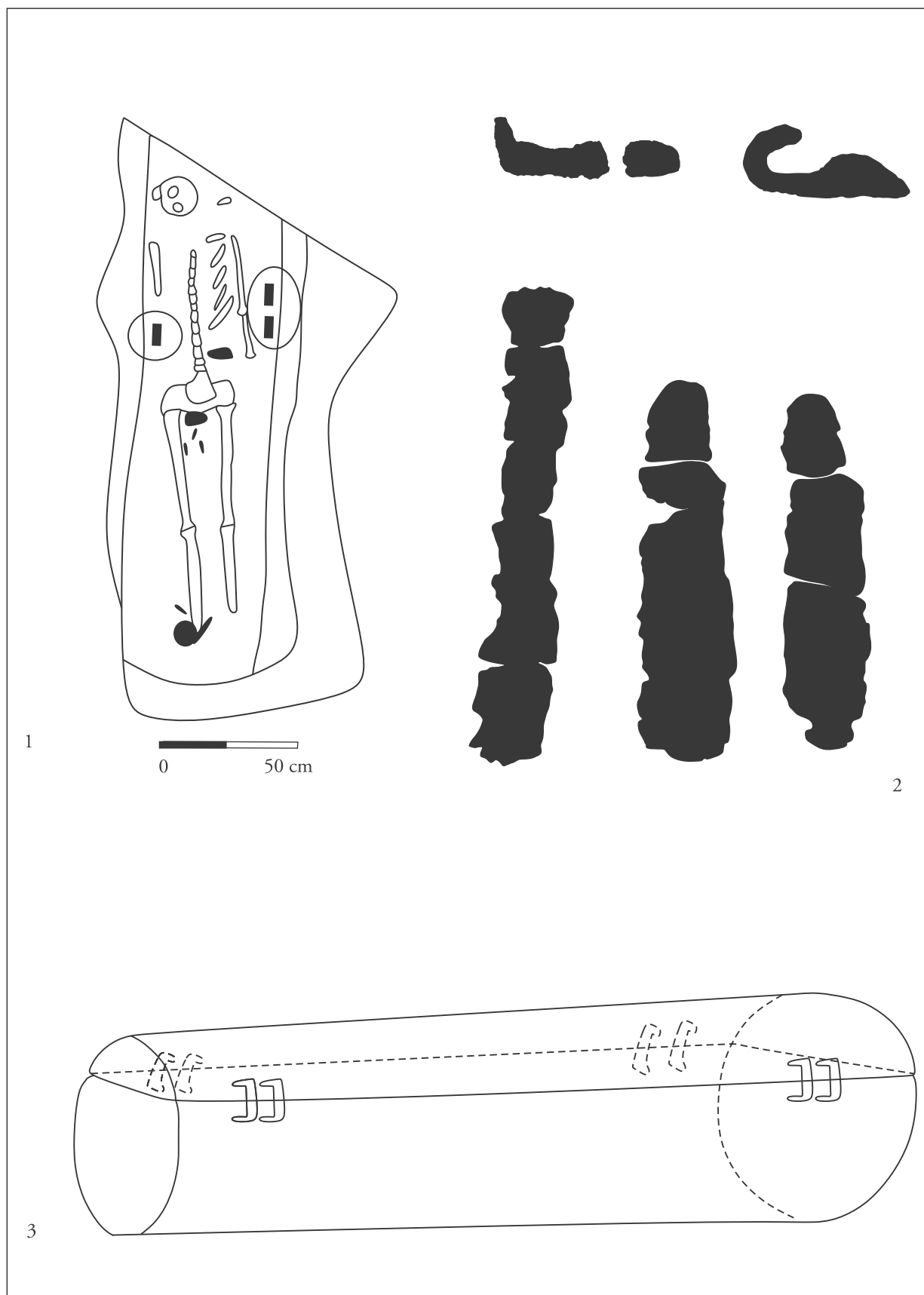
Pl. I. Sicrie și camere funerare din cadrul necropolei de la Vaskút / Coffins and funerary chambers from Vaskút necropolis (Vörös 2002).

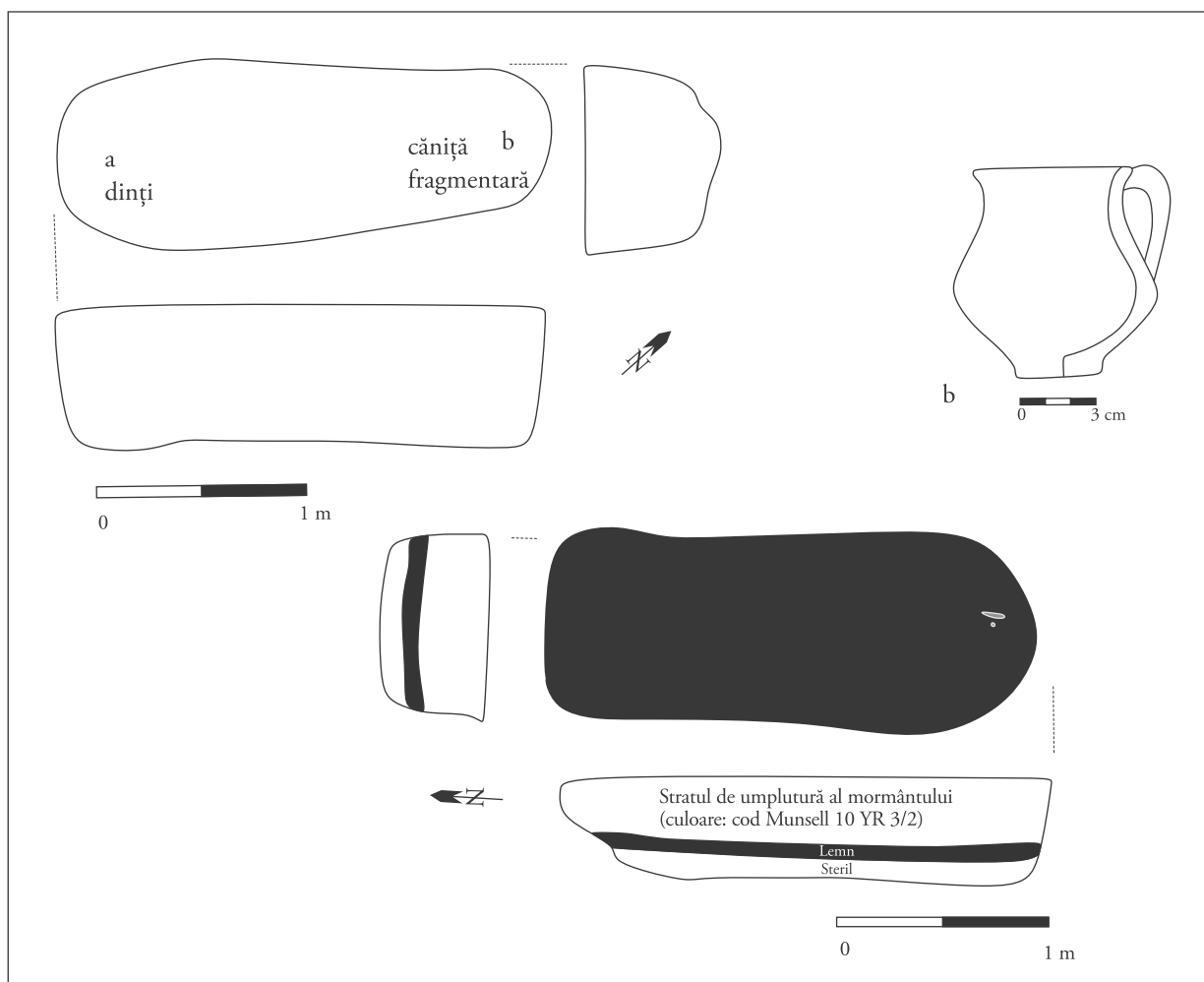
Pl. II. 1. Tumulul și camera funerară de la Jászalsószentgyörgy, Bolsa Hügel/ The barrow grave and the funerary chamber from Jászalsószentgyörgy, Bolsa Hügel (Párducz 1950); 2. Pat funerar din cadrul tumulului de la Usatovo/ Funerary bed from the Usatovo barrow grave (Párducz 1950); 3. Pat funerar din cadrul tumului de la Kenkol/ Funerary bed from Kenkol barrow grave (Párducz 1950).

Pl. III. 1. Tumulul „Mogila”, Dudeștii Vechi/ The “Mogila” barrow grave from Dudeștii Vechi (Gáll, Tănase, Ciobotaru 2010); 2. Tumulul 1 de la Isaszeg/ The barrow grave no. 1 from Isaszeg (Garam 1964).

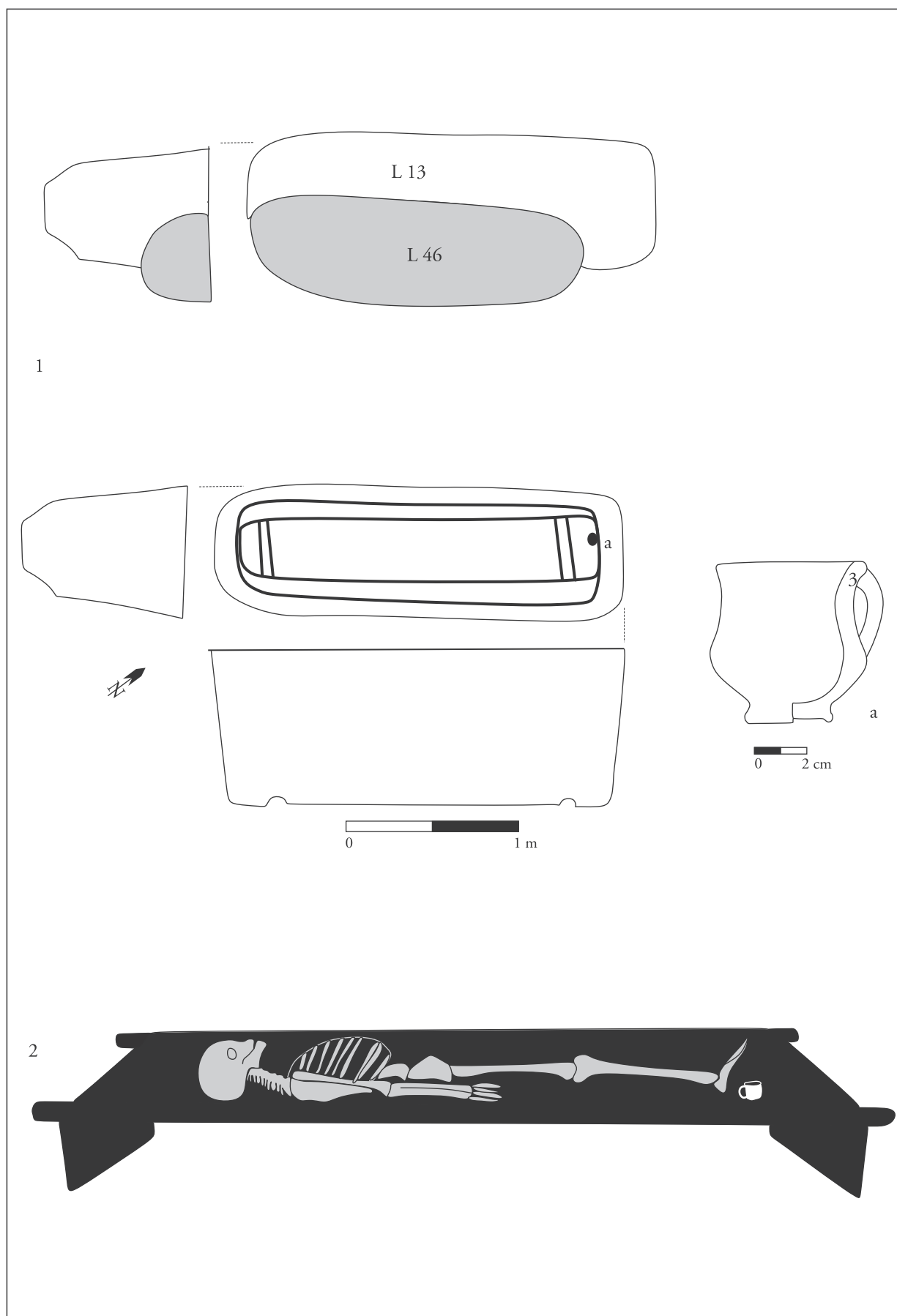
Pl. IV. 1. Mormântul M6 de la Foeni / The M6 grave from Foeni (Grumeza 2011); 2. Scoabe din fier atestate în cadrul necropolei de la Kiszombor/ Iron clamps from the Kiszombor necropolis (Párducz 1950); 3. Sicriu cu scoabe în formă de « C » / Coffin with « C » shaped clamps (Kulcsár 1998).

Pl. V. 1. Mormântul 30 de la Giarmata / The grave no. 30 from Giarmata ; 2. Mormântul 17 de la Giarmata / The grave no. 17 from Giarmata.

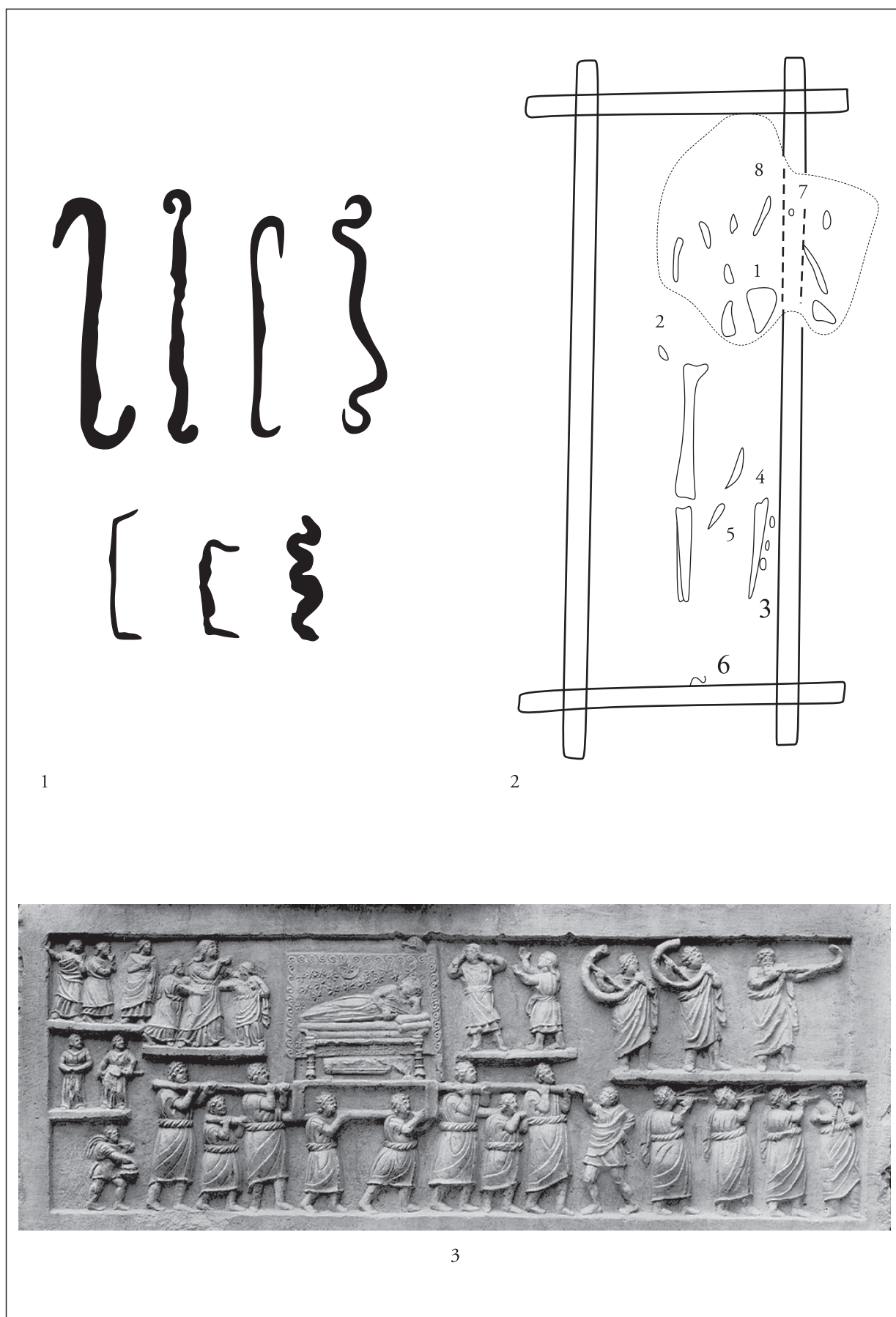
Pl. VI. Mormântul 30 de la Giarmata/ The grave no. 30 from Giarmata.

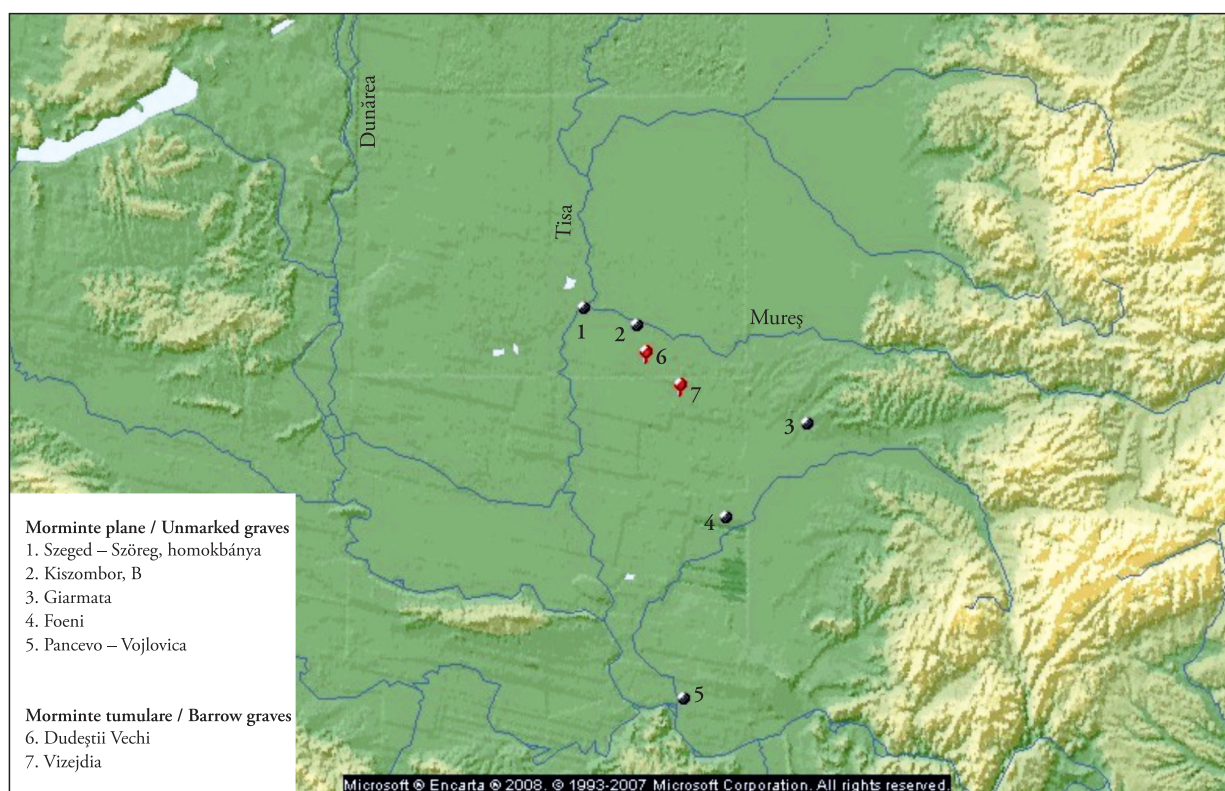
Pl. VII. 1. Mormintele 13 și 46 de la Giarmata/ The graves no. 13 and 46 from Giarmata; 2. Targa funerară (?) din cadrul mormântului 13 de la Giarmata/ Funerary stretcher (?) from the grave no. 30 from Giarmata.

Pl. VIII. Detalii cu mormântul 13 de la Giarmata/ Details with the grave no. 13 from Giarmata.

Pl. IX. 1. Mormântul 30 de la Giarmata/ The grave no. 30 from Giarmata; 2. Mormântul 17 de la Giarmata/ The grave no. 17 from Giarmata.

Pl. X. Morminte cu sicriu sau alte amenajări funerare din lemn atestate pe teritoriul Banatului/ Graves with coffins or other types of wooden funerary structures found on the Banat territory.

ISTORIE MEDIE

DÉPÔTS DE VASES EN CÉRAMIQUE DANS LES TOMBES DE LA TRANSYLVANIE DES VIIe–Xe SIÈCLES *

Călin Cosma**

Mots-clés: *dépôts de vases, tombes, Transylvanie, VIIe–Xe siècles.*

Cuvinte cheie: *depozite de vase, morminte, Transilvania, secolele VII–X.*

Pottery offerings in graves from Transylvania during 7th–10th centuries (Abstract)

The archaeological evidence certifies that the clay vessel one of the artefacts used in funerary practices by those communities who lived in Transylvania during the 7th–10th centuries. The custom to place clay objects in graves varies from one community to other, from the frequency way of speaking, regarding the funerary rituals (cremation or inhumation) at both individual level and each of the necropolises, as well, for different chronological segments of the last centuries of the 1st millennium AD. The fact that only some of inhumation and cremation graves from the 7th–10th centuries Transylvanian necropolises had also clay vessels could have a double meaning. On one hand, the presence of pottery – entirely or broken preserved – in some of the graves has religious connections. On the other hand, but of same importance, the presence of pottery in grave is a mirror of social realities within those communities. The clay vessels placed near some of the funerary urns, or directly on the ground near the piles of cremated human bones can be framed as funerary offerings. The family has placed these vessels inside graves well-aware of the magic-religious meaning of these recipients needed to the dead on his way to the 'everlasting life'. The quantity, variety of shapes, but especially the small sizes of this pottery (in most of the cases they are miniature vessels) found in the necropolises from west Romania and the Transylvanian Plateau dated in the 7th–10th centuries may allow to forward the hypothesis on the presence of potters specialized also on funerary pottery.

Dans l'histoire de l'humanité le vase d'argile a constitué l'un des artefacts indispensables à la vie. Inventé et utilisé dès la préhistoire, toujours présent dans la cuisine quotidienne, le vase d'argile a reçu des valeurs magico-religieuses aussi, étant utilisé par les populations du monde au cours du temps, durant les manifestations occasionnées par les trois grands événements de la vie d'un homme (naissance, baptême, mort).

Le vase a joué de différents rôles dans les processions dédiées à la mort, dans les rituels d'enterrement, dans les conceptions concernant « la vie après la mort » ou bien dans la conservation des cendres de ceux incinérés. La céramique des tombes, placée à côté de l'inhumé ou près des ossements brûlés (déposés dans la fosse, dans des urnes ou directement sur la terre), la présence ou l'absence du vase dans la sépulture, le dépôt en soi, a des connotations

religieuses, tient à certaines pratiques rituelles que les communautés respectives partageaient. D'autre part, le geste de déposer des récipients en céramique dans les tombes a aussi une composante sociale. La présence ou l'absence du vase dans les tombes indique aussi une différenciation sociale entre les membres de la communauté. Le récipient en céramique dans la tombe affirme le statut social à part que le défunt, implicitement sa famille aussi, a eu dans la société.

L'intervalle chronologique que nous avons analysé contient les quatre derniers siècles d'histoire du premier millénaire chrétien (les VIIe–Xe siècles). L'investigation se résume au territoire de Transylvanie, par lequel on comprend le Plateau de Transylvanie (limité au Sud et à l'Est par les crêtes des Carpates), le Maramureș, le Sătmar, la Crișana et le Banat. Vers l'Ouest, la limite est constituée par l'actuelle frontière de la Roumanie, précisant que pendant les périodes historiques depuis longtemps passées, l'actuelle frontière ne constituait pas une limite territoriale (Carte 1).

Dans l'Europe du Centre-Est, aux VIIe–Xe siècles, une série d'événements politico-militaires ont eu lieu, ayant des répercussions directes

* Cette étude été soutenu par un grant de l'Autorité Nationale Roumaine pour la Recherche Scientifique, CNCS – UEFISCDI, numéro de projet PN-II-ID-PCE-2011-3-0278.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu nr. 12–14, e-mail: cosma.calin@yahoo.com.

sur l'Ouest de la Roumanie et sur le Plateau de Transylvanie aussi. Les principaux acteurs de l'époque ont été le Khaganat avar, l'Empire carolingien, le Premier Tzarat bulgare, la Grande-Moravie et les tribus magyares. Les intérêts des grands pouvoirs ont affecté la Transylvanie, ont produit de profondes mutations sociopolitiques, ayant des répercussions dans l'évolution ultérieure du territoire respectif. Les nations mentionnées, auxquelles on ajoute les Slaves aussi, sont entrées dans l'Ouest de la Roumanie et dans le Plateau de Transylvanie, toutes laissant leurs traces dans le paysage archéologique de la Transylvanie des VIIe–Xe siècles. La mosaïque culturelle, réfléchie inclusivement ou surtout dans le domaine funéraire, créée en Transylvanie pendant les quatre derniers siècles du premier millénaire après J.-C., suscite encore un intérêt spécial dans l'historiographie.

Le dépôt de vases en céramique dans les tombes, thème que nous proposons dans le cadre de cette démarche se centre sur la recherche de tous les groupes de nécropoles datant des VIIe–Xe siècles, découverts sur le territoire de Transylvanie et définis comme tels.

Un premier groupe culturel est formé par les cimetières birituels, connus dans la littérature de spécialité sous le nom de Groupe de Mediaș. Les nécropoles respectives, caractérisées par des tombes à incinération et à inhumation, datent, en séquences chronologiques différentes, des VIIe–IXe siècles¹ (Carte 1).

Au VIIIe siècle et au début du IXe siècle s'individualisent les nécropoles tumulaires à incinération, connues sous le nom de Groupe de Nușfalău-Someșeni² (Carte 1).

La catégorie des cimetières à inhumation datés aux VIIe–VIIIe siècles est bien représentée. Les nécropoles sont attestées tant dans les parties ouest de la Roumanie, que dans le Plateau de Transylvanie. Les cimetières du bassin moyen du Mureș, qu'on peut encadrer dans l'horizon avar moyen et tardif, sont connus sous le nom de Groupe de Gâmbaș³ (Carte 1).

Dans la deuxième moitié du IXe siècle on remarque les cimetières qui forment le Groupe de Ciurbrud⁴ (Carte 1).

Datées dans la deuxième moitié du IXe siècle et dans les premières décennies du Xe siècle, autour

de la ville d'Abia Iulia se concentrent trois nécropoles connues dans la littérature de spécialité sous le nom de Groupe de Blandiana A⁵ (Carte 1).

Dans le paysage archéologique de l'Ouest de la Roumanie ont été enregistrés trois cimetières dont les tombes ont contenu des artefacts du type Kötötlach⁶ (Carte 1).

Les nécropoles du Xe siècle de l'Ouest de la Roumanie et du Plateau de Transylvanie, leur chronologie et leur détermination culturelle, ont été et continuent d'être l'un des sujets amplement discutés dans la littérature de spécialité. Presque chacun de ceux qui ont abordé ce sujet a des opinions propres concernant les attributions ethniques ou a inventé de nouveaux noms pour les groupes de nécropoles du Xe siècle⁷. Il est sûr que, indifféremment des noms que ces groupes de nécropoles ont reçus, dans l'Ouest de la Roumanie et dans le Plateau de Transylvanie, tant du point de vue culturel que chronologique, on a deux catégories de cimetières. Le premier groupe est celui formé par les nécropoles du type Honfoglalás, datées entre 930–960, et dans le deuxième sont inclus les cimetières du type Bjelo-Brdo/Première phase⁸, datés dans la deuxième moitié du Xe siècle et jusqu'au début du XIe siècle. Évidemment, la datation des deux groupes de nécropoles est une phase de leur évolution, beaucoup d'entre elles, le terrain sur lequel elles se trouvaient a continué d'être utilisé comme lieu d'enterrement au XIe siècle aussi (Carte 1).

Nous avons exclus délibérément de l'analyse les cimetières du type Band-Noșlac, qui datent d'une période antérieure au VIIe siècle et jusqu'à la moitié du VIIe siècle approximativement. Les nécropoles de la catégorie respective appartiennent à un autre groupe culturel et la céramique déposée dans les tombes requiert une étude à part.

Les preuves archéologiques certifient que le vase d'argile a été, pour les populations qui ont vécu en Transylvanie au cours des VIIe–Xe siècles, l'un des objets utilisés dans les pratiques funéraires. La coutume de déposer des récipients d'argile dans les tombes diffère comme mode d'expression des communautés, comme intensité du phénomène proprement dit, tant pour chaque rite d'enterrement pris à part (incinération ou inhumation),

⁵ Horedt 1986, 72–78; Anghel – Ciugudean 1987, 195–196; Ciugudean 2006, 15–16, 18.

⁶ Cosma 2006–2007, 227–253.

⁷ Par exemple: Horedt 1986, 80–87; Heitel 1994–1995, 389–439; Cosma 2002, 81–98; Dragotă 2005, 157–169; Dragotă 2006, 33–38; Gáll 2001, 1–14; Gáll 2004–2005, 335–454.

⁸ Giesler 1981.

¹ Horedt 1976, 35–57; Horedt 1979, 385–394; Horedt 1986, 60–66.

² Cosma 2002, 63–70, 76–77.

³ Horedt 1958, 61–108; Horedt 1968, 103–120; Horedt 1986, 66–72.

⁴ Horedt 1986, 78–80; Pinter 1998, 142–143; Pinter – Boroffka 1999, 313–330; Pinter – Boroffka 2001, 319–346.

qu'au niveau de chaque nécropole, pendant les différentes étapes chronologiques des derniers siècles du premier millénaire chrétien. Mais, indifféremment du rite funéraire, le récipient d'argile déposé dans les tombes a eu un message bien précisé au niveau de la mentalité des communautés humaines des VIIe–Xe siècles, mettant en relief et décrivant une coutume funéraire bien définie, une pratique funéraire présente au niveau des communautés de l'époque (Gr. 1).

Le fait que dans toutes les séquences chronologiques des VIIe–Xe siècles il y a beaucoup de cimetières sans céramique, dans certaines étapes il y a même plusieurs en comparaison avec les nécropoles à céramique, a des connotations religieuses et en même temps des significations sociales, reflétant le côté social, suggérant le statut social de certains membres des communautés de l'époque.

1. Modalités de dépôt du vase dans la tombe. Nombre et types de vases déposés dans la tombe

Pour toute la période des VIIe–IXe siècles, dans les tombes à incinération du Groupe de Mediaș, la céramique a été brisée initialement et déposée ultérieurement près des restes cinérés. Le bris intentionnel des vases s'est produit sur le bûcher funéraire, et ultérieurement les fragments ont été mis dans la fosse sépulcrale, relativement d'une manière ordonnée, à côté ou sur les restes cinéraires. La céramique, quoique fragmentaire, placée à côté des restes cinéraires, ne doit pas être confondue avec d'autres fragments en céramique découverts dans le remplissage de terre de la partie supérieure des fosses d'incinération. Ces fragments-là en céramique ont eu un autre rôle dans les rituels funéraires, ayant lieu après que le mort ait été brûlé et déposé dans la tombe, des rituels déployés au-dessus de la fosse funéraire au moment où celle-ci était couverte⁹. Dans quelques tombes à inhumation des cimetières birituels seulement ont été déposés des vases d'argile brisés rituellement avant qu'ils soient déposés dans la fosse funéraire. Dans le même Groupe de Mediaș, dans la plupart des tombes à inhumation, les vases d'argile ont été déposés entiers. Tant dans les tombes à incinération que dans celles à inhumation, un seul vase d'argile a été déposé, brisé ou entier (Gr. 2.a-b).

Dans le cimetière tumulaire de Nușfalău, les vases des tombes ont eu le bord et le col brisés intentionnellement, avant d'être mis dans la tombe. Le bris du bord des vases était probablement une coutume religieuse des communautés

respectives, retrouvé dans peu de cas et dans le cimetière birituel de Bratei – La Zăvoi/le Cimetière n° 2. À Someșeni, un vase a été déposé entier dans un tumulus et dans un autre le récipient a été brisé intentionnellement avant d'être déposé dans la tombe. Encore plus difficile à apprécier est le nombre de vases déposés dans les chambres mortuaires des tumulus à incinération de Nușfalău. Dans les cistes funéraires on a pratiqué des enterrements multiples. Ainsi peut-on expliquer le grand nombre de vases offrande, chaque vase a pu appartenir à un ou à quelques-uns des défunts incinérés, déposés dans la même tombe (Gr. 3).

Dans les cimetières à inhumation des VIIe–VIIIe siècles, dans les tombes ont été déposés à peu près en majorité des vases entiers seulement et un seul vase dans chaque sépulture. Il y a très peu de tombes dans lesquelles le vase a été brisé ou bien dans lesquelles à côté du défunt ont été déposés des fragments du récipient en céramique seulement (Gr. 4).

Dans le cadre du Groupe de Blandiana A, les vases ont été déposés entiers dans les tombes. Il est difficile à apprécier pour le petit nombre de vases brisés s'ils ont été déposés entiers ou brisés dans les tombes. Le plus probable, ceux derniers ont été eux aussi déposés entiers et la fragmentation s'est produite après l'enterrement. Dans les cimetières du Groupe de Blandiana A, la majorité sont des sépultures ayant deux ou même trois vases déposés à côté du défunt, en comparaison avec celles qui disposaient d'un seul récipient en céramique. Les tombes ont presque toujours contenu deux récipients en céramique. Il y a des sépultures avec trois vases d'argile même. À peu près en majorité, dans le cadre d'une tombe ont été déposés des vases de différents types. Les vases pour garder les aliments solides s'associent avec ceux pour bouillir, ou pour garder ou consommer des liquides (Gr. 5).

Dans la nécropole de Zalău, datée dans la première moitié du IXe siècle, l'unique tombe à céramique contenait des fragments de deux vases d'argile (Gr. 5).

Au niveau des cimetières à inhumation datant entre 930–960, la plupart des tombes ont contenu un seul vase d'argile, et celui-là déposé entier dans la sépulture. Seulement à Alba Iulia – Stația de Salvare (Station d'Ambulance)/le Cimetière n° II et à Șeitin, il existe aussi des tombes avec deux vases. À Șeitin, l'un des deux vases de la seule tombe à céramique a été brisé et après déposé dans la fosse. Dans la nécropole d'Alba Iulia – Stația de Salvare (Station d'Ambulance)/le Cimetière n° II, neuf tombes ont contenu deux vases en céramique.

⁹ Fiedler 1992, 1, 287–288.

Je rappelle le fait que la nécropole respective n'est pas publiée d'une manière exhaustive, pour autant il est possible que certaines des neuf tombes avec deux vases datent avant 930 ou après 960 (Gr. 6).

Dans la deuxième moitié du Xe siècle, la vaselle a été déposée surtout entière et un seul vase à l'intérieur de chaque sépulture. Il ne manque pas les tombes dans lesquelles ont été déposés seulement des fragments de vases brisés. Les fragments du même vase ont été déposés sur la tête et sur le bassin des décédés aussi (Gr. 7).

Si l'on prend en considération le fait que dans les nécropoles slaves de Slovaquie¹⁰ ou de Tchéquie¹¹ beaucoup de tombes ont contenu deux ou trois vases déposés à côté du défunt, alors la singularité du vase dans les sépultures des cimetières transylvains qu'on peut dater dans la deuxième moitié du Xe siècle suggère plutôt l'attribution des tombes à l'élément magyare qui a continué la coutume de déposer dans la tombe un seul récipient en céramique.

On peut conclure que ceux qui ont vécu à l'Ouest de la Roumanie et dans le Plateau de Transylvanie aux VIIe-Xe siècles ont perçu d'une manière différente la mort et implicitement « la vie d'outre-tombe ». Il y a des différences significatives entre le mode de déposer et le nombre de vases des tombes, entre les représentants du Groupe de Mediaș, d'une part, et ceux du Groupe de Blandiana A, d'autre part. Les différences entre les deux groupes mentionnés ci-dessus se manifestent aussi en comparaison avec ceux qui ont enterré leurs morts dans les cimetières à inhumation des VIIe-VIIIe siècles et du Xe siècle.

La singularité du vase dans la tombe, le dépôt du vase entier à côté du défunt, est une caractéristique tant des nécropoles avars que de celles du type Honfoglalás et Bjelo Brdo/Première Phase, de l'Ouest de la Roumanie et du Plateau de Transylvanie. Les trois groupes de nécropoles différent substantiellement du Groupe de Blandiana A dont les tombes ont contenu chacune au moins deux vases d'argile.

2. *Lieu/ position des vases dans les tombes*

Sur la base des informations actuelles sur les nécropoles de l'Ouest de la Roumanie et du Plateau de Transylvanie, des VIIe-Xe siècles, on observe que la position du vase par rapport au corps humain a souffert une série de modifications au cours

des quatre derniers siècles du premier millénaire chrétien.

Dans les tombes d'enfants des nécropoles du Groupe de Mediaș, les vases ont été placés surtout au bout des pieds. Il y en a très peu à gauche ou à droite de la tête et il n'y en a presque pas du tout près du bassin (Gr. 8).

Les femmes enterrées dans les cimetières avars de l'Ouest de la Roumanie et du Plateau de Transylvanie ont eu le vase disposé à gauche ou à droite des pieds seulement. Les hommes et les guerriers avars ont été enterrés avec le vase déposé près de la tête seulement, surtout à droite de celui-ci (Gr. 9).

De ce que nous savons à présent sur le Groupe de Blandiana A, les deux ou trois vases d'argile de chaque tombe ont été placés à gauche et à droite de la tête (Gr. 10).

Indifféremment du sexe, dans les tombes de la première moitié du Xe siècle (930–960), les vases ont été placés spécialement au bout des pieds, à leur droite ou à leur gauche. Seulement dans la nécropole d'Alba Iulia – Stația de Salvare (Station d'Ambulance)/le Cimetière n° II, sont mentionnées aussi des tombes avec des vases disposés près de la tête et du bassin. Dans les cimetières de Cluj-Napoca et de Șeitin dans les tombes avec des vases brisés, les fragments étaient disposés sur la poitrine ou près du bassin des défunts (Gr. 11).

Dans les nécropoles datées dans la deuxième moitié du Xe siècle et au début du XIe siècle, les vases ont été déposés surtout près de la tête des décédés. À Alba Iulia – Str. Brândușei/Première Phase, les vases près de la tête, indifféremment de l'âge ou du sexe, ont été placés uniquement à droite du crâne. Dans la même nécropole, les vases près du bassin ont été placés surtout à gauche des hanches des décédés. En échange, dans le cimetière d'Orăștie – Dealul Pemilor-X 2/ Première Phase, presque toutes les femmes ont été enterrées avec le vase déposé à droite de la tête, les guerriers avec le vase dans la partie gauche du crâne seulement et la petite fille avec le vase déposé à gauche du bassin. Des fragments des vases brisés ont été déposés sur la tête, sur la poitrine ou sur le bassin du décédé, situation présente dans la nécropole d'Alba Iulia – Str. Brândușei/ Première Phase et Alba Iulia – Izvorul Împăratului (La Source de l'Empereur). Uniquement dans les nécropoles d'Alba Iulia, les points – Str. Brândușei/ Première Phase et Dealul Furcilor (La Colline des Fourches), dans une tombe de chaque cimetière le vase a été déposé entre les fémurs des décédés. Seulement dans les cimetières d'Alba Iulia – Str. Brândușei/

¹⁰ Vlokinská 1994, 83–92; Vlokinská 1995, 35–38; Vlokinská 1996, 313–323; Vlokinská 2005, 79–97; Vlokinská 2007, 207–228.

¹¹ Profantová 2007, 191–206.

Première Phase et Alba Iulia – Izvorul Împăratului (La Source de l'Empereur) il y a des tombes dans lesquelles le vase a été déposé au bout des pieds. Le vase déposé entre les jambes est attesté seulement à Alba Iulia – Str. Brândușei/ Première Phase. Dans le cadre de la nécropole d'Alba Iulia – Str. Brândușei/ Première Phase, on a remarqué que la position du vase à gauche du corps est caractéristique des plus anciennes tombes, dans celles plus tardives, les vases étant déposés dans la partie droite du corps¹². En Transylvanie, la mise du vase à côté du bassin, ou entre les fémurs est rencontrée surtout au Xe siècle (Gr. 12).

Pour les VIIe–IXe siècles, on a remarqué que dans les nécropoles de la zone du Bas Danube, à gauche du fleuve, les vases ont été placés surtout aux pieds et, à droite du Danube, les récipients en céramique se trouvaient spécialement dans la zone de la tête¹³. À l'Ouest de la Roumanie, par exemple, dans la nécropole avar de Šebastovce (Slovaquie), les vases ont été placés dans la zone des pieds des défunts¹⁴. Toujours en Slovaquie, dans le cimetière avar de Vyškovciach nad Ipľon, daté au VIIIe siècle, dans les tombes, les récipients en céramique ont été placés à côté de la tête, du bassin et des pieds des défunts¹⁵. Dans d'autres nécropoles avars des VIIe–VIIIe siècles de l'Ouest de la Roumanie, les vases ont été placés à côté des pieds ou à côté de la tête¹⁶. Sur le territoire de Slovénie, dans les nécropoles datées aux VIIIe–IXe siècles, la plupart des vases ont été mis à côté des pieds et plus rarement à côté du bassin ou de la tête¹⁷.

Quelque temps avant, on a affirmé que dans les tombes de l'Ouest et du Nord du Danube datées au Xe siècle, les vases ont été déposés près des pieds, et sur la Tisza supérieure, entre le Danube et la Tisza et au Nord la Plaine Pannonienne, dans les tombes, le vase a été déposé surtout dans la zone de la tête des défunts¹⁸, fait confirmé aussi par les fouilles des années '90 du XXe siècle, dans quelques nécropoles de la Tisza supérieure¹⁹. Les plus récentes recherches ont mis en relief le fait que

dans les cimetières magyares de Pannonie ou bien ceux du type Bjelo-Brdo, d'un espace plus large de l'Europe centrale et du Sud-est, dans les tombes, les vases ont été déposés à côté de la tête, du bassin ou des pieds, ou bien sur l'une des parties respectives du corps²⁰. Par exemple, dans la nécropole de Čakajovce (Slovaquie), sont attestés des dépôts de vases près de toutes les trois parties anatomiques du corps humain précisées dans la phrase antérieure, mais se détachent numériquement les tombes dans lesquelles le vase a été déposé au bout des pieds²¹.

Dans les phrases antérieures, j'ai présenté quelques exemples seulement concernant la position du vase par rapport au corps humain. Ce qui ressort de ce que je viens de présenter permet d'énoncer, sous forme d'hypothèse de travail, le fait qu'une certaine ascension numérique d'une des trois positions du vase par rapport au corps humain, d'une zone géographique, ou seulement d'une nécropole, représente plutôt une coutume spécifique de la communauté respective, et non pas d'un espace géographique plus étendu ou de toute une ethnie. Il est possible que les différentes positions du vase par rapport au corps humain, saisissable chez les défunts du même sexe dans le cadre de la même nécropole, soient dues à une série de facteurs: le statut social différent des morts; des influences réciproques manifestées au niveau des populations d'un espace géographique plus étendu ou plus restreint; des conceptions religieuses différentes, concernant la mort, en fonction de l'âge et du sexe, peut-être elles aussi différentes d'une communauté humaine à l'autre.

3. Association de la céramique avec d'autres types d'artefacts. Dépôts de céramiques dans les tombes de la perspective de l'âge et du sexe des défunts

Dans le Groupe de Mediaș, beaucoup des tombes à incinération avec des vases en céramique ont contenu, à part les morceaux de charbon et les cendres, provenant du bûcher funéraire, une série d'objets d'usage courant et domestique. Il y a très peu de tombes qui ont contenu des ornements ou des accessoires vestimentaires. Il y manque les

¹² Dragotă *et alii* 2009, 111.

¹³ Fiedler 1992, 1, 296.

¹⁴ Budinský-Krička – Točič 1991, 11–81, abb. 1–32.

¹⁵ Nevizánsky 1991, 128, obr. 5, 142;

¹⁶ Čilinská 1966, 128–136; Točič 1968; Kiss 1977; Avar Finds 1975; Garam 1979, 65, 70, 83;

Kiss – Somogyi 1984; Kvasay 1984, 175–178; Béreš 1985, 61–65; Fiedler *et alii* 1993, 243–275; Garam 1995, 172; Juhász 1995; Sós – Salamon 1995, 22–23, 79–82, 87–114; Zábajník 2004, 140.

¹⁷ Korošek 1979, 342–344; Korošek 1999, 107–108, 113–114; Kinific 2002, 115–128; Tomičić 2002, 129–141.

¹⁸ Tettamanti 1975, 104–105.

¹⁹ Révész 1996, 186–187.

²⁰ Pour les diverses positions du vase par rapport au corps humain dans le cadre de la même nécropole voir par exemple: Minić 1978, 94; Korošek 1979, 342–344; Kiss 1983; Premk *et alii* 1984, 118–124; Rejholcová 1995; Vlokinská 1994, 83–92; Vlokinská 1995, 35–38; Vlokinská 1996, 313–323; Korošek 1999, 107–108, 113–114; Jelínková 1999; Kinific 2002, 115–128; Nepper 2002, 1–2; Tomičić 2002, 129–141; Vlokinská 2005, 79–97; Vlokinská 2007, 207–228; Profantová 2007, 191–206.

²¹ Rejholcová 1995, 22–24.

armes et les pièces de harnachement. Seulement à Porumbeni Mici, peut-être même à Boarta, sont mentionnés, dans une tombe, des restes d'offrande alimentaire (Gr. 13a-c).

En échange, dans les tombes à inhumation des nécropoles du même Groupe de Mediaș, la céramique est associée spécialement avec des ornements (dans presque toutes les tombes de Bratei et dans une tombe d'Ocna Sibiului). Les accessoires vestimentaires sont rencontrés dans les sépultures de Ghirbom et de Târnava seulement. Elles sont presque inexistantes les tombes à céramique et les objets d'usage courant et domestique (une tombe à Bratei), ou à céramique et offrande animale (une tombe à Ocna Sibiului). À Bratei sont consignées deux tombes avec des morceaux de charbon. Aucune tombe à inhumation à céramique n'a contenu d'armes ou de pièces de harnachement (Gr. 14).

Dans les tumulus de Nușfalău, à côté de la céramique, dans les tombes ont été déposés des objets d'usage courant et domestique, des accessoires vestimentaires, des offrandes animales, probablement des armes et des monnaies et du charbon et des cendres aussi. En échange, il y manque les ornements. Les deux tumulus de Someșeni sont très pauvres en ce qui concerne le mobilier funéraire en comparaison avec les tertres de Nușfalău. L'un des deux tumulus à céramique de Someșeni n'a pas eu de matériau archéologique. Dans le deuxième tumulus de Someșeni la céramique s'associe avec les objets d'usage courant et domestique (Gr. 15).

Les morts des nécropoles du Groupe de Blandiana A ont été accompagnés dans les tombes, à côté de la céramique, les uns d'objets d'usage courant et domestique, les autres d'accessoires vestimentaires ou d'ornements, d'armes, de pièces de harnachement ou d'offrandes animales. À Blandiana – Brod, les deux tombes d'enfants n'ont disposé à part la céramique d'aucun type de matériau archéologique. Toujours à Blandiana – Brod, une seule tombe peut être attribuée à un guerrier. Dans le cimetière d'Alba Iulia – Stația de salvare (Station d'Ambulance)/le Cimetière n° I, conformément à la statistique publiée²², aucune des tombes à dépôts de céramique n'a contenu d'armes ou d'autres accessoires spécifiques pour un guerrier. À Sebeș non plus les tombes n'ont contenu d'armes (Gr. 16).

Dans les nécropoles à inhumation de la période avaro et du Xe siècle, les tombes qui ont contenu des récipients d'argile seulement sont peu nombreuses. La plupart des sépultures à céramique ont

contenu d'autres types d'artefacts aussi. D'un cas à l'autre, en fonction du sexe aussi, les défunts ont été enterrés avec une série d'objets d'usage courant et domestique, des accessoires vestimentaires, des ornements, des pièces de harnachement et des offrandes animales. Dans les nécropoles datées entre 930–960, il y a des tombes avec des parties des squelettes des chevaux et avec des monnaies aussi (Gr. 17–18).

Dans les cimetières de la deuxième moitié du Xe siècle, les tombes contiennent surtout des ornements. Des tombes manquent presque totalement les objets d'usage courant et domestique, les accessoires vestimentaires, les pièces de harnachement ou les offrandes animales. Les tombes avec des armes sont très peu nombreuses et il y manque totalement les tombes avec des chevaux ou avec des monnaies. Avec très peu d'exceptions, l'offrande animale et les artefacts en métal n'ont pas été déposés à l'intérieur des vases d'argile. Les pots des tombes ont été vides à l'intérieur (Gr. 19).

Quelque temps avant on a précisé que dans les nécropoles du Xe siècle du territoire de la Hongrie, la plupart des tombes avec des vases ont appartenu à des femmes²³. L'idée que seulement les personnes d'un certain âge ou sexe ont été enterrées avec des vases d'argile ne peut pas être généralisée. Dans beaucoup de nécropoles de l'Europe centrale et du Sud-est les vases d'argile ont été déposés dans les tombes d'enfants, de femmes, d'hommes ou de guerriers²⁴.

4. Signification du vase dans les tombes

Le fait que seulement une partie des tombes à incinération ou à inhumation, des cimetières des VIIe–Xe siècles, de l'Ouest de la Roumanie et du Plateau de Transylvanie, ont contenu des vases d'argile aussi a une double signification. D'une part la présence des vases, brisés ou entiers, dans certaines tombes seulement, à incinération ou à inhumation, a des connotations religieuses. D'autre part, mais ayant la même importance, la présence du vase dans les tombes reflète à la fois des réalités sociales des communautés.

4.1. Perspective religieuse

Dans le Groupe de Mediaș, la fragmentation du vase a été une coutume pratiquée par la famille

²³ Tettamanti 1975, 104–108.

²⁴ Par exemple: Tettamanti, 1975, 104–108; Korošek 1979; Fiedler 1992, 1, 280–296; Rejholcová 1995, 22–27; Sós-Salamon 1995, 22–23; Révész 1996, 186–187; Vlokinská 1996, 313–323; Korošek 1999; Kinific 2002, 115–128; Tomićić 2002, 129–141; Vlokinská 2007, 207–228; Profantová 2007, 191–206.

²² Ciugudean 2007, 257–260, Annexe 1.

du décédé pendant le cérémonial de l'enterrement, auquel assistaient aussi les membres des communautés respectives. Le bris du vase représentait un rituel qui symbolisait la mort de la personne, soulignait un moment important de la vie de la famille qui se séparait du défunt et certainement il marquait à la fois un événement de toute la communauté dont l'enterré avait fait partie.

Le bris rituel du vase se faisait sur le bûcher, lorsque le feu brûlait encore. La fragmentation du vase a pu aussi être due à la chaleur émanée par le feu du bûcher, le vase étant placé à côté du défunt avant d'allumer le feu. Les deux situations sont des explications plausibles pour les traces de calcination secondaire attestée sur les fragments de vases déposés dans les tombes. Probablement, pendant la cérémonie funéraire étaient brisés plusieurs vases. Mais dans la tombe était déposé un seul récipient brisé. Il représentait le vase du défunt. Le vase brisé intentionnellement signifiait la mort de l'individu²⁵. Dans beaucoup de cultures et pendant des périodes différentes de temps, le bris rituel du vase fait partie des rituels de passage d'un état physiologique à autre, dans ce cas, de la vie à la mort²⁶.

De la perspective des croyances magico-religieuses, le dépôt de vases dans certaines tombes à incinération peut être expliqué par les différentes interprétations de la mort par certains membres de la même communauté seulement; par les influences des pratiques d'autres communautés, d'autre ethnie et avec des conceptions religieuses différentes etc. Il n'est pas exclu qu'au niveau des nécropoles birituelles, les tombes à inhumation qui ont contenu près du défunt des vases en céramique entiers aussi aient offert un modèle à ceux qui s'incinéraient. Un exemple dans ce sens, peuvent être citées les tombes à incinération de Bratei – La Zăvoi/le Cimetière n° 2, où, à côté des restes cinéraires déposés sur la terre ou dans des urnes funéraires, ont été placées aussi des pots d'argile entiers, de petites dimensions. Dans la nécropole respective, le dépôt de vases entiers près des cendres humaines peut être attribué aux influences venues du monde avare.

La présence dans la nécropole de Nuşfalău, à l'intérieur de la même tombe, des pots d'argile et des seaux en bois, fixe dans une grande mesure le but de chaque type de récipient dans les conceptions magico-religieuses sur la mort de la communauté respective. Les pots d'argile, même sans la partie supérieure, ont eu le rôle d'emmagasiner les aliments solides, fait autrement prouvé par les

restes de matières organiques sur les parois des vases, et les seaux en bois ont eu le rôle de garder l'eau. Le fait que dans les tombes ont été déposés des vases d'argile avec des aliments, mais aussi des récipients pour garder les liquides, individualise ceux qui ont enterré leurs morts dans les tumulus de Nuşfalău en ce qui concerne la vision sur la mort et sur la vie « d'outre-tombe ». Les défunts étaient accompagnés dans la tombe par la vaisselle apte à déposer des aliments solides mais aussi des liquides, les deux nécessaires en route ou/et dans « la vie ultérieure ».

Les communautés qui ont enterré leurs morts à Alba Iulia, Blandiana – Brod ou à Sebeş (Groupe de Blandiana A), étaient très probablement sédentaires, de sorte que la signification des vases dans les tombes se rapporte strictement au caractère agraire des communautés. Le fait que dans l'économie des nécropoles le nombre de tombes à céramique est grand suppose des conceptions religieuses unitaires concernant « la vie après la mort », partagées par un grand nombre de membres des communautés respectives. De toute façon, les communautés du groupe de Blandiana A, par le fait qu'elles ont enterré leurs morts avec deux ou même trois vases d'argile, chacun d'eux présentant une forme différente (dans la même tombe ont été déposés un vase pour garder des aliments solides et un vase à boire ou pour garder des liquides), suggère les conceptions religieuses particulières du décédé et de sa famille, concernant « la vie ultérieure », différentes de celles de la population qui a incinérât ses morts ou des populations cavalières qui ont inhumé leurs défunts dans la Transylvanie des VIIe–Xe siècles.

Le nombre et la variété des vases des tombes du groupe de Blandiana A préfigurent une vision plus élaborée des communautés respectives sur la nourriture de chaque jour, réfléchi dans la spécialisation des différents récipients en céramique dans la cuisine. Dans les tombes, la famille a déposé, pas obligatoirement la vaisselle privée du décédé, sinon plutôt des récipients qui soient utiles et qui couvrent toutes les nécessités du mort en route vers/ou dans « a vie d'outre-tombe ». Les vases servant à cuisiner, les tasses ou certains vases pour garder les liquides sont en miniature, leur présence dans les sépultures configurant en fait le but que le vase respectif en céramique a eu dans la cuisine de la famille. La plupart des récipients à eau déposés dans les tombes ont des dimensions naturelles, en comparaison avec les pots en miniature, servant à bouillir ou à garder les aliments solides. Il en résulte que les vases pour les liquides déposés dans les tombes devaient être grands, donc contenir le plus grand volume

²⁵ Eisner 1952, 390; Evseev 1999, 330–332.

²⁶ Evseev 1999, 330–332.

possible de liquide (de l'eau, du vin), qui soit suffisant pendant une période le plus longue possible au décédé dans « la vie d'après ». L'importance de l'eau est mise en évidence dans la vie des communautés sédentaires aussi lesquelles inhumaient leurs morts, telles comme sont celles du groupe de Blandiana A. Au niveau des nécropoles birituelles des VIIe–IXe siècles, de la zone du Bas Danube, on a remarqué le fait que dans les tombes à incinération sont plus fréquents les vases pour garder ou pour servir les liquides, en comparaison avec les tombes à inhumation où ont été découverts surtout des vases pour garder des aliments solides²⁷. À partir de ces constatations on a émis l'hypothèse conformément à laquelle l'eau, l'offrande d'eau, a eu un rôle plus important pour ceux qui s'incinéraient, en comparaison avec ceux qui s'inhumaient²⁸.

La singularité du vase dans les tombes avars et dans celles du type Honfoglalás, corroborée avec la dimension réduite des récipients auxquels s'ajoutent aussi les autres objets d'inventaire des tombes, sont des indices qui offrent une image virtuelle du mode de vie de ceux enterrés. Elles préfigurent la mobilité de l'individu et des communautés d'où il provient²⁹. Le bagage mortuaire d'un nomade est constitué par les objets strictement nécessaires dans « la vie d'outre-tombe », raison pour laquelle tant la singularité du vase dans la sépulture que la dimension réduite de celui-ci peuvent recevoir des valeurs symboliques, mettant en relief le rôle que l'objet respectif a eu dans la vie de celui inhumé. Le récipient déposé dans les tombes représente d'une part le vase personnel, utilisé par le défunt durant sa vie, et d'autre part, mais en même temps aussi, le vase symbolise son utilité dans la vie de chaque jour³⁰. Le vase est placé à côté du décédé pour qu'il lui soit utile en route vers/et dans « La vie éternelle ». Le fait que les tombes de guerriers qui ont contenu des vases d'argile destinés à la consommation ou à garder les liquides sont plus nombreuses en comparaison avec d'autres tombes qui ont contenu des pots qui se prêtent à garder les aliments solides, met en évidence l'importance de l'eau pour les guerriers cavaliers avars. L'eau est l'essence de la vie³¹. Dans la mythologie, l'eau a une série de qualités magiques inclusivement celles de guérison ou de purification du corps humain ou du lieu qui allait

être utilisé dans de divers buts, inclusivement de la tombe³².

Le fait que tant au niveau des nécropoles à inhumation de l'époque avar que de celles de la période Honfoglalás et de la Première Phase de la culture Bjelo-Brdo, presque tous les vases ont été déposés entiers suggère que les membres de la communauté avaient la conscience du rôle du vase dans « la vie ultérieure ». Il devait être entier pour être utile au défunt, pour qu'il puisse l'utiliser dans de bonnes conditions.

Pour le Xe siècle, on observe le fait que les récipients des tombes sont surtout des pots qui se prêtent à garder les aliments solides. Dans la deuxième moitié du Xe siècle à côté des pots sont présents aussi les vases utilisables pour servir certains plats. Ils ne manquent pas, mais il y a très peu de vases destinés aux liquides (des pots, des carafes et des tasses). La diversité des formes céramiques suppose une vision plus élaborée sur la cuisine quotidienne des communautés de la Transylvanie de la deuxième moitié du Xe siècle, réfléchi aussi dans le domaine funéraire.

Le bris total ou partiel des vases et leur dépôt ultérieur dans les tombes, situation rare dans les cimetières du VIIIe siècle et rencontrée plus souvent dans les nécropoles du Xe siècle, se trouve comme phénomène dans une série de tombes des nécropoles du centre de l'Europe datées aux IXe–Xe siècles³³. Les fonds des vases à parois plus hauts peuvent être interprétés comme récipients ayant un rôle figuratif dans la conservation des aliments solides ou utilisables comme vase duquel le défunt pouvait manger pendant « la vie d'après ». Au niveau du Xe siècle, le bris intégral du vase en céramique peut symboliser la mort du défunt. De même la fragmentation du récipient en céramique est un effet des conceptions magico-religieuses sur la vie et sur la mort des communautés de la période de temps respective³⁴.

4.2. *Perspective sociale*

La présence ou l'absence du vase dans les tombes pourrait être interprétée aussi de la perspective du statut social de ceux enterrés.

Dans le Groupe de Mediaș, la présence de la céramique dans les tombes soutient elle-même un statut social supérieur que les défunts ont eu dans la communauté, vu que les familles se sont permis d'enterrer leurs morts avec des vases d'argile aussi.

²⁷ Fiedler 1992, 1, 297.

²⁸ Fiedler 1992, 1, 297.

²⁹ Young 1977, 59–60; Allios 2004, 133.

³⁰ Young 1977, 36–40; Evseev 1999, 330–332; Mathiaut-Legros 2007, 114–115.

³¹ Evseev 1999, 330–332.

³² Evseev 1999, 330–332.

³³ Vlokinská 1996, 318–320; Vlokinská 2007, 207–208; Profantová 2007, 191–202.

³⁴ Vlokinská 1996, 314, 319–320.

J'ai parlé des influences que les slaves du Groupe de Mediaș avaient supportées certainement de la part d'autres ethnies, dans ce cas les Avars, avec lesquels ils ont cohabité en Transylvanie. Les influences se manifestent inclusivement dans le domaine du dépôt de céramique dans les tombes. On sait que pour les périodes de temps les plus lointaines, les premiers qui adoptaient quelque chose de nouveau, venu d'autres communautés, étaient les élites sociales et militaires. Il est très probable que ceux enterrés avec de la céramique des nécropoles du Groupe de Mediaș faisaient partie de l'élite de la société. En plus, les élites ont inhumé leurs enfants, plaçant à côté d'eux des vases d'argile aussi, en vue de mettre en évidence inclusivement le statut, mais aussi pour qu'ils leur soient utiles dans « la vie ultérieure », croyance qu'ils commençaient à partager.

Certainement, ceux qui ont été enterrés dans les tumulus de grandes dimensions de Nușfalău ont été des personnes importantes, conformément aux artefacts métalliques déposés dans les cistes funéraires à côté des restes cinéraires. Ceux brûlés ont été très bien soignés, fait qui résulte du dépôt de récipients spéciaux: des seaux en bois pour l'eau, des vases d'argile pour les aliments solides.

Le fait que, dans l'économie des nécropoles du Groupe de Blandiana A, le nombre de tombes à céramique est grand reflète une uniformisation des conceptions religieuses au niveau des communautés. De même, le grand nombre de tombes à céramique préfigure un statut social relativement uniforme dans les communautés, autrement dit beaucoup de familles de la communauté avaient des ressources qui leur ont permis d'enterrer leurs morts avec des vases d'argile aussi, même avec deux ou trois récipients, ce qui signifie le désir d'offrir à celui décédé un confort augmenté dans « la vie ultérieure ».

Dans les nécropoles avars et du type Honfoglalás, les récipients en céramique sont rencontrés notamment dans les tombes des guerriers, mais aussi des femmes, avec un riche inventaire funéraire. Le statut social des guerriers ne peut pas être contesté dans la société avare ou magyare. Les femmes enterrées avec des pots d'argile aussi appartenaient certainement à l'élite militaire des communautés respectives, en comparaison avec les autres défrites de la communauté, lesquelles bien qu'elles aient été enterrées avec de différentes type de bijoux n'ont pas été accompagnées dans la sépulture de vases d'argile aussi. Le fait que les vases d'argile apparaissent dans les tombes de guerriers et de femmes riches aussi confirme la supposition que la pratique du dépôt de vases dans les tombes a constitué un apanage des élites.

Il est intéressant à remarquer qu'au niveau des nécropoles à inhumation des VIIe–VIIIe siècle et de la période 930–960 il y a des tombes avec un riche inventaire de métaux, mais il y manque les vases d'argile.

Le plus probablement les tombes riches en artefacts métalliques et en même temps à céramique aussi désignent quelques membres des élites militaires, sociales et politiques seulement, plus précisément les familles dirigeantes. Les autres défrites enterrés avec des objets précieux, mais sans céramique, peuvent être des membres de rang inférieur qui faisaient partie des suites militaires et politiques des communautés de l'époque.

Peut-être, au début, le dépôt du vase dans la tombe ait été aussi une mode de l'époque, apportée par les avars de l'Est de l'Europe ou empruntée par les élites avars des Germains de Pannonie, ou du Nord du bassin du Danube Moyen et de Transylvanie, hypothèse dont la validité reste à établir à l'avenir. La présence des vases d'argile dans certaines tombes magyares seulement de la première moitié du Xe siècle du Nord de la Pannonie³⁵ est un reflet des coutumes que les élites magyares ont reçues dans les steppes euro-asiatiques et qu'ils ont apportées dans leur nouvelle patrie de l'Europe centrale³⁶.

En Transylvanie, dans la deuxième moitié du Xe siècle, le nombre de tombes à céramique s'accroît, en comparaison avec la situation de la première moitié du Xe siècle. En même temps, la vaisselle apparaît aussi dans les sépultures qui ne peuvent pas être attribuées aux guerriers ou aux riches seulement. Le phénomène peut être dû aux influences venues de la part de l'ethnie slave, qui pratiquait à grande échelle le dépôt de vases dans les tombes aux Xe–XIe siècles³⁷ et avec lesquelles les Hongrois cohabitaient déjà dans la deuxième moitié du Xe siècle.

Pour expliquer l'augmentation du nombre de tombes à céramique doit être pris en compte aussi le fait que dans la deuxième moitié du Xe siècle a eu lieu une uniformisation sociale relative au niveau des communautés humaines dans l'espace qu'on examine, l'élévation du standard de vie des membres des communautés, ce qui a permis à un plus grand nombre de familles d'enterrer leurs morts avec des vases d'argile inclusivement. On a remarqué qu'aux IXe–Xe siècles, dans certaines zones de l'Europe centrale habitées par les slaves,

³⁵ Révész 1996, 186–187.

³⁶ Khalikova 1972, 177–194; Khalikova 1976, 53–78.

³⁷ Vlokinská 1994, 83–92; Vlokinská 1995, 35–38; Vlokinská 1996, 313–323; Vlokinská 2005, 79–97; Vlokinská 2007, 207–228; Profantová 2007, 191–206.

les vases d'argile ont été déposés tant dans les tombes des élites que des hommes du peuple³⁸.

Malgré cela, les tombes à céramique datées dans la deuxième moitié du Xe siècle restent réduites en nombre dans l'économie des cimetières. Même si la pratique de déposer des vases d'argile dans les tombes n'est plus un attribut des élites, pourtant, le fait que le nombre de tombes à céramique est inférieur à celui des tombes sans céramique suppose que, dans la deuxième moitié du Xe siècle aussi, le vase dans la tombe reste un attribut exclusif de quelques membres de la communauté.

Même si le geste religieux a motivé le dépôt du vase dans les tombes, le côté sociale du phénomène ne peut pas être nié. Même si le vase dans la tombe ne peut pas être considéré comme un apanage de ceux puissants et riches dans tous les cas, la dimension sociale de la pratique du dépôt de vases dans les tombes constitue une explication plausible pour la présence ou l'absence de la céramique dans les tombes³⁹.

Les différences sociales au sein d'une communauté, réfléchies inclusivement par la présence ou l'absence du vase ou des vases à l'intérieur des tombes, par la qualité et par la fonctionnalité des récipients, ont été remarquées pour les Ve–VIIe/VIIIe siècles, pour des zones de l'Ouest de l'Europe⁴⁰ ou au niveau des nécropoles des IXe–Xe siècles de la Moravie et de la Bohême⁴¹.

5. Connotations du geste de déposer le vase céramique dans les tombes

Pour les périodes historiques antérieures au Bas Moyen Âge, la coutume de déposer de la céramique à l'intérieur des tombes est associée aux conceptions religieuses païennes des communautés de diverses zones de l'Europe⁴². Pour l'Ouest de l'Europe, la pratique du dépôt des vases d'argile à l'intérieur des sépultures a cessé à la fin du VIIe siècle, le phénomène étant dû aux interdictions venues de la part de l'église chrétienne⁴³. Dans le même espace ouest-européen, le phénomène de

déposer des vases en céramique à l'intérieur des tombes réapparaît au XIe siècle, il est documenté au XIIe siècle aussi, étant accepté par l'église chrétienne, mais le vase dans la tombe recevant seulement le rôle de récipient pour déposer l'eau bénite, par exemple⁴⁴.

Dans la zone centrale et du Sud-est de l'Europe, la pratique du dépôt de vases en céramique dans les tombes est un phénomène saisissable sans cesse durant tout le premier millénaire, le phénomène étant interprété comme une manifestation religieuse païenne, perpétuée tout au long des siècles⁴⁵. La coutume de déposer des vases d'argile dans les tombes des cimetières du centre de l'Europe disparaît à un moment donné au début ou durant le XIe siècle, le fait étant dû aux prescriptions chrétiennes⁴⁶. En Moravie et en Bohême, par exemple, les premiers qui renoncent à déposer des vases d'argile dans les tombes sont les familles nobles, de toute façon les élites politiques et militaires qui ont adopté plus tôt et qui ont respecté avec plus de rigueur les dogmes chrétiens⁴⁷. En Transylvanie, conformément à l'actuel stade de recherche, les vases d'argile n'apparaissent plus dans les cimetières ou dans les séquences chronologiques de quelques cimetières qui débutent dans la première décennie du XIe siècle. Il est possible que les rigueurs du christianisme aient produit leur effet au niveau des communautés transylvaines du XIe siècle, immédiatement après la christianisation officielle des Hongrois. En Banat, sont mentionnés seulement des cas isolés de tombes à céramique qui datent des XIe–XIVe siècles⁴⁸.

Pour les derniers siècles du premier millénaire chrétien, à l'Ouest de la Roumanie et dans le Plateau de Transylvanie, la présence du vase d'argile ou son absence des tombes ne suppose pas automatiquement une division des sépultures en chrétiennes, celles sans vases, et païennes, celles avec des vases. Les Slaves des VIIe–Xe siècles du territoire de Transylvanie ont enterré leurs morts selon les plus authentiques modèles païens (l'incinération). Le fait qu'ils ont commencé à inhumer surtout les enfants n'a rien à voir avec le christianisme. L'inhumation et le vase d'argile dans

³⁸ Vkolinská 1996, 313–331; Vlokinská 2007, 207–228; Profantová 2007, 191–206.

³⁹ Mathiaut-Legros 2007, 116–124; Wicherek 2007, 131–144.

⁴⁰ Young 1977, 51; Mathiaut-Legros 2007, 123; Wicherek 2007, 142–144.

⁴¹ Profantová 2007, 191–206.

⁴² Young 1977, 46–47; Minić 1978, 94–95; Young 1997, 16, 20, 22; Colardelle 1983, 356–370; Dierkens-Périn 1997, 79–95; Zugravu 1997, 428, 463, 499–500; Allios 2004, 131–136; Wicherek 2007, 142–143; Postică 2008, 145.

⁴³ Young 1977, 53–54; Colardelle 1983, 358; Mathiaut-Legros 2007, 115–124; Wicherek 2007, 131, 142–144.

⁴⁴ Young 1977, 46–47, 56; Colardelle 1983, 358; Young 1997, 16; Allios 2004, 135–136.

⁴⁵ Tettamanti 1975, 111–112; Young 1977, 59–61; Minić 1978, 94–95; Young 1997, 16, 20, 22; Zugravu 1997, 428, 463, 499–500; Allios 2004, 133; Wicherek 2007, 142–143; Postică 2008, 145.

⁴⁶ Kiss 1969, 178; Kvassai 1984, 173; Profantová 2007, 191–193, 204.

⁴⁷ Profantová 2007, 192–193, 204.

⁴⁸ Oța 2008, 62, 141–142.

les tombes dénote un changement de visions sur la mort de quelques membres des communautés respectives seulement. Dans les mêmes nécropoles birituelles slaves de Transylvanie, dans le cadre du groupe qui s'inhumait, le dépôt du vase s'est appliqué au niveau des enfants seulement, fait qui met en évidence des croyances religieuses à part et des modalités différentes de traitement de ceux décédés prématurés.

Même si l'on se réfère à la pénétration du christianisme au sein de la population avar⁴⁹, ses nécropoles, l'inventaire des tombes, avec ou sans vases, présentent des communautés qui ont enterré leurs morts selon les plus authentiques rituels païens. Tout aussi païennes étaient les communautés qui forment le groupe de Blandiana A que celles dont les nécropoles datent du Xe siècle.

De la perspective des faits présentés ci-dessus, les nécropoles du Groupe de Ciunbrud sont intéressantes, datées dans la deuxième moitié du IXe siècle. Tant dans le cimetière de Ciunbrud que dans celui d'Orăștie – Dealul Pemilor/X8, aucune des tombes creusées n'a pas contenu de vases en céramique déposés à côté des défunts. Quelque temps avant, le cimetière de Ciunbrud a été attribué à des chrétiens, adeptes ou disciples de Cyrille et de Méthode, persécutés en Grande-Moravie et réfugiés en Transylvanie⁵⁰. Certainement les deux cimetières de Ciunbrud et d'Orăștie – Dealul Pemilor/X 8, peuvent être attribués à des communautés moraves impliquées dans le contrôle et dans le commerce du sel de Transylvanie, après la décomposition du Khaganat avar⁵¹. Mais, il reste à confirmer par des futures recherches si les deux communautés étaient en même temps chrétiennes. En Grande-Moravie, dans les nécropoles contemporaines aux deux cimetières de Ciunbrud et d'Orăștie – Dealul Pemilor/X 8, la pratique du dépôt de vases en céramique dans les tombes est bien attestée.

* * *

Dans toute l'histoire de l'humanité le vase d'argile a constitué et constitue encore un objet utilisé pendant les plus importants moments de la vie de l'homme, tant au niveau privé qu'au niveau de toute la communauté de laquelle faisait partie l'individu⁵². Ainsi, le vase d'argile ou en métal a été présent dans toutes les trois grandes « périodes

de passage » de la vie de l'homme et aussi durant beaucoup des manifestations religieuses des populations du monde. Le récipient en céramique est vu comme un symbole de l'utérus où se forme une nouvelle vie et, déposé à l'intérieur de la tombe, il devient un « vase symbolique », qui contient « l'élixir de la vie », étant un réservoir de vie utile à la renaissance du décédé⁵³. Le vase est fait en argile mélangée avec de l'eau et brûlée ensuite au feu ou séchée au soleil, il est donc une synthèse des éléments essentiels et il reçoit un symbole cosmique⁵⁴.

La sémiotique de la mise d'un vase entier ou brisé à côté du défunt a reçu au cours du temps beaucoup d'interprétations. Mais le geste en soi a à la base les conceptions des différentes communautés concernant « la vie d'au-delà », vue d'une manière différente par les populations du monde⁵⁵. Le vase funéraire, comme tous les récipients qui participent à la cérémonie d'enterrement, devient une métonymie de celui parti pour le monde d'au-delà⁵⁶. Pour l'Ouest de l'Europe, pendant la période qui s'étend jusqu'à la fin du VIIe siècle, la présence des vases d'argile dans les tombes a été interprétée comme une caractéristique du mode de vie du défunt et implicitement de la communauté d'où il provient⁵⁷. Le vase ou les vases des tombes ont été interprétés comme des récipients personnels qui ont suivi le décédé dans la tombe ou bien des vases offerts au défunt⁵⁸. Le dépôt du vase dans les tombes signifie aussi la solidarité des vivants avec les morts, des membres de la famille avec le défunt passé au « monde d'au-delà »⁵⁹. Dans la société allemande, le vase de la tombe symbolisait la propriété du défunt⁶⁰. On voulait que le décédé soit suivi dans la tombe par les principaux accessoires nécessaires dans la vie « d'outre-tombe »⁶¹. La vaisselle était utile pour qu'il puisse participer aux « cieux » au « festin d'immortalité ». Aux XIe–XIIe siècles, dans l'espace ouest-européen, dans certaines tombes chrétiennes seulement, on déposait un seul vase, ayant l'attribut de garder de différents

⁴⁹ Rusu 1997, 233–234.

⁵⁰ Rusu 1971, 724.

⁵¹ Pinter 1998, 142–143; Pinter – Boroffka 1999, 313–330; Pinter – Boroffka 2001, 319–346.

⁵² Evseev 1999, 330–332.

⁵³ Evseev 1999, 330.

⁵⁴ Evseev 1999, 330.

⁵⁵ Chevalier-Gheerbrant 1995, 429.

⁵⁶ Evseev 1999, 330.

⁵⁷ Young 1977, 37–38, 59–61; Young 1997, 16, 20, 22; Allios 2004, 133; Mathiaut-Legros 2007, 113–125; Wicherek 2007, 131, 142–144.

⁵⁸ Young 1977, 37–38, 59–61; Young 1997, 16, 20, 21–22; Evseev 1999, 330–332; Allios 2004, 133; Mathiaut-Legros 2007, 113–125; Wicherek 2007, 131, 142–144.

⁵⁹ Young 1997, 21–22.

⁶⁰ Young 1977, 37–38, 55, 59–61; Allios 2004, 133; Mathiaut-Legros 2007, 114–115.

⁶¹ Evseev 1999, 224–226, 298–299, 330–332

liquides considérés sacrés, ou des récipients qui se prêtaient à l'illumination⁶².

Pour les nécropoles birituelles du Groupe de Mediaș, la signification magico-religieuse du bris du vase et du dépôt des fragments céramiques dans les tombes à incinération était différente de ce que symbolisaient les vases déposés entiers à l'intérieur des sépultures à inhumation. Le fait que dans les tombes à incinération la céramique a été brisée et ultérieurement déposée dans la tombe exclut leur interprétation comme vases ayant le rôle de garder les éventuelles offrandes d'eau, viande ou céréales. Les bris rituels du vase suppose une conception spéciale en ce qui concerne « la vie d'après », un univers où le défunt n'avait pas besoin de vaisselle. Le vase brisé appartenait au décédé⁶³ et la fragmentation signifiait d'une part la mort de la personne respective et très probablement il suggérait aussi le fait que le décédé n'en avait plus besoin dans « la vie ultérieure ». Les ethnographies expliquent le bris rituel du vase pendant l'enterrement comme une coutume ancienne qui signifiait aussi parmi d'autres le désir de la communauté de stopper le retour des morts parmi les vivants⁶⁴.

Les vases présents dans les tombes des nécropoles du groupe de Blandiana A, par leur nombre et par leur utilité différente, voulaient symboliser la vaisselle utilisée par le décédé pendant la vie. Ceux qui ont effectué les enterrements ont déposé dans les tombes des vases, lesquels par leur forme indiquaient sans doute leur utilité dans la vie quotidienne. On a déposé dans la tombe un récipient pour les aliments solides, combiné avec un autre pour manger, boire ou pour verser ou garder les liquides. Les deux ou trois vases déposés dans les tombes corroborés avec la destination différente des vases singularisent les communautés du groupe de Blandiana A dans le paysage archéologique de Transylvanie, en ce qui concerne la vision sur la mort. Dans les tombes, la famille a déposé, pas obligatoirement la vaisselle privée du décédé, sinon plutôt des récipients qui soient utiles et qui couvrent toutes les nécessités du décédé en route vers/ou dans « la vie d'outre-tombe ».

Le vase déposé entier dans les tombes des nécropoles avars ou Honfoglalás symbolisait l'objet personnel utilisé par le défunt durant la vie et en même temps le récipient signifiait le but de son emploi dans la vie de chaque jour. Le vase est offert par la famille du décédé pour qu'il lui serve

en route vers /et dans « la vie éternelle ». Le fait que dans les tombes respectives a été déposé un seul vase met en relief la vie austère d'un nomade ou ses réminiscences au niveau de la deuxième moitié du Xe siècle, réfléchi dans la tombe aussi. De toute façon, le vase de la tombe suppose des visions concernant l'existence d'une « vie ultérieure » à la mort, où l'on avait besoin inclusivement des récipients utiles pour pouvoir s'entretenir en route vers /et dans « la vie éternelle ».

Le fait que la céramique symbolisait et accomplissait certaines fonctions dans les rituels funéraires dans la deuxième moitié du premier millénaire après J.C. est mis en relief aussi par sa présence dans les tombes du type cénotaphe des cimetières de Bratei, de Mediaș, d'Orăștie, de Sânandrei, de Someșeni et de Turdaș. Même si c'étaient des tombes symboliques (sans le corps humain), les membres de la famille ont déposé dans la fosse des vases d'argile, ce qui confirme la sémiotique magique du vase, les pouvoirs conférés au récipient en céramique dans la renaissance ou pour offrir une vie confortable à celui décédé dans « le monde d'au-delà ».

La pratique du dépôt de céramique à côté des chevaux inhumés, comme le cas de Bratei – La Zăvoi/le Cimetière n° 2, se retrouve dans le monde avar. On suppose qu'on a à faire avec un cheval spécial dans la communauté, ayant des pouvoirs magiques, un cheval qui a été enterré d'une manière spéciale⁶⁵, étant accompagné dans la sépulture inclusivement par un vase d'argile qui lui assure figurativement l'eau ou peut-être la nourriture nécessaires en route vers /ou dans « la vie d'après ».

* * *

En général, les vases d'argile déposés dans les tombes ont été considérés des ustensiles ayant le rôle de garder les aliments solides ou liquides, que les décédés utilisent dans le monde d'outre-tombe (dépôt alimentaire pour satisfaire « la faim ou la soif des morts »)⁶⁶.

Pour les vases découverts dans les tumulus de Nușfalău, on mentionne que les parois intérieures présentaient des traces de matières organiques, ce qui suppose le dépôt de l'offrande alimentaire à l'intérieur des pots.

Pour trois pots, tous datés au Xe siècle, on spécifie qu'ils ont contenu à l'intérieur des matières organiques (Cluj – Str. Gen. Tr. Moșoiu, des

⁶² Young 1977, 46–47, 56; Colardelle 1983, 358; Allios 2004, 135–136.

⁶³ Eisner 1956, 390.

⁶⁴ Evseev 1999, 330–331.

⁶⁵ Sós-Salamon 1995, 102–111.

⁶⁶ Young 1977 46–47; Colardelle 1983, 356–370; Zugravu 1997, 428, 463, 499–500; Allios 2004, 136; Profantová 2007, 196–197.

ossements animaux; Alba Iulia – Str. Brândușei/ Première phase, des coquilles d'œuf; Valea lui Mihai, des coquilles d'œuf).

À l'exception de ceux mentionnés antérieurement, tous les autres vases qui proviennent des tombes des nécropoles transylvaines datées aux VIIe-Xe siècles, n'ont pas contenu à l'intérieur de restes de grains ou d'autres aliments. On ne précise en aucun cas que dans les tombes à céramique aient été découverts des grains de différentes plantes, dans l'idée que, initialement, les grains aient été déposés dans les vases et pour diverses raisons ils se soient versés à l'intérieur de la tombe. L'offrande animale a été déposée (avec les exceptions précisées ci-dessus), à côté du corps humain et non pas dans le vase. Si au moment du dépôt dans la tombe les récipients ont été remplis de liquides, ceux-ci se sont évaporés au cours du temps.

L'analyse de la céramique des nécropoles de Transylvanie, datées aux VIIe-Xe siècles, met en relief le fait que la plus grande partie des vases d'argile déposés dans les tombes sont des miniatures. Elles imitent en fait les originaux utilisés dans la vie quotidienne. Il est très plausible que l'on voulait que les vases des tombes symbolisent seulement le rôle de garder l'offrande alimentaire ou les liquides. La présence des vases en miniature dans les tombes symbolise en fait leur utilité dans la vie de chaque jour dans le cadre des communautés d'où provenaient les décédés. Cela se conjugue avec la sémiotique ancestrale du récipient en céramique, les communautés de l'époque n'ignorant pas la croyance concernant les pouvoirs magiques du vase dans la renaissance humaine⁶⁷.

Les dimensions réduites des vases, le fait qu'ils ne présentent pas de traces d'utilisation dans la cuisine, le fait qu'ils imitent la vaisselle utilisée dans la vie quotidienne, le fait qu'ils n'ont pas contenu d'offrandes alimentaires, soutiennent que les récipients en céramique en discussion peuvent être considérés par eux-mêmes une offrande funéraire. En fait, le symbole ancestral du vase avec des pouvoirs dans la renaissance humaine se conjugue avec celui de garder même symboliquement les principaux éléments qui contribuent à l'apparition et le maintien de la vie, spécialement l'eau, mais aussi de différents aliments solides. Certains vases déposés dans les tombes comportent sur les parois externes des traces de cuisson secondaire. Le feu ne provient pas du fait que les récipients aient été utilisés dans la cuisine. La cuisson secondaire des parois des vases est due aux libations ou à d'autres pratiques funéraires exécutées par les vivants au-dessus du

feu, pendant le rituel de l'enterrement⁶⁸. Les qualités purificatrices du feu, comme les divers rituels religieux par lesquels la céramique était passée par le feu sont attestés dans de diverses périodes de temps et sur de larges espaces géographiques, inclusivement dans l'Europe des Ve-Xe siècles⁶⁹.

Le phénomène de déposer des vases en céramique, entiers ou brisés, dans certaines tombes seulement et dans quelques-unes des nécropoles de Transylvanie seulement, a à voir avec les croyances magico-religieuses des communautés qui ont enterré leurs morts dans les cimetières respectifs, tout cela sur le fond de la différenciation sociale dans le cadre des populations respectives. La présence de la céramique dans les cénotaphes et dans la tombe du cheval est un autre exemple qui met en évidence le rôle important que le récipient en céramique a eu dans les rituels funéraires et dans le culte des morts. Il y a eu sans doute des influences réciproques au niveau des communautés, manifestées inclusivement dans le domaine religieux, influences saisissables inclusivement au niveau de la coutume de déposer des vases en céramique à l'intérieur des tombes.

Les vases d'argile déposés à côté des urnes funéraires, à côté des amas d'ossements humaine brûlés placés directement sur la terre ou à côté des défunts inhumés, peuvent être inclus dans la catégorie des offrandes funéraires. Le vase d'argile a eu durant toute l'histoire de l'humanité de divers symboles magico-religieux, ayant des attributions bénéfiques pour la condition humaine. Tous ces attributs du vase étaient connus par les communautés de la Transylvanie des VIIe-Xe siècles. Les membres de la famille ont mis dans les tombes des vases, conscients des significations magico-religieuses des récipients respectifs, nécessaires au décédé en chemin et/ou dans « la vie éternelle ». La multitude, la variété, mais surtout les dimensions réduites des vases en céramique (dans la plupart des cas ce sont des vases en miniature), découverts dans les cimetières de l'Ouest de la Roumanie et du Plateau de Transylvanie, qui peuvent être datés aux VIIe-Xe siècles, permettent la formulation de l'hypothèse concernant l'existence des maîtres potiers qui produisaient aussi de la céramique destinée uniquement au domaine funéraire.

Traduit par Alina Nemeș

⁶⁷ Evseev 1999, 330–332.

⁶⁸ Young 1977, 30–36; Allios 2004, 135–136; Vlokinská 1996, 319–320.

⁶⁹ Young 1977, 30–36; Allios 2004, 135–136; Vlokinská 1996, 319–320.

BIBLIOGRAPHIE

- Allios 2004
D. Allios, *Le villan et son pot. Céramiques et vie quotidienne au Moyen Âge*, Rennes (2004).
- Anghel-Ciugudean 1987
Gh. Anghel, H. Ciugudean, Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba), *Apulum*, XXIV (1987), 179–196.
- Avar Finds 1975
E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* (ed I. Kovrig), vol. 1, Budapest (1975).
- Béreš 1985
J. Béreš, Keramika na tzv. avarských pohrebiskách a sídliskách zo 7.–8. stor. na Slovensku, *SLArch*, XXXIII, 1, (1985), 15–70.
- Budinský-Krička – Točic 1991
V. Budinský-Krička – A. Točic, *Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches*, Nitra (1991).
- Chevalier – Gheerbrant 1995
J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dictionar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, III, P-Z, București (1995).
- Ciugudean 2006
H. Ciugudean, Necropola de la Alba Iulia – „Stația de Salvare”/The Necropolis from Alba Iulia – “Stația de Salvare”. In: H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu (Coordonatori/Editors), *Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania/Habitat-Religion-Ethnicity: 9th–11th Century archaeological finds in Transylvania*. Catalog de expoziție/Exhibitions Catalogue, Alba Iulia (2006), 12 – 32.
- Ciugudean 2007
H. Ciugudean, Pottery offerings in the Early Middle Age cemetery of Alba Iulia – “Stația de Salvare”. In: C. Cosma (Ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st Millennium AD. Cultural artefacts and local identities*. Cluj-Napoca (2007), 243–262.
- Colardelle 1983
M. Colardelle, *Sépulture et traditions funéraires du Ve au XIIIe siècle ap. J.-C. dans les Campagnes des Alpes Françaises du Nord (Drôme, Isère, Savoie, Haute-Savoie)*, Grenoble (1983).
- Cosma 2002
C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H.*, Cluj-Napoca (2002).
- Cosma 2006–2007
C. Cosma, Die Gräberfelder von Köttlach-Typ aus West- und Nordwestrumänien, *EphNap*, XVI–XVII, (2006–2007), 227–253.
- Čilinská 1966
Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava (1966).
- Dierkens – Périn 1997
A. Dierkens, P. Périn, Death and burial in Gaul and Germania, 4th–8th century. In: L. Webster and M. Brown (Ed.), *The Transformation of the Roman World AD 400–900*, London (1997), 79–95.
- Dragotă 2005
A. Dragotă, Aspecte funerare la Alba Iulia în secolele X–XI. In: Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. E. Țiplic (Coord.), *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, București (2005), 157–169.
- Dragotă 2006
A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și în Europa centrală și de sud-est (sec. IX–XI p. Ch.)*, Alba-Iulia (2006).
- Dragotă et alii 2009
A. Dragotă, G. T. Rustoiu, M. Drîmbărean, V. Deleanu, S. Oța, *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – Str. Brândușei. Cercetările arheologice din anii 1997–2008*, Alba Iulia (2009).
- Eisner 1952
J. Eisner, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohrebiste*, Bratislava (1952).
- Evseev 1999
I. Evseev, *Enciclopedia semnelor și simbolurilor culturale*, Timișoara (1999).
- Fiedler 1992
U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der Unteren Donau*, Teil 1–2, UPA, Bonn (1992).
- Fiedler et alii 1993
U. Fiedler, M. Passlick, A. Richter, Beiträge zur Formenentwicklung der awarenzeitlichen Grabkeramik, *ArchAust*, 77, (1993), 243–275.
- Garam 1979
É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, Fontes Archaeologici Hungarie, Budapest (1979).
- Garam 1995
É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Budapest (1995).
- Gáll 2001
E. Gáll, Sistemul cronologic al descoperirilor de secol X din Bazinul Transilvan, *Apulum*, XXXVIII/2, (2001), 1–14.
- Gáll 2004–2005
E. Gáll, Burial customs in the 10th–11th centuries in Transylvania, Crișana and Banat, *Dacia*, N.S., XLVIII–XLIX, (2004–2005), 335–454.

- Giesler 1981
J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken, *PZ*, 56, (1981), 1.
- Halikova 1976
E. A. Halikova, Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez, *ArchÉrt*, 103, (1976), 1, 53–78.
- Heitel 1994–1995
R. Heitel, Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien, *Dacia*, N.S., XXXVIII–XXXIX, (1994–1995), 389–439.
- Horedt 1956
K. Horedt, Avarii în Transilvania, *SCIV*, VII, 3–4, (1956), 393–406.
- Horedt 1958
K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Sec. IV–XIII*, București (1958).
- Horedt 1966
K. Horedt, Die Ansiedlung von Blandiana, rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z., *Dacia*, N.S., X, (1966), 261–289.
- Horedt 1968
K. Horedt, Das Awarenproblem in Rumänien, *StZ*, 16, (1968), 103–120.
- Horedt 1976
K. Horedt, Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen, *ZfA*, 10, (1976), 1, 35–57.
- Horedt 1979
K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. in Siebenbürgen, Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 Septembre 1975*, Tome 1, 385–394, Bratislava (1979).
- Horedt 1986
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn (1986).
- Jelínková 1999
D. Jelínková, *Slovanské pohřebiště z 9. až 12. století v Mušově*. Katalog, Brno (1999).
- JUHÁSZ 1995
I. Juhász, *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*. Monumenta Avarorum Archaeologica, vol. 1, Budapest (1995).
- Khalikova 1972
E. A. Khalikova, *Composant ethnique commun dans les populations de Bulgarie de la Volga et de la Hongrie du Xe siècle*, « Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle ». Session scientifique de l'Union Internationale Archéologique Slave. Szeged, 27–29 Avril 1971, Budapest (1972), 177–194.
- Kiss 1969
A. Kiss, Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbeken des 10–11. Jahrhunderts, *MFME*, (Szeged), (1969), 2, 175–182.
- Kiss 1977
A. Kiss, Avar Cemeteries in Country Baranya. In: I. Kovrig (ed.), *Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary*, vol. 2, Budapest (1977).
- Kiss – Somogyi 1984
G. Kiss, P. Somogyi, *Tolna megyei avar temetők/ Avarische Gräberfelder im Komitat Tolna*. Dissertationes Pannonicae, Series III, vol. 2, Budapest (1984).
- Knific 2002
T. Knific, Lončenina v zgodnjesrednjeveških grobovih na Slovenskem/Die Keramik in den frühmittelalterlichen Gräbern in Slowenien. In: M. Guštin (Uredil/Hrsg.), *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp /Die Frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Ljubljana (2002), 115–128.
- Korošek 1979
P. Korošek, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika Karantanskih Slovanov*, Ljubljana (1979).
- Korošek 1999
P. Korošek, *Nekropola na Ptujem Gradu. Turnirski prostor/Das Gräberfeld an dem Schlossberg von Ptuj-Turnierplatz*, Ptuj (1999).
- Kvassay 1984
J. Kvassay, *Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, Interaktionen der Mitteleuropäischen Slawen und Anderen Etnicka im 6.–10. Jahrhundert, Symposium. Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983, Nitra (1984), 173–178.
- Mathiaut-Legros 2007
A. Mathiaut-Legros 2007, La céramique dans la tombe du Bas-Empire à l'époque mérovingienne (IIIe–VIIIe siècle après J.–C.), dans la moitié nord de la Gaule. In: C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st Millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca (2007), 113–129.
- Minić 1978
D. Minić, Keramičke posude kao grobni prilozi na srednjovekovnim nekropolama u Srbiji/Pottery as Grave Goods in Medieval Necropolises in Serbia, *GGB*, XXV, (1978), 87–95.
- Nepper 2002,
M. Nepper Ibolya, *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*, Budapest-Debrecen (2002), 1–2 rész.

- Nevizánsky 1991
G. Nevizánsky, *Kostrové pohrebisko z doby avarskej ríše vo Vyškovciach nad Iplon, K problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*, Nitra (1991), 103–165.
- Oța 2008
S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (Secolele X-XIV)*, Sibiu (2008).
- Pinter 1998
Z. K. Pinter, Piese de armament și echipament militar de proveniență carolingiană din valea Mureșului, *SCIVA*, 49, 2, (1998), 135–144.
- Pinter – Boroffka 1999
Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, Neue Mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8. In: N. Boroffka und. T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur Älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Verlag Marie Leidorf GmbH – Rahden/Westf, Berlin (1999), 313–330.
- Pinter – Boroffka 2001
Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, Necropola de tip Ciumbrud de la Orăștie – „Dealul Pemilor”, *Punct X8, Apulum*, XXXVIII/1, (2001), 319–346.
- Postică 2008
Gh. Postică, Spiritualitate medievală timpurie în spațiul pruto-nistean, *Tyragetia*, S.N. II [XVII], 1, (2008), 131–154.
- Premk et alii 1984
A. Premk, P. Popović, L. Bjelalak, Vajuga – Pesak. *Fouilles de sondage de 1980*, V. Kondić (Editeur en chef), Cahiers des Portes de Fer, Beograd (1984), 118–124.
- Profantová 2007
N. Profantová, Deposits of ceramic and wooden pots as one most important offerings for the “last way for the afterlife” in the 9th–10th century in the Middle Bohemia. In: C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st Millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca (2007), 191–206.
- Rejholcová 1995a
M. Rejholcová, *Pohrebisko v Čakajoviavh (9.–12. storočie)*. Katalóg, Nitra (1995).
- Rejholcová 1995b
M. Rejholcová, *Das Gräberfeld von Čakajovce. (9.–12. Jahrhundert)*. Analyse, Nitra – Budapest (1995).
- Révész 1996
Révész L., *A Karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*, Miskolc (1996).
- Roska 1913
M. Roska, Árpádkori temető Vajdahunyadon, *DolgCluj*, IV, (1913), 166–198.
- Rusu 1971
M. Rusu, Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romană din Transilvania (sec. VI–X), *Apulum*, IX, (1971), 713–730.
- Rusu 1997
M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275–568, Istoria Transilvaniei*, Cluj-Napoca (1997), 177–450.
- Sós – Salamon 1995
Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszeptek*, Budapest (1995).
- Staňa 1995
C. Staňa, Bemerkungen zur Keramik des sog. Donautyps. In: L. Poláček (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung*, Band II, Kolloquium Mikulcice, 24.–26. Mai 1994, Brno (1995), p. 85–95.
- Stanojev 1989
N. Stanojev, *Nekropole X–XV veka u Vojvodini / Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina*, Novi Sad (1989).
- Tettamanti 1975
Tettamanti S., Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében, *StudiaCom*, 3, 1975, 79–123.
- Točik 1968
A. Točic, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Holiare*, Bratislava (1968).
- Tomičić 2002
Ž. Tomičić, Keramika iz (ponekih) ranosrednjovjekovnih grobalja kontinentalnog dijela Hrvatske/ Keramik aus ausgewählten frümittelalterlichen Gräberfeldern im kontinentalen Kroatien. In: M. Guštin (Uredil/Hrsg.), *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjevska lončenina na obrobju vzhodnih Alp/Die Frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Lubljana (2002), 129–141.
- Vlkolinská 1994
I. Vlkolinská, Pottery from cemeteries of the 9th–10th centuries in the territory of Slovakia. In: C. Stana (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*, Band I, Kolloquium Mikulcice, 25.–27. Mai 1993, Brno (1994), 83–92.
- Vlkolinská 1995
I. Vlkolinská, Zur Typologie der Keramik aus Gräberfeldern des 9.–11. Jahrhunderts in der Slowakei. In: L. Poláček (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung*, Band II, Kolloquium Mikulcice, 24.–26. Mai 1994, Brno (1995), 35–38.

Vlkolinská 1996

I. Vlkolinská, Die Grabverbände mit der Keramik des 9.–10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei aufgrund geographisch-chronologischer Analysen. In: D. Bialeková, J. Zábojník (Hrsg.), *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert*. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994, Bratislava (1996), 313–332.

Vlkolinská 2005

I. Vlkolinská, K Zriedkavejším druhom výzdoby na keramike z pohrebísk 9.–10. stor. na Slovensku, *ŠtZ*, 38, (2005), 79–97.

Vlkolinská 2007

I. Vlkolinská, Some aspects of the ceramics in the graves on the cemetery Nitra-Lupka. In: C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st Millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca (2007), 207–228.

Wicherek 2007

C. Wicherek, Le dépôt de vaisselle dans les tombes mérovingiennes du nord de la Gaule, C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st*

Millennium AD. Cultural artefacts and local identities, Cluj-Napoca (2007), 131–149.

Young 1977

B. Young, Paganisme, christianisation et rites funéraires mérovingiens, *ArchMéd*, VII, (1977), 5–81.

Young 1997

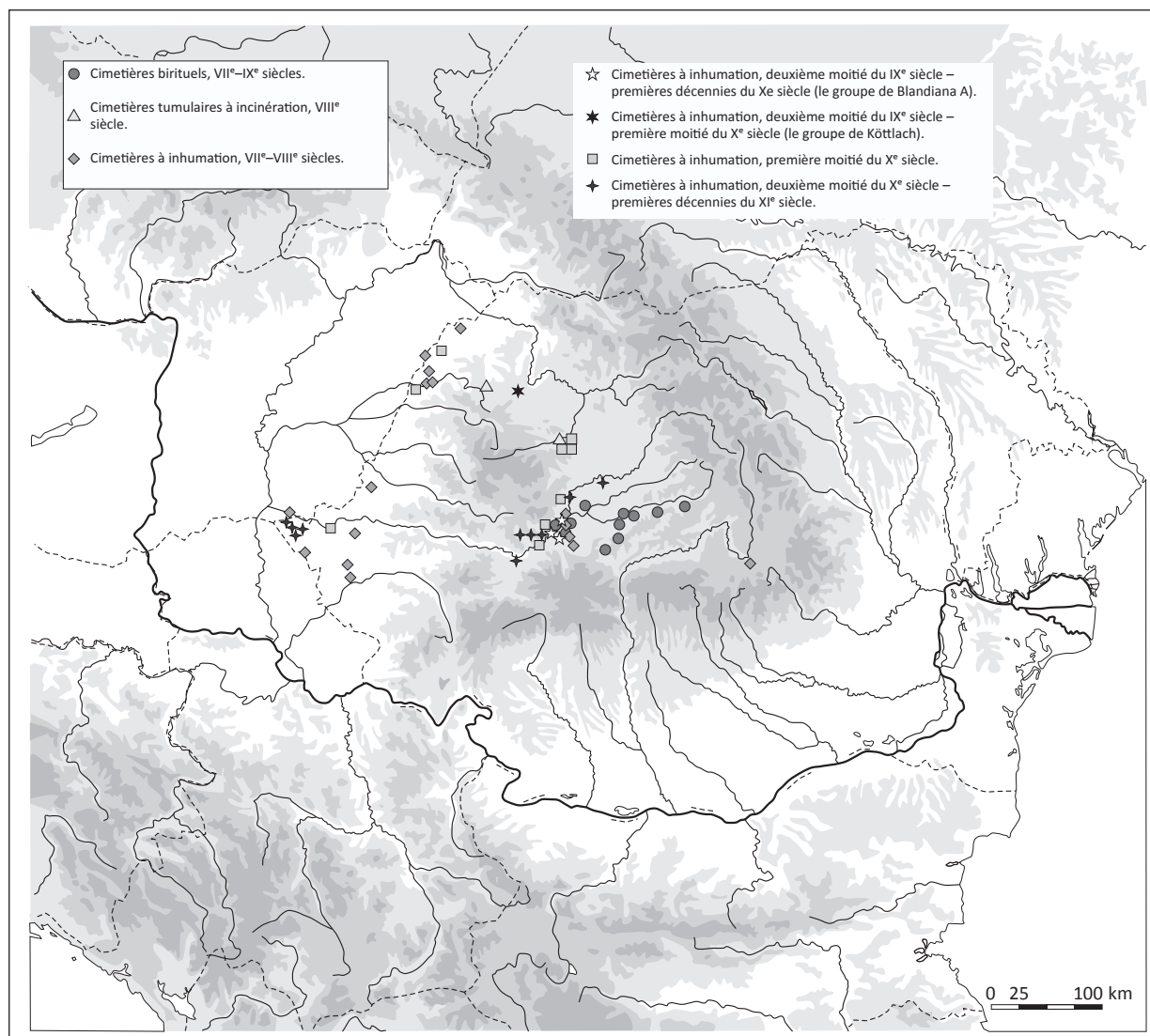
B. K. Young, Pratiques funéraires et métalités païennes. In: M. Ruche (Sous le direction), *Clovis. Histoire et mémoire. Clovis et son temps, l'événement. Le baptême de Clovis, l'événement*, vol. I, Paris-Sorbonne (1997), 15–42.

Zábojník 2004

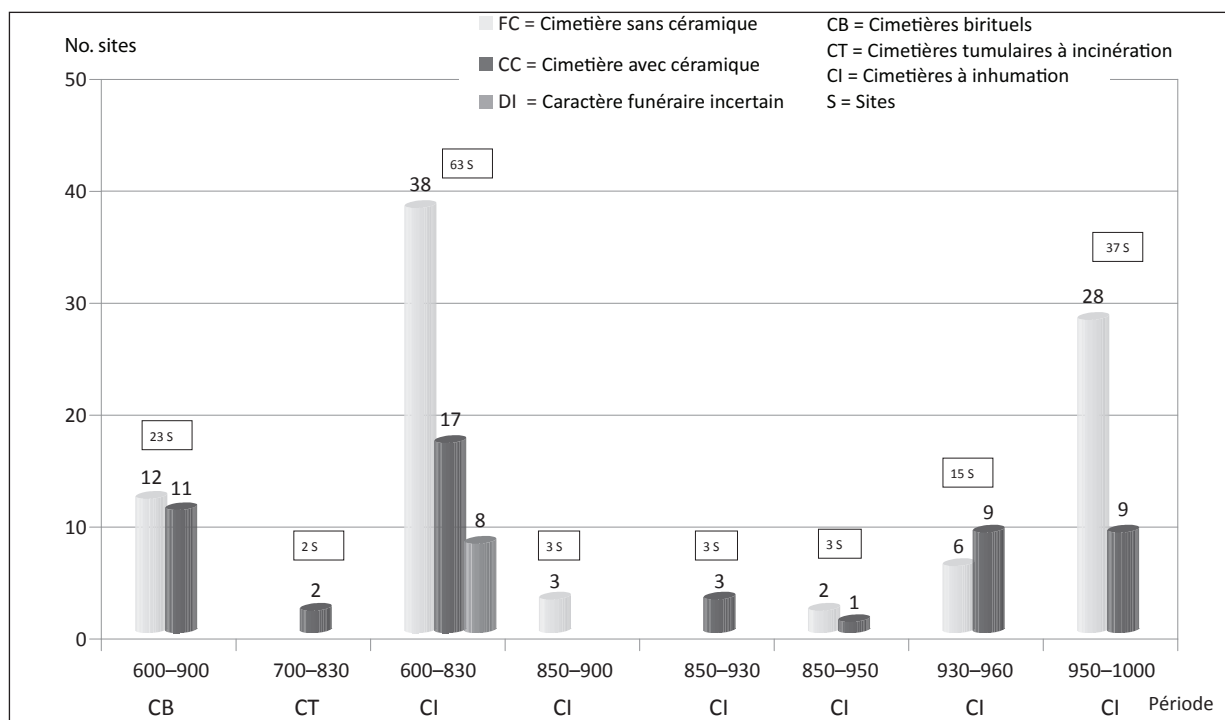
J. Zábojník, *Slovensko a Avarský Kaganát*, Bratislava (2004).

Zugravu 1997

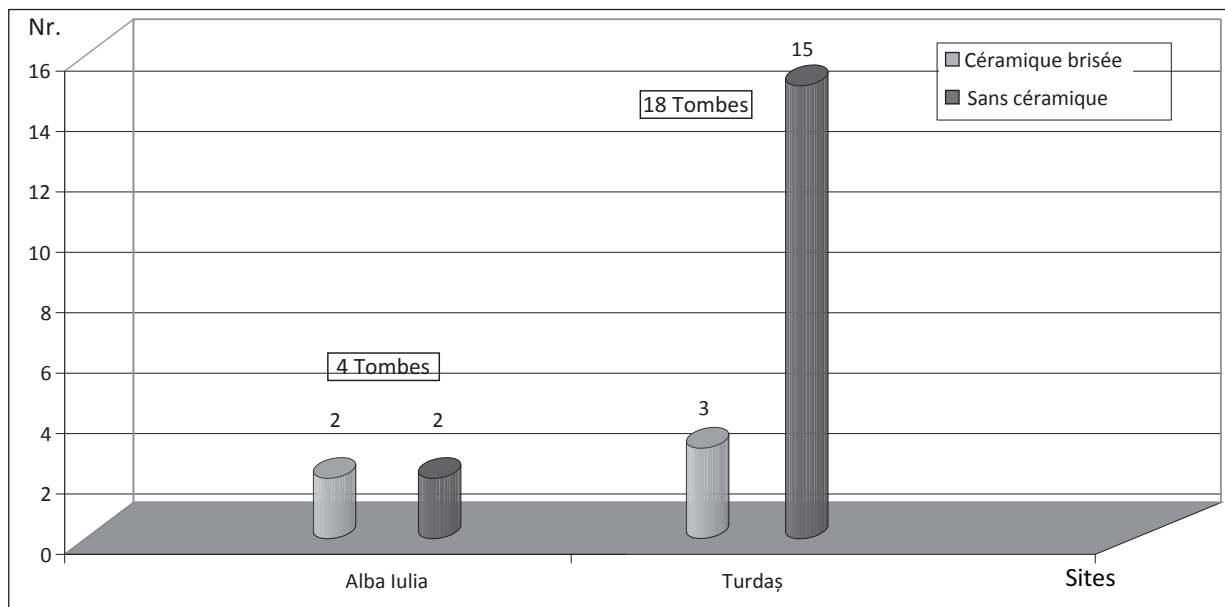
N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București (1997).

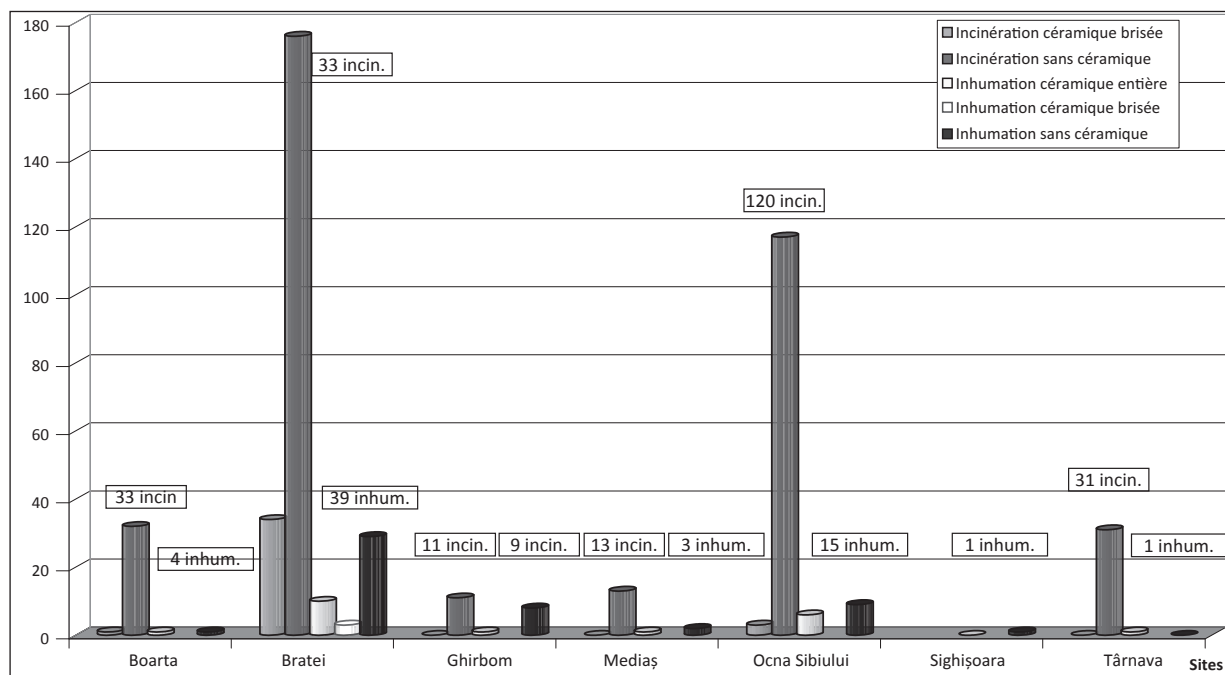
Carte 1. Nécropoles de la Transylvanie des VIIe–Xe siècles à dépôts céramiques.

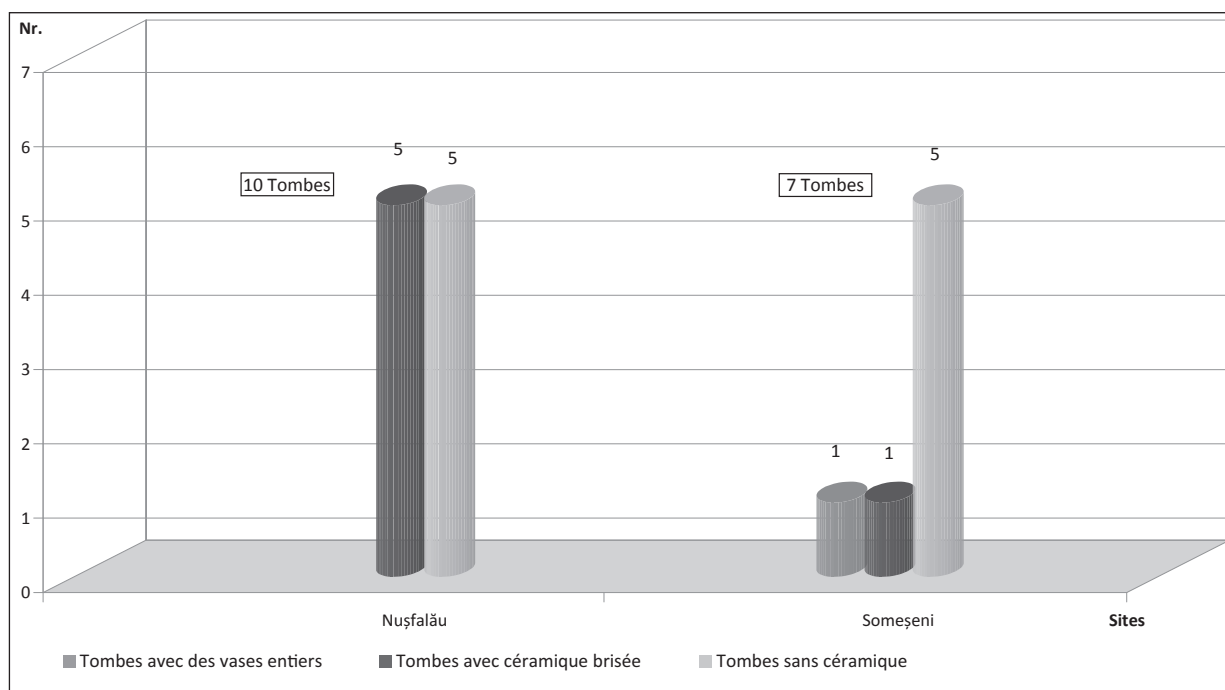
Gr. 1. Cimetières datés entre 600–1000 avec et sans céramique.

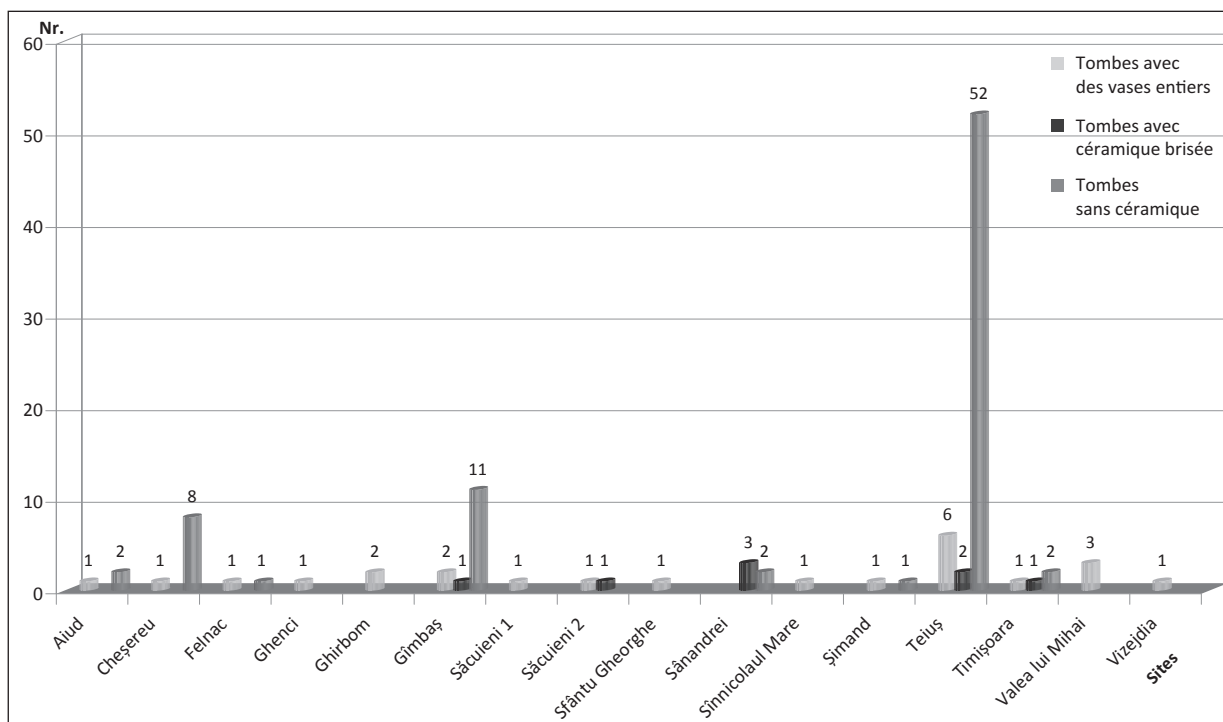
Gr. 2a. Cimetières à incinération datés entre 600–900 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

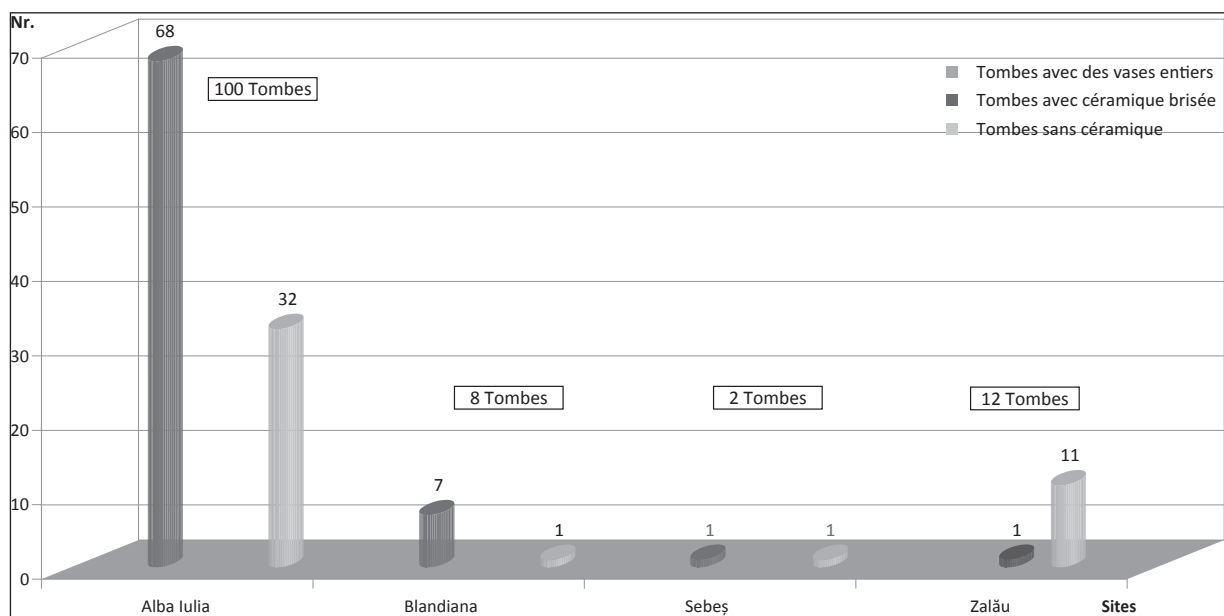
Gr. 2b. Cimetière birituels datés entre 600-900 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

Gr. 3. Cimetière tumulaires à incinération datés entre 700-830 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

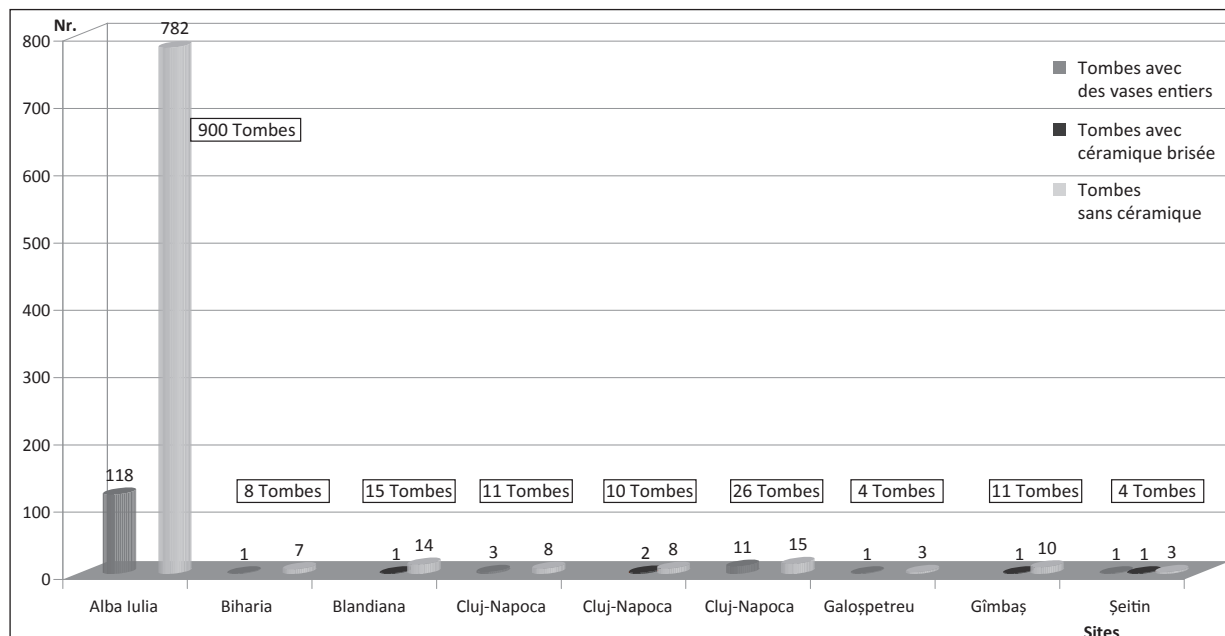

Gr. 4. Cimetière à inhumation datés entre 600–830 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

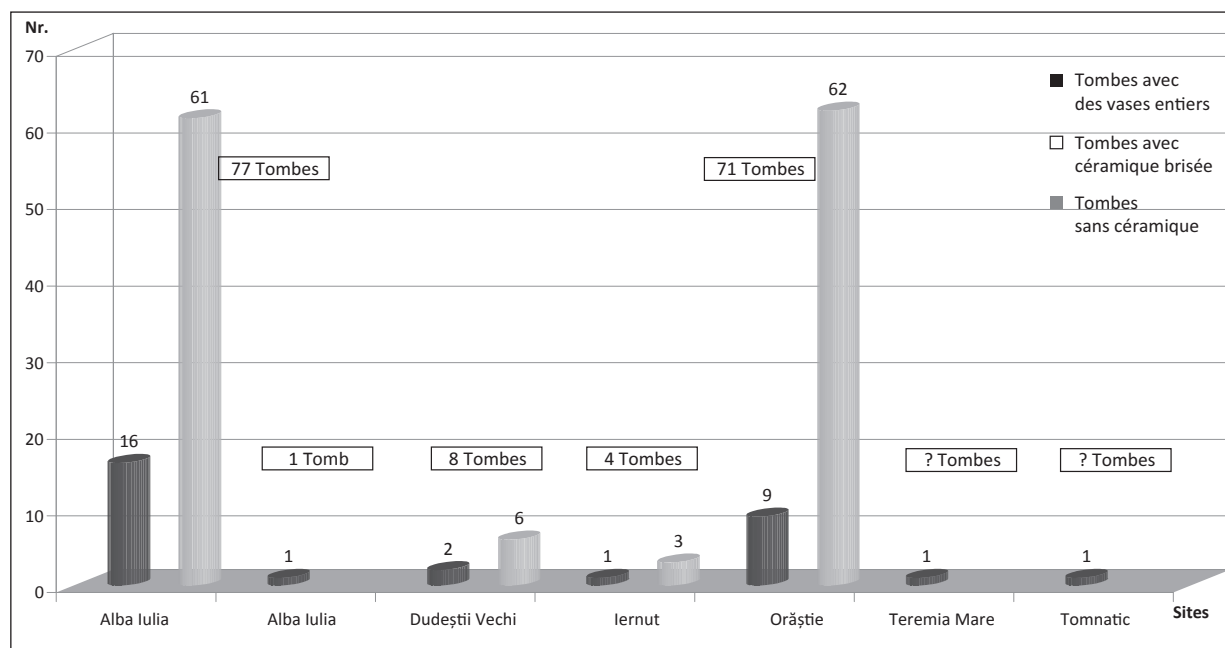

Gr. 5 Cimetière à inhumation datés entre 850-930/950 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

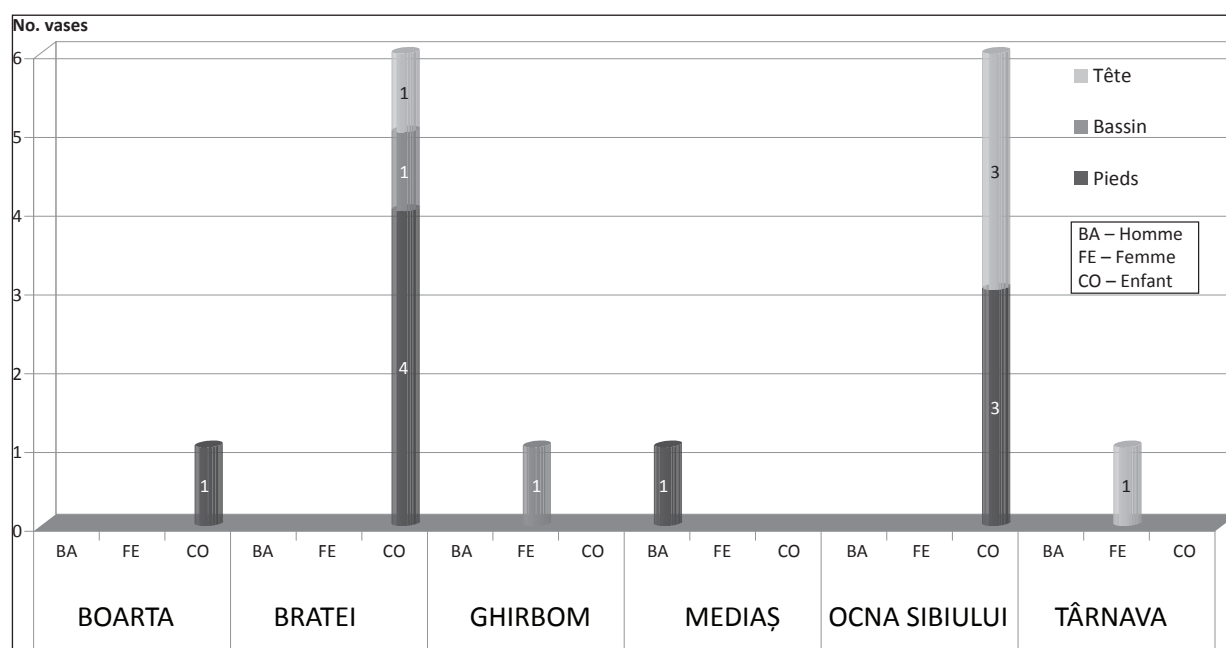
Gr. 5 Cimetière à inhumation datés entre 850-930/950 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

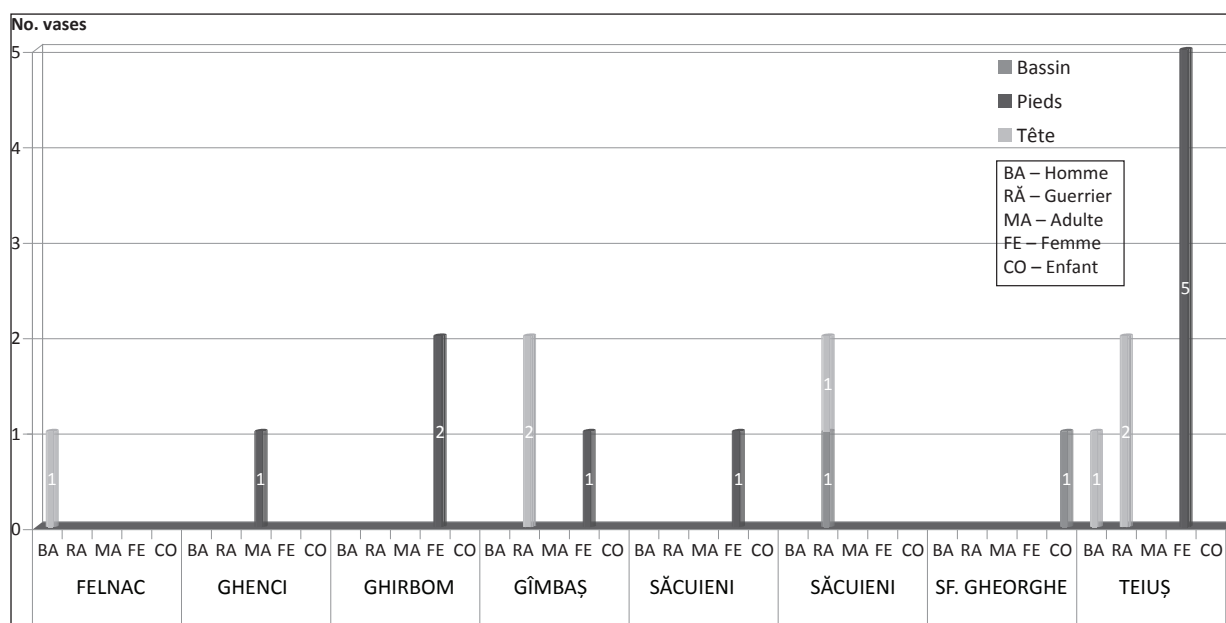
Gr. 6 Cimetière à inhumation datés entre 930–960 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

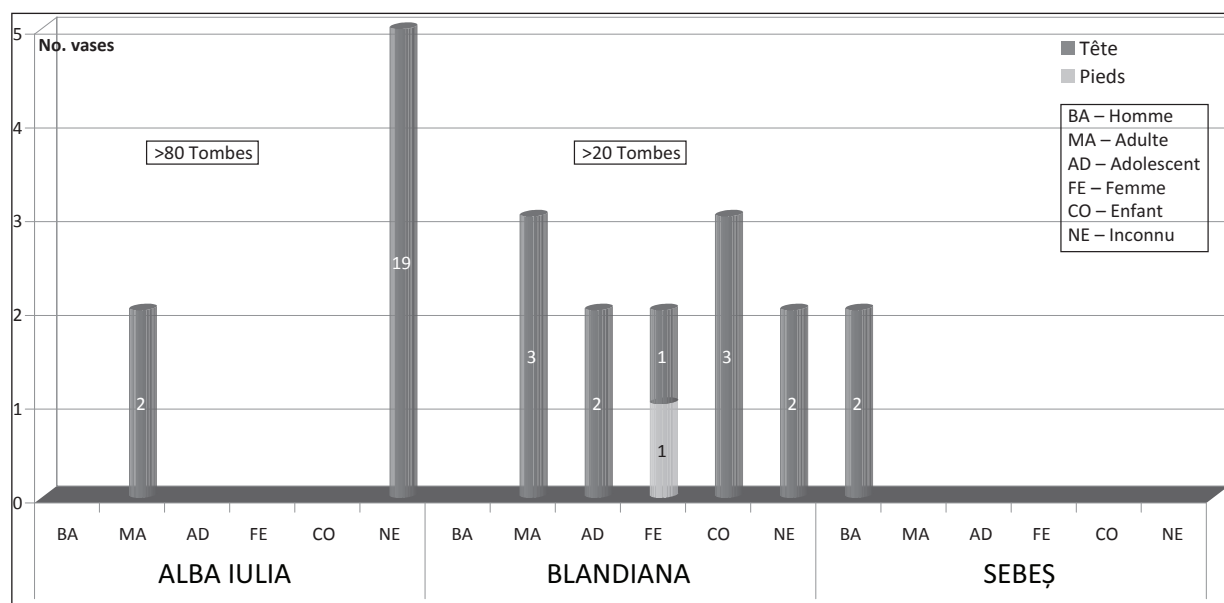
Gr. 7. Cimetière à inhumation datés entre 950–1000 après J.C. Tombes avec et sans céramique; état de la céramique dans les tombes.

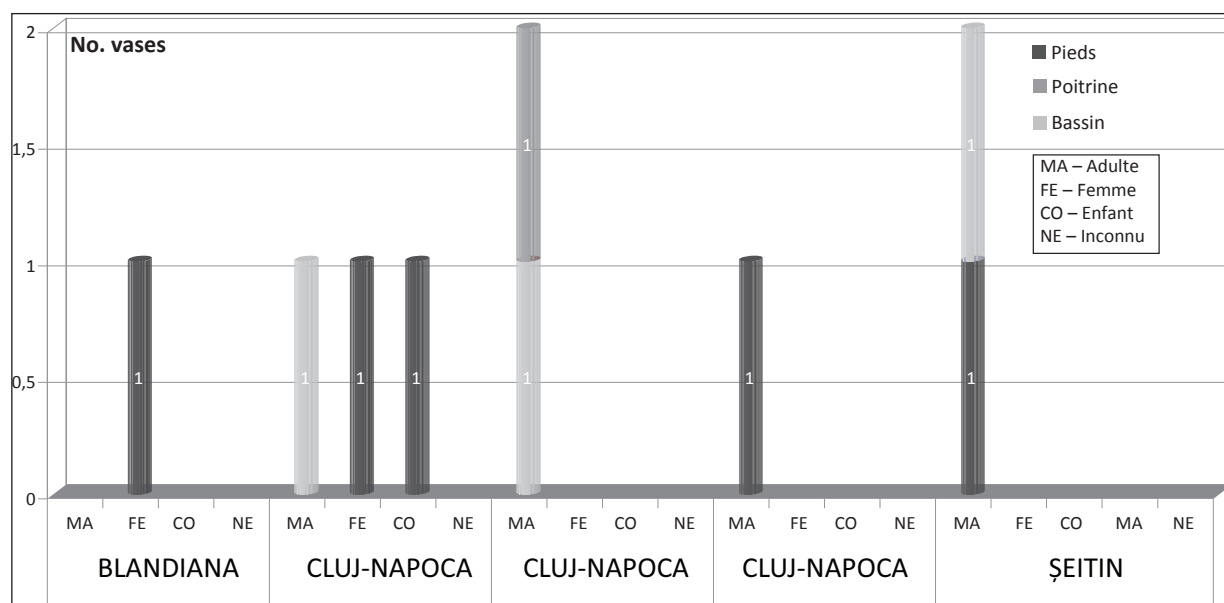
Gr. 8. Cimetière birituel daté entre 600–900 après J.C. Position de la céramique par rapport au corps humain.

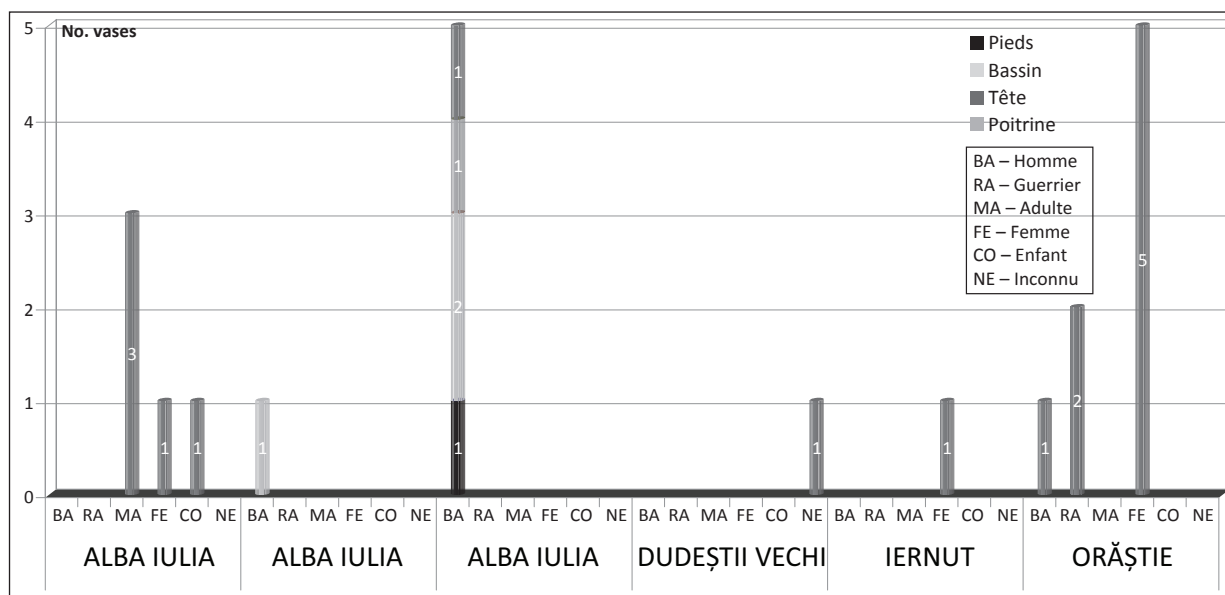
Gr. 9. Cimetière à inhumation daté entre 600–830 après J.C. Position de la céramique par rapport au corps humain.

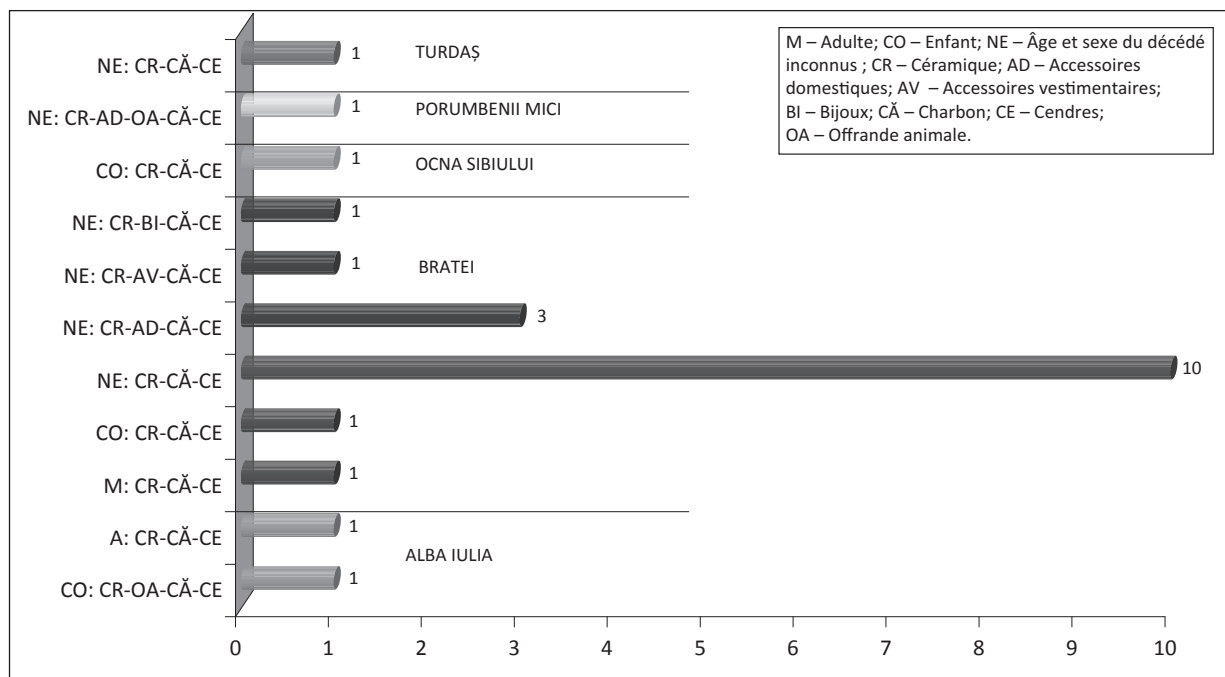
Gr. 10. Cimetière à inhumation datés entre 850–930 après J.C. Position de la céramique par rapport au corps humain.

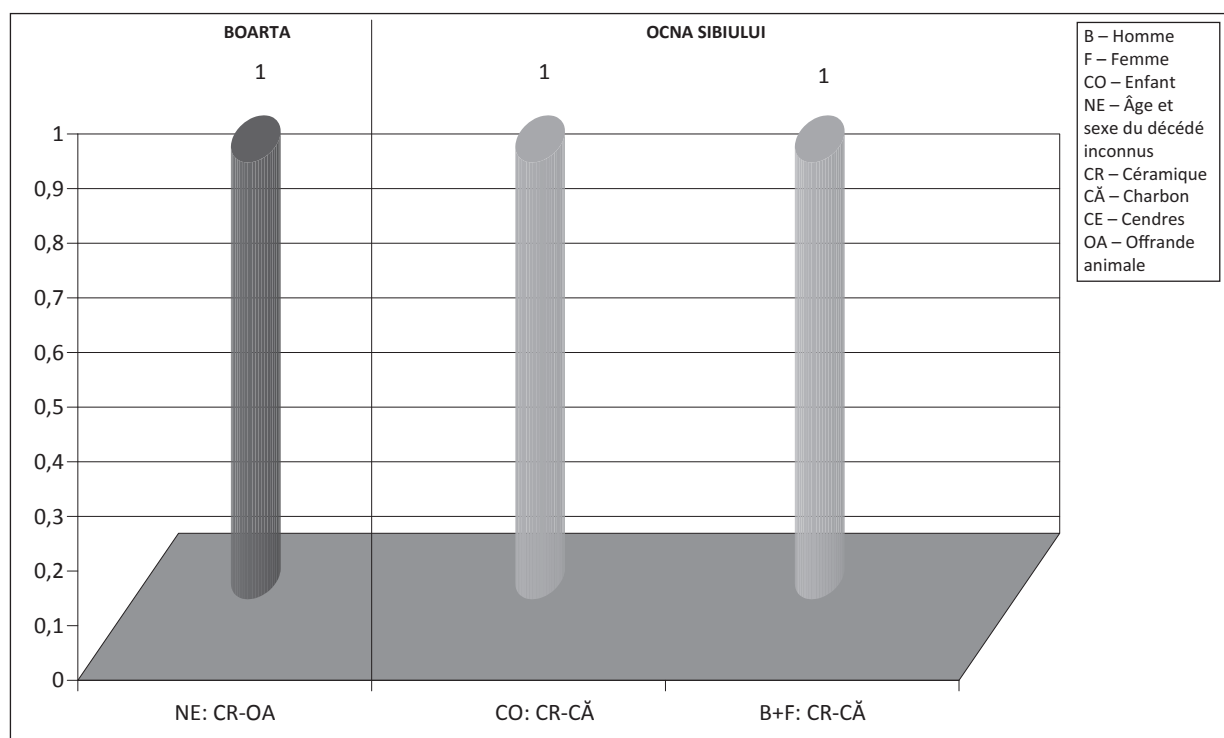
Gr. 11. Cimetière à inhumation datés entre 930–960 après J.C. Position de la céramique par rapport au corps humain.

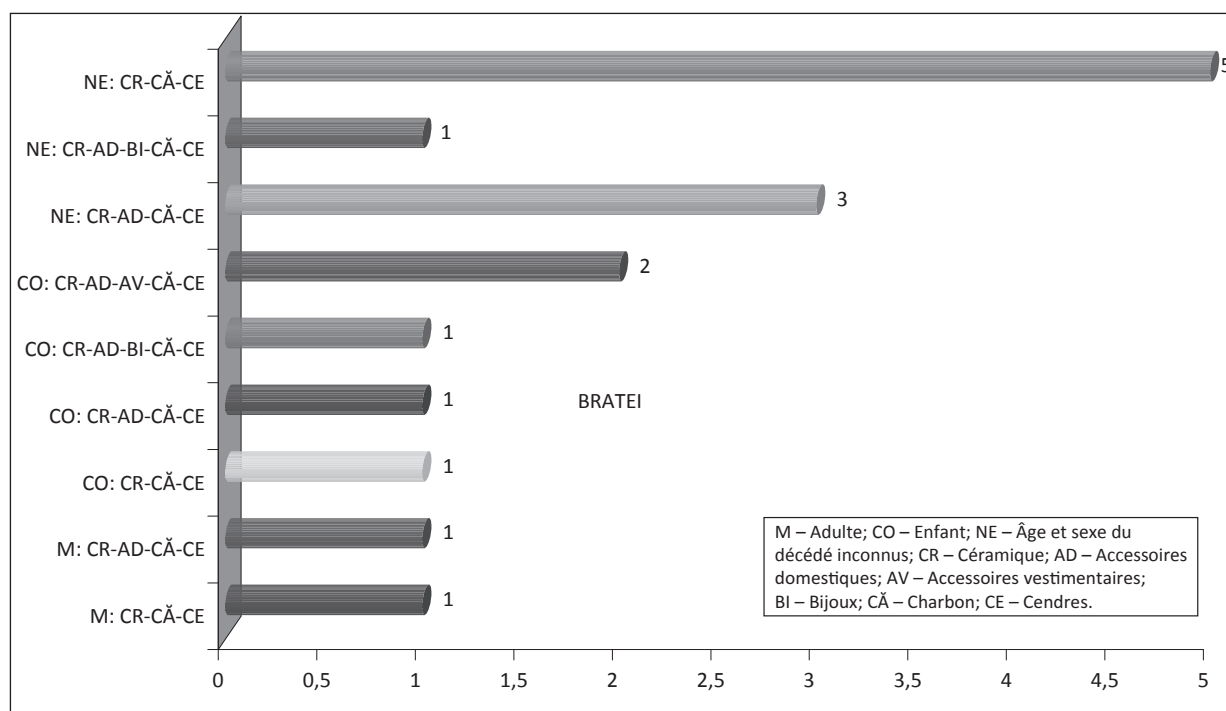
Gr. 12. Cimetière à inhumation datés entre 950–1000 après J.C. Position de la céramique par rapport au corps humain.

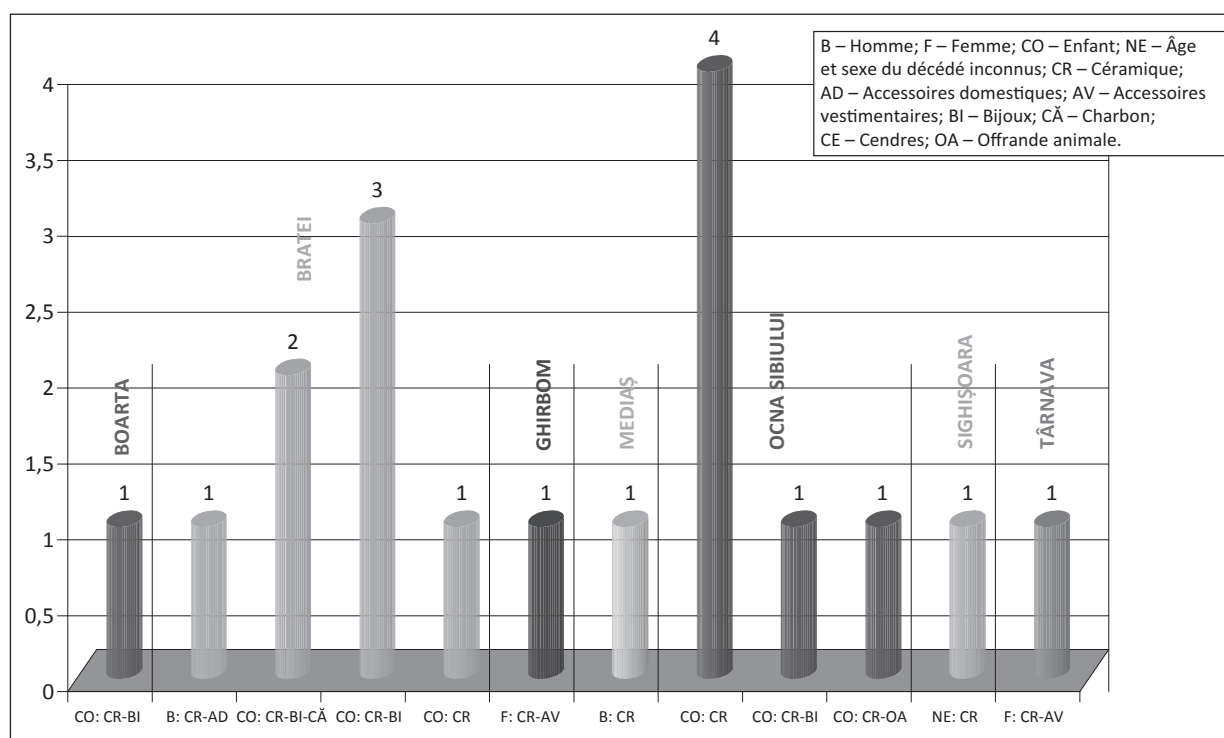
Gr. 13a. Cimetière birituels datés entre 600–900. Association des artefacts dans les tombes avec les restes incinérés déposés directement au fond de la fosse.

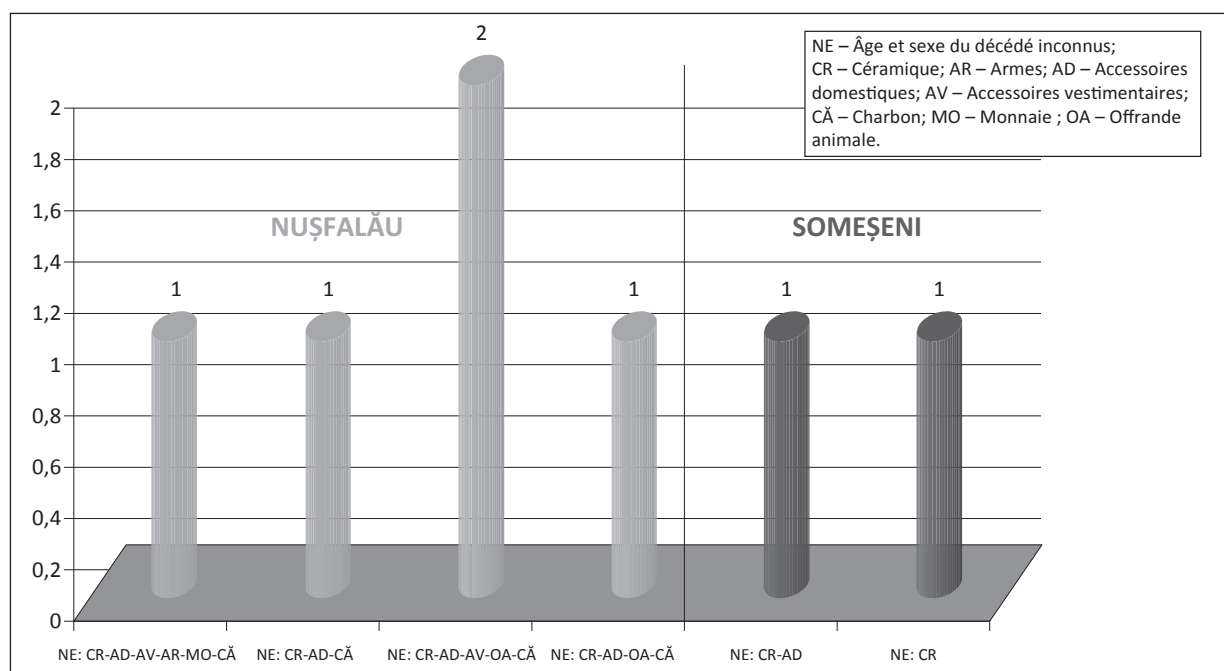
Gr. 13b. Cimetière birituels datés entre 600–900. Association des artefacts dans les tombes avec les restes incinérés déposés dans les urnes funéraires.

Gr. 13c. Cimetière birituels datés entre 600–900 après J.C. Association des artefacts dans les tombes avec les restes incinérés déposés directement sur la terre et dans les urnes funéraires..

Gr. 14. Cimetière birituels datés entre 600–900 après J.C. Association des artefacts dans les tombes à inhumation.

Gr. 15. Association des artefacts dans les tombes tumulaires à incinération datées entre 700–830.

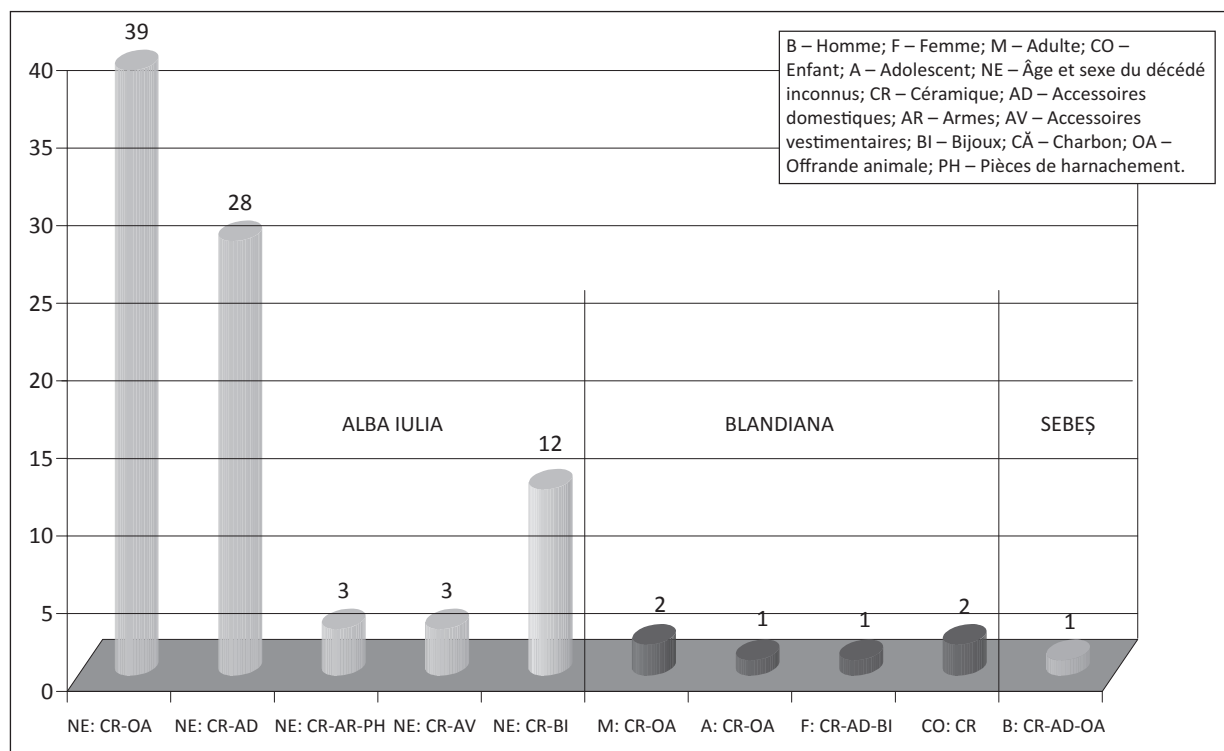

Fig. 16. Cimetière à inhumation datés entre 850–930 après J.C. Association des artefacts dans les tombes.

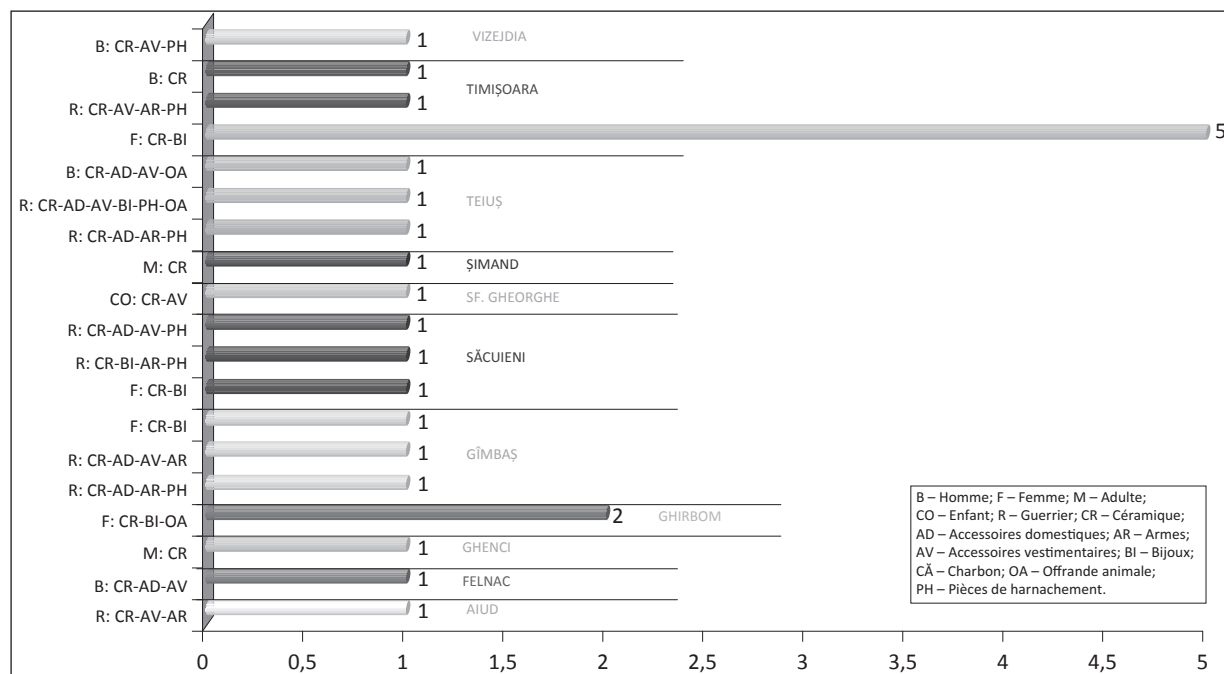

Fig. 17. Cimetière à inhumation datés entre 600–830 après J.C. Association des artefacts dans les tombes.

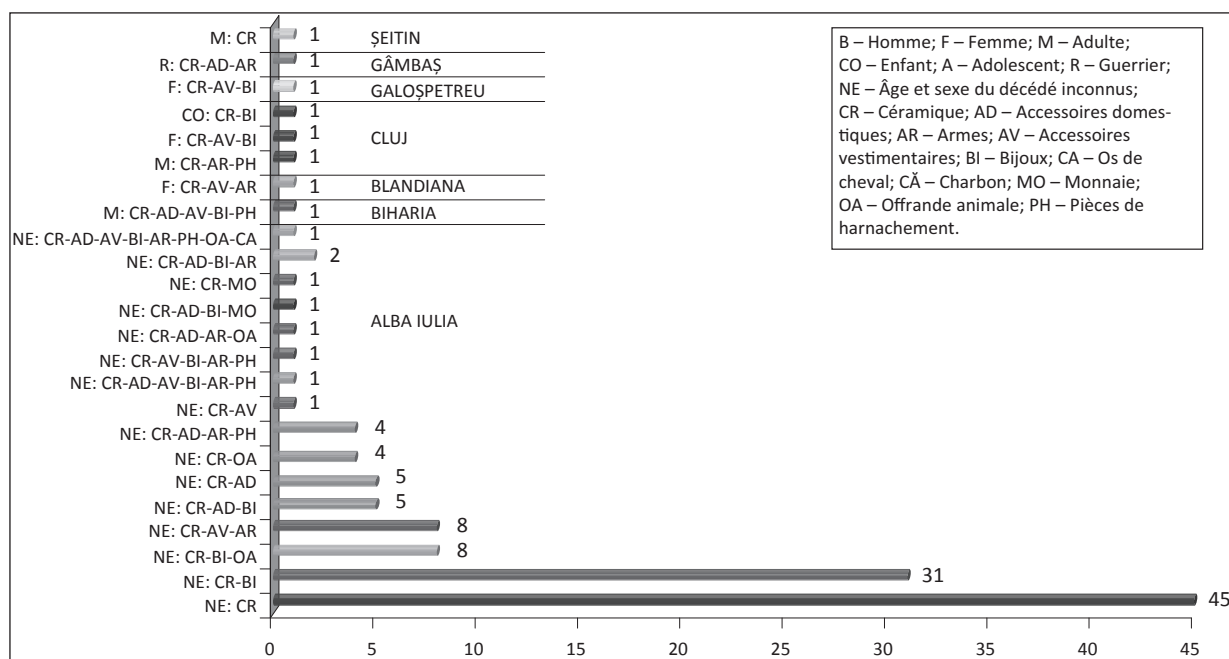

Fig. 18. Cimetière à inhumation datés entre 930–960 après J.C. Association des artefacts dans les tombes.

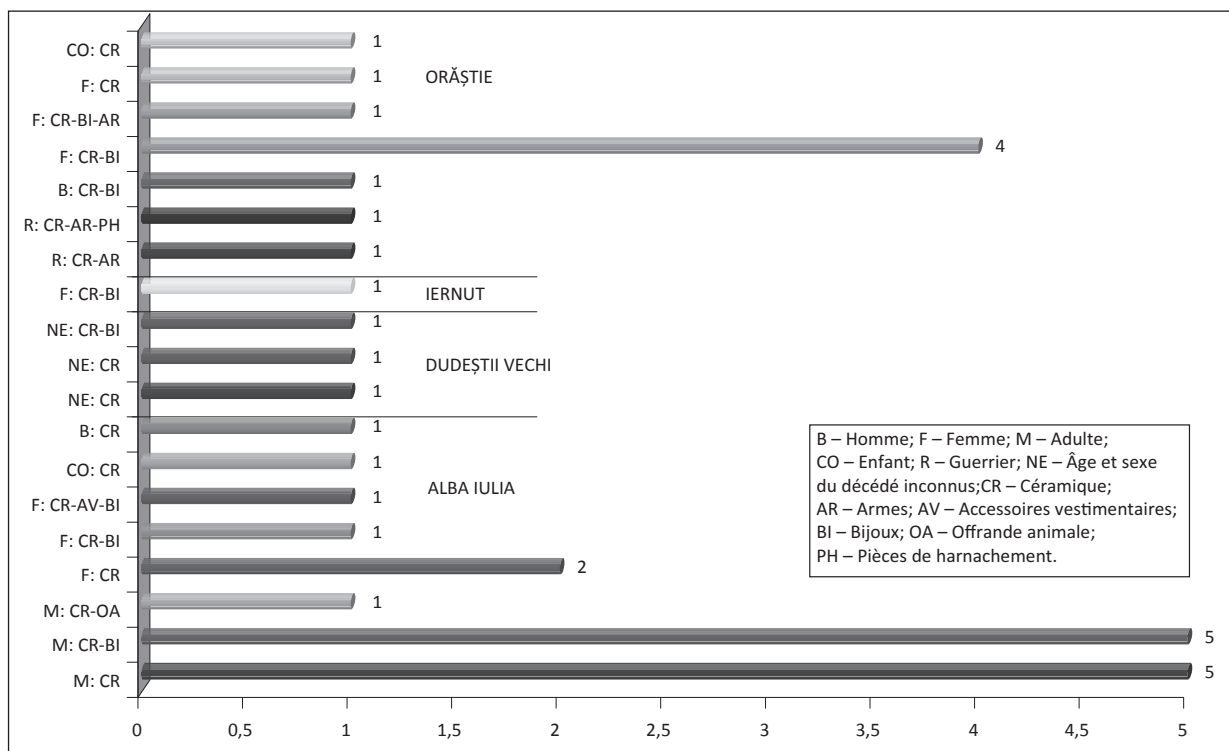

Fig. 19. Cimetière à inhumation datés entre 950–1000 après J.C. Association des artefacts dans les tombes.

HISTORIC GEOGRAPHY AND ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY AT BULCI AND CĂPĂLNAȘ

Dumitru Țeicu*

Keywords: *Bulci abbey, Zadia fortress a ground fortification.*

Cuvinte cheie: *abația Bulci, fortificația de pământ Zadia.*

(Abstract)

The Mureș Valley was alike a geographic and a cultural corridor lengthways of which people, ideas and goods have run since the prehistoric age till the dawn of the modern one. Obvious vestiges of ground and wall defensive structures that kept a check on that geographic corridor can be found throughout the river middle and lower stream.

Our approach concerning an archaeological research of that area which formally limits the Banat province to the northward started in 2004, at Chelmac with the avowed intention to identify laid waste medieval churches and monasteries. That approach was an integrant part of a larger front at the entire Banat level in order to reconstitute a historic ecclesiastic geography of the medieval Banat¹. Under such circumstances we organized archaeological diggings at Chelmac and Bulci to identify and research the Catholic abbeys built on the Mureș corridor in the 12th–13th centuries. Initially the archaeological investigation developed at Chelmac where ruins of massive walls within the Mureș River meadow had been assigned to *Eperjes* abbey. The archaeological research proved that the ruins from Chelmac-Cetate with preserved walls till 3.70 m in heights and 3.20 m in breadth belonged to a late medieval fortification, and the abbey had to be placed within Chelmac built-up area².

The archaeological research at Bulci began in October 2005 aiming to further uncover the ruins of the Benedictine abbey on the one hand, and to answer to former questions on the other hand, concerning the presence there of a Roman fortification discovered as result of some researches from

the middle of the 19th century at Bulci-Cetate. The project of the archaeological research from Bulci belonged to the researching program of medieval ecclesiastic architecture in the Banat and also of medieval ecclesiastic geography of the province. Such a large program at the province level took in account from the very beginning the museums from the area join efforts and the ecclesiastic units involving as we thought that times that they were interested in a project of medieval ecclesiastic history asserting. The punctual archaeological research from Bulci, which had prepared the site with monuments already invaded with abundant vegetation up to the archaeological open remained diggings from 1977–1978 and up the uncovered foundations stopped from its first moment. Re-shaped according to our own efforts, the program of researching the ecclesiastic medieval architecture and ecclesiastic geography of the Banat went on and we are still working within it stage by stage. The archaeological research from Bulci offered us the possibility to find out an archaeological diagnosis of the corridor of the Mureș, from which we present now some questions. The 1976–1978 and 1981 researches the results of which are included in two digging report, gave no answer to the questions concerning the church and the abbey planimetry and also those regarding the archaeology of the fortifications existing there, as we have shown above³.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, Bd. Republicii, nr. 10; e-mail: office@muzeulbanatuluiimontan.ro.

¹ D. Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, (2007).

² D. Țeicu, Fl. Mărginean, Despre localizarea abației Eperjes la Chelmac. In: *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila (2008), p. 243–271.

³ The ruins from Bulci had been investigated in 1869 by Fl. Römer, and the hypothesis of a Roman fortification on that part of the Mureș was circulated after. In 1976–1977 and 1981 they were resumed under St. Ferenczi direction. Two

The ruins of Bulci abbey that was registered in 1225, are placed on a slowly raised sand bank in the Mureş meadow, now at almost 100m far from the river bed⁴. They were entirely covered with brush and oak grove through which two or three traces of the remained uncovered archaeological sections could be discerned, having wall foundations in certain places within two sections. In the proper way the site was cleared up of vegetation, the topographic plan was drawn up so that the site was prepared for systematic researches planned for the next years, but unfortunately they wouldn't be held.

We deem that it would be useful that the topographic plans for Bulci and Căpâlnaş fortifications be published together with our observations from the site. Those plans are the unique map-drawing reference materials for those ground fortifications within that area of the Mureş lower stream. The inferior Mureş Valley archaeological repertoire or other writings referring to that area fortifications and churches become conspicuous just for plans on Bulci absence⁵.

The ground fortification from Bulci had a defensive ditch and a ground wall outside of it. The fortification has a prolonged oval shape more prominent to the westward and south-westward sides. Its eastern extremity is placed now near the Mureş bed (Fig. 1). The densely grown up grove there covers thoroughly the fortification, what rendered somehow more difficult the measurements. The inner sizes are of 85/48 m; in outwardly they are of 112.5/75 including the defensive ditch and the wall (Fig. 1). Those defensive elements were archaeologically sectioned in 1977–1978 by Şt. Ferenczi and M. Barbu, with summary references to the wall structure and the ditch shape in the

published digging reports⁶. The graphic reference material which accompanies the written reports on Bulci does not back by plans and profiles what they assert on the fortification structure. The wall was sectioned down to 4 m, burnt beams being found at its basis, quite probably having proceeded from a stockade structure. A sterile layer and a level of late graves without an inventory overlapped that wood structure; the graves were set down to the Ottoman attacks from the middle of the 16th century⁷. The defensive ditch was also sectioned so that a ditch profile and archaeological material were offered and a chronologic estimation may be done there. The profile is in a shape of the letter U, much rounded therefore on its depth. Early ceramics was found on the ditch depth which could be assigned to the 10th–11th centuries and to 11th–12th⁸ ones, on the analogy of this type. The same sort of ceramics appeared also on the level where the stockade was surprised and it was assigned to the same early age. The stockade and the defensive ditch were contemporary in the opinion of St. Ferenczi and M. Barbu, being chronologically assigned to that lapse of time of the 10th–12th⁹ centuries. In my opinion they remain some puzzles concerning the wall assigned to a very late age of the 16th century, without archaeological arguments. The invoked one is a circumstantial and for form's sake argument which refers to the Mureş general historical reality, but with no archaeological sustenance.

Many controversies within the historic writing were generated by the absence of systematic archaeological research, the only one which could have offered conclusive information on the church of Bulci abbey and the ground fortification there¹⁰.

The archaeological work organization at Bulci offered us the possibility of making some site researches within the neighbour areas on the Mureş valley, as that one of Căpâlnaş for instance, where we made three ground fortifications map-drawing¹¹. Bulci village is placed at the villages of Birchiş, Valea Mare, Căprioara and Groşi limits, on the Mureş corridor. The Mureş meadow enters on a long distance this zone between the low summits of Lipova Hills to southward. The Groşi stream a southern tributary of the Mureş delimits on the villages of Valea Mare and Căpâlnaş

digging reports were published but they did not include the area general plan and the archaeological researches situational plan. St. Ferenczi, M. Barbu, *Cercetările arheologice de la Bulci şi împrejurimi*, *Ziridava*, X, (1978), p. 67–80; Idem, *Săpăturile arheologice de la Bulci (judeţul Arad) în anul 1978. Raport preliminar*, *MCA*, 13, (1979), p. 289–290. The Benedictine abbey from Bulci was presented on the basis of historical sources within zonal ecclesiastic history geography and archaeological repertoires: B. Romhányi, *Kolostorok és társoskriptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest, (2000), p. 16; A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din judeţul Arad*, Arad, (2000), p. 85; D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 72–73.

⁴ S. Marki, *Aradvármegye és Arad szabad Királyi város története*, I, (1892), p. 451–452.

⁵ M. Barbu, P. Hügel, G. P. Hurezan, E. D. Pădurean, *Repertoriul arheologic al Mureşului inferior. Judeţul Arad*, Timişoara, (1999), p. 47; A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *op. cit.*, p. 85.

⁶ Ferenczi, Barbu, *op. cit.*, p. 68–69.

⁷ *Ibidem*, p. 69.

⁸ *Ibidem*, p. 71 şi ceramica de la p. 72–73.

⁹ *Ibidem*, p. 71

¹⁰ P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*, Cluj-Napoca (2005), p. 87–88.

¹¹ Site researches at Căpâlnaş, October 2005.

line the eastern Lipova Hills endings from those of Bulza Hills (Fig. 1). The research concerning Căpâlnași archaeological topography developed on the southern frame of the boundary and the Groși valley. The archaeological diagnosis kept the zone of Ciumernic Hill and Birtala Hill in mind (Fig. 3). We kept track of the matter of a former discovery, namely the ground fortification on Ciumernic Hill verifying and mapping, and equally Birtalan Hill investigating as there a monument ruin used to be set by the local tradition. The ground fortification on Ciumernic Hill is placed on a hill prominence a promontory like, with an extremely marked slope to northward and eastward. The ground fortification Căpâlnaș-Ciumernic is in a shape of a rectangle of 60/ 70 m, with rounded corners. It was pointed out in 1965 by I. H. Crișan who assigned the ground fortification to the feudal age, on the basis of some ceramics remains¹². The oval broadened precinct is surrounded by a defensive ditch and a wall. Nowadays the wall is preserved on the northern and eastern sides and only in a small proportion on the western one. Its breadth varies from 5 to 6.5 m and the preserved height is of 1.5 m about. The ditch kept its untouched profile on three of the four sides. It was a sharpen angle profile as the drawing of I. H. Crișan former digging shows, with 6m in breadth at mouth¹³.

The field research identified the presence of two ground fortifications at Căpâlnaș, on Birtalan Hill. They are closely near on the same hill summit which guards the way to Groși village. Conventionally we named them fortification I and fortification II.

Căpâlnaș-Birtalan. Fortification I was arranged on the hill prominence where from the defensive ditch and an exterior wall are visible. It has an oval plan of 65/70 m on axes. The defensive ditch aperture is of 10 m about, its outline being very well delimited on the northern, eastern and western frame of the fortification. The ground wall is well preserved on the eastern frame. It was about 2.90 in breadth. The precinct defended by the ditch and the wall has the same irregular outline, inner of which the plan of a right-angled building is visible, of 12.50/6.50 in survey sizes on the sole surface. The mortar, stone and brick remains suggest that we are in the presence of a tower-dwell which was defended by a ditch and a ground wall. The absence of some archaeological materials does not allow us to speculate upon the fortification chronology. Căpâlnaș-Birtalan,

fortification II is placed west from the fortification I, on a hill prominence, delimited by a deep valley to westward, by the road to Groși and another valley to eastward. That promontory was fortified with a defensive ditch and an exterior wall. As nowadays that zone is intensely afforested it was extremely hard to map it. The fortification diameter is about 60 m. the ground wall is very well visible on the northern and eastern fortification outline. Its breadth varies from 5.50 to 6.50 m. the defensive ditch to delimit the fortification has an aperture of 12 m, and 1.6 m in depth on the eastern fortification frame. The survey research of such a covered with vegetation and great trees zone did not provide archaeological material. The site research from Bulci and Căpâlnași, not very large, raises for discussion some punctual items regarding the ground fortifications on the Mureș corridor on the one hand, but also the historic geography on the other hand. The topography of Birtalan Hill from Căpâlnaș with a mortar wall building, having the ditch and the ground wall for external defensive elements proves that we are in a medieval fortification environment. The tower-dwell from Căpâlnaș has similitude with the topographic structure of some monuments from the 14th–15th centuries. We may invoke formal similitude with Mehadia and Turnu-Ruieni donjons topography, for instance¹⁴. The vestiges of Căpâlnaș-Birtalan Hill medieval fortification might be identified with the medieval fortress Zaad that was recorded in the 15th century. Pál Engel proposed Zaadya fortress location within Căpâlnaș village boulder¹⁵. As a material reference *possessio Zaad* appears in 1427 in an office document, and *oppidum Zadya* in a document from 1479¹⁶. Căpâlnaș boulder preserved the toponyms Sădișor and Livada which could be invoked for Zadya fortress identifying at Căpâlnaș¹⁷. The medieval fortification was placed in a zone that kept a check on the Mureș corridor on the one hand, and the road that bound the Mureș Valley to the Bega Valley.

The other question concerning the archaeological topography on the Mureș, at Bulci and

¹² I. H. Crișan, Fortificația feudală de la Căpâlnaș, *Tibiscus*, 5, (1979), p. 197–198.

¹³ *Ibidem*, p. 198 and fig. 1.

¹⁴ D. Țeicu, *Cetăți medievale din Banat/Medieval fortifications in Banat*, Timișoara (2009), p. 28–32.

¹⁵ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest (1996), p. 419. He invokes the ground fortification from Ciurme Hill for location, but it has no connection with the medieval fortress.

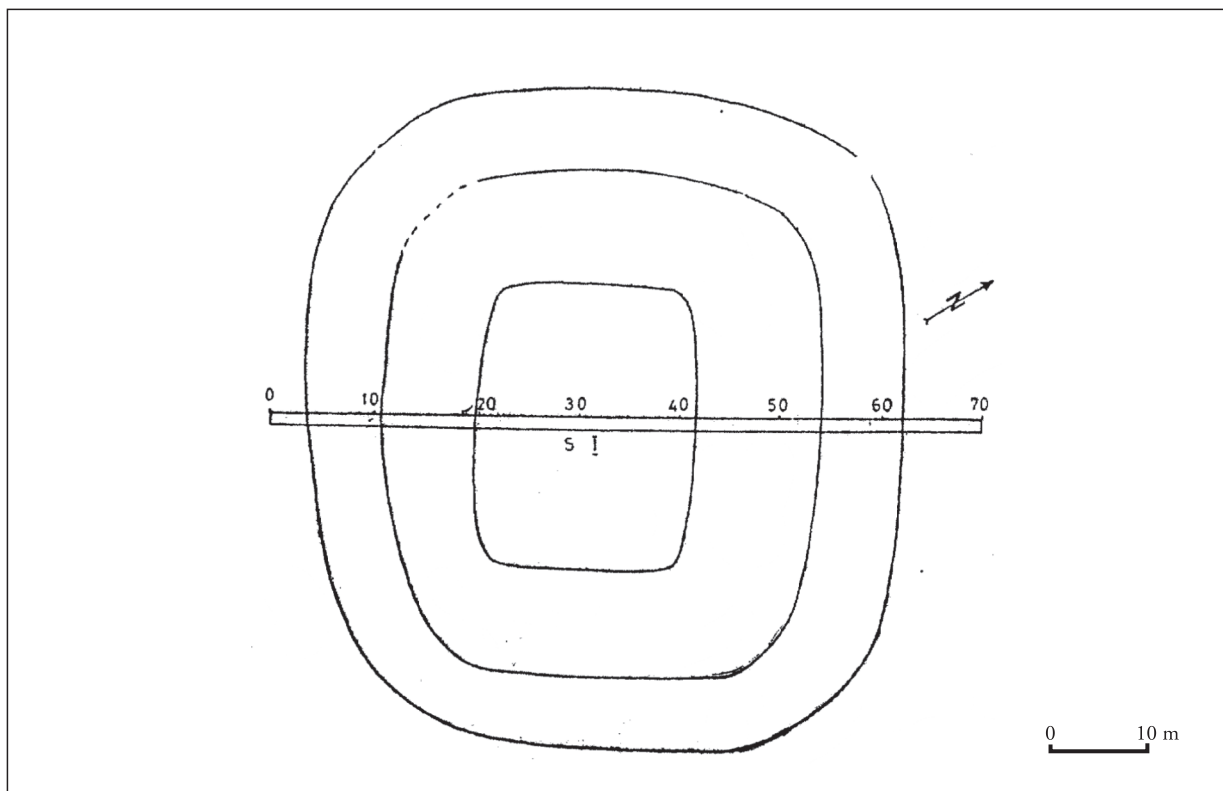
¹⁶ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Huniadiak Korában*, I, Budapest (1890), p. 762.

¹⁷ Petre Ursulescu, *Banatul de nord-est în secolele X–XVI*, Timișoara (2005), p. 116; he placed Zaadya fortress at Căpâlnaș on Birtalan Hill.

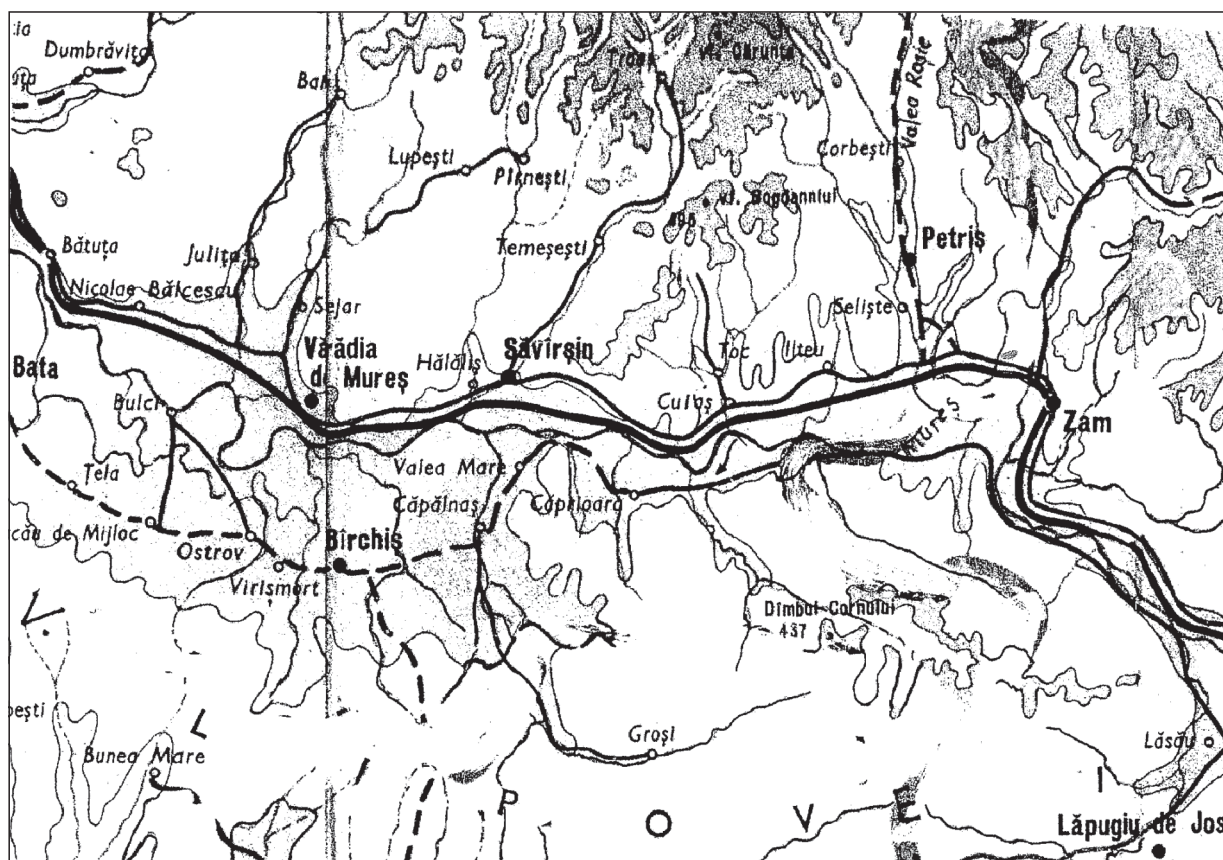
Căpâlnaş raised for discussion the ground fortifications item. Mapping and effecting surveys of any monument is the first priority in my opinion of the field archaeology, on the Banat province entire level. The problem of ground fortifications, especially of those belonging to the Early Middle Age concerned the Romanian archaeology but only from time to time critical estimates appeared on this matter. We may remember in this respect of the historic writing Radu Popa's more recent opinions¹⁸. The discussion prop is offered by a modest

archaeological reference material of the last four or five decades, often incompletely published. There is not a repertoire or an accurate map-drawing of ground fortifications from Transylvania and the Banat, at this moment, so much the less of those ones from the intra-Carpathians areas, a reference material which in my opinion might be the starting point of any historiographic approach. The diggings files from Bulci, Dăbâca and Biharea fortifications publishing would offer chronological reference point for much discussed matters.

¹⁸ R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României în preajma Anului O Mie*, SCIVA, 42, 3–4, (1991), p. 167–171; Curta, *op. cit.*, p. 277.

A

B

Fig. 1. A. Căpălnaș-Ciumernic ground fortification plan; B. The Mureș Valley at Bulci-Căpălnaș.

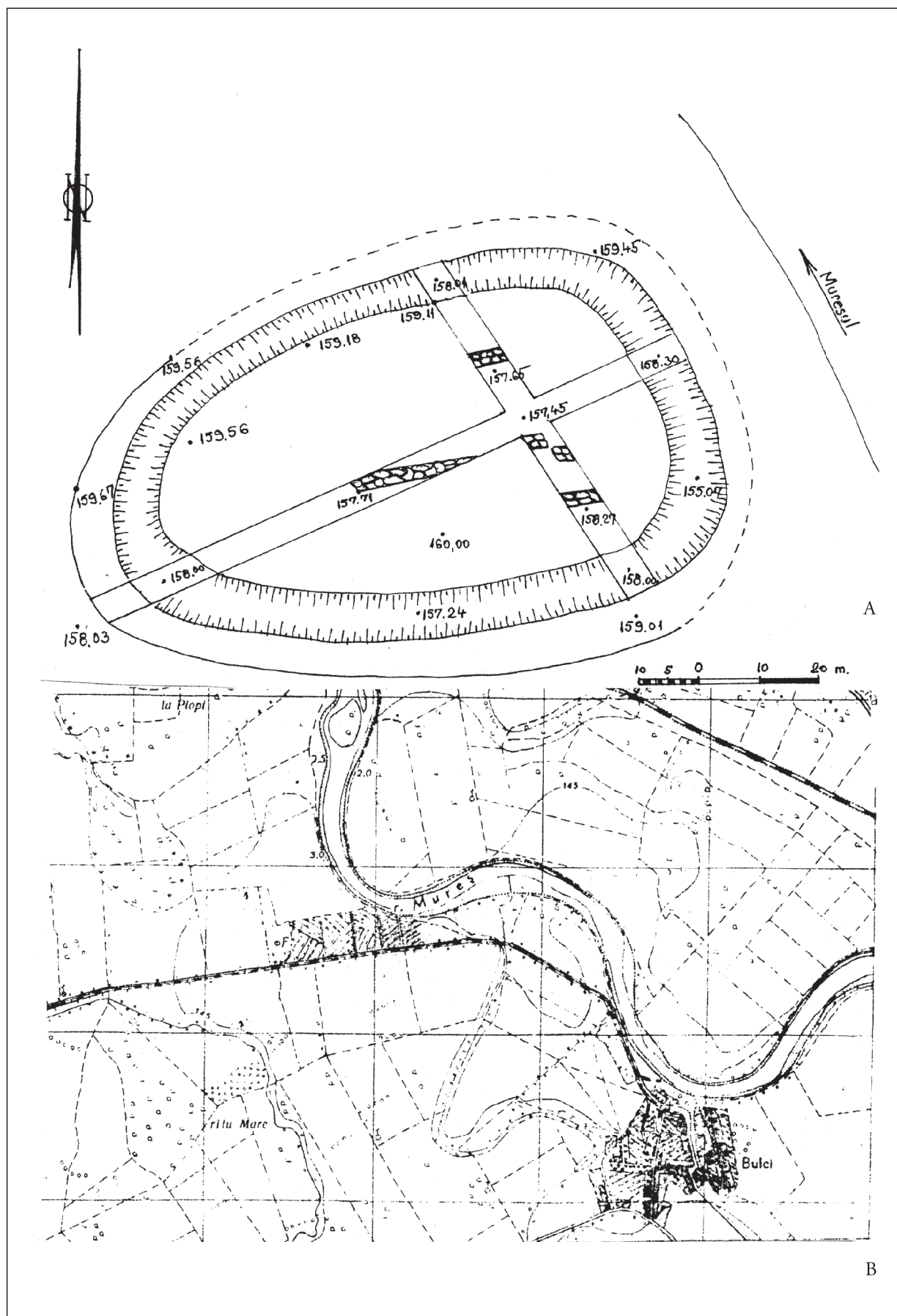

Fig. 2. Bulci. A. The ground fortification plan, with the Benedictine abbey ruins (the 13th century); B. The Mureș Valley map at Bulci.

Fig. 3. Căpâlnaș area map.

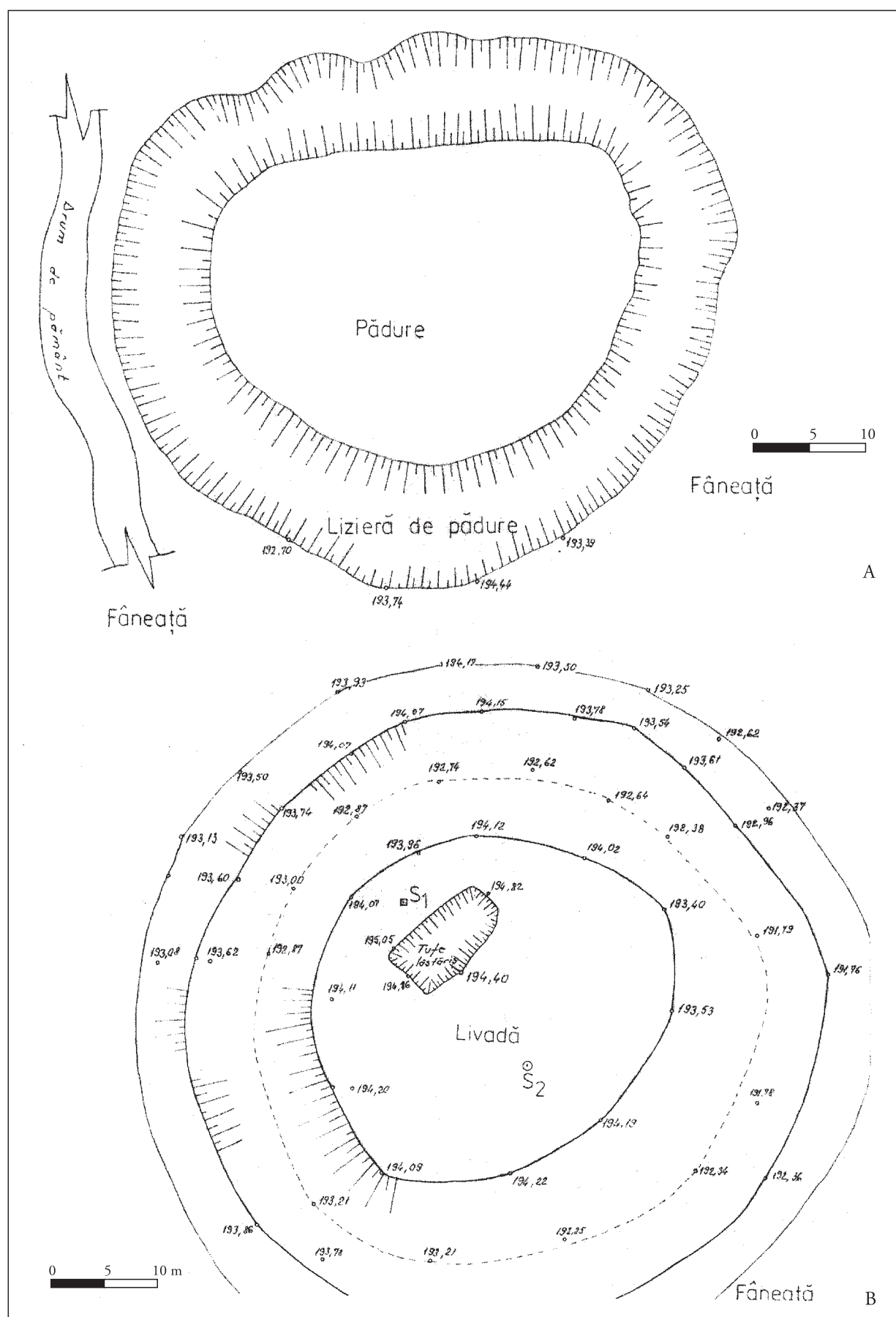

Fig. 4. Căpânaș-Birtalan fortifications plan. A. The brickwork fortification with the defensive ditch; B. The ground fortification.

Fig. 5. Căpâlnaș – Birtalan Hill. The defensive ditch and wall of the brickwork fortification.

Fig. 6. Birtalan Hill. The fortified precinct.

POLITICĂ ȘI ADMINISTRAȚIE ÎN DISTRICTUL CARANSEBEȘ (SEC. XIV–XV)

Iusztin Zoltán*

Keywords: *Caransebeș District, Banat of Severin, Timiș county, Middle Ages, administration.*

Cuvinte cheie: *Districtul Caransebeș, Banatul de Severin, comitatul Timiș, Evul Mediu, administrație.*

Politics and Administration in the Caransebeș District (XIV–XVth Centuries)

(Abstract)

The literature did not propose yet a certain hypothesis about the administrative incorporation of this district from the Timiș Cerna Pass. The documentary sources were incommensurate with this problem, but, unfortunately, were not able to offer an exact and uniform localization, in the case of the valachian district. Thereby, some documents from the beginning of the XV century place the districts of Mehadia and Caransebes, within the Timis County. Obviously those proves would make possible to sustain that the Pass, in the totality would be included into the Timis County, who should cover the region until the Danube. However, the posterior sources certify that the district was placed under the authority of the Ban of Severin and, then the controversy about its administrative situation might restart. Generally, the District of Caransebeș was included into the Timiș County in vacancies of the head of the Banat of Severin. We don't question those facts, but we stress that in such a moment the fortress of the district belong to the count like honorary fee, and that doesn't suppose the inclusion of the district in the county's borders. The documentary sources, identify, briefly, that the same district belongs to the sub Banatu Zewreniensis. Our hypothesis, whereby we argue that the district of Caransebeș constitute an administrative entity sui generis, is based on the famous privilege from 1457 and on the activity of the cnezial and nobiliar institutions. From that moment in the district, functioned beside the nobiliar and cnezial assemblies, one *judex nobiles*. Those realities constitute the essential proves in the confirmation of the existence for all the administrative entities. In fact, the district has institutions that assure his own economic and judicial administration. And also, in the interior of certain district it's impossible to find institution belonging to another administrative entity.

Obviously, regarding the political authority, this was assured, either by the Timis count, or by the Ban of Severin. The last one, while the vicebans presided or assisted more than a third of the total of the cnezial or nobiliar assemblies in the district of Caransebes.

O mare necunoscută a istoriografiei românești este legată de identificarea apartenenței administrative a districtelor privilegiate din Munții Banatului. Cu alte cuvinte, nu există o opinie clară în ceea ce privește localizarea acestora în cadrul Banatului de Severin sau includerea lor în comitatele vecine. Potrivit opiniilor generale, unele dintre districtele românești făceau parte, din punct de vedere administrativ, din teritoriul cuprins între hotarele comitatului Caraș, în timp ce altele erau situate în Banatul de Severin dar, în momentul în care această demnitate rămânea vacantă, comitele de Timiș era cel care asigura conducerea lor, situație în care hotarele comitatului omonim erau extinse până la Dunăre. Primul care a emis această teorie a fost Pesty Frigyes¹, iar istoricii care i-au

urmat au adoptat în majoritate opinia cercetătorului maghiar².

Incertitudinile acestei chestiuni se datorează în mare parte documentelor, care poziționează districtele, în anumite perioade, în interiorul Banatului de Severin, ca ulterior să le situeze în comitatul Timiș și invers. Spre exemplu, în anul 1391, toate informațiile deținute sugerează că districtul Sebeș se afla sub autoritatea banului de Severin³, iar în anul 1447 aparținea comitatului Timiș⁴. În cazul districtului Mehadia știm că, în anul 1425, comitele de Timiș era cel care conducea ședințele forului judiciar întrunit în acest loc, dar câteva decenii mai târziu este localizat în Banatul de Severin⁵.

* Doctorand, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, e-mail: parceval_zoli@yahoo.com.

¹ Pesty 1876, 18, 28–29.

² Vezi bibliografia mai veche: Drăgălina 1899; Turchanyi 1901; Vuia 1929; Arion 1938; Simu 1941; Păclișanu 1943; Merușiu 1929; Motogna 1943; Coroșman 1944.

³ HD I/2, 340–341.

⁴ Pesty 1876, 18.

⁵ Pesty 1882, 138, 140, 142, 154,

Pentru a obține o imagine mai clară a identității politico-administrative a districtelor românești se cuvine să diferențiem și să analizăm separat cele două caracteristici, care se întrepătrund până la contopire. Astfel, se impune cercetarea fiecărui aspect pe care-l dețineau aceste formațiuni etnico-teritoriale. Caracteristicile politice considerăm că au fost reprezentate de acele instituții care se aflau într-un raport direct cu autoritatea centrală și care, implicit, beneficiau de o autoritate juridico-economică superioară. În calitate de pârgșii centrale ale regatului, relația lor cu cele mai mărunte instituții administrative a fost definită de familiaritate. Astfel, conducătorii comitatelor în calitate de factori politici, deserveau nevoile juridico-administrative ale comunității prin intermediul vicecomișilor. Din aceste cauze instituția a căpătat caracteristici politice într-o proporție importantă în raport cu competențele sale administrative. Astfel, vicecomișii erau funcționari superiori ai unităților administrative, în calitate de reprezentanți ai comișilor dar, în fapt, ei erau conducătorii acestora⁶.

Comitatul nobiliar și celelalte unități administrative au fost instituții ce au avut rolul de a organiza populația și locuitorii regatului din punct de vedere economic, juridic și, nu în ultimul rând, teritorial. Funcționalitatea acestora a fost asigurată de următoarele organisme: scaunele de judecată, juzii nobiliari, oamenii regelui, jurații asesori, *universitas nobilium* și nu în ultimul rând vicecomișii⁷.

Observăm că tocmai funcțiile enumerate sunt ocupate în fiecare unitate administrativă de nobilimea locală, prin urmare caracteristicile politice ale acestor instituții pot fi neglijate⁸.

Această departajare poate fi operată doar în cazul celor opt districte privilegiate, pentru care există dovezi concrete și din rândul cărora vom alege exemplul districtului Caransebeș, pe care-l considerăm cel mai elocvent, dar nu și general.

Încă de la primele atestări, Sebeșul este menționat în calitate de provincie, în care se afirma nobilimea românească. Totuși, la cumpăna secolului al XIV-lea, comitele de Caraș era cel care oferea posesiuni în această zonă⁹, fapt ce ridică semne de întrebare cu privire la statutul autonom al districtului. Mai mult, Pousa de Zeer deținea, în anul 1352, funcția de castelan al cetății Sebeș, dar nu mai cumula și titulatura comitatului Timiș¹⁰. Aceste premise par suficiente pentru a

concluziona, în contextul în care districtul se afla sub autoritatea comitelui de Caraș, că implicit teritoriul său era parte componentă a comitatului. Totuși, nu acceptăm această ipoteză, în schimb considerăm că Pousa de Zeer deținea castelania Sebeșului în calitate de *honor*, similar fiind cazul cetății Golubac, care se afla tot sub aceeași autoritate¹¹. Documentul de împroprietărire a nobililor de Mâtnic, confirmă acest lucru, deoarece localizează obiectul daniei în *prouincia Seebus*¹² și nu în comitatul Caraș. Prin urmare, identitatea administrativă a districtului era deslușită în această perioadă, în pofida faptului că cetatea sa se afla în mâinile demnitarilor din vecinătate. De asemenea, dania ne mai oferă un indiciu deosebit de important, ce vine în sprijinul punctului nostru de vedere și anume că la Sebeș exista sediul unui for juridic¹³. Comitele nu face nicio referire la faptul că acest scaun de judecată s-ar fi aflat sub autoritatea sa, astfel că o altă instituție era responsabilă de funcționarea sa.

Mai multe lămuriri ne oferă un document din anul 1369, care atestă o întrunire, la care au participat *universitas kenezorum et aliorum olahorum, item cives et universi divites et pauperes de civitate eiusdem*¹⁴ ce ar fi avut loc la Caransebeș¹⁵. La această adunare nu a luat parte niciun castelan al cetății omonime, ceea ce constituie o dovadă că forul din oraș nu avea doar atribuții juridice, ci și administrative. Nu dorim să insistăm asupra instituțiilor cnezimii și a nobilimii românești din districte, deoarece studiile academicianului Ioan Aurel Pop¹⁶ și ale istoricului Viorel Achim au debătut exhaustiv întreaga chestiune¹⁷, ci ne propunem să subliniem rolul lor în raport cu mult discutata autonomie a districtelor românești. Revenind la documentul menționat constatăm că, împreună cu ceilalți români, cnezii se plâneau banului Bulgariei că regiunea lor trebuia să-i ofere 300 de florini, în condițiile în care înduraseră mai multe vitregii în anii anteriori. Informația este deosebit de interesantă și dovedește existența unei relații între noul banat de la sudul Dunării și districtele românești. Dacă coroborăm această realitate cu faptul că în perioada ființării Banatului Bulgariei

¹¹ *Ibidem*.

¹² Pesty 1882, 28.

¹³ *Ibidem: et si contingerit esse tunc ad sedem Judicis ad Sebus admittere debeat*.

¹⁴ DRH, C, XIII, 631–632;

¹⁵ Opinia potrivit căreia adunarea ar fi avut loc la Caransebeș aparține autorilor DRH și se bazează pe deducție, deoarece documentul nu menționează acest lucru.

¹⁶ Pop 1991, 121.

¹⁷ Achim 2000, 63–97.

⁶ Tóth 2008, 27–28.

⁷ Zsoldos 1999, 166; Tringli 2009, 497; Tóth 2010, 407.

⁸ Excepție fac vicecomișii și castelanii.

⁹ Pesty 1882, 28–29.

¹⁰ Iusztin 2011a, 258.

demnitatea banului de Severin rămâne vacantă¹⁸, constatăm că districtul Sebeș se afla sub conducerea banului de la Vidin. Ca urmare, districtele din interiorul culoarului Timiș-Cerna au fost subordonate banului din Severin, însă doar din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, deoarece după cum am constatat, în perioadele anterioare s-au aflat sub conducerea comitelui de Caraș, respectiv Timiș. Același Pousa de Zeer deținea titlatura comitatului timișan în anul 1325, perioadă în care s-a aflat și la conducerea cetății Sebeș¹⁹. Nu știm cât timp a deținut această demnitate, probabil patru ani de zile, cert este că și după înlocuirea sa din această funcție a păstrat în continuare castelania cetății din interiorul culoarului Timiș-Cerna²⁰. Potrivit lui Engel Pál castrul Sebeș a reprezentat un *honor* al diferitelor demnități, realitate dovedită prin faptul că la începutul veacului s-a aflat în posesia Marelui Vistier al reginei, pentru ca în deceniul șapte să aparțină Marelui Comis și banului Bulgariei, iar apoi să intre pe rând în stăpânirea palatinului, a comiților de Timiș și a banilor de Severin²¹. Monopolizarea sa de către diferite instituții politice dovedește că importanța cetății era, în primul rând, de natură economică și militară, iar caracterul său administrativ ocupa un loc secundar. Prin urmare, cetatea nu a constituit doar *honor*-ul comitelui de Timiș sau al banului de Severin, ci a intrat și în stăpânirea altor demnitari, neimplicați în administrarea teritoriilor bănățene. Această realitate nu implică neapărat încadrarea Sebeșului într-o unitate administrativă, ci sugerează faptul că deținea un statut distinct din punct de vedere teritorial, aflat în legătură directă cu scaunul de judecată. O dovadă concretă în acest sens este lipsa vreunei implicări a unor instituții administrative exterioare în chestiunile interne ale districtului. Chiar și pentru adevărarea pierderii diplomelor de proprietate asupra moșiilor Crivina și Patak, de către nobilii de Temeșel, banul de Severin a convocat *nobilibus et alterius status hominibus comitatum Sebus, Lugas et Mihald*²². În general, o asemenea problemă era înaintată scaunului de judecată comitatens ori în fața unui loc de adevărare, însă districtul Sebeș beneficia de instituții proprii²³. Este binecunoscută adunarea nobililor și cnezilor din patru districte convocată în anul 1391 de

banul Severinului, Nicolae Perény, cu rostul de *inter partes iudicium et justitiam facere*. În locul Mehadiiei au fost întrunite districtele Caran și Comiat²⁴. Cele două părți potrivnice care așteptau judecata instituțiilor românești erau nobilii de Mâtnic și oaspeții de Caran. Mențiunea este elocventă pentru a dovedi că adunarea nobililor și a cnezilor din districtele românești aveau statutul unor scaune judiciare însă, în acest caz nu a avut loc o judecată efectivă, ci doar depunerea mărturiei în favoarea cnezilor de Mâtnic²⁵. Totuși, hotărârea adunării are autoritatea unei sentințe, deoarece banul menționează că judecata sa a fost fundamentată pe mărturia nobililor și cnezilor din cele patru districte²⁶. Nemulțumiți de judecată, oaspeții din Caran au făcut apel în fața curiei regale și astfel, la ordinul regelui pricina a fost rejudecată, însă în fața acelorași instituții.

Documentele păstrate din veacul al XIV-lea sunt puține, dar niciunul nu menționează participarea vreunui castelan al cetății Sebeș la întrunirile instituțiilor românești ale districtului. De asemenea, nici vicecomiții din comitatele vecine nu sunt atestați cu aceste ocazii, singura excepție notabilă fiind legată de dania comitelui Pousa de Zeer. În calitate de demnitar și reprezentant al coroanei acesta deținea autoritatea de a conferi proprietăți, însă doar cnezilor din district. Din alt punct de vedere actul său de înnobilare nu are un caracter administrativ, el neimplicându-se în problemele organizatorice ale comunității.

Cele trei adunări ale cnezimii și nobilimii districtului nu sunt exponențiale, ci tributare parcimoniei izvoarelor. Într-un singur caz cunoaștem locul de întrunire al adunării, care a fost situat în comitatul Caraș, deci în sediul unui scaun de judecată vecin. Așa cum susțineam mai sus excludem posibilitatea ca în această perioadă districtul Caransebeș să fi fost inclus în comitatul de lângă Dunăre. Mărturia în acest sens nu este reprezentată doar de atestarea adunărilor românești din district, ci și de dania comitelui Pousa de Zeer care adevărește că la Sebeș exista un scaun de judecată²⁷.

Demnă de luat în discuție este organizarea administrativă impusă de biserică provinciei cucerite din mâinile lui Ahtum. Cu această ocazie nu dorim perpetuarea unor opinii mai vechi cu privire la corespondența dintre organizarea laică și cea ecleziastică, dar propunem identificarea unei formațiuni administrative distincte pe teritoriul

¹⁸ Engel 1996, 32–34.

¹⁹ Iusztin 2011a, 258.

²⁰ Pesty 1882.

²¹ Df. 285.837; Dl. 47.851; Pesty 1882, 164; Pesty 1876, 52.

²² HD, I/2, 331–332.

²³ Pop 1991, 122; Achim 2000, 67–68.

²⁴ HD I/2, 340.

²⁵ Pop 1991, 123.

²⁶ HD I/2, 341.

²⁷ Pesty 1882, 28–29.

ocupat de arhidiaconatul de Sebeș²⁸. Este posibil ca la sfârșitul sau în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, în contextul cuprinzătoarelor transformări sociale și instituționale să fi fost organizată provincia sau districtul Sebeș.

Numărul mărturiilor despre funcționalitatea scaunului de judecată din târgul omonim se înmulțește în secolul al XV-lea, permițându-ne să facem unele aprecieri cu privire importanța sa administrativă. O primă adunare a districtelor Sebeș și Mehadia a avut loc în anul 1402, însă documentele emise cu această ocazie nu s-au mai păstrat. Puținele informații legate de acest eveniment atestă că prezidiul congregației a revenit voievodului Nicolae Csáki, care deținea și calitatea de comite de Timiș²⁹. Din păcate nu cunoaștem în ce loc s-a organizat congregația, care prin prezența celor șase asesori jurați a păstrat caracteristicile specifice instituțiilor românești din districte.

Mai multe informații ne furnizează un act provenit din anul 1419, emis cu ocazia întrunirii districtelor Lugoj, Caran, Comiat și Sebeș. Datorită faptului că demnitatea Banatului de Severin era vacantă în această perioadă, cel însărcinat cu prezidarea adunării a fost Sigismund de Losonc, castelanul cetăților Sebeș, Jdioara, Mehadia și Orșova³⁰. Împreună cu actul din 1391, acest document atestă faptul că cele patru districte, cărora li se adaugă Mehadia, constituiau *honor*-ul banului de Severin, cel puțin în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și la începutul celui următor.

În cazul acestor adunări, care reuniau nobilimea mai multor districte, constatăm existența unor instituții similare congregațiilor comitatense, la care participau autoritățile mai multor comitate și care erau prezidate de demnitari importanți. Analogia a fost observată de istoricii români, însă s-a încercat separarea strictă a celor două instituții, pe motiv că adunările reunite ale districtelor românești s-au constituit ca urmare a nevoilor instituționale ale populației românești³¹. Nu subscriem acestei ipoteze, iar conform dovezilor menționate apreciem că districtele constituiau organisme administrative, distincte, apropiate comitatelor și similare scaunelor săsești și secuiești. Totuși, aceste caracteristici le-au respectat doar districtele din culoarul Timiș-Cerna.

Un document emis în anul 1420 păstrează mărturia depusă de nobilii din districtele Comiat, Lugoj și Sebeș, care au cercetat revendicarea lui

Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia și a rudelor sale³². Adunarea a fost prezidată de același castelan, Sigismund de Losonc, și a adevărit dreptul de proprietate al acestor nobili în situația în care și-au pierdut diplomele de stăpânire.

Fără îndoială toate adunările aduse în discuție nu au avut caracter judecătoresc și i-au redat pe cnezii și nobilii români mai degrabă în postura de martori, decât magistrați, dar, cu toate acestea, hotărârile lor au avut valoarea unor sentințe³³. Totodată, observăm că aceste instituții contopesc toate etapele unui proces desfășurat în interiorul comitatului. Cu alte cuvinte, dacă cauza cneazului Bogdan s-ar fi desfășurat în Timiș, s-ar fi respectat următoarele proceduri: 1) ordinul regelui era expediat scaunului de judecată sau locului de adevărire; 2) instituția aleasă trimitea un om de încredere/ jude nobiliar la fața locului, cu scopul de a întrunii toți megieșii sau vecinii și de a-i chestiona în legătură cu situația proprietăților; 3) Raportul omului de încredere/judelui nobililor era prezentat instituției comitatense, care la rândul său îl înainta regelui sau comitelui³⁴; 4) în situația favorabilă regele emitea actul de consfințire a stăpânirii sub forma privilegiului, dar în situația în care existau contestatari ai dreptului de proprietate, procesul continua până la clarificarea situației, incluzând încă două-trei proceduri judiciare.

Astfel, putem afirma că adunările nobiliare și cneziale românești cumulează atribuțiile scaunului de judecată, ale locului de adevărire, ale juzilor nobiliari, ale oamenilor de încredere ai capitlurilor și ale juraților asesori. Mai mult, instituția românească, prezidată de castelan, are autoritatea de a emite diplome de înnobilitare sau împrăprietărire, fapt ce reprezintă o dovadă incontestabilă a statutului administrativ al celor trei districte.

Este eronat să considerăm, spre exemplu, că districtul Sebeș făcea parte din punct de vedere administrativ din comitatul Timiș, doar pentru că *uniuuersitas nobilium et kenesorum* s-au întrunit, în anul 1439, la ordinul comiților Ioan Marcali și Ladislau Hagymás de Berecsău³⁵. La cererea lui Ladislau de Bizerea, care revendica domeniile strămoșești pierdute de tatăl său, regele Albert porunca comiților de Timiș, la sfârșitul anului 1438, să investigheze situația de la fața locului³⁶. La rândul lor aceștia expediază ordinul nobililor

³² Pesty 1876, 56–57.

³³ Pop 1991, 124–125, 128.

³⁴ Desigur, există situații în care scaunul de judecată sau locul de adevărire puteau rescrie pe baza mărturiilor documente de atestare a stăpânirilor.

³⁵ Comiți de Timiș între anii 1438–1439.

³⁶ HD I/2, 638.

²⁸ Ortway 1891, 148, 153, 159.

²⁹ HD I/2, 553–555.

³⁰ HD I/2, 508–511.

³¹ Achim 2000, 88.

și cnezilor din districtul Sebeș și nu scaunului timișan, așa cum ne-am fi așteptat. Răspunsul survine câteva luni mai târziu, când obștea cnezilor din district atesta fidelitatea familiei Bizerea față de coroană, întărindu-și relatarea prin depunerea jurământului și atingerea moaștelor din altarul bisericii din Sebeș. Pentru că cei care nu au avut câștig de cauză au lipsit de la prestarea jurământului, adunarea a stabilit un nou termen de judecată, când în prezența comiților urmau să fie reconvocate ambele părți³⁷. Documentul a fost întărit prin pecetea a patru nobili în condițiile în care districtul nu beneficia de un sigiliu propriu. Viorel Achim remarca că această practică reprezenta „o preluare din sistemul instituțional al comitatelor, unde juzii nobililor dispuneau de câte un sigil propriu”³⁸. Această ipoteză coroborată cu toate procedurile demarate în pricina lui Ladislau de Bizerea, ce lipsesc la primele trei adunări ale districtului Sebeș, apropie instituția românească de caracteristicile scaunelor de judecată. Însă, tocmai acest document consemnează, în premieră, că întrunirea instituției a avut loc în *Opido Sebes*³⁹. Din acest moment și până la finele veacului acest târg va constitui permanent sediul adunării districtuale.

Pe de altă parte, nu cunoaștem motivele pentru care regele a emis ordinul comiților de Timiș, în circumstanțele în care demnitatea banului de Severin nu era vacantă în anul 1438⁴⁰. Până în primăvara anului următor funcția a fost deținută de Franc Talloci, care cumula titulaturile comitatelor Caraș și Cuvin⁴¹. Schimbarea autorității politice se datora în totalitate puterii centrale, dar această realitate dovedește că districtul Sebeș nu făcea parte dintr-o unitate administrativă similară comitatului, și nici nu se confunda cu teritoriul banatului.

În anul 1440 are loc o altă adunare la care participă doar nobilii districtului Sebeș, care adevăresc dreptul de proprietate al nobililor de Măciș asupra moșiilor Ciuta și Săsești⁴². Asemeni întruniri anterioare, judecătorii emit un document care, în lipsa unei peceti autentice, a fost întărit cu sigiliul a patru nobili: Dionisei de Mâtnic, Ioan de *Villagfalu*, Mihail Bobul și Fiat de Armeniș.

Disputele privind moștenirea continuă în sânul familiei, tot mai numeroase⁴³, astfel că la 30 martie 1447 nobilii, de această dată din

districtul Caransebeș, se întrunesc pentru a adevăra dreptul de stăpânire al nobililor Șerban, Ladislau și Dumitru de Măciș asupra mai multor moșii, în condițiile în care diplomele lor se pierduseră în cursul unei incursiuni otomane⁴⁴. De această dată actul ce consfințează hotărârile adunării a fost întărit cu sigiliile a șase nobili.

Documentul redactat cu ocazia întrunirii următoarei adunări districtuale este mult mai important pentru studiul de față, deoarece confirmă ipoteza noastră cu privire la funcționarea scaunului de judecată. Alături de nobilii, la dezbateri a luat parte Mihail de Cerna, banul Severinului, fapt ce dovedește autoritatea judiciară a instituției. Potrivit actului, în data de 8 august a fost stabilită sentința în pricina dintre nobilii de Măcișul de Jos și Negrilă, iobagul nobilului Gheorghe de Racovița, în urma mărturiilor celor opt asesori jurați, aleși cu această ocazie. Hotărârile adunării au fost luate la Caransebeș, *in sede nostra Judiciaria*⁴⁵, denumire care lasă loc unor interpretări cu privire la identitatea așezării. Considerăm că localitatea nu poate fi alta decât târgul Sebeș, iar adunarea este posibil să fi avut loc în aceeași biserică în care, nouă ani mai devreme, a fost depus jurământul în favoarea nobililor de Bizerea.

Orice urmă de îndoială cu privire la propunerea noastră este risipită de actul emis la 15 iunie 1451 de Ioan de Hunedoara care, în calitate de guvernator al Ungariei, porunca nobililor din cele șapte scaune românești să se întrunească într-o congregație a celor șapte districte și să cerceteze dreptul de proprietate al lui Mihail de Cerna și Nicolae de Bizerea asupra cetății Drencova⁴⁶. Nobilii îndeplinesc ordinul său și se întrunesc în *opidum Sebes* la 13 ianuarie 1452⁴⁷. Porunca guvernatorului dovedește că districtele românești erau organizate sau constituiau organisme administrative similare scaunelor secuiești și săsești. Mențiunea *septem sedium Volahicalium* nu corespunde unui număr de șapte scaune de judecată, situate în cele șapte districte românești, ci atestă statutul autonom al acestora din urmă. Astfel, documentul constituie o dovadă precisă că ținuturile românești din Munții Banatului au fost organizate respectându-se caracteristicile etnice ale populației, fapt ce rezona cel puțin cu o identitate administrativă.

Documentul emis de adunarea scaunelor românești nu s-a mai păstrat, dar cunoaștem sentința și numărul celor care au deliberat, în urma

³⁷ HD I/2, 647.

³⁸ Achim 2000, p.81.

³⁹ HD I/2, p.638.

⁴⁰ Engel 1996, 32–33.

⁴¹ *Ibidem*, 139, 144.

⁴² HD I/2, p.669.

⁴³ Boldea 2002, 246–271.

⁴⁴ HD I/2, 744–745.

⁴⁵ HD I/2, 748.

⁴⁶ HD II/2; Pesty 1882, 61–62.

⁴⁷ HD II/2, 11–13.

răspunsului expedit curții de capitlu din Arad. Au fost înregistrați 21 de nobili, câte doi din districtele Bârzava, Comiat și Carașova; câte patru din districtele Caransebeș, Mehadia și Lugoj și trei din districtul Almăj⁴⁸. Sentința lor are caracteristicile unei adevăriri, atribuție ce era îndeplinită de obicei de asesorii jurați, însă ordinul guvernatorului a fost destinat juzilor nobilimii⁴⁹. Actul capitlului consemnează că din rândul nobililor, doar cei din districtul Almăj au deliberat în calitate de vecini, în timp ce restul sunt numiți *comprovinciales*⁵⁰, însă constatăm că ei au deținut în același timp statutul juzilor nobiliari și atribuțiile asesorialor jurați. Pe de altă parte, doi dintre aceștia au fost nominalizați în calitate de oameni ai regelui în ordinul guvernatorului către capitlu, respectiv în privilegiul acordat lui Mihail de Cerna și Nicolae de Bizerea⁵¹. Fără îndoială toate aceste informații certifică existența unor instituții specifice comitatelor, care prestau sarcini administrative: oamenii regelui, juzii nobililor și jurații asesori.

De asemenea, aceste mărturii deslușesc încercarea de organizare a districtelor românești după modelul săsesc și secuiesc. Este posibil ca inițiativa să-i fi aparținut guvernatorului, care atunci când obține cetatea Jdioara îi dezleagă pe nobili de sub jurisdicția acesteia, transferându-i sub autoritatea *Sedem Sebeszeek et eius jurisdictionem*⁵².

Este dificil de menționat dacă în această perioadă toate cele șapte scaune românești au constituit împreună un organism administrativ distinct, cert este că districtul Sebeș s-a individualizat prin propriile instituții ca o formațiune teritorială ce beneficia de administrație proprie. Așa cum am remarcat, în afara adunărilor reunite ale districtelor, majoritatea adunărilor nobiliare atestate în Munții Banatului au avut loc în acest district.

Doi ani mai târziu, la Sebeș s-a întrunit o altă adunare a nobililor care a dat câștig de cauză nobililor de Măcișul de Jos în pricina cu banii Severinului. Sentința a fost luată în urma deliberării a șase nobili, din rândul cărora Ioan de Mătnic, Mihail Bobul și Valentin de Măgura au desfășurat o activitate constantă în cadrul instituțiilor juridico-administrative ale districtului⁵³. Banii au fost nevoiți să confirme hotărârea adunării două săptămâni mai târziu, atunci când emit, în același loc, dovada că nobilii din Măcișul de Jos

beneficiasera de privilegii din partea lui Sigismund de Luxemburg⁵⁴.

La 2 iunie 1456 este întrunită adunare tuturor nobililor și cnezilor din districtul Sebes, *in sede nostra judiciaria...in Karansebes*, care reconfirmă drepturile de stăpânire ale nobililor de Măciș⁵⁵. Hotărârea adunării a fost întărită cu pecetea a patru nobili, practică ce a devenit tot mai frecventă în prima parte a secolului al XV-lea, datorită lipsei unui sigiliu propriu al instituției. Totuși, la întrunirile din 30 mai 1419, respectiv 15 martie 1454, a fost utilizat *sigilo nostro*, dar cei care au prezidat adunările au fost castelanul Sigismund de Losonc și banii de Severin, deci este evident că aceștia au utilizat propriile peceti.

Din această perioadă provin o serie de informații documentare care susțin, nu doar opinia noastră cu privire la caracterul administrativ al districtului Sebeșului, ci atestă existența unei individualități teritoriale pentru cele opt districte românești privilegiate. Izvorul în cauză este celebrul privilegiu acordat nobilimii și cnezimii românești de către Ladislau al V-lea Postumul în anul 1457, păstrat într-un transumpt emis de principele Gabriel Bethlen. Una dintre prevederile sale consemnează că regele va păstra unitatea celor opt districte și nu va dona nimănui porțiuni din teritoriile lor⁵⁶. Este dificil de afirmat dacă acest paragraf confirmă o identitate administrativă, distinctă pentru districtele românești, cert este că acestea sunt evidențiate drept unități teritoriale separate care, în același timp, formează un întreg ce nu este subordonat decât coroanei. Mai mult, regele afirmă că nobilii și cnezii nu vor fi judecați de nimeni în afara comitelui și a vicecomitelor proprii, după care vor putea face apel în fața curiei. Însă dispoziția care nu mai lasă nicio urmă de îndoială cu privire la caracterul administrativ al celor opt districte este mențiunea potrivit căreia dările și taxele vor fi strânse de judele nobililor, ales de acești români⁵⁷. Or, tocmai această instituție reprezenta prima condiție pentru funcționarea unei unități administrative⁵⁸. Împreună cu jurații asesori, judele nobililor beneficia de o activitate reglementată de documente și cutume, pe suprafața delimitată a districtului. Remarcăm totuși că în cazul districtelor românești

⁴⁸ Achim 2000, 94.

⁴⁹ HD II/2, 3.

⁵⁰ HD II/2, 11–13.

⁵¹ HD II/2, 1–3.

⁵² DI.59.745.

⁵³ HD II/2, 45; Pesty 1882, 68.

⁵⁴ Pesty 1882, 68–70.

⁵⁵ HD II/2, 68–69.

⁵⁶ HD II/2, 92: *Et quod huiusmodi octo Districtus ab invicem non separabimus, nec aliquem ex eis alicui donabimus....*

⁵⁷ HD II/2, 93: *nec aliter pro exactione huiusmodi Birsagiorum, nisi sumpto secum Iudice Nobilium eorundem Valachorum exire valeant modo aliquali.*

⁵⁸ Zsoldos 1999, 166; Tringli 2009, 497; Tóth 2010, 409.

instituțiile care nu pot fi omise din această discuție sunt adunările cneziale și nobiliare.

Privilegiul menționează, de asemenea, că dările nobililor și românilor din cele opt districte urmau să fie strânse de acest jude al lor, despre care nu deținem nicio informație până în această perioadă. Primul jude al districtului Caransebeș este menționat la începutul anului 1457 în persoana lui Ștefan Sartor, care împreună cu jurații asesori adevărea un schimb de proprietăți între Ștefan Macho și Andrei Dan⁵⁹. Interesant este faptul că cel din urmă poartă și el titlul de *Judex de predicta Karansebes*. Această informație sugerează că în fruntea districtului s-au aflat doi juzi nobiliari, totuși documentele ulterioare certifică existența unui singur jude⁶⁰. Există, de asemenea, posibilitatea ca Andrei Dan să-l fi precedat pe Ștefan Sartor, dar nici în acest sens nu deținem informații. Pe de altă parte, ne întrebăm dacă exista în paralel un jude al nobilimii din district și un jude al orașului Sebeș? În privința acestei chestiuni primim informații satisfăcătoare de la izvoarele documentare ulterioare.

O altă noutate furnizată de acest document este menționarea sigiliului orașului. De-a lungul veacului al XV-lea, actele emise cu ocazia adunărilor sau a scaunelor de judecată au fost pecetluite cu sigiliile juraților asesori sau ale nobililor participanți dar, în afara acestui moment, sigiliul orașului mai este menționat în anul 1474.

Un an mai târziu regele Matia Corvin oferea dreptul de strămutare iobagilor din Caran și Sebeș, la cererea juzilor Toma Nyreg, respectiv Grigore și a juraților asesori, Sandrin și Gheorghe. Din sentința dinastului aflăm că cei doi juzi îi reprezentau pe toți locuitorii celor două târguri⁶¹. Prin urmare, este greu de afirmat dacă Grigore era judele nobililor din districtul Sebeș, în contextul în care nu reprezenta nobilimea districtului, iar potrivit izvoarelor, în anul 1457, jude fusese Ștefan Sartor. Mai plauzibilă este identificarea sa cu judele sau delegatul orașului Sebeș.

Ulterior resimțim iarăși parcimonia izvoarelor, astfel că până în anul 1474 nu este atestată nicio întrunire a românilor din Caransebeș⁶². Cu această ocazie este menționat judele nobililor din districtul Caransebeș, Andrei Faber, și șase jurați asesori. Documentul este important și datorită faptului că dovedește că în această perioadă orașul beneficia de peceti proprii⁶³.

Trei ani mai târziu, cei care au prezidat adunarea districtului au fost vicebanii de Severin, iar alături de ei este menționat Andrei de *Waralia*, în calitate de *judex nobilium*⁶⁴. Același jude figurează în documentul emis de scaunul de judecată din anul 1484, având și calitatea de crainic. Forul a fost prezidat de Lăzăruș de Almăj și Dragul, care dețineau titulatura de vicebani de Caransebeș⁶⁵. Probabil aceste calități sunt legate de atribuțiile lor militare, în condițiile în care, cinci ani mai târziu același Lăzăruș avea funcția de viceban de Severin⁶⁶, iar 20 ani mai târziu o rudă a sa deține calitatea de castelan de Sebeș⁶⁷.

La fel ca în cazul comitatelor, judele nobililor din districtul Caransebeș activa o perioadă mai lungă de timp. Andrei de *Waralia* a deținut funcția 7 ani de zile, iar urmașul său, Mihail de Zlatna, a avut calitatea de *judex nobilium* între anii 1485–1492⁶⁸.

În anul 1493 au avut loc două adunări despărțite de un interval de timp de o lună. Prima, întrunită la 24 octombrie, a fost prezidată de Ladislau Sas, jude de Caransebeș, iar cea din 21 noiembrie, de oficialul de Sebeș, Blasiu de Plugovița și judele nobililor din districtul omonim, Ioan Costea. Aceste realități atestă existența a două funcții distincte, deoarece considerăm că Ladislau Sas nu era jude al nobilimii, ci un funcționar al târgului.

Judele de Caransebeș reprezenta o instituție distinctă de cea a judeului nobilimii, care nu reprezenta cnezimea nobilă a districtului. Următoarele izvoare documentare confirmă această ipoteză. Astfel, în anul 1494, în luna mai au avut loc, de asemenea, două întruniri. Prima a fost prezidată de Mihail Lazăr și Blasiu de Plugovița, în calitate de oficiali de Sebeș, împreună cu Neagotă de Negotești *judex nobilium districtus eiusdem*⁶⁹, și a fost organizată într-o zi de joi. A doua a fost întrunită marți, 27 mai, reunind nobilimea districtului Caransebeș, iar ședințele sale au fost prezidate de Nicolae Lazăr, jude și căpitan și aceiași Mihail Lazăr și Blasiu de Plugovița, de data asta în calitate de castelani de Sebeș⁷⁰. Pare improbabil ca în decurs de două săptămâni, judele nobililor să fi fost schimbat din funcție, dar pe de altă parte, este inexplicabilă lipsa sa de la adunarea districtului. Nu știm nici ce importanță deținea acest jude și căpitan de Sebeș în raport cu celelalte funcții, în contextul în care

⁵⁹ Pesty 1882, 71–72.

⁶⁰ vezi Tabelul I.

⁶¹ Pesty 1882, 73.

⁶² vezi Tabelul I.

⁶³ Pesty 1882, 85–86.

⁶⁴ Pesty 1876, 82.

⁶⁵ Pesty 1882, 94.

⁶⁶ HD II/2, 311.

⁶⁷ HD II/2, 360–361; Pesty 1882, 115–116.

⁶⁸ vezi Tabelul I.

⁶⁹ Dl. 65438; HD II/2, 359–360; Pesty 1882, 114–115.

⁷⁰ HD II/2, 360–361; Pesty 1882, 115–116.

este menționat primul în rândul autorităților prezente. După cum putem constata, judele nobililor este menționat în documente, de la prima atestare și până la finalul secolului al XV-lea, în urma vicebanilor de Severin sau a oficialilor din Sebeș⁷¹. Astfel, există posibilitatea ca Nicolae Lazăr să fi fost superiorul castelanilor de Sebeș.

Ultimul jude nobiliar al districtului în acest veac a fost Gheorghe de Ulpar, care era unul din cei doi *probos viros*, desemnați pentru hotărnicirea pădurii revendicate de Gheorghe Găman de Bizerea și Ioan de Bizerea în anul 1499⁷².

Prin urmare, constatăm că aceste documente nu prezintă o situație izolată, ci adevărate prezențe constante a judeului nobilimii în cadrul adunărilor de la Caransebeș⁷³. Funcționarea unei asemenea instituții constituie dovada indubitabilă că prevederile privilegiului din anul 1457 nu au fost niște promisiuni deșarte, ci drepturile juridice și sociale ale românilor au fost respectate.

Desigur, admitem că nu există informații documentare cu privire la acei comiți ai nobilimii și cnezimii române, menționați în privilegiu. Cei mai îndreptățiți demnitari care ar corespunde acestui profil sunt comiții de Timiș, dar în afara perioadelor în care banii Bulgariei cumulau conducerea întregii provincii bănățene sau atunci când funcția banului de Severin era vacantă, ei nu au reprezentat autoritatea politică a districtului. Doar astfel se justifică faptul că titularii comitatului Timiș erau și castelanii cetății Sebeș în anii: 1325, 1368, 1386, 1439, 1443–1456⁷⁴. Ni se atrage atenția, totuși, că în perioada în care Ioan de Hunedoara a cumulat conducerea unităților administrative din Banat, familiarii săi nu au fost considerați baroni⁷⁵.

În ceea ce privește adunările și scaunele de judecată din Caransebeș, niciun document nu atestă prezidarea lor de comitele sau vicecomiții de Timiș, excepție făcând ordinul transmis de Pavel Chinezu către nobilimea districtului, la a cărei ședință a participat și un om venit din partea sa, dar și a banilor de Severin⁷⁶. De asemenea, există o mărturie potrivit căreia în anul 1402, Nicolae Csáki a prezidat adunarea districtelor Sebeș și Mehadia, însă în această perioadă acesta era voievod al Transilvaniei⁷⁷.

În schimb banii sau reprezentanții lor au luat parte la cca 40% din adunări și scaunele de judecată

ale cnezilor și nobililor români din Caransebeș în secolele XIV–XV⁷⁸. În urma acestor constatări este evident cine îndeplinea sarcina de comite al vlahilor din acest district. Apreciem că banii de Severin nu au mai primit această titulatură datorită faptului că dețineau castelania Sebeșului în calitate de *honor*, iar pe de altă parte un asemenea titlu s-ar fi raportat la toți românii din regat, în contextul în care ei îi guvernau doar pe românii din Munții Banatului.

De aceea este anacronic și lacunar să vorbim despre autonomia districtelor românești din Munții Banatului, constituite pe baze etnice, în situația în care instituțiile prin care acestea au fost organizate reprezentau reflexia organismelor administrative ale regatului maghiar.

Istoricii nu au negat fără motive existența statutului administrativ distinct al districtului Caransebeș, deoarece opiniile lor au fost fundamentate pe izvoare scrise. Un document din anul 1436 localizează câteva așezări aflate la capătul sudic al culoarului Timiș-Cerna în comitatul Timiș⁷⁹. Mult mai explicit este documentul emis în anul 1475, care atestă că moșia Bizerea care cuprindea satele: *Kalwa, Plese, Warthalowa, Felsew et Alsö Ramna, Glamboka, Zlatina, Ohabyca, Kethmyhelencz, Laczkan, Apadya, Sachyal, Henserowa, Bolwasnicza* era situată în *Comitatu Themesiensis in districtu Sebes existentibus et habitis*. Cu această ocazie este amintită și posesiunea *Meell/Mal*, care este localizată doar în district⁸⁰. Cinci ani mai târziu alte localități ale districtului Sebeș⁸¹ erau situate în *districtu Zewreniensis*⁸². În schimb, la finalul deceniului nouă, două documente menționează comitatul Sebeș⁸³.

În anul 1491, posesiunea Bizerea era localizată în *districtu Sebes Comitatus Themesiensis existente*⁸⁴. Două acte emise anul următor consemnează că posesiunea *Mal*⁸⁵, împreună cu satele *Kalowa, Plesa, Vorchorowa, Ravna, Glomboka, Zlathina, Mihalyencz, Bolwasnicza, Hanzorowa, Apadya, Laczkan et Zachel* se aflau în *districtu de Karansebes et sub Banatu Zewriniensi existentibus*⁸⁶. În cazul

⁷⁸ vezi Tabelul I.

⁷⁹ Pesty 1882, 31: Cerna, Toplet, *Jardasticza, Prapatha, Kiralymeze* (districtul Mehadia).

⁸⁰ Pesty 1882, 86–87.

⁸¹ Pesty 1876, 43–45.

⁸² Pesty 1882, 90: *felsew Bolwasnyca, Also Bolwasnyca, Kezebseu bolwasnyca, hwzarczky, Ciarzyky, Zepmezeye et Cryua*.

⁸³ Pesty 1882, 101–102.

⁸⁴ Pesty 1882, 105–106.

⁸⁵ Pesty 1882, 108–109.

⁸⁶ Pesty 1882, 111.

⁷¹ vezi Tabelul I.

⁷² HD II/2, 418–419; Pesty 1882, 126–127.

⁷³ vezi Tabelul 2.

⁷⁴ Iusztin 2011a, 258–265, vezi tabelul.

⁷⁵ Engel 1996 (CD-ROM).

⁷⁶ HD II/2, 286–287; Pesty 1882, 97.

⁷⁷ HD I/2, 553–555.

satului Glimboca, aceeași poziționare administrativă este confirmată în anul 1499⁸⁷.

Potrivit primului document adus în discuție, districtul Mehadia s-ar fi aflat în comitatul Timiș, situație în care unitatea administrativă ajungea până la Dunăre, iar întregul culoar Timiș-Cerna era situat între hotarele sale. Nu știm în ce context a fost realizată această imagine administrativă, cert este că oamenii regelui nominalizați pentru introducerea în stăpânire a nobililor de Cerna proveneau din districtul românesc⁸⁸. O explicație plauzibilă este oferită de faptul că, până la sfârșitul lunii aprilie 1436, scaunul banului de Severin era vacant⁸⁹, astfel că *honor*-ul cetății Sebeș revenea comitelui de Timiș. Desigur, în acest caz districtul nu era inclus automat între hotarele comitatului, ci intra sub autoritatea titularului său.

În privința actului care localiza posesiunile familiei Bizerea în districtul Sebeș și comitatul Timiș nu există nicio incertitudine, mai ales că a fost redactat de capitlul de Cenad⁹⁰. Pe de altă parte, în anul 1475 funcția banului de Severin era ocupată⁹¹, motiv pentru care nu putem explica de ce s-a optat pentru o asemenea poziționare administrativă. Prin urmare suntem nevoiți să acceptăm că districtul Sebeș era situat în cadrul comitatului Timiș.

Totuși, incertitudinile sunt amplificate de documentele ulterioare. Astfel, scrisoarea din anul 1480 situează localități ale districtului Sebeș în districtul Severin. Documentul păstrează dovezi clare de incertitudini în privința localizării așezărilor, deoarece în rândul patru, deasupra cuvântului *Zewreniensis* s-a adăugat ulterior, cu altă pastă, cuvântul *districtus*, iar la sfârșitul frazei este tăiată mențiunea *ac Jaz, Mezfalw, Cherenyes et Keregh vocatas in de Sebes districtibus...*⁹². Constantă rămâne localizarea așezării Bizerea, care și în anul 1491 este situată în interiorul districtului Sebeș, aflat la rândul său în comitatul Timiș. Mai mult, pentru introducerea în stăpânire a lui Nicolae de Bizerea sunt nominalizați oameni ai regelui din comitat⁹³. Acest exemplu reprezintă singurul caz în care constatăm că o instituție a comitatului și-a desfășurat atribuțiile în interiorul districtului. Însă, se impune observația că omul regelui era delegat, cu anumite ocazii, în afara comitatului în care își avea reședința⁹⁴.

Apoi, la sfârșitul secolului majoritatea așezărilor din district sunt localizate *sub banatu Zewriniensi existentibus*. Această expresie nu face decât să confirme ipoteza noastră, deoarece în traducere consemnează că unitatea administrativă se afla sub conducerea/autoritatea⁹⁵ banatului de Severin. În concluzie, districtul Sebeș se afla din punct de vedere politic sub autoritatea banului, iar administrativ beneficia de instituții proprii.

Evident nu ne rămâne decât să constatăm contradicțiile dintre documentele care localizează districtul în comitatul Timiș și cele care, la scurt timp, îl poziționează sub autoritatea banatului de Severin. Această realitate o punem pe seama faptului că în perioade destul de dese scaunul banului rămânea vacant.

Este destul de evident că, în ceea ce privește districtul Caransebeș, deținem destule mărturii despre funcționarea unor instituții care au asigurat administrația sa și, prin urmare, contestarea ipotezei care localiza districtul românesc în comitatul Timiș sau ca reprezentând o porțiune a banatului de Severin.

Îndeosebi pe parcursul secolului al XX-lea s-a susținut constant ipoteza autonomiei districtelor românești din Banat, mai ales a celor privilegiate. Acest concept nu ni se pare potrivit pentru a-l integra terminologiei corespunzătoare epocii studiate, fiind specific unor perioade ulterioare. În schimb propunem, în cazul districtului Caransebeș, o identitate administrativă specifică comitatelor, dar nu similară. Beneficiind de instituții administrative și juridice proprii, care deliberau în baza unui drept românesc, teritoriul său nu putea fi încadrat între hotarele comitatului Timiș, deoarece acest organism deținea nu doar instituții proprii, ci și cutume care nu erau identice cu ale altor unități administrative⁹⁶. Prin urmare, districtul Caransebeș constituia în sine o unitate administrativă, care indiferent de conducerea politică, nu se confunda cu alte instituții similare.

⁸⁷ Pesty 1882, 126.

⁸⁸ Pesty 1882, 31.

⁸⁹ Engel 1996 (CD-ROM).

⁹⁰ Pesty 1882, 86–87.

⁹¹ Fenyvesi 1993, 263.

⁹² Dl. 30.222.

⁹³ Pesty 1882, 105–106.

⁹⁴ Iusztin 2011 b, 75.

⁹⁵ Guțu 2003, 1268.

⁹⁶ Dl.92.297; (Zs.II/2, 5768).

Tabel I. Scaunele de judecată și adunările nobiliare și cneziale din districtul Caransebeș (sec. XIV–XV).

Adunările	Participanții/ Caracterul adunării	Prezidiu	Pricini judecate	Locul întrunirilor	Ziua	Sigilii	Referințe
IX 1369	<i>universitas kenezorum et aliorum olahorum, item cives et universi divites et pauperes de civitate eiusdem</i>		Doleanțele nobililor și a celorlalți români din districtul Sebeș.	Caransebeș ?			DRH, C, XIII, 631-632.
1389/1390	<i>nobilibus et alterius status hominibus comitatum Sebus, Lugas et Mihald</i>	• Banul de Severin, Ioan Kaplai	Adeverirea dreptului de proprietate a cnezului nobil, Petru Deș de Temeșel, asupra moșilor Crivina și <i>Patak</i> .				HD I/2, 331- 332.
23 X 1391	<i>Nobiles et kenesios districtuum et prouinciarum quator scilicet de Sebes, de Lugos, ac de Karan et Komprathi</i>	• Banul de Severin, Nicolae Perény	Pricina dintre nobili de Mâmic și locuitorii orașului Caran.	Cuvin	Luni		HD I/2, 340- 341.
1402	Adunarea nobililor din districtele Sebeș și Mehadia	• Nicolae Csáki, voievod de Transilvania, comite de Timiș și Solnoc, jude al cumanilor. • Asesori jurați: 1. Castelanii de Sebeș, Ioan Balog și Mihai de <i>Wran</i> 3. Nicolae, fiul lui Budislau 4. Stoian de Cerna 5. Ladislau, fiul lui <i>Pethou</i> 6. Farcaș de Mâmic	Pricina dintre cnezii Ștefan, Raiu și Dobre, și nobilii de Temeșel.				HD I/2, 553- 555.
30 V 1419	<i>Nobilibus et kenezys Sebes, lugas, karan et komprath districtuum</i>	• Castelanul Sigismund de Losonc	<i>Item.</i>	<i>Opido Karan</i>	Martți	<i>patentes Sigilli nostri</i>	HD I/2, 508- 511; Pesty 1882, 289-294.

Adunările	Participanții/ Caracterul adunării	Prezidiu	Pricini judecate	Locul întrunirilor	Ziua	Sigilii	Referințe
25 VII 1420	<i>Nobiles et kenezis</i>	- Castelanul Sigismund de Losonc - Asesori jurați: - Petru Belen - Nicolae de Măcițaș - Ioan și - Blasiu de Mămic - Ștefan, fiul lui Emeric de <i>Zepmezew</i> - Ladislau, fiul lui Luca. - Petru Sarga - Simon de <i>Olahat</i> - Vasa de Gamza - Gruban de Remetea - Ladislau de Cornet - Daga de <i>Dagafalua</i>.	Adeverirea dreptului de proprietate al nobililor de Măgoia	Jdioara	Joi		Pesty 1876, 56-57.
12 III 1439	<i>universitas nobilium et Kenesiorum districtus Sebes</i>		Adeverirea fidelității față de coroană a lui Ladu de Bizerea și a urmașilor săi.	Sebeș	Joi	- Ioan de Mămic - Iacob de Pogănici - Ioan de Măcițaș - Ioan de Bizerea.	HD I/2, 646-647.
26 III 1439	<i>Item</i>		Item.	Sebeș	Joi		HD I/2, 646-647.
7 IV 1440	<i>universi nobiles in districtu Sebes commorantes</i>		Adeverirea dreptului de proprietate al nobililor de Măcițaș.	Sebeș	Joi	- Dionisie de Mămic - Ioan de <i>Villagfalu</i> - Mihail Bobul - Fiat de Armeniș.	HD I/2, 669-670.
30 III 1447	<i>universi nobiles de districtu Karansebes</i>		Adeverirea dreptului de stăpânire a nobililor Șerban, Dumitru și Ladislau de Măcițaș asupra a 11 sate din același district.	<i>Karansebes</i>	Joi	- Nicolae de Bizerea - Dionisie de Mămic - Fiat de Armeniș - Luca de Măcițaș - Mihail Bobul - Andrei Stan	HD I/2, 744-745; Pesty 1882, 390.
8 VIII 1448	<i>Universi nobiles de districtu Sebes</i>	Mihail de Cerna, ban de Severin	Pricina dintre nobilii de Măcițașul de Jos și Negrilă, iobagul nobilului Gheorghe de Racovița.	<i>Karansebes</i>	Joi	- Bogdan de Mămic - Mihail Bobul - Nicolae Nața - Valentin de Măgura	HD I/2, 748; Pesty 1878, 56.

Adunările	Participanții/ Caracterul adunării	Prezidiu	Pricini judecate	Locul întrunirilor	Ziua	Sigilii	Referințe
13 I 1452	<i>Nobilibus viris judicibus Nobilium Septem sedium vohdicalium</i>	• Asesorii jurați: 1. Ioan de Siliște 2. Blasiu de Gârliște 3. Ioan, fiul lui Dragomir 4. Andrei Dan de Caransebeș 5. Dionisie de Mâtnic 6. Ioan de Mâtnic 7. Fiat de Armeniș 8. Petru Fodor de de <i>Serked</i> 9. Petru Dobrota de <i>Zepmezeu</i> 10. Ștefan Șisman de Buziaș 11. Nicolae Vizeș de <i>Zaldbagh</i> 12. Ioan Waydafy 13. Petru Deș de Temeșel 14. Olciul de Bogăltin 15. Ladislau Deze de Domașnea 16. Luca de <i>Luky</i> 17. Gheorghe, fiul lui Maro de Caraș 18. Filip Bachi 19. Egidiu, castelan de Bărzava 20. Ladislau Muscă 21. Ioan literatul	Adeverirea dreptului de proprietate al lui Mihail de Cerna și Nicolae de Bizerea asupra cetății Drencova.	<i>Opidum Sebes vocatum Sedem scilicet Judiciariam principalem Septem Sedium Nobilium Walachialium</i>	Joi		HD II/2, 12; Pesty 1878, 62-64.
28 II 1454	<i>universi nobiles de districtu Sebes</i>	• Asesorii jurați: 1. Ioan de Mâtnic 2. Mihai de Mâtnic 3. Ladislau de Bizerea 4. Ștefan de Maciova 5. Mihail Bobul 6. Valentin de Măgura.	Adeverirea privilegiilor obținute de nobilii din Măcișul de Jos.	<i>Karansebes</i>	Joi	1. Fiat de Armeniș 2. Bogdan de Mâtnic	HD II/2,45; Pesty 1878, 68.
15 III 1454		• Mihail de Cerna și Petru <i>Danch</i> de Sebeș, bani de Severin. • Asesorii jurați: 1. Ioan de Mâtnic 2. Mihai de Mâtnic 3. Ladislau de Bizerea 4. Ștefan de Maciova 5. Mihail Bobul 6. Valentin de Măgura.	Confirmarea privilegiilor obținute de nobilii din Măcișul de Jos.	<i>Karansebes</i>	Vineri	<i>Sigillo nostro</i> Documentul păstrează urmele a două peceti.	Pesty 1878, 68.

Adunările	Participanții/ Caracterul adunării	Prezidiu	Pricini judecate	Locul întrunirilor	Ziua	Sigilii	Referințe
2 VII 1456	<i>Vniuersitas nobilium et keneziorum de districtu Karansebes</i>		Adeverirea dreptului de proprietate al nobililor de Măciș.	<i>Karansebes</i>	Vineri	1. Nicolae de Bizerea 2. Fiat de Armeniș 3. Dionisie de Mătnic 4. Nicolae de Noroccea	HD II/2, 68- 69; Pesty 1882, 402.
25 I 1457		- judele nobililor din Caransebeș: Ștefan Sartor - Asesorii jurați: - Petrus <i>Bonus</i> - Andro - Emericus <i>Lutifigulus</i> - Dominic - Toma <i>Nerew</i>	Adeverirea unei vânzări de bunuri imobiliare realizată între Andrei Dan, judele din Caransebeș și Ștefan Macho.	<i>Karansebes</i>	Marți	<i>Sigillo nostre ciuitatis antiquo munimine roboratas</i>	Pesty 1878, 71-72.
5 VII 1474		- judele nobililor: Blasiu Faber - Asesorii jurați: - Mihai <i>Mezey</i> - Iacov de Severin - Martin de <i>Patak</i> - Ioan <i>Danch</i> - George <i>Mercator</i> - Lazăruș	Contractul de vânzare cumpărare încheiat între nobilii Maraz, locuitori din orașul Timișoara și Andrei de Ruginoasa și Mihai Mesaros.	<i>Karansebes</i>	Marți	<i>Sigillo nostre Ciuitatis</i>	Pesty 1878, 85-86.
30 X 1477	<i>universis nobilibus districtus Karansebes</i>	- vicebanii de Severin: Iacob Marga și <i>Raim Voievod</i> - judele nobililor: Andrei de <i>Waralia</i>.	Pricina dintre Gheorghe de Bizerea și <i>Kopaz</i> de Vad.	<i>Opidum Sebes</i>	Joi	1. Iacov de Marga 2. Andrei de Waralia 3. Mihai de Mătnic 4. Dumitru de Măciș	HD II/2, 248- 249; Pesty 1876, 82.
6 V 1484		- vicebanii de Caransebeș: Lazăruș de Almăj și Dragul - judele nobililor: Andrei de <i>Waralia</i> - Asesorii jurați: - Ladislau Pobora - Nicolae <i>Orsagh</i> - Ștefan de Grozăvești - Nicolae de Bocoșnița.	Pricina dintre Gheorghe Găman de Bizere și văduva lui Ladislau de <i>Lacyagh</i> .	<i>datis in Sede nostra Iudiciaria</i>	Joi	<i>Sigillis vice banorum et ipsius Andree</i> Craynik. Actul păstrează urmele a trei peceți.	DL.73029; Pesty 1878, 93-94.

Adunările	Participanții/ Caracterul adunărilor	Prezidiu	Pricini judecate	Locul întrunirilor	Ziua	Sigilii	Referințe
10 III 1485	Nobiles comprovinciales districtus oppidi Sebes	• judele nobililor: Mihai Zlathna • omul comitelui și al vicebanilor de Severin: Palygrad • omul regelui: Mihail de Măcițaș • omul capitului: Ladislau de Somylo	Pricina dintre Ladislau de Racoviță și Nicolae Bizerea	Opidum Karansebes	Joi		HD II/2, 286-287; Pesty 1878, 94-97.
7 IV 1485	Item	Item	Item	Item	Item		HD II/2, 286-287; Pesty 1878, 94-97. HD II/2, 311; Pesty 1878, 99-100.
26 III 1489 ⁹⁷	Scaun de Judecată	• vicebanii de Severin, Lăzăruș de Almăș și Blasiu de Plugovița • Iudele nobililor din districtul Caransebeș: Mihail de Zlatna. • banul și vicebanul de Severin • juzii nobililor și juratii asessori din districtul Caransebeș.	Pricina dintre Gheorghe Găman de Bizerea și Mihail de Măcițaș	Karansebes	Joi		Pesty 1882, 466-467.
1489/1490		• vicebanii de Severin: Mihail Lazăr de Almăș și Blasiu de Plugovița • judele nobililor din districtul Caransebeș: Mihail de Zlatna. • asesorii jurati: 1. Petru de Tincova 2. Ladislau Floca 3. Mihail de Măcițaș 4. Ladislau Pobora 5. Sandrin de Mătnic 6. Neagotă de Negotești.	Pricina dintre Matei de Bârzava și nobilii Paul și Nicolae Nyakazo.	Karansebes	Joi	1)	HD II/2, 330; Pesty 1878, 108-109.
12 I 1492	Scaun de judecată		1) Elena, văduva lui Nicolae Bizerea a zălogit lui Gheorghe Găman de Bizerea jumătate din moșia Mal 2) Gheorghe Găman de Bizerea protestează împotriva lui Ioan de Bizerea. 3) Sentință adoptată în pricina dintre Elena de Bizerea și Gheorghe Găman de Bizerea	Sebes		2) actul păstrează urmele a trei pecetți. 3) actul păstrează urmele a trei pecetți.	Dl. 73032. HD II/2, 332-334; Pesty 1878, 110-111.
24 X 1493	Adunare nobiliară	• Judele de Caransebeș: Ladislau Sas. • juratii assesori: 1. Mihai Lazăr 2. Barnaba Dragomir 3. Nicolae Knesa 4. Ludovic Sas 5. Clement Magnus 6. Toma Maemus	Adeverirea vânzării unei curți cu casă, de către Matei de Arad și familia sa lui Ladislau Fiat.	Karansebes	Joi	Sigilli nostri	Dl. 65435. HD II/2, 332-334; Pesty 1878, 111-112. HD II/2, 334-335; Pesty 1878, 112-113.

⁹⁷ Pentru soluționarea acestei pricini au avut loc cel puțin trei ședințe de judecată.

Adunările	Participanții/ Caracterul adunării	Prezidiu	Pricini judecate	Locul întrunirilor	Ziua	Sigilii	Referințe
21 XI 1493	Adunare nobiliară	• Oficial de Sebeș: Blasiu de Plugovița • judele nobililor din districtul Sebeș: Ioan Costea	Nobilul Gheorghe Găman i-a despăgubit pe creditorii lui Nicolae de Bizerea.	<i>Karansebes</i>	Joi	1. Blasiu de Plugovița 2. Ioan Costea	HD II/2, 335; Pesty 1878, 113.
15 V 1494	Adunare nobiliară	• oficialii de Sebeș: Mihai Lazăr de Almăj și Blasiu de Plugovița • judele nobililor: Neagotă de Negotești	Gheorghe Găman de Bizerea a plătit suma pe care o datora Nicolae de Bizerea, nobilului Petru <i>Wakasyn</i> de Carașova.	<i>Karansebes</i>	Joi	actul păstrează urmele a trei peceti.	HD II/2, 359-360; Pesty 1878, 114-115.
27 V 1494	<i>universi nobiles districtu Karansebes</i>	• Nicolae Lazăr, jude și căpitan • Castelanii cetății Sebeș: Mihail Lazăr și Blasiu de Plugovița • jurații asesori: 1. Ladislau Floca 2. Barnaba Dragomir 3. Nicolae Rucea 4. Clement <i>Magnus</i> 5. Matei <i>Zupa</i> 6. Toma <i>Magnus</i>	Pricina dintre nobilul Ioan Părcălab și locuitorii târgului Caran.	<i>Karansebes</i>	Marti	actul păstrează urmele a două peceti.	HD II/2, 360-361; Pesty 1878, 115-116.
6 VI 1499	<i>Ceteris nobilibus districtus de Karansebes</i>	• banii Severinului: Iacob Gârliște și Petru <i>Tharnok</i> de Măciș • <i>duos probos</i> : judele nobililor, Gheorghe de <i>Ulpar</i> și Neagotă de <i>Korchomafalua</i> • banii Severinului: Iacob Gârliște și Petru <i>Tharnok</i> de Măciș.	Hotărâcirea unei păduri revendicate de Gheorghe Găman și Ioan de Bizerea.	<i>Opido Sebes</i>	Joi	actul păstrează urmele a două peceti.	HD II/2, 418-419; Pesty 1878, 126-127.
8 VIII 1499			Adevărită împăcării între nobilii de Zorlenț și Albu cu Dorotea, soția lui Gheorghe Găman de Bizerea.	<i>Karansebes</i>	Joi	actul păstrează urme de peceti.	HD II/2, 419-420; Pesty 1882, 474-475.

BIBLIOGRAFIE

- Achim 2000
Viorel Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București (2000).
- Arion 1938
Dinu C. Arion, *Cnejii (Chinejii) români. Contribuții la studiul lor*, București (1938).
- Boldea 2002
Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița (2002).
- Cotoșman 1944
Gheorghe Cotoșman, Privilegiile românilor în cadrul districtelor valahe bănățene. Nobilii și chenezii români bănățeni. *RISBC*, XII, (1944).
- Drăgălina 1899
Patriciu Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, I, Caransebeș (1899).
- DRH, C, XIII
Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, XIII, ed. I. Dani, K. Gündisch, V. Pervain, A. Răduțiu, A. Rusu, S. Andea, București (1994).
- DL
Magyar Országos Levéltár, *Mohács előtti gyűjtemény*.
- Engel 1996
Pál Engel, *Magyarország világi Archontológiája 1301–1457*, I, Budapest (1996) (CD-ROM).
- Fenyvesi 1993
László Fenyvesi, A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*, *Studia Agriensia*, 14, (1993), Eger.
- Guțu 2003
Gheorghe Guțu, *Dicționar latin-român*, ed. II, București (2003).
- HD
Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, ed. Nicolae Densușianu, I–II, București (1887–1891).
- Iusztin 2011a
Zoltán Iusztin, Comitele de Timiș. Un baron a regatului medieval maghiar. *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, XIX (2011).
- Iusztin 2011b
Zoltán Iusztin, Oamenii regelui – aspecte instituționale din prima parte a secolului al XIV-lea de pe teritoriul Transilvaniei și al Banatului medieval. *Apulum*, XLVIII (2011).
- Meruțiu 1929
Vasile Meruțiu, *Județele din Ardeal și din Maramureș până la Banat*, Cluj (1929).
- Motogna 1943
Victor Motogna, Contribuții la istoria românilor bănățeni în evul mediu. Districtele românești. *RISBC*, XI (1943).
- Ortvay 1891
Tivadár Ortvay, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, I, Budapest (1891).
- Păclișanu 1943
Zenovie Păclișanu, Vechile districte românești de peste munți, *RI*, XIII, 3, (1943).
- Petrovics 2008
István Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Begaparti város 1552 előtti történetéből*, Szeged (2008).
- Pesty 1876
Frigyes Pesty, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest (1876).
- Pesty 1878
Frigyes Pesty, *Szörény vármegye története*, III, Budapest (1878).
- Pesty 1882
Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, III, Budapest (1882).
- Pop 1991
Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca (1991).
- Simu 1941
Traian Simu, *Organizarea politică a Banatului în evul mediu*, Lugoj (1941).
- Tóth 2008
Norbert C. Tóth, *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*, Nyíregyháza (2008).
- Tóth 2010
Norbert C. Tóth, A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-szatmár-Bereg Szemle*, 45, (2010).
- Tringli 2009
István Tringli, Megyék a középkori Magyarországon. In: Tibor Neumann – György Rácz (eds.), *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, Budapest (2009).
- Turchanyi 1901
Tihamer Turchanyi, *Krassó-Szörényi vármegye néprajzi viszonyai a mohácsi vész előtti időben*, I, Lugoj (1901).
- Vuia 1929
Iuliu Vuia, Districtus Wolachorum. Cercurile românești bănățene. *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, II, 2–3, (1929).
- Zsoldos 1999
Atila Zsoldos, *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből*, Budapest (1999).
- Zs.
Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, I–II, Budapest (1951–1958).

PAROHIILE CATOLICE DIN BANAT ÎN EPOCA LUI SIGISMUND DE LUXEMBURG

Adrian Magina*

Cuvinte cheie: Banat, *Sigismund de Luxemburg*, *parohii catolice*.

Keywords: Banat, *Sigismund of Luxembourg*, *catholic parishes*.

The Catholic Parishes of Banat in the Age of Sigismund of Luxembourg (Abstract)

The age of Sigismund of Luxembourg was one of the most representatives in the history of medieval Hungary, including in terms of ecclesiastical realities. If there is only little information for the Orthodox Church history, the Catholicism sources are enough to allow detailed analysis. A series of documentary information allowed survey the realities of the lowest tier of Catholic Church structures: parishes. Only for period 1387–1437 sources mentioned 62 localities that had at least one Catholic parish. In urban areas, Cenad or Timisoara, the same sources indicate the presence of several parish churches. Very important was how those parishes worked and how they interacted with society. As in many cases of medieval Hungary in Banat most of catholic churches are patronized by the elite nobility. Various members of the elite build or help to build the community church; they are involved in church maintenance and because of this right of patronage (*ius patronatus*) may lead the appointment of a priest whom they propose. This analysis revealed that Catholic priests were involved in various aspect of social life. Most of the documentary mentions present the priests in conflict situations with noblemen especially with Himfy family. The study is followed by four documentary appendices, largely unpublished, which complete the information already known about the Catholic world of Banat.

Istoriografia ultimelor decenii, pe lângă alte aspecte legate de istoria Banatului, s-a concentrat și asupra fenomenului religios al provinciei. Un câmp de investigație predilect l-a reprezentat studierea catolicismului fapt ce a dezvăluit impactul major pe care acesta l-a avut în spațiul de la sud de Mureș¹. Chiar și așa fenomenul religios circumscris bisericii romane a fost surprins doar parțial din cauza carențelor documentare. Este totuși un caz fericit pentru că în cazul lumii ortodoxe nu există nici un fel de referință cantitativă, ci doar știri răzlețe care nu oferă nimic consistent pentru a putea creiona o imagine de ansamblu.

Constatările istoriografiei au pornit în general de la evidențele înregistrate în registrele de impuneri papale alcătuite în perioada 1332–1337. În bună măsură, în lipsa altor indicatori numerici, datele

cuprinse acolo au fost extinse și asupra perioadelor istorice ulterioare. Astfel analizele istorice au constatat că populația catolică a Banatului ar fi oscilat în jurul a 10%–12%, procent ce ar indica numărul alogenilor din provincie². Este destul de dificil de apreciat însă dacă criteriul numeric stabilit este viabil pentru întreaga perioadă medievală ori numai pentru secolul al XIV-lea căci, deși registrele papale provin din acea perioadă, date globale asupra tuturor așezărilor bănățene avem doar pentru epoca Huniazilor. Datorită lipsei informațiilor documentare nu suntem în măsură să știm, decât arareori, dacă o localitate cu parohie catolică în prima jumătate a secolului al XIV-lea și-a păstrat amprenta confesională în secolul următor sau a suferit mutații generate de mișcările de populație, epidemii ori războaie frecvente în Banatul secolelor XIV–XV.

În epoca lui Sigismund de Luxemburg (1387–1437), biserica catolică din Banat avea deja o tradiție bine determinată. Din punct de vedere instituțional întreaga provincie de la sud de Mureș, dar și

* Muzeul Banatului Montan Reșița, Bd. Republicii, nr. 10; e-mail: adimagina@gmail.com.

¹ Cele mai noi contribuții aparțin lui Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval* (Țicu, *Geografia*), Cluj-Napoca (2007) și lui Viorel Achim, *Catolicismul la românii din Banatul medieval*. *RI* (1996), nr. 1–2, 41–55 sau *Disputa pentru decimele din Terrae Christianorum din cuprinsul episcopiei de Cenad (1468–1469)* (Achim, *Disputa*). *RI* (2005), nr. 1–2, 169–184.

² Silviu Dragomir, *Le Banat roumain*, Sibiu (1944), 13–14; Dumitru Țicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timișoara (1998), 409.

părți de la nord de râu, se afla în sfera de jurisdicție a episcopiei de Cenad, una dintre cele mai vechi din Ungaria. Dieceza era divizată în șapte arhidiaconate care suprapuneau și coordonau instituțional o rețea de parohii bine încheagată. La momentul vizitei colectoarelor papali, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, au fost înregistrate un număr de peste 200 de parohii catolice³. Așa cum menționăm nu știm care este proporția exactă a acestor așezări din numărul total al localităților bănățene. Destul de puține sunt localitățile catolice din arealul montan și sub-montan corespunzătoare arhidiaconatelor Caraș și Sebeș, din comitatele Caraș și Timiș. Deși sporadice, prezențele catolice reprezintă numai în comitatul Caraș între 12% și 13 % din numărul total al așezărilor. În cazul comitatului Cenad indicele urcă până spre 26%, iar în cazul comitatului Arad ajunge la aproape 48%⁴. Totuși cea mai densă rețea parohială o regăsim în zona de câmpie a comitatului Timiș, tocmai acela pentru care ne lipsește estimarea cantitativă oferită de geografia istorică. Este ușor de închipuit că în acel areal corespunzător arhidiaconatului Timiș, unde funcționau 84 de parohii catolice grupate în 3 decanate⁵, procentul trebuie să fi fost cel puțin egal dacă nu superior situației din comitatele Cenad și Arad.

Spre finalul secolului al XIV-lea și începutul celui următor prezențele catolice din Banat rămân constante dar cu accent pus pe rolul ordinelor monahale. Datorită intervenției seculare, prin politicile anti-eretice și anti-schismatice ale regelui Ludovic de Anjou, biserica de rit roman din arealul sudic al regatului ungar a putut implementa o strategie de combatere a schismei în special prin edificarea unei rețele de conventuri franciscane care au acționat în mediul montan și sub-montan, acolo unde realitățile catolice erau sporadice. Respectivul mănăstiri urmau să suplinească lipsa parohiilor și să se implice activ în procesul de

convertire al ortodocșilor și realiniere a granițelor confesionale ale provinciei.

Urmările acestei politici se resimt inclusiv pe parcursul domniei lui Sigismund care va încerca să susțină ordinul franciscan prezent în Banat cel puțin la nivel teoretic. Reiterarea în 1428, a măsurilor luate în 1366 de către Ludovic de Anjou, nu a produs mutații confesionale majore, atenția suveranului fiind focalizată pe lupta anti-otomană și mai puțin pe implementarea unei politici confesionale dure la adresa schismaticilor⁶. Documentele cunoscute până în prezent surprind pentru perioada 1387–1437 existența a 62 de localități în care regăsim menționate parohii, preoți ori capele de rit occidental. Dintre aceste așezări doar Kovinul poate fi bănuțit că ar ascunde o realitate ortodoxă datorită faptului că respectiva biserică, consemnată în anul 1405, este legată de comunitatea sârbească locală⁷. Cele 62, asupra cărora avem certitudinea existenței unei biserici, capele sau parohii, dacă includem și Kovinul, însumau un total de 75 de lăcașuri de cult. Dintre acestea, 17 se aflau în mediul urban (22,5%, iar restul în spațiul rural. Procentual, doar 4% dintre bisericile ori capelele catolice erau în zona de munte (raportat la cele 62 de așezări), restul fiind cantonate în arealul de câmpie. Fără îndoială că cifrele nu redau situația exactă a teritoriului, căci nu toate spațiile de cult au ajuns să fie menționate în documente, numărul lor real trebuind să fie mult mai mare. Foarte multe dintre acestea, menționate în registrele colectoarelor papali, nu mai apar pur și simplu în sursele scrise ulterioare ceea ce nu presupune automat o discontinuitate. Este aproape imposibil ca în decurs de un secol, și în condițiile unui prozelitism evident promovat de regalitatea ungară, mai mult de jumătate din parohiile catolice din Banat să fi dispărut. Dimpotrivă acte mai târzii din a doua jumătate a secolului al XV-lea menționează biserici de rit roman, cum e cazul celei din Saravale, care nu apare amintită în epoca lui Sigismund dar care fusese anterior menționată de către colectorii papali, ceea ce demonstrează că a funcționat pe tot parcursul acestei perioade. Alături de localitatea amintită mai sunt înscrise și alte edificii de cult, neconsemnate anterior, posibilă indicație a

³ Pentru istoria diecezei de Cenad a se vedea Petrovics István, *A Duna-Tisza-Maros-köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban* (Petrovics, *Egyházi viszonyai*). *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, Miercurea Ciuc/Csikszterda (2003), 43–68; Szentkláray Jenő, *A csanádi egyházmegyei plebániak története* (Szentkláray, *Plebániak*), I, Budapest (1898), passim; Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, I, Budapest (1896), passim; Koszta László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*. *Dél Alföld és Szer*, Szeged (2000), 41–80; Ţicu, *Geografia*, 7–25.

⁴ Am sintetizat datele după Györfy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest (1963), 163–188 comitatul Arad; 835–878 comitatul Cenad; III, Budapest (1987), 469–498 comitatul Caraș.

⁵ Arhidiaconatele bănățene cu toate parohiile lor la Szentkláray, *Plebániak*, 35–121.

⁶ Adrian Magina, Răufăcători sau schismatici? Statutul ortodocșilor bănățeni în jurul anului 1400. *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin)*. *Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, volum îngrijit de Dumitru Ţicu, Ionel Cădea, Brăila (2008), 283–293.

⁷ Magdics István, *Diplomatarium Ráczeviense. Ráczeveik okmánytár* (Magdics, *Diplomatarium*), Székesfehérvár (1888), 1.

dilatării fenomenului catolic la sud de Mureș⁸. Alte cazuri de funcționare neîntreruptă întâlnim la Zădăreni, aflată între parohiile catolice la 1333–1337, dar fără consemnarea altor realități ecleziastice până în 1480⁹; Frumușeni (Zeudi) unde parohia, pomenită în secolul al XIV-lea, a continuat să existe în epoca lui Sigismund fiind apoi menționată și în a doua jumătate a secolului al XV-lea¹⁰. Dacă la numărul cu mențiuni documentare ferme adăugăm aceste așezări și pe cele unde sunt amintite conventuri ale diverselor ordine religioase catolice, ajungem la un total de peste 70 de localități. Cifrele, cu toate că nu absolutizează o anume situație, oferă indicii despre faptul că zona de câmpie fusese mult mai receptivă la discursul catolic, probabil și datorită mediului etnic mult mai divers.

Preoții

Unele dintre cele mai frecvente informații documentare, raportat la problematica bisericească în epoca lui Sigismund, sunt legate de persoanele ecleziastice. Fără să fie întotdeauna nominalizați, sacerdoții catolici apar pomeniți în 50 de cazuri adică peste 80% din totalul mențiunilor despre realitățile bisericești din Banat în perioada 1387–1437. Nu oricine putea opta pentru cariera de preot. Pentru ca cel în cauză să poată fi confirmat trebuia să îndeplinească câteva criterii: să aibă o viață morală integă, să fie matur din punct de vedere al vârstei, să știe citi și scrie (*literarum scientia commendabilis demonstraretur*)¹¹. Pe lângă calitățile morale viitorul preot trebuia să fie integru fizic. Totuși prin dispensă papală, cum e cazul lui Anton de Franad preot în Bulci-orb de un ochi, postul respectiv putea fi ocupat de o persoană cu anumite infirmități¹².

Numirea preoților în parohii ține cont de dreptul bisericesc și de *ius praesentandi* adică dreptul prin care seniorul locului propune un candidat pentru parohia vacantă dintr-o localitate de pe domeniul său, în virtutea dreptului de patronat

(*ius patronatus*) de care beneficiază asupra lăcașului de cult. Propunerea ajunge în fața autorităților bisericești care se pronunță asupra ei. Situația se pretează foarte bine Ungariei pentru că aici majoritatea lăcașurilor de cult au fost construite ca biserici patronale¹³. În Banat avem situația de la Ianova unde, în anul 1400, la recomandarea celor doi comiți de Timiș, episcopul de Cenad îl numește pe Sebastian *ad plebaniam seu rectoratum parochialem*¹⁴. De asemenea, în anul 1428, Sigismund cedează dreptul de *ius patronatus* în favoarea comunității locale din Kovin care poate în acest fel să își aleagă singură preotul¹⁵. În ambele cazuri pare să fie vorba despre domeniul regal, în situația Ianovei dreptul respectiv fiind exercitat de către oficialii comitatului iar la Kovin cedat de către rege comunității, sub forma unui privilegiu. Fără îndoială că, pe domeniile nobiliare, propunerea respectivă venea dinspre familia ce deținea posesiunea unde se afla parohia respectivă și care se îngrijea de biserică și dotația acesteia. După ce au primit confirmarea și au fost numiți în parohie, preoții se bucurau de drepturile cuvenite urmând să își îndeplinească atribuțiile sacerdotale care în primul rând erau legate de organizarea vieții religioase a respectivei comunități. Oficierea misei, ascultarea confesiunilor, celebrarea căsătoriei și a botezului, asistența la înmormântare sunt câteva dintre atribuțiile parohului. De asemenea el se implică în viața socială (prin acte de caritate, soluționarea conflictelor etc.), se îngrijește de cimitirul comunității și veghează la respectarea interdictului ecleziastic, în cazul în care acesta a fost aruncat asupra unui membru al parohiei¹⁶. În localitatea unde servea preotul beneficia de taxele și beneficiile cuvenite precum și de o reședință unde să locuiască (*domus parochialis*), pe cât posibil în vecinătatea bisericii¹⁷. Documentar pentru Banatul epocii lui Sigismund sunt atestate case parohiale în 1406, într-o localitate de pe domeniul familiei Himfy, probabil Remetea, unde capelanul familiei nobiliare a fost închis cu ocazia unei incursiuni a

⁸ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár, nr. 16388 (DL): *Zarafalwa in comitatu Chanadiensi adiacentem...in tenutis possessionis Peryemes adiacente, simulcum prediis Oskola et Feyereghaz ac medietate Pathatheleke, in quibus omnibus sunt ecclesie lapidee*.

⁹ Dată la care este pomenit *Ladislaus presbiter, plebanus de Zadorlaka* – DL. 18318.

¹⁰ V. Achim, *Disputa*, 170, 183.

¹¹ Augustinus Barbosa, *Pastoralis sollicitudinis sive de officio et potestate parochi* (Barbosa, *De officio*), Coloniae Agrippinae (1662), 35–39.

¹² Lukcsics Pál, *A XV. századi pápai oklevelei/ Diplomata pontificum sec. XV* (Lukcsics, *Pápai oklevelei*) II, Budapest (1938), 47, nr. 32.

¹³ Rűsz Fogarasi Enikő, The relationship Town-Church in the Seven Transylvanian Counties from the Beginnings to the Mohács battle. The institution of Patronage. *Church and Society in Central and Eastern Europe*, ed. Maria Crăciun, Ovidiu Ghita, Cluj-Napoca (1998), 167; Csilla Aradi, Some aspects of parish organization in medieval Hungary (Aradi, Some aspects). *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 21, 2005, 199.

¹⁴ DL. 53063. Anexa II.

¹⁵ Magdics, *Diplomatarium*, p. 8.

¹⁶ Jean Gaudemet, La paroisse au Moyen Age. *Revue d'histoire de l'Église de France*, tom 59, nr. 162 (1973), 16–17.

¹⁷ Barbosa, *De officio*, 174–175.

vicearhidiaconului din Chery (*capellandum nostrum in proprio domo sua captivare faciendo*)¹⁸ și la Ersig unde datorită unui conflict interfamilial casa preotului a fost afectată¹⁹.

Așa cum anticipam prin cele două cazuri de mai sus, o bună parte din referințele despre preoți sunt legate de implicarea acestora în diverse conflicte, probabil și pentru că actele ce conțineau cauzele respective, datorită împrejurărilor istorice, s-au conservat mai bine. Avem situații clare când plebanii sunt cei care intră în conflict cu diverse personaje, de obicei din elita nobiliară. Două cazuri interesante sunt din 1394 și 1396. În ambele cazuri preoții se află, în calitate de păgubiți, în conflict cu membri ai puternicei familii Himfy de Remetea. În primul caz este implicat Nicolae preotul din Omor care îl acuză pe nobilul Himfy de răpirea a doi cai buni²⁰. Al doilea conflict îl are protagonist tot pe un Nicolae, parohul din Opațița, care ajunge până la oficialii comitatului Caraș pentru a-și recupera paguba de pe urma unui împrumut acordat lui Ștefan fiul lui Petru. Deoarece acesta din urmă nu și-a plătit datoria, parohul din Opațița a primit dreptul de a-și acoperi prejudiciul din bunurile numitului Petru până la achitarea totală a împrumutului²¹. Un conflict mult mai serios s-a desfășurat între plebanul din Chery, ce îndeplinea și funcția de vicearhidiacon de Sebeș, și aceeași familie Himfy de Remetea. Neînțelegerea, amintită prima dată în 1406, a continuat cel puțin 12 ani și a avut caracterul unui mic război cu rapturi, detenții, răniri, intervenții la episcop și amenințarea excomunicării²². Nu știm care a fost finalitatea acestui conflict însă preoții din dieceza de Cenad vor mai fi implicați ulterior în ostilitățile dintre familiile Himfy și Dancs de Macedonia. În perioada 1433–1435 disputa celor două familii a degenerat ceea ce a condus la reacția arhidiaconului de Timiș. În decurs de doi ani el poartă o vie corespondență cu preoții din Remetea, Duboz, Ersig pentru a încerca aplanarea conflictului. De asemenea arhidiaconul face apel și la preoții din Gherteniș sau Kevesd (Cuiești) pentru a interveni în împăcarea dintre cele două familii nobiliare. Intransigența nobililor Himfy l-a determinat pe oficialul bisericesc să îi excomunică, cerând preoților să anunțe acest fapt și să nu permită altora să interacționeze cu aceștia sau familiarii lor (să îi

salute, să întrețină conversație, să îi ospăteze etc.), sub pedeapsa excomunicării²³. Procesul dintre familiile Himfy și Dancs și corespondența purtată de către arhidiaconul de Timiș oferă cele mai multe date despre implicarea preoților în viața comunităților din Banat.

O altă serie de informații despre sacerdoși o avem dinspre suplicile adresate de persoanele ecleziastice din diecezele ungare curiei papale. Printre cei care scriu destul de des se află și preoții din dieceza Cenadului. Cererile respective, în majoritatea cazurilor, conțin informații despre acordarea de indulgențe, de parohii vacante ori alte oficii ecleziastice sau despre diverse venituri cerute de membrii clerului din dieceză. Fiecare cerere are specificul său cum e la Lipova unde parohul Ioan Andrei cere dreptul de a acorda indulgențe pentru că biserica sa nu e bine dotată²⁴ sau la Șemlacu Mare (Mezősömlő) unde plebanul solicită o dispensă pentru că un familiar al său a mutilat un hoț cu toate că era de datoria autorităților seculare să se ocupe de acea faptă²⁵. O situație oarecum tragi-comică este întâlnită la *Zenthgeurgh* (Szentgyörgy) unde preotul cere dispensă pentru că s-a amestecat să despartă o ceată de laici beți, în conflict unul dintre ei fiind rănit. Din cauza frigului și a alcoolului respectivul a murit peste noapte ceea ce l-a determinat pe preot să obțină dispensa necesară²⁶.

După cum se observă preoții sunt implicați în aproape toate aspectele vieții sociale și religioase, de la soluționarea conflictelor și implicarea directă în acestea, până la respectarea legislației bisericești în cazul interdictului. În aceste condiții cei care ocupă funcția sacerdotală sunt personaje importante cu un rol deosebit de activ în viața comunităților.

Bisericele

Biserica a reprezentat pentru Evul Mediu una din componentele de bază ale vieții sociale. Inițial lemnul a fost materialul de construcție pentru o mare parte a bisericilor din Ungaria medievală. Ulterior la sfârșitul secolului al XIII-lea și pe parcursul celui următor, tendința a fost de a reconstrui acele lăcașuri de cult din piatră²⁷. În cazul Banatului primele mențiuni despre monumentele de cult respective le avem din secolul al XIV-lea.

¹⁸ *Zsigmond-kori oklevéltár* (ZsO), II/1, ed. Mályusz Elemér, Budapest (1958), nr. 4834.

¹⁹ Dl. 43526.

²⁰ Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvár város történetéhez* (Temes), ed. Ortway Tivadar, Pozsony (1896), 244.

²¹ Dl. 41021. Anexa I.

²² ZsO, nr. 4834; Temes, 541–542, 556.

²³ Adrian Magina, *Albertus archidiaconus Themesiensis*. Între cele temporale și cele spirituale, în *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, XVI (2008), 155–170.

²⁴ Lukcsics, *Pápak oklevelei*, I, Budapest (1931), 108, nr. 367. Anexa IV, nr. 32.

²⁵ *Ibidem*, II, 63, nr. 105.

²⁶ *Ibidem*, I, 182, nr. 877.

²⁷ Aradi, Some aspects, 195–196.

O informație din 1322 oferă indicii despre câteva biserici din comitatele Timiș și Cenad, la care materialul de construcție era piatra (*ecclesia lapideea*). Este vorba de lăcașurile de cult din Zenthlazlow și Zenthmargita, în comitatul Cenad și cele din *Gungudeghaza*, Geur, Wyodwar din comitatul Timiș²⁸. Câțiva ani mai târziu, în 1329, era pomenită și biserica de piatră din satul *Achad* aflată pe domeniul aceluiași Teodor de Voiteg²⁹. O situație insolită o prezintă biserica din localitatea Valea, construită *partim in lignis partim in lapidibus*³⁰. Probabil este vorba despre un sanctuar cu o fundație de piatră deasupra căreia au fost înălțați pereții de lemn. În general istoriografia acceptă o diferență terminologică între bisericile de lemn și cele de piatră. De obicei sub formula de *capella* se ascund biserici construite din lemn, în vreme ce termenul *ecclesia* desemnează o construcție de piatră. De altfel în Banatul epocii lui Sigismund distincția respectivă este făcută destul de clar într-un act din 1424 când sunt împărțite bunurile nobiliare din mai multe localități din comitatul Timiș inclusiv bisericile. Astfel în Voiteg se afla o biserică de piatră fără turn (*ecclesiam lapideam sine turri*); în Teremia o altă biserică de piatră cu turn (*ecclesiam lapideam cum una turri*) dar la care îi lipsea acoperișul și unde oficiile religioase erau efectuate de plebanul din Voiteg; în Jebel biserică de piatră de asemenea cu turn iar în Peciu Nou o biserică din piatră fără turn. Capele de lemn (*capella lignea*) erau în *Vareleye*, Cebza și *Byka*. În vreme ce capela din *Vareleye* avea cimitir și loc de înmormântare celei din *Byka* în lipseau astfel de anexe³¹. Situația de la Teremia poate avea două explicații: fie, până la finalizarea reparațiilor, credincioșii beneficiau de asistența spirituală a preotului din Voiteg, fie avem de-a face cu o biserică mamă (cea din Voiteg) care exercită drepturi asupra filiei (Teremia). Formula biserică mamă-filie nu este neobișnuită în Ungaria medievală fiind întâlnită încă din secolul al XIII-lea, situație ce presupune jurisdicția asupra filiei și prezența

preotului din biserica mamă la celebrarea misei sau a înmormântărilor³². Pe lângă funcția ecleziastică, o parte a acestor edificii, au avut rolul de refugiu sau apărare. Este cazul bisericii din Obad unde biserica se afla în interiorul incintei fortificate³³ sau la Opațița unde din cauza permanenței amenințări turcești biserica a trebuit înconjurată cu ziduri de lemn, aflate în acel moment în stare de ruină din cauza vechimii lor³⁴. În ceea ce privește hramul lăcașurilor de cult actele epocii sunt destul de generoase cu detalii de acest tip. Predomină bisericile închinare Sfintei Maria, 21,5 % din numărul total amintit în epoca lui Sigismund. Mult mai redus este numărul lăcașurilor închinare Sf. Gheorghe (6,6%), Sf. Elisabeta ori Sf. Martin (4 %). Sfinții patroni ai celorlalte biserici pomenite în sursele documentare sunt cei obișnuiți în Ungaria medievală: Ioan Botezătorul, Ștefan protomartirul, Mihail, Bartolomeu, Ștefan regele, Dumitru etc. Iese din tipare doar biserica parohială din Timișoara închinată Sf. Eligius, caz singular în Ungaria, situație ce trebuie legată de influențele aduse în regat de către dinastia de Anjou³⁵. Numărul mare de lăcașuri închinare Sf. Maria, atât în mediul urban cât și în cel rural, indică o predispoziție pentru cultul marianic, cel puțin pentru epoca în discuție.

Există puține informații despre modul cum arăta o biserică parohială din Banatul secolelor XIV–XV. Cele mai multe asemenea edificii nu s-au păstrat datorită vicisitudinilor vremii ori așteaptă în continuare să fie investigate arheologic. Documentul din 1424, citat anterior, face distincția clară între biserici cu turn și fără. O mențiune rară din aceeași perioadă (1432), indică faptul că biserica parohială din Opațița avea două sacristii³⁶. O situație fericită este la Berzovia unde a fost investigată arheologic biserica parohială a satului Remetea de pe domeniul familiei Himfy. Era de tip sală cu sanctuar patruleter (6,50/4,50 m), cu o navă de dimensiuni mari (11/6,55 m) și o sacristie de 4,5/4 m amplasată pe latura nordică a sanctuarului. Laturile navei erau întărite cu contraforturi iar grosimea fundațiilor ajungea până la un metru. În jurul bisericii a fost identificată o necropolă care a funcționat anterior ceea ce poate acredita ideea unei capele de lemn, folosită inițial de familia

²⁸ *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez (Csáky Oklevéltár)*, I, Oklevelek 1229–1499, Budapest, (1919), 47: *Zenthlazlow et Zenthmargita cum ecclesiis l(apideis) in Chanadiensis,...* item *Wyoduor Geur et Gungudyghaza cum ecclesiis lapideis*.

²⁹ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III, Budapest, (1882), 201: *item villam Achad adquisiticiam eciam cum ecclesia lapidea in honorem beate virginis constructa in Temesiensi*.

³⁰ *Ibidem*, 147.

³¹ *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, VIII, ed. Kammerer Ernő, Budapest (1895), 150–152.

³² Aradi, Some aspects, 197–198.

³³ *Temes*, p. 317–318.

³⁴ Lukscics, *Pápái oklevelei*, II, 67, nr. 12; Juhász Koloman, *Die Stifte der Temeswarer Diözese im Mittelalter*, Münster (1927), 263–265.

³⁵ Pentru implicațiile cultului Sf. Eligius în Ungaria și cazul Timișoarei medievale la Petrovics, *Egyházi viszonyai*, 54–64.

³⁶ Lukscics, *Pápái oklevelei*, II, 67, nr. 12.

nobiliară, peste care a fost suprapusă biserica de piatră în a doua jumătate a secolului al XIV-lea³⁷.

În privința inventarului obiectelor de cult deținut de respectivele biserici parohiale, acesta poate fi doar bănuț pornind de la câteva informații disparate ori târzii. La Caransebeș în anul 1439 pentru a certifica o cauză martorii depun jurământul în interiorul bisericii, cu mâinile așezate pe cruce și pe moaștele sfinților³⁸. După instaurarea Reformei religioase odăjdiile bisericii (nenominalizate) au fost depozitate în sacristia lăcașului de cult de unde, locuitorii, le-au predat misionarilor iezuiți veniți să predice în zonă³⁹. Este de bănuț că o parte a acelor odoare erau deținute încă din secolele trecute, mai ales dacă era vorba despre moaștele sfinților ori obiecte din metal prețios. Aproape sigur, în cazul bisericilor patronate de diverse familii nobiliare, patronii se implicau în dotarea cu obiecte de cult. O parte din obiectele de inventar puteau proveni din donații de la credincioși. Exemple de acest fel avem din 1380 când alături de bani, prin prevederi testamentare, se lasă bisericii claustrilor din Arața și Lipova și diverse veșminte bisericesti, cupe și vase pentru uzul ecleziastic⁴⁰. Evident o parohie din mediul rural nu putea aspira la inventarul uneia din zona urbană sau la inventarul deținut de biserica unei mănăstiri dar, păstrând proporțiile, trebuia să existe un minim impus de oficierea serviciului divin (cupe, candelă, poate fragmente de moaște). Tot în spațiul urban sunt detectabile așezăminte caritabile, cum e cazul hospitalului pentru săraci din Cenad, unde fusese construită o capelă, destinată probabil ofiterii serviciului divin pentru plebea ajunsă acolo⁴¹. Fără alte detalii documentare este dificil de apreciat dacă respectiva biserică avea funcție parohială sau depindea de vreuna din parohiile din oraș.

Mărturiile documentare indică faptul că în secolele XIV-XV numeroase biserici catolice din spațiul bănățean erau patronale fiind construite de către cei care dețin domeniul unde se află lăcașul de cult. Edificiile de cult din piatră, construite pe

moșiile lui Teodor de Voiteg, se aflau sub aceeași incidență a lui *ius patronatus* (*patronatus ecclesiarum predictarum*)⁴² ceea ce arată că nobilul respectiv a făcut un efort destul de mare cu construcția și întreținerea lor. Este și cazul lui Petru, Mihail și Gal de Arața ce s-au implicat de asemenea în susținerea bisericii parohiale care a devenit locul unde familia mergea să se roage. Tocmai din această cauză, pe când erau la misă (*auditionis missarum ad ecclesiam eorum parochialem*), adversarii lor au profitat, le-au atacat casa și le-au distrus documentele familiei⁴³. Și bisericile din Omor, Zenthkiral (Szentkirály) sau Sanctus Martinus (Szentmárton) erau menționate în 1433 ca patronate de către Laurețiu Chohnok de Omor⁴⁴ semn că fenomenul respectiv era unul răspândit în lumea catolică din Banatul secolelor XIV-XV.

Nobilii respectivi au construit bisericile pentru uzul comunităților și s-au implicat în întreținerea lor în virtutea dreptului de *ius patronatus*. Alteori o familie din rândul elitei construiește un locaș de cult pentru uzanța proprie, de obicei sub forma unei capele aflată în apropierea reședinței nobiliare. Familia Himfy avea în anul 1406 propriul capelan însă nu știm dacă acesta servea la o capelă de curte a familiei ori în biserica parohială din Remetea, aflată foarte aproape de reședința familiei. Doamna Catherina, soția lui Ștefan fiul lui Petru Himfy, se putea lăuda că biserica lor s-a bucurat de strălucire încă din timpul regelui Ludovic de Anjou, indicație a epocii în care a fost construită și a implicării familiei în susținerea ei⁴⁵. În ciuda implicării sale în conflicte, inclusiv cu persoane ecleziastice, Ștefan se arată foarte grijuliu față de biserica sa parohială căreia nu pregetă să îi doneze mai mulți cai buni (*quamplures equos equaciales per istum Stephanum pro ecclesia sua parochiali*)⁴⁶. Biserica este privită ca un bun patrimonial și de valoare ce merită toată atenția necesară după cum o dovedește poziția lui Emeric Himfy de Debrenthe care, în 1435, solicită vicecomitelui de Timiș, Mihail Anyos de Faysz, să scutească de vamă grânele adunate pentru vânzare de către ruda sa Ana, văduva lui Emeric Himfy de Remetea. Bani, obținuți din vânzarea acelor grâne adunate de pe posesiunea Beodra, urmau a fi folosiți la refacerea bisericii lor parohiale din Remetea aflată în paragină⁴⁷. Cazul nu este singular căci la Opațița nobilii Simon Stamsie și Dean Ratico cer

³⁷ Toate datele despre biserica din Remetea la Țicu, *Geografia*, 202.

³⁸ Pesty Frigyes, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapest (1878), 34.

³⁹ *Călători străini despre Țările Române*, III, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971, 121.

⁴⁰ Dl. 6692: *claustru de Aracha...quingentas florenos aureos, unam casulam de atlas flavea cum suis pertinentiis, perlis ornatam, duas cauces argenteas in procesione supra velum gestantes et duas ampulas argenteas in superiori capella...ac claustru Sancti Lodovici de Lipa unum calicem aureum, perlis et gemmis ornatum, in superiori capellam habitam legamus.*

⁴¹ Lukcsics, *Pápái oklevelei*, II, 46, nr. 30.

⁴² Csáky Oklevéltár, I, 88.

⁴³ Dl. 92492.

⁴⁴ Lukcsics, *Pápái oklevelei*, II, 101, nr. 248

⁴⁵ *ZsO*, nr. 4834.

⁴⁶ *Temes*, p. 488; 511.

⁴⁷ Dl. 56633. Anexa III.

dreptul de a reedifica din piatră zidurile vechi de lemn care înconjurau biserica. Toată staruința lor este pentru a proteja edificiul religios aflat sub permanenta amenințare turcească⁴⁸.

În concluzie realitățile eclesiastice din Banatul epocii lui Sigismund de Luxemburg sunt deosebit de complexe. Marea majoritate a parohiilor catolice, consemnate de către colecții papali la începutul secolului al XIV-lea, și-au continuat existența și pe parcursul domniei lui Sigismund. Prezențele catolice sunt evidente la nivelul întregului Banat și în toate mediile etnice. Este epoca când presiunile anterioare la adresa schismaticilor și-au făcut parțial efectul și au produs mutații confesionale în cadrul societății românești bănățene. Datorită structurii instituționale eficiente și a unei rețele parohiale bine coagulate episcopia de Cenad a trecut printr-una din cele mai faste perioade din istoria sa. Din acest punct de vedere epoca lui Sigismund de Luxemburg poate fi considerată una etalon pentru istoria catolicismului bănățean.

ANEXE

I

31 octombrie (1396)¹, Gătaia

Original: MOL, DL. 41021 (Magyar nemzeti múzeumi törzsanyag), pergament, pe verso urme a trei peceti inelare.

Vicemitele Nicolae fiul lui Beke și juzii nobililor comitatului Caraș, după ce au constatat că, în urma hotărârii legale, Ștefan fiul lui Petru nu și-a plătit datoria ce o avea, dau dreptul păgubitului, Nicolae parohul din Opațița, să-și poată recupera în orice fel prejudiciul din bunurile zisului Ștefan.

Nos, Nicolaus filius Beke, vicecomes comitatus de Crasso ac iudices nobilium de eadem, damus pro memoria, quod coram nobis dominus Nicolaus, plebanus de Apacha², Stephanum filium Petri iure excitationis et evocationis super ipsum prefatum Stephanum idem Nicolaus plebanus legitime lucrauit, duos equos vallentes septuaginta florenos sine birsagione Stephani prefati, nos vero in uno termino inter partes cum ordinatione proborum virorum ac nobilium talem fecimus concordiam, quod idem Stephanus filius Petri predicto Nicolao plebano XII florenos cum centum denariis usque quindecim dies satisfaciendum impenderent, predicto termino adveniente idem Stephanus filius Petri non solvit,

neque solvere curavit, nos vero predicto Nicolao plebano concessimus litteras nostras patentes, ut ubicunque predicto Stephano jobagiones suos vel ad se pertinentes idem dominus Nicolaus plebanus habeat facultatem libertatem predictum suum damnum recipiendi. Datum in Gathal³, feria tertia proxima post festum Simonis et Jude apostolorum, anno Domini M^{mo} CCC^{mo} [XC]^o sexto¹.

Verso: (scris de altă mână) 1366

Nihil valeat

1. Lipsa cifrelor ce marchează numărul zecilor în document a condus spre plasări cronologice diferite a acestuia. Mályusz Elemér nu îl include printre actele epocii lui Sigismund iar în regestele diplomelor antemohaciene publicate în varianta electronică pe DVD – *Collectio Diplomatica Hungaria. A középkori Magyarország digitális levéltára*, szerkesztette Rácz György Budapest, 2008 – documentul de față este datat 31 octombrie 1346. Analiza internă a actului duce la concluzia că a fost scris la sfârșitul secolului al XIV-lea. Elementul hotărâtor pentru datare este dat de prezența lui Nicolae, fiul lui Beke, care a fost vicecomite de Caraș în perioada 1396–1400, el remarcându-se ca emitent al mai multor documente, unele asemănătoare ca formă cu actul de mai sus. Pentru perioada funcției sale a se vedea Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I, Budapest, 1996, p. 144; actele emise de vicecomite între 1396–1400 sunt publicate de Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. III, p. 231–236. Un element în plus, care exclude datarea în prima jumătate a veacului al XIV-lea, este faptul că, în lunile iunie-iulie 1346, în funcția de vicecomite de Caraș este pomenit *Gregorius dictus Feyes* – DL. 41015; DL. 41016, iar spre sfârșitul anului, în 4 decembrie, apare menționat în aceeași funcție *Michael de Ryma* – DL. 41025. Puțin probabil ca în decurs de o jumătate de an să se fi succedat în funcție trei vicecomiți.

2. Opațița, sat aparținând administrativ orașului Deta județul Timiș.

3. Gătaia, județul Timiș

II

4 aprilie 1400, Cenad

Original: Magyar Országos Levéltár (MOL), DL. 53063 (Kállay család), pergament, sub text urme ale pecetii aplicate în ceară roșie.

⁴⁸ Lukcsics, *Pápák oklevelei*, II, 67, nr. 12.

Regest: Mályusz Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. II/1 (1400–1406), Budapest, 1958, nr. 180.

Grigore, episcopul de Cenad, la recomandarea comiților de Timiș, îl numește pe Sebastian fiul lui George din Timișoara, preot la parohia din Ianova rămasă vacantă în urma morții fostului titular Nicolae.

Frater Gregorius, Dei et apostolice gratia episcopus ecclesie Chanadiensis significamus tenore presentium, quibus expedit universis, quod nos consideratis virtutibus, vita morum et honestate laudabili conversatione discreti viri domini Sebastiani filii Georgii de Themesuar nostre diocesis conperientesque sibi mores, scientiam et etatem laudabiliter et sufficienter suffragari, quem etiam magnifici viri domini utrique Nicolai filii Stephani comites Themensienses recommendantes litteratoria¹ nobis presentarunt, ad plebaniam seu rectoratum parochialem ecclesie beate Georgii martiris de Jenew² per mortem condam domini Nicolai, ultimi et immediati possessoris eiusdem, de iure et de facto vacantem ipsum eligentes ad eorundem presentationem in eadem ecclesia parochiali auctoritate nostra ordinaria recepto prius ab eodem dedebita obedientia et reverentia nobis et successoribus nostris exhibenda solito iuramento duximus paternali confirmandum. Datum Chanadini, in dominica Judica, anno Domini M⁰⁰CCCC⁰⁰.

1. Corect *litteratorie*.

2. Ianova, sat aparținând comunei Remetea Mare, județul Timiș.

III

24 aprilie (1435)¹, Iersig

Original: MOL, Dl. 56633 (Kállay család), hârtie, pe verso aplicată pecete inelară de închidere.

Emeric Himfy de Debrente solicită (vice)comitelui de Timiș Mihail Anyos, să scutească de vamă grânele adunate pentru vânzare de către Ana văduva lui Emeric Himfy de Remetea, pentru că, banii obținuți, urmau să fie folosiți la refacerea bisericii parohiale din Remetea.

Sincere reverentie et honoris continuum incrementum. Salutationeque subiectiva animi obsequendi. Strenue vir, domine et amice noster

honorande. Enodamus vestre dominationi presentium cum thenore, quod generosa domina² Anna relicta alias Emericii filii Hym de Remethe conaretur reedificari quendam ecclesiam desolatam in eadem Remethe³ existentem ad honorem beate Marie virginis fondatam, ad quam reedificationem eadem domina agregavit quadam fruges ad alienandum seu vendendum, cum quibus valeret perficere prenotatam ecclesiam beate virginis ad honorem Dei omnipotentis et ad laudam virginis gloriose. Conqueriturque nobis eadem domina Anna, glossa videlicet nostra, ut per hec litteratorie vestre dominationis postulare procurarem, mediantibus quibus liberam facultatem haberet transmittendi per thelonia sub vestro officiolatu existentia. Igitur vestram rogamus dominationem in his ob intuitum omnipotentis Dei et ob amorem virginis gloriose, nec non ob respectum nostrii servitii, ut de predictis litteras vestras dare dignemini et velitis, mediantibus quibus valeat eadem domina ad possessionem suam predictos fruges, videlicet ad Beldre⁴ transmittere ad alienandum seu vendendum, cum quibus possit prenotatam ecclesiam beate virginis feliciter perficere, fruges vero seu triticum non diriget plus, nisi cum quator curribus. Scripta in Egerzegh⁵, die dominica, videlicet in die beati Georgii martiris etc.

Emericus filius Hym de Debrenthe
officialis de Zephel⁶ vester in omnibus.

Verso: Strennuo viro Michaeli Anjos comitti comitatus Themensis domino et amico suo plurimum honorando prestantissimo detur.

1. În perioada cât vicecomite de Timiș a fost menționat Mihail Anyos (1433–1437), singurul an în care sărbătoarea Sf. George a picat duminica a fost 1435. Pentru anii în care și-a exercitat funcția: Dl. 43942 (3 martie 1433) și Dl. 55082, Dl. 55083 (23 aprilie 1437). Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája* 1301–1457, vol. I, Budapest, 1996, p. 204 dă pentru oficialatul lui Mihail Anyos doar perioada 1435–1436.

2. Cuvânt repetat.

3. Remetea, sat dispărut situat în apropierea comunei Berzovia, județul Caraș-Severin.

4. Beodra azi Novo Miloševo, Serbia.

5. Eersig sat aparținând comunei Vermeș, județul Caraș-Severin.

6. Jebel, județul Timiș.

Parohii, biserici, capele și preoți catolici din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg
Mențiuni documentare

1. Arača

18 august 1416: „...nobilis domina mater ipsorum Petri, Mychaelis et Galli (filiorum Marci filii Petri de Arach) causa auditionis missarum ad ecclesiam eorum parochialem accessissent, tunc prefatus Johannes (de Arach) ad domun ipsorum in dicta Arach habitam irruendo universa litteralia eorum instrumenta...asportasset”.

Dl. 92492.

2. Banatsko Arandjelovo

23 octombrie 1437: „Supplicatur pro indulgentia ecclesiam B. Mariae Virginis in Orozlanus, Canadiensis diocesis, visitantibus concenda”.

Lukcsics, II, p. 154, nr. 504.

7 decembrie 1437: „Supplicatur pro indulgentia ecclesiam parochialem B. Mariae Virginis in Orozlanus, Canadiensis diocesis, visitantibus concenda”.

Ibidem, p. 155, nr. 510.

3. Bizere

13 iulie 1433: „Supplicant Nicolaus de Bizere pro facultate curandi missam celebrandam extra ecclesiam tempore belli. Item ut ecclesiam suam visitantibus indulgentia concedatur”.

Ibidem, p. 95–96, nr. 232; Juhász, p. 265.

4. Bulci

25 aprilie 1431: „Supplicatio Antonii de Ffranad, presbyterii Strigoniensis diocesis, plebani parochialis ecclesiae S. Mariae de Bulch, Cenadiensis diocesis, cui olim a Martino papa V concessum erat non obstante defectu corporis (onioculus)”.

Ibidem, p. 47, nr. 32.

5. Byka

23 martie 1424: „...item in Byka possessione regia capellam ligneam cimiterio et sepultura carentem...”

Zichy, VIII, p. 152.

6. Caransebeș

9 iulie 1392: „...Michael plebanus de Sebes...”

Szörényi bánság, III, p. 14.

11 mai 1429: „Supplicatio Andree Jacobi acolytus portatile parochialis ecclesiae B. Marie de Sebes, Senadiensis diocesis...”

Lukcsics, I, p. 237, nr. 1270.

12 martie 1439: „proprys manibus tacto viuifice signo crucis sanctorum diversarum reliquiarum conditam ad magnam aram in ecclesia Sebesiensi fundatam eandem reponentes in et super eo iuramentum prestavimus”

Szörényi bánság, III, p. 34.

7. Căprioara

10 și 16 ianuarie 1438: „Supplicatur pro indulgentia ecclesiam parochialem B. Marie de Capranaca (Caprenara), Cenadiensis diocesis, quam quidam nobilis in confiniis Scismaticorum erexit, visitantibus concedenda”.

Ibidem, II, p. 157, 160, nr. 523, 539.

8. Cebza

23 martie 1424: „...item in Cheuze, nunc apud manus Georgii de Chak habita, ecclesiam lapideam sine turri...”

Zichy, VIII, p. 152.

9. Cenad

14 noiembrie 1389: „capellam beate Marie Virginis Cenadiensis...ecclesie beati Georgii martyris Cenadiensis”

MVH, I/3, p. 26.

20 februarie 1400: „...ecclesia sancte Elisabeth Cenadiensis...”

Ibidem, I/4, p. 170.

22 aprilie 1431: „...in civitate Cenadiensi quoddam hospitale pro pauperibus cum capella Sanctorum Caterinae, Elisabeth et Dorotheae erexit, rectoribus dicti hospitalis pro tempore existentibus remissionem plenariam concedit”

Lukcsics, II, p. 46, nr. 30.

7 februarie 1433: „Supplicatio Andree Johannis de Mohach...super ecclesia S. Galli de Apatchfalva...ac capellam S. Ladislai Regis supra capellam S. Johannis baptistae in civitate Cenadiensi...”

Ibidem, p. 70, nr. 137.

13 iulie 1433: „Supplicat Andreas de Chanadino, Baciensis diocesis, ut ecclesias parochiales S. Marie ac S. Osvaldi regis de Chanad,

dictae diocesis, quarum idem patronus existit, visitantibus indulgentia concedatur”.

Ibidem, p. 93, nr. 221.

14 iulie 1433: „Supplicatio Gregorii Petri, clericii Cenadiensis diocesis et rectoris capellae S. Ladislai sitae in ecclesia parochiali S. Johannis Baptistae, Cenadiensis diocesis...”

Ibidem, p. 106, nr. 259.

9 aprilie 1435: „Supplicant rector et parochiani ecclesiae parochialis BB. Petri et Pauli app. ac Omnium Sanctorum Chanadiensis diocesis...”

Ibidem, p. 129, nr. 365.

10. Chama

15 iulie 1400: „ecclesia parochialis sancte Elisabeth de Chama, Cenadiensis diocesis...”

MVH, I/4, p. 225; *Ortvay*, I, p. 439.

11. Chery

24 iunie 1406: „...vicearchidiaconos de Chery spoliatores et malefactores suos ad possessionem nostram destinavit et capellanum nostrum in proprio domo sua captivare..”

ZsO, II/1, nr. 4834.

22 decembrie 1417: „...discreto viro Thome capellano domini Johannis plebani de Chery...”

Temes, p. 541.

22 decembrie 1417: „Johannes plebanus de Chery vicearchidiaconus de Sebes, memorie commendamus per presentes, quod magister Stephanus filius Petri de Remethe pro quibusdam causis suis exigendis, discreto viro Thome presbitero capellano domini Johannis plebani de Chery quadraginta florenos novorum in festo beati Thome apostoli solvere debuisset...”

Ibidem, p. 542.

20 mai 1418¹: „...magistri Stephani filii Petri de Remethe et filiis suis...pro verberacione, wlneratione, detencione et carceri mancipatione domini Thome presbiteri de Cherii et Pauli clerici de eadem excommunicationis vinculum incurrissent...”

Ibidem, p. 556.

1. Publicat în *Temes* fără dată. Datarea documentului în *ZsO*, VI, nr. 1935.

22 februarie 1435: „...Demetrio de Vyneph ac Georgio de Cheri et Michaeli de Toti ac aliis plebanis, aliarum ecclesiarum parochialium...”

Dl. 54909.

12. Chesint

4 iunie 1400: „Stephanus filius Petri filii Heen de Remethe....quidam jobagiones sui in possessione sua, Kezy vocata, commorantes cum eorum plebano parochiali de nundinis in possessione Zeudi vocata celebrare consuetis versus propria remeare voluissent tunc dominus frater Briccius abbas de Byzere per officiales seu familiares regius occupator seu exactor medii fructus possessionum ecclesie predictae eosdem jobagiones et plebanum suos in campo insequi faciendo, vestibus, armis pecuniis et omnibus aliis bonis et rebus tunc erga ipsos habitis et repertis spoliari spoliatoque captivare fecisset...”

Temes, p. 294.

13. Duboz

19 august, 31 august 1433: „Discretis viris dominis Johanni de Remethe et N[icolaus] de Dubaz ecclesiarum plebanis...”

Dl. 54821, Dl. 54824.

7/14 iulie 1434: „viris discretis Michaeli de Remethe et Johanni de Dobaz ecclesiarum plebanis...”

Dl. 54877.

14. Egyhazas Csorna

22 iulie 1393¹: „...se fecissent divisionem, ut media pars possessionis Egyhazas Csorna vocate, incipiens ab ipsa ecclesia a plaga orientali...”

Temes, p. 232.

1. În *Temes*, data greșită 29 iulie 1393. Datarea corectă în *ZsO*, I, nr. 3023.

15. Ersig

9 mai 1422: „Dicitur nobis in [personis] Thome, Blasii, Ladislai, Emericii et Johannis filiorum Benedicti filii Heen de Debrenthe, quod Emericus, Ladislaus, Franciscus et Nicolaus de Remethe his temporibus proxime preteritis quedam fena de curia ipsorum levando asportassent, domosque plebani eorundem in Egerzegh commorantis detraxissent et desolassent, in quo ecclesie ipsorum ducentos florenorum novorum dampna ipsis nobilibus de Debrenthe intulissent, preterea quoddam pratum, necnon quandam possessionem ipsorum occupando usi fuissent et uterentur de presenti potentia mediante in preiudicium ipsorum et dampnum valde magnum”.

Dl. 43526

3 octombrie 1433: „Circumspectis et discretis viris dominis Johanni de Remethe et Michaeli

de Egerzeg ecclesiarum plebanis nobis reverendis sincere dilectis”.

Dl. 54828.

2 noiembrie (1433): „Johannes sacerdos de eadem Remethe et Michael de Egereseg”.

Dl. 56609.

8 noiembrie 1433: „Circumspectis et religiosis viris, dominis Johanni de Remethe et Michaeli de Egerzegh [ecclesiarum plebani] nobis in Christo (...) commisio”.

Dl. 54830.

12 noiembrie 1433: „Johannes et Michael ecclesiarum plebani de Remethe et de Egerzegh oratores pro vita vestra pariter et salute etc”.

Dl. 56616.

16. Figud

1397: „Nicolaum, presbyterum dictum de Figud, clerium Cenadiensis diocesis...”

Ortavay, I, p. 412.

17. Firiteaz

31 august 1388: „Demetrio rectore ecclesie Beate Virginis de Ffeyereghaz...”¹

Dl. 29728; Fábian, p. 237.

1. Nu este sigur dacă preotul amintit în document este din Firiteaz sau din localitatea dispărută Nagyfejéregyház, aflată la în apropiere de Micălaca, la nord de râul Mureș.

8 martie 1403: „...viris discretis dominis Petro de Muron, Georgio de Feyerereghaz, Johanni de Nog Zechen, Mathie de Vynga plebanis et eciam rectoribus...”

Temes, p. 328.

17 iunie 1410: „...discretus vir Ladislaus sacerdos de Fejjereghaz et Benedictus frater eiusdem contra Paulum literatum supereo ut ipsi res et bona eiusdem Pauli eo tempore, quo idem Paulus jobagio eorum extitisset abstulissent...”

Ibidem, p. 429.

18. Frumușeni

26 august 1402: „Andreas Galli rectoris parochialis ecclesie S. Stephani protomartyris de Zeugy Cenadiensis diocesis”.

MVH, I/4, p. 454; Ortavay, I, p. 403, n. 10.

19. Genrtelke (Gyürghthelleke)

11 iunie 1388: „Item in comitatu Orodienis villam Genrtelke in qua est lignea capella...”.

Krassó, III, p. 177.

20. Ghertenis

12 martie 1435: „Viris discretis dominis N[icolaus] de Helemba ac N[icolaus] de Gertyanus ecclesiarum plebanis amicis nobis in Christo gratis, item Gregorio de Kwesdi ecclesie plebano commisio”

Dl. 54915.

21. Ghilad

10 noiembrie 1399: „...in congregatione nostra generalium universitatum nobilium dictorum Themessyensis et Crassouiensis comitatum feria secunda proxima post festum Omnium Sanctorum¹ ex speciali regia commissione prope civitatem Themesuar celebrata discretus vir dominus Nicolaus plebanus de Ohad de medio aliorum exurgendo proposuit eo modo, quod cum Stephanus filius Petri de Remethe possessionem Georgii Cheulnuk de Omor vocatam desolasset, tunc duos bonos equos suos quadraginta florenorum auri valentes indebite et minus iuste...”.

Dl. 53043.

1. 3 noiembrie 1399.

22. Giarmata

7 octombrie 1400: „parochialis ecclesia sancti Bartolomei apostoli in Garma, Cenadiensis diocesis...”

MVH, I/4, p. 233.; Ortavay, I, p. 443.

23. Halmos¹

13 iulie 1433: „Item, ut ecclesiam parochialem S. Demetrii martiris de Halmos, Cenadiensis diocesis, visitantibus indulgentia concedatur”.

Lukcsics, II, p. 96, nr. 233.

1. Probabil este vorba despre o localitate dispărută din comitatul Arad, localizată la sud-est de Buzad. Cu aceeași denumire apare menționat și Almăjul din Banatul Severinului, de asemenea dispărut.

24. Helemba

12 martie 1435: „Viris discretis dominis N[icolaus] de Helemba ac N[icolaus] de Gertyanus ecclesiarum plebanis amicis nobis in Christo gratis, item Gregorio de Kwesdi ecclesie plebano commisio”

Dl. 54915.

25. Horogzeg

14 februarie 1421: „...Laurentium Michk de Orolch actorem et Sebastianum et Dominicum nobiles de Sczylag.....ad instantiam domini Demetri plebani de Horogzeg pro eisdem in causam attractis stantis duximus prorogandam”.

Dl. 11036.

26. Ianova

4 aprilie 1400: „Georgii de Themesuar....ad plebaniam seu rectoratum parochialem ecclesie beate Georgii martiris de Jenew”.

Dl. 53063, anexa II.

27. Jebel

23 martie 1424: „...in Zephel, ecclesiam lapideam cum una turri...”

Zichy, VIII, p. 151.

28. Kalva¹

19 mai 1434: „Discretis viris dominis Nicolao de Kemeche ac Petro de Kalva ecclesiarum plebanis nobis dilectis in Christo, comissio.”

Dl. 12600.

1. Localitate dispărută situată în comitatul Cenad sau Arad.

29. Kemeche

25 octombrie 1400: „parochialis ecclesia Sancti Petri de Kemeche, Cenadiensis diocesis”

MVH, I/4, p. 279; Csánki, I, p. 698.

19 mai 1434: „Discretis viris dominis Nicolao de Kemeche ac Petro de Kalva ecclesiarum plebanis nobis dilectis in Christo, comissio.”

Dl. 12600.

30. Kevesd (Kwuesd, Cuiești)

16 noiembrie 1433: „...prefatus Ladislaus filius Stephani dicti Hym in sua ac dictorum aliorum fratrum suorum personis auctoritate procuratoria eandem causam cum huiusmodi sua serie in eadem statu ac secundum diem festi Epiphaniarum Domini proxime venturi prorogavit eo modo, quod ipse magister Danch personaliter ipso secundo die Epiphaniarum Domini in possessione Gertyanus una cum eisdem Ladislao et aliis filiis Hym vel altero eorum debeat comparere et per assumptionem mutuam bonorum hominum compactatorum et pacis zelatorum tam de actione, quam de expensarum moderatione coram discretis dominis de Remethe predicta et de Kwuesd plebanis nostris in hac parte commisariis...”

Dl. 54833.

12 martie 1435: „Viris discretis dominis N[icolaus] de Helemba ac N[icolaus] de Gertyanus ecclesiarum plebanis amicis nobis in Christo gratis, item Gregorio de Kwesdi ecclesie plebano commissio”

Dl. 54915.

31. Kovin (Keve)

25 aprilie 1405: „in eadem civitate nostra Kevi apud ecclesiam B. Marie Virginis parochialem in eadem habitam”

Magdics, p. 1.

29 noiembrie 1428: „Insuper animo deliberato et ex certa scientia ac temera nostrae regiae potestatis plenitudine nostrum ius patronatus regium in ipsos iudices civesque hospites et incolas nostros penitus transferendo eisdem omnimodam damus et tribuimus potestatis facultatem, et hi dum et quandoquunque ac quotiescunque earum parochialis ecclesia, per mortem sui rectoris, aut alio quovis modo legitime vacaverit, semper, toties quoties opus erit, personam idoneam in sacerdotio constitutam, literaturae sufficientis et commendande vitae in eorum plebanum eligere, assumere et recipere possint; episcopo diocesano pro recipienda canonica confirmatione praesentanda temporibus perpetuis successive universis”

Ibidem, p. 8.

32. Lipova

1401: „Valentino de Zewdi canonico ecclesie sancti Martini Orodiensis...parochialis ecclesia Sancti Stephani Regis de Lyptua dicte diocesis, nosceris obtinere”.

MVH, I/4, p. 308; Ortway, I, 396.

19 martie 1421: „Supplicatio Johannis Andree rector parochialis ecclesie S. Regis Stephani refundate de Lyppa, Chanadiensis diocesis, de indulgentia dictam ecclesiam, non bene dotatam et in confinibus Hungarie et Walchie et Moldwe situatam visitaturis”

Lukcsics, I, p. 108, nr. 367.

25 octombrie 1423: „Supplicatio Johannis Andree rector parochialis ecclesie S. Stephani regis de Lippa, presbyter Cenadiensis diocesis, de prov. de canonicatus et prebenda et cantoratu ecclesie Cenadiensis (100 fl.), vacans per mortem Petri de Lippa non obstante dicta parochialis ecclesie S. Stephani (50 fl.).

Ibidem, p. 148, nr. 661; Juhász, *A csanádi*, p. 129.

20 decembrie 1423: „Supplicatio Dauxbun dicti presbyter ecclesie S. Stephanis regis de Lippa, Cenadiensis diocesis, et civium de Lippa de indulgentia dictam ecclesie parochialis visitantibus”.

Ibidem, p. 151, nr. 699; Juhász, *A csanádi*, p. 130.

33. Macedonia

7 ianuarie 1422: „Supplicatio nobilis Nicolai Petri, baronis baronie Themesiensis, Cenadiensis diocesis, qui in confinio infidelium, in oppido Macedonia dicte diocesis capellam S. Trinitatis contiguam parochialis ecclesie B. Marie ibidem existenti edificat, de facultas in eadem capella divina officia celebrari facere”.

Ibidem, p. 121, nr. 443.

34. Margli

19 martie 1438: „Supplicatio Georgii Ladislai, rectoris parochialis ecclesiae B. Mariae Virginis de Margli (23 fl.) Cenadiensis diocesis pro nova provisione dictae ecclesiae, vacantis per obitum Lucae, de quo beneficio Ladislaus episcopus Cenadiensis iam prefato Georgio auctoritate ordinaria providit”.

Ibidem, II, p. 162, nr. 549.

35. Maşloc

27 decembrie 1428: „Supplicatio....Dyonisii Pauli rector parochialis ecclesie S. Stephani de Macharaka, Cenadiensis diocesis...”.

Ibidem, I, p. 211, nr. 1077.

36. Meeg (Migia)

18 septembrie 1393: „Andree Johannis, canonicus ecclesie Cenadiensis....petitio continebat, quod olim parochiali ecclesia beate Marie de Meeg, Cenadiensis diocesis, per liberam resignatione dilectii filii Jacobi Wenceslai de Lipche, tunc ipsius ecclesie rector... parochialem ecclesiam predictam, cuius fructus...triginta marcharum argenti”.

MVH I/3, p. 223.

37. Mikloskerek

21 decembrie 1390: „...parochiali ecclesie sancti Nicolai in Mikloschirken, Cenadiensis diocesis...”.

MVH, I/3, p.113; Ortway, I, p. 479.

38. Murani

8 martie 1403: „...viris discretis dominis Petro de Muron, Georgio de Feyereghaz, Johanni de Nog Zechen, Mathie de Vynga plebanis et eciam rectoribus...”.

Temes, p. 328.

39. Nog Zechen

8 martie 1403: „...viris discretis dominis Petro de Muron, Georgio de Feyereghaz, Johanni de Nog Zechen, Mathie de Vynga plebanis et eciam rectoribus...”.

Ibidem.

40. Novi Kneževac

8 iunie 1421: „ecclesiarum parochialium de Rewkanisa similiter in honore beate Virginis...”.

Csáky, I, p. 313.

41. Obad

10 septembrie 1403¹: „Castella in Ohad et in Jobag, quod est constructum in circuitu² ecclesie...”

Temes, p. 317–318, Csánki, II, p. 43.

1. Documentul a fost publicat integral în *Temes* p. 317–318 fără dată doar cu anul probabil 1402. Datarea corectă în *ZsO*, II/1, nr. 2609.

2. Există diferențe în transcrierea acestui cuvânt. La Csánki apare *in circuitu* iar în *Temes* formula *in intuitu*. În varianta de transcriere propusă de Csánki, am avea de-a face cu o biserică înconjurată de un zid, în vreme ce, potrivit transcrierii lui Pesty, reiese că biserica se afla în apropierea fortificației. În original – DL. 56505, formula folosită este *in circuitu*, ceea ce acreditează ideea unei biserici fortificate.

19 februarie 1430: „Item Blasii Thome de Ubetz clericus Chanadiensis diocesis, capellanus ecclesie S. Michaelis in Jobag dicte diocesis, de simili gratia”.

Lukcsics, I, p. 250, nr. 1357.

42. Omor¹

10 august 1394: „Ex querulosa insinuacione fidelis nostri discreti viri, Nicolai plebani de Omor, nostra intellexit Serenitas, quomodo Stephanus filius Petri de Remethe, nuper duos equos suos bonos ab eodem potencialiter abstulisset...”.

Temes, p. 244.

1. Sunt două localități bănațene care poartă acest nume în Evul Mediu, ambele aflate în comitatul Caraș. Una dintre ele este Rovinița Mare în actualul județ Timiș situată pe valea Bârzavei, cealaltă dispărută localizată în apropiere de Duplajja (Serbia) la vărsarea Carașului în Dunăre. În acest caz parohia catolică amintită în documente ar trebui căutată la Rovinița Mare, sat ce se afla în posesiunea familiei Cholnok.

3 mai, 13 iunie, 27 iunie 1396: „...Stephanum filium Petri nobilem de Remete...contra dominum Nicolaum plebanum de Homor...”

Krassó, III, p. 232–233.

13 iulie 1433: „Supplicant Laurentius de Cholnok de Omor miles Chanadiensis diocesis, ut ecclesias parochiales S. Michaelis de Omor, S. Marie de Zenthkyral, S. Martini de Sancto Martino dictae diocesis, quarum idem Laurentius patronus existit, visitantibus indulgentia concedatur.

Item, ut rector parochialis ecclesiae de Omor eos et omnes parochianos semel in anno ab omnibus peccatis absolvere possit”.

Lukcsics, II, p. 101–102, nr. 248

43. Opațița

31 octombrie 1396: „Nicolaus plebanus de Apacha...”

Dl. 41021, Anexa I.

10 noiembrie 1432: „Supplicatio nobilis Simonis Stamsie et nobilis Dean Ratico pro licentia aedificandi sive restaurandi muros in villa Opatiza, Cenadiensis diocesis. In qua quidem villa est quoddam casale, in quo quaedam ecclesia parochialis sub vocabulo Virginis gloriose fundata, habetque dicta ecclesia a superiore parte in angulis duas sacristias, super quibus olim ad tuendam ecclesiam contra incursiones Turcorum muri de lignaminibus aedificati sunt. Qui muri autem iam vetustate consumpti sunt, quam ob rem praefati nobiles viri eos lapidibus reparare desiderant”.

Lukcsics, II, p. 67, nr. 12; Juhász, *Die Stifte*, p. 263–265.

30 decembrie 1432: „Conceditur indulgentia ecclesiam parochialem B. Marie de villa Opaticze, Cenadiensis diocesis, visitantibus”.

Ibidem, p. 69, nr. 128.

44. Peciu Nou

23 martie 1424: „Vibech possessio regia...esset ecclesia lapidea sine turri”.

Zichy, VIII, p. 152.

45. Periam

1391: „...condam Johannes Rector parochialis ecclesie sancti Georgii de Perymes, Cenadiensis diocesis...”.

Ortvay, I, 416.

46. Radetest

13 iulie 1433: „Item supplicant Stephanus Olah filius Sanchonis de Radetest, Chanadiensis diocesis, ut ecclesiam B. Marie Virginis de Radetest visitantibus indulgentia concedantur”.

Lukcsics, II, p. 89, nr. 208.

47. Recaș

2 decembrie 1390: „...parochialis ecclesia sancti Spiritus de Rekaz, Cenadiensis diocesis...”

MVHI/3, p. 97.

25 aprilie 1405: „...possessionem Rekas vocatam in quator partes rectas et equales diuidendo, una earundem videlicet quartam partem, a parte occidentali ex opposito ecclesie parochialis Sancti Spiritus ibidem constructe...”.

Temes, p. 340.

25 martie 1422: „...nobilis domina Katherina vocata relicta condam Petri de Gyond ac Ladislaus, filius eiusdem domine ab una, parte vero ex altera discretus vir dominus Demetrius plebanus de Rekas pro nobili viro Stanizlao filio Nicolai de eadem Rekas...”.

Ibidem, p. 575.

48. Remethe

13 octombrie 1414 și 1 mai 1415: „...rebus et bonis...spoliasset, et isuper quamplures equos equaciales per istum Stephanum pro ecclesia sua parochiali in dicta Remethe constructa donatos et collatos...”.

Ibidem, p. 488; 511.

19 august, 31 august 1433: „Discretis viris dominis Johanni de Remethe et N[icolaus] de Dubaz ecclesiarum plebanis...”.

Dl. 54821, Dl. 54824.

3 octombrie 1433: „Circumspectis et discretis viris dominis Johanni de Remethe et Michaeli de Egerzeg ecclesiarum plebanis nobis reverendis sincere dilectis”.

Dl. 54828.

2 noiembrie (1433): „Johannes sacerdos de eadem Remethe et Michael de Egereseg”.

Dl. 56609.

8 noiembrie 1433: „Circumspectis et religiosis viris, dominis Johanni de Remethe et Michaeli de Egerzegh [ecclesiarum ple]banis nobis in Christo (...) commisso”.

Dl. 54830.

12 noiembrie 1433: „Johannes et Michael ecclesiarum plebani de Remethe et de Egerzegh oratores pro vita vestra pariter et salute etc”.

Dl. 56616.

16 noiembrie 1433: „...prefatus Ladislaus filius Stephani dicti Hym in sua ac dictorum aliorum fratrum suorum personis auctoritate procuratoria eandem causam cum huiusmodi sua serie in eadem statu ac secundum diem festi Epiphaniarum Domini proxime venturi prorogavit eo modo, quod ipse magister Danch personaliter ipso secundo die Epiphaniarum Domini in possessione Gertyanus una cum eisdem Ladislao et aliis filiis Hym vel altero eorum debeat comparere et per assumptionem mutuam bonorum hominum compactatorum et pacis zelatorum tam de actione, quam de expensarum moderatione coram discretis dominis de Remethe predicta et de Kwuesd plebanis nostris in hac parte commisariis...”.

Dl. 54833.

7/14 iulie 1434: „viris discretis Michaeli de Remethe et Johanni de Dobaz ecclesiarum plebanis...”

Dl. 54877.

24 aprilie (1435): „...reedificari quendam ecclesiam desolatam in eadem Remethe existentem ad honorem beate Marie virginis fondatam”.

Dl. 56633, Anexa III.

49. Sanctus Martinus

13 iulie 1433: „Supplicant Laurentius de Cholnok de Omor miles Chanadiensis diocesis, ut ecclesias parochiales S. Michaelis de Omor, S. Marie de Zenthkyral, S. Martini de Sancto Martino dictae diocesis, quarum idem Laurentius patronus existit, visitantibus indulgentia concedatur”.

Lukcsics, II, p. 101, nr. 248

50. Sanctus Rex

11 octombrie 1400: „...ecclesia sancti Stephani ville nuncupate sancti Regis, Cenadiensis diocesis...”.

MVH, I/4, p. 234; Ortway, I, p. 482.

51. Seceani

8 martie 1403: „Thomas Karos...contra dominum Ladislaum plebanum de Kysschechen in adquisicione cuiusdam equi viginti quinque florenis valentis destinavit nostri in presenciam...”.

Temes, p. 328.

52. Şemlacu Mare

4 iulie 1432: „Supplicatio Stephani Johannis presbyteri plebani ecclesie parochialis S. Martini de Mezeosomlio, Cenadiensis diocesis pro dispensatione super irregularitate, si quam propterea contraxerit, quia coactus quendam furem, familiarem suum mutilari fecit, quamquam furem supplicio secularium iudicum tradere debuisset”.

Lukcsics, II, p. 63, nr. 105.

53. Teremi

6 februarie 1415: „Item in Theremij quasdam sessiones jobagionales incipiendo a domo plebani...”.

Temes, p. 501.

23 martie 1424: „Item in Theremi similiter ad porcionem ipsius Michaelis (Bobal) et fratrum suorum...in communi ecclesiam lapideam cum una turri, scilicet nunc tecto carentem, divina tamen in eadem celebrantem per plebanum de Veyteh predicta; item in eadem Theremi ad porcionem prelibati Dominici filii Nicolai et fratrum eiusdem....ac similiter ecclesia in communi ut premittitur”.

Zichy, VIII, p. 151.

54. Timișoara

25 aprilie 1391: „Stephano Bano filio Phylipus de Korogh contra discretum virum dominum Jacobum plebanum de Themesuar...”.

Temes, p. 200.

21 februarie 1392: „...in sede nostra judiciaria... Petrus filius Valentini in persona domini Jacobi plebani de Themeswar...”

Ibidem, p. 215.

5 mai 1394: „parochialis ecclesia sancti Eligii de Temeswar, dicte diocesis, cuius fructus....quadraginta florenorum auri...”

MVH, I/3, p. 253.

13 mai 1396: „dilectus filius Nicolaus Nicolai rector parochialis ecclesie sancti Eligii de Themeswar, Cenadiensis diocesis...”

Ibidem, p. 323.

25 octombrie 1400: „parochialis ecclesia sancti Eligii de Temeswar, Cenadiensis diocesis...”

Ibidem, I/4, p. 238.

1 iulie 1402: „Nicolaus Andree dictus de Temeswar canonicus Agriensis...parochialis ecclesia sancti Eligii de Temeswar, cum Sancti Georgii et sancti Martinii ecclesiis ac sancte Marie nec

non sancte Margarete capellis eidem parochiali ecclesie canonice annexis, Cenadiensis diocesis, quam quondam Jacobus Benedicti obtinebat, per ipsius Jacobum obitum...vacet ad presens et tanto tempore vacavit...”.

Ibidem, 446.

23 iulie 1406: „parochialem ecclesiam sancti Eligii de Temeswar, Cenadiensis diocesis...”

Juhász, *Die Stifte*, p. 238.

16 iulie 1435: „discretum virum dominum Stephanum plebanum de Themeswar...nostro vicearchidiacono de Temeswar”

Dl. 12738.

55. Toti

22 februarie 1435: „...Demetrio de Vyneph ac Georgio de Cheri et Michaeli de Toti ac aliis plebanis, aliarum ecclesiarum parochialium...”.

Dl. 54909.

56. Unip

22 februarie 1435: „...Demetrio de Vyneph ac Georgio de Cheri et Michaeli de Toti ac aliis plebanis, aliarum ecclesiarum parochialium...”.

Ibidem.

57. Vareleye

23 martie 1424: „Item in Vareleye similiter solum ipsius Michaelis Bobal et fratrum eiusdem capellam ligneam cympterium et sepulturam habentem...”.

Zichy, VIII, p. 151.

58. Vinga

8 martie 1403: „...viris discretis dominis Petro de Muron, Georgio de Feyereghaz, Johanni de Nog Zechen, Mathie de Vynga plebanis et eciam rectoribus...”.

Temes, p. 328.

59. Voiteg

23 martie 1424: „...in facie prescripte possessionis Veyteh, ecclesiam lapidea sine turri...”.

Zichy, VIII, p. 150.

23 martie 1424: „plebanum de Veyteh”

Ibidem, p. 151.

60. Vršac

7 mai 1429: „Supplicatio...Gregorii Dominici, acolytus portatile parochialis ecclesia B. Marie de Ersomella, Senadiensis diocesis...”.

Lukcsics, I, p. 237, nr. 1267.

61. Zenthgewrgh

15 aprilie 1426: „Supplicatio Thome Gregorii, rectoris ecclesia parochialis S. Georgii de Zentghenigh, presbyter Cenadiensis diocesis, de dispensatio super irregularitas, si quam propterea contraxisset, quod olim percipiens nonnullos ebriatos laicos sese verberare ad eos separari causa appropinquavit et quendam eorum forte vulneravit, qui vulneratus propter intensum frigus et nimiam ebrietatem emisso cruore ea nocte mortuus sit”.

Ibidem, p. 182, nr. 877.

7 iunie 1429: „Supplicatio nobilis Thome Gregorii de Xibech, rectoris parochialis ecclesia S. Georgii de Zenthgewygh, Cenadiensis diocesis...”.

Ibidem, p. 240, nr. 1291.

62. Zenthkyral

13 iulie 1433: „Supplicant Laurentius de Cholnok de Omor miles Chanadiensis diocesis, ut ecclesias parochiales S. Michaelis de Omor, S. Marie de Zenthkyral, S. Martini de Sancto Martino dictae diocesis, quarum idem Laurentius patronus existit, visitantibus indulgentia concedatur”.

Ibidem, II, p. 101, nr. 248

CERCETĂRI DE GEOGRAFIE ISTORICĂ ȘI ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ LA COȘTEIU (JUD. TIMIȘ)

Răzvan Ioan Pinca*, Ioan Stremțan**

Cuvinte cheie: *Banat, Coșteiu, Evul Mediu, așezări dispărute.*

Keywords: *Banat, Coșteiu, Middle Ages, deserted settlements.*

Research of Historical Geography and Medieval Archeology at Coșteiu (Timiș County) (Abstract)

Field identification of deserted settlements is a great challenge of Romanian medieval historiography and archaeology. Habsburg maps made in the eighteenth century (The First Military Survey especially designed for Banat in the years 1769–1772) are of great use in field researches. By overlaying these and the contemporary maps we can identify with sufficient precision the old chores of village settlements, even those missing today. Coșteiu is one of the cases, where documentary information in conjunction with cartographic data led to the field identification of the old settlements Possa and Kostill, also confirmed by archaeological excavations. A part of the settlement was investigated at the missing Possa, where archaeological material dated in the XVth – XVIIIth centuries were found; and also at the location of the deserted Kostill, where the discovered archaeological materials can be dated to the XVIIIth – XIXth centuries.

Situl arheologic cercetat parțial în prima S jumătate a lunii mai a anului 2004 se află între podul de peste canalul Timiș – Bega și vechiul pod din lemn (funcțional până în anul 2000) în stânga șoselei Lugoj – Timișoara, în locul numit *Săceni*, la aproximativ 400 m în aval de barajul de pe râul Timiș de la Coșteiu și în amonte cu aproximativ 100 m de vechiul pod din lemn, la aproximativ 80 m sud de șosea. Situl a fost *deranjat* de lucrările desfășurate pentru consolidarea malului drept cu ocazia regularizării albiei râului Timiș și a întăririi malurilor. Încă înainte de începerea lucrărilor, de-a lungul timpului, datorită eroziunii naturale a malului au putut fi zărite în albia râului fragmente ceramice, majoritatea datând din secolul al XVIII-lea. Inițial așezarea nu s-a aflat chiar pe malul râului, deși terenul din stânga râului a fost folosit intens în scop agricol încă de acum 300 de ani, la o observare mai atentă se pot vedea urmele vechii albie a Timișului care s-a aflat cu aproximativ 500 m mai spre sud. Un alt braț al Timișului, vizibil în zona Lugojului pe planurile cadastrale de la sfârșitul secolului XVIII, numit Timișul Mort ocolea Lugojul pe sub poalele Dealului Viilor, pe la nord de oraș, pe sub dealul fostei comune Sălha, în prezent unificată cu localitatea Coșteiu, și undeva între Coșteiu și Gruni intra în albia Timișului. Acest braț a cărui albie secată se mai poate observa

și astăzi pe unele porțiuni cu ochiul liber exista încă din preistorie, de-a lungul său fiind identificate până acum o serie de așezări din epoca bronzului¹, și chiar mai târziu² etc. Acest braț presupunem că a dispărut undeva între secolul al XVII-lea și al XVIII-lea.

Din punct de vedere arheologic cercetările au fost extrem de dificile deoarece terasa pe care s-a aflat situl era situată mai jos decât actualul nivel de călcare cu 3,80 m, iar lățimea terasei (ce a mai rămas din ea) a fost de aproximativ 3 m. Această terasă s-a erodat de-a lungul timpului, o parte a sitului fiind înghițită de ape. Pe terasa superioară, în profilul malului surpat s-a putut vedea nivelul

* Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică, Lugoj, str. N. Bălcescu, nr. 2, e-mail: razvanioanpinca@gmail.com.

** Topo – S, Lugoj, str. Dacilor, nr. 52, e-mail: topo_stremtan@yahoo.com.

¹ Petru Rogoza, Răzvan Pinca, O așezare din epoca bronzului de la Lugoj. *AnB*, (S.N.), Arheologie-Istorie, X-XI, 1, (2002–2003), 73–80; Răzvan Pinca, Petru Rogoza, O nouă așezare din epoca bronzului aparținând grupului cultural Balta-Sărată descoperită la Coșteiu (jud. Timiș) I. *AnB*, (S.N.), Arheologie-Istorie, XII–XIII, (2004–2005), 619–632; Răzvan Pinca, Petru Rogoza, O nouă așezare din epoca bronzului aparținând grupului cultural Balta-Sărată descoperită la Coșteiu (jud. Timiș) II. *Banatica*, 18, (2008), 17–36.

² Cercetare arheologică întreprinsă de Muzeul Banatului din Timișoara în anii 2008–2009 cu ocazia construirii șoselei ocolitoare a Lugojului, informații inedite.

de locuire al secolului al XVIII-lea suprapus de un strat de nisip aluvionar gros de 1,60 m, ceea ce presupune ca aşezarea să fi dispărut în urma unei inundaţii majore, în urma acesteia este posibil ca apa să fi bălţit în zona sitului. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea zona a trecut prin câteva inundaţii de amploare, prima în 24 noiembrie 1731³ când a fost inundat şi Lugojul fiind distrus şi podul de lemn din acest oraş construit în 1723⁴, podul fiind apoi reconstruit în 1741⁵ şi supravieţuieşte teribilelor revărsări de ape din 1745⁶ când apa a inundat una dintre cele mai înalte zone din Lugoj, în Mănăstirea Călugărilor Minoriti situată în zona înaltă a oraşului apa a ajuns până la treapta patru de la etaj. Probabil că în timpul uneia dintre aceste inundaţii să-şi fi încetat existenţa şi aşezarea de la Coşteiu. Odată cu refacerea şoselei Lugoj – Timişoara în anul 2001⁷, pe traseul Lugoj – Belinţ, s-a putut observa un strat de nisip aluvionar de diferite grosimi, cu mici excepţii pe toată această distanţă şoseaua, a cărei fundaţie este cuprinsă între – 0,80 şi – 1,20 m (terasamentul fiind chiar mai profund în unele locuri) este susţinută de acelaşi tip de nisip aluvionar.

Ca şi suprafaţa aşezarea s-a întins de-a lungul malului aproximativ 200 m, iar spre nord au fost găsite fragmente ceramice până aproape de malul canalului Timiş-Bega, canal construit la mijlocul secolului al XVIII-lea⁸ şi care este posibil să fi distrus o parte din aşezare, în această zonă terenul fiind mai jos cu aproximativ 1,50 m decât malul drept al Timişului. Cu siguranţă în zona malului drept al Timişului ne aflăm la marginea sudică a aşezării medievale.

Datorită condiţiilor cu totul speciale, cercetarea arheologică a constat în identificarea şi golirea unei gropi menajere cu dimensiunile de 6/3 m situată la nivelul terasei pe care a fiinţat aşezarea. Materialul arheologic a constat din fragmente ceramice de la diverse tipuri de vase, fragmente de cahlă oală şi o mulţime de oase de animale (bovine, porc domestic, porc mistreţ, cornute mici, cerb şi păsări) ceea

ce ne-a făcut să avansăm ipoteza că această groapă ar fi fost o groapă menajeră. Ca şi argumentaţie în acest sens avem şi poziţionarea periferică, pe malul apei şi la marginea aşezării. Iniţial destinaţia gropii trebuie să fi fost alta, şi anume aceea de extragere a materialului argilos necesar pentru confecţionarea ceramicii, după golire pe fundul gropii a putut fi observat un strat de scoici, semn că periodic groapa a fost inundată.

Ceramica descoperită în groapă se încadrează în intervalul cronologic cuprins între secolele al XV-lea şi al XVI-lea.

Ca şi formă predomină oala-borcan de dimensiuni medii, cel mai mic vas având diametrul gurii de 120 mm (Pl. I/a) iar cel mai mare cu diametrul de 272 mm (Pl. VI/a), materialul ceramic fiind foarte fragmentat ceea ce face imposibilă reîntregirea completă vreunui vas. Ca şi interval cronologic care ne interesează, vom prezenta ceramica ce acoperă intervalul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea⁹. Corespunzător secolului al XV-lea avem fragmente ce provin de la mai multe buze ale vaselor recuperate din săpătură, ce au fost realizate din pastă semifină în componenţa căreia se găseşte o cantitate redusă de mică şi lucrare la roata rapidă, arderea a fost reducătoare, ceramica având diverse culori: ceramică neagră (Pl. I/b, d, Pl. II, Pl. VI/e), ceramică de culoare gri-închis (Pl. I/a, c, Pl. III, Pl. IV, Pl. V/d, Pl. VII/d, Pl. VIII/c, Pl. IX/b, Pl. X/b), ceramică de culoare gri-cărămiziu (Pl. V/c), ocru-brun (Pl. VI/f). Fragmentele descoperite provin de la vase cu buza evazată spre exterior, rotunjită şi îngroşată, unele dintre acestea fiind ornamentate cu caneluri orizontale (Pl. III/b, Pl. IV/a, Pl. VII/d, Pl. VIII/c, Pl. IX/b, Pl. X/b).

⁹ În ultimii ani despre ceramica medievală din Transilvania şi Banat s-au scris următoarele articole folosite pentru încadrarea cronologică a materialului: Ioan Crişan, O locuinţă din secolul al XVI-lea din aşezarea medievală Rădvani (jud. Bihor), *Arheologia Medievală*, II, (1998), 103–112; Adrian Andrei Rusu et alii, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*, vol. I, Oradea (2002), Pl. XCVI, Pl. XCVII, Pl. CI; Zsuzsanna Kopeczny, Ceramica medievală locală (sec. XIV–XVII). Florin Draşovean et alii, *Timişoara în amurgul Evului Mediu*, Timişoara (2007), 85–125; Adrian Andrei Rusu, *Cetatea Codlea şi câteva probleme ale ceramicii medievale din Țara Bârsei. Vasaria Medievalia*, Bistriţa – Cluj-Napoca, (2008), 177–199; Petre Beşliu Munteanu, Urmele a două cuptoare medievale de ceramică descoperite la Sibiu. *Vasaria Medievalia*, Bistriţa – Cluj-Napoca, (2008), 200–223; Györfi Zsolt, Contribuţii privind vesela ceramică medievală de la Țirgu-Mureş Cetate (sec. XIV–XV). *Vasaria Medievalia*, Bistriţa-Cluj-Napoca (2008), 224–246; Idem, Un punct nou în topografia arheologică medievală a oraşului Țirgu Mureş. Palatul Primăriei. *Marisia*, XXIX, Arheologie, (2009), 185–198.

³ Ioan Boroş, manuscris *Repertoriul istoric despre oraşul Lugoj şi Districtul, respective vechiul judeţ al Caraşului din anul 1332–1880*, redactat în perioada interbelică, inv. 179, f. 57, în continuare Boroş, *Repertoriul*...

⁴ *Ibidem*, În acel an peste râul Timiş s-a construit un pod ce lega Lugojul Vechi cu malul stâng al râului, unde au locuit câţiva români şi colonişti germani, lemnele necesare pentru ridicarea podului au fost aduse din pădurile districtului.

⁵ *Ibidem*, f. 70.

⁶ *Ibidem*, f. 74.

⁷ Cercetare de teren împreună cu arheologul Alexandru Flutur de la Muzeul Banatului din Timişoara.

⁸ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, Budapest, (1884), 290.

O a doua categorie o reprezintă ceramica specifică celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea și primei jumătăți a secolului al XVI-lea. Aceasta este realizată din pastă semifină ce conține o cantitate nesemnificativă de mică, în marea majoritate prezintă ardere reducătoare, fragmentele având culoarea gri-închis (Pl. V/a, b, Pl. VI/a, Pl. VII/a, b, c, Pl. VIII/a, b, Pl. IX/a, Pl. X/a), culoarea ocru-brun (Pl. VI/b, Pl. XI/b), culoarea neagră (Pl. VI/c, Pl. XI/a). Fragmentele ceramice au buza evazată spre exterior și îngroșată. Cu excepția a două fragmente (Pl. V/c, Pl. VII/a) toate celelalte prezintă pe margine o șențuire pentru capac. Fragmentul de capac cu mâner (Pl. VI/d) este de culoare cărămizie și poate fi datat în secolul al XVII-lea.

Prima atestare a localității o avem dintr-un document ce provine din anul 1509¹⁰ așezarea fiind menționată într-un document datat pe 18 septembrie cu numele de *Possacastella* iar pe 14 iunie 1511 este menționat *Bartholomeo Besan Castellano Castelli Posakasthelya*¹¹, într-un alt document¹² de la aceeași dată este menționată o pădure numită *Berzacha* situată pe teritoriul aceleiași localități, localitatea fiind aminită și în 1519¹³ pentru ca mai târziu, după cucerirea Banatului de către turci să facă parte din nahia Iktar¹⁴. Isoricul maghiar Engel Pál este și cel care propune localizarea așezării dispărute *Possa* la Coșteiu¹⁵. Din documente reiese că pe teritoriul localității nu a ființat doar un simplu sat ci aici s-a aflat și un castel nobiliar. Istoriografia maghiară a secolului al XIX-lea amintește o așezare *Possafalwa* în apropiere de Recaş¹⁶ dar menționează și așezarea *Posakasthelya* la est de Timișoara începând cu secolul al XVI-lea¹⁷, localitatea apare cu numele de *Possa* pe harta întocmită de Lazarus¹⁸ (Pl. XII/a) undeva între 1526 și 1528 și tipărită la Ingolstadt și este poziționată la mijlocul distanței dintre Ictar și *Lugas* (Lugoj), iar la începutul secolului al XVII-lea pe harta publicată la Siena în anul 1602¹⁹ (Pl. XII/b) de către M. Florini și Arnoldo de Arnoldi așezarea *Possa* este poziționată la jumătatea distanței dintre Lugoj și Ictar.

¹⁰ Arhivele Naționale Maghiare, DL. 93746, în continuare ANM.

¹¹ Pesty, *op. cit.*, III, 494.

¹² ANM, DL. 93747.

¹³ *Ibidem*, DL. 89135.

¹⁴ Engel Pál, *A Temesvári és Moldovai Szandzsák Törökori Települései (1554–1579)*, Szeged, (1996), 108.

¹⁵ *Ibidem*, a se vedea și harta atașată volumului.

¹⁶ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza*, vol. II, Budapest, (1894), 58.

¹⁷ Bódog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár (1915), (150) și (226–227).

¹⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Hungariae.

¹⁹ <http://www.swaen.com/antique-map-of.php?id=14462>.

Informațiile cartografice mai târzii, de la începutul secolului al XVIII-lea, respectiv din anul 1723, identifică în zonă două așezări cu același nume *Costill*, una la sud de Timiș iar cealaltă la nord²⁰ (Pl. XIII/a și Pl. XIII/b), pentru ca în 1755 să vedem pe o altă hartă²¹ (Pl. XIV) doar o localitate *Kostill* la nord de Timiș. Posibil ca în acest interval să fi dispărut în mod violent așezarea poziționată pe aceste hărți în sudul Timișului. Acuratețea hărților din 1723 este ușor discutabilă vis-a-vis de poziționarea cu *precizie* a așezărilor mai ales că acestea au fost realizate la scară foarte mică și aveau mai mult rol de orientare în teren, iar structura mlăștinoasă a zonei nu ne permite să ne exprimăm cu precizie dacă ambele așezări au fost la nord de Timiș, cum a reieșit în urma cercetărilor de teren, sau au fost așa cum apar pe hărți, una la nord și cealaltă în sudul albiei râului. Cert este faptul că pe segmentul de hartă iosefină corespunzătoare zonei întâlnim doar o singură localitate *Costil* situată la nord de Timiș. Pentru a obține o bună poziționare a vechii așezări am folosit un segment de hartă (Pl. XV) realizat în cadrul *Primei ridicări topografice iosefine* întocmită pentru spațiul bănățean între 1769 și 1772, înainte de regularizarea comunelor bănățene, regularizare realizată între 1784–1796²². Deja, după întocmirea următorului set de hărți în prima jumătate a secolului al XIX-lea, operațiune cartografică de amploare cunoscută cu numele de *A doua ridicare topografică* sau *Ridicarea Franciscană* (după numele împăratului Francisc I care a solicitat cartografierea Imperiului Habsburgic) localitățile Coșteiu și Sălha se găsesc pe același teritoriu ca și astăzi, pentru identificarea vechilor vetre de sat medievale aceste hărți franciscane nu ne mai sunt de folos. Acest segment de hartă iosefină, corespunzător zonei Lugoj – Coșteiu cu nr.82, a fost suprapus peste imagini contemporane satelitare transformând scara hărții austriece prin folosirea a trei puncte de reper, considerate puncte comune, existente la mijlocul secolului al XVIII-lea și păstrate până astăzi. Pentru o poziționare mai precisă s-au folosit și coordonatele Stereo 1970 ale acestor trei puncte. Este vorba despre podul de cărămidă de

²⁰ *Mappa von dem Caransebes und Lugoscher District 1723*, prin bunăvoința prof. dr. Sofronie Mureșan de la Colegiul Național Coriolan Brediceanu din Lugoj căruia îi mulțumim pe această cale, harta întocmită între 1723–1725 pe timpul guvernatorului Banatului generalul Claudius Florimund Mercy intitulată *Der Temesvarer Bannat 1723–1725*.

²¹ Harta districtului Lugoj din *Atlasul districtelor bănățene* editat de Mauritz Strauss la 1755, prin bunăvoința prof. dr. Sofronie Mureșan.

²² Ioan Boroș, *Regularizarea comunelor în județul Caraș. 1784–1796, AnB*, anul III, aprilie-iunie, (1930), 30–42.

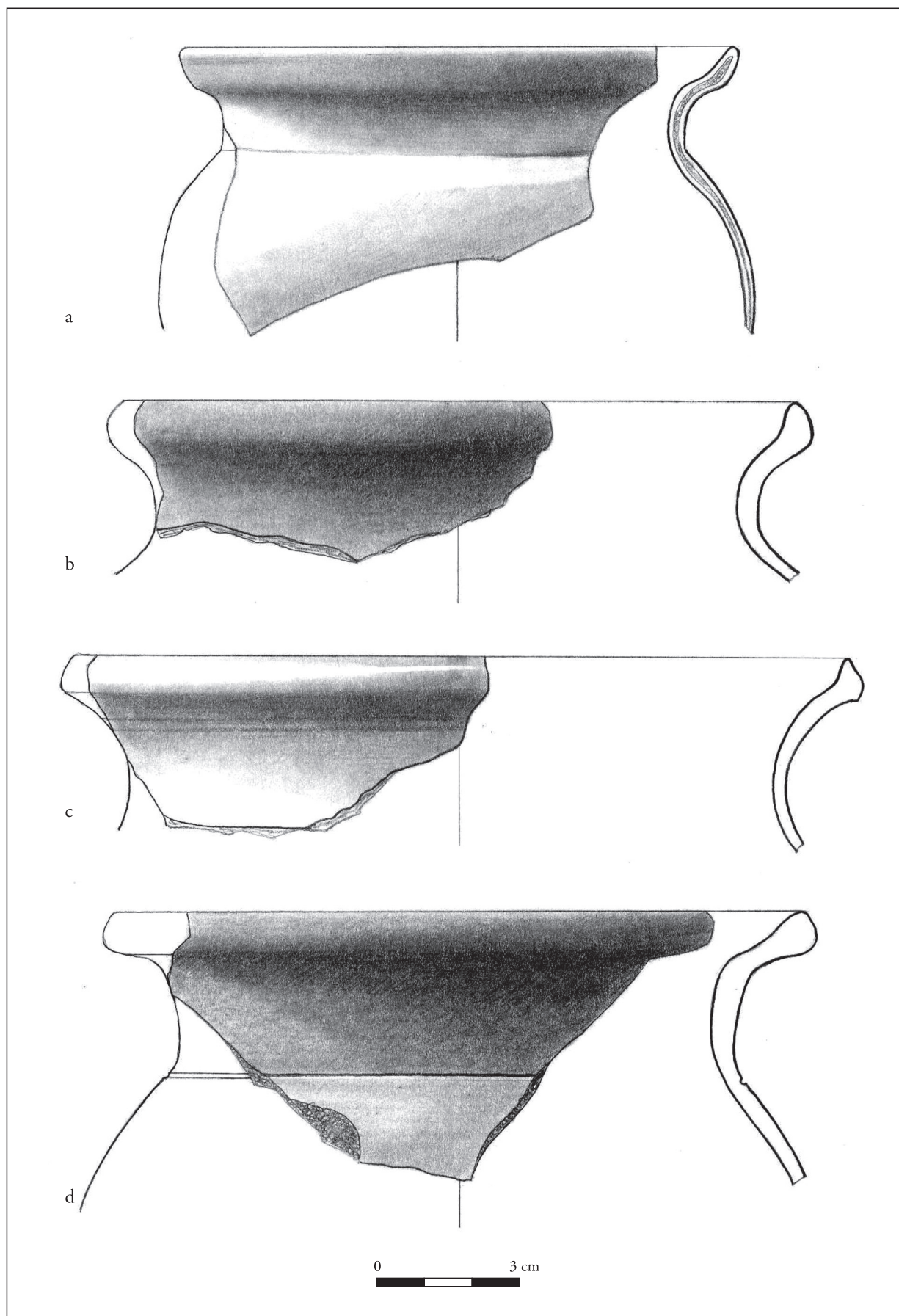
peste canalul Timiș-Bega care se mai păstrează și astăzi în stânga șoselei Lugoj-Timișoara, la ieșirea din Coșteiu, biserica ortodoxă Adormirea Maicii Domnului situată în zona centrală a Lugojului și edificată între anii 1759–1766 și Biserica Romano-Catolică edificată între anii 1733–1735 situată în Lugoj, partea germană, pe strada Bucegi. Evident că în situația în care hărțile iosefine nu pot fi georeferențiate, în acest context se impun câteva precizări de acuratețe a măsurătorilor și a realizării hărților iosefine. Pentru a suprapune cu exactitate cele două hărți au fost suprapuse cele trei puncte comune enunțate mai sus. Din start harta iosefină prezintă o eroare de poziționare a bisericii romano-catolice din Lugoj de pe strada Bucegi, distanța dintre această biserică și biserica ortodoxă Adormirea Maicii Domnului pe harta iosefină este de 470 m, iar pe planul urbanistic contemporan de 549 m, de aici rezultă o eroare de 79 m. În ceea ce privește celelalte puncte, putem spune că segmentul de hartă iosefină a fost realizat cu o precizie surprinzătoare, distanța dintre podul din cărămidă de la Coșteiu și biserica ortodoxă adormirea Maicii Domnului din Lugoj a fost pe harta austriacă de 7173 m iar pe imaginile satelitare de 7172 m, distanța dintre biserica romano-catolică din Lugoj și podul din cărămidă de la Coșteiu a fost pe harta austriacă de 7314 m iar pe imaginile satelitare de 7240 m rezultând o eroare de 74 m. De asemenea, prin suprapunerea celor două hărți se poate constata suprapunerea aproape perfectă a canalului Timiș – Bega de la formare și până la ieșirea din segmentul hărții, precum și a șoselei ce pornește din Lugoj spre Caransebeș.

Din suprapunerea celor două hărți se constată existența în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a localității *Costil* de la nord de râul Timiș și de

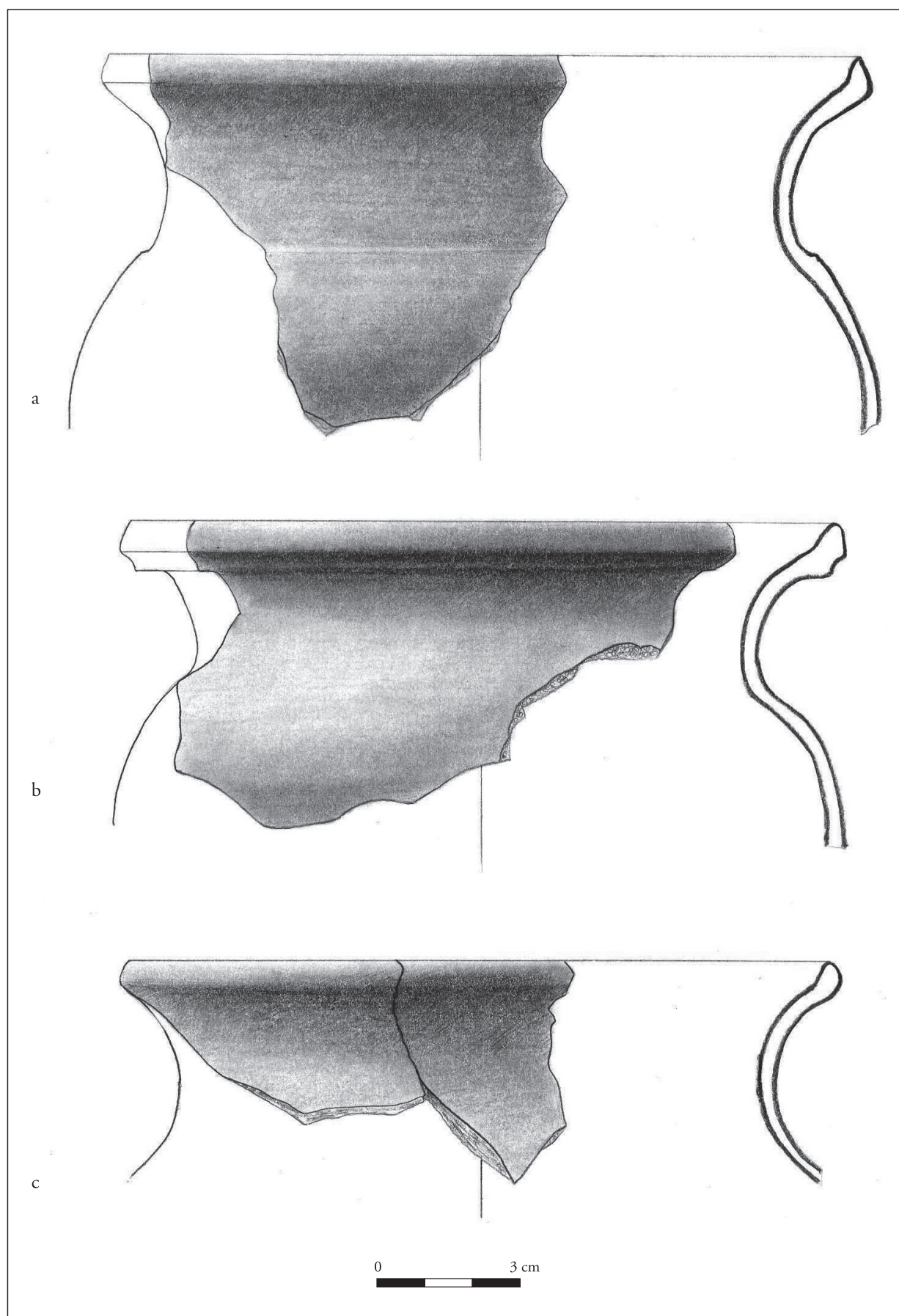
localitatea contemporană în apropierea gării CFR, situată pe o terasă mai înaltă străbătută de pârâul Biniș, zonă ce poartă numele de *Islaz*. În urma cercetărilor arheologice din anul 2004²³ la așezarea de epoca bronzului situată pe aceeași terasă am constatat că aceasta din urmă este suprapusă de o așezare modernă, din săpătură fiind recuperat material ceramic corespunzător secolului al XVIII-lea și al XIX-lea. Astfel constatăm că localizarea conform hărții iosefine este corectă fiind certificată și de săpătura arheologică.

În final putem concluziona că în urma cercetărilor de natură cartografică și de arheologie în spațiul aferent comunei Coșteiu, astfel de suprapuneri ale hărților realizate în timpul *Primei ridicări topografice* între anii 1769–1772 pentru Banat se dovedesc de o reală valoare în a reconstitui geografia istorică corespunzătoare evului mediu și a perioadei moderne din Banat. Pentru a realiza acest lucru este necesar ca în zona aferentă segmentului de hartă austriacă să existe minim trei edificii existente la mijlocul secolului al XVIII-lea și evident cartate, dar și ca aceste edificii să se păstreze până în contemporaneitate, măcar ruinele acestora. La Coșteiu am constatat că așezarea medievală dispărută *Possa* atestată documentar la începutul secolului al XVI-lea, menționată pe hărțile medievale ale secolelor XVI–XVII și propusă spre localizare pe teritoriul comunei (vezi notele 14–15) a fost surprinsă arheologic în zona indicată de izvoarele menționate și chiar mai mult, am observat pe baza materialului studiat că așezarea ființa încă din secolul al XV-lea și tot arheologic am surprins și o a doua vatră a satului pe care hărțile austriece o poziționau pe terasa din nordul comunei actuale. Pe hărțile *Ridicării Franciscane* localitatea se afla deja pe vatra actuală.

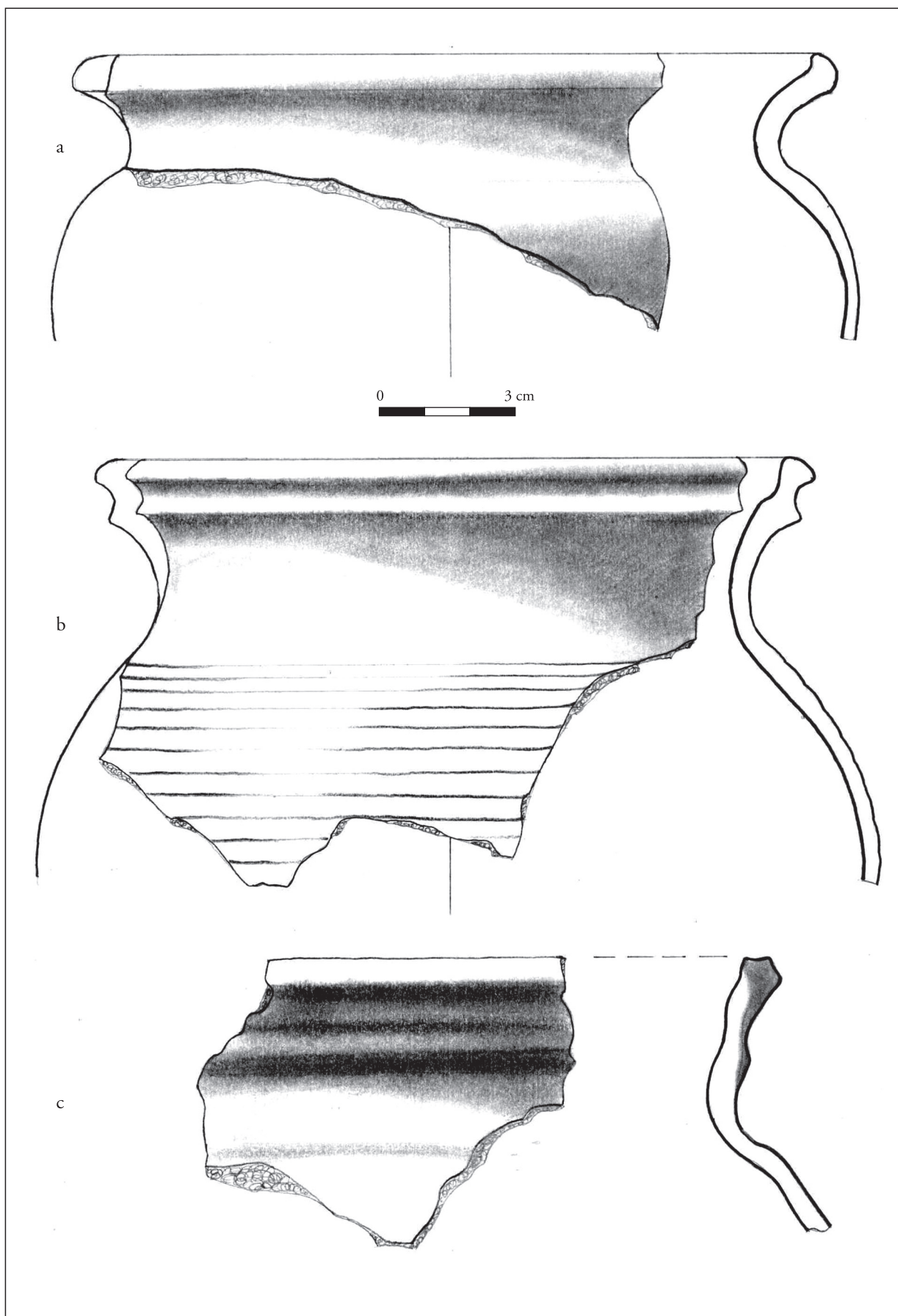
²³ Răzvan Pinca, Petru Rogozea, *op. cit.*, 620.

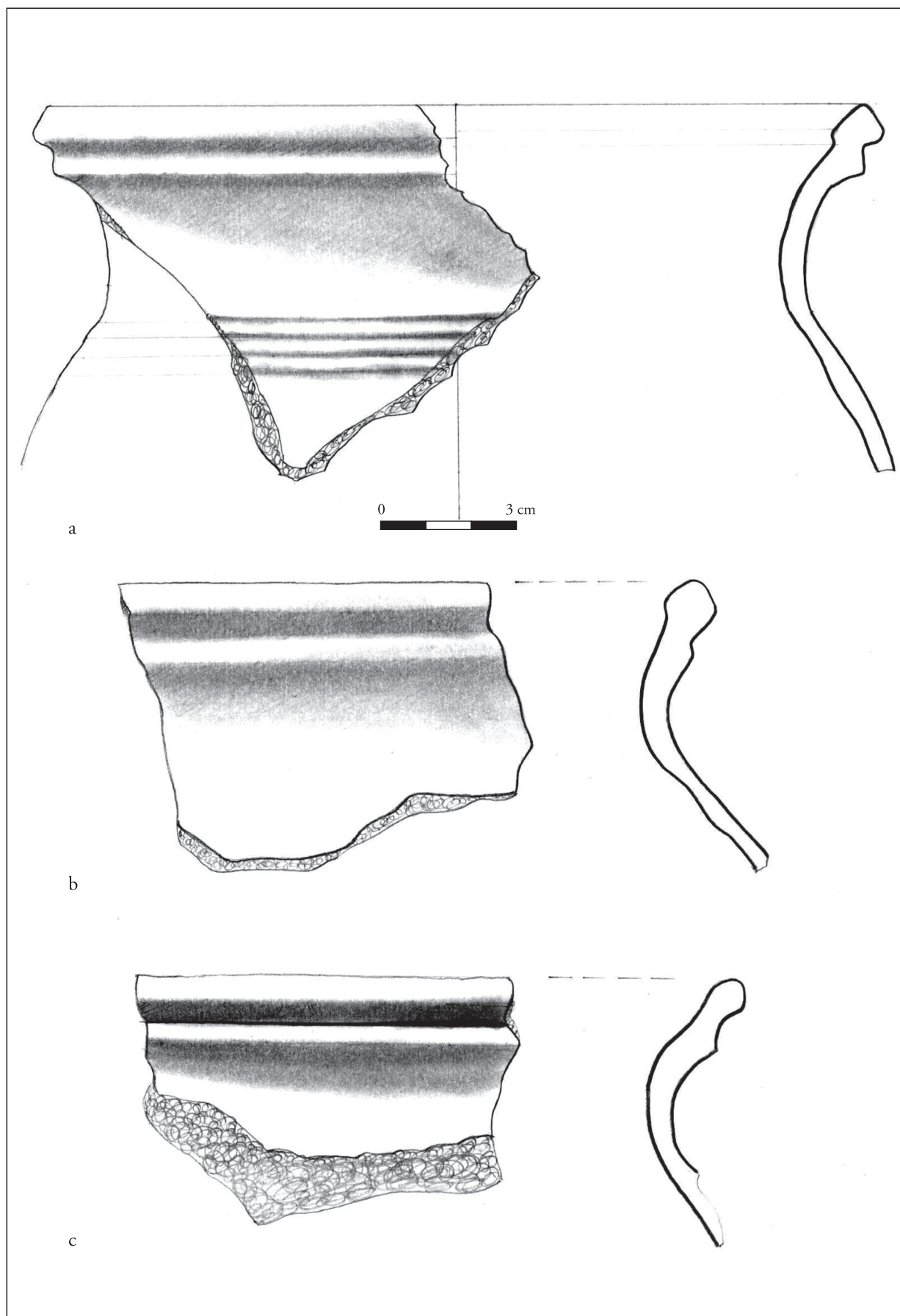
Pl. I. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

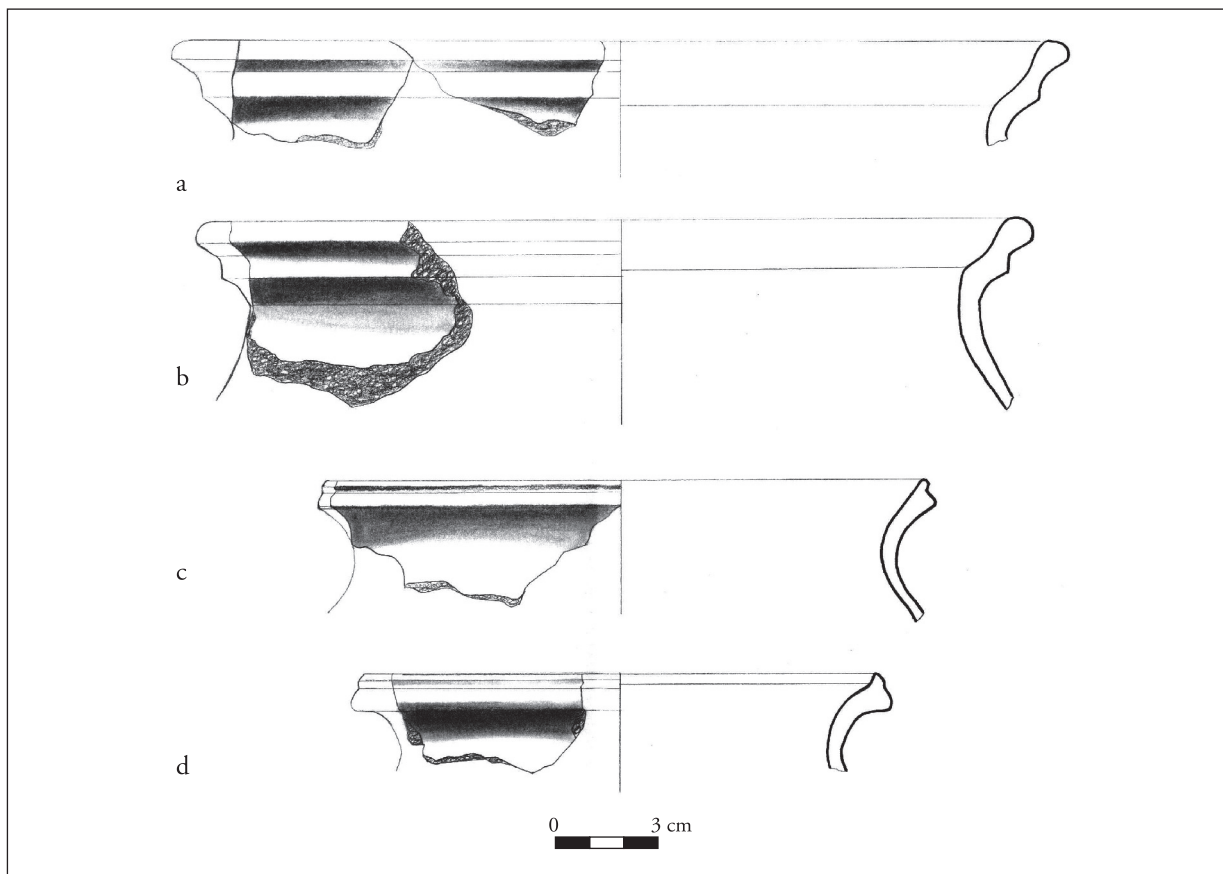
Pl. II. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

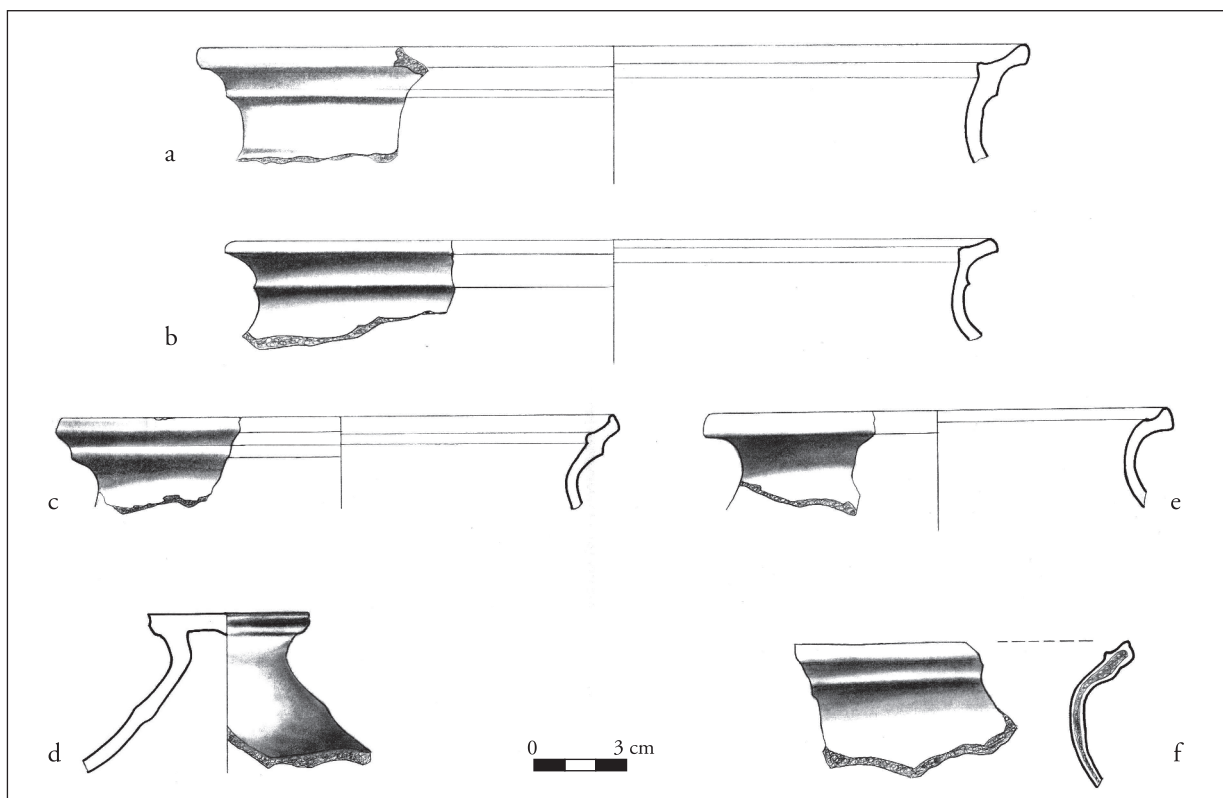
Pl. III. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

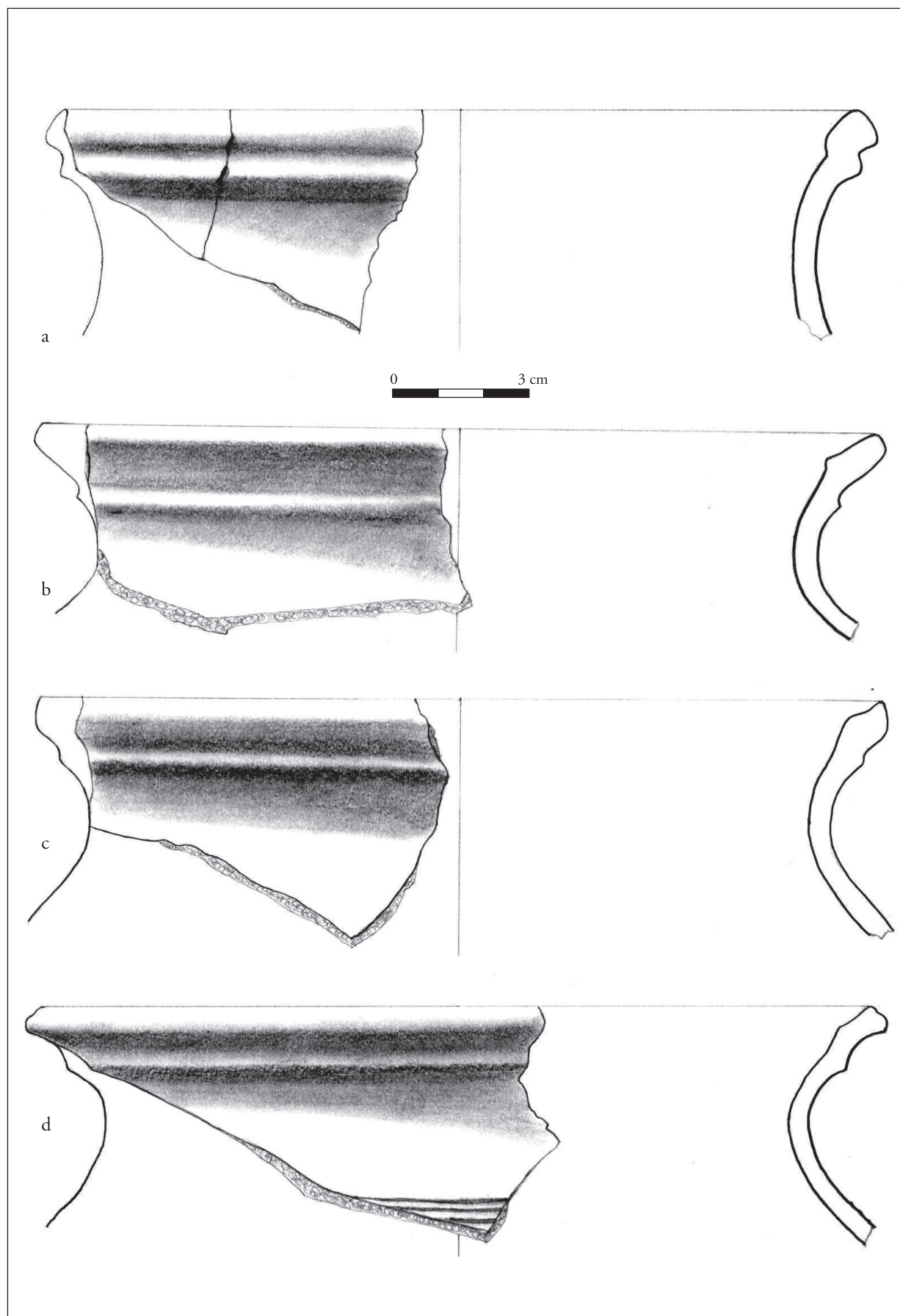
Pl. IV. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

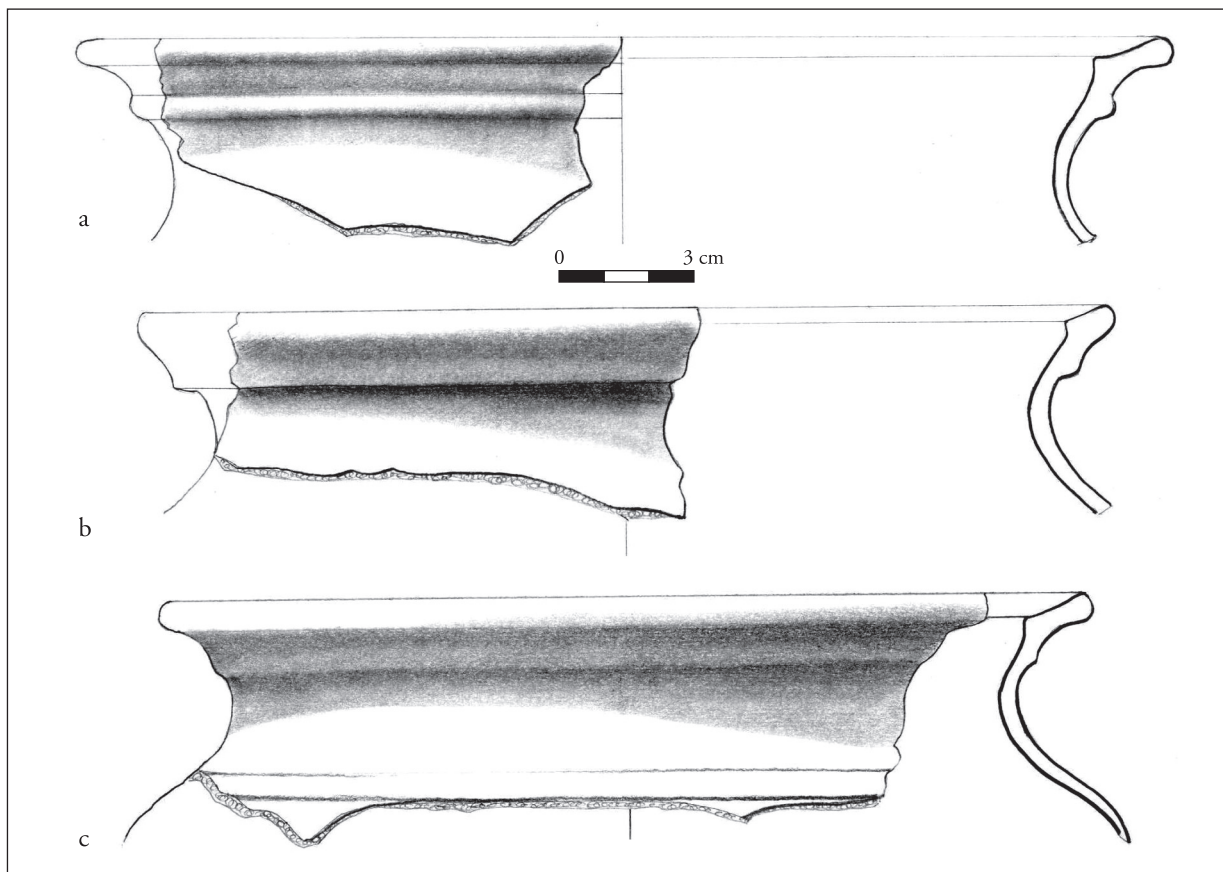
Pl. V. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

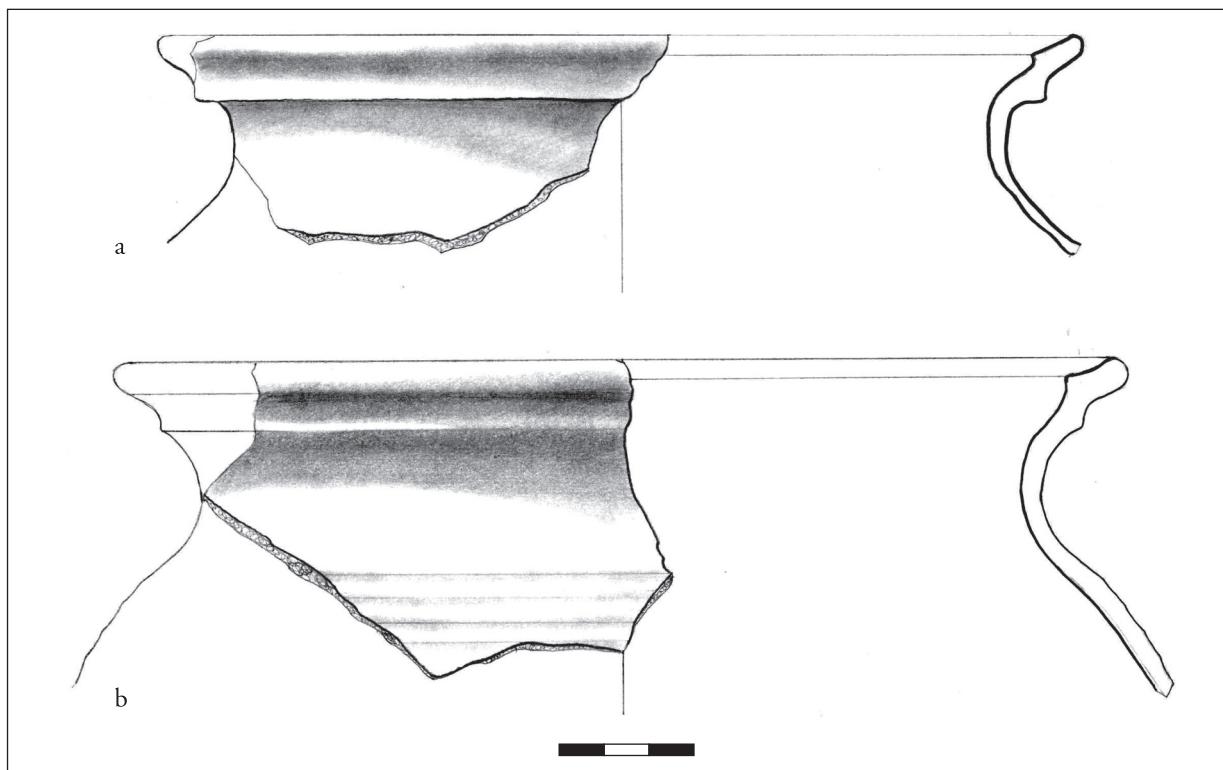
Pl. VI. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

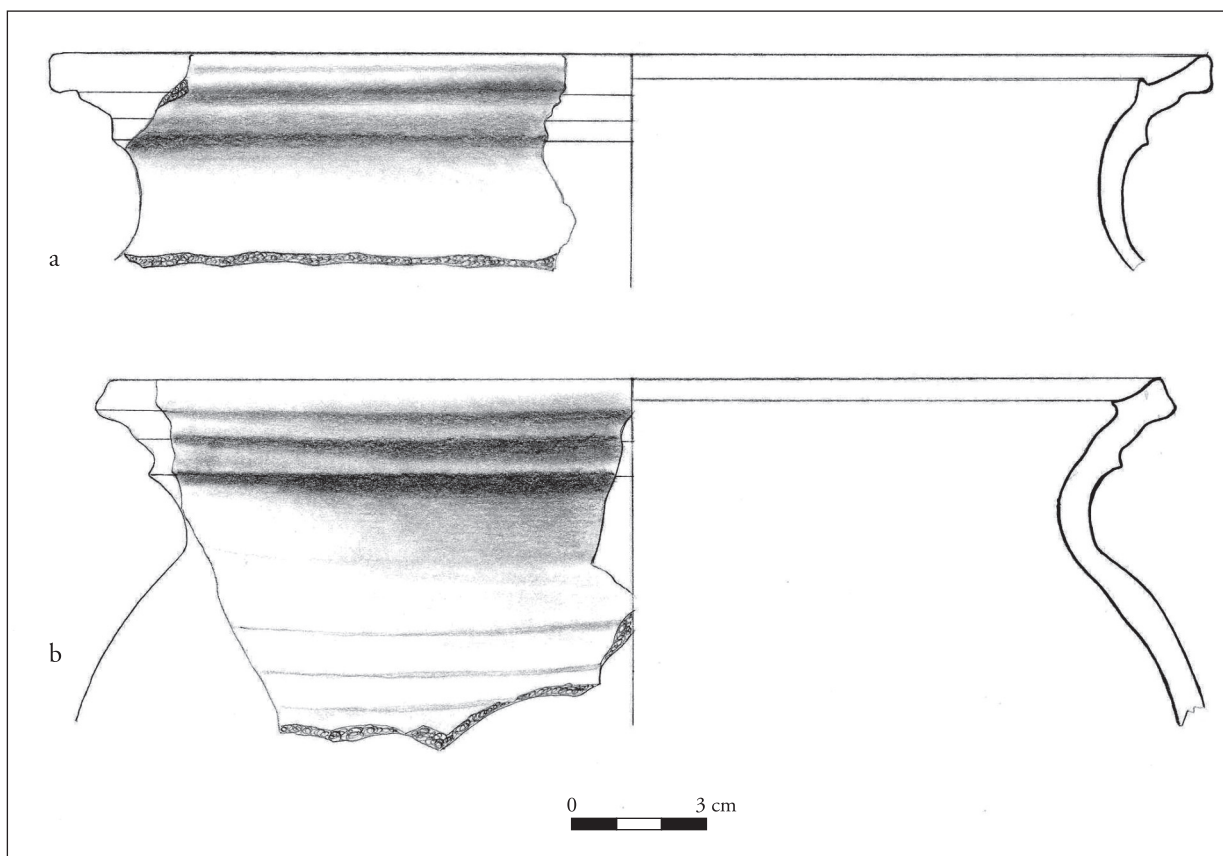
Pl. VII. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

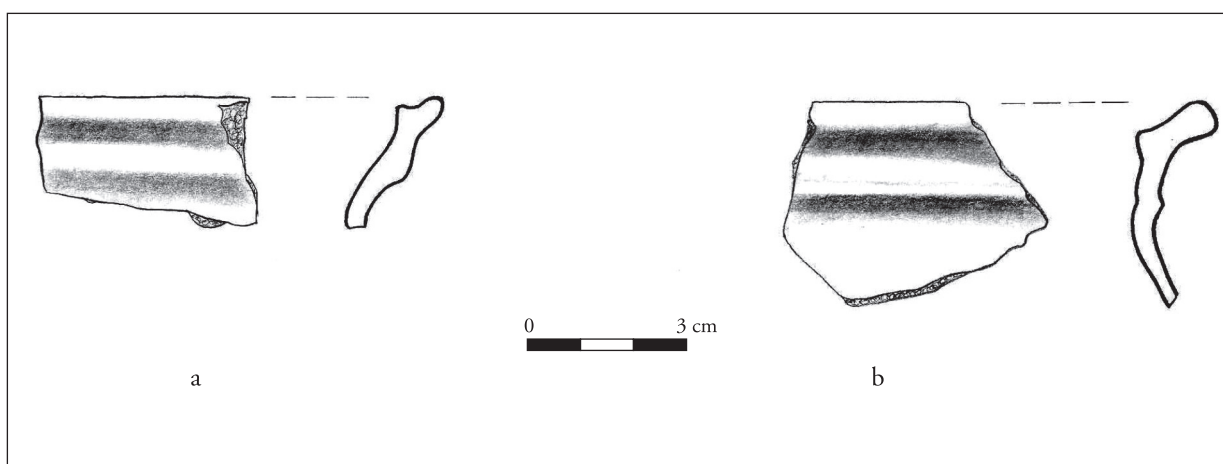
Pl. VIII. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

Pl. IX. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

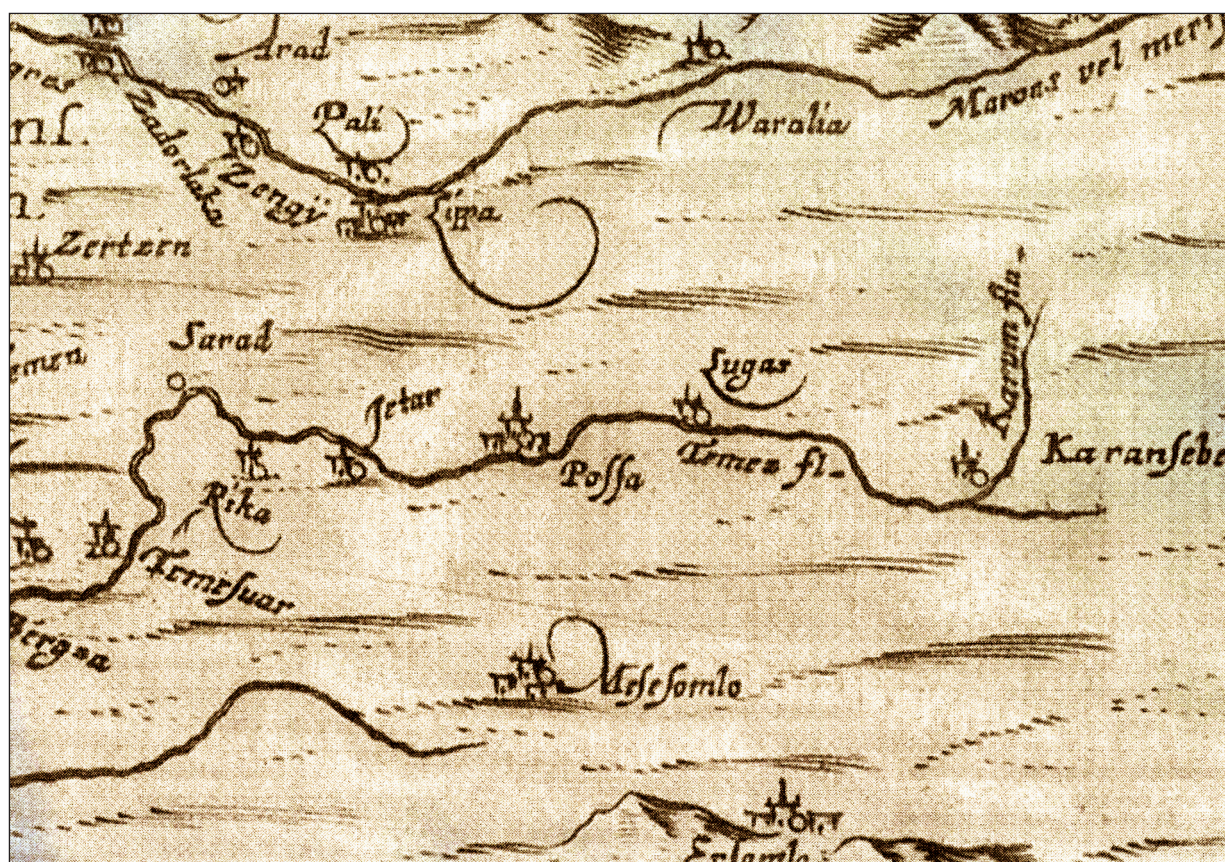
Pl. X. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

Pl. XI. Coșteiu – Baraj, fragmente ceramice.

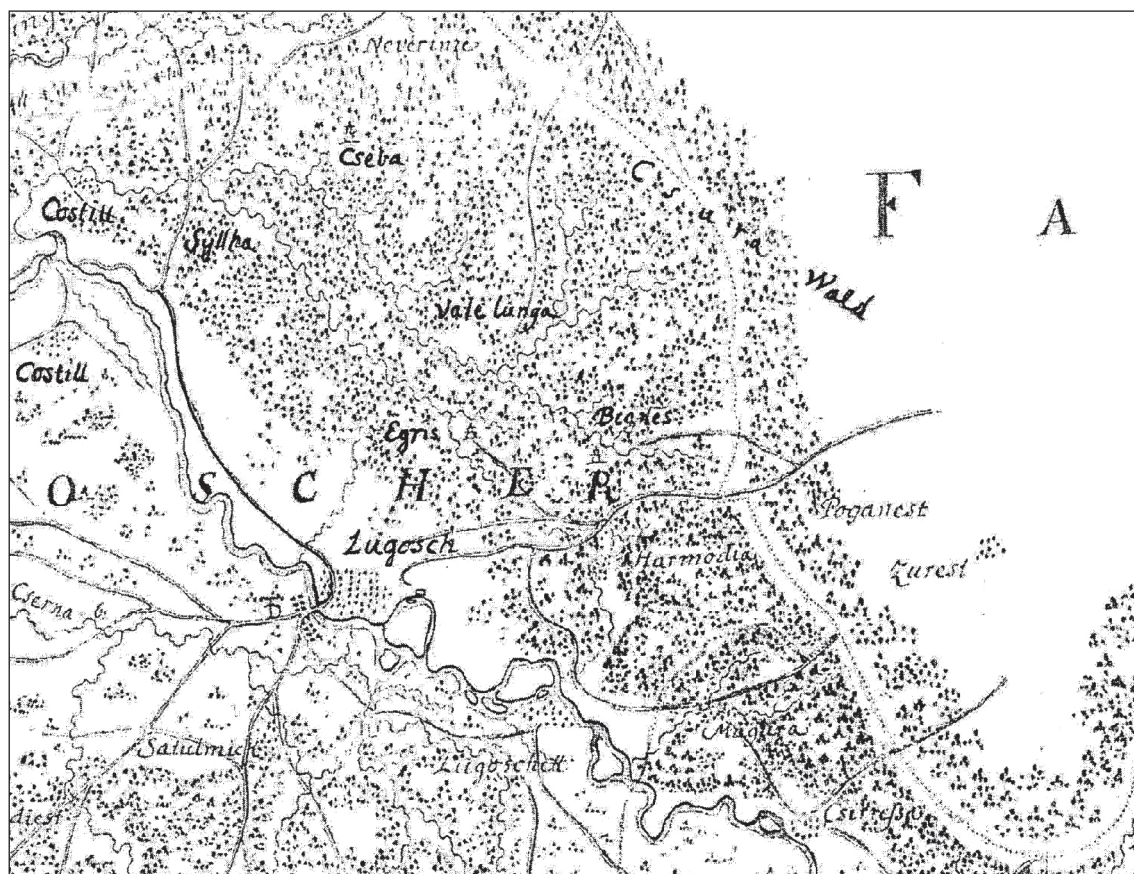

a. Lazarus – Tabula Hungariae, 1526–1528

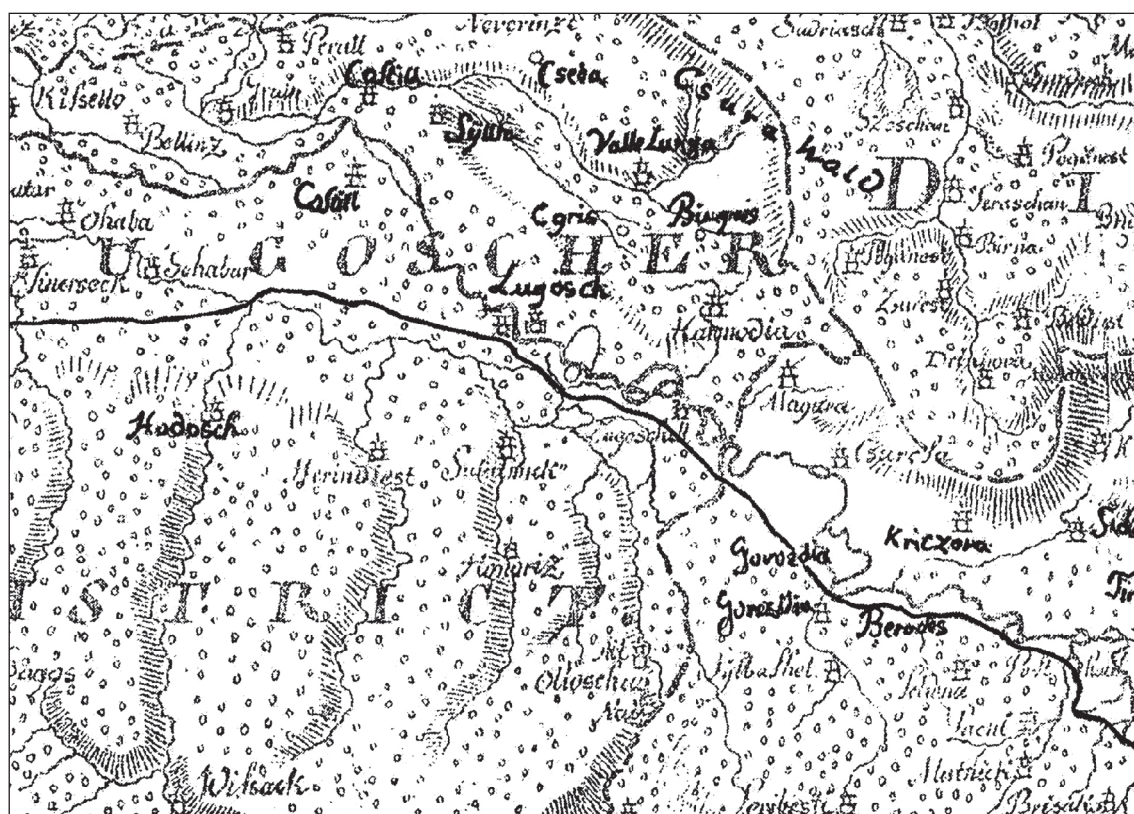

b. M. Florini, Arnoldo de Arnoldi – Hungaria, 1602

Pl. XII. Possa pe hărțile secolelor al XVI-lea și al XVII-lea

a. Mappa von dem Caransebes und Lugoscher District 1723

b. Der Temesvarer Bannat 1723-1725

Pl. XIII. Localitatea Coșteiu pe hărți de la începutul sec. al XVIII-lea

Pl. XIV. Coșteiu pe harta districtului Lugoj din Atlasul districtelor bănățene 1755

Pl. XV. Coșteiu pe harta iosefină raportat la localitatea contemporană

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA EVOLUȚIEI ORAȘULUI TIMIȘOARA LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU. CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN SUBURBIA PALANCA MARE

Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie***

Cuvinte cheie: *cercetări arheologice, Timișoara, Palanca Mare, Ev Mediu târziu, epocă otomană.*

Keywords: *archaeological excavations, Timișoara, Palanca Mare, Late Middle Ages, Ottoman period.*

Contributions to the Knowledge of the Evolution of the Town of Timișoara at the End of the Middle Ages. Archaeological Preventive Investigations within the Suburbs of Palanca Mare (Abstract)

The ensemble of buildings and empty spaces that the inhabitants of Timișoara know under the name of Square „Timișoara 700” was named in memory of anniversary of 700 years since the first attestation of the town (1266). This square superposes the old suburb that existed out of the medieval town of Timișoara at the end of the Middle Ages.

In 2009, it started the construction of an underground parking area with a surface of 6,725 m², divided into two enclosures (A and B). Unfortunately, the rescue archaeological investigations started only in summer of 2011, succeeding in retrieving just part of the existent scientific information from enclosure B.

Medieval Timișoara was divided into three distinct areas: the fortress, the town and the suburbs, respectively Palanca Mare (the Rascian Town) and Palanca Mică (the Island). Situated out of the fortress, the suburbs would prefigure the appearance of the „towns” around Timișoara during the modern period (the 18th–19th centuries). Those suburbs were dwelled by farmers, artisans and merchants especially Christians after the Ottoman conquest.

As a distinct suburb, Palanca Mare developed to the north and north-east by the town, surrounding the medieval walls from three parts. Palanca Mare had its own defensive system described by Francesco Grisellini as being formed of a ditch with water and walls faced with a wall of brick and palisades.

From a chronological point of view, dwelling in the south-western part of the suburbs of Palanca Mare started, the most probably, in the 17th century even if some ceramic fragments seem to move down this dating in the second half of the 16th century.

The earliest dwelling horizon detected within the archaeological investigations from the summer of 2011 is illustrated through the alignment of pillars A.1. The well C.15 and the shaft C.102 could correspond to this horizon too, but this parallelization remains at level of hypothesis for the moment in lack of a clear stratigraphical connection.

A second chronological horizon is the moment in which the alignment A.1 is decommissioned, and it is superposed by a dwelling level certainly illustrated by the semi-buried dwelling C.33 and, probably, by the shaft C.82 and the dwelling C.100.

A third chronological horizon is represented by the three graves discovered in primary position and by the archaeological evidences in secondary position (C.90 and fragments of calotte from the cunette filling). This horizon, on the basis of the coin found in the grave C.61 is dated about the middle or even in the second half of the 17th century. We can not state precisely the necropolis area and nor if there were dwellings or household annexes in use in the close vicinity.

The stratigraphical succession illustrated by the eastern profile of the enclosure B associates the first level of burning to a horizon subsequent to the burials within the investigated perimeter.

Within the fourth chronological horizon, a fire burned up both dwellings and wooden structures that continued to delimit, on the same direction, rectangular perimeters. For a large number of complexes, the fillings point out abundance of remains of burned wood. Those were associated with ceramic fragments, bricks and fragmentary tiles. The rows of pits with remains of carbonized pillar (alignments A.2 and A.3) can be certainly assigned to this horizon.

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com.

** Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: andrei.balarie@gmail.com.

To the last horizon (5) can be attributed the complexes C.14 that sections the dwelling C.3 and probably the pillar pits with faced piles rammed into the bottom ground. The process of filling of several complexes (e.g. C.3, C.111) and leveling of settlements with fragmentary tiles, reaching even 30 cm in thickness here and there, can also be integrated in this stage.

The late complexes, as for example C.13, seem to be isolated intrusions. The dwelling of the suburb Palanca Mare ceased after 1750, fact related, very probably, to the moment in which the new military authorities decided to extend the bastion fortification. On the place of the suburb Palanca Mare was built the counterguards VII and I that had the role to protect the bastion VII (Eugene of Savoya).

The large perimeter of research allowed some observations extremely important not only for the history of the urban evolution of the town of Timișoara, but also concerning the techniques of construction of the fortification (a monument included in the category A). Unfortunately, this chance was altered, to a great extent, by the "positive" intentions of the local administration which have decided, not once, to pass over the legislation concerning prevention of archaeological patrimony in its great desire to modernize the town.

Undoubtedly, if legislation concerning prevention of the historical patrimony will be respected, the new archaeological investigations will certainly bring new scientific information related to the economic and urban development of Timișoara.

Situată la nord-vest de orașul medieval, ansamblul de clădiri și spații libere pe care timișorenii îl cunosc sub numele de „Timișoara 700”¹ a fost denumit în amintirea aniversării a 700 de ani de la prima atestare a orașului (1266)².

În anul 2009, S.C. Constructim S.A. (concesionar), în parteneriat cu Primăria Timișoara (beneficiar final), a început construcția unei parcuri subterane împărțită în două corpuri (Incinta A și B). Parcare, în forma literei „L”, este plasată în marginea vestică a Pieței 700, o parte (Incinta A) între clădirea City Business Center B și clădirea Direcției Generale a Finanțelor Publice, celălalt corp al parcurii subterane (Incinta B) fiind situat

între clădirea Direcției Generale a Finanțelor Publice și cea a firmei Aquatim. Suprafața totală a terenului pe care se construiește viitoarea parcare este de 6.725 m² (Pl. I/1).

Din punct de vedere arheologic, se știu puține despre orașul din perioada otomană, și cu atât mai puțin, din perioada regatității maghiare³. Orașul medieval a fost așezat pe un teren în care brațele râului Bega formau odinioară o mulțime de insule de diferite mărimi⁴. Suprafața *intra muros* a orașului medieval a fost estimată la aproape 200.000 de metri pătrați⁵.

Timișoara medievală a fost împărțită în trei părți distincte: cetatea, orașul și suburbiile, respectiv Palanca Mare (Orașul rascian) și Palanca Mică (Insula)⁶. Situate în afara cetății, suburbiile vor prefigura apariția „orașelor” din jurul Timișoarei în perioada modernă (sec. XVIII–XIX). Aceste suburbii adăposteau agricultori, meșteșugari și negustori care, după cucerirea otomană, au fost creștini⁷. Astăzi, ambele cartiere medievale sunt acoperite de construcțiile moderne ale Timișoarei, cele câteva spații rămase libere fiind vitale pentru cercetările arheologice și cunoașterea vieții urbane din perioada evului mediu.

Ca și suburbie distinctă, Palanca Mare s-a dezvoltat la nord și nord-est de cetatea propriu-zisă⁸,

¹ Astăzi, acest ansamblu cuprinde, alături de piața agroalimentară (cunoscută „Piața 700”), piața de flori, fragmentul păstrat din bastionul VII (Eugeniu de Savoya) precum și masiva clădire a Spitalului Militar, construit în 1754 și etajat între 1819–1820. Acestea, pot fi adăugate clădirile, astăzi sedii de firme sau instituții, precum Direcția Generală a Finanțelor Publice Timiș, Alcatel, Aquatim, City Business Center etc.

² Această menționare din anul 1266 apare într-un document semnat de Ștefan cel tânăr al Ungariei (viitorul rege Ștefan al V-lea). Timișoara este menționată cu numele de „castrum Tymes”, fortificația fiind, probabil, refăcută după invazia tătară din anul 1241 (Borovszky 1914, 266, s.v. Szentkláray J. *Temes vármegye története. I. A honfoglalástól a mohácsi vészig*; Buruleanu-Medelet, 2004, 10). Unii cercetători coboară menționările în secolul XII. O localitate cu numele de *Tanisus* (sau *Tnistr*) este menționată în 1154 (după unii, 1156), în opera geografului arab al-Sharif al-Idrisi (1100–1165), precum și în alte hărți contemporane (Opriș 1987, 9–10, 195, nota 9; Drașovean *et alii*, 2007, 337, nota 12, s.v. Feneșan C.; Hațegan *et alii* 2006, 24. Despre geografului arab al-Sharif al-Idrisi, vezi Harley-Woodward, 1992, 156–174, s.v. S. Maqbul Ahmad, *Cartography of al-Sharif al-Idrisi*). O altă ipoteză este cea a lui G. Kovács în opinia căruia orașul este menționat sub forma de *Demensiensis castr* și *Dymisiensis castr* încă din anul 1177, într-un document astăzi pierdut dar al cărui text a fost reluat într-un alt document din anul 1405 (Opriș 1987, 195, nota 9, cu bibliografia).

³ Cauzele acestei lipse acute de informații arheologice rezidă în nerespectarea legislației privind protejarea patrimoniului arheologic de către edili și de factorii care au atribuții în acest sector.

⁴ Grisellini 1984, 113.

⁵ Mai exact 199.839,05 m² (Capotescu 2008, 95).

⁶ Ottendorf 2006, 11, 14; Hațegan-Negrescu 2002, 142. În opinia lui I. Munteanu și R. Munteanu, Castelul Huniade reprezintă o componentă distinctă (cea de-a patra) a orașului medieval Timișoara din preajma cuceririi otomane (Munteanu-Munteanu 2002, 172). O împărțire asemănătoare are și Jancsó A. (Jancsó 2001, 13).

⁷ Ottendorf 2006, 16; Buruleanu-Medelet, 2004, 16–17.

⁸ Cealaltă suburbie, Palanca Mică, a fost situată la sud de cetatea medievală, în apropiere de Castelul Huniade.

înconjurând cetatea medievală din trei părți⁹. Deși situată în afara zidurilor cetății, Palanca Mare a avut parte de un sistem defensiv propriu, descris de Francesco Grisellini ca fiind format dintr-un șanț cu apă și pereți căptușiți cu zid de cărămidă¹⁰ și palisade¹¹.

Sistemul defensiv al suburbiilor pare să fi fost construit târziu, în a doua jumătate a sec. XVII (foarte probabil, în timpul războiului din anii 1683–1699), perioadă din care trebuie să dateze și denumirile de *Palanca Mare* și *Palanca Mică*¹². În sprijinul acestei datări vin și descrierile lui Henrik Ottendorf, care în 1663 a făcut parte din solia austriacă condusă de baronul von Goes la pașa de la Belgrad¹³. Având rolul de spion, H. Ottendorf face o descriere amănunțită a orașului și a suburbiilor, „Orașul Rascian” (i.e. Palanca Mare) fiind deschis

„dinspre toate părțile fără porți”¹⁴. Arealul ocupat de acest cartier a fost estimat la peste 50% din suprafața totală a sistemului urban¹⁵, suprafața totală depășind 500.000 de metri pătrați¹⁶. Într-una din scrisorile lui Francesco Grisellini, Palanca Mare era descrisă ca o „suburbie cu mai mulți locuitori decât întreaga Timișoară la un loc”¹⁷.

Străzile suburbiilor, la fel ca și ale orașului, au fost mocirloase datorită solului mlăștinos. Din descrierile vremii se știe că atât străzile Timișoarei cât și cele ale suburbiilor au fost „podite cu lemn tare asemenea unui pod...”¹⁸. Pe harta lui Perette, casele au o dispunere ordonată și mult mai compactă, în partea de vest.

În timpul asediului Timișoarei de către trupele imperiale ale generalului Eugen de Savoya, turcii au incendiat Palanca Mare, focul mistuind timp de opt-zece zile 1200 de case; „atât de întinsă era Palanca și atât de numeroasă îi era populația”¹⁹. După un asediu de 48 de zile, la 13 octombrie 1716, garnizoana otomană capitulează²⁰. În vechiul oraș din incinta cetății medievale au rămas în picioare doar șapte clădiri izolate. Imediat după cucerire, inginerii militari au măsurat cetatea și au fost întocmite planuri detaliate. Dintre acestea, cel mai cunoscut a fost cel întocmit de căpitanul inginer-șef Perette, păstrat la Viena²¹ (Pl. IV/1).

Distrugerile provocate de asediu au afectat și suburbia Palanca Mare, fără a întrerupe însă locuirea a cărei continuitate poate fi urmărită până în prima jumătate a sec. XVIII. La recensământul clădirilor din Timișoara (decembrie 1717), noua administrație constata existența a 102 prăvălii, 99 dintre acestea fiind situate în Cetate, iar 11 prăvălii în suburbiile Palanca Mare și Palanca Mică²².

⁹ Georeferențierea hărții căpitanului inginer Perette arată că Palanca Mare se înscrie într-un perimetru care poate fi delimitat relativ bine. Începând de la vest, din zona viaductului de cale ferată de pe str. C-tin Brediceanu, limita sudică a suburbiei Palanca Mare trece prin intersecția acestei străzi cu str. Aurel Cosma, iar mai apoi, urmând arcul descris la nord de zidurile cetății medievale (în parte reutilizat și de cetatea bastionară de sec. XVIII), trece pe sub bastionul Theresia și clădirea Petrom. Din acest punct, marginea suburbiei cotește spre sud-est și din colțul nord-estic al Hotelului Continental urmează blv. I. C. Brătianu, trecând pe sub clădirile care flanchează spre est, str. Michelangelo. Limita sudică urmează un traseu sud-estic și trece pe sub str. Blv. C. D. Loga și Parcul Copiilor, traversează râul Bega și se intersectează cu blv. C. Coposu, în vecinătatea nordică a ștrandului Termal. De aici, limita sudică a suburbiei se închide cotind spre nord, pe str. Delfinului și str. B. Iscovescu, traversează jumătatea nordică a străzii Ofcea iar mai apoi intră în perimetrul Șc. Gen. Nr. 28 și a Lic. J. L. Calderon. Devenită limita nordică a Palancăi Mari, traseul cuprinde Hotelul NH (care este înscris în perimetrul suburbiei) și traversează pe la jumătate Parcul Poporului (în direcția NV), iar mai apoi, în zona Podului Decebal, trece râul Bega și urmează o linie relativ dreaptă, în direcția NV, pe sub Parcul A. Mocioni, pe sub Inspectoratul de Poliție a județului Timiș și se intersectează cu blv. Take Ionescu. Limita continuă cotind, în linie dreaptă, către vest, pe sub blocurile care flachează bulevardul, trece pe lângă colțul sud-vestic al Șc. Gen. nr. 16 și urmând str. C. Brâncuși, intersectează străzile Aurel Popovici și Popa Șapcă (aproape de colțul cu str. V. Lucaci). Încorporând jumătatea sudică a penitenciarului Popa Șapcă, limita nordică a suburbiei trece pe sub spațiul viran situat la est de Intrarea Doinei, intersectează str. Pictor I. Zaicu (la vest de colțul cu Calea Al. I. Cuza și trece la est de magazinul Kaufland (la aprox. 500 m), și atinge str. Gh. Lazăr și viaductul de cale ferată de pe str. C. Brediceanu.

¹⁰ Grisellini 1984, 113.

¹¹ Opriș 1987, 17, 20, Fig. 15.

¹² Opriș 2007, 27–28, 34 (cu bibliografia).

¹³ Hațegan-Negrescu 2002, 141–142.

¹⁴ Ottendorf 2006, 14.

¹⁵ Opriș 1987, 21, 198, nota 46.

¹⁶ Mai exact, 501.424 m² (Capotescu 2008, 95).

¹⁷ Grisellini, 1984, 113.

¹⁸ Ottendorf, 2006, 16.

¹⁹ Grisellini 1984, 117; Munteanu-Munteanu 2002, 64. O relatare mai timpurie despre suburbiile Timișoarei aparține călătorului turc Evliya Çelebi care afirmă că cele 10 mahalale care formează orașul Timișoara este alcătuit din 1500 de case (*Călători străini...* 1976, 500).

²⁰ Hațegan 2005, 294–299.

²¹ Se cunosc două planuri topografice, întocmite în 1716 și 1717, ambele păstrate la Viena. Pe baza acestora a fost realizat planul care mai apoi a fost gravat în cupru și tipărit în 1729 la Haga de către Isaac van der Kloot sub numele de „Plan de Temisvar/Plaan de Temisvar”. În anul 1747, planul este reeditat de către Jean de Nealure, fiind inclus și în volumul II al istoriei militare a prințul Eugen de Savoya, scrisă de Jean Rousset de Missy (Jancsó 2011, 7–8).

²² Țintă 1972, 51 care citează fondul *Hofkammerarchiv*, Viena, Banater Akten, fasc. 1 rote, fol.225 (dosarul 1717).

Contribuțiile anuale plătite de locuitorii suburbiei, în marea lor majoritate români și sârbi, indică prezența unei populații în creștere demografică. Între anii 1718–1719, Palanca Mare plătea o contribuție anuală de 1000 de florini, această sumă crescând în anii următori, astfel că în anul 1724 este înregistrată suma de 1821 de florini iar în 1743, 1500 de florini²³. Locuirea suburbiei în prima jumătate a sec. XVIII este atestată și de harta lui J. Fr. Öttinger (Nürnberg, 1738), pe care Palanca Mare apare ceva mai schematizată²⁴.

După intrarea trupelor habsburgice în Timișoara, zidurile vechii cetăți vor fi reparate în grabă de către inginerul hidrotehnician André La Casse²⁵ pentru ca mai apoi să se treacă la proiectarea unei noi fortificații. Față de cele cinci hectare ale incintei cetății medievale a Timișoarei, noua fortificație care împrejmuiă orașul a avut 53 de hectare. Împreună cu glacisul interzis construcțiilor, noul oraș acoperea o suprafață de 138 de hectare²⁶ (Pl. II). Odată cu demararea construcțiilor militare, Timișoara primește și impulsul edilitar specific barocului²⁷.

Cercetările arheologice preventive din vara anului 2011

Cercetările arheologice preventive de la obiectivul „Parcarea subterană Piața 700-Incinta B” sunt, deocamdată, singurele cercetări arheologice de amploare privind cartierul Palanca Mare.

În momentul preluării șantierului arheologic, adâncimea de excavare a fost la aprox. 3 m de la nivelul de călcare actual (nivelul străzii). Având ca obiectiv inițial dezvelirea zidurilor care formau centura de fortificații a cetății Timișoara din sec. XVIII, s-a trecut la decaparea în straturi de aprox. 0,20 m, delimitându-se partea superioară a zidurilor păstrate în urma demolării de la începutul sec. XX.

Între zidurile care formau escarpa și „paramentul” interior al contragardei, au fost descoperite urmele locuirii medievale târzii din Palanca Mare. Acestea s-au păstrat ca urmare a sigilării complexelor cu pământul (emplectonul) depozitat între

zidurile de cărămidă care au format contragarda I. În perimetrul Incintei B, singura zonă în care se mai putea face o minimă cercetare arheologică preventivă, au fost dezvelite 121 de complexe arheologice care oferă, deocamdată, singurele informații științifice privind cartierul extravilan al Timișoarei medievale (Pl. III). Aceste informații confirmă sau completează informațiile furnizate de izvoarele istorice ale vremii.

Rezultatele cercetării arheologice sugerează o evoluție dinamică a cartierului Palanca Mare. Extinderea acestei suburbii către sud-vest, înconjurând jumătatea nordică a cetății medievale, pare să înceapă la începutul sec. XVII, dacă nu chiar și mai devreme²⁸.

Cercetările arheologice preventive din perimetrul Incintei B au surprins urmele unor incendii devastatoare însă acestea nu pot fi asociate cu aceste evenimente militare. Pe baza informațiilor stratigrafice verticale dar și orizontale, urmele de incendiu surprinse în perimetrul cercetat arheologic se datează către mijlocul sec. XVII, dacă nu chiar în a doua jumătate a acestuia.

Ca urmare a construirii celui de-al treilea rând de fortificații a Timișoarei (în a doua jumătate a sec. XVIII), cea mai mare parte de suburbie a fost distrusă la săparea șanțurilor de apărare care au constituit și sursa emplectonului dintre zidurile groase de cărămidă. Din raționamente pragmatice, baza emplectonului din centurile de fortificație a constituit-o nivelul de călcare existent la jumătatea sec. XVIII. Depunerile antropice care au marcat evoluția dinamică a suburbiei au fost sigilate de pământul excavat din fața și din spatele centurilor de fortificare, în componența cărora, au ajuns, în poziție secundară, și materiale arheologice.

Complexele arheologice dezvelite în perimetrul cercetat pot fi grupate, după utilitate, în: locuințe, anexe gospodărești, fântâni și structuri de lemn (delimitări teritoriale, amenajări stradale).

1. Locuințele

Complexele arheologice interpretate drept locuințe sunt relativ puține (**C.3**, **C.33**, **C.100** și, probabil, **C.12**). Ca și o caracteristică generală, locuințele sunt semi-îngropate, de formă aprox. rectangulară, cu colțurile rotunjite și fundul drept (Pl. IV/2).

Dimensiunile locuințelor sunt relativ mari față de celelalte gropi interpretate ca fiind anexe gospodărești. Se poate aproxima că lungimea locuințelor

²³ Țintă 1972, 51, 88, 165–166. Cu ocazia colonizărilor, o practică curentă a noii administrații a fost cea de strămutare a populației locale, la Timișoara fiind menționată strămutarea locuitorilor de etnie română și sârbă din Cetate „în Palanca Timișoarei” (Țintă 1972, 183).

²⁴ Jancsó 2011, 6, Fig. 3.

²⁵ Buruleanu-Medeleş, 2004, 20. Pentru curățarea și repararea cetății au fost mobilizați peste 2.000 de oameni (Jancsó 2001, 27).

²⁶ Buruleanu-Medeleş 2004, 20.

²⁷ Buzilă 1992, 5.

²⁸ Această ipoteză este sugerată de limita inferioară a ceramicii descoperite în perimetrul cercetat arheologic (informație amabilă Zsuzsanna Kopeczny).

semi-îngropate a fost cuprinsă între 3 m și 4,50 m, lățimea variind între 2 m și 2,50 m. Adâncimea fundului se cuprinde în general, între 0,80 m și 1 m de la nivelul de călcare estimat pentru sec. XVII–XVIII.

Observații clare privind structura de rezistență a acoperișului pot fi făcute doar în cazul locuințelor C.3 și C.100, mai puțin afectate de lucrările de decapare. În cazul acestora, nu a fost surprinsă în interior nici o groapă de stâlp. Foarte probabil acestea găsindu-se în exteriorul gropii. Din păcate, decaparea mecanică a stratului care a constituit cândva nivelul de călcare din sec. XVII–XVIII, nu a permis surprinderea acestor gropi.

Călătorul turc Evliya Çelebi descria casele din „orașul Timișoara” (Palanca Mare) ca fiind „spațioase, mai scunde sau mai înalte, acoperite cu șindrilă, având curți împrejmuite cu scânduri.”²⁹ Foarte probabil, locuințele de suprafață au alternat cu locuințele semi-îngropate, caracteristice evului mediu. Această tehnică de amenajare a locuințelor ar putea o soluție pragmatică, dictată de o serie de argumente precum timpul alocat construirii, cantitatea de material utilizat la amenajarea locuințelor, avantajele termice oferite de inerția calorică a pământului.

În interiorul locuințelor, exceptând locuința C.33, nu au fost surprinse vetre de foc însă prezența fragmentelor de vetre portative și a cahlelor indică modul de încălzire a acestora³⁰.

Alături de acest tip de locuințe, în etapa finală de evoluție a suburbiei, în zona cercetată (sau în imediata apropiere) au existat și construcții masive, de suprafață, cu o structură rezistentă, care putea suporta greutatea unui acoperiș de olane. Urmele acestor clădiri sunt greu de surprins arheologic însă numeroasele fragmente de olane, în unele locuri formând chiar un covor gros de aproape 0,30 m, constituie o dovadă irefutabilă a existenței acestora. Această evidență arheologică confirmă unele din descrierile istorice ale vremii. Henrik Ottendorf menționează faptul că „Și suburbiile sunt clădite după felul turcesc: unele mai rău, altele mai bine, parte acoperite cu țiglă, parte acoperite cu șindrilă”³¹.

2. Anexe gospodărești

Interpretarea acestor complexe s-a făcut pe baza dimensiunilor reduse, care permite cu greu accesul

a mai mult de două, maxim trei persoane. Unele dintre aceste anexe au avut fie rol de magazie de depozitare a alimentelor, fie o utilizare mixtă (depozit de unelte și recipiente).

În cadrul anexelor gospodărești pot fi incluse mai multe complexe: (C.1, C.2, C.14, C.23, C.32, C.52,, C.56, C.59, C.75 și probabil, C.107). Pe baza formei în plan, această categorie de complexe au fie o formă ovală sau circulară, fie una rectangulară, cu colțurile mai mult sau mai puțin rotunjite (Pl. VI/1).

Complexele arheologice de formă aprox. rectangulară au avut o lungime care depășea 2 m, lungimea maximă fiind de 2,70 m. Lățimea acestora a variat între 1,50/1,70 m și 2,25 m. Adâncimea acestor anexe, în general este mai mică decât cea a complexelor interpretate ca și locuințe semi-îngropate, încadrându-se între 0,40 m și 0,80 m de la nivelul de călcare estimat pentru sec. XVII–XVIII. Excepție face complexul C.107 a cărui adâncime maximă se situează la 1,30 m (Pl. V/1–2).

Din păcate, caracterul singular, deocamdată, al descoperirilor arheologice privind Palanca Mare nu permit discuții mai ample privind utilitatea acestor complexe și dacă ele completau și alte anexe gospodărești, construite la nivelul terenului. Chiar dacă urma acestora nu s-a mai păstrat, nu este exclus ca ceea ce menționează Francesco Grisellini în a doua jumătate a sec. XVIII, să fi fost o realitate și în sec. XVI–XVII. Călătorul venețian, descriind într-una din scrisorile sale satele populației românești din Banat, menționează existența unor anexe gospodărești în care, „Pentru a păstra produsele obținute din munca câmpului, românii amenajează anumite depozite făcute doar din nuiele, având 4–5 picioare și fiind acoperite cu paie”³².

3. Gropi de provizii/magazii de alimente

În apropierea locuințelor din perimetrul Incintei B au fost conturate mai multe complexe, de diferite forme și adâncimi, pereții drepecți și fundul plat indicând o anumită intenție de amenajare. Adâncimea acestora variază între 1 m și 1,25 m de la nivelul de călcare estimat pentru sec. XVII–XVIII (excepție face complexul C.89 a cărui adâncime este de 0,80 m). În general, aceste complexe au fost interpretate ca fiind, cel mai probabil, gropi de provizii, uneori reutilizate și ca gropi cu rol menajer.

Variatatea morfologică a acestor complexe a fost completată și de tehnicile diferite de amenajare a interiorului, în cazul unora dintre gropi. O clasificare primară a acestor gropi ar ajuta nu numai

²⁹ Călători străini...1976, 500.

³⁰ Evliya Çelebi descriind casele din interiorul cetății Timișoara, menționa că „... în afară de coșuri, nu există alte construcții de piatră; toate casele au sobe.” (Călători străini...1976, 499).

³¹ Ottendorf 2006, 17. Spre deosebire de Ottendorf, Evliya Çelebi descrie locuințele ca fiind acoperite cu șindrilă (Călători străini...1976, 499)

³² Grisellini 1984, 179.

la definirea clară a unor tipuri de gropi de provizii mai des folosite dar chiar la rectificarea interpretării greșite a utilității unora dintre complexe care, în aparență, întrunesc caracteristicile unor gropi de provizii.

O primă diviziune poate fi realizată având ca și criteriu de bază forma acestor complexe la gură, această formă sugerând și dimensiunile capacului care trebuie să fi fost folosit.

Primul tip este format din gropile de provizii de formă ovală sau circulară la gură (tip I) în care pot fi incluse complexe **C.27, C.39, C.69, C.70, C.73 și C.89**.

În cel de-al doilea tip de gropi de provizii pot fi incluse cele de formă rectangulară la gură (tip II) precum complexe **C.7 și C.119**.

În apropierea locuințelor, alături de gropile de provizii s-au conturat și câteva complexe interpretate ca și magazine de alimente. Principala caracteristică a acestor complexe este conferită de prezența unor structuri de lemn, amenajate în interiorul gropii.

După golirea complexelor arheologice, s-a constatat că unele dintre gropi au avut o formă aprox. rectangulară, cu colțurile rotunjite, în timp ce altele au păstrat forma circulară sau ușor ovală și la bază. Dimensiunea gropilor a variat, cele rectangulare având o dimensiune de maxim 2,40 m × 2 m, iar cele de formă aprox. ovală, cu diametrul maxim de 2,05 m. Adâncimea acestei categorii de complexe a fost cuprinsă între 1 m și 1,60 m de la nivelul de călcare din sec. XVII–XVIII.

La fel ca și în cazul gropilor de provizii, o analiză morfologică a complexelor interpretate ca fiind magazine de alimente permite o divizare a acestora pe tipuri.

Primului tip (tip I) poate fi atribuit complexul de formă aprox. ovală la gură (**C.83**), iar celui de-al doilea, cele de formă rectangulară la gură (**C.85 și C.94**)(Pl.VII/1).

Diferențierea dintre cele două tipuri continuă și în modul de amenajare a spațiului interior. Astfel, în cazul complexului C.83, pereții acestuia au fost „îmbrăcați” cu pari bătuți pe fundul gropii, de jur-împrejurul acestuia (Pl. VI/2).

Oarecum asemănător tehnicii de amenajare întâlnit la complexul C.83, interiorul gropii de săpare a complexului C.94, de formă rectangulară, a fost „îmbrăcat” în pari lungi de peste un metru. Adâncimea mai mare a gropii C.94 a determinat, foarte probabil, și amenajarea podelei de lemn a cărei urme au fost surprinse, parțial, și în săpătură.

Complexul C.85 a necesitat, de departe, cel mai mare efort de construire și amenajare. În groapa rectangulară de peste 3 m lungime și 2 m

lățime au fost bătuți patru stâlpi masivi care au format structura de rezistență a unei încăperi de 2,40 m × 1,50 m, pereții acesteia fiind alcătuiți din scânduri a căror amprență a fost surprinsă în partea inferioară a gropii.

4. *Fântâni și puțuri de apă*

O altă categorie de complexe arheologice indică preocuparea constantă a locuitorilor zonei în aprovizionarea cu apă potabilă. În funcție de amenajarea lor cu ghizduri de lemn sau fără, complexe au fost grupate în două categorii principale, respectiv **fântâni și puțuri de apă**. Complexele cărora le-a fost atribuită această utilitate, surprind atât prin număr cât și prin concentrarea acestora, în partea sudică a Incintei B.

Prima categorie, cea a fântânilor poate fi împărțită, la rândul ei, în două tipuri principale. În primul tip intră fântânile cu ghizd de lemn de la bază până în partea superioară (tipul I), în cea de-a doua grupă fântânile care au fost prevăzute cu ghizd doar în partea superioară (tipul II).

În tipul I intră complexe **C.4, C.10, C.11 și C.15**. Acestea au fost construite în aceeași tehnică pe care o întâlnim și la magazinele de alimente (Pl. VIII/1–3). În gropile largite intenționat sunt construite structurile de lemn rectangulare (ghizdurile), după care, spațiul dintre structura de lemn și peretele gropii este umplut cu pământul excavat. Ghizdurile au avut dimensiuni relativ asemănătoare, cuprinse între aprox. 0,80 m × 0,75 m și 0,90 m × 0,84 m. Excepție face complexul C.10 care a avut dimensiuni mult mai mari, respectiv 1,50 m × 1,40 m, pe fundul ei păstrându-se doar gropile de la stâlpii structurii de rezistență. Adâncimea fântânilor a variat între 2,10 m și 2,60 m.

Prezența fragmentelor de olan în umplutură ar putea ajuta la o departajare cronologică a complexelor din cadrul tipului I. Astfel, printre fântânile cele mai timpurii ar putea fi incluse C.11 și C.15, cea mai recentă fiind C.10 care, în momentul dezafectării a fost umplută cu fragmente de olane. În fântâna C.4, prezența acestor artefacte târzii se observă în jumătatea superioară.

În cel de-al doilea tip (tipul II) au fost incluse complexe **C.77 și C.111**. Acestea au avut ghizd doar în partea superioară, restul fântânii continuându-se sub forma unui puț cilindric sau rectangular (Pl. IX/1–2).

Cele două fântâni din tipul II prezintă unele diferențe atât în ceea ce privește forma ghizdurilor cât și a puțurilor. Aceste diferențe ar putea constitui criterii de subîmpărțire a tipului II în subtipurile II.1 și II.2.

Subtipul II.1 este caracterizat de complexul C.77 care a avut o deschidere foarte mare a ghizdului. De formă pătrată, ghizdul fântânii C.77 a avut laturile de 1,82 m × 1,82 m. Fundul fântânii s-a continuat cu o groapă rectangulară în plan. Adâncimea puțului a depășit un pic pe cea a ghizdului de lemn, fundul alveolat sugerând și posibilitatea unor curățiri repetate.

Subtipul II.2 este caracterizat de fântâna C.111, mult mai adâncă decât C.77. Diferențele majore dintre C.111 și C.77 constau atât în forma dreptunghiulară în plan a ghizdului fântânii C.111 (1,48 m × 0,70 m), cât și în forma cilindrică a puțului (cu diametrul de 1 m) care, spre fund se îngustează, puțul devenind tronconic (cu diametrul de 0,60 m). Disproporționalitatea evidentă dintre adâncimea structurii de lemn din partea superioară și cea a puțului constituie o altă diferență marcantă între cele două complexe.

Alături de fântânile prevăzute cu ghizduri de lemn au funcționat și puțuri de apă, în general amenajări simple și de formă tronconică. Forma în plan a puțurilor și amenajările interne constituie criterii care pot fi folosite în subîmpărțirea acestor complexe pe tipuri.

Un prim tip de puțuri (tipul I) sunt gropile adânci, tronconice, cu gura ovală sau circulară, diametrul acestora cuprinzându-se între 1 m și 1,50 m. Adâncimile puțurilor de apă incluse în acest tip au fost 2 m și 2,10 m de la nivelul de călcare estimat pentru sec. XVII–XVIII. Fundul acestora a fost plat sau ușor alveolat, diametrul lor cuprinzându-se între 0,40 m și 0,72 m. În această grupă pot fi incluse complexe **C.9** și **C.82**.

Într-un al doilea tip (tipul II) pot fi incluse puțurile de apă a căror groapă, în plan, au o formă rectangulară. În această categorie intră complexe **C.6** și, probabil, **C.106**. Adâncimea complexului C.6 este asemănătoare cu cea a puțurilor din primul tip (aprox. 2 m de la nivelul de călcare estimat în sec. XVII–XVIII). Complexul C.106 face, oarecum excepție, acesta având aprox. 1,70 m de la nivelul de călcare estimat în sec. XVII–XVIII. Chiar și așa, pe fundul gropii lutul a avut culoarea albăstruie, specifică luturilor unde bălțește apa.

Corelarea adâncimilor dintre fundul fântânilor și cel al locuințelor semi-îngropate sugerează faptul că într-o perioadă cuprinsă între sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVIII, înainte de lucrările de canalizare, pânza de apă freatică a fluctuat³³.

³³ În opinia lui Al. Zărnescu, la începutul sec. XVIII (după 1716), pânza de apă freatică era situată aproape de suprafață datorită mlaștinilor din jurul orașului (Zărnescu 1974, 200).

Până în sec. XX, în unele zone ale Timișoarei, cota pânzei de apă freatică se afla sub 3 m³⁴.

Pe baza relației stratigrafice dintre locuința C.3 și fântânile C.15 și C.111, se poate afirma că fântâna C.15 este una dintre complexe cele mai timpurii din zonă. Nivelul gros de olane fragmentare care acoperă locuința C.3 sprijină această datare, prezența acestui tip de material arheologic în umpluturi fiind un potențial indicator cronologic.

Aprovizionarea cu apă a locuitorilor Timișoarei, către sfârșitul evului mediu, este menționată în mai multe izvoare istorice, unele contradictorii. Astfel, Evliya Çelebi, care a vizitat Timișoara în anul 1660, afirmă în consemnările sale de călătorie că „*Prin interiorul cetății trece, prin două locuri, prin canale, râul Timiș, și toată populația de acolo ia apă și-și potolește setea; cișmele nu sunt deloc. Toate murdăriile se aruncă în râul Timiș și plutesc pe el*”³⁵.

Trei ani mai târziu, în 1663, Henrik Ottendorf nota că „...șanțul dintre oraș și insulă are apa limpede și proaspătă, bună de băut, din care pricină notabilitățile orașului pun să li se aducă apă de aici de către matararschilar sau «purătorul de sticle». Ceilalți locuitori, care stau în alte părți ale orașului și în suburbii, își iau apa din șanțul orașului care însă este îndeobște destul de murdară pentru că se spală și se aruncă în ea tot soiul de murdării, astfel încât unul își spală picioarele sau cârpe vechi ori aruncă în ea intestinalele oilor tăiate, iar altul, alături, își umple cana pentru băut”³⁶.

Prezența fântânilor și a puțurilor de apă descoperite în Incinta B a viitoarei parări subterane, confirmă observațiile lui H. Ottendorf care menționează că în Timișoara „*Există și fântâni pe la case și chiar o fântână deosebit de bună în afara orașului, la Derviși, dar majoritatea sunt cu salpetru și fiindcă turcii preferă să bea apă curgătoare în locul celei mai bune ape din fântâni, în general își iau apa din Timiș*”³⁷.

Evidențele arheologice indică faptul că în Banatul medieval, aprovizionarea cu apă se făcea și

³⁴ Fântâna descoperită la Timișoara, în 1974, datată cu probabilitate în prima jumătate a sec. XVIII, a avut o adâncime de peste 2,80 m de la nivelul de călcare modern, sub această cotă începând pânza de apă freatică (Bejan-Zărnescu 1975, 235–236, nota 113).

³⁵ *Călători străini...* 1976, 499. Cu ocazia lucrărilor de amenajare a zonei centrale din Timișoara (Piața Operei), lucrările de excavații au dezvelit albia râului care traversa orașul medieval, între Castelul Huniade și Cetate (Rădulescu 1979, 403).

³⁶ Ottendorf 2006, 12–13.

³⁷ Ottendorf 2006, 13. Prezența fântânilor din cetatea medievală este atestată arheologic de descoperirile de pe str. E. Caruso, cu ocazia unor lucrări edilitare din anul 1975. Fântâna descoperită aici se datează în sec. XVI–XVII (Bejan-Zărnescu 1975, 236–238, nota 16).

din puțuri de apă³⁸. În zona Timișoarei, în partea de nord-est a orașului, a fost descoperită în anul 1957 o fântână veche, fără a avea însă o datare precisă³⁹. În anul 1974, o fântână datată cu probabilitate în prima jumătate a sec. XVIII, a fost descoperită în partea estică a Timișoarei (pe str. Lorena colț cu str. Renașterii)⁴⁰. În centrul istoric al Timișoarei (pe str. E. Caruso), lucrările de construcție din anul 1975 au dezvelit și o fântână de sec. XVI–XVII⁴¹.

În cursul cercetărilor arheologice preventive de la fundația clădirii City Business Center D, desfășurate în primăvara anului 2011, s-a dezvelit în profilul estic al șantierului o fântână cu ghizd de lemn de tipul I.

Numărul relativ mare de fântâni și puțuri de apă (10 complexe) ridică întrebări legate de sincronismele cronologice dintre ele și cauzele care au determinat abordări tehnice diferite în construirea acestora. Fără îndoială, adâncimile diferite sugerează, așa cum am mai precizat, posibilitatea unei fluctuații a nivelului pânzei de apă freatică. O ipoteză privind concentrarea fântânilor în acest areal ar putea fi legată de o permanentă activitate de reînnoire sau curățare a sursei de apă potabilă⁴².

3. Structuri de lemn (garduri, amenajări stradale)

O categorie numeroasă de descoperiri arheologice îl constituie gropile de stâlp. Numărul

acestora a fost cu siguranță mai mare, multe din gropi fiind distruse odată cu lucrările de decapare sau de acțiunea utilajelor grele. Această situație a influențat negativ imaginea de ansamblu a dispunerii spațiale a gropilor de stâlp, și implicit, sesizarea unor structuri de locuit sau delimitări teritoriale.

Chiar și așa, pe baza evidențelor arheologice înregistrate, în perimetrul cercetat arheologic au existat aliniamente de stâlpi care sugerează, în opinia noastră, prezența unor garduri cu rol de delimitare teritorială (Fig. 11). Aceste delimitări ar putea fi acele grădini care sunt amintite atât de Evliya Çelebi⁴³, cât și de H. Ottenforf⁴⁴.

Principalele criterii utilizate în delimitarea aliniamentelor a fost umplutura identică, adâncimea aproximativ egală și aliniamentul în care se respectă o distanță aproximativ egală între stâlpi.

Un prim aliniament de gropi (A.1) este format din gropile de stâlp C.18, C.19, C.20, C.21, C.22, C.37 și C.57. Axa pe care sunt aliniate aceste gropi este aprox. NV-SE. Forma gropilor de stâlp este, în general ovală, diametrul maxim al acestora cuprinzându-se între 0,70 m și 1 m (excepție face groapa C.18 a cărei diametru este de 0,52 m). Adâncimea raportată la nivelul de conturare în galben a fost între 0,20 m și 0,44 m. Probabil, adâncimea reală a stâlpilor a fost cuprinsă între 0,50 m și 0,75 m de la nivelul de călcare în sec. XVII–XVIII. Distanța dintre gropi a fost cuprinsă între 1,50 m și 1,75 m. Umpluturile gropilor de stâlp au avut culori și texturi identice. Pe baza argumentelor stratigrafice stabilite între gropile de stâlp C.18 și C.19 cu locuința semi-îngropată C.33, se poate avansa ipoteza potrivit căreia acest aliniament ar putea aparține primului orizont de locuire al arealului sud-vestic din Palanca Mare.

Al doilea aliniament de gropi (A.2) a fost delimitat atât pe baza conturării în galben a gropii de implantare dar și pe baza urmei stâlpului ars, păstrat în mijlocul gropii. Din acest aliniament fac parte gropile de stâlp C.40, C.51, C.49, C.65, C.66, C.67 și C.68. Gropile au un diametru, în general, de 0,50 m, adâncimea gropilor fiind cuprinsă între 0,06 m și 0,15 m de la nivelul de conturare în galben. Adâncimile apropiate sugerează faptul că nivelul de săpare a gropilor a fost mult mai sus, foarte probabil cu mai bine de 0,40 m față de momentul când a fost construită structura de lemn pe care o denotă

³⁸ Szentmiklosi 2005, 644, 655.

³⁹ Zărnescu 1974, 187; Bejan-Zărnescu 1975, 234 cu bibliografia.

⁴⁰ Groapa fântânii a fost tronconică, cu diametrul la gură de 3,20 m iar la fund, de 1,40 m. Adâncimea a depășit cota de 2,80 m de la nivelul modern de călcare, sub această cotă ivindu-se pânda de apă freatică. Pe fundul gropii tronconice a fost fixat un butoi de stejar. Butoiul, înalt de 1,05 m, a avut un diametru maxim de 1 m iar la extremități, 0,80 m. Butoiul a fost făcut din 20 de doage de stejar prinse în două cercuri de fier. Fiecare din doagele de stejar au fost perforate cu una sau două găuri pentru a facilita pătrunderea apei. Pereții de lemn din partea superioară a fântânii lipsesc, aceștia fiind demontați probabil la dezafectarea fântânii (Bejan-Zărnescu 1975, 235–236, nota 13).

⁴¹ Fântâna a avut un diametru de 1,50 m și peste 3,30 m adâncime de la nivelul de călcare actual, nefiind surprinse detalii privind tehnica de construire. Fântâna a fost suprapusă de o construcție datată în sec. XVIII (Bejan-Zărnescu 1975, 236–238, nota 16).

⁴² Ipoteză formulată și de Al. Zărnescu (Zărnescu 1974, 185–186). Această aplecare spre săparea de fântâni o întâlnim și în relatările lui Francesco Grisellini, care la aproape un secol mai târziu, descriind obiceiurile populației românești din Banat, spunea că „românii își fac o adevărată preocupare din săparea de fântâni la marginea drumurilor” (Grisellini 1984, 179). Evident, acest obicei reflectă faptul că fântânile constituiau pentru populația Banatului una din sursele sigure de apă.

⁴³ „E alcătuit cu totul, din zece mahalale. Are o mie cinci sute de case spațioase, mai scunde sau mai înalte, acoperite cu șindrilă, având curți împrejmuite cu scânduri” (Călători străini...1976, 496, 500).

⁴⁴ Ottendorf 2006, 11.

primul aliniament de gropi⁴⁵. Șirul de gropi A.2 este situat la aprox. 9 m vest de primul șir, cu care este și paralel. Șirul de stâlpi arși formează în partea nordică un aliniament în forma literei „L”, latura scurtă fiind orientată SV–NE. Stâlpii arși au avut un diametru de aprox. 10–15 cm, baza acestora fiind dreaptă. Fixarea lor în groapă, probabil cu pământ bătut, nu pledează pentru o structură de rezistență al unei construcții solide.

Un al treilea aliniament de gropi cu urma stâlpilor arși (A.3) a fost observat la vest de șirul care formează A.2. Acest șir este format din complexe C.78, C.79, C.84 și C.98. Gropile de stâlp sunt, în general, circulare, cu diametrul cuprins între 0,22 m și 0,36 m, excepție făcând groapa de stâlp C.79, de formă ovală, care a avut diametrul de 0,80 m × 0,76 m. Adâncimile variază între 0,06 m și 0,30 m. Orientarea șirului A.3 este NE–SV, aprox. perpendiculară pe șirul de stâlpi arși A.2.

Grupate una lângă alta, la nord de șirul A.2, complexe C.29 și C.30 ar putea forma un al patrulea aliniament (A.4) care din păcate, nu a putut fi urmărit corespunzător în teren. Groapa de stâlp C.86 este o descoperire excentrică oricărui aliniament.

Această categorie de gropi cu urmele stâlpilor carbonizați indică cu certitudine faptul că în cursul sec. XVII (poate în a doua jumătate a acestuia), cel puțin această parte a suburbiei a fost mistuită de un incendiu devastator.

Cauzele acestui incendiu pe o suprafață relativ mare sugerează o cauză de ordin militar, trecutul istoric al Timișoarei fiind marcat în mai multe rânduri de asedii. Odată cu cetatea, evenimentele militare au marcat și evoluția suburbiei Palanca Mare. Henrik Ottendorf menționează că în timpul asediului din anul 1597, Palanca Mare a fost incendiată⁴⁶. În anul 1603 sunt menționate alte două incendieri ale suburbiei, cauzate de această dată de haiduci⁴⁷.

⁴⁵ Această estimare se bazează pe succesiunea stratigrafică a nivelurilor de locuire surprinsă în profilul estic al Incintei B. Primul nivel de arsură (lentila nr. 5) este cel mai probabil și orizontul căruia îi pot fi asociate și urmele structurilor arse.

⁴⁶ Ottendorf, 2006, 18. Asediul la care se referă H. Ottendorf a avut loc între 17 octombrie –27 noiembrie 1597. O armată de 25.000 de oameni, condusă de către cancelarul Transilvaniei, Jósika István asediază cetatea Timișoarei însă vremea ploioasă și frigul a determinat abandonarea asediului. Cu un an înainte (în vara anului 1596), Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, a asediat și el cetatea Timișoarei, fără succes însă (Decei 1974, 176–177; Hațegan 2005, 114–119, 123–127). În volumul editat de Borovszky S., sfârșitul asediului din 1597 are loc pe 17 noiembrie (Borovszky 1914, 337, *s.v.* Szentkláray J.), data întâlnită și la A. Decei (Decei 1974, 179).

⁴⁷ Ottendorf 2006, 18. În octombrie 1603, o armată imperială condusă de generalul Basta, ajutată de o oaste din Țara Românească, asediază pentru scurt timp Timișoara (Hațegan 2005, 140).

În vara anului 1696, armata imperială condusă de principele elector de Saxa, Friedrich August I asediază Timișoara, intervenția sultanului Mustafa al II-lea determinând întreruperea asediului⁴⁸. Poate, acestui moment i-ar corespunde și primul nivel de incendiere care au mistuit Palanca Mare. Coroborarea cronologică este sugerată de profilul estic al Incintei B, în care mormântul C.113 este căpăcuit de două niveluri succesive de incendiere. Mormântul aparține unui orizont de înhumări atestat de mormintele C.60 și C.61, și indirect de craniul descoperit în poziție secundară (C.90)⁴⁹. Datarea aproximativă a acestui orizont a fost posibilă datorită monedei descoperite în mormântul C.61 (emisie Ferdinand II sau Ferdinand III), respectiv pe la mijlocul sec. XVII dacă nu chiar în a doua jumătate a acestuia.

Astfel, primul nivel de incendiere surprins în perimetrul cercetat se datează cu siguranță după orizontul de înmormântări datat de moneda Ferdinand II/Ferdinand III. Din punct de vedere istoric, acest incendiu poate fi legat de acțiunea militară din vara anului 1696.

O altă categorie de gropi de stâlpi se remarcă prin particularitatea amenajării, rolul acestora fiind unul de a susține o construcție solidă. Aceste gropi, de formă circulară, au avut un diametru cuprins între 0,74 m și 0,120 m, adâncimea raportată la nivelul de conturare în galben fiind între 0,20 m și 0,42 m (foarte probabil, gropile au avut adâncimi cuprinse între 0,70 m și 0,90). În lutul de pe fundul gropii erau bătuți mai mulți țăruiși ciopliți, unul lângă altul, formând un suport compact pentru stâlpul masiv de deasupra. Pentru consolidare, între țăruiși au fost fixate cărămizi fragmentare și mortar. În cadrul acestei categorii intră gropile de stâlp C.38, C.45, C.92, C.95, C.105 și C.121.

Această tehnică de construire sugerează prezența unei/unor construcții care necesitau o structură de rezistență sporită. Existența acestor construcții este sugerată și de numărul mare de olane fragmentare descoperite în perimetrul Incintei B, în unele locuri depozitate într-un strat compact.

Poziția stratigrafică a acestui tip particular de gropi de stâlp este asigurată de complexul C.95 care suprapune complexe C.93–94, C.100 și C.107. Pe baza acestei stratigrafii dar și a analogiilor cunoscute din literatura arheologică⁵⁰ în ceea ce privește acest tip de fundație, se poate afirma cu

⁴⁸ Hațegan 2005, 272–273.

⁴⁹ Acestor asocieri mai pot fi adăugate și fragmentele de calotă care vor fi reddepозitate mai târziu, în umplutura cunetei din fața contragardei VII.

⁵⁰ Drașovean *et alii* 2007, 73.

certitudine că aceste gropi de stâlpi din această categorie aparțin etapei finale de locuire a suburbiei.

Cele cinci astfel de gropi au fost grupate separat, în două aliniamente distincte (respectiv, aliniamentele A.4 și A.5). Șirul de gropi A.4 este format din complexe C.92, C.95 și C.105, orientat NV–SE, în timp ce complexe C.38 și C.45 formează o axă a cărei orientare este NV–SE. Se cuvine a fi subliniat faptul că aliniamentul celor două grupări de gropi este identic cu celelalte aliniamente, fapt care sugerează o anumită tramă stradală, sau perimetru delimitat care s-a păstrat aproape la fel, pe tot parcursul evoluției suburbiei Palanca Mare.

În jumătatea nordică Incintei B au fost dezvoltate resturile unei amenajări stradale (C.24) a cărei stare de conservare a fost extrem de precară (Pl. IX/3). Platforma de lemn, orientată NE–SV, a avut o lungime de 2,75 m, iar lățimea de 2 m. Acest complex confirmă arheologic veridicitatea relatărilor lui H. Ottendorf: „*Atât străzile orașului cât și ale suburbiilor sunt podite cu lemn tare asemenea unui pod: cauza este că acestea nu sunt pavate și pământul este adânc și noroios dacă plouă cât de puțin.*”⁵¹

Așa cum remarca și M. Opreș, partea de nord a suburbiei s-a dezvoltat radial dinspre oraș, pornind de la un drum care înconjură fortificațiile orașului, probabil de-a lungul drumurilor de tranzit. Distanța mare dintre străzi și densitatea scăzută a construcțiilor indică o etapă mai târzie în ocuparea acestui areal.⁵²

Georeferențierea hărții căpitanului inginerșef Perette din 1716 (preluat în 1729 de J.R. de Missy) a relevat existența în perimetrul Incintei B, a unei străzi precum și a unor grădini delimitate cu foarte mare claritate (Fig.11). Amenajarea stradală se datează în sec. XVII – începutul sec. XVIII.

Necropola

În zona estică a Incintei B, în apropiere de clădirea Aquatim, au fost descoperite trei morminte de inhumatie iar în zona colțului sud-estic al clădirii Direcției Generale a Finanțelor Publice, în poziție secundară, a fost descoperit un craniu. Alte fragmente de oase umane (fragmente de calotă craniană) au fost descoperite în umplutura cunetei șanțului de apărare a contragardei VII. Aceste fragmente de calotă sunt în poziție secundară și provin din embletonul contragardei VII, după cum dovedesc direcțiile de umplere ale cunetei. Acestea au ajuns în embleton ca urmare a excavării porțiunilor de teren care au devenit șanțurile de apărare din fața și spatele contragardei VII.

Cele trei morminte surprinse în poziție primară și resturile de oase umane care provin de la alți doi indivizi pledează pentru existența unei necropole și nu a unor înmormântări individuale ale unei familii. Atribuirea etnică a necropolei este dificilă⁵³.

Datarea necropolei se poate face pe baza unei monede descoperite în mormântul C.61 (M.2), probabil un fals de epocă. Moneda se datează în prima jumătate a sec. XVII (Ferdinand II sau Ferdinand III).

Începuturile utilizării spațiului ca necropolă trebuie plasate în prima jumătate a sec. XVII, moment în care zona vestică a Palăncii Mari deja a început să fie locuită. Această limită inferioară este sugerată de poziția stratigrafică a două dintre morminte (C.60/M.1 și C.61/M.2). Cele două morminte, deranjate de lucrările de șantier, suprapun locuința C.33, complex care la rândul lui, suprapune gropile de stâlp C.18 și C.19, parte a unei structuri anterioare locuinței. Astfel, putem concluziona că înainte de utilizarea spațiului ca necropolă, zona a fost deja locuită, materialele ceramice din umplutura locuinței încadrându-se cronologic în sec. XVII.

Pe de altă parte, pe baza observațiilor privind relația dintre mormintele C.60 (M.1) și C.61 (M.2) și umplutura locuinței C.33, se poate aprecia că intervalul dintre momentul dezafectării locuinței și cele două înmormântări (probabil simultane), a fost unul extrem de scurt, imediat după umplerea și nivelarea locuinței. Această ipoteză este sugerată de tasarea mormintelor odată cu umplutura locuinței C.33.

Răvășirea mormintelor de către alte locuințe și anexe gospodărești, înainte de începerea lucrărilor la noua fortificație a Timișoarei (sec. VIII), limitează în timp utilizarea acestei necropole, foarte probabil undeva tot în sec. XVII.

Pe baza ritului și ritualului de înmormântare, necropola poate fi atribuită populației creștine, confirmându-se astfel informația provenită din izvoarele istorice, conform căreia Palanca Mare era locuită de creștini⁵⁴.

⁵¹ Ottendorf 2006, 16.

⁵² Opreș 1987, 23.

⁵³ Din relatările lui Francesco Grisellini (Scrisoarea a VII-a), la aproximativ un secol după perioada în care încadrăm cronologic necropola, știm că românii, considerați de către Francesco Grisellini drept populația cea mai numeroasă din Banat, își înmormântau morții în cimitire, în cadrul unor procesiuni cu ritualuri specifice. În ritualul descris nu figurează depunerea de monede (Grisellini 1984, 169, 187–188). Acest obicei este însă prezent și la alte necropole din Banat, din a doua jumătate a sec. XVIII – începutul sec. XIX (ex. Giroc-Mescal, în mormântul M.2/2006, Gogâltan *et alii*, 2006, 164). Depunerea monedei nu constituie un argument în favoarea unei atribuirii etnice.

⁵⁴ Ottendorf 2006, 16.

Considerații cronologice privind evoluția zonei de sud-vest a suburbiei Palanca Mare

Din punct de vedere cronologic, locuirea în partea de sud-vest a suburbiei Palanca Mare începe, cel mai probabil, în sec. XVII deși, unele fragmente ceramice par să coboare această datare în a doua jumătate a sec. XVI.

Cel mai vechi orizont de locuire surprins în cadrul cercetărilor arheologice din vara anului 2011 este aliniamentul de stâlpi A.1. Acestui orizont i-ar putea corespunde și fântâna C.15 și puțul de apă C.102 însă, în lipsa unei racordări stratigrafice clare, cu elemente de datare precisă, paralelizarea rămâne, deocamdată, la nivel de ipoteză.

Un al doilea orizont cronologic îl reprezintă momentul în care aliniamentul A.1 este defazat și este suprapus de un nivel de locuire ilustrat cu siguranță de locuința semiîngropată C.33 și, probabil, puțul de apă C.82 și locuința C.100.

Al treilea orizont cronologic este reprezentat de cele trei morminte descoperite în poziție primară și de evidențele arheologice în poziție secundară (C.90 și fragmentele de calotă din umplutura cunetei). Acest orizont, pe baza monedei din mormântul C.61, se datează către mijlocul sau chiar în doua jumătate a sec. XVII. Nu putem preciza întinderea necropolei și nici dacă în imediata apropiere au existat locuințe sau anexe gospodărești în uz.

Succesiunea stratigrafică ilustrată de profilul estic al Incintei B asociază primul nivel de arsură cu un orizont ulterior înmormântărilor din perimetrul cercetat. În cadrul celui de-al patrulea orizont cronologic, un incendiu mistuie atât locuințe cât și structuri de lemn care continuă să delimiteze, pe aceeași orientare, perimetre rectangulare. Într-un număr mare de complexe, umpluturile evidențiază o abundență de resturi de lemn ars. Acestea sunt asociate cu fragmente ceramice, cărămizi și olane fragmentare. Acestui orizont pot fi atribuite cu certitudine șirurile de gropi cu urma stâlpului carbonizat (aliniamentele A.2 și A.3).

Unui ultim orizont (5) îi pot fi atribuite complexe C.14 care secționează locuința C.3 și poate gropile de stâlp cu țărushi fațetați bătuți pe fund. În această etapă poate fi integrat și procesul de umplere a unor complexe (ex. C.3, C.111) și nivelare a tasărilor cu olane fragmentare, pe alocuri, acestea atingând și 30 cm grosime.

Complexe târzii precum C.13 par să fie intruziuni izolate, locuirea suburbiei Palanca Mare începând după 1750⁵⁵. Încetarea locuirii suburbiei se

leagă, foarte probabil, de momentul în care noile autorități militare au decis extinderea fortificației bastionare, pe locul suburbiei Palanca Mare fiind construite contragardele VII și I care au avut rolul de a proteja bastionul VII (Eugeniu de Savoya).

Perimetrul mare de cercetare a permis efectuarea unor observații extrem de importante nu numai pentru istoria evoluției urbane a orașului Timișoara, dar și asupra tehnicilor de construire a fortificației, inclusă în LMI în categoria A. Din păcate, această șansă a fost alterată într-o mare măsură de intențiile „pozitive” ale administrației locale care în dorința de a moderniza orașul, nu odată a decis să omită respectarea legislației privind protejarea patrimoniului arheologic.

Fără îndoială, respectarea legislației privind protejarea patrimoniului istoric va permite efectuarea de noi cercetări arheologice care vor aduce noi informații științifice privitoare la dezvoltarea economică și urbană a Timișoarei.

BIBLIOGRAFIE

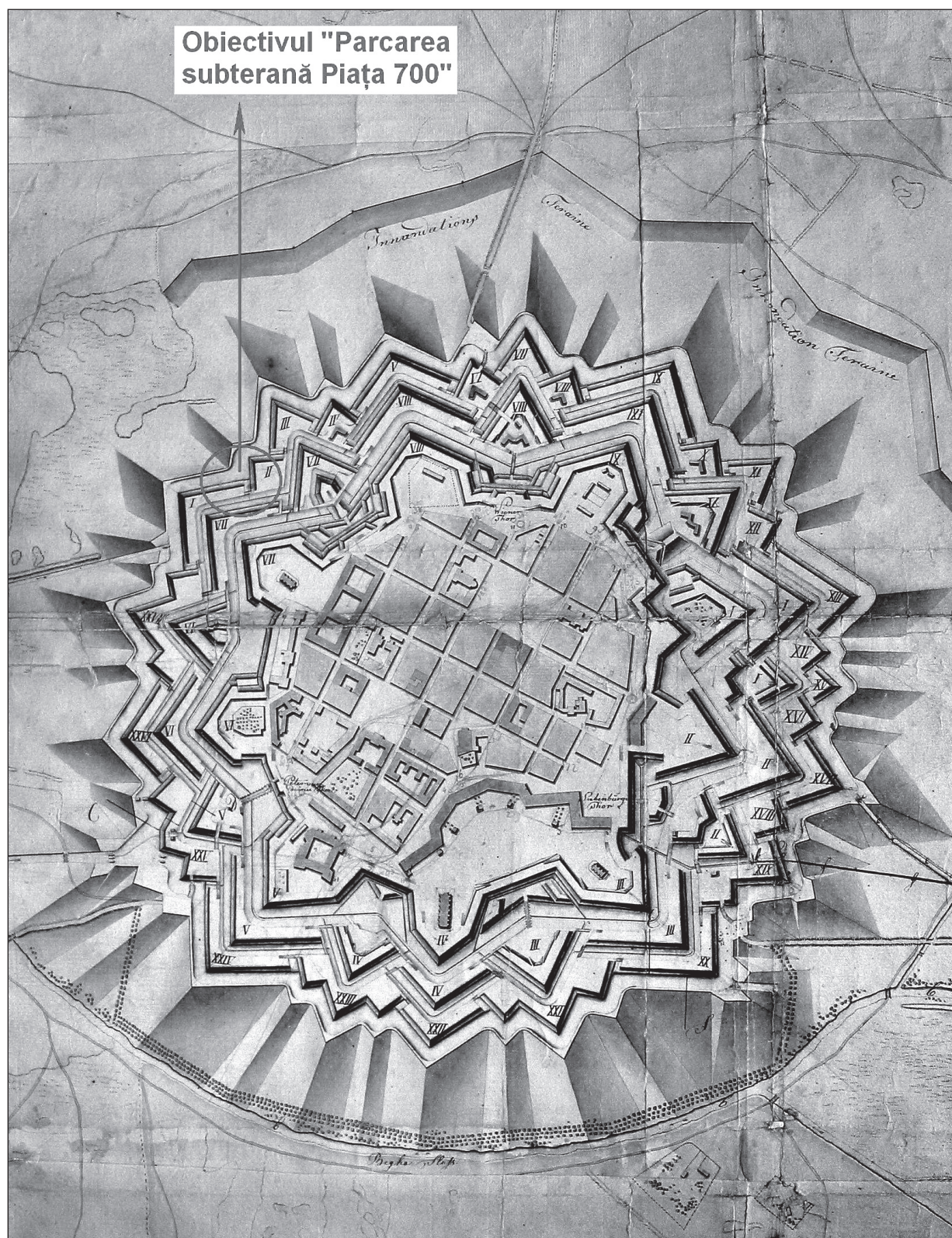
- Bejan-Zărnescu 1975
Bejan A., Zărnescu Al., Fântâna din lemn descoperită la Timișoara (Der in Timișoara entdeckte Holzbrunnen). *Tibiscus*, IV (1975), 233–238.
- Borovszky 1914
Borovszky S. (Ed.), *Magyarország Vármegyéi és Városai*. Temes vármegye, Budapest (1914).
- Buruleanu-Medelet, 2004
Buruleanu D. N., Medelet Fl., *Timișoara: Povestea orașelor sale. The Story of its Towns*, Ed. Mirton, Timișoara (2004).
- Buzilă 1992
Buzilă A., Arhitectura. In: Vărtaciu R., Buzilă A. (ed.), *Barocul în Banat*, Timișoara (1992), 5–10.
- Capotescu 2008
Capotescu V., *Arhitectura militară bastionară în România*, vol. I, *Cetatea Timișoarei*, Ed. Bastion, Timișoara (2008).
- Călători străini...* 1976
Călători străini despre Țările Române, Vol. VI (Partea I: Paul de Alep, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Partea a II-a: Evlia Celebi, îngrijit de Mustafa Ali Mehmet), Editura Științifică și Enciclopedică, București (1976).
- Decei 1974
Decei A., Încercările lui Sigismund Báthory de a elibera Banatul și Timișoara de turci (Die Versuche Sigismund Báthorys, das Banat und Timișoara von Turkey zu befreien). *Tibiscus*, III (1974), 171–180.

⁵⁵ În anul 1743, locuitorii din Palanca Mare plăteau o contribuție anuală de 1500 de florini (Țintă 1972, 165–166).

- Draşovean *et alii*, 2007
 Draşovean Fl., Feneşan C., Flutur Al., Szentmiklosi Al., El Susi G., Kopeczny Zs., M-Kiss H., Şeptilici R., Dinu N., *Timişoara în amurgul evului mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, BHAB XLIII, Ed. Mirton, Timişoara (2007).
- Gogâltan *et alii*, 2006
 Gogâltan Fl., Szentmiklosi Al., Cedica V., Giroc, com. Giroc, jud. Timiş, Punct: Mescal. *Cronica Cercetărilor Arheologice – campania 2006*, Bucureşti (2006), 163–165.
- Griselini 1984
 Griselini F., *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei* (trad. C. Feneşan), Ed. Facla, Timişoara (1984).
- Harley-Woodward 1992
 Harley J.B., Woodward D. (Eds.), *The History Of Cartography*, Vol. II/1, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, The University of Chicago Press, Chicago & London (1992).
- Haţegan 2005
 Haţegan I., *Cronologia Banatului*, vol. II/2, *Vilayetul de Timişoara 1552–1716*, Ed. Banatul şi Artpress, Timişoara (2005).
- Haţegan-Negrescu 2002
 Haţegan I., Negrescu M., Timişoara în anul 1663, după descrierea lui Henrik Ottendorf (Timişoara in 1663, after Henrik Ottendorf's Description). *BHAUT*, V (2002), 141–154.
- Haţegan *et alii* 2006
 Haţegan I., Boldea L., Ţeicu D., *Cronologia Banatului*, vol. II/1, *Banatul între 934–1552. Repere cronologice. Selecţie de texte şi date*, Ed. Banatul şi Artpress, Timişoara (2006).
- Jancsó 2001
 Jancsó A., *Istoricul podurilor din Timişoara*, BHAB, XXIX, Ed. Mirton, Timişoara (2001).
- Munteanu-Munteanu 2002
 Munteanu I., Munteanu R., *Timişoara. Monografie*, Ed. Mirton, Timişoara (2002).
- Opriş 1987
 Opriş M., *Timişoara. Mică monografie urbanistică*, Ed. Tehnică, Bucureşti (1987).
- Opriş 2007
 Opriş M., *Timişoara. Monografie urbanistică*, vol. I, *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timişoarei*, Ed. Brumar, Timişoara (2007).
- Ottendorf 2006
 Ottendorf H., *De la Viena la Timişoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécsről Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, Ed. Banatul-Artpress, Timişoara (2006).
- Rădulescu 1979
 Rădulescu Al., Mărturii istorice în Piaţa Operei din Timişoara. *MCA*, XIII (1979), 403–405.
- Szentmiklosi 2005
 Szentmiklosi Al., Cercetările arheologice de salvare din anul 2005 de la Deta-Dudărie. Raport preliminar de săpătură (Rescue archaeological excavations at Deta-Dudărie. Preliminary report of excavation). *AnB*, S.N. XII-XIII, 2004–2005 (2005), 637–656.
- Ţintă 1972
 Ţintă A., *Colonizările habsburgice în Banat 1716–1740*, Ed. Facla, Timişoara (1972).
- Zărnescu 1974
 Zărnescu Al., Pagini din istoria alimentării cu apă a oraşului Timişoara (Ausschnitte aus der Wasserversorgung der Stadt Temeswar). *Tibiscum*, III (1974), 181–205.

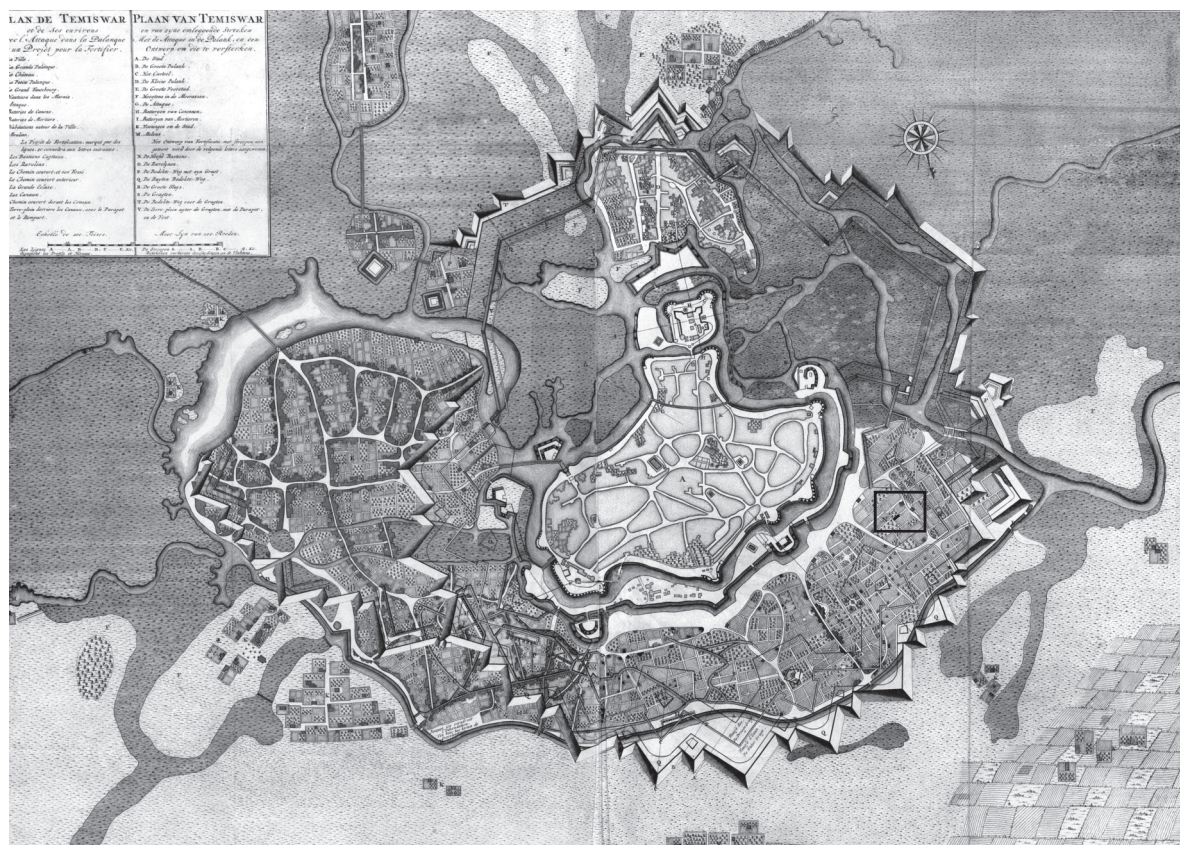
Pl. I. 1. Vedere generală a Timișoarei și a Pieței 700 (detaliu).

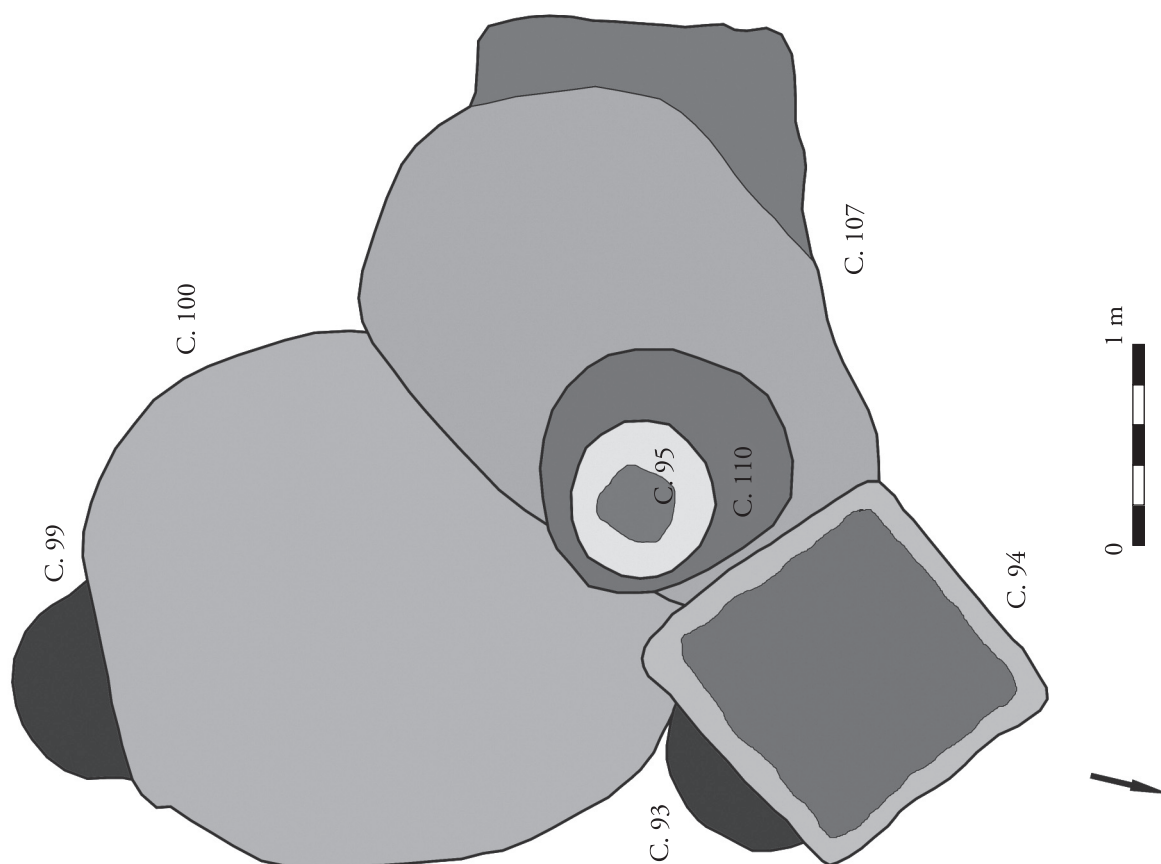
Pl. II. Planul cetății Timișoara în anul 1808 și localizarea cercetărilor arheologice preventive (după Opriș 2007, 73, fig. 34)

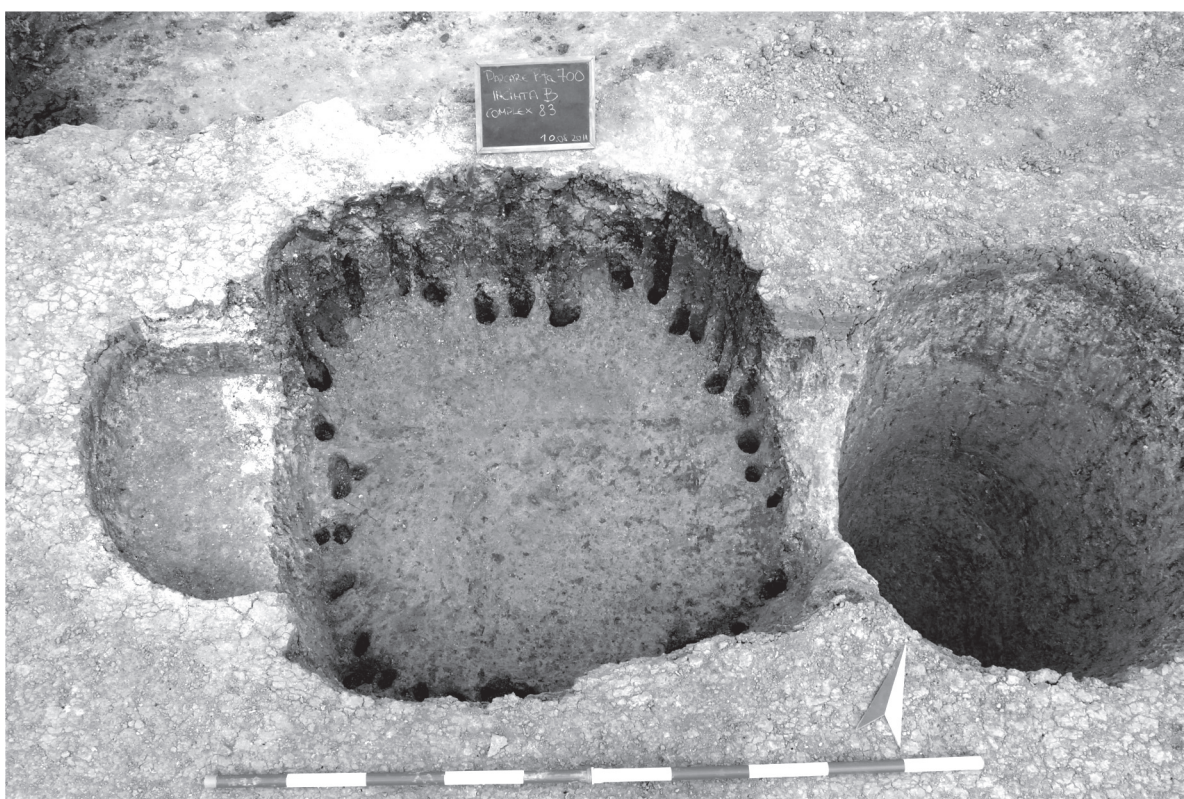
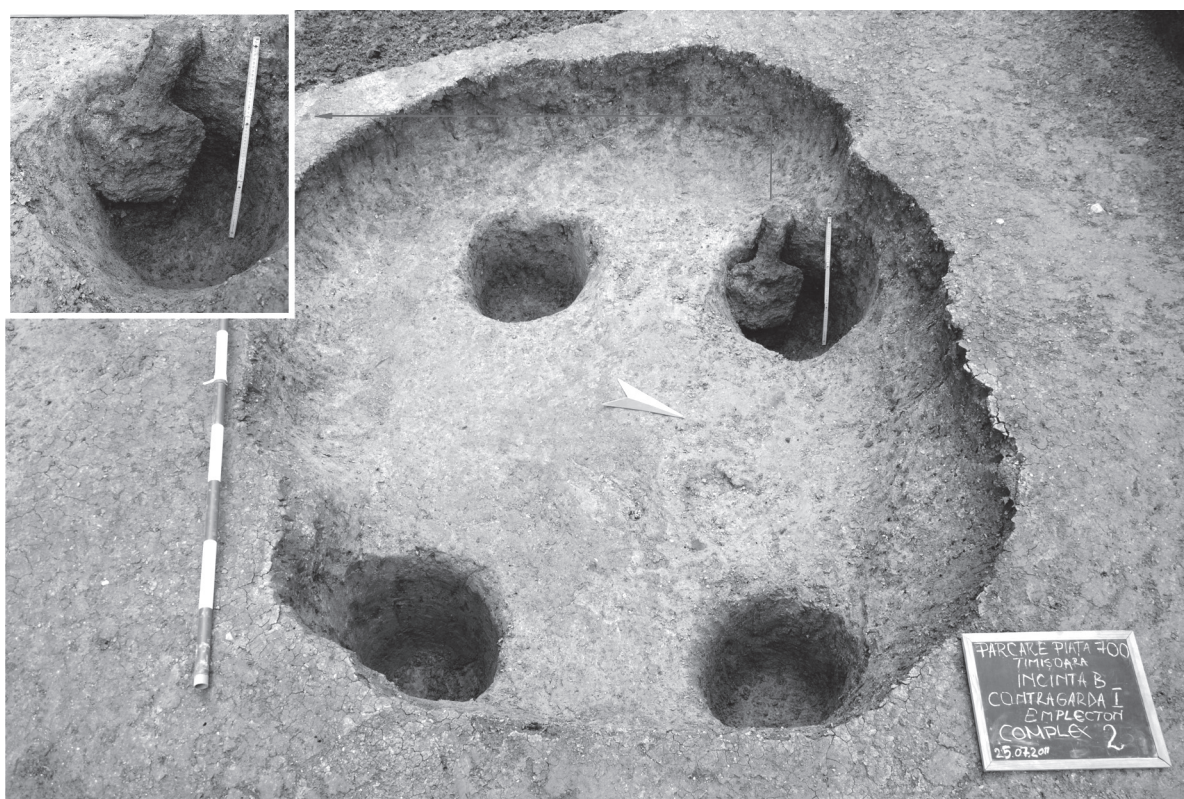
Pl. III. Planul de situație de la obiectivul Parcare subterană Piața 700 – Incinta B

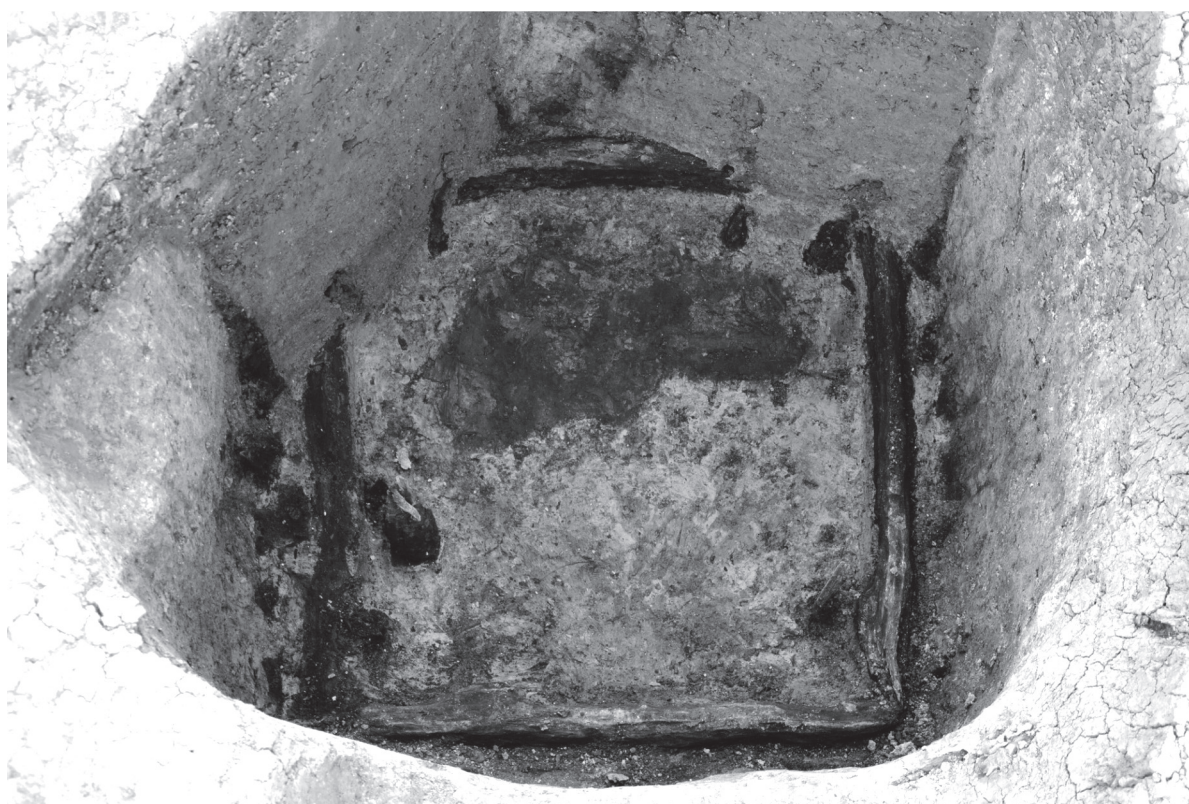
Pl. IV. 1. Planul Timișoarei după harta căpitanului inginer-șef Perette din 1716 (după Opreș 2007, 50, fig. 23; harta originală a fost realizată având orientarea S-N; 2 – Profilul locuinței C.3

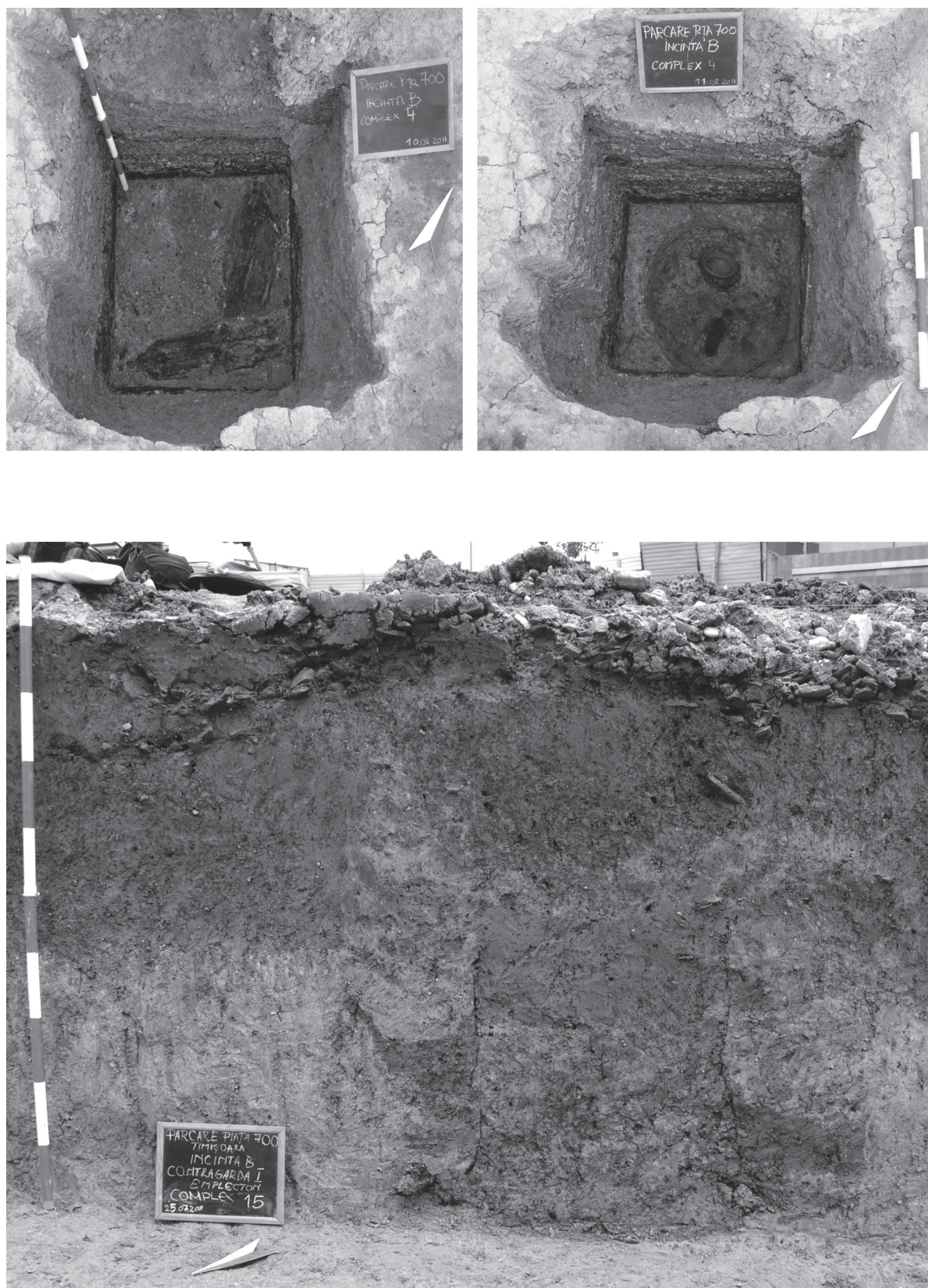
Pl. V. 1. Planul foto al locuinței C.100, suprapus de anexa C.107 și groapa de provizii C.94; 2. Plan digitalizat al complexelor C.93, 94, 95, 99, 100, 107 și 110

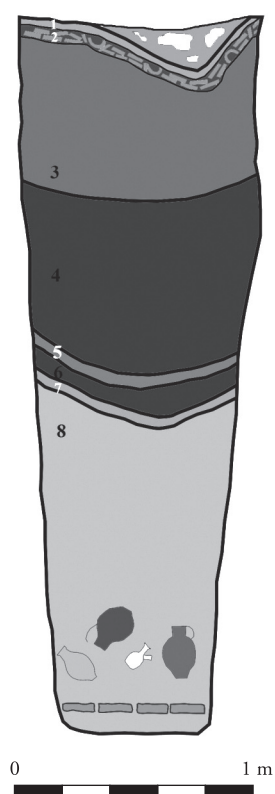
Pl. VI. 1. Planul anexei gospodărești C.2 cu hârlețul păstrat în umplutura gropii de stâlp; 2. Planul anexei gospodărești C.83 care taie puțul de apă C.82.

223

Pl. VIII. 1–2. Fântâna C.4; 3. Fântâna C.15.

Pl. IX. 1. Planul foto al puțului de apă C.111; 2. Profilul umpluturii puțului de apă C.111; 3 – Amenajarea stradală C.24.

Pl. X. 1–2. Moneda descoperită în mormântul M.2 (C.61); Scheletul din M.2 (C.61) săpat în umplutura locuinței C.33

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ASUPRA UNOR CONTROVERSE FISCALE ÎN CARANSEBEȘUL PRIMEI JUMĂTĂȚI A SECOLULUI AL XVII-LEA

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: *principatul Transilvaniei, domeniu fiscal, „defectum seminis”, moștenire*
Schlüsselwörter: *Fürstentum Siebenbürgen, Fiskaldomäne, „defectum seminis”, Erbschaft*

On Some Fiscal Controversies within the First Half of the 17th Century in Caransebeș (Abstract)

Two of the most representative Romanian noble families in the Banat of Caransebeș and Lugoj (Măciș of Tincova and Mătnic of Ohaba-Mătnic) came by the middle of the 17th century in the situation to dispute their ownership on some parts of the familial patrimony in front of the princely judgement, as those parts had been exposed to retract and limitation on the fisc account; the motivation was in both the cases according to a presumptive phenomenon of defectum seminis as invoked by the treasury causes attorneys. Those causes were asserted in lawsuits for some years and entailed a whole procedural palette developed in front of the princely judgement chair; fortunately for the historical approach accuracy, almost the entire documentation was preserved, including the final findings that had given the case for the two noble families.

Către mijlocul secolului al XVII-lea două din cele mai reprezentative familii nobile române ale banatului de Caransebeș și Lugoj (Măciș de Tincova și Mătnic de Ohaba-Mătnic) ajung în ingrată situație de a-și disputa în fața scaunului de judecată princiar dreptul de stăpânire asupra unor importante părți din patrimoniul familial, expuse retractului și prescrierii lor pe seama fiscului, motivația fiind în ambele cazuri legată de un prezumtiv fenomen de *defectum seminis*, invocat de avocații pricinilor visteriei. Cauzele, susținute în procese care s-au extins pe parcursul câtorva ani, au implicat o întreagă paletă procedurală, ce a depășit, după câte se pare, sfera de competență a autorității locale a banilor de Caransebeș și Lugoj sau, pur și simplu, datorită gravității speței în cauză s-a ajuns până în fața scaunului de judecată princiar; din fericire pentru acuratețea demersului istoriografic s-a păstrat aproape întreaga documentație aferentă, inclusiv sentințele finale care au dat câștig de cauză celor două familii nobile. Interogația noastră, care a determinat materialul de față, se leagă de contextul în care au fost întreprinse aceste acțiuni în forță ale fiscului princiar, precum și de motivațiile care au determinat puterea centrală, reprezentată de una din instituțiile sale principale, să încerce forțarea legii pentru a-și spori în mod abuziv domeniul fiscal. Răspunsul trebuie căutat atât în contextul economic și politic transilvănean din prima jumătate a

secolului al XVII-lea, cât și în evoluția nobilimii bănățene din aceeași perioadă, în particular a celor două familii și a patrimoniilor lor funciare.

În principal, încă din perioada regalității, regulile străvechi privind moștenirea au constituit un sistem juridic adaptat scopurilor și intereselor esențiale ale societății feudale: păstrarea nealterată a patrimoniilor funciare în mâna urmașilor nobililor decedați, precum și rămânerea la dispoziția stăpânului de pământ a averilor¹. Dreptul de moștenire a cuprins, ca regulă generală, filiația pe linie masculină, esențială pentru conservarea fondului funciar moștenit în familiile nobiliare. Considerentelor de ordin militar ce au potențat generalizarea principiului masculinității în materie succesorală li s-au adăugat și motivații de ordin economic, interesul general fiind acela ca unitățile domeniiale să producă și să fie capabile să-și onoreze obligațiile față de autoritățile statului. De asemenea, promovând acest principiu succesoral, stăpânirile nobililor au fost ocrotite față de o fărâmițare excesivă, cu atât mai mult cu cât, spre deosebire de dreptul feudal occidental, feudalii români nu au cunoscut primogenitura, ceea ce însemna că toți moștenitorii masculini se bucurau de drepturi egale². Regula

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, ligiaboldea@yahoo.com.

¹ *Istoria dreptului românesc*, I, București, (1980), 529.

² Ioan Aurel Pop, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII–XIV (origine, statut, evoluție)*. *Nobilimea*

generală de moștenire stabila ca la moartea unui nobil moșiile acestuia să treacă în stăpânirea descendenților săi direcți pe linie masculină, iar în lipsa acestora, ascendenților (ce au format a doua clasă succesorală) sau rudelor colaterale până la gradul patru. Rămânând la regula succesorală de bază, cu tot caracterul ei restrictiv, ea nu a neglijat întru totul dreptul fetelor la moștenire, cunoscut în epocă sub numele de *quarta puellaris*, o practică curentă prin care descendentele familiilor nobile, excluse de la moștenirea bunurilor funciare, aveau dreptul la $\frac{1}{4}$ din valoarea moștenirii, în bani nu în natură, fiind înzestrate de către părinți sau, după moartea acestora, de către frați. Dacă asemenea principii se pare că au fost aplicate cu mai multă strictețe în secolele XIV–XV, începând cu veacul al XVI-lea întâlnim tot mai multe cazuri în care s-au găsit o serie de modalități de transgresare a legislației în vigoare, ce au permis participare *de iure* a fetelor la moștenirea părintească, cea mai cunoscută fiind procedura de *praefectio*, prin care dreptul de moștenire era transferat asupra fiicelor, preschimbate din punct de vedere juridic în bărbați pentru a avea acces egal, legiuit, la averea părinților. În epoca principatului documentele relevă o participare mult mai activă a femeilor în planul administrării și al tranzacțiilor funciare, în pofida menținerii ca regulă de bază a principiului masculinității.

Am ținut să reamintim în rândurile de mai sus elementele principale care au constituit normele succesoriale obișnuite, întemeiate pe principiul masculinității, la care s-a adăugat și dreptul specific de moștenire al fetelor, deoarece temeiul proceselor în care au fost implicate cele două familii bănățene s-a fundamentat pe labilitățile ce au intervenit în primele decenii ale secolului al XVII-lea în cadrul regimului patrimonial succesoral de familie. În realitate, documentele referitoare în mod particular la Banatul medieval nu furnizează prea multe informații în legătură cu situațiile obișnuite, în care regula de bază a dreptului de moștenire a funcționat normal. Nu așa stau lucrurile cu nenumăratele excepții de la regulă ce au intervenit pe parcursul timpului din motive obiective sau subiective. S-au creat astfel cazuri-problemă, care au necesitat de multe ori intervenția autorităților judecătorești, ele devenind în consecință publice, deci reflectate ca atare în planul informației documentare. Trebuie subliniat faptul că multe din aceste excepții de la regulă au pornit de la situația de nedorit pentru orice stăpân ereditar de pământ, aceea de stingere

a neamului pe linie masculină (*defectum seminis*). Cum asemenea situații s-au putut crea cu ușurință (fie nobilul nu a avut băieți, fie aceștia au murit înainte de vreme sau au fost în imposibilitatea de a-și exercita dreptul de moștenire), nobilii proprietari au fost nevoiți să găsească soluții pentru a evita înstrăinarea sau irosirea averii lor imobiliare și activarea retractului regal sau princiar. În baza legislației în vigoare, dezvoltată tocmai pentru a preîntâmpina asemenea situații, opțiunile acestora au variat, de la constituirea unor fraternități adoptive cu acordul puterii centrale (care recunoștea astfel dreptul de succesiune reciprocă între părțile contractante), la adopții (ca modalități de întregire a filiației) sau chiar acceptarea la moștenire a descendenților de ambele sexe, semnalată mai ales în cazul familiilor mai puțin numeroase, care au cuprins un număr mic de moștenitori. În orice caz, toată documentația păstrată indică faptul că preocuparea de căpătâi a familiilor nobile bănățene a fost aceea de a asigura prin orice mijloace legale păstrarea cât mai intactă a bunurilor imobiliare, garanție a nobilității și prosperității familiei. În cazul în care niciuna din soluțiile prezentate anterior nu a operat, bunurile nobililor decedați fără urmași au revenit puterii centrale în virtutea dreptului de *dominium eminens*, care uza de dreptul său de retract succesoral.

Ar mai fi de reamintit, pentru argumentația noastră ulterioară, un aspect extrem de revelator pentru situația și statutul nobilimii române bănățene din banatul Severinului, acela al dobândirii unei binecunoscute diplome privilegiale, date în 29 august 1457, prin care regalitatea, în persoana lui Ludovic V Postumul (1453–1457), nu a făcut altceva decât să reconfirme tuturor nobililor, cnezilor și celorlalți români (*universorum nobilium et Keneziorum ac ceterorum walachorum*) din cele opt districte privilegiate bănățene privilegiile, libertățile și drepturile în aceleași condiții în care au fost acordate de către regii anteriori, printre acestea figurând și prevederea potrivit căreia nimeni, nici măcar regele, nu avea posibilitatea să înstrăineze dreptul de stăpânire asupra proprietăților funciare din acest ținut unor persoane străine de spațiul bănățean³. De remarcat faptul că forma privilegiului, ca mijloc prin care regalitatea a căutat să

³ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, IV, Budapesta, (1883), 251 (în continuare Pesty, *Krassó*). În fapt, documentul original nu s-a păstrat, având de-a face cu o reactualizare de început de secol XVII a privilegiilor acordate de regalitatea maghiară în secolul al XV-lea; principele Gabriel Báthory este cel care, în anul 1609, la solicitarea a patru nobili români bănățeni – Ioan Lugosy, Mihail Deesy Literatul, Martin Baniaș și Gheorghe Radul, reconfirmă aceste privilegii pe baza

românească din Transilvania/Az erdély román nemesség (coord. Marius Diaconescu), Satu Mare, (1997), 51.

își solidarizeze acele forțe pe care le putea cointeresa în politica de centralizare și întărire a puterii suveranului a fost destul de răspândită în veacul al XV-lea⁴, pentru ca în secolele următoare principii Transilvaniei să recurgă atât la reînnoirea vechilor privilegii, cât și la noi modalități de fidelizare a unor segmente importante ale societății bănățene, dintre care diplomele de înnobilare de la sfârșitul secolului al XVI-lea și din prima jumătate a secolului al XVII-lea se disting cu precădere⁵.

Revenind la problematica pe care intenționăm să o dezvoltăm în paginile ulterioare, nu putem să facem abstracție de contextul social-politic, militar și confesional al epocii, marcat de mutații substanțiale care au determinat schimbări în statutul nobilimii în general, și în cel al nobilimii române bănățene în mod particular. În plan general, secolele XVI-XVII din istoria Transilvaniei au reprezentat o perioadă tensionată, în care Reforma și Contrareforma s-au întâlnit pe fondul dezmembrării regatului maghiar și al conflictelor de interese dintre otomani și Habsburgi. Dispariția regatului medieval maghiar a produs modificări substanțiale de planuri, ce au conferit trăsături distincte noii epoci, reflectate în ideologia politică și religioasă. Denumită în istoriografia maghiară printr-un termen semnificativ – *Kettészakadás* (cele două direcții), perioada istorică a înregistrat apariția unei Ungarii sub dominația habsburgică și a „celeilalte Ungarii”, a Transilvaniei sub suzeranitatea Porții, cu pandantul său în plan religios, respectiv separarea dintre catolici și protestanți⁶. Acest antinomism a constituit cadrul dominant, politic și confesional, în care a evoluat principatul transilvănean de-a lungul unui secol și jumătate de istorie.

În acest nou cadru politico-administrativ, din punct de vedere economic autoritatea princiară s-a bazat în mare parte pe domeniile fiscale, acele posesiuni stăpânite și administrate de obicei în mod direct de către principe, deși controlul asupra acestora nu a rămas nedisputat, Stările făcând în întreaga epocă a Principatului eforturi constante pentru a lua parte la deciziile privitoare la aceste

„bunuri ale țării”⁷. În fapt, din această perspectivă, principii au fost nu numai capii statului, ci și proprietarii celui mai mare domeniu funciar (constituit atât din domeniile fiscale ale țării, cât și din domeniile personale), ei trebuind să fie nu doar buni administratori ai diverselor venituri ale statului, ci și abili în practica sporirii acestora prin achiziții, acaparări sau confiscări⁸. Bazele domeniului fiscal princiar s-au pus încă din primele decenii ale Principatului, din perioada regenței Isabellei Zápolya, care a pus la dispoziția noului stat vastele posesiuni ale familiei Zápolya, vechile domenii voievodale, precum și cele ale episcopilor de Oradea și Alba-Iulia, secularizate cu prilejul Dietei de la Sebeș din anul 1556. Ca urmare a acestor acțiuni, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea domeniul fiscal al Transilvaniei a cuprins Alba-Iulia, Deva, Oradea, Făgăraș, Chioar, Gurghiu, Cluj Mănăstur, Gherla, Ineu, Lugoj, Caransebeș, Zlatna, Huszt, *Székelytámad* și *Székelybánja*⁹. În timp, la cumpăna secolelor XVI-XVII, domeniul fiscal princiar a cunoscut o serie de fluctuații determinate de distrugerile provocate de războaie, de prezența trupelor străine în țară, de daniile masive efectuate de Sigismund Báthory, precum și de pustiirile provocate de starea de război sau de o serie de epidemii.

Revirimentul domeniului fiscal se va produce odată cu domnia lui Gabriel Bethlen, cel care a reușit pe parcursul domniei sale să crească puterea economică a principatului și să îi sporească prestigiul extern, în maniera unui cârmuitor cu tendințe spre absolutismul monarhic. Consolidarea autorității princiare s-a făcut în principal prin creșterea veniturilor directe ale statului (minele, ocnele de sare și celelalte venituri ale domeniilor fiscale) ce nu depindeau de deciziile Dietei¹⁰, în paralel cu sporirea veniturilor proprii în ideea că autoritatea princiară era, înainte de toate, o problemă de autonomie financiară față de Stări. Ambiționând să dezvolte o politică externă de mare anvergură, ilustrată în special prin angrenarea sa în Războiul de 30 de ani, nevoia unei baze materiale cât mai solide s-a impus de la sine în concepția principelui. În consecință, el a încercat să reîntregească în cât mai mare măsură domeniul fiscal princiar, hotărând în anul 1615 să fie revizuite toate donațiile efectuate după anul 1588, fapt care a readus un număr mare

actului din 1457, la care s-a adăugat și scrisoarea privilegială acordată de regina Isabella orașului Lugoj în anul 1551.

⁴ I. A. Pop, Privilegiile obținute de români în epoca domniei lui Matia Corvin. *RI*, 2, (1991), 11–12, 670.

⁵ Vezi diplomatarul care cumulează un mare număr de documente de înnobilare datorat lui Costin Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon din Banat (secolele XVI-XVII)*, Timișoara, (2007), *passim* (în continuare Feneșan, *Diplome*).

⁶ Ionuț Costea, „*Solam virtutem et nomen bonum*”. *Nobilitate, Etnie și Regionalism în Transilvania Princiară (secolul XVII)*, Cluj-Napoca, (2005), 46–47.

⁷ Florin Ardelean, Aspecte privind evoluția domeniului fiscal în principatul autonom al Transilvaniei. *ActaMN*, 47, (2010), 2, 101.

⁸ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, II, București, (1987), 4.

⁹ F. Ardelean, *op. cit.*, 102.

¹⁰ *Ibidem*, 106.

de posesiuni în proprietatea fiscoi. De altfel, acest lucru a fost prevăzut și întărit în hotărârile Dietei din 27 septembrie–13 octombrie 1615, în cadrul cărora sunt menționate ca făcând parte din domeniul fiscal următoarele proprietăți: Huszt, Chioar, Gherla, Oradea, Gilău, Cluj-Mănăstur, Alba Iulia, Deva, Făgăraș, Gurghiu, Caransebeș, Lugoj, Lipova, Ineu și cetatea Bran¹¹.

Domnia lui Gheorghe Rákóczi I (1630–1648) avea să marcheze noi jaloane în politica economică și fiscală a principatului. Cu o autoritate fragilă până în anul 1636, determinată într-o primă fază de maniera în care a fost înscăunat principe, cât și de relațiile sale complicate cu Habsburgii și cu otomanii¹², el va reveni spectaculos pe scena internă și europeană, impunându-se ca cel mai mare proprietar de domenii și de iobagi. Pentru a-și consolida puterea și a-și înfrânge opoziții a îmbinat acțiunile legale cu cele în forță, îndreptate în special împotriva stăpânilor de moșii bogați, atrăgând de partea sa personaje mai puțin înstărite. În bună măsură, s-a afirmat că, pentru contemporani, politica lui Gheorghe Rákóczi I a constituit o mare noutate; dacă Báthoreștii au fost cunoscuți mai ales prin faptul că au cumpărat influență prin donații de proprietăți, în timp ce Gabriel Bethlen s-a concentrat pe extinderea domeniilor fiscale, Gheorghe Rákóczi I și-a lărgit propria avere familială la dimensiuni nemaivăzute, stârnind o mare ostilitate în cursul acestui proces¹³. Încă în timpul Dietei din iunie-iulie 1631 a reușit să impună revenirea asupra daniilor și zălogirilor moșiiilor fiscale efectuate după moartea lui Gabriel Bethlen, hotărând ca pe viitor acestea să nu poată fi dăruite decât cu încuviințarea principelui și moștenite doar de urmașii legitimi, altfel ele revenind fiscoi¹⁴. Noutatea politicii lui nu a constatat în faptul că a făcut inventarul și revizia domeniilor fiscale (era un gest firesc al fiecărui principe la urcarea pe tron), ci în aceea că a încercat să le recompună la dimensiunea lor maximă prin recurgerea la variate mijloace, ce au încălcat adesea limitele legii. Astfel,

a dispus cercetarea temeiniciei actelor tuturor proprietarilor de pământuri, a revocat stăpânirile care au depășit termenul înscris în acte, nu s-a dat în lături de a apela la mijloace violente pentru despuieră celor vizați, astfel încât arestările, procesele sau confiscarea bunurilor adversarilor politici au fost instrumente prin care a sporit nu numai domeniile fiscale, ci și pe cele ale familiei principiare¹⁵. Nu este de mirare că el a lăsat moștenire fiului său, viitorul principe Gheorghe Rákóczi II, un domeniu uriaș, ce acoperea 15–20% din suprafața întregii țări¹⁶, căci, „excepțional acaparator, a fost și excepțional econom. Moșiile strânse și le-a organizat, și le-a fructificat, exploatat cu o voință neîndurătoare și cu o avariție proverbială”¹⁷. În contrapondere, Stările au încercat să protejeze, atât cât a fost posibil, înstrăinarea domeniilor nobiliare pe seama fiscoi, printre prevederile impuse bunăoară în *Approbatæ Constitutiones* în 1653 figurând și condițiile în care o moșie putea ajunge în proprietatea fiscoi, respectiv pentru infidelitate, contract sau *defectum seminis*, pentru ca în cadrul Dietei din toamna anului 1657 să se stipuleze condiții restrictive cu privire la posesiunile care urmau să fie incluse în cadrul domeniului fiscal din cauza trădării sau a lipsei de moștenitori legali, cele prescrise pe seama fiscoi urmând să fie dăruite *bene merita*, altfel ele urmând să rămână moștenitorilor legali acolo unde existau¹⁸.

În ceea ce privește fiscalitatea țării, ea a fost una din atribuțiile ce au revenit Cancelariei principiare, alături de administrare, chestiuni conflictuale, problemele juridice și îndeplinirea ambasadelor. Principala instituție financiară și fiscală a Transilvaniei a fost Vistieria țării sau Tezaurariatul, în fruntea căreia s-a aflat marele vistier sau tezaurarul (*thesaurarius, aerarium publicum, fiscus, tárház*), cel care supraveghea activitatea funcționarilor numiți în fruntea diferitelor cetăți și domenii¹⁹. În decursul timpului s-a putut constata faptul că această funcție nu a fost ocupată permanent, existând însă și perioade când au funcționat doi tezaurari. De asemenea, se pare că nu a fost o funcție de lungă durată, existând doar câteva excepții, dintre care notabilă este cea a viitorului principe Ioan Kemény, care a fost tezarar între anii 1637–1644, perioadă de timp în care se încadrează controversele fiscale pe care intenționăm să le punem în

¹¹ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, ed. Szilagy Sándor, VII, Budapest, (1881), doc. XXX, 277–289 (în continuare MCRT); vezi și Ioan Drăgan, Privire generală asupra nobilimii românești din Transilvania în secolele XVI–XVIII. *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan* (coord. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf), Cluj-Napoca, (2011), 277.

¹² Cristina Feneșan, Transilvania și războiul de 30 de ani. *AIIC*, XXVI, 1983–1984, 133–134; Ioan Hudiță, *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683)*, Paris, (1927), 28–33.

¹³ *History of Transylvania* (ed. László Makkai, Zoltán Szász), II, Columbia University Press, New York, (2002), 116–117.

¹⁴ MCRT, IX, art. VII, 265.

¹⁵ *Istoria României. Transilvania* (coord. Anton Drăgoescu), I, Cluj-Napoca, (1997), 185.

¹⁶ F. Ardelean, *op. cit.*, 107.

¹⁷ D. Prodan, *op. cit.*, 8.

¹⁸ MCRT, XI, condiția 20, 325; I. Costea, *op. cit.*, 57.

¹⁹ Trochány Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapest, (1980), 230–232.

discuție. Corespondența tezaurului ca și a instituției sale s-a făcut prin intermediul Cancelariei princiare, cu ajutorul unor anumiți slujbași specializați, atenția tezaurului fiind captată de administrarea bunurilor vistieriei, respectiv a bunurilor intrate în posesia fiscului prin desherență²⁰. Alături de tezaur, un rol important revenea provizorilor (administratori ai diferitelor domenii fiscale și particulare), preceptorilor generali (care țineau evidența corectă a veniturilor), arendașului dijmelor, în timp ce efectuarea anchetelor în probleme legate de divergențele ivite între proprietatea fiscului și cea particulară cădea în sarcina directorului bunurilor fiscale (*director causarum fiscalium*).

În al doilea rând, pe un alt palier al discuției, Banatul avea să cunoască și el impactul acestor transformări, începute prin conflictul pentru moștenirea tronului dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya, care a determinat o serie de polarizări și în rândul elitei sale românești, și desăvârșite prin transformarea Banatului de câmpie în vilaiet otoman (1552), în paralel cu apariția banatului de Caransebeș și Lugoj ca unitate politico-administrativă și militară distinctă în cadrul principatului autonom al Transilvaniei aflat sub suzeranitate otomană. Faptul că orașele Caransebeș și Lugoj s-au supus de bunăvoie otomanilor, acceptând plata unui tribut, a făcut ca ele să nu fie înglobate în noul eyalet otoman, ci au fost transformate într-o zonă de condominium între principatul ardelean și beilerbeicul Timișoarei²¹. Interesează în mod direct faptul că, încă din primii ani ai existenței acestei noi formule politico-administrative (cunoscută însă în limbajul documentelor mai degrabă ca și comitatul Severin, districtul Caransebeș) Lugojul și Caransebeșul au făcut parte din componența domeniului fiscal princiar, după cum am văzut în rândurile anterioare, manifestându-se însă o serie de controverse vizavi de numărul posesiunilor cuprinse în aceste domenii, fapt relevat de-abia cu ocazia Dietei din 24 octombrie 1650, când sunt enumerate nu mai puțin de 26 de asemenea moșii fiscale²². Începutul de secol XVII nu avea să fie liniștit pentru această zonă, căci între

anii 1608–1617 sunt semnalate retrageri masive ale populației către ținuturile controlate de otomani, principalele cauze care au determinat asemenea distorsiuni economico-sociale și politice fiind, pe de-o parte, conflictele sângeroase între aspiranții la tronul Principatului, pe de-altă parte epidemiile care „se încuibaseră aici”²³. Un mare număr de moșii au fost părăsite și au ajuns pârloagă, fiind ocupate de persoane străine, astfel încât la întoarcerea proprietarilor de drept s-au declanșat numeroase tulburări, certuri și procese de proprietate, pentru a căror reglementare s-au comis adeseori abateri de la procedura obișnuită²⁴. Nu se poate ca aceste fenomene să nu fi afectat și fiscalitatea zonei, capacitatea de plată a dărilor, ceea ce a prejudiciat cu siguranță vistieria țării. Apoi, începutul domniei lui Gabriel Bethlen (1613–1629) nu este nici el lipsit de tensiuni, provocate în zona Banatului de revolta căpitanului cetății Lipova, nobilul Ștefan Vaida de Caransebeș, care se opune politicii princiare, refuzând cedarea cetății în mâinile otomanilor, acțiune în care încearcă să îi atragă și pe comandanții garnizoanelor învecinate, cărora le sugerează să nu mai primească trupe princiare între zidurile lor²⁵. Că a fost o simplă opoziție militară sau o adevărată revoltă anti-princiară, instrumentată cu știința habsburgilor și a partizanilor lor ungaro-transilvăneni, mișcarea pare că a mobilizat nu numai voința cetățenilor și a militarilor Lipovei, organizați într-un fel de „republică militară”, ci și un număr de nobili caransebeșeni, două nume fiind cunoscute, cel al lui Francisc Groza (din familia Mătniceanu) și al lui Ioan Fiat, ambii fiind convocați în fața scaunului de judecată princiar la Alba Iulia, sub acuzațiile de neascultare și „neasemuite acțiuni”²⁶. Toate aceste vicisitudini, la care s-a adăugat și permanenta presiune otomană, au determinat principii și dieta să ia măsuri excepționale pentru consolidarea apărării banatului de Caransebeș și Lugoj; astfel, în dietele din 1611 și 1632 s-a stabilit scutirea bănățenilor de a participa la mobilizările de război, în 1643 s-a dispus ca dregătorii și nobilii din comitatul Severin să nu mai fie înscrși în lustrile militare, pentru ca în 1654, printr-o măsură fără precedent, să fie eliberați iobagii din districtul Lugoj în schimbul serviciului militar, toate aceste măsuri fiind condiționate de buna apărare a

²⁰ *Istoria României. Transilvania*, 715.

²¹ Costin Feneșan, Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688). *RI*, Serie nouă, VII, (1996), 1–2, 74; Dragoș-Lucian Țigău, Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (I). *SMIM*, XVI, (1998), 227.

²² Acestea au fost: Lugoj, Caransebeș, Săhla, Biniș, Valea Lungă, prediul *Serge*, *O Lugas*, Satumic, Honorici, Oloșag, Visag, Sacoșul Mare, Szentség, Hodoș, Herendești, Dragomirești, *Dombrovicza*, Coștei, Jabăr, Belinț, Ohaba Mare, Ficătar, Buziaș, Silaghiu, Vermeș și *Kárány*. *Apud* Feneșan, *Diplome*, 16, nota 27. Vezi și Pesty, *Krassó*, IV, 346–347.

²³ Pesty Frigyes, *A Szörényi bánóság és Szörény vármegye története*, I, Budapesta, (1877), 93 (în continuare Pesty, *A Szörényi bánóság*).

²⁴ Patriciu Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, II, Caransebeș, (1900), 132–133

²⁵ Costin Feneșan, Ștefan Vaida, un adversar caransebeșan al principelui Gabriel Bethlen (1614), *StComC*, II, 1977, 411–416.

²⁶ *Ibidem*, 415.

ținutului de baștină²⁷. De-abia din timpul guvernării lui Gheorghe Rákóczi I situația se stabilizează în zonă, așezările părăsite sunt repopulate, iar ordinea întemeiată pe lege își reintră în drepturi²⁸.

Noul context politico-militar și confesional a determinat nobilimea română bănățeană să se adapteze tuturor acestor transformări și să se încadreze noului peisaj politic, ce va nuanța fără îndoială profilul lor social-juridic. La fel ca și la nivelul întregului principat, relația nobil-principe a fost una individuală, care s-a dezvoltat într-un dublu sens. Pe de-o parte, a fost o relație bazată pe loialitate și credință, afirmată prin intermediul familiarității, al serviciilor și al slujbelor îndeplinite pe timp de pace sau război, ce a implicat pentru nobilime beneficii economice, sociale și politice. Pe de-altă parte, la polul opus, sunt semnalate și situații de criză în aceste relații princiar-nobiliare, generate fie de abuzurile principelui, fie de ambițiile nobiliare, clasate ca acte de trădare și pedepsite în consecință²⁹. Evoluția anterioară a elitei românești bănățene în perioada regalității din secolele XIV-XV a conturat la nivelul Banatului montan două tipologii nobiliare, identificate la începutul secolului al XVI-lea în planul analizei istoriografice: o „veche” nobilime patrimonială, acei *possessionati*³⁰, cu statut social-juridic bine definit și cu stăpâniri recunoscute și consolidate începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea și de-a lungul secolului următor (Mâtnic de Ohaba Mâtnic, Măciș de Tincova, Deș de Timișel, Fiat de Armeniș, Gârliște de Rudăria), caracterizate în literatura istoriografică și ca o nobilime „a meritului”, ce și-a obținut statutul privilegiat prin credincioasele servicii aduse regalității; și o „nouă” nobilime de funcție, afirmată grație demnităților ocupate în plan local în conformitate cu politica lui Matia Corvin și a celor doi Iagelloni de încurajare a implicării elementelor locale în structurile administrative și militare ale ținutului de baștină, mici familii nobile (Marga, Lazăr de Almăj, Plugovița, Bucosnița, Floca de Negotești, Pobora) care au deținut o bază materială mult mai redusă decât cea a celor mai importante familii nobile bănățene³¹. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea se impune în ținutul banatului de

Caransebeș și Lugoj o nouă categorie nobiliară, cea a armaliștilor, posesori în cel mai bun caz al unei sesii, părți de sesie sau casă cu gospodăria aferentă. Această mică nobilime de blazon a rezultat în urma politicii princiare de acordare a diplomelor de înnobilare și blazon în primul rând localnicilor care s-au distins mai ales pentru meritele militare și, într-o măsură mai redusă, pentru cele civile, lor adăugându-li-se și oșteni fugiți din Banatul aflat sub stăpânire otomană, iobagi eliberați anterior de stăpânii lor de pământ sau chiar elemente venite în Banatul montan din alte comitate sau scaune ale Transilvaniei³². Crizele politico-militare de la sfârșitul secolului al XVI-lea, precum și conflictul cu Habsburgii integrat Războiului de 30 de ani au constituit bune prilejuri pentru noile înnobilări. Nevoia de soldați s-a ilustrat prin acordarea de diplome privilegiate mai ales categoriilor care prestau servicii militare. În același timp, momentele de criză internă și competiția pentru tronul princiar au atras acordarea de noi diplome de înnobilare pentru consolidarea unui sau altuia dintre pretendenți, fapt care a generat în timp o adevărată hemoragie a titlurilor nobiliare, împotriva căreia dieta Transilvaniei a adoptat o serie de măsuri coercitive, ajungându-se inclusiv la revizuirea unor titluri prin efortul puterii centrale pe domeniile princiare³³. În banatul de Caransebeș și Lugoj fără îndoială că cea mai prolifică perioadă a fost cea a principilor din familia Rákóczi, din vremea lor fiindu-ne cunoscute, până acum, nu mai puțin de 38 de diplome de înnobilare (14 în timpul lui Gheorghe Rákóczi I și 24 în vremea fiului său, Gheorghe Rákóczi II)³⁴. De altfel, fenomenul este specific întregului principat, impresionantele cifre ale înnobilărilor din acești ani fiind în directă legătură atât cu evenimentele politice (instaurarea domniei lui Gheorghe Rákóczi I, participarea la Războiul de 30 de ani, pregătirea pentru invadarea Poloniei de către Gheorghe Rákóczi II sau permanentele atacuri otomane ce au generat multe acte de eroism din partea românilor), cât și cu presiunea Reformei asupra acestora din urmă, sugestivă în acest sens fiind statistica înnobilărilor destinate mediului ecleziastic, cât și ierarhiei românești laice³⁵. Extrem de importantă pentru argumentația noastră este însă precizarea că întreaga politică de înnobilare practică de principii Rákóczi a urmărit

²⁷ Apud I. Drăgan, *op. cit.*, 289.

²⁸ P. Drăgălina, *op. cit.*, 135–136.

²⁹ I. Costea, *op. cit.*, p. 59.

³⁰ *Istoria Transilvaniei*, II, *De la 1541 până la 1711*, coord. Ioan Aurel Pop, Thomas Năgler, András Magyari, Cluj-Napoca, (2005), 209.

³¹ Ligia Boldea, Aspects du „cursus honorum” dans le Banat a l’époque du roi Matthias Corvin: noblesse patrimoniale et noblesse de fonction. *Banatica*, 20/II, (2010), 82–83.

³² Feneșan, *Diplome*, 15–16.

³³ Apud I. Costea, *op. cit.*, 168.

³⁴ Feneșan, *Diplome*, 17.

³⁵ Ana Dumitran, Botond Gúdor, Înnoobilarea românilor în epoca principatului autonom al Transilvaniei și semnificațiile sale religioase. *MedTrans*, III, (1999), 1–2, 31.

să nu prejudicieze, ba chiar să sporească, veniturile obținute de pe urma moșiilor fiscale din banatul de Caransebeș și Lugoj, multe dintre diplomele de înnobilare formulând condiționări precise care vizau apărarea veniturilor fiscoi sau a privilegiilor comunităților urbane locale, precum și autoritatea banului de Caransebeș și Lugoj³⁶.

Procesele celor două cunoscute familii nobile bănățene, asupra cărora ne vom concentra în paginile următoare, au fost precedate la sfârșitul secolului al XVI-lea de un caz similar sub multe aspecte, ceea ce dovedește încă o dată, dacă mai era nevoie, tendințele permanente ale puterii centrale de a profita de orice breșă ivită în sistemul patrimonial succesoral, de orice incertitudine legată de dreptul de moștenire al rudelor colaterale sau de dreptul de *protimisis* al condizionalilor nobilului decedat. Este adevărat că în chestiunea ivită în cursul anului 1586 nu beneficiem de completa bază documentară a speței, păstrându-se un singur document ce conține dispoziția princiară de ieșire la fața locului precum și raportul persoanelor desemnate de principe și de capitlu care au efectuat constatările și au luat la cunoștință de împotririle ivite. Nu putem ști dacă s-a ajuns în fața scaunului de judecată princiar, nici dacă opreliștile formulate de o serie de familii (rude sau condizionali) au oprit includerea posesiunilor disputate în domeniul fiscal princiar. Considerăm însă că avem de-a face cu un argument în plus care să ne susțină aserțiunile noastre ulterioare. Printre familiile implicate se regăsesc nume cunoscute în peisajul elitelor românești bănățene din veacurile XVI-XVII (Peica, Vaida, Pobora, Modlina); cât despre fiscul princiar, acesta a fost reprezentat de bărbatul ales Grigore Somliay de *Zenth Egied*, director fiscal, avocat al pricinilor vistieriei (*Directoris causarum nostrarum ac fiscalis nostri*), pomenit mulți ani la rând (între 1578 și 1592) în această funcție în cadrul Tablei princiare, pentru ca în 1594 să fie atestat în calitate de președinte al Tablei și al Adunării Naționale, fără a exista însă certitudinea că el ar fi făcut parte din Consiliul princiar, la fel ca și majoritatea celorlalți președinți. Oricum, mărturiile de epocă îl desemnează drept unul din personajele cheie ale vremurilor sale³⁷.

Demersul juridic din cursul anului 1586 a fost determinat de decesul fără urmași pe linie

masculină a nobilului Francisc Modlina din Lugoj, survenit după câte putem aprecia cândva între anii 1581 și 1586. Ultima atestare documentară a unei acțiuni întreprinse de acest nobil datează din 7 decembrie 1581 când, din anumite nevoi personale, se pare că a împrumutat de la Martin Luca și de la Magdalena, văduva lui Ioan Luca din Lugoj suma de 130 florini ungurești, necesară lui și urmașilor săi, în schimbul căreia se pare că le-a zălogit părți din posesiunile *Hegieres* și *Gidest*, cu posibilitatea de a restitui acest împrumut în fiecare an în preajma Crăciunului³⁸. Date fiind informațiile ulterioare, se pare că Francisc Modlina nu a mai avut prilejul să returneze acest împrumut datorită decesului său, de unde implicarea lui Martin Luca în cauza ivită în anul 1586.

Mai precis, în ziua de 3 iunie a anului 1586³⁹ arhivarii actelor depuse și păstrate în sacristia sau locul de păstrare al Capitlului bisericii din Alba Transilvaniei și executorii oricăror hotărâri judecătorești și porunci legiuite iau act de solicitarea principelui Sigismund Báthory de a da curs procedurii de transferare către domeniul fiscal a dreptului de proprietate asupra unor stăpâniri nobiliare din zona Lugojuului, rămase prezumtiv fără stăpânitor în urma fenomenului de *defectum seminis* manifestat în familia lui Francisc Modlina. Situația i-a fost raportată principelui de către Grigore Somliay de *Zenth Egied*, în acel moment avocat al pricinilor vistieriei sale, care revendică pe seama fiscoi o serie de proprietăți din *oppidum*-ul Lugoj (inclusiv curtea nobiliară a defunctului) și posesiunile *Cheba*, *Hegyeres*, *Gydesteleke*, Găvoșdia (*Gawasdia*), *Zakony*, Mâtnic (*Mothnok*), Morenț (*Morencz*), Ohaba (*Ohaba*), Cernota (*Chernota*), *Belie* și *Zgribest* din districtul Caransebeș, comitatul Severin, potrivit vechii legislații (*iuxta antiquam Regni consuetudinem deuoluta et redacta perhiberentur*). În linii mari, acest ansamblu patrimonial poate fi localizat astăzi în nordul județului Caraș-Severin, între orașele Caransebeș și Lugoj, concentrat în cea mai mare parte în lunca Timișului, fiind prins între dealurile Secaș-Zăguzeni înspre vest și rama Munților Poiana Ruscăi înspre est, în imediata vecinătate a domeniului mult mai cunoscutei familii Mâtnic de Ohaba-Mâtnic, alături de care se pare că a avut stăpâniri în indiviziune la Ohaba, Cernota, Morenț, Sacu sau Mâtnic. Potrivit legii și datinei au fost desemnați mai mulți nobili din Caransebeș și Lugoj pentru a merge la fața locului cu scopul de a-i consulta pe vecinii și comitanții care urmează să fie convocați pentru a se vedea dacă

³⁶ Feneșan, *Diplome*, 20–21. Autorul folosește ca exemplu în acest sens diploma de înnobilare și blazon acordată în 1647 lugojenilor Martin și Ioan Pascotă, cărora le cere ca la beneficiul prerogativelor lor nobiliare să aibă încuviințarea banului, „fără ca veniturile fiscoi nostru să se piardă și să scadă”. Vezi doc. 29.

³⁷ Trochány Zs., *op. cit.*, 356, 364, 376.

³⁸ Pesty, *Krassó*, IV, 105.

³⁹ *Ibidem*, 118.

există vreo împotrivire, caz în care opoziții urmau să se prezinte în fața principelui în termen de un an de la publicarea dreptului de stăpânire pe seama fiseului. Ca urmare, Capitlul i-a împuternicit pe Ladislau Lățug din Caransebeș, în calitate de om al principelui și pe Petru Lippay de Cluj (*Coloswar*) din partea capitlului care, după ce au fost la fața locului, s-au întors pentru a raporta că s-au prezentat în casa răposatului Francisc Modlina o serie de vecini și comitanii – bărbatul ales Ioan *Dessi* de Timișel, Martin Luca și Gheorghe Sebesi de Lugoj, onorabilul Adam *Zabo* (prim-jude), Mihail Vaida (orășean), Nicolae Literatul și notarul Matei pentru a asista la trecerea dreptului de proprietate asupra averii lui Francisc Modlina pe seama fiseului. O primă opreliște a fost formulată vizavi de casa și curtea nobiliară din Lugoj a răposatului nobil, precum și de restul stăpânirilor sale, cei care s-au împotrivit fiind, după câte se poate aprecia, rude colaterale sau prin alianță ale acestuia: nobilul Ladislau Peica s-a împotrivit în numele lui Ioan Peica, fiul lui Petru Peica și al răposatei doamne Caterina Oztrovy, probabil în baza faptului că aceasta din urmă a fost căsătorită la un moment dat cu Francisc Modlina⁴⁰, un temei cam subțire, în opinia noastră, dat fiind faptul că cei doi nu pare să fi avut copii. Alături de Ladislau Peica a ridicat opreliște în aceeași chestiune și Elisabeta Thivadar în numele fiului ei, Melchior Modlina, rezultat dintr-o primă căsătorie cu nobilul Nicolae Modlina, probabil o rudă apropiată a răposatului Francisc Modlina. Apoi, Wolfgang Lippay, familiarul lui Bonifaciu Vaida de Caransebeș s-a opus pentru părțile din posesiunea Găvoșdia, ce aparținuseră răposatei Dorotea Banffy Losoncz. În continuare, Veronica Maciova, văduva lui Nicolae Pobora de Zăvoi, în numele ei și al copiilor Ladislau, Petru și Elena, s-a opus pentru alte părți din posesiunea Găvoșdia. În sfârșit, Martin Luca din Lugoj a ridicat opreliște pentru întreaga posesiune *Hegyeres* și pentru prediul *Gedeteleke* aflat între hotarele *oppidum*-ului Lugoj, luate ca zălog de la Francisc Modlina în schimbul sumei de 130 florini ungurești cu care l-au împrumutat în anul 1581. În urma tuturor acestor împotriviri s-a decis ca Ladislau Peica (reprezentându-l și pe Ioan Peica), Elisabeta Tivadar (în numele ei și al fiului ei, Melchior Modlina), Bonifaciu Vaida, reprezentat de familiarul său Wolfgang Lippay, Veronica Maciova (în numele ei și al copiilor ei) și Martin Luca să se prezinte în fața principelui în termen de

un an de la publicarea proprietăților lui Francisc Modlina pe seama fiseului pentru a-și susține cauza în fața curții princiare. Din păcate, nu beneficiem de restul documentației care să ne indice deznoământul speței prezentate, dacă rudele colaterale și condvizionalii nobilului decedat și-au putut proteja bunurile pentru a nu le fi înstrăinate către domeniul fiscal princiar.

Cele două cazuri de secol XVII asupra cărora ne-am focalizat demersul nostru sunt mult mai relevante; fiind legate de părți din averile Măcișanilor și Mătnicenilor, două familii rezonante ale Banatului montan medieval, problemele acestora cu fiseul princiar sunt foarte bine reliefate de informația documentară păstrată. Un personaj este însă comun ambelor cazuri, derulate la o distanță de câțiva ani unul de celălalt – cazul Măcișan între anii 1638–1640, cazul Mătniceanu între 1642–1646 – este vorba de Ștefan Virginas de Oradea (*Varad*), avocat al pricinilor visteriei din părțile Transilvaniei și Ungariei, cel care a instrumentat ambele încercări de preluare de către domeniul fiscal a moștenirilor celor două familii. Fără a avea, după câte se pare, origini nobiliare, îl regăsim încă din deceniul al treilea în calitate de jurat și notar al scaunului de judecată al Cancelariei princiare, apoi ca diacon al Cancelariei mici, pentru ca din anul 1646 să activeze în cadrul Tezaurariatului, între 1646 și 1653 deținând funcția de director fiscal, pentru ca în perioada 1667–1669 să figureze ca asesor al Tablei princiare⁴¹. Având în vedere faptul că în perioada secolelor XVI–XVII aceste din urmă două funcții au fost deținute cu preponderență de membri ai marii nobilimi, mai puțin ai nobilimii mici sau comitatense, se creionează imaginea unui funcționar de carieră care s-a ridicat tot mai sus pe scara ierarhică datorită seriozității cu care a abordat însărcinările funcției deținute.

Detalii despre activitatea sa legată de problematicile ivite în banatul de Caransebeș și Lugoj sunt extrem de puține. Știm bunăoară că în 14 aprilie 1627⁴² el a făcut parte, în calitate de notar al Curiei princiare, din scaunul de judecată al principelui în fața căruia s-a prezentat Sigismund Jójica de Brănișca (fiul celebrului Ștefan Jójica, cubicular al principelui), membru al unei alte familii de referință a banatului de Caransebeș și Lugoj din secolul al XVII-lea, pentru a obține scrisoarea princiară de întărire în drepturile sale asupra castrelui Jdioara, cu pertinențele și posesiunile sale, împreună cu întreg *oppidum*-ul Bujor din comitatul Hunedoara. Toate aceste posesiuni, care au

⁴⁰ Dragoș-Lucian Țigău, Familia nobililor Peica de Caransebeș în secolele XVI–XVII. *Banatica*, 17, (2005), 328 și 338.

⁴¹ Trochány Zs., *op. cit.*, 361.

⁴² Pesty, *Krassó*, IV, 284.

intrat în patrimoniul familial la sfârșitul secolului al XVI-lea (în 1590) au fost zălogite la începutul secolului următor (1607) de către tatăl său vitreg, Sigismund de Sarmasaghi (căsătorit cu mama sa, Barbara *Fwzi*) lui Paul Keresztesi de *Nagy Megier* pe timp de 12 ani pentru 1000 de florini. În mod curios, atunci când termenul zălogirii s-a scurs, Sigismund de Sarmasaghi și soția sa au refuzat să returneze suma împrumutată, astfel că parte importantă a averii familiale risca să rămână în afara controlului fiilor lui Ștefan Jojica. Este momentul în care Sigismund Jojica, în numele său și al fraților săi, achită suma respectivă și recapătă castrul Jdioara și *oppidum*-ul Bujor, ca urmare a ordinului direct al principelui către Paul Keresztesi⁴³.

Revenind la procesele celor două familii nobile, acțiunea judiciară îndreptată împotriva patrimoniului familiei Măciș de Tincova a debutat în iunie 1638, când Ștefan Virginas de Oradea, în calitate de avocat al pricinilor vistieriei princiare, încearcă să publice pe seama fîscului dreptul de stăpânire asupra bunurilor răposatului nobil Gașpar Duma, mort fără urmași, printre care s-a numărat și o parte din posesiunea Tincova (așezare de baștină a familiei Măciș, ce a dat și patronimicul familiei, atestată pentru întâia oară documentar în anul 1411)⁴⁴. S-au împotrivit în acel moment Nicolae și Francisc de Măciș, în nume propriu, și Francisc Jojica în numele orfanilor Ioan și Ștefan, fiii lui Nicolae Jojica (frate al mult mai cunoscutului secretar al Cancelariei princiare și cubicular Ștefan Jojica). Se pare că a existat o legătură de interese funciare destul de strânsă între familiile Jojica, Măciș și Duma, relevantă, de exemplu, în 1590 când, pe fondul unei generoase donații efectuate de principele Sigismund Báthory către Ștefan Jojica (a fost vorba de cetatea Jdioara și de toate pertinențele sale) s-a realizat un schimb de posesiuni: familiile Măciș și Duma de Tincova au renunțat în favoarea familiei Jojica la dreptul asupra unei posesiuni mai vechi a Măcișenilor (*Sidimirfalva*), în schimbul dreptului de a-și paște porcii în ghindăriile de pe teritoriul castrului Jdioara, aflat în imediata vecinătate a așezării Tincova⁴⁵.

Extrem de relevante pentru imaginea socială a epocii, dar și pentru explicarea cauzei de față, sunt

legăturile patrimoniale și matrimoniale existente în acel moment la nivelul acestor două familii, între protagoniștii acțiunii judecătorești demarate în 1638. Astfel, Gașpar Duma (fiu al lui Ioan Duma) a făcut parte din familia Duma de Tincova, documente de secol XVI revelând o legătură strânsă cu Măcișenii de Tincova, fiind fie o ramură colaterală a acestei din urmă familii, fie condvizional⁴⁶. Bine situat în cadrul comunității nobiliare a Caransebeșului din prima jumătate a secolului al XVII-lea, unde deținea o casă și curte nobiliară, Gașpar Duma apare în documente în repetate rânduri între anii 1617–1632⁴⁷ în calitate de jude nobiliar de Caransebeș. A fost căsătorit cu Adviga Török, cu care însă nu a avut urmași, ceea ce a dus la complicatele probleme de moștenire ivite după moartea sa, care bănuim că s-a produs cândva între anii 1632–1634. Interesant este și profilul soției sale, Adviga Török, implicată direct în procesul de recuperare a moștenirii defunctului său soț. Fiică a lui Iacob Török, ea a fost în același timp descendentă a familiei Găman-Bizerea prin bunica sa paternă, Cristina de Bizerea⁴⁸, contractând în timp două mariaje extrem de avantajoase, care o introduc în schema patrimonială a familiei Măciș de Tincova. Primul ei soț a fost alesul Petru Măciș de Tincova, personaj influent în zonă la sfârșitul secolului al XVI-lea, despre care informația documentară mărturisește că a adus însemnate servicii principelui Sigismund Báthory, și cu care a avut doi fii, pe Francisc și Nicolae Măciș. Fapt semnificativ pentru rolul pe care femeile nobile ajung să îl joace în raporturile de proprietate funciară odată cu secolul al XVI-lea, în 19 aprilie 1597⁴⁹ ea va fi beneficiara unei noi donații venite din

⁴⁶ Într-un document din 1 mai 1590 cele două familii, Măciș și Duma, prin reprezentanții lor, Ioan Duma, tatăl lui Gașpar, și Petru Măciș, tatăl lui Nicolae Măciș, în numele lor și al rudelor lor, ajung la o înțelegere privind dreptul de moștenire al fiecărei familii asupra părților lor din stăpânirile Tincova, Ruginos, Zăguzeni, *Perlo* și *Dobregoste* din comitatul Severin, districtul Caransebeș, o dovadă contundentă a faptului că cele două familii aveau fiecare părțile lor de stăpânire în câteva din cele mai importante așezări atestate încă din secolul al XV-lea ca făcând parte din patrimoniul funciar al familiei Măciș de Tincova. Vezi Pesty, *Krassó*, IV, 148.

⁴⁷ Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, (1981), 146, 150, 154 (în continuare Feneșan, *Documente medievale*); Pesty, *Krassó*, IV, 270, 280, 292; D. L. Țigău, Aspecte din activitatea prim-juzilor orașului Caransebeș în secolele XV–XVII. *Studii bănățene*, Timișoara, (2007), 114.

⁴⁸ Feneșan, *Documente medievale*, 91; D. L. Țigău, Familia Bizere-Găman în secolele XV–XVII. *Banatica*, 15/II, (2000), 47.

⁴⁹ Feneșan, *Documente medievale*, 91.

⁴³ Ligia Boldea, Asupra avatarurilor unei cetăți medievale: Jdioara anilor 1548–1658. *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, XIV/II, (2006), 58; D. L. Țigău, Familia nobililor Josika (Iojică) în secolele XVI–XVII. *Banatica*, 18, (2008), 274.

⁴⁴ Pesty, *Krassó*, III, 273. Localitatea a fost identificată cu actuala așezare Tincova, situată pe malul nordic al Timișului, sub poalele munților Poiana Ruscăi (vezi Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, (1998), 384).

⁴⁵ Pesty, *Krassó*, IV, 142; L. Boldea, *op. cit.*, 53.

partea principelui Sigismund Báthory prin care îi este recunoscut, ei și urmașilor săi, dreptul de stăpânire asupra părților care i se cuveneau din posesiunile Obreja, Calova, Vîrciorova și Glimboca și din prediul *Ples* situate în districtul Caransebeș, comitatul Severin, moșii care încă din secolul al XV-lea au fost cuprinse în marele domeniu funciar al familiei Bizerea de Caransebeș⁵⁰. Rămasă văduvă probabil în primii ani ai secolului al XVII-lea se recăsătorește cu Gașpar Duma de Tincova, rudă colaterală sau condivizional al Măcicășenilor, cu care însă nu va avea copii. În schimb, nu va ezita să își apere, pentru ea și fiii din prima căsătorie, dreptul de moștenire asupra bunurilor celui de-al doilea soț, ajungându-se astfel la conflictul cu fiscul princiar din anii 1638–1640. În sfârșit, unul din personajele principale ale acestui proces a fost bărbatul ales Nicolae Măcicaș de Tincova, fiul lui Petru Măcicaș și al Advigăi Török (fiu vitreg al lui Gașpar Duma), născut după câte se pare în anul 1604, căci un document din 1635 (în care apare în calitate de martor) îl pomeneste ca având 31 de ani⁵¹, deci aflat la deplina maturitate atunci când hotărăște să își apere interesele familiale în fața fiscului. Prin căsătoria cu Sara Găman, cu care a avut doi fii, Ioan și Petru, și-a consolidat legăturile sale cu familia maternă a nobililor Găman-Bizerea. Influența sa în acei ani este confirmată de faptul că în 1648 este amintit în calitate de castelan al Caransebeșului, pentru ca în perioada 1650–1653 să dețină importanta demnitate de viceban de Severin⁵². Moare în cursul anului 1671⁵³, probabil că nu în Banatul natal căci, după 1658, familia Măcicaș, alături de majoritatea familiilor nobile române bănățene, s-a refugiat în Transilvania din fața ocupației otomane. Fiul său însă, Petru Măcicaș, s-a numărat printre reprezentanții intereselelor nobilimii române reîntoarsă în Banat în timpul primei ocupații Habsburgice (1688)⁵⁴, pentru ca un deceniu mai târziu, în 1698–1699, lui să i se încredințeze tradiționala funcție de vicecomite și apoi de comite de Severin⁵⁵.

Revenind la pricina din 1638, putem aprecia că aceasta are un preambul însemnat în anii

1635–1636: astfel, la o distanță de numai trei zile, asistăm la două momente semnificative legate de moștenirea lui Gașpar Duma; în fapt, a fost vorba de acțiuni concrete și precis direcționate de reglementare a succesiunii asupra averii sale, ce denotă faptul că urmașii săi au conștientizat precaritatea dreptului de moștenire în lipsa urmașilor direcți pe linie masculină. Astfel, în 22 mai 1635⁵⁶, arhivării actelor depuse și păstrate de Capitlul din Alba Transilvaniei dau de știre că s-au prezentat în fața lor nobila doamnă Adviga Török, văduva lui Gașpar Duma, și fiul acesteia, Nicolae Măcicaș, pentru a le aduce la cunoștință următoarele: nobila doamnă, îndemnată de dragostea sa maternă, dar și de incertitudinile vieții, îi lasă prin testament fiului ei toate părțile sale din posesiunile Tincova și Zăgăjeniu de Jos (stăpâniri patrimoniale ale Măcicășenilor), împreună cu toate bunurile mobile și imobile, aurul și argintul, odoarele, mobila și bunurile gospodărești cu condiția ca acesta să ia asupra sa toate sarcinile și pricinile fraților și ale surorilor sale, în timp ce mama sa urma să păstreze până la sfârșitul vieții uzufructul de pe urma acestor bunuri pentru a se putea întreține.

Trei zile mai târziu, în 25 mai⁵⁷, Andrei Tivadar și Grigore Bako, nobili din Caransebeș, dau de știre principelui că, urmând porunca sa, au asistat la mărturiile acelor martori care au fost prezenți la redactarea testamentului lui Gașpar Duma, martori convocați acum de către văduva acestuia în casa lui Gheorghe Buitul din Caransebeș. Aceștia au consimțat faptul că nobilul Gașpar Duma i-a chemat înainte de moarte pentru a-și expune în fața lor dorințele, cuprinse ulterior în testamentul său, și anume: deoarece toate bunurile și câștigurile le-a obținut împreună cu soția sa, Adviga Török, care l-a și îngrijit de una singură, îi lasă acesteia întreaga casă din Caransebeș, aflată în interiorul incintei fortificațiilor, grajdul aflat în afara incintei, precum și grădinile și via de pe dealul Cărbunari, cumpărate cu 64 de florini. Tot soției îi lasă o bucată de moșie cumpărată împreună în satul Tincova, care i-a fost conferită cu titlul de nouă danie de către principele Gabriel Bethlen. Soția sa consimte însă ca această moșie strămoșească a familiei Duma și iobagii prezenți aici să îi cedeze surorii mai mici (probabil a soțului ei) împreună cu o rochie de grenat și o plapumă atunci când aceasta se va mărita. Este posibil ca această din urmă achiziție să fi fost obținută prin intermediul unui nobil

⁵⁰ Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, (2002), 189.

⁵¹ Feneșan, *Documente medievale*, 166.

⁵² Pesty, *A Szörényi bántag*, I, 317.

⁵³ D. L. Țigău, Familia Bizere-Găman, 47.

⁵⁴ C. Feneșan, Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea. *Tibiscum*, VII, 1988, 192–196; Idem, Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699). *Banatica*, 14, (1996), 150–153.

⁵⁵ Pesty, *A Szörényi bántag*, I, 312–313.

⁵⁶ Pesty, *Krassó*, IV, 301; I. Costea, *op. cit.*, 97–98.

⁵⁷ Feneșan, *Documente medievale*, 163; Radu Ardelean, Oamenii din Banat și timpul (sec. XIV–XVII). *Banatica*, 18, (2008), 231.

din familia Fiat, un document ulterior, din 29 martie 1636⁵⁸ conținând informația potrivit căreia Sigismund Fiat aduce la cunoștința principelui că i-a făcut rost răposatului Gașpar Duma de o parte a satului Tincova, cu condiția ca după moartea sa ea să îi revină nobilului Fiat, însă acesta a constatat că văduva lui Gașpar Duma o are în folosință, iar Sigismund Fiat nu dorea să o ocupe fără a obține mai întâi acordul principelui. Nu putem afirma cu certitudine că a fost vorba despre aceeași parte de stăpânire; semnalăm faptul ca un detaliu ce poate completa o imagine cât mai coerentă asupra complexelor raporturi de stăpânire care s-au constituit între reprezentanții elitelor românești bănățene.

După câte se poate constata, s-a încercat imediat după moartea fără urmași direcți a lui Gașpar Duma să se reglementeze atât moștenirea sa, cât și cea a văduvei sale, care avea copii din căsătoria anterioară cu un nobil Măciș. În discuție a fost în primul rând dreptul de stăpânire asupra unor părți din satul Tincova, posesiune străveche a Măcișenilor, asupra cărora se constată că s-a focalizat și atenția fiseului princiar. Și astfel se ajunge la acțiunea din anii 1638–1640. Totul demarează cu solicitarea principelui Gheorghe Rákoczy I adresată scribilor, juraților și notarilor Curiei princiare, precum și vicecomitei și juzilor nobiliari și unor nobili ai comitatului Severin de a cerceta pricina care i-a fost adusă la cunoștință de către Ștefan Virginas de Oradea, care reclamă faptul că, cu ceva timp în urmă, bărbatul ales Gașpar Duma de Tincova a murit fără urmași, drept pentru care, potrivit obiceiului și legilor țării, bunurile sale și mai ales întreaga sa parte din posesiunea Tincova urma să treacă în stăpânirea fiseului. Principele a cerut, potrivit tradiției, să fie trimiși doi reprezentanți ai autorităților la fața locului pentru a-i convoca pe vecini și comitanii cu scopul de a vedea dacă nu există vreo împotrivire. Ca urmare, Blasiu Szent Georgy, scrib și notar al Curiei princiare, și Francisc Veres Literatul de Caransebeș s-au prezentat în 6 iunie la fața locului în satul Tincova, unde au fost prezenți o serie de nobili, nenobili și iobagi ai nobililor locali pentru a asista la publicarea dreptului de stăpânire pe seama fiseului. În atare împrejurare au ridicat opreliște frații Nicolae și Francisc Măciș de Caransebeș în nume propriu, precum și Francisc Jójica în numele orfanilor fratelui său, Nicolae Jójica. Decizia a fost aceea ca opoziții să își prezinte scrisorile doveditoare în fața principelui în termen de până la un an de la publicare dreptului de stăpânire pe seama fiseului.

⁵⁸ Pesty, *Krassó*, II, 246.

Un nou document datat în 6 decembrie 1640⁵⁹ cuprinde deznodământul în acest caz: conform dispozițiilor princiare cuprinse în actul din 6 iunie 1638, soluționarea cauzei s-a decis în fața scaunului de judecată al principelui, însă din varii motive termenul de un an a fost prelungit, obținându-se o serie de amânări. În cele din urmă cele două părți s-au întrunit, interesant fiind faptul că ambele au ales, se pare, să fie reprezentate de terțe persoane, Ștefan Virginas de către Blasiu Maxai de Nyaradtő, iar Nicolae de Măciș de către Francisc Gaal de Kenes. Expunerea cauzei a reluat tematica din 1638: moartea însoțită de *defectum seminis* a nobilului Gașpar Duma de Caransebeș și intenția fiseului de a prelua dreptul de stăpânire asupra bunurilor sale, obiectul disputei fiind, în principal, părțile din satul Tincova. Pentru că s-a înaintat o opreliște din partea familiei Măciș, aceasta, prin reprezentantul său, a fost solicitată să își susțină cauza în fața principelui. Moment în care părătul a argumentat cu faptul că această posesiune nu a aparținut niciodată lui Gașpar Duma, fiind parte a averii Măcișene (formula din document este extrem de sugestivă – *Bona Matskasiana*). În sprijinul aserțiunii sale părătul a adus mai multe acte: un transumpt al Capitlului din Arad asupra statutului posesiunii Tincova și, mai important, câteva acte emise de regele Matia Corvin din 1464 (an în care această posesiune apare pentru prima dată documentar ca făcând parte din patrimoniul familiei). Probele documentare au fost supuse cercetării și judecății și, dat fiind contundența lor, decizia definitivă a fost luată în favoarea familiei nobililor de Măciș, și anume: bunurile în litigiu nu au aparținut în fapt defunctului Gașpar Duma, ci au făcut parte din averea familiei Măciș – *sed eadem Bona Matskasiana fuisse*.

Cazul familiei Mătniceanu este mult mai complex, în măsura în care această familie foarte bine poziționată la nivelul elitei românești bănățene a fost extrem de numeroasă în toate cele trei secole de istorie atestată⁶⁰, fapt care i-a creat în decursul timpului nu puține probleme patrimoniale. Am putut constata că asupra ansamblului domenal al familiei s-a exercitat, încă de la început, stăpânirea comună a tuturor ramurilor familiale, deși odată cu secolul al XVI-lea se

⁵⁹ Pesty, *Krassó*, IV, 325.

⁶⁰ Vezi subcapitolul VI.7. *Evoluția familiei Mătnic de Ohaba Mătnic* din volumul L. Boldea, *Nobilimea românească*, 282–315; Eadem, O familie nobilă română a Banatului montan în epoca principatului: Mătniceni de Ohaba-Mătnic. *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan* (coord. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf), Cluj-Napoca, (2011), 235–269.

pare că a existat o delimitare mai clară a părților de stăpânire cuvenite grupurilor de interese din cadrul familiei, fără a avea cunoștință însă că s-ar fi produs o ieșire din indiviziune. Este dificil, dacă nu aproape imposibil de reconstituit cât a stăpânit fiecare ramură a familiei (Mâtnicenii, Fărcășeștii sau Groza-Țeicu), cu atât mai mult ce quantum din moștenire a revenit fiecărui membru al său. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea familia începe să fie afectată de fenomenul de *defectum seminis*, o serie de membri marcanți ai săi (Mihail Mâtniceanu – notar al Curții regale, Francisc Mâtniceanu – castelan de Caransebeș, Baltazar Zagyvai, Gheorghe Fărcaș și Francisc Groza) decedând fără urmași pe linie masculină, ceea ce a expus „averea Mâtniceanu” (un mod de referire simbolic la ansamblul patrimonial disputat acerb între diferitele grupuri de interese familiale la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea) exproprierii pe seama fiscolei princiar, atât de vigilent în această perioadă la orice fisură în lanțul succesoral, după cum am văzut anterior în cazul Măcicășenilor. Realitatea este că, în contextul decesului tuturor acestor nobili, s-au aplicat normele successorale fundamentale, prin care bunurile lor au trecut pe seama rudelor colaterale, stârbindu-se în câteva rânduri o competiție destul de încrâncenată între diferitele ramuri moștenitoare. Pentru a se evita asemenea disfuncții și pentru a direcționa în mod expres către o singură persoană anumite părți din „averea Mâtniceanu” s-au întocmit în unele cazuri și testamente în acest sens, de pildă, testamentul Elisabetei Simon, văduva lui Francisc Mâtniceanu din 6 iunie 1599 în favoare lui Lupu Mâtniceanu⁶¹ sau testamentul din 2 august 1602 al lui Gheorghe Fărcaș în favoarea lui Nicolae Zagyvai⁶².

Toate aceste demersuri legale nu au putut proteja până la capăt patrimoniul familial căci, la începutul deceniului al 5-lea al secolului al XVII-lea ultimii descendenți ai familiei se văd confrunțați cu pretențiile fiscolei de a trece importante părți din averea familială în cadrul domeniului fiscal princiar, pe temeiul desherenței, între anii 1641 și 1646 documentele semnalând o serie de demersuri ale ultimilor Mâtniceni, menite să păstreze vechile lor posesiuni în stăpânirea familiei. Principalul reprezentant al intereselor familiale a fost alesul Ioan Mâtniceanu, fiul lui Lupu Mâtniceanu și al Anei Simon, menționat documentar între anii 1624 și 1650. Căsătorit cu Cătălina Vaida, din cunoscuta familie a nobililor

Vaida de Caransebeș, se știe că a avut urmași, fără ca documentele să îi pomenească însă nominal. El se va confrunța în fața scaunului de judecată al Principatului cu același Ștefan Virginas de Oradea, avocat al pricinilor vistieriei, pe care l-am întâlnit și în cazul Măcicășenilor. O primă asemenea acțiune s-a derulat în 7 iunie 1641⁶³ când arhivarii Capitlului din Alba Iulia și executorii sentințelor princiare au dat de știre că s-a prezentat în fața lor alesul bărbat Ioan Mâtniceanu de Caransebeș pentru a protesta în mod solemn în privința înstrăinării părților din moșiile Sacu, *Morencz*, Mâtnic, Ohaba, Măru, *Belien* și Cernota, cunoscute în grai popular ca „părțile Zagyvai” (*vulgo Zagyway rezz nuncupatas*), ce au aparținut răposatului Nicolae Zagyvai. Aceiași arhivari menționează însă că singurul care avea drept asupra acestor moșii era principele, astfel încât dacă nobilul Mâtniceanu susține că familia lui le-ar fi stăpânit din vechime, să prezinte actele doveditoare pentru a putea ridica pretenții asupra lor. Adevărul este acela că „părțile Zagyvai” din averea Mâtniceanu au revenit în anul 1624⁶⁴ rudei sale apropiate și condvizional în același timp, Francisc Groza, în pofida protestului Anei Simon, în numele fiului său minor la acea vreme, Ioan Mâtniceanu. Cum Francisc Groza a murit și el fără urmași, iată-l pe Ioan Mâtniceanu, în deplintatea drepturilor sale, ridicând în anul 1641 opreliște în fața fiscolei pentru a revendica aceste bunuri pentru el însuși. La sfârșitul anului situația devine mai complexă, după data de 6 decembrie 1641⁶⁵ pricina ajungând în fața scaunului de judecată al principelui Gheorghe Rákóczi I. Dreptul de stăpânire asupra bunurilor patrimoniale ale Mâtnicenilor a fost acum disputat între ultimii descendenți ai principalelor ramuri ale familiei, respectiv Ioan Mâtniceanu, reprezentat de Samuel Gedöfalvi (în calitate de reclamant) și Mihail Țeicu, reprezentat de Grigore Radnoti din Cluj (în calitate de pârât), ambii având asupra lor suficiente porunci de împuternicire, al căror conținut urma să fie citat întocmai. În fapt, au fost prezentate acum în instanța supremă cele mai importante acte care au consemnat istoricul în timp al moștenirii familiale, respectiv documente din 8

⁶³ Pesty, *Krassó*, IV, 331; R. Ardelean, *op. cit.*, 234.

⁶⁴ Pesty, *Krassó*, IV, 280. Cunoaștem astăzi și valoarea acestor bunuri funciare căci, pentru nevoile sale și ale familiei sale, în 1639 Francisc Groza s-a văzut nevoit să zălogească nobilului Sigismund Fiat părțile sale de posesiune din Sacu, *Morencz*, *Belien*, Mâtnic, Ohaba, Cernota și Măru pe care le moștenise de la răposatul Nicolae Zagyvai, de fapt, o buna parte din averea Mâtnicenilor, suma împrumutată fiind apreciabilă, și anume 1000 de florini ungurești (vezi Pesty, *Krassó*, IV, 314).

⁶⁵ Feneșan, *Documente medievale*, 172.

⁶¹ Pesty, *Krassó*, IV, 224.

⁶² Feneșan, *Documente medievale*, 127.

iunie 1585⁶⁶, 9 iunie 1589⁶⁷, 16 martie 1591⁶⁸ și 2 august 1602⁶⁹. Din păcate pentru acuratețea analizei noastre, documentul nu s-a păstrat în întregime, astfel încât decizia adoptată de către principe nu a ajuns până la noi.

În schimb, peste un an de zile îl regăsim pe Ioan Mâtniceanu din nou în conflict cu autoritățile fiscale, în 18 decembrie 1642⁷⁰ arhivării Capitlului din Alba Iulia consemnând din nou faptul că el s-a împotrivit ca alesul Ștefan Virginas de Oradea să publice pe seama fiscului suprem toate drepturile de proprietate de la Măru, Mâtnicul Mare, *Belin*, *Morencz*, *Zlauapatak*, Ohaba Mâtnic, Sacu, Cernota și din prediile *Ozestja*, *Zederjes* și *Nalacz*, posesiuni care au aparținut cândva lui Mihail Mâtniceanu. De asemenea, el a mai ridicat împotrivire și pentru moșiile Peștera și *Madzona* care ar fi aparținut unui Bogdan Mâtniceanu, mort și el fără urmași. Din istoricul familiei, putem aprecia acum că toate aceste stăpâniri i s-au convenit de drept lui Ioan Mâtniceanu deoarece tatăl său, Lupu Mâtniceanu, a reușit, la sfârșitul secolului al XVI-lea, să se constituie ca unic moștenitor al lui Francisc Mâtniceanu (după cum am văzut, mort fără urmași), cel care a preluat probabil pe la jumătatea secolului XVI aceste moșteniri venite dinspre Mihail și Bogdan Mâtniceanu. Tenacitatea ultimului Mâtnicean a dat roade peste câțiva ani când, în 26 martie 1646⁷¹, în cadrul Dietei ținute la Alba Iulia în prezența lui Gheorghe Rákóczi, s-a produs deznodământul în procesul dintre familia Mâtniceanu și fiscul reprezentat de avocatul Ștefan Virginas. Cu acest prilej, pârâșul Ioan Mâtniceanu, reprezentat legal de Ștefan Szombatfalvi, a putut prezenta o scrisoare deschisă a principelui Sigismund Báthory, emisă în anul 1594, în care se stipula că în privința bunurilor familiei în cauză nu a existat la sfârșitul secolului al XVI-lea nicio stingere a neamului, drept pentru care ele au fost predate moștenitorilor în drept (caz în care apreciem că ele i-au revenit lui Lupu Mâtniceanu, tatăl lui Ioan Mâtniceanu). Întrezărim acum și motivația, lipsită de temei însă, pe care reprezentantul fiscului și-a instrumentat cauza atunci când a intenționat să acapareze patrimoniul funciar al Mâtnicenilor – stingerea neamului. În consecință, Dieta a întărit faptul că nu a existat și nu există *defectum seminis* în cadrul familiei, bunurile funciare trebuind să fie redade

moștenitorilor de drept. Și astfel, după mai bine de jumătate de secol de litigii interfamiliale, dar și cu autoritățile fiscale, întreaga avere a familiei se pare că a ajuns într-o singură stăpânire – cea a lui Ioan Mâtniceanu. Moartea sa, survenită în jurul anului 1650, și apoi dramaticele evenimente ale anului 1658 au spulberat însă întreg sistemul patrimonial funciar al banatului de Caransebeș și Lugoj, deci și al Mâtnicenilor, care nu s-a mai refăcut niciodată în secolele care au urmat.

Cazurile judiciare asupra cărora ne-am aplecat în demersul de față, ce au implicat, pe de-o parte, interesele vistieriei, extrem de tenace în a spori prin orice mijloace domeniul fiscal princiar, pe de-altă parte, cele ale unor familii nobile din banatul de Caransebeș și Lugoj, direct afectate de tendințele acaparatoare ale fiscului, punctează o serie de aspecte ale dinamicii patrimoniale funciare specifice unei societăți bazate pe dreptul de stăpânire asupra pământului, de care au depins privilegiul, nobilitatea, prosperitatea și, de ce nu, influența și puterea politică. Perioada de timp în care toate aceste demersuri de natură juridică s-au desfășurat are semnificația ei bine definită, caracterizată de impunerea unei adevărate politici princiare cu tendințe absolutiste, bazată pe o putere economică tot mai bine consolidată prin sporirea domeniului funciar princiar, dar și al celui individual al familiei principilor Rákóczi, cât și pe implicarea în marea politică europeană ce a consolidat autonomia principatului în raporturile sale cu Poarta otomană. Acțiunile în forță ale lui Gheorghe Rákóczi I, prin intermediul instituțiilor centrale abilitate denotă, mai ales după anul 1630, o anumită obsesie a achiziționării de pământ⁷², politică menită să îi întărească baza materială pe care a încercat să își construiască o domnie cu tendințe absolutiste. În egală măsură, înnobilările tot mai numeroase efectuate în timpul domniei sale, inclusiv în banatul de Caransebeș și Lugoj, practicate din nevoia de a-și fideliza categorii tot mai largi pe care să își întemeieze acțiunile politico-militare, au determinat cu siguranță o nevoie tot mai mare de pământ disponibil donațiilor, deși multe din diplomele de înnobilare acordate au eludat atribuirile propriuzise de moșii, fiind limitate la blazon și anumite privilegii. În aceste tendințe considerăm că se înscriu procesele în care cele două familii nobile române bănățene au fost angrenate în deceniile 4–5 ale secolului al XVII-lea. Cu toată respectarea legislației în vigoare, fapt dovedit documentar prin prezența tuturor actelor cerute de procedurile judiciare, acțiunile reprezentantului vistieriei princiare

⁶⁶ Pesty, *Krassó*, IV, 115.

⁶⁷ Feneșan, *Documente medievale*, 76.

⁶⁸ *Ibidem*, 82.

⁶⁹ *Ibidem*, 127.

⁷⁰ Pesty, *Krassó*, IV, 335.

⁷¹ *Ibidem*, 341.

⁷² *History of Transylvania*, 117.

denotă un anumit joc la limita legii, o forțare a normelor de drept succesoral care, în condițiile în care reprezentanții Măcicășenilor și ai Mătnicenilor nu ar fi fost pregătiți să își justifice cu acte probatorii dreptul străvechi de stăpânire, ar fi putut duce la retractul princiar și la depozedarea lor de o parte a moștenirii familiale. Este adevărat că în acea perioadă traiectul celor două familii a fost marcat de momente delicate, în care o serie de membri au murit fără urmași direcți; a fost, în opinia noastră, întemeiată pe analizarea întregii cazuistici, o motivație suficientă pe care reprezentanții fiscoi au încercat să o speculeze prin acțiuni precis direcționate. De asemenea, nu credem că trebuie omis factorul uman din această ecuație; prezența lui Ștefan Virginas de Oradea, personaj fără origini nobiliare (după cum mărturisesc informațiile de epocă), în calitate de avocat al pricinilor vistieriei în ambele cazuri analizate, tenacitatea cu care el a urmărit prescrierea pe seama fiscoi a unor părți însemnate din domeniile patrimoniale ale familiilor Măcicăș și Mătniceanu poate trăda un anumit exces de zel, explicabil prin dorința de a performa într-o carieră la care aveau acces în special elemente ale nobilimii mari și mijlocii. Este o prezumție pe care îndrăznim să o avansăm, cu atât mai mult cu cât în anii care au urmat îl regăsim în poziționat în funcții superioare, ca director fiscal în cadrul Tezaurariatului, mai apoi ca asesor la Tablei princiare. A fost vorba, fără îndoială, de un funcționar care și-a clădit timp de decenii o carieră solidă la Curtea princiară prin tenacitate și seriozitatea muncii depuse, după cum am putut constata din puținele informații ce ni s-au păstrat referitoare la personalitatea sa. Ambiția cu care a încercat să suplimenteze veniturile vistieriei, pe care nu avem îndoială că și-a manifestat-o și în alte ținuturi ale Principatului constituie, după câte putem aprecia, un element determinant, care nu poate fi scos din contextul evenimentelor la care a fost parte activă. Șansa celor două familii implicate în aceste controverse fiscale a fost aceea de a fi prezervat în timp documentația doveditoare care să ateste drepturile de necontestat asupra moșiiilor disputate, condiție *sine qua non* în fața căreia orice abuz al autorităților centrale a devenit caduc.

Din păcate pentru destinul celor două familii nobile bănățene, evoluția ulterioară a evenimentelor în întreaga zonă, cedarea către otomani a Banatului de Caransebeș și Lugoj pusă în practică de Acațiu Barcsai în anul 1658 a făcut ca toate demersurile judiciare din anii anteriori să își piardă orice importanță, de vreme ce întreg sistemul funciar patrimonial al Banatului montan a fost destructurat

de impunerea unei noi ordini social-economice și politice, ce i-a determinat pe majoritatea stăpânilor de pământuri bănățeni să ia calea pribegiei, refugiindu-se în Transilvania, unde mulți dintre ei vor primi donații princiare care să compenseze măcar în parte pierderile suferite. A fost o adevărată tragedie pentru întreaga elită socială românească bănățeană, din care aceasta nu își va mai reveni nicio dată, dată fiind evoluția istorică ulterioară. Atunci când în 1688, pe fundalul tratativelor, adeseori punctate de presiunea militară, dintre habsburgi și elitele conducătoare ale Transilvaniei în vederea transferării suzeranității habsburgice asupra Principatului, se produce ce-a de-a doua ocupație militară a Banatului de către imperiali, are loc revenirea în provincie a unei părți a nobilimii severinene, de origine românească, retrasă în comitatele vecine cu treizeci de ani în urmă. Această revenire a fost bine motivată de intenția de a obține o *restitutio in integrum* a situației de dinainte de 1658, ceea ce presupunea atât redobândirea vechilor stăpâniri funciare, cât și exercitarea aceluiași atribuții în organizarea politico-administrativă a ținutului de baștină. Purtătorul de cuvânt al acestor interese a fost Petru Macskási de Tincova (nimeni altul decât fiul lui Nicolae Măcicăș, cel care a apărut interesele familiei în procesul cu fiscoi din anii 1638–1640), alături de care regăsim numele multor familii nobile române de tradiție: Fiat, Găman, Gârlișteanu, Ivul, Fodor, Lățug, Vaida, Peica, Floca, Ioșica, Marga, exponente ale elitei sociale a Banatului montan din secolele XIV–XVII⁷³. Printre ele niciun Mătniceanu. Rezultatul acțiunilor nobilimii române severinene este astăzi binecunoscut: politica imperială nu a acceptat restituirea integrală a dreptului de proprietate vechilor deținători, acești urmând să se bucure, până la efectuare unei conscripții, de dreptul de uzufruct în schimbul unei arende plătite fiscoi imperial⁷⁴. Alternarea dominației otomane cu cea Imperială în anii care au urmat și, mai apoi, integrarea deplină a Banatului, ca provincie aparte, în cadrul Imperiului habsburgic au spulberat definitiv orice iluzie legată de o revenire la sistemul patrimonial anterior jumătății de secol XVII. A fost finalul unei istorii seculare a elitei românești bănățene, de acum înainte peisajul social-economic și politico-administrativ al ținutului suferind modificări de substanță.

⁷³ C. Feneșan, Stăpâni și supuși..., 149–151.

⁷⁴ Idem, Caransebeșul..., 77.

ÜBER FISKALISCHE KONTROVERSEN IM KARANSEBESCH DER ERSTEN HÄLFTE DES 17. JHS (Zusammenfassung)

Um die Mitte des 17. Jhs gelangten zwei der repräsentativsten rumänischen Adelsfamilien aus dem Karansebescher und Lugoscher Banat (Măciș de Tincova und Mătnic de Ohaba-Mătnic) in die Situation, sich vor dem fürstlichen Richterstuhl bezüglich der Herrschaft über einem Teil des Familienerbes zu richten, das der Retraction und Verschreibung zugunsten des Fiskus ausgesetzt war, wobei die Begründung ein angebliches *defectum seminis* war, auf das sich die Anwälte der Schatzkammer bezogen. Die Ursachen, in Prozessen verhandelt, die sich über Jahre hinwegzogen, haben eine ganze Palette von Prozeduren zur Schau gestellt, die vor dem fürstlichen Richterstuhl abliefen; zum Glück für die Genauigkeit der historiographischen Rekonstruktion hat sich fast die gesamte einschlägige Dokumentation erhalten, einschließlich der endgültigen Urteilsprüche zugunsten der beiden Adelsfamilien. Unsere Fragestellung, die das vorliegende Material bestimmten, sind mit dem Kontext verbunden, in dem diese gewaltsamen Aktionen des fürstlichen Fiskus stattfanden sowie mit den Gründen, die die Zentralgewalt bewog, durch eine ihrer Hauptinstitutionen das Gesetz zu biegen, um somit willkürlich ihre Fiskal-domäne zu vergrößern. Die Antwort muß sowohl im wirtschaftlichen und politischen Kontext Siebenbürgens aus der ersten Hälfte des 17. Jhs als auch in der Entwicklung des Banater Adels, genauer der beiden Familien sowie ihres Bodensbesitzes gesucht werden.

Die Zeitspanne, in der all diese juristischen Unternehmungen stattfanden, hat ihre wohldefinierte Bedeutung, kennzeichnet durch den Versuch einer wahrhaftigen fürstlichen Politik mit absolutistischen Tendenzen, die sich auf einer wirtschaftlichen Macht stützte, die durch die Vergrößerung der fürstlichen Domäne immer stärker konsolidiert wurde, sowie auf dem Reichtum der Familie Rákóczi; die Teilnahme an der europäischen Politik konsolidierte die Autonomie des Fürstentums im Verhältnis

zur Osmanischen Pforte. Die gewaltsamen Aktionen von Georg Rákóczi I. mittels der befugten Institutionen der Zentralgewalt beweisen, vor allem nach 1630, eine gewisse Besessenheit für Bodenanschaffung, durch die seine materielle Grundlage gestärkt wurde, auf der er eine Herrschaft mit absolutistischen Tendenzen aufbauen wollte. Gleichermäßen haben die immer häufigeren Nobilitierungen, einschließlich im Karansebescher und Lugoscher Banat, die eine Treueanbindung von größeren sozialen Kategorien bezweckten, auf die er seine politisch-militärische Aktionen begründete, haben mit Sicherheit einen immer größeren Bedarf an Boden geweckt, der für Schenkungen bereitgestellt werden konnte, obwohl in vielen Adelsbriefen die eigentliche Schenkung übergegangen wurden und sich nur auf Wappen und Privilegien bezogen. Unseres Erachtens integrieren sich die Prozesse, an denen sich die beiden rumänischen Adelsfamilien aus dem Banat in dem 4.–5. Jahrzehnt des 17. Jhs beteiligten, in diese Tendenzen. Trotz der Achtung der sich in Kraft befindlichen Gesetzgebung, die quellenmäßig durch die Anwesenheit aller Akte, die die Rechtsprozeduren erforderten, belegt, bewegen sich die Aktionen der Vertreter der fürstlichen Schatzkammer an der Grenze des Legalen, wobei sie die Normen des Erbrechts forcierten; Wenn die Vertreter der Familien Măciș und Mătnic nicht vorbereitet gewesen wären, ihr uraltes Herrschaftsrecht mit Quellen zu belegen, wäre es zum fürstlichen Retrakt und der Enteignung eines Teils ihres Erbes gekommen. Leider führte die spätere Entwicklung der beiden Banater Adelsfamilien wegen der Ereignisse, die die Gegend betrafen, das Auflösen zugunsten der Osmanen des Karansebescher und Lugoscher Banats, die von Achatius Barcsai 1658 durchgeführt wurde, dazu, daß die rechtlichen Unternehmungen der vorhergehenden Zeit jede Bedeutung verlor, da das gesamte System des Grundbesitzes des Banater Berglandes von der Durchsetzung einer neuen sozial-wirtschaftlichen und politischen Ordnung destrukturiert wurde, was die meisten Grundbesitzer des Banats dazu bewog, ins Exil zu gehen und sich in Siebenbürgen niederzulassen, wo viele von ihnen fürstliche Schenkungen erhielten, die die Verluste wenigstens teilweise kompensierten.

ARTILERIA CETĂȚII TIMIȘOARA LA 1716

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: *cetatea Timișoarei, 1716, artilerie, asediu.*

Keywords: *fortress of Timișoara (Temeswar), 1716, artillery, siege.*

The Guns of the Fortress of Timișoara (Temesvar) in 1716

(Abstract)

On October 13, 1716, the ottoman garrison of Timișoara (Temesvar) surrendered after a 43 days lasting siege to fieldmarshall prince Eugene of Savoy, commander in chief of the Habsburg army. According to the terms of capitulation, Mustafa pasha, the last governor (*beylerbey*) of Timișoara, was forced to hand over all the guns, shells and gunpowder located in the fortress. Until October 26, prince Eugene's officers have made a full inventory-list (kept today in Vienna, at the *Kriegsarchiv*, and published by us) of the captured Ottoman artillery material. On this basis, we are now in position to rebuild the image of the Ottoman artillery at Timișoara in the eve of the siege from September-October 1716, as well as the losses suffered during the 43 days of the battle.

On August 31, being surrounded, the ottoman fortress of Timișoara – the largest in the region after the fortress of Belgrade – was defended by 156 guns: 123 bronze fieldguns (with calibers ranging from a quarter pound to 48 pounds/weight of the shells), 16 iron fieldguns (with calibers ranging from half a pound to 70 pounds), 9 bronze mortars (with calibers ranging from 60 to 100 pounds) and 8 howitzers (with calibers ranging from one pound to 48 pounds). During the siege, 62 guns (41%) were completely destroyed, while 92 pieces (59%) survived, being used by the Imperials to defend Timișoara. 120 guns (76,9% from the originally 156 were small caliber pieces (from a quarter pound to 12 pounds), 23 (14,8%) were medium caliber guns (from 15 to 36 pounds) and the remaining 13 were heavy caliber pieces (from 48 to 100 pounds). 84 guns of Timișoara (53,8%) were made in Ottoman gunneries, while the remaining 72 (46,2%) were German, Austrian and Transylvanian pieces from the 16th–17th centuries, seized by the Ottoman army during the battles with the Habsburgic troops. While 41 ottoman guns (48,9%) were completely destroyed during the siege, the remaining 43 (51,1%) have been kept by the Imperials to defend Timișoara.

As for the occidental guns, only 5 pieces were prior to 1552, when the fortress of Timișoara was taken after an Ottoman siege. Other 8 guns were from the second half of the 16th century, among them 2 Transylvanian pieces, most probably seized by the Ottomans during the unsuccessful siege of Timișoara by prince Sigismund Bathory in 1597. Several pieces are marked with the name of the German, Austrian or Italian gunmaster (e.g. from Nürnberg, Augsburg, Pressburg, Salzburg, Cremona or Milan) and the date of their manufacture. The 35 German and Austrian guns from the 17th century – most of them from the last two decades – landed in Timișoara as a result of the military clashes between the Habsburgs and the Ottomanic Porte, especially during the long war from 1683 to 1699. At the same time, we have to point out, that the Ottoman fortress of Timișoara was very well provided with shells and gunpowder. After its surrender, the imperial army captures here 13.022 different shells, 2.823 centennials (about 158 metric tons) of gunpowder and about 2.000 centennials (about 112 metric tons) of leadplates.

La 13 octombrie 1716, în tabăra imperială din fața cetății Timișoara, Mehmed aga Azebani, comandantul fortăreței și Hagi Evvel Mehmed, cei doi plenipotențieri otomani, au negociat și semnat cu principele Eugeniu de Savoia, generalissimul trupelor imperiale, documentul de capitulare, ratificat a doua zi de Mustafa pașa, ultimul beilerbei al Timișoarei. Punctul 6 al acestei convenții stabilea următoarele: „După ce capitularea va fi fost încheiată iar punctele acesteia semnate, muniția, artileria, proviziile de hrană și alte echipamente vor

fi încredințate cu buna credință celor însărcinați cu acestea...Deoarece muniția îi aparține stăpânului în toate fortărețele, iar, pe de altă parte, nu este cunoscută muniția care se afla la persoanele private, nu se permite scoaterea ei, cu excepția a două focuri (cartușe – n.n.) pentru fiecare om...”¹

* Arhivele Naționale București.

¹ Conceptul documentului a fost elaborat în limba italiană, iar textul final, al cărui original se păstrează la Kriegsarchiv din Viena a fost redactat în limba germană, vezi A. P. Petri, *Die Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert*, München, 1966,

Asediul Timișoarei, care durase 43 de zile, de la 31 august până la 12 octombrie 1716², a însemnat, mai ales pentru imperiali, recurgerea la cele mai diferite metode și arme de atac, în mod cu totul deosebit folosirea artileriei. În timpul celor șapte săptămâni de asediu, trupele habsburgice au tras asupra Timișoarei 9.248 lovituri din cele 50 tunuri de câmp și 19.372 lovituri din cele 87 tunuri de asediu obuziere și mortiere³, cu totul nu mai puțin de 28.620 proiectile de cele mai diferite calibre. De altfel, imperialii au folosit în timpul operațiilor militare de la Timișoara 2.952 centenari (165.312 kg, adică 165,3 tone) de plumb pentru gloanțe și ghiulele⁴. Riposta celor asediați n-a fost deloc mai puțin intensă. Potrivit Jurnalului imperial al asediului (*Diarium*), pe care l-a consultat după jumătate de secol Francesco Grisellini, chiar dacă după bombardamentul imperial extrem de puternic din ziua de 11 octombrie 1716 „turcii răspundeau doar anemic, bateriile lor fiind deja distruse de tirul suportat până atunci”, totuși a doua zi „turcii își reparaseră bateriile, iar tunurile lor trăgeau înspăimântător”⁵. Doar lipsa oricărei perspective de ajutor din afară, avansarea amenințătoare a lucrărilor la galeriile de minare a zidurilor cetății, deopotrivă cu distrugerile suferite de fortificații și de clădirile civile, i-au determinat pe comandanții otomani să înceapă discuțiile de capitulare. Dacă pierderile înregistrate de imperiali în timpul asediului ne sunt cunoscute cât de cât

exact⁶, în schimb despre cele suferite de otomani nu dispunem, cel puțin deocamdată, nici măcar de date aproximative⁷.

Un fapt este însă cert: la 17 octombrie 1716, când trupele și populația otomană au părăsit Timișoara în direcția Belgradului, militarii imperiali au ocupat o cetate și un oraș grav afectate de intensitatea focului de artilerie din timpul celor 43 de zile de asediu. La ordinul principelui Eugeniu de Savoia, soldații habsburgici au trecut de îndată, sub comanda ofițerilor de geniu (feldmareșalul locotenent Faber și colonelul Hohenfeld), să înlăture, pe de o parte, distrugerile suferite de fortificații și de clădirile din cetate în urma bombardamentelor de artilerie, iar pe de altă parte, să ia în stăpânire tunurile și munițiile care le reveneau învingătorilor potrivit cu prevederile convenției de capitulare. Numărul de tunuri și cantitatea de pulbere din Timișoara otomană vor fi fost estimate de imperiali drept însemnate, având în vedere, pe de o parte, rezistența care le fusese opusă în timpul asediului, pe de altă parte însă datorită informațiilor primite anterior de la membrii soliilor imperiale care trecuseră pe acolo, iar în timpul celor 43 de zile de luptă de la prizonieri și transfugi.

De asemenea, Timișoara era cunoscută ca a doua fortăreață din zonă în ceea ce privește potențialul militar, în urma cetății de importanță capitală de la Belgrad. De altfel, călătorul turc Evliya Celebi, care vizitase Timișoara de mai multe ori în anii 1660–1664, ne-a lăsat o mărturie de preț cu privire la artileria de atunci a cetății: „Cetatea aceasta nu are creneluri, nici turnulețe de pază, dar are multe deschizături pentru tunuri. În total, se

8 („Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks”, Reihe B, Band 20).

² Prima descriere a asediului din 1716 se datorește lui Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, ed. a II-a revizuită, Editura de Vest, Timișoara, (2006), 108–113. Întemeiată în primul rând pe documentele păstrate la Kriegsarchiv din Viena, istoria campaniilor militare ale principelui Eugeniu de Savoia – *Die Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen nach den Feldakten herausgegeben von der kriegsgeschichtlichen Abteilung des k.k. Generalstabs*, vol. XVI, Viena, (1891) (vol. VIII al seriei a II-a) ne oferă, cu ocazia prezentării campaniei din Banat (1716–1717), reconstituirea cea mai completă de până acum a asediului și cuceririi Timișoarei. Informații suplimentare, culese tot din Kriegsarchiv, sunt aduse de A. F. Scherhauser, *Temesvar zur Zeit der Wiedereroberung durch den Prinz Eugen 1716*. In: *Prinz Eugen. Eine donauschwäbische Gedenkschrift zum 300. Geburtstag des Prinzen Eugen*, Viena, (1963), 44–69. Pentru cadrul general al războiului austro-turc din 1716–1718, vezi J. Odenthal, *Österreichs Türkenkrieg 1716–1718*, Düsseldorf, (1938) și O. Fenzl, *Zustandekommen, Vorbereitung und Durchführung des Türkenkrieges 1716–1718*, Viena, (1950).

³ Die Feldzüge..., 267.

⁴ *Ibidem*, 259. Un centenar (*Zenten*, *Zentner*) are 100 livre (*Pfund*, *lb.*), o livră – circa 560 grame și un centenar – circa 56 kilograme.

⁵ Fr. Grisellini, *op. cit.*, 112.

⁶ Potrivit Die Feldzüge..., 266–267, trupele imperiale, care număraseră la începutul asediului 44.897 ofițeri și soldați, ar fi înregistrat în urma operațiilor militare 1.066 morți, 3.222 răniți și 17.542 inapți pentru serviciul militar (dintre care o treime bolnavi), astfel că la 16 octombrie 1716 erau înregistrați 22.907 militari apți de luptă și 21.900 inapți (circa 48%). Mai aproape de realitate ni se par cifrele avansate de A. F. Scherhauser, *op. cit.*, 49–50, potrivit cărora imperialii ar fi pierdut în fața Timișoarei 2.407 morți și 4.192 răniți.

⁷ Die Feldzüge..., 232 estimează doar că garnizoana Timișoarei otomane ar fi numărat între 10.000 și 15.000 de oameni, pierderile suferite de aceasta nefiind cunoscute. Jurnalul imperial al asediului (*Diario dal campo sotto il serenissimo generale cesareo Principe di Savoia avanti Temiswar dalli 13 sino alli 20 d' Ottobre 1716*, în Biblioteca Universitaria Bologna, Manoscritti Marsili, Ms. 9 F, f. 452) constată că, atunci când a părăsit Timișoara, la 17 octombrie 1716, garnizoana otomană „era înca formată, după câte se pare, din douasprezece mii de oameni apți pentru apărare, ținând seama că printre ei se aflau între două și trei mii de spahii și tătari” (*la qual guarnigione, secondo l'apparenza, consisteva ancora in dodici milla uomini abili alla difesa, contandosi que frà essi siano stati due à tre milla spahy e Tartari.*)

găsesc două sute de tunuri frumoase (subl.n.) ca: balimeza, darbzenuri, şaicale, colomborna (culevrine – n.n.) şi tunuri împărăteşti (*şahi darbzen*). Numai bunul Allah ştie numărul muniţiilor (subl.n.) şi al altor lucruri trebuincioase... Tunurile topciilor (tunarilor – n.n.) stau gata pregătite...; în momentul în care soarele îşi aruncă razele pe aceste tunuri, ochii omului se întunecă”⁸. Solul imperial Heinrich Ottendorf, care zăbovise la rândul său la Timişoara mai multe zile în cursul anului 1663, a constatat – în pofida restricţiilor de liberă circulaţie care îi fuseseră impuse – că „Ali paşa” avea aici mai multe tunuri mari (*etliche grosse stücke*), pe care le-a luat cu sine în campanie”¹⁰.

La fel de vagi sunt şi informaţiile din sursă osmană sau imperială în legătură cu pulberăria de la Timişoara. Ştim că un atelier de fabricare a prafului de puşcă a funcţionat la Timişoara încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea¹¹. Acesta a continuat să producă în tot cursul secolului al XVII-lea, având de suferit în 1696, în timpul încercării de asediu întreprinse de principele Ludwig von Baden (*Türkenlouis*), când a fost distrus de o explozie¹². Peste numai trei ani, se pare că fabricarea prafului de puşcă la Timişoara ar fi fost reluată¹³. Oricum, importanţa acesteia nu numai pentru cetatea Timişoara, ci pentru întreaga zonă a frontierei osmano-imperiale de vest şi sud-vest, l-a determinat pe sultanul Ahmed al III-lea să le poruncească beilerbeiului timişorean, vizirului Karacilanoglu Ali paşa şi defterdarului său Ibrahim, la 24 ianuarie 1707, să ia măsuri menite să asigure realizarea producerii prafului de puşcă: „În cetatea Timişoarei a existat de multă vreme o moară de praf de puşcă, iar acolo s-a fabricat praf de puşcă. Dar, cu prilejul asediului care a avut loc (în 1696 – n.n.) moara de praf de puşcă a fost

distrusă, aşa că acolo nu se mai produce praf de puşcă şi clădirea stă goală. Deoarece în prezent este foarte greu ca praful de puşcă necesar cetăţii amintite, precum şi cetăţilor de graniţă din regiune, să fie adus de la Constantinopol şi de la alte mori de praf de puşcă, este necesară reconstruirea morii amintite şi fabricarea acolo a prafului de puşcă după vechiul obicei”¹⁴. Tot în vremea sultanului Ahmed al III-lea s-au luat mai multe măsuri de reparare a fortificaţiilor Timişoarei în anii 1704–1706¹⁵. Astfel, în momentul asediului din 1716, cetatea Timişoarei era înzestrată – cel puţin în ceea ce priveşte asigurarea cu piese de artilerie, cu ghiulele şi praf de puşcă – într-o măsură satisfăcătoare. Despre cantitatea şi calitatea pieselor de artilerie ale cetăţii Timişoara şi dotarea acesteia cu pulberea şi ghiulelele necesare, cea mai elocventă mărturie o reprezintă inventarul acestora întocmit după capitulare, înainte de 27 octombrie 1716¹⁶.

Până în prezent, datele referitoare la artileria Timişoarei în momentul asediului din 1716 sunt generale şi în parte inexacte. Astfel, Francesco Grisellini afirmă că, „în inventarul făcut pieselor de artilerie şi stocului de muniţii fură înregistrate *vreo 120 de tunuri* (subl.n.) cu stema împăraţilor din Casa de Austria. *Cele mai multe* (subl.n.) rămăseseră din vremea cuceririi cetăţii pe timpul lui Soliman al II-lea, în anul 1552”¹⁷. *Jurnalul imperial* al asediului din 1716 susţine că „tunurile dobândite în cetate sunt în număr de 136 şi zece mortiere, dimpreună cu o bună cantitate de pulbere, alte muniţii şi grâne...”¹⁸. În fine, în istoria campaniilor militare ale principelui Eugeniu de Savoia se afirmă că, după capitularea cetăţii Timişoara, imperialii ar fi pus mîna de 150 de tunuri¹⁹. Inventarul făcut de ofiţerii imperiali de geniu imediat după părăsirea Timişoarei de către garnizoana şi populaţia otomană (17 octombrie 1716) ne oferă o imagine detaliată a pieselor de artilerie care îi îngăduiseră ultimului beilerbei, Mustafa paşa, să reziste 43 de zile.

Dintru bun început trebuie evidenţiat faptul că ofiţerii imperiali au întocmit o evidenţă separată pentru piesele de artilerie care puteau fi folosite în continuare în serviciul cetăţii şi o listă a tunurilor avariate grav sau complet distruse, care au fost

⁸ Evliya Celebi, *Seyahatname* (Carte de călătorii), vol. V. In: ed. M. M. Alexandrescu – Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (ed.), *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VI, Bucureşti, (1976), 497.

⁹ Este vorba de Cengizade Ali paşa, care a deţinut în două rânduri dregătoria de beilerbei al Timişoarei (septembrie 1658–1659, 1662–1664.)

¹⁰ Henrik (sic!) Ottendorf, *De la Viena la Timişoara 1633/ Von Wien auff Temeswar 1663 / Bécsről Temesvárig 1663/ Od Beča do Temišvara 1663* (ed. I. Haţegan, M. Negrescu, E. Hermann şi L. Stepanov), Ed. Banatul, (2006), 46.

¹¹ *Ibidem*, p. 42. În anul 1577 pulberăria, aflată probabil în apropiere de Poarta Azapilor, a fost devastată de o explozie cauzată de „neglijenţa la mînuirea prafului de puşcă” (durch verwarlosung des Pulvers).

¹² J. Szentkláray, *Újabb részletek a Délmagyarországi török hódoltság történetéből*, Budapesta, (1917), 25–26.

¹³ I. Karácson, *Török-magyar oklevéltár 1533–1789*, Budapesta, (1914), doc. 337, 312.

¹⁴ *Ibidem*, doc. 360, 328.

¹⁵ *Ibidem*, doc. 347, 319; doc. 352, 321–322; doc. 358, 327.

¹⁶ Vezi documentele 2–3 publicate în Anexă.

¹⁷ Fr. Grisellini, *op. cit.*, 113.

¹⁸ *Diario dal campo cesareo...*, f. 452: „Li canoni acquistati nella fortezza sono al numero di 136 e dieci mortari, con buona provizione di polvere, alte munizioni e grane...”

¹⁹ *Die Feldzüge...*, 232. Cu privire la denumirea şi caracteristicile pieselor de artilerie imperiale şi otomane, vezi anexele A şi B.

scoase din Timișoara și Palanca Mică și duse în tabăra imperială. Din cele 92 de piese de artilerie păstrate pe mai departe în dotarea cetății, 62 erau tunuri din „metal” (adică bronz) de calibru mic și mijlociu²⁰, 9 erau mortiere din „metal” de calibru mare²¹, 5 erau obuziere din „metal” de calibru mic și mijlociu²² și 16 erau tunuri din fier de calibre diferite²³. Cele 62 de piese de artilerie din „metal”, cărora li s-au adăugat 3 obuziere grav avariate, erau mai cu seamă de calibru mic și mijlociu²⁴, mult mai propice pentru acțiunile defensive din spatele zidurilor cetății, atât datorită preciziei mai mari a tirului și a distanței acestuia, cât și prin efectul mai puternic de pătrundere a proiectilelor. Astfel, la începutul asediului din 1716, artileria cetății Timișoara era constituită din 156 piese imperiale și otomane repartizate astfel:

1. *123 tunuri de câmp din bronz*: unul de ¼ de livră, 4 de ½ livră, 4 de o livră, 3 de 1 ½ livră, 8 de 2 livră, 43 de 3 livră, 26 de 4 livră, unul de 5 livră, 5 de 6 livră, unul de 7 livră, 5 de 8 livră, 2 de 9 livră, 4 de 12 livră, 3 de 15 livră, unul de 16 livră, 2 de 20 de livră, 8 de 24 livră, unul de 36 livră și 2 de 48 livră.
2. *16 tunuri de câmp din fier*: 3 de ½ livră, 7 de o livră, unul de 3 livră, 2 de 4 livră, 2 de 20 livră, unul de 70 livră.
3. *9 mortiere din bronz*: 6 de 60 de livră, unul de 80 de livră și 2 de 100 de livră.
4. *8 obuziere din bronz*: unul de o livră, unul de 3 livră, unul de 5 livră, unul de 6 livră (din fier), 2 de 20 livră, unul de 36 livră și unul de 48 de livră.

În urma celor 43 de zile de luptă, din totalul celor 156 de piese de artilerie au fost grav avariate sau complet distruse 41% (62 piese), în vreme ce 59% (92 piese) au putut continua serviciul la cetate. De remarcat este faptul că cele mai afectate

au fost tunurile de câmp ușoare, 25 din cele 26 piese de 4 livră devenind inutilizabile, la fel după cum și 9 tunuri de 3 livră din cele 43 existente a trebuit să fie trecute la capitolul pierderi. Din piesele de calibru mijlociu au fost distruse 3 tunuri de 12 livră din 4, toate cele 3 tunuri de 15 livră, tunul de 16 livră, cele 2 tunuri de 20 livră și patru din cele 8 tunuri de 24 livră, precum și tunul de 36 livră. Mai mici au fost pierderile în guri de foc de calibru mare: cele două tunuri de 48 de livră și un obuzier de 48 livră. Vom reține, în același timp, faptul că artileria Timișoarei otomane era constituită în mod precumpănitor din 120 tunuri de calibru mic (până la 12 livră inclusiv), reprezentând 76,9 % din total, urmate de cele 23 guri de foc de calibru mijlociu (de la 15 la 36 livră), adică 14,8% din total și de cele 13 piese de calibru mare (de la 48 la 100 livră), reprezentând 8,3% din total. Situația credem că se explică îndestulător prin așezarea geografică a cetății Timișoara într-o zonă mlăștinoasă, străbătută de numeroase cursuri de apă, un teren greu accesibil, prin care apropierea de lucrările de fortificație se făcea doar pe căi obligatorii de trecere, binecunoscute de altfel apărătorilor. În acest fel, în unele zone ale incintei fortificate a trebuit să fie dispuse mai puține piese de artilerie, în vreme ce în părțile mai expuse au putut fi concentrate mai multe tunuri, în speță de calibru mic, realizându-se astfel o densitate mare de foc, remarcată de altfel și de asediatori.

Inventarul făcut de ofițerii imperiali până la 27 octombrie 1716 ne mai permite, așa cum se va vedea, înlăturarea definitivă a unei afirmații nefondate a lui Francesco Grisellini, preluată apoi de foarte mulți istorici, cum că, din cele „vreo 120 de tunuri” cu stema imperială, care fuseseră capturate în 1716, „cele mai multe rămăseseră din vremea cuceririi cetății pe timpul lui Soliman al II-lea, în anul 1552”²⁵. Astfel, din piesele de artilerie anterioare cuceririi din 1552, în Timișoara anului 1716 s-au mai păstrat și au fost folosite doar *cinci guri de foc* (subl.n.)²⁶. Cea mai veche piesă era un tun de câmp habsburgic de 3 livră cu stema

²⁰ 4 piese de ½ de livră, 3 de o livră, 7 de 2 livră, 34 de 3 livră, una de 4 livră, 3 de 6 livră, 4 de 8 livră, una de 9 livră, una de 12 livră și 4 de 24 livră.

²¹ 6 mortiere de 60 livră, unul de 80 livră și 2 de 100 livră.

²² Un obuzier de o livră, un obuzier de 3 livră, 2 de 20 livră și unul de 36 livră.

²³ 3 tunuri de ½ de livră, 7 de o livră, unul de 3 livră, 2 de 4 livră, 2 de 20 livră și unul de 70 livră.

²⁴ Piesele de artilerie avariate sau/și nefolosibile au fost următoarele: una de 8 lotoni (un loton=17,5 grame), adică de un sfert de livră (140 grame), una de o livră, 3 de 1 ½ livră, una de 2 livră, 9 de 3 livră, 25 de 4 livră, una de 5 livră, 2 de 6 livră, una de 7 livră, una de 8 livră, una de 9 livră, 3 de 12 livră, 3 de 15 livră, una de 16 livră, 2 de 20 livră, 4 de 24 livră, una de 36 livră, 2 de 48 livră, un obuzier din bronz de 5 livră, un obuzier din fier de 6 livră, un obuzier din bronz de 48 livră trăgând cu ghiulele din piatră.

²⁵ Vezi *supra*, nota 17.

²⁶ Credem că nu este lipsit de interes faptul că, la finele lunii aprilie 1552, cetății Timișoara, aflate sub iminența asediului otoman, i-au fost trimise din arsenalul habsburgic de la Sibiu 20 arcebuze de Nürnberg (*lang vnnnd khurcz Nornbergeisch Halbhaggen mit aller Zugeherungen*), iar până în luna iulie a aceluiași an cetatea Timișoara a mai primit din arsenalul de la Sibiu diferite cantități de praf de pușcă și gloanțe/ghiulele, vezi însemnările lui Conrad Haas von Dornbach, șeful arsenalului sibian, la C. Feneșan, *Banatul Căvansebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552. SMIM, XII*, (1994), 198–199.

imperială, pe a cărui țeavă fusese reprezentat un cap și inscripția *Ferdinandus Princ(eps) et Infans Hispan(iarum) 1525* (Ferdinand principe și infante al Spaniei 1525)²⁷. Tot din vremea lui Ferdinand I era tunul de opt livre, care avea la bază inscripția *Hannsz Rung gosz mich 1529* (M-a turnat Hans Rung 1529), apoi blazonul imperial ornat cu Lâna de Aur și inscripția *Ferdinand(us) Rex H(ungariae) me fecit MDXXVIII* (M-a făcut Ferdinand, regele Ungariei, MDXXVIII). Credem că aceste două tunuri au ajuns la Timișoara încă la începutul conflictului armat dintre Ferdinand I de Habsburg și Ioan de Zápolya pentru stăpânirea asupra Ungariei și Transilvaniei, vreme în care simpatiiile timișorenilor au fluctuat dintr-o parte în alta pentru a se stabili în final de partea lui Zápolya. Pe un tun german de 3 livre figurau literele B.C. și anul 1546. Cu un an mai nou era tunul de 2 livre realizat pe seama guvernatorului de atunci al Transilvaniei, episcopul Gheorghe Martinuzzi, așa cum rezultă din inscripția *Frater Geor(gius) Ep(iscopus) Warad(iensis) etc. Locumten(ens) Im(perialis) General(is) Anno MDXLVII*²⁸ (Fratele Gheorghe, episcopul Oradiei etc. locotenent-general imperial, în anul MDXLVII), deasupra căreia fusese reprezentat blazonul episcopal: o jumătate de inorog survolat de un porumbel cu o ramură în cioc. În fine, din anul cucerii otomane a Timișoarei provine un tun regimentar de 3 livre cu inscripția *Michael Dobler goss mich 1552* (M-a turnat Michael Dobler 1552), stema habsburgică și o altă inscripție: *Ferdinandus me fecit 1552* (M-a făcut Ferdinand 1552).

Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea imperialii au mai găsit în artileria Timișoarei otomane opt guri de foc, cucerite fără îndoială în timpul ciocnirilor frecvente din Ungaria cu trupele imperiale. Un tun habsburgic, al cărui calibru nu este menționat în inventarul din 1716, fusese turnat în 1564 pe seama arhiepiscopului de Salzburg, Johann Jakob von Kuen-Belasy (1560–1586), așa cum o atestă stema orașului și inscripția *Joh(annes) Jac(obus) Dei Grat(ia) Archiep(iscop) us Saltz(burgensis) MDLXIII* (Johann Jakob, din mila lui Dumnezeu arhiepiscop al Salzburgului MDLXIII). Un tun de calibru mare (36 de

livre), o așa numită *Dreiviertel-Kartaune*, fusese turnat la Nürnberg în 1567, primind numele „Privighetoarea”, așa cum rezultă din inscripția aflată pe țeavă: *Die Nachtigal heys Ich, Paul Neidig von Nürnnberg gosz mich, wan Ich sing, so huett dich 1567* (Mă cheamă privighetoarea, m-a turnat Paul Neidig din Nürnberg, când cânt, să te ferești, 1567). Din anul 1584 provin două tunuri imperiale de 3 livre, unul cu inscripția *Fri(e)drich Fleischmann 1584*, celălalt cu inscripția *Rudolph(us) II. Anno MDLXXXIII*. Două piese deosebit de interesante provin de la principele ardelean Sigismund Báthory, fiind cucerite de otomani cu mare probabilitate în timpul asedierii eșuate a Timișoarei de către transilvăneni în anul 1597²⁹. Ambele tunuri au fost turnate de meșteri italieni aflați în slujba principelui Transilvaniei³⁰. Piesa de 9 livre avea reprezentat un porumbel pe fața țevii de tun, iar sub acesta inscripția *Opus Hyronimus Vitalis Cremonensis, Stephani I. Poloniae et Sigismundi Bathori Transilvaniae Principis, Tormentorum Bellicorum praefectus, fecit anno 1590* (Lucrarea este făcută în anul 1590 de Geronimo Vitali din Cremona, mai marele tunurilor de război ale lui Ștefan I al Poloniei și ale lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei). Pe dosul țevii de tun era reprezentată stema princiară a Transilvaniei (recte stema familiei Báthory) cu inscripția *Stephanus Bathori de Sammlio, Comes Perpetuus comitatuum Pihar et Grazna* (Ștefan Báthory de Șimleu, comite perpetuu al comitatelor Bihor și Crasna). Pe fața celui alt tun transilvănean (de 15 livre) era reprezentată stema familiei Báthory, însoțită de inscripția *Sigismundi Paturi Principis Transilvaniae et Siculorum comes pro suis et Republicae commodis me parare fecit 1592* (Sunt al lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei și comitele secuilor, care a pus să fiu pregătit spre binele său și al țării 1592). Mai în sus de cele două inele de prindere sub forma unor delfini se afla inscripția *Alberto Almasi procurante* (Prin grija lui Albert Almási)³¹, iar spre gura

²⁷ Cu privire la artileria habsburgică vezi monografia A. Dolleczeck, *Geschichte der Österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Viena, (1887) (reprint: Graz, 1973), o lucrare-standard, și, mai ales pentru piesele din secolul al XVI-lea, V. Schmidtchen, *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance. Eine Studie zur Entwicklung der Militärtechnik*, Düsseldorf, (1977).

²⁸ În inventar anul a fost transcris greșit MDLVII = 1557.

²⁹ În legătură cu acest asediu, vezi A. Decei, Încercările lui Sigismund Báthory de a elibera Banatul și Timișoara de turci. *Tibiscum*, Istorie, III, (1974), 171–180 și Th. N. Trâpcea, Contribuții inedite privind lupta antiotomană în Banat 1594–1597. *Tibiscum*, Istorie, VI, (1986), 275–278.

³⁰ Cu privire la armamentul din principatul Transilvaniei, inclusiv piesele de artilerie, vezi B. Iványi, A tüzérség története Magyarországon a kezdetektől 1711-ig. *Haditörténelmi Közlemények*, 27–29 (1926–1928), 1–12; J. Kalmár, *Régi magyar fegyverek*, Budapesta, (1971); B. Szabó János, Somogyi Győző, *Az erdélyi fejedelemség hadserege*, Budapesta, (1996), 63–67.

³¹ B. Szabó János, Somogyi Győző, *op. cit.*, 65, reproduc desenul unui tun de câmp turnat cu mare probabilitate la Alba Iulia în același an și de către același meșter, așa cum rezultă de pe inscripția de pe țeavă: *Opera Alberti Almasi*,

țevii era reprezentat un porumbel deasupra căruia scria *Petrus Ravisonus Mediolanensis fe(cit) 1591* (Făcut de Pietro Ravisoni din Milano 1591). Un tun imperial de 8 livre avea inscripția *Rudolphus II.* și anul de fabricare 1595, în vreme ce la altul, de același calibru, pe lângă inscripția de dare a focului *Rudolphus II. Rom(anorum) Imper(ator)* (Rudolf al II-lea împăratul romanilor), o inscripție aflată la gura țevii indica meșterul și anul în care fusese turnată piesa: *Hanns C(h)ristoph Löffler und sein sohn gosz mich im 1597. Jahr* (M-a turnat Hans Christoph Löffler și fiul său în anul 1597).

În mod firesc, toate cele 35 de tunuri imperiale din secolul al XVII-lea aflate în dotarea Timișoarei otomane au fost capturate în timpul ciocnirilor militare dintre Habsburgi și Poartă, mai cu seamă în vremea războiului din 1683–1699. 13 dintre aceste piese sunt datate, în vreme ce pentru celelalte 22 lipsesc elementele necesare unei determinări cât de cât exacte. Un tun imperial de 6 livre, pe a cărui țevă este reprodus un pelican, este turnat în anul 1600. Urmează un hiatus de peste jumătate de secol pentru piesele imperiale din artileria Timișoarei otomane, fapt datorat cu destulă probabilitate absenței unor conflicte de mare anvergură între cei doi combatanți. Situația se schimbă cu totul în ultimul sfert al secolului al XVII-lea. În artileria Timișoarei otomane a existat un tun de 7 livre, pe a cărui țevă, deasupra vulturului imperial bicefal, figura inscripția *L(eopoldus) R(omanorum) I(mperator) S(emper) A(ugustus) 1665* (Leopold, împăratul romanilor, pururea august 1665). O inscripție aflată pe țeava aceleiași piese pare să-l indice pe comandantul artileriei habsburgice: *Ernest Graff v(on) Abensperg v(nd) Traun R(ömisch) K(ayerlicher) M(ayestät) General-Rath, Obrist Land- und Hauszeugmeister, Land(es)-M(eister) von Gen(eralat) ob in Ö(sterreich)* (Ernst conte de Abensperg-Traun, consilier general al Maiestății Imperiale Romane, comandant suprem al arsenalelor țării și ale Casei domnitoare, general al Generalatului Austriei de Jos). Un tun imperial (*halbe Kartaune*) de calibrul mijlociu (24 livre) avea pe inelul de ranforsare a țevii o inscripție care dezvăluie identitatea sa: *Gosz mich Caspar Wolff in Pressburg A(nno) 1666* (M-a turnat Caspar Wolff la Bratislava în anul 1666). Un tun de calibrul mic (3 livre) îi aparținuse, înainte de a ajunge în posesiunea turcilor, regimentului imperial

Montecuccoli, așa cum o sugerează inscripția aflată pe țevă: *Raymundus Graf von vndt zu Montecucculi R(egius) L(ocumtenens) Gene(eralis) R(omanorum) I(mperatoris) Hofkriegs-Praesident General Obristleutnant und Hauszeugmeister, A(nno) (16)76 auch General der Raaberischen Grännitzen* (Raimund conte de Montecuccoli, guvernator regal general, președinte al Consiliului [Aulic] de Război al împăratului roman, general-feldmareșal și comandant al arsenalelor, în anul 1676, precum și general al Graniței [Militare] de la Győr). Că piesa aparținuse în același timp arsenalului imperial este atestat de o altă inscripție aflată la baza țevii: *L(eopoldus) R(omanorum) I(mperator) S(emper) A(ugustus) 1676*, pusă deasupra unui vultur bicefal. Un alt tun de 3 livre provenea tot din arsenalul imperial, așa cum o indică inscripția aflată la baza țevii, deasupra vulturului bicefal *L(eopoldus) R(omanorum) I(mperator) S(emper) A(ugustus) 1683*. Tot din arsenalul imperial provenea și tunul (*halbe Kartaune*) de calibrul mijlociu (24 livre) așa cum rezultă din inscripția aflată pe țevă, deasupra vulturului bicefal: *L(eopoldus) R(omanorum) I(mperator) S(emper) A(ugustus)* cu indicarea a doi ani (1688 și 1691). Din tunurile imperiale turnate în anul 1691, în Timișoara otomană au ajuns nu mai puțin de șapte piese: două tunuri regimentare de 3 livre (cu reprezentarea vulturului bicefal și inscripția *L(eopoldus) 1691*), două falconete de 6 livre (una cu inscripția *Benedict Schmidtenwindt 1691* și vulturul bicefal, cealaltă doar cu indicarea anului 1691 și reprezentarea vulturului bicefal), două sferturi de culevrină (*Quartierschlange*) de 12 livre (cu indicarea anului de turnare 1691) și un tun imperial (*halbe Kartaune*) de calibrul mijlociu (24 livre) cu indicarea anului de turnare (1691) și reprezentarea vulturului bicefal.

În cazul unui tun imperial de calibrul mic (3 livre), inscripția aflată pe țevă: *Ferd(inandus) III. R(omanorum) I(mperator) S(emper) A(ugustus) 1650. Rudolph von Teuffenbach* (Ferdinand al III-lea, împăratul romanilor, pururea august 1650. Rudolf von Teuffenbach) ne îngăduie să restrângem data turnării la anii de domnie ai suveranului din Casa de Habsburg (1637–1657). În schimb în cazul celor două tunuri (*halbe Kartaunen*) de calibrul mijlociu (24 livre), putem presupune cu destulă temei că provin din timpul domniei împăratului Leopold I (1658–1705), având în vedere reprezentarea vulturului bicefal și a literei L, dar nu putem preciza mai multe datorită faptului că nu am putut dezlega cele două inscripții aflate spre gura de ieșire a țevii: F.A.G.V.D.R.K.M.R.V.I.O. H.C.P. și V.G.V.V.Z.P.R.K.M.C.I.O.H.C.R.V.M.

Tormentorum Praefect(i) 1592 (Lucrarea lui Albert Almási, mai marele tunurilor, 1592) și *Sigismund(us) Bathori Princ(eps) Transsylvaniae et Siculo(rum) comes* (Sigismund Báthory, principele Transilvaniei și comitele secuilor), inscripție aflată sub stema familiei Báthory.

V.H.Z. La fel, în cazul a două tunuri regimentare de 3 livre din secolul al XVII-lea, semnificația literelor de pe țeavă (I.G.B., respectiv 2.P.P.) ne scapă, prin urmare și posibilitatea unei atribuirii și datări cât de cât exacte. Nici despre două tunuri germane de calibru ușor (2 livre) nu se știe mai multe, decât că pe țeava unuia dintre ele era reprodusă stema orașului Augsburg. Pentru un tun de 3 livre, un altul de 4 livre și un tun de 9 livre nu există niciun element de identificare, în vreme ce pe o falconetă de 6 livre și pe două sferturi de culevrină de 12 livre este reprezentat doar vulturul imperial bicefal. Nici vulturul simplu și cele trei coarne de cerb dintr-un blazon reprezentate pe țeava unui tun ușor de 8 livre nu ne îngăduie o identificare a piesei în cauză. Aceeași este situația și pentru două tunuri (*halbe Kartaunen*) de calibru mijlociu (24 livre), dintre care pe țeava unuia este reprezentată o maimuță, iar în cazul celui alt vulturul bicefal, un scut cu litera P. (poate *Pressburg*, adică Bratislava, locul de turnare al piesei) și un scut cu două cuțite pentru tăierea fasciilor.

De pe toate tunurile imperiale din fier, probabil de la finele secolului al XVII-lea și începutul celui următor³², lipsesc orice elemente de identificare. Aceeași este situația și în cazul obuzierelor de 5 livre, 6 livre, 20 livre și 36 livre. Doar pe țeava unui obuzier de 20 livre, pe lângă vulturul bicefal însoțit de o imagine a trei lei și de cea a Lânei de Aur, este reprodus numele celui care l-a turnat: *Fri(e)drich Fleischmann*. În fine, pentru 6 mortiere de 60 de livre, un altul de 80 de livre și unul de 100 de livre nu dispunem de niciun element de identificare. Numai inscripția aflată pe țeava altui mortier de 100 de livre ne oferă posibilitatea unei determinări mai concrete: *L(eopoldus) I(mperator) R(omanorum) S(emper) A(ugustus) 1688*.

În ceea ce privește identificarea tunurilor și obuzierelor de producție osmană³³ aflate în dotarea cetății Timișoara, chiar dacă în inventarul de la finele lunii octombrie 1716 în dreptul mai multor piese este menționată existența pe țeavă a unor inscripții „turcești”, ele n-au putut fi, în mod firesc, citite și transcrise de ofițerii imperiali. Ciudat este însă cazul unui tun de calibru mic (2 livre), despre care se afirmă în inventarul amintit, că avea „o veche scriere romanică” (*eine romanische alte Schrift*) în jurul inelelor de ranforsare de la bază,

³² 3 piese de jumătate de livră, 7 de o livră, una de 3 livre, 2 de 4 livre, 2 de 20 livre și una de 70 de livre.

³³ Cu privire la armele otomane de foc, vezi Rhoads Murphy, *Ottoman Warfare 1500–1700*, Rutgers University Press, New Brunswick NJ, (1999) și mai ales Gábor Ágoston, *Feuerwaffen für den Sultan. Kriegswesen und Waffenindustrie im Osmanischen Reich*, Eudora-Verlag, (2010).

precum și un blazon pe fața țeavii, elemente care ne determină să nu-l socotim o piesă „turcească”.

Din totalul de 84 guri de foc turnate în atelierele otomane³⁴ și reprezentând 53,8% din artileria de 156 piese a cetății Timișoara, 41 de tunuri, adică 48,9%, au fost grav avariate, devenind de nefolositor. Cea mai mare parte dintre acestea a reprezentat-o tunurile de calibru mic (de la un sfert până la 15 livre), folosite fără îndoială mai intens decât cele de calibru mijlociu și greu. 43 de guri de foc (41 tunuri de câmp și două obuziere), adică 51,1% din cele 84 de fabricație otomană, au fost păstrate de imperiali pe mai departe în dotarea cetății Timișoara.

Din cele expuse până acum, credem că putem afirma cu deplin temei o constatare de netăgăduit: în momentul asediului din 1716, artileria Timișoarei otomane a reprezentat, în pofida caracterului destul de eterogen al pieselor, o putere de foc considerabilă care, utilizată cu pricepere, a produs pierderi serioase în rândul asediatorilor. Faptul că la apărarea Timișoarei otomane au fost folosite atât tunuri de producție otomană, cât și guri de foc cucerite în timp de la trupele habsburgice n-a constituit defel un handicap pentru apărători. Atât piesele otomane, cât și cele imperiale din defensivă Timișoarei otomane aveau, în funcție de categoria lor, aceleași calibre, iar artileria otomană urmasa pas cu pas evoluția celei occidentale. De asemenea, parcul de artilerie al Timișoarei otomane fusese constituit cu multă inteligență, ținând cont atât de condițiile geografice impuse de așezarea cetății, cât și de repartizarea pe calibre a pieselor, în funcție de cerințele unui posibil asediu. Mai mult, cele 156 guri de foc ale Timișoarei asediate au beneficiat de o provizie mai mult decât îndestulătoare de proiectile de diferite calibre și de pulberea necesară. Astfel, după încheierea asediului imperialii au inventariat³⁵ în cetatea cucerită o cantitate impresionantă de muniții și pulbere, produsă cel mai probabil în pulberăria locală: un total de 13.022 proiectile, din care 173 bombe pentru mortierele din cetate³⁶, 10.705 ghiulele pentru tunurile de câmp³⁷ și 604 proiectile pentru falconete. Din arsenalul cetății și din citadelă (castelul Huniade) imperialii

³⁴ Cele mai numeroase erau tunurile de calibru mic de 3 livre (30 piese) și cele de 4 livre (25 piese).

³⁵ Vezi doc. 1.

³⁶ Din acestea, 127 erau de 40 livre, 658 de 60 livre și 774 de 100 livre. Bombele de calibru mic și mijlociu erau mai puține: 34 de 10 livre, 114 de 20 livre și 6 de 35 livre.

³⁷ 553 de o livră, 63 de 2 livre, 47 de 3 livre, 52 de 4 livre, 127 de 6 livre, 156 de 8 livre, 2.113 de 12 livre, 1.970 de 15 livre, 483 de 18 livre, 747 de 24 livre, 3.250 de 25 livre, 15 de 36 livre, 413 de 40 livre și 112 de 48 livre.

au recuperat până la 27 octombrie 1716 nu mai puțin de 2.823 centenari (circa 158.000 kg, adică 158 tone) praf de pușcă și în jur de 2.000 centenari (circa 112.000 kg, adică 112 tone) plăci de plumb pentru turnarea gloanțelor și ghiulelelor. De altfel, atunci când a trecut la dotarea artileristică a Timișoarei imperiale, principele Eugeniu de Savoia nu s-a văzut nevoit să îi alocă, cel puțin pentru o vreme, resurse importante. Astfel, cetății i-au fost repartizate³⁸ 14 tunuri regimentare de 6 livre, 6 falconete de 6 livre, 6 tunuri (*Quartierschlangen*) de 12 livre și 4 tunuri (*halbe Kartaunen*) de calibru mijlociu (24 livre). Ca muniții suplimentare, Timișoarei imperiale i-au fost alocate 7.189 ghiulele de 3 livre (câte 503 lovituri pentru fiecare piesă), 2.546 ghiulele de 6 livre (câte 424 lovituri pentru fiecare piesă), 4.818 ghiulele de 12 livre (câte 736 lovituri pentru fiecare piesă) și 4.000 de 24 livre (câte 1.000 lovituri de fiecare piesă), cantitate care se afla în stocul artileriei imperiale din fața Timișoarei. Pentru tunurile și mortierele de calibru mare, la cantitatea existentă de proiectile s-au adăugat 1.000 bombe cu încărcătură explozivă (778 de 60 livre și 222 de 100 livre), 42 carcase de bombă (15 de 60 livre și 27 de 100 de livre) și 94 bombe incendiare (52 de 60 livre și 42 de 100 livre). De asemenea, la dispoziția artileriștilor din Timișoara imperială urma să fie pusă o cantitate de pulbere și plumb necesară „unei apărări bune, în funcție de mărimea garnizoanei”, precum și fitile de aprindere, „atâtea câte sunt disponibile”³⁹.

Ținând seama de faptul că după încheierea asediului din septembrie-octombrie 1716 imperialii preluaseră de la otomani 92 guri de foc în stare de funcționare, cărora le-au adăugat alte 30 de tunuri, constatăm că, cel puțin în primii ani, artileria Timișoarei imperiale a fost mai redusă din punct de vedere numeric decât cea din timpul perioadei otomane. Ce-i drept, trupele imperiale au continuat până în toamna târzie a anului 1717 campania de cucerire a întregului Banat și a Serbiei cu deosebit de importanta cetate Belgrad, acțiuni care au reclamat mobilizarea de resurse artileristice consistente. După pacea de la Passarowitz (1718), dar mai ales după începerea lucrărilor de construcție la noua cetate a Timișoarei (1723) și progresele înregistrate de acestea, artileria de aici, constituită după modelul altor mari fortărețe imperiale, avea să-i asigure cetății de capetenie a Banatului un rol de primă mărime la apărarea frontierei de sud-est și de sud a Imperiului habsburgic.

³⁸ Vezi doc. 4.

³⁹ *Ibidem*: „à proportion der Garnison zu einer guten Defension”; „so vill verhanden”.

ANEXE

A) Piese de artilerie germane, austriece și transilvănene

Culevrina (germ. Feldschlange sau Kolubrine, din lat. colubrinus = de forma șarpelui; fr. coulevrine, engl. culverine, turc. kolomborna) este un tip uzual de tun mobil pe afet, folosit de la jumătatea secolului al XV-lea până la finele secolului al XVII-lea, când se trece la tunul de câmp propriu-zis. Turnat din diferite aliaje de bronz, culevrina este un tun de calibru relativ mic în comparație cu tunurile de asediu (obuzierele și mortierele). Denumirea în limba Germană (*Schlange*) îi vine de la reprezentarea capătului țevii sub forma unui cap de șarpe sau de dragon. Datorită țevii foarte lungi, culevrina a beneficiat de o precizie și distanță mai mare a tirului, precum și de un efect de pătrundere mai puternic al proiectilelor. Culevrinele având o țeavă deosebit de lungă erau numite culevrine bastarde (germ. Bastard-Feldschlange, fr. coulevrine bâtarde). În funcție de calibru – indicat, cum este cazul tunurilor de la Timișoara, de greutatea proiectilului – au existat pentru categorii de culevrine: culevrina întreagă (*ganze Feldschlange*) cu diametrul gurii de ieșire de circa 14 cm și trăgând ghiulele de circa 10 kg; jumătăți de culevrină (*halbe Feldschlange*) cu diametrul gurii de ieșire de circa 12 cm și trăgând ghiulele de circa 5 kg; sferturi de culevrină (*viertel Feldschlange*) cu diametrul gurii de ieșire de circa 8 cm și trăgând ghiulele de circa 2 kg; jumătăți de sferturi de culevrină sau *falconetă* (*halbe Viertelfeldschlange* sau *Falkonette*) cu diametrul gurii de ieșire de circa 5 cm și trăgând ghiulele de circa 0,5 kg. Jumătățile și sferturile de culevrină, socotite tunuri de câmp mijlocii, mai erau numite și *Falken* (șoimi) sau Falkaunen (din fr. faucon și it. falcone). De remarcat faptul că traiectoria proiectilelor trase din tunurile de câmp era rectilinie, în vreme ce la obuziere și mortiere aceasta era curbă.

B) Piese de artilerie otomane

a) tunuri de cetate/asediu

Balimezul (turc. balyemez, din it. pallamezza, cu înțelesul de jumătate de sferă/ghiulea sau mezzo bombarda) are calibrul de 21 cm, trăgând cu ghiulele de 20–25 kg (cca 60–80 livre).

Mortiere și obuziere de calibru mare.

b) tunuri de câmp

Culevrina (turc. kolomborna), având calibrul aproximativ de 18,5 cm și trăgând cu ghiulele de 1–2 kg (cca 2–4 livre).

Şahî (din turc. şahî = împărătesc) este un tun ușor de câmp, având calibrul de 2,8 cm; se aseamănă cu falconeta.

Şayka este un tun ușor, aflat mai cu seamă pe vasele flotei de pe Dunăre.

1 (1716 după octombrie 26, *Timișoara*) Inventar al proiectilelor de artilerie, a pulberii și plumbului găsite de imperiali în cetatea Timișoara după capitulare.

Kriegsarchiv Wien, *Alte Feldakten, Türkenkrieg 1716*, 10/84.

Item befinden sich in der Statt und Vöstung Temesvar an Bomben und Stückhkuglen, als:

Bomben: der 100 Ibigen..... 774 St.
60 Ibigen 658
40 Ibigen 127
35 Ibigen 6
20 Ibigen 114
10 Ibigen 34

1713 Bomben

Stückh-Kugl: der 48 Ibigen..... 112 St.
40 Ibigen 413
36 Ibigen 15
25 Ibigen 3250
24 Ibigen 747
18 Ibigen 483
15 Ibigen 1970
12 Ibigen 2113
8 Ibigen 156
6 Ibigen 127
4 Ibigen 52
3 Ibigen 47
2 Ibigen 63
1 Ibigen 553

Falconet-Kugl 604

10705 St. Kugl

Biss den 26ten 8bris inclusive ist aus dem Arsenal und Schloss aus den Pulffergruben herausgenohmben worden 2823 Center Pulffer.

Item befindet sich an vngegossenen Platten-Bley bis gegen 2000 Centen.

2 (1716 după octombrie 26, *Timișoara*) Inventar al pieselor de artilerie găsite de imperiali în cetatea Timișoara după capitulare și păstrate pe mai departe în dotarea acesteia.

Kriegsarchiv Wien, *Alte Feldakten, Türkenkrieg 1716*, 10/85.

Specification

Wass von denen eroberten feindtlichen vnterscheidtlichen Calibers Stuckh, Pöller und

Haubitzen nach revidirung derselben an brauchbaren in Temesvar nebst Munition, Kugl und Bomben verbleibet, als:

4 türkische 1/2 pfündige metallene Stückhel

3 türkische 1- pfündige deto Stückh

1 2pfündiges schiessendes teutsches Stückh mit dem Augspurger Wappen.

4 türkische 2pfündige schiessende Stückh

1 2pfündiges schiessendes teutsches Stückh

1 2pfündiges schiessendes teutsches Stückh mit der Schrift an dem Bodenstückh: Frater Geor. Eps. Warad. etc. Locumten. Im. General. Anno MDLVII, oberhalb der Schrift ein bischöfliches Wappen, gegen der Mitten ein halb Einhorn, ober ein Tauben in dem Schnabel haltend ein Zweyg.

1 3pfündiges schiessendes kays. Stückh mit dem doppelten Adtler, Vmbschrift Ferd. III. R. I. S. A. 1650 Rudolph von Teuffenbach.

1 kays. 3pfündiges schiessendes Stückh mit der Schrift Rudolph II. Anno. MDLXXXIII.

1 3pfündiges schiessendes kays. Regimentsstückh mit dem doppelten Adtler, worinnen ein Lathein. L, Jahrzahl 1691.

1 kays. 3pfündiges Regimentsstückh, im Bodenstückh ein doppelter Adtler mit denen Buchstaben L. R. I. S. A. 1676, ober den Delphinen ein kleiner doppelter Adtler im Schildt mit 4 kleinen Adtlern vmgeben, mit dem guldenen Flüss, vnter denselben eine Vmbschrift Raymundus Graf von vndt zu Montecucculi R. L. Gen. R. I. Hofkriegs-Praesident, General Obristleutnandt und Hauszeug-Maister A. 66, auch General der Raaberischen Grännitzen.

1 3pfündiges kays. Stückh, am Bodenstückh mit dem kays. Wappen, so an der Zündung ausgebrennt, vorn ein Kopf mit der Vmbschrift Ferdinandus Princ. et Infans Hispan. 1525.

1 3pfündiges teutsches Stückh, worvon beede Delphin weg, in fordern Feldt ein Wappen, worinnen ein Vogel, so auf der rechten Seythen, ein Sonn auf der linckhen Seithen, ein Stern nebst zwey Lathein. B. C., im hintern Feldt die Jahrzahl 1546.

28 3pfündige türkische Stückhe

1 4pfündiges türkisches Stückh

1 kays. 6pfündiges schiessendes Stückh mit einen Belican, Jahrzahl 1600

1 kays. Stückh mit dem Saltzburgischen Wappen, Inscrüfft Joh. Jac. Dei. Grat. Archiepus. Saltz. Lese MDLXIII. 1564.

- 1 6pfündige kays. Falkaunen mit dem doppelten Adtler, worinnen ein Crucifix, vorn mit der Inschrift Benedict Schmidenwindt Jahreszahl 1691
- 1 8pfündiges türkisches Stückh
- 1 kays. 8pfündiges schiessendes Stückh mit der Vmbschrift Rudolphus II. Jahreszahl 1595.
- 1 8pfündiges Stückh, im fordern Feldt ein einfacher Adtler, im Schüldt 3 Hirsch-Horn, hinten auf den Bodenstückh ein Hann.
- 1 8pfündiges Stückh mit Vmbschrift im Bodenstückh Hannsz Rung gosz mich 1529, im fordern Feldt vnweith der Delphin ein Lew, etwas weithers ein Wappen mit dem goldenen Flüss vmbfangen, Überschrüfft Ferdinand. Rex. H. me fecit MDXXVIII, worvon der Kopf abgeschnitten und ein eyserner Ring vorn daran.
- 1 9pfündiges schiessendes kays. Stückh
- 1 kays. 12pfündige Quartierschlangen mit der Jahreszahl 1691
- 1 kays. halbe Carthaun oder 24pfündiges schiessendes Stückh mit der Jahreszahl 1691, am Bodenstückh mit dem doppelten Adtler.
- 1 24pfündige halbe Carthaun mit dem doppelten Adtler, Buchstaben L. R. I. S. A. Jahreszahl 1688 undt noch eine andere Jahreszahl 1691.
- 1 teutsche halbe Carthaun im vordern Feldt ein Affen, worvon ein Delphin weggeschossen
- 1 kays. halbe Carthaun mit dem doppelten Adtler, ein Wappen mit 2 Faschinenmesser, mehr ein Wappen mit einen Lathein. P.

Metallene Pöller

- 2 kays. Pöller, worunter 1 mit dem doppelten Adtler, Buchstaben L. I. R. S. A. 1688, so 100pfündig werffen
 - 1 kays. 80pfündiger deto
 - 2 kays. 60pfündige Pöller
 - 4 teutsche 60pfündige Pöller
- Metallene Haubitzen*
- 1 1pfündige türkische Haubitzen
 - 1 3pfündige türkische Haubitzen
 - 1 20pfündige Haubitzen so teutsch, aber ohne Wappen oder Zeichen
 - 1 20pfündige teutsche Haubitzen, auf dem Bodenstückh der Nahmb Fridrich Fleischmann, im fordern ein kays. doppelter Adtler mit 3 Löwen vnd den goldenen Flüss
 - 1 36pfündige Haubitzen, vorn mit 2 eyserne Ring, sonst ohne Wappen vndt Zeichen

Eyserne Stückh

- 3 der 1/2pfündigen

- 7 der 1 pfündigen
- 1 der 3 pfündigen
- 2 der 4 pfündigen
- 2 der 20pfündigen, altvätterische 20 pfündige Stein schiessende geschmidte eyserne Haubitzen mit 4 eysernen Ring
- 1 gross eysernes Stückh mit 4 eysernen Ringen, welches im Caliber 70 pfündig

Summarischer Extract der annoch in Temesvar verbleibenden brauchbaren feindtlichen Stückh, Pöller und Haubitzen

Metallene Stückh, Pöller vndt Haubitzen

- 4 der 1/2pfündigen
- 3 der 1pfündigen
- 7 der 2pfündigen
- 34 der 3pfündigen
- 1 der 4pfündigen
- 3 der 6pfündigen
- 4 der 8pfündigen
- 1 der 9pfündigen
- 1 der 12pfündigen
- 4 der 24pfündigen
- 62 Stückh
- 2 der 100pfündigen
- 1 der 80pfündigen
- 6 der 60pfündigen
- 9 Pöller
- 1 der 1pfündigen
- 1 der 3pfündigen
- 2 der 20pfündigen
- 1 der 36pfündigen
- 5 Haubitzen
- Eyserne Stückhen*
- 3 1/2pfündige
- 7 1pfündige
- 1 3pfündiges
- 2 4pfündige
- 2 20pfündige
- 1 70pfündiges
- 16

pe verso: Specification über die in Temeswar eroberte Artillerie und Requisiten.

3 (1716 după octombrie 26, Timișoara) Inventar al pieselor de artilerie găsite de imperiali în cetatea Timișoara după capitulare și depozitate în tabăra imperială datorită avarierii lor grave, care le-a făcut de neîntrebuințat.

Kriegsarchiv Wien, *Alte Feldakten, Türkenkrieg 1716*, 10/86.

Specification der auss Temesvar heraus ins Lager gebrachten türckhischen Stückhe, als:

- 1 8lothiges türckhisches Stückhel, so schon verschraufft am Zintloch, dann gegen den Kopf zersprengt
- 1 1pfündiges türckhisches Stückhl, welches am hinteren Theil an beeden Seithen völlig hinauff gegen den Zielzapfen aufgesprungen
- 1 1 1/2pfündiges türckhisches ruinirtes Stückh
- 2 der 1 1/2pfündigen türckhischen Stückhel oder Schlangel, worunter eins im langen Feld, unter gegen den Kopf, ein starckhen Ritz, sonsten beede in Zindlöchern vnd Mündung ausgebrent
- 1 2pfündiges türckhisches Stückhl, so an der Mündung ledirt vnd schadhafft, mit einer romanischen alten Schrifft vmb die Reyff des innern Theills gegen den Bodenstückh, dann einen Wappen vorwehrt des Schildzapfen, gegen den langen feld gleich 3 Schiessschertten; ist sonst im Zintloch verschraufft
- 1 3pfündiges kays. Stückhl, wovon der Kopf abgeschnitten, mit der Schrifft Fridrich Fleischmann 1584.
- 2 der 3pfündigen türckhischen Schlangel, so am Boden vnd Kopff mit türckhischen Inschriften, an Zindlöchern vnd Mündung sehr ausgeschossen und anbey beede sehr vorwichtig
- 1 3pfündiges kays. Regiments-Stückel, wovon das hintere Theil völlig abgesprungen und abgängig, gegen den Kopfstückh bey den Zapffen mit den Buchstaben I. G. B.
- 1 3pfündiges Stückhel, wovon der Kopff abgeschnitten, dann auf den vordern Theill ein Wappen in welchen ein Vogel, linckher Hand ein halber Mondt, unter dessen Fuessen 2 P. P. oberhalb ingleichen 2 P. P., sonsten in Zintloch schon verschraufft
- 6 der 4pfündigen türckhischen Regiments-Stückhel, so an Zindt- und Mundlöchern ruinirt
- 1 4pfündiges zersprungenes Stückhel, worvon der vordere Theill verhanden, item 3 von Bodenstückh
- 6 der 4pfündigen türckhischen Stückhel, worunter ein teutsches, dann von einen türckhischen ein Stück vom Bodenstückh bis gegen den Schild-Zapffen, gegen 2/3 vom Rohr an Metall zersprungen und abgängig; die anderen 5 an Zind- und Mundlöchern ausgebrent und gesprengt worunter auch eins an Schild-Zapffen unbrauchbahr
- 2 der 4pfündigen türckhischen Stückhl, so beede an Zindt-Löchern und Mündung ausgebrennt und ausgeschossen
- 1 5pfündiges türckhisches Stückh mit ein eysernen Band gegen den Bodenstückh ohnweith der Schildzapffen umbgeben, so vorn hart angeschossen.
- 1 6pfündiges kays. Falkaunen, so gegen den Bodenstückh ein kays. doppelten Adtler, in der Mitten ein Crucifix, oberhalb die Jahrzahl 1691, welche am Zintloch sehr ausgebrennt.
- 1 6pfündiges kays. Falkaunen, gegen den Bodenstückh ein kays. doppelter Adtler, in der Mitten derselben ein Crucifix, so an der Mündung blessirt, dann zwischen den beeden Ziel-Zapffen unterhalb ein Loch ins Rohr, so durchaus in die Höllung geht.
- 1 7pfündiges kays. Stückh mit dem doppelten Adler am Bodenstückh und Inschniff L.R.I.S.A. 1665, auf den langen Feld ein Traunisch Wappen, oberhalb eine Schrifft Ernest Graff v. Abenperg v. Raun R.K.M. General-Rath, Obrist Land-und Hauszeigmaister, Land.M.v.Gen.on. in Ö; ist schadhafft im langen Feld, am Rohr krump an der Mündung ausgeschossen, im Zintloch verschraufft, item am Boden die Traube abgeschossen vnd an den Delphinen blessirt.
- 1 8pfündige kays. Schlangen, so verschraufft vnd gegen den Zintloch einen Schrik hat, oberhalb des Zintlochs gegen den Delphinen eine Überschrift Rud.2.Rom.Imp., gegen den Kopfstück ein andere Inschrift Hanns Cristoph Löffler und sein sohn gosz mich im 1597.Jahr.
- 1 9pfündige siebenbürgische Schlangen, so auf den vordern Feld ein Tauben, vnter derselben ein latein. Inschrift Opus Hyronimus Vitalus Cremonensis Stephani I. Poloniae et Sigismundi Bathori Transilvaniae Principis Tormentorum Bellicorum Praefectus fecit Anno 1590. Auf den hintern Theyl, gegen den Bodenstückh, ein fürstlich siebenbürgisch Patorisches Wappen sambt einer Vmbschrifft Stephanus Bathori de Sammlio Comes perpetuus comitatum Pihar et Grazna, vnd sonsten an Zintloch starckh ausgebrennt und unbrauchbahr.
- 1 kays. Quartierschlangen, so auf den hintern feld, gegen den Bodenstückh mit kays. doppleten Adler; ist gleichfalls schon verschraufft und schadhafft.

- 1 12pfündige kays. Quartierschlangen, gleich wie obige, mit kays.doppelten Adler, in hintern Feld gezeichnet und auf den höchsten Reiffen mit der Jahrzahl 1691, so an Zindtloch sehr ausgebrennt.
- 1 deto kays. Quartierschlangen, auf den hintern Feld gegen den Bodenstückh mit einen doppelten Adler und kays. Wappen gezeichnet; ist in Zindtloch sehr ausgeschossen, am Kopfstückh blessirt, ingleichen in Schildzapffen ledirt und unbrauchbahr.
- 1 15pfündige türckhische Schlangen, auf den hinter vnd vorder Feld mit türckhische Schrift, so an Zindloch sehr ausgebrennet und an den Seithen des Bodenstückh sehr schadhafft.
- 1 16pfündige türckhische Schlangen, ohne aller Schrift, in Zindtloch ausgebrennt.
- 1 15pfündige türckhische Schlangen, so an der Mündung sehr schadhafft und ausgeschossen, am Zindtloch verschraufft, dann in dem bodenstückh linckher Hand an der Seithen einen Schrikk und Loch.
- 1 15 pfündige siebenbürgische Schlangen mit dem Patorischen Wappen im Bodenstückh und eine Inschrift Sigismundi Paturi Principis Transilvaniae et Siculorum comes pro suis et Reipublicae commodis me parare fecit 1592. Vorwerths der Delphinen Alberto Almasi procurante gegen den Kopf ein Tauben, oberhalb derselben Petrus Ravisonus Mediolanensis fe. 1591, am Kopf 2 hartte Schuss, wordurch selbe völlig unbrauchbahr, dann an Zindtloch verschraufft.
- 1 20pfündige türckhische Schlangen, so an der Mündung ausgeschossen, am Zindtloch ausgebrennt vnt vorhin verschraufft gewesen; ist ingleichen in langen Feld sehr schadhafft, massen gegen den Schildzapffen 2 Löcher durch das Rohr hineinwerts gehen.
- 1 20pfündige türckhische deto, so am Zindtloch sehr ausgebrennt, hat auf den langen Feld mitten ein Ritz.
- 1 24pfündige türckhische halbe Carthaunen, so hnten am Bodenstückh schadhafft und brüchig, dabey am Zindtloch verschraufft.
- 1 24pfündige kays. Halbe Carthaunen, so im Zindtloch verschraufft und völlig aufgesprengt, mit der Vmbschrift am Bodenstückh, auf den höchsten Reyff: Gosz mich Caspar Wolff in Pressburg Ao. 1666
- 2 kays. halbe Carthaunen, so auf den hinten Theill des Bodenstückh ein kays. Adler und unten ein Wappen, ein L., vorwerths der Delphinen ein anderes Wappen mit Lohrber-Zweych umbgeben, worüber zwey Faschinen-Messer mit einer Schrift F.A.G.V .D.R.K.M.G.R.V.I.O.H.C.P., ferners gegen den Kopfstückh ein anderes Wappen mit Lorber-Zweych umbgeben mit ein P. und einer Überschrift V.I.G.V.V.Z.P.R.K.M. C.I.O.H.C.R.V.M.V.H.Z.I., so hintern in Zindtlöchern abgebrannt.
- 1 $\frac{3}{4}$ kays. Carthaunen, so gegen $\frac{1}{3}$ vorn abgeschnitten, mit der Inschrift auf den langen Feld: Die Nachtigal heys Ich, Paul Neidig von Nürnnberg gosz mich, wan Ich sing, so huett dich 1567, wobey beede Delphinen abgeschossen.
- 1 türckhische gantze Carthaunen, so vorn gegen den Kopf, im langen Feld, 3 schadhafte Schüss vnd Brüch, dann im Zindtloch verschraufft, mit 5 eyenen Ringen.
- 1 türckhische gantze Carthaunen, so hinten am Bodenstückh schadhafft und brüchig, dabey in Zindtloch verschraufft.
- 4 der 4pfündige türckhische Stückhen, so an Mündung und Zindtlöcher sehr ausgebrennt, wobey an einen ein Span hinter der Mündung, ein Stückhel Metall herausgesprungen.
- 1 4pfündige detto, wovon bey den Schildzapffen, unten gegen den Bodenstückh, ein grosse Stückh ausgesprungen vnd hievon das ausgesprungene Metall abgängig.
- 1 48pfündige türckhische metallene Spann-Pixen auf altvatterische Art, mit 2 eyenen Ringen, beederseiths gegen den Kopf, sonst am Zindtloch verschraufft.

S U M M A: 54

Bey Eroberung der Palanka seynd darin gefunden worden:

- 1 3pfündiges metallenes Schlangel, welches zersprungen und unbrauchbahr.
- 1 kays. 3pfündiges Stückhel, an dem Bodenstückh gezeichnet mit doppelten Adler und Überschrift L.R.I.S.A. 1683, oben ein Aug in den Wolckhen, mit Reichs-Apfel und zweyen Händen, in einer der Zepter und einer das Schwert haltend, dann einen Wappen; am Kopf blessirt und unbrauchbahr.
- 1 kays. 3pfündiges Regiments-Stückhel, am Zindtloch sehr ausgeschossen, mit der Unterschrift: Michael Dobler goss mich

1552, dann das österreichische Wappen und
Oberschrift Ferdinandus me fecit 1552.

- 1 kays. 3pfündiges Stückhl mit doppelten
Adler, im Schild ein L. 1691; brauchbahr.
- 4 der 4pfündigen türckhischen metall-
nen Schlangen, worunter 3 in denen
Zindtlöchern ausgeschossen seynd.

S U M M A: 8

- 1 fünffpfündige metallene Haubizen;
unbrauchbahr
- 1 6pfündige eysene Haubizen, ingleichen
unbrauchbahr

SUMMARISCHER EXTRACT

Mettallene Stückh:

- 1... 8 löttiges
- 1... 1 pfündiges
- 3 der 1 ½ pfündigen
- 1... 2 pfündiges
- 9... 3 pfündige
- 25... 4 pfündige
- 1... 5 pfündiges
- 2... 6 pfündige
- 1... 7 pfündiges
- 1... 8 pfündiges
- 1... 9 pfündiges
- 3... 12 pfündige
- 3... 15 pfündige
- 1... 16 pfündiges
- 2... 20 pfündige
- 4... 24 pfündige
- 1... 36 pfündiges
- 2... 48 pfündige

Summa: 62 Stückh

- 1... 5 pfündige mettallene Haubizen
- 1... 6 pfündige eyserne dito
- 1... 48 pfündige mettallene Stein-Pixen

4 (1716 după octombrie 26, Timișoara) Lista
pieselor de artilerie, a munițiilor și altor dotări,
precum și a personalului pe care trupele imperi-
ale urmau să le lase din stocurile proprii în cetatea
Timișoara.

Kriegsarchiv Wien, *Alte Feldakten, Türkenkrieg
1716*, 10/87

Specification wass von der kays. Feldt-Artillerie
zu denen beraiths in Temesvar sich befindtlich brau-
chbahren Stückhen, Bomben, Kugeln, Schantzzeug
und andern Zeugs-Notwendigkeith an erst erwehn-
ten Sorten abgegeben werden kann, als:

- 14 der 3 pfündigen Regiments-Stückhe

6 Falcaunen

6 Quartierschlangen, wovon zu einer etwa vor-
fallenden Operation zu den Mercyschen
Commando genomben können werden 4
Stückh.

4 halben Carthaunen

7189 der 3 pfündigen Stückhkugeln, auf jedes
Stückh 503 Schuss

2546 der 6 pfündigen deto, auf jedes Stückh
424 Schuss

4818 der 12 pfündigen deto, auf jedes Stückh
736 Schuss

Von diesen drey Sorten seyndt bey der Feldt-
Artillerie nicht mehr verhanden.

4000 der 24 pfündigen deto, auf jedes Stückh
1000 Schuss

222 der 100 pfündigen gefüllten Bomben

778 der 60 pfündigen gefüllten Bomben

27 der 100 pfündigen Carcassen

15 der 60 pfündigen Carcassen

42 der 100 pfündigen Feuer-Ballen

52 der 60 pfündigen Feuer-Ballen

24 Pech-Krانتze

20 Bech-Faschinen

7000 gefüllte Handt-Granaten

8000 Stückhe Schantz-Zeug

200.000 Stückh Flintten-Stainer

1 Hebzeugall erübrigte Pfosten sambt Brettern
und Blendungen

4 5/4 löthige Kugelmödtl nebst Giesszeug

1 Kharren Feldtschmidten

Pulver und Bley à proportionen der Garnison zu
einer gutten Defension

Luntten, sovill verhanden

Dann alle übrige Sandsöckhe

98 Pfund geschlagenes Kupfer, so in 5 Taffeln
bestehet

1375 Stückh kupferne Nägl

1 Stückh Wündten

An Artillerie-Officiers vndt Bedienten

1 Stückh Hauptmann

1 alter Feuerwerkher

2 junge Feuerwerkher

1 Zeugschreiber

3 Pixenmaister-Corporalen

50 Pixenmaister

1 Zeig-Dienner

2 Schmidtgesellen

1 Wagnergesell

2 Zimmergesellen

2 Handtlanger

COLECȚIA DE IATAGANE A MUZEULUI BANATULUI TIMIȘOARA

Zoran Marcov*

Cuvinte cheie: *iatagan, crnosapac, belosapac, Karadörde, Foča, Sarajevo, Peninsula Balcanică, colecția Muzeului Banatului Timișoara.*

Keywords: *yataghan, crnosapac, belosapac, Karadörde, Foča, Sarajevo, Balkan Peninsula, collection of the Banat Museum in Timișoara.*

The Yataghans Collection of the Banat Museum (Abstract)

The yataghan falls into the category of large knives, usually presenting a curved blade, made of high quality steel. This kind of weapon consists of a single-edged blade, necessarily disposed inward. An important characteristic of the yataghan is represented by the hilt that stands out due to the specific pommels, that spreads at the top into small wings curved inwards, usually known as 'ears'. The pommels are perfectly shaped to allow the weapon's easy handling, the ears having the role to prevent the hilt slipping out of the hand when used in battle. If necessary, the yataghan's 'ears' might prove themselves useful as bolsters for shooting the longrifle.

In time, specialized literature has presented some confusions regarding the name and the shape of the yataghan. Studying this type of weapon, many authors did not make a clear distinction between yataghans and handjars, often the term 'yataghan' being used erroneously to designate all oriental swords.

Regarding the roots of this type of weapon, the yataghan is a sabre of Oriental origin, according to some sources originating from India wherefrom it was expanded through the whole East. The shape of the yataghans have not changed much in time, the specific characteristics of this kind of weapon contributing mainly in this respect: the remarkable force to strike and chop. Due to the weapon's particular shape, the force of impact is concentrated at the tip of the blade. The yataghan was the perfect choice for a close fight but also during a skirmish. Even when firearms gained supremacy in the battlefield, the yataghan was also kept in the janissary standard harness especially due to its remarkable technical qualities.

As it concerns the color and the material used to craft the pommels, the Serbo-Croatian-Bosnian specialized literature (excepting Constantinople, most of the Balkan yataghans were crafted in the former Yugoslav territory during the XVIII and XIX centuries, the most famous manufactory being at Foča – today in Bosnia and Herzegovina) classifies yataghans as it follows: *belosapce* (having the pommels made of ivory or of other bones of light color), *crnosapce* (having ears made of buffalo black horn or of wood) and those with metallic hilts, often overlaid with silver. There are also brass-hilted yataghans. Regarding the shape of the blades, yataghans can be classified into straight blades and curved blades.

There were many manufactories in the Balkan Peninsula: Travnik, Foča, Sarajevo, Herceg Novi, Kotor, Risan, Užice, Prizren and Skopje. The yataghans produced in these manufactories were exclusively handicraft products.

The collection of weapons held by The Banat Museum owns 30 yataghans, recorded in the History Department's files. An important particularity of the museum's collection is given by the great number (17 of 30 weapons) of *crnosapci* yataghans, horn-hilted or dark bone-hilted weapons. Unlike The Banat Museum collection, the *belosapci* with ears made of ivory or other types of white bone, prevail in the yataghans collection from Zagreb (The Croatian History Museum).

The Belgrade researchers' explanations regarding the small number of *crnosapci* yataghans from the Military Museum's collection together with the informations recorded in the 1st file of the Banat Museum's files clarify the existence of a great number of dark/brown and black pommeled yataghans in the Banat Museum's collection. Given the fact that the *crnosapci* yataghans were used in fights, they are much more rare, theory that comes to complement the informations supplied by the archives held by the Banat Museum, informations that highlight the fact that the weapons achieved during the pre-war period represented spoil of war resulted from the Austro-Hungarian military campaign held during the summer of 1978 to pacify the Bosnian territory.

We can also add to the 17 *crnosapci* yataghans another 9 *belosapci* yataghans, two metal hilted weapons, one presenting some changes at the hilt (instead of the characteristic pommels the yataghan has a wooden hilt with a rectangular section). To all these weapons we can also add a yataghan blade whose pommels are missing.

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300 002; e-mail: markovzoran@yahoo.com.

Among The Banat Museum's yataghan collection, 20 weapons exhibit ornaments and encrusted inscriptions, two weapons being encrusted with golden thread, the other ones decorated with silver thread. There other weapons show engraved ornaments while the other seven have no decorations on the blades (some of them presenting the armorer's stamp, at most).

The specialized literature highlights the fact that the yataghans with straight blade (*pravci*) are very rare, this fact being confirmed at Timisoara where we can find only 5 weapons presenting this kind of blade.

Among the ornate yataghans, the researches managed to discover the year of manufacture only in the case of 8 weapons, the oldest yataghan held by The Banat Museum was dated in the year 1204 (according to the Islamic calendar), corresponding the Christian period of 1789–1790, while the most recent weapon dates from the Muslim year of 1280, representing the years of 1863–1864 according to the Gregorian calendar.

Regarding the history of yataghans collection held by the Banat Museum, we also have to consider that the vast majority of weapons comes from the old collection of the museum, especially from the pre-war period. The 1st file of inventory held by the museum (the inventory of the Museum Society of History and Archeology) includes a series of weapons brought from Bosnia after the military campaign held in the summer of 1878 (spoil of war from Tuzla, Travnik etc). These weapons were either donated to the museum or purchased. The two metal-hilted yataghans had also been registered in the pre-war period. During the interwar, especially between 1930–1935, while Ioachim Miloia has served as director of the museum, have been purchased another series of yataghans. A last important batch of weapons entered the Museum's collection after World War II, in 1959, following a transfer from the Home Office represented by the Timisoara 232 Unit.

The „piece de resistance” of The Banat Museum's collection is certainly represented by the weapon that was held, for a short time, by the leader of the first Serbian anti-Ottoman movement Đorđe Petrović Karađorđe. The founder of the South Hungarian Society of History and Archeology and also the donor of this yataghan, dr. Ormós Zsigmond, remarks that the weapon's value is increased by the fact that it belonged to Karađorđe (Cerni György). The letter of donation also asserts that the yataghan was taken by the Serbian leader „from the hands of a Turk” during a fight, without offering further information regarding the year and the place of the specific battle. We can also find out from this specific letter information regarding the purchase of the weapon and its previous owner. Ormós purchased the yataghan on June 23rd, 1876 at Orşova, from the widow Schevits who held the weapon as an heirloom. These informations have been published in the specialized magazine of the Museum Society of History and Archeology in the year 1889, while in the 1st file of inventory held by the Banat Museum the yataghan is recorded as a „Turkish yataghan”. We have to underline the fact that Karađorđe's yataghan represents the only Oriental weapon of the collection whose inscriptions had been translated and recorded in the old files of the Banat Museum.

Iataganul în literatura de specialitate.

Probleme de terminologie

Iataganele reprezintă o categorie aparte în cadrul vast al armelor albe, fiind încadrate de literatura de specialitate în grupul cuțitelor de mari dimensiuni, având lama de regulă încovoiată și realizată din oțel de cea mai bună calitate, cu un singur tăiș dispus obligatoriu pe muchia interioară a lamei¹. Mănerul acestui tip de armă albă nu este prevăzut cu gardă. Un element caracteristic iataganului este mănerul care se evidențiază datorită plăselelor cu aspect specific, terminate la partea superioară sub forma unor aripioare ușor curbate spre tăișul lamei, cunoscute sub denumirea generică de „urechi”. Forma plăselelor este perfect concepută pentru o cât mai ușoară mănuire a armei, „urechile” mănerului având rolul de a stopa alunecarea din mână a iataganului în timpul luptelor. În caz de necesitate, „urechile” acestuia puteau servi drept suport pentru fixarea și sprijinirea țevelor de pușcă².

În ceea ce privește originea acestui tip de armă albă, literatura de specialitate sârbo-croată apreciază că iataganul este de proveniență orientală, după unele surse chiar din estul Indiei, de unde s-a extins în întregul Orient³. Analizând comparativ exemplarele păstrate, cuțitul descoperit în bazinul fluviului Enisei cu iataganele turcești de secol XII păstrate la muzeul din Istanbul și mai apoi cu iataganele din secolele XII–XIX, Lj. Rajković consideră că „originea iataganului este Asia, mai cu seamă spațiul unde au locuit cândva numeroase triburi turcice”⁴. Și cercetătoarea croată Marija Šerčer în catalogul consacrat colecției de iatagane a Muzeului de Istorie din Zagreb, menționează referitor la originea acestui tip de armă, că provine din Asia Centrală iar prin intermediul turcilor otomani cunoaște o largă răspândire, ajungând în perioada expansiunii otomane până în Peninsula Balcanică unde se vor crea în timp numeroase centre de producție, celebre în epocă pentru calitatea iataganelor făurite⁵.

¹ Anđeliya Radović, *Zanatsko oružje Balkana XVII-XIX vek*, Beograd (2002), 19.

² Marija Šerčer, *Jatagani u Povijesnom muzeju Hrvatske*, Zagreb (1975), 8.

³ Anđeliya Radović, *op. cit.*, 20.

⁴ Ljubinka Rajković, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja, Vesnik Vojnog muzeja JNA*, I (1954), 107.

⁵ Marija Šerčer, *op. cit.*, 7–8.

Robert Elgood în volumul dedicat armelor balcanice din perioada stăpânirii otomane, consideră că la ora actuală este practic imposibil de precizat originea geografică și data la care a apărut iataganul, în contextul în care lame de tipul celor folosite la iatagane sunt cunoscute încă din antichitatea clasică greco-romană. Lama *kopis*-ului grecesc sau armei iberice denumite ulterior *falcata* sunt foarte apropiate ca formă lamei de iatagan, însă este foarte greu de precizat dacă există o continuitate în acest sens, din perioada antichității clasice până în evul mediu. În consecință, Elgood se pronunță împotriva ideii conform căreia spațiul de origine al acestui tip de armă este Asia Centrală sau Persia⁶.

E. G. Astvatsaturyan, autorul uneia dintre cele mai complete lucrări referitoare la armamentul turcesc, la începutul capitolului dedicat iataganelor, trece în revistă toate armele precursore ale acestora, în funcție de forma lamei, începând cu spada-tesac greco-macedoneană numită *mákhaira*, continuând cu *falcata* iberică și ajungând la armele similare caracteristice sudului Indiei și Nepalului. Referitor la tipul de mâner, Astvatsaturyan identifică în pumnalul din bronz (mileniile III–I a. Chr.) descoperit în vestul Persiei, la Luristan, precursorul mânerului de iatagan din perioada modernă⁷.

În literatura de specialitate au existat în timp numeroase confuzii referitoare la denumirea și forma iataganelor. Iataganul era deseori identificat greșit sub denumirea de hanger. Ocupându-se de acest tip de armă albă, numeroși autori n-au reușit să stabilească o diferențiere clară între iatagane și hangere, mai mult, există numeroase cazuri în care termenul de iatagan a fost utilizat eronat pentru desemnarea săbiilor orientale.

De exemplu, în registrul inventar al SMIA din perioada antebelică, marea majoritate a iataganelor sunt inventariate sub denumirea de hangere⁸. În registrul actual al MBT, sunt utilizați ambii termeni, într-o proporție perfect egală⁹.

Referindu-se la această problemă de terminologie, istoricul bosniac Vejsil Ćurčić, arăta că în

spațiul muntenegrean era utilizată doar denumirea de *jatagan*, în Herțegovina era mai răspândită varianta *handžar* în timp ce în Bosnia se folosea până târziu sintagma „dugi nož” („cuțit lung”)¹⁰. Și R. Elgood prezintă mai multe variante ale turcescului *yataghan* în limbile popoarelor balcanice aflate sub ocupație otomană: *jatagan* în sârbo-croată sau *giatagani* în greacă¹¹.

În mai vechea literatură de specialitate occidentală existau numeroase confuzii referitoare la denumirea, definirea și identificarea iataganelor. H. Seitz consideră hangerul drept pumnal ori cuțit, însă mai presus de orice îl identifică sub forma unui cuțit lung, similar spadei dar cu un singur tăiș. Acest tip general de armă albă se prezintă sub numeroase variante existând o serie de diferențieri în special la nivel decorativ, lucru specific pentru lumea orientală musulmană. Seitz menționează totodată că în spațiul est-mediteranean, această armă este cunoscută sub numele de iatagan¹². Alți cercetători, cum ar fi cazul lui H. Nickel consideră iataganul și hangerul ca fiind tipuri diferite de arme, însă nu dau și o descriere concretă a fiecărui tip în parte¹³. E. Wagner considera că termenul de hanger era utilizat în special de slavii sudici și musulmanii din Peninsula Balcanică și Asia. Referitor la termenul de iatagan, Wagner susținea că-și are originea în lumea islamică din nordul Africii, mai cu seamă în Maroc, Algeria, Tunisia și Egipt¹⁴. Un alt cercetător, W. Hummelberger diferențiază cele două arme în funcție de lungimea acestora: astfel iataganul era considerat a fi lung de până la 55 cm în timp ce hangerul ar avea dimensiunile mai mari¹⁵. A. Dolleczeck descrie hangerul, atribuindu-i de fapt specificațiile iataganului¹⁶.

Definiții corecte vis-a-vis de hanger și iatagan au oferit în lucrările lor D.J. Fryer¹⁷ și G.C. Stone¹⁸.

În mai vechea literatură de specialitate iugoslavă, persistă o reală confuzie în legătură cu terminologia acestui tip de armă. M. Praunsperger¹⁹ considera că denumirea de hanger este de origine persană

⁶ Robert Elgood, *The Arms of Greece and her Balkan Neighbours in the Ottoman Period*, London (2009), 138.

⁷ Э.Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея*, Санкт-Петербург (2002), 134.

⁸ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 329, 649, 1860, 1892, 2148, 2437, 2438; registrul I al MBT cuprinde și piese inventariate sub numele de *jatagán*: nr. vechi inv. 779 și 780.

⁹ În registrul de inventar IV al MBT termenii *iatagan* și *hanger* apar în proporție egală; hangere avem la nr. inv. 3240–3250, 3253–3254, 3290, 3387; iatagane apar la nr. inv. 3227, 3233, 3251–3252, 3255, 3277, 3330–3335, 3350, 5507, 5511.

¹⁰ V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, LV (1944), 97.

¹¹ Robert Elgood, *op. cit.*, 138.

¹² H. Seitz, *Blankwaffen*, II, Braunschweig (1968), 341.

¹³ H. Nickel, *Ullstein Waffenbuch*, Berlin-Frankfurt/M-Wien (1974), 197.

¹⁴ Eduard Wagner, *Hieb- und Stichwaffen*, Prag (1966), 360.

¹⁵ Marija Šercer, *op. cit.*, 7.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ D. J. Fryer, *Antique Weapons A-Z*, London (1969), 86–89.

¹⁸ G. C. Stone, *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor: in All Countries and in All Times*, New York (1999), 351, 676.

¹⁹ M. Praunsperger, *Oružje starih Hrvata*, Zagreb (1943), 95.

în timp de termenul de iatagan este turcesc, însă ambele se referă la același tip de armă. V. Ćurčić de asemenea nu diferențiază hangerul de iatagan²⁰. În mai recente lucrări de specialitate publicate în perioada postbelică sub egida Muzeului Militar din Belgrad²¹ s-a făcut în mare măsură lumină în acest caz, fiind clarificate și explicate noțiunile de hanger și iatagan.

Hangerul este un pumnal cu o lamă deosebit de dură, care de la mijloc spre vârf este puternic încovoiată. Spre deosebire de iatagan, hangerul prezintă tăiș pe ambele muchii și nervură dispusă pe mijlocul lamei. Hangerul era utilizat în Imperiul otoman de către unitățile de ieniceri, făcând parte din echipamentul standard al acestora. Hangerul era purtat în cizmă și fiind o armă cu preponderență de uz militar se consideră că în mediul civil al Balcanilor, acest tip de pumnal nu era foarte răspândit²².

Iataganul în schimb este o armă cu aspect deosebit, atât din punctul de vedere al lamei cât și al mânerului. Lama iataganului este încovoiată în două direcții diferite, mai întâi este de formă concavă de la mâner și până spre vârful lamei, pentru ca mai apoi să urmeze o formă convexă până la vârful în sine al armei (cea de-a doua curbura este mult mai mică și mai puțin pronunțată decât prima). Datorită acestei forme, forța lamei de iatagan este concentrată spre vârful acesteia în momentul lovirii, arma fiind așadar ideală pentru luptele corp la corp²³.

Părțile componente ale iataganului și tipologiile existente

Forma iataganelor nu s-a schimbat mult în decursul timpului, în acest sens o contribuție majoră au avut-o caracteristicile deosebite ale acestui tip de armă: forța deosebită de lovire și spintecare. Datorită formei specifice, forța de lovire este concentrată spre vârful lamei. Iataganul era perfect pentru lupta de aproape dar și în timpul iureșului. Chiar și în momentul când armele de foc au câștigat supremația pe câmpul de luptă, iataganul a fost menținut în echipamentul standard al ienicerilor, tocmai datorită calităților sale tehnice²⁴.

Lungimea medie a iataganelor este de 60–80 cm. Iataganul este format din lamă, mâner și teacă²⁵ (Pl. I.).

Lama iataganului era realizată din oțel de cea mai bună calitate. În momentul achiziționării unei asemenea arme, aceasta era analizată și verificată iar în conformitate cu tradiția bosniacă, tăișul lamei unui iatagan corespundea cerințelor vremii doar dacă reușea să despice (să taie) dintr-o singură lovitură o batistă din mătase umezită în prealabil²⁶. Lama acestui tip de armă este deseori decorată prin damaschinare cu fir din aur sau argint, prezentând motive vegetale și florale stilizate, diferite simboluri (printre cele mai uzitate fiind și „sigiliul lui Solomon” – steaua în șase colțuri) și inscripții care cuprind printre altele, anul făuririi piesei, numele meșterului armurier, numele proprietarului, inscripția fiind completată în general cu texte din Coran, proverbe, adresări către Allah etc.²⁷

Mânerul iataganul este format din mai multe elemente. În partea inferioară este prezentă *parazvana*²⁸ realizată dintr-un aliaj conținând plumb sau cositor, aliaj care era placat cu foiță din argint, însă existau și *parazvane* realizate din alamă. Acest prim element al mânerului este format din două componente: pe mânerul propriu-zis *parazvana* se prezintă sub forma unui scurt manșon cilindric bogat decorat și ușor teșit la partea inferioară spre lamă, pe ambele fețe; pe lamă, *parazvana* se continuă pe ambele fețe cu un ornament sub forma unei frunze stilizate, care conține la unele tipuri de iatagane sticle colorate decorative („faux rubin”). Al doilea element, care formează împreună cu *parazvana* partea metalică a mânerului unui iatagan, este *hașırma* sau *spojnica*²⁹. Aceasta se prezintă sub forma unei plăci metalice (realizată din același material și decorată în aceeași manieră cu *parazvana*) fixate de-a lungul muchiei mânerului din oțel. Iataganele bogat decorate, prezintă de-a lungul *hașırmei* pietre decorative din coral fixate în lăcașuri special realizate și minuscule ornamente de formă florală, piramidală, romboidală, circulară – lipite la cold de placa centrală. Ultimul element al mânerului, este reprezentat de cele două plăsele caracteristice

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ V. Ćurčić, *op. cit.*, 97.

²⁷ Anđelija Radović, *op. cit.*, 22; Marija Šercer, *op. cit.*, 12.

²⁸ Dragutin Petrović, *Hladno oružje iz zbirke Gradskog muzeja Vršac*, Vršac (2005), 10; bibliografia sârbo-croată din perioada postbelică identifică prin *parazvana* elementul metalic de legătură dintre lama și mânerul iataganului.

²⁹ Termen utilizat în literatura de specialitate croată pentru desemnarea plăcii metalice fixate de-a lungul muchiei mânerului din oțel al iataganului; bibliografia sârbă folosește în acest sens termenul *hașırma*.

²⁰ V. Ćurčić, *op. cit.*, 97.

²¹ Ljubinka Rajković, *op. cit.*, 106–123; Đurđica Petrović, *Prilog upoznavanju načina rada sa muzejskim zbirkama oružja i vrsta oružja izrađenog na Kosovu, u Makedoniji, Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX veku, Obrada i zaštita istorijskih zbirki u muzejima: katalog* 28, Beograd (1974), 1–24.

²² Đurđica Petrović, *op. cit.*, 7.

²³ Ljubinka Rajković, *op. cit.*, 112.

²⁴ Anđelija Radović, *op. cit.*, 20.

acestui tip de armă, terminate la partea superioară cu două „urechi”, care pot fi de forme și dimensiuni diferite³⁰. Forma bifurcată a mânerului de iatagan rezultată din cele două „urechi” aflate la terminația plăselelor, își dovedește pe deplin utilitatea în clipa mînuirii armei, având dublu rol: protejarea mînii luptătorului³¹, dar și ca piedică împotriva alunecării armei din mână în toiul bătăliei.

Iataganele erau purtate în teci realizate din lemn, îmbrăcate în piele și întărite cu garnituri metalice. Tecile iataganelor erau bogat decorate, mai ales dacă comanditarul era o persoană înstărită. La Foča de exemplu, acestea erau realizate din lemn, iar în funcție de materialul cu care erau îmbrăcate/placate, se cunosc trei categorii diferite de teci: placate cu argint sau alt tip de tablă cizelată (de regulă din alamă), îmbrăcate cu piele obișnuită și cele mai simple fiind învelite într-un material de mai slabă calitate de tipul mușamalei³².

Referitor la tipologia iataganelor, literatura de specialitate sârbo-croată oferă o clasificare a lor în funcție de culoarea și materialul din care sunt realizate plăselele³³:

Iataganul *belosapac*, cu plăselele din fildeș sau alte tipuri de os de culoare deschisă, era o armă destinată de regulă civililor înstăriți. *Belosapci* erau arme bogat decorate cu pietre semiprețioase, ornamente și inscripții damaschinate, în general cu fir din aur. Aceste plăsele sunt specifice producției balcanice de iatagane, fiind realizate mai ales la Foča și Constantinopol (Pl. II. 2; 4);

Iataganul *crnosapac*, având plăsele din corn negru de bivol sau din lemn, se regăsea în echipamentul standard al ienicerilor. *Crnosapac* era așadar utilizat mult mai des în lupte decât celelalte două tipuri de iatagane, în consecință decorul acestuia și realizarea în sine erau mult inferioare celorlalte tipuri. Ornamentele și inscripțiile de pe lamele iataganelor *crnosapci* erau de cele mai multe ori damaschinate cu argint (Pl. II. 1; 3);

Iataganul cu mâner metalic (Pl. II. 5) cel mai des întâlnit este cel din argint care prezintă un decor bogat, realizat prin tehnica filigranului, granulației, gravării etc. Se consideră că iataganele cu mânerele metalice sunt cele mai frumoase și calitative dintre toate tipurile existente. Aceste iatagane, foarte scumpe de altfel, se aflau în posesia demnitarilor și oficialităților de prim rang, fiind în multe din cazuri, daruri din partea sultanului. Iataganele

cu mânere metalice, bogat decorate, erau piese de gală purtate la ocazii speciale, având ca principal rol împreună cu restul îmbrăcămînții, ilustrarea statutului social al proprietarului. Există și variante de iatagane cu mânerul turnat din aliaj conținând argint, și un tip mai rar de mâner realizat în totalitate din alamă. Ce este interesant în cazul acestuia din urmă, el nu prezintă *parazvana*, iar literatura de specialitate consideră că este de origine dalmată³⁴.

Aceeași literatură sârbo-croată mai clasifică iataganele în funcție de forma lamelor, în drepte și încovoiate (*pravci* și *krivci*) cu mențiunea că iataganele cu lamele drepte sunt mult mai rare³⁵.

O altă tipologie a iataganelor, interesantă prin prisma faptului că încearcă împărțirea acestora în funcție de originea geografică, este clasificarea propusă de E. G. Astvatsaturyan³⁶. Acesta împarte iataganele turcești în mai multe tipuri (primele trei fiind relevante pentru colecția noastră), elementul cel mai important luat în calcul la această clasificare fiind tipul de decor prezent pe lamă:

1. Tipul *est-anatolian* este format din iatagane produse în estul Anatoliei în imediata apropiere a Caucazului. Specific pentru acest tip de iatagane sunt „urechile” de mai mici dimensiuni și decorul lamelor reprezentat în mare măsură de ornamente gravate. Analizând decorul acestui tip de iatagan, Astvatsaturyan ajunge la concluzia că aceste arme puteau fi produse și în spațiul balcanic.
2. Tipul *anatolian* se referă la iataganele produse în partea vestică și centrală a Asiei Mici, care se caracterizează prin tipul de decor al lamelor. Este vorba de inscripții și ornamente damaschinate cu argint, realizate prin tehnica „incrustației adânci” (Pl. III. 2; 4; 5). Tipul anatolian se împarte în mai multe subtipuri, în funcție de bogăția și varietatea decorului.
3. Tipul caracteristic armurărilor din *Istanbul și Peninsula Balcanică*. Iataganele acestui tip prezintă ornamente și inscripții damaschinate cu fir din aur și argint realizate prin tehnica „incrustației la suprafață” (Pl. III. 1; 3). Astvatsaturyan consideră iataganele având mânere placate cu argint, decorate cu filigran și pietre de coral, ca fiind produse tipice pentru Bosnia-Herțegovina în timp ce iataganele cu „urechile” rotunjite ar fi de sorginte grecească.

³⁰ Marija Šercer, *op. cit.*, 8.

³¹ Anđelija Radović, *op. cit.*, 20.

³² *Ibidem*, 22.

³³ Marija Šercer, *op. cit.*, 8; Dragutin Petrović, *op. cit.*, 9–10; Anđelija Radović, *op. cit.*, 20.

³⁴ Anđelija Radović, *op. cit.*, 22.

³⁵ *Ibidem*, 23.

³⁶ Э.Г. Аствацатурян, *op. cit.*, 144–164.

*Producția de iatagane în Peninsula
Balcanică în timpul stăpânirii otomane*

Consolidarea autorității otomane în Balcani a dus la modificări importante în ceea ce privește modul de viață al populației creștine autohtone. În locul producției de tip rural, definitorie pentru perioada medievală, după cucerirea otomană se dezvoltă meșteșugurile în mediul urban și odată cu acestea înfloresc comerțul. În multe orașe din Kosovo și Metohija, Bosnia, Herțegovina, Muntenegru, Macedonia, nordul Albaniei, Serbia, Bulgaria și Grecia, în secolele XVII, XVIII dar mai ales XIX, producția meșteșugărească de armament a cunoscut o dezvoltare importantă. În centrele mai sus amintite, se produceau arme atât pentru nevoile locale cât și pentru comercializarea lor în alte provincii ale Imperiului otoman. Armurările au cunoscut o dezvoltare deosebită, mai ales în pašalâcurile periferice ale imperiului (Bosnia), dar și în teritoriile în care autoritatea otomană era slăbită iar pericolul anarhiei era cât se poate de real (nordul Albaniei); în aceste teritorii, contrabanda cu armament era mult mai prezentă decât în centrul Peninsulei Balcanice³⁷.

Iataganul a devenit în perioada stăpânirii otomane o armă „națională”, fiind inclus printre elementele de port popular ale bărbaților din Serbia, Muntenegru, Herțegovina și Boka Kotorska³⁸.

În ceea ce privește centrele de producție, dacă excludem Constantinopolul, cele mai renumite centre pentru realizarea de iatagane în Balcani au fost cele de la: Foča, Sarajevo, Prizren, Užice, Kotor, Herceg Novi, Risan, Kreševo, Travnik, Shkodra, Skopje etc. Cel mai renumit centru era cel de la Foča (Herțegovina), unde producția de iatagane a început în secolul al XVI-lea și a cunoscut cea mai mare înflorire în secolele XVIII–XIX³⁹.

Armurierii (*bičakčije*) din Foča au devenit cunoscuți în spațiul balcanic prin realizarea de iatagane pentru funcționarii bogați și înalții demnitari otomani. Călătorind prin Bosnia în anii 1836–1837, Ami Boué⁴⁰ nota următoarele „În unele orașe se produc cuțite deosebit de frumoase, având lamele damaschinate, cu plăsele albe și deseori fiind decorate cu pietre semiprețioase sau sticlă de culoare roșie. Centrele de la Foča și Constantinopol sunt cele mai renumite în realizarea acestui tip de cuțit, păstrat de regulă într-o teacă din lemn sau

piele, fiind purtat la brâu sau fixat de centură. Aceste cuțite se realizează și la Sarajevo dar și în alte locuri, însă cele mai calitative și ieftine provin din cele două centre mai sus menționate, unde se comercializează la prețul de șapte groși bucata”.

Plăselele erau realizate din fildeș, adus de populația bosniacă musulmană cu ocazia pelerinajelor întreprinse în Orient; plăselele mai erau realizate din corn, os de vită sau lemn. Mai puteau fi făcute și din corn de cerb nordic (ren, elan), materia primă fiind adusă în acest caz din spațiul rusesc de către comercianții bosniaci (în special cei din Sarajevo). Lamele iataganelor realizate la Foča erau fabricate din oțel de proveniență locală, prelucrat prin tehnica damaschinării de către armurierii locali, dar și din oțel importat din Orient, renumit pentru proprietățile sale deosebite⁴¹.

Cu ocazia realizării iataganelor, în acele ateliere unde exista o împărțire a muncii, lamele erau făurite de cuțitari (*nožari*), decorul lamelor fiind opera așa-numiților *srmadžije*, iar plăselele erau făcute de *bičakčije*. Elementele decorative ale iataganului erau realizate de *kujundžije*: *hašrma* (partea metalică dispusă între cele două plăsele) și *parazvana* (decor în continuarea mânerului, sub forma unei frunze stilizate dispuse la partea superioară a lamei), în aceeași categorie intrând și decorul garniturilor metalice de pe teacă. Tecile erau realizate de meșteri specializați. Chiar și în rândul acestor *kujundžije*, erau anumite specializări, unii ocupându-se de *hašrma*, alții de garnituri etc. Spre exemplu, cel care realiza și decora *hašrma* era cunoscut sub denumirea de *hašermedžija*⁴².

Totuși în marea majoritate a cazurilor, iataganul, fără teacă și decor, era realizat de un *bičakčija* (provine din turcescul *bishaq* – cuțit). Acesta lucra în atelier, șezând de regulă pe o sofă (divan îngust, de obicei cu un căpătâi mai ridicat). În spatele acestei încăperi se găsea atelierul de fierărie propriu-zis, cu forja aferentă, țevile suflante, nicovala etc. Procesul de realizare se desfășura în mai multe etape: încălzirea oțelului și modelarea acestuia pentru a se obține forma de bază, apoi răzuirea și șlefuirea obiectului astfel obținut. Canalul de scurgere, dispus imediat sub muchia netăioasă a lamei, era realizat cu ajutorul unei unelte speciale din oțel având la partea superioară o bară metalică, în funcție de lățimea acesteia variind și lățimea șanțului de scurgere⁴³. *Parazvana* era atașată de mânerul din oțel cu ajutorul plumbului topit, prin aplicarea

³⁷ Anđeliya Radović, *op. cit.*, 7.

³⁸ Marija Šercer, *op. cit.*, 7.

³⁹ Đurđica Petrović, Prilog datiranju jatagana prema mestu izrade, *Vesnik Vojnog muzeja*, III (1956), 172.

⁴⁰ Robert Elgood, *op. cit.*, 142; Anđeliya Radović, *op. cit.*, 19–20.

⁴¹ Anđeliya Radović, *op. cit.*, 20–21.

⁴² *Ibidem*, 21–22; Marija Šercer, *op. cit.*, 8.

⁴³ Anđeliya Radović, *op. cit.*, 22.

ușoară a acestuia în zonele de îmbinare⁴⁴. Fixarea plăselelor de mânerul metalic al iataganului se făcea cu ajutorul unei unelte specializate, formate din două elemente, *čemen* și *matkaf*, cu ajutorul căreia se găureau orificiile pentru fixarea niturilor. Osul era modelat de regulă, cu ajutorul unui mic fierăstrău de mână, cunoscut sub denumirea de *bičkija*. În atelierul de fierărie din spatele prăvăliei se realiza doar lama iataganului, toate celelalte operații se desfășurau în încăperea din față, mai exact pe sofa. În spatele meșterului erau atârinate pe pereții încăperii o serie de unelte de mai mici dimensiuni iar în fața acestuia se găsea nicovaia și menghina. Se consideră că în aproximativ cinci ceasuri, un armurier ajutat de cel puțin un ucenic putea făuri un iatagan (fără însă elementele decorative și teacă)⁴⁵.

Iataganele balcanice erau decorate cu ajutorul a numeroase tehnici: turnare, cizelare, batere, damaschinare, traforare, gravare, incrustație etc. În mediul bosniac se mai folosea și filigranul iar în spațiul albanez (mai ales la Shkodra) era utilizată granulația. Pe lamele acestui tip de armă erau deseori damaschinate inscripții cu argint sau aur, de cele mai multe ori fiind vorba de texte din Coran, mai rar era trecut anul fabricației, numele proprietarului sau cel al armurierului. Unele simboluri des uzitate, cum ar fi sigiliul lui Solomon (steaua în șase colțuri), și-au pierdut cu timpul semnificația inițială devenind elemente pur decorative⁴⁶.

Iataganul era purtat la brâu (*bensilah*) alături de cele două pistoale de cobur cu cremene. Brăul, cunoscut și sub denumirea de *bensilah*, era un element de port popular folosit în special pentru portul armelor, din acest motiv unii autori îl consideră accesoriu militar⁴⁷.

Iataganul se afla în înzestrarea marinei otomane și a ienicerilor. Era de asemenea un element obligatoriu al ținutei fiecărui musulman. Totuși, trebuie precizat faptul că iataganul era o armă foarte apreciată și îndrăgită în Muntenegru și Herțegovina⁴⁸. A avea un iatagan alături de *džeferdar*⁴⁹, era o mare

mândrie și ilustra bogăția proprietarului. În anul 1777, la Sarajevo, un iatagan din argint a fost estimat la 2400 de aspri, un altul, de asemenea din argint și în aceeași perioadă a fost estimat la 3600 de aspri iar cel mai valoros iatagan din argint „srebrni merdžaili”, a fost evaluat la 14400 de aspri⁵⁰.

În credințele populare, iataganul întrunea o mulțime de atribute și calități. Baladele populare îi menționează proprietățile curative (adesea era pus sub perna bolnavului). Iataganul cu plăsele de mici dimensiuni era cunoscut în Herțegovina sub numele de *barjaktar*⁵¹.

Producția de iatagane în Bosnia și Herțegovina s-a menținut până în anul 1878. Imediat după instaurarea administrației austriece la Sarajevo, producția și comercializarea iataganelor a fost interzisă⁵².

Iataganele nu se produceau doar în spațiul otoman. Spre exemplu în Franța se fabricau iatagane în manufactura de armament de la Versailles, produsul rezultat fiind cunoscut sub numele de *yatagan* sau *coutelas oriental*. În unele țări se realizau baionete având o formă similară lamei de iatagan, fiind realizate chiar și mici spade pentru lovire (*Haudegen*) având lamele încovoiate. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Austria iataganele erau produse în fabricile de armament, aceste arme intrând în dotarea unor unități militare din Dalmația⁵³.

Iataganele din colecția de arme a Muzeului Banatului Timișoara

În colecția de arme a MBT există la ora actuală 30 de iatagane, inventariate în registrele Secției de Istorie. O particularitate deosebită a colecției muzeului timișorean, este cea legată de prezența în număr mare (17 piese din totalul de 30) a iataganelor *crnosapci*, având plăselele din corn și lemn de culoare închisă. Spre deosebire de colecția Muzeului Banatului, în marile colecții de iatagane de la Zagreb⁵⁴ (Muzeul de Istorie al Croației) și Belgrad⁵⁵ (Muzeul Militar) predomina

⁴⁴ Ljubinka Rajković, *op. cit.*, 111.

⁴⁵ Anđelija Radović, *op. cit.*, 22.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, 24.

⁴⁹ Pușca *džeferdar* este o armă balcanică cu cremene, cu patul ușor curbat și bogat decorat cu incrustații de sedef. Numele provine din limba turcă (*cevherdar*) fiind preluat din persană (*johar*), în traducere însemnând „bijuterie”. Cel mai important centru din Balcani pentru realizarea acestui tip de pușcă era Boka Kotorska, aici fabricarea *džeferdar*-ului atinge apogeul în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea.

⁵⁰ Anđelija Radović, *op. cit.*, 24.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Ljubinka Rajković, *op. cit.*, 110.

⁵³ Marija Šercer, *op. cit.*, 8.

⁵⁴ Catalogul colecției de iatagane a Muzeului de Istorie din Zagreb, *Jatagani u Povijesnom muzeju Hrvatske*, realizat de Marija Šercer în anul 1975 cuprinde 171 de piese (88 fiind iatagane *belosapci* iar 62 *crnosapci*).

⁵⁵ În anul 2002, Anđelija Radović de la MMB, a publicat catalogul expoziției intitulate *Zanatsko oružje Balkana XVII–XIX vek*, care cuprinde un număr de 94 de iatagane din colecția muzeului belgrădean (din cele 94 de piese, 61 sunt *belosapci* și doar 14 *crnosapci*).

mină *belosapci*, cu plăsele din fildeș sau alte tipuri de os alb. Explicația cercetătorilor sârbi vis-a-vis de numărul redus al iataganelor *crnosapci* în cadrul colecției Muzeului Militar din Belgrad⁵⁶, coroborată cu informațiile din registrul I inventar al muzeului timișorean, aduc lumină în legătură cu prezența la Timișoara a unui mare număr de iatagane cu plăsele din corn. Iataganele *crnosapci* sunt mai rare la Belgrad în contextul în care acestea erau utilizate în lupte, teorie care vine în completarea informațiilor de arhivă din Timișoara unde aflăm că multe din piesele intrate în perioada antebelică erau capturi de război în urma campaniei militare austro-ungare din vara lui 1878, întreprinsă în vederea pacificării Bosniei⁵⁷.

La cele 17 iatagane *crnosapci* se adaugă 9 iatagane *belosapci*, 2 cu mânere metalice, unul are mânerul modificat (în locul plăselelor specifice prezintă un mâner din lemn cu secțiune patrulateră), la toate aceste piese adăugându-se și o lamă de iatagan căreia îi lipsesc plăselele.

Dacă clasificăm iataganele de la Timișoara după tipologia prezentată de E. G. Astvatsaturyan⁵⁸, care pune accentul pe tipul de decor al lamelor, vom constata faptul că cele mai multe din piese (14 la număr) se încadrează în tipul *anatolian*, fiind specifice vestului și centrului Asiei Mici. Urmează tipul *balcanic* și de Istanbul căruia îi pot fi atribuite 6 din iataganele MBT. În ultima categorie, tipul *est-anatolian*, se încadrează 3 dintre piesele colecției timișorene. Restul de 7 iatagane au lamele simple, nedecorate.

În ceea ce privește forma plăselelor dar mai ales forma „urechilor” de la terminația mânerelor, Marija Šerčer clasifică mânerurile iataganelor în funcție de: mărimea „urechilor”, forma acestora (ramificată sau dreaptă) și nivelul de prelucrare (cele complexe de forma aripilor de fluture

și mai simple, având forme semicirculare sau patrulateră)⁵⁹.

Pe baza acestei clasificări constatăm faptul că dintre cele 30 de piese din colecția MBT, mai mult de o treime (13 exemplare) prezintă „urechi” mari, ramificate și complexe, de tipul aripilor de fluture. Dintre cele treisprezece piese, doisprezece sunt *crnosapci* și doar unul singur este *belosapac*. Urmează 4 iatagane cu „urechi” masive de formă semicirculară (trei *belosapci* și unul *crnosapac*), apoi alte 3 iatagane cu „urechi” de formă patrulateră (toate sunt *belosapci*, unul prezintă „urechi” masive, celelalte sunt de mai mici dimensiuni). În ceea ce privește iataganele cu „urechi” mai puțin profilate și neramificate, în colecția MBT există 3 asemenea exemplare (două *belosapci* și unul *crnosapac*). Mai există 2 piese cu „urechi” ramificate, sub forma literei T (ambele *crnosapci*). Alte 2 iatagane au mânere metalice, cu „urechi” de mici dimensiuni. Mai există un singur exemplar cu plăsele ramificate, rotunjite și masive, însă realizate din lemn – iatagan *crnosapac*. Ultimele 2 piese din colecție se prezintă la ora actuală fără plăsele (unul modificat cu mâner din lemn, iar din celălalt se păstrează doar lama).

Dacă analizăm iataganele colecției timișorene din perspectiva decorului prezent pe *parazvana* și *hašrma*, vom identifica mai multe categorii de iatagane:

1. Cu *parazvana* și *hašrma* realizate din metal alb (aliaj conținând plumb sau cositor și placat cu argint) și decorate cu motive vegetale stilizate (12 piese);
2. Având *parazvana* și *hašrma* din alamă și decorate cu filigran (5 piese);
3. Cu cele două elemente metalice ale mânerului turnate din alamă (2 piese);
4. Din tablă de alamă, simple sau decorate prin batere și gravare (7 piese).

În legătură cu lungimea iataganelor din colecția MBT, trebuie spus că lungimea medie calculată este de 69,5 cm; această valoare se referă la lungimea pieselor în sine, fără tecile aferente. Pentru obținerea valorii respective s-au utilizat dimensiunile a 28 dintre piese, lama simplă de iatagan și exemplarul cu mâner modificat neintrând în calcul. Cel mai scurt iatagan din colecția MBT are o lungime de 59 cm (nr. inv. 3246)⁶⁰ iar cel mai lung este de 78 cm (nr. inv. 3277)⁶¹. Lățimea lamelor se încadrează între 2,5 și 3,5 cm, cu o singură excepție;

⁵⁶ Anđelija Radović, *op. cit.*, 23.

⁵⁷ Registrul de inventar I al MBT cuprinde o serie de arme albe și de foc aduse din Bosnia cu ocazia luptelor din vara anului 1878: sabie curbă, provine din expediția militară bosniacă, vara anului 1878 (nr. vechi inv. 259; înregistrată la 27 nov. 1878); sabie curbă turcească, provine din Bosnia, 1878 (nr. vechi inv. 260; înregistrată la 27 nov. 1878); iatagan bosniac, confiscat la Travnik în anul 1878 (nr. vechi inv. 329; înregistrat la 29 octombrie 1879); iatagan bosniac, confiscat în Bosnia (nr. vechi inv. 649; înregistrat la 22 noiembrie 1886); armă de foc cu cremene, provine din Bosnia (nr. vechi inv. 935; înregistrată la 28 septembrie 1889); iatagan turcesc adus de la Tuzla în 1878 (nr. vechi inv. 1567; înregistrat la 25 nov. 1896); iatagan adus din Bosnia în 1878 (nr. vechi inv. 2148; înregistrat la 3 octombrie 1904) etc.

⁵⁸ Vezi capitolul *Părțile componente ale iataganului și tipologiile existente*.

⁵⁹ Marija Šerčer, *op. cit.*, 9–10.

⁶⁰ Vezi Catalogul pieselor, III. Iatagane neinscripționate și nedatate, nr. 8.

⁶¹ Vezi Catalogul pieselor, I. Iatagane datate, nr. 5.

este vorba de o lamă masivă care atinge spre vârf o lăţime maximă de 4,5 cm (nr. inv. 3334)⁶². Forma lamei, cu muchia exterioară puternic profilată, masivitatea acesteia şi lipsa decorului indică faptul că avem de-a face cu o piesă mai veche, de secol XVIII, posibil chiar de sfârşit de XVII.

Dintre iataganele colecţiei timişorene, 20 de piese prezintă ornamente şi inscripţii damaschinate, două lame fiind damaschinate cu fir din aur, restul fiind decorate cu fir de argint. Alte 3 piese prezintă ornamente gravate în timp ce restul de 7 au lamele simple (unele conţin, cel mult marcajul armurierului).

Literatura de specialitate consideră că iataganele cu lame drepte (*pravci*) sunt o raritate, fapt ce se confirmă în mare parte şi la Timişoara, unde doar 5 dintre piese au astfel de lame. Dintre cele 5 piese cu lamele drepte, una este deosebită prin prisma unicităţii sale (nr. inv. 3244)⁶³. Vorbim despre o armă realizată prin refolosirea unei lame de baionetă austriacă (baionetă de carabină Augustin Jäger M 1849) şi transformarea acesteia, prin fixarea plăselelor din corn, într-un iatagan *crnosapac* (Pl. V. 4).

Dintre iataganele inscripţionate, pe 8 dintre piese a fost identificat anul de făurire, cel mai vechi iatagan datat din colecţia MBT a fost realizat în anul 1204 (calendar islamic), corespunzând perioadei creştine 1789/1790, iar cel mai recent este din anul musulman 1280, respectiv 1863/1864 după calendarul gregorian. Restul de şase piese au fost realizate în anii: 1212 (1797/1798); 1216 (1801/1802); 1217 (1802/1803); 1222 (1807/1808); 1227 (1812); 1278 (1861/1862)⁶⁴.

În condiţiile în care restul de 22 de piese nu prezintă anul de fabricaţie, propunem o datare aproximativă a acestora în funcţie de tipul de decor prezent pe *parazvana* şi *haşrma* iataganelor dateate. Astfel, iataganele cu *parazvana* şi *haşrma* realizate din metal alb (placat cu argint) şi decorate cu motive vegetale stilizate se încadrează între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi cca. 1830; iataganele cu garnituri din alamă decorate cu filigran se încadrează între 1830 şi a doua jumătate a secolului al XIX-lea; iataganele cu garnituri simple din alamă sunt de secol XIX.

Identificarea atelierelor din care provin piesele colecţiei timişorene este practic imposibilă în contextul în care inscripţiile de pe lamele iataganelor, cu o singură excepţie, nu au fost deocamdată traduse. Traducerea inscripţiilor nu garantează însă

obţinerea de rezultate spectaculoase în problema de faţă. Un exemplu concret este Muzeul de Istorie al Croaţiei, din a cărui bogată colecţie de iatagane (171 de piese) doar 3 exemplare⁶⁵ păstrează inscripţionat locul de fabricaţie. Dacă în cazul iataganelor *belosapci* putem spune cu certitudine că sunt de producţie balcanică (fildeşul, în special cel de morskă, fiind o materie primă caracteristică pentru atelierele din vestul Balcanilor⁶⁶), referitor la celelalte piese problema atelierelor de fabricaţie este discutabilă. Având în vedere faptul că o mare parte a iataganelor colecţiei MBT au fost aduse din Bosnia, în contextul conflictului militar din vara lui 1878, putem propune ipoteza conform căreia aceste piese sunt de fabricaţie locală bosniacă sau vest-balcanică. În condiţiile în care nu putem dovedi legătura dintre iatagane şi atelierele bosniace, propunerea noastră este o simplă ipoteză de lucru.

Referitor la istoricul colecţiei de iatagane a MBT, trebuie spus faptul că marea majoritate a pieselor sunt din vechea colecţie a muzeului, mai cu seamă din perioada antebelică. Registrul I inventar al muzeului (inventarul Societăţii Muzeale de Istorie şi Arheologie) cuprinde o serie de piese aduse din Bosnia în urma campaniei militare din vara lui 1878 (capturi de la Tuzla⁶⁷, Travnik⁶⁸ etc), piese care au intrat în colecţia muzeului în urma unor donaţii şi achiziţii. Cele două iatagane cu mânere metalice existente în colecţia actuală au fost de asemenea inventariate în perioada antebelică. Iataganul cu nr. inv. 3331⁶⁹ a fost achiziţionat de Societatea Muzeală în anul 1904 de la comerciantul Emmer din Timişoara în schimbul sumei de 10 coroane⁷⁰. Piesa a fost adusă din Bosnia în anul 1878. Celălalt iatagan cu mâner metalic (nr. inv. 3277)⁷¹ a intrat în colecţia muzeului tot în anul 1904, făcând parte dintr-un lot de 4 piese înregistrate la aceeaşi poziţie de inventar antebelic⁷². În registrul I inventar al MBT se menţionează faptul că aceste patru piese au mânere din argint şi fildeş, fiind totodată bogat decorate cu inscripţii damaschinate. Tot în anul 1904 a fost înregistrat încă un

⁶⁵ Marija Šercer, *op. cit.*, 12.

⁶⁶ Robert Elgood, *op. cit.*, 141.

⁶⁷ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 1567, înregistrat la 25 nov. 1896.

⁶⁸ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 329, înregistrat la 29 octombrie 1879.

⁶⁹ Vezi Catalogul pieselor, III. Iatagane neinscripţionate şi nedatate, nr. 5.

⁷⁰ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 2148; înregistrat la 3 octombrie 1904.

⁷¹ Vezi Catalogul pieselor, I. Iatagane dateate, nr. 5.

⁷² Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 2437, înregistrate în anul 1904.

⁶² Vezi Catalogul pieselor, III. Iatagane neinscripţionate şi nedatate, nr. 1.

⁶³ Vezi Catalogul pieselor, IV. Iatagane modificate, nr. 2.

⁶⁴ Vezi Catalogul pieselor, I. Iatagane dateate, nr. 1–8.

lot de 4 iatagane⁷³, mai simple însă decât cele menționate în lotul precedent. În perioada interbelică, în timpul directoratului lui Ioachim Miloia, au mai fost achiziționate o serie de iatagane, în anii 1930⁷⁴ și 1935⁷⁵. Un ultim important lot de piese a intrat în colecția muzeului în anii postbelici, în urma transferului de la Ministerul de Interne reprezentat de Unitatea 232 din Timișoara, în anul 1959⁷⁶. Cu această ocazie a intrat în colecția muzeului unul dintre cele mai frumoase iatagane *crnosapac* (nr. inv. 5511)⁷⁷. Piesa de rezistență a colecției de iatagane a MBT este însă arma care pentru o scurtă perioadă de timp s-a aflat în posesia liderului primei mișcări antiotomane sârbești, Đorđe Petrović *Karadorđe*, piesă despre care vom vorbi în rândurile ce urmează.

Iataganul care i-a aparținut lui Đorđe Petrović Karadorđe...

Muzeul Banatului din Timișoara deține în colecțiile sale o serie de bunuri culturale mobile deosebit de valoroase care au aparținut în trecutul nu foarte îndepărtat unor personalități ale Europei Centrale și de Sud-Est⁷⁸. Printre aceste obiecte regăsim și iataganul *belosapac* (nr. inv. 3335)⁷⁹ care pentru o scurtă perioadă de timp s-a aflat în posesia liderului primei mișcări antiotomane sârbești, Đorđe Petrović supranumit „Karadorđe” („Đorđe cel negru”). Singurele informații referitoare la această piesă provin de la donatorul iataganului, dr Ormós Zsigmond, important jurist și om politic al epocii, fondator al Societății de Istorie și

Arheologie din Ungaria de Sud, societate culturală cunoscută astăzi sub numele de Muzeul Banatului Timișoara. Ormós menționează în scrisoarea de donație⁸⁰ faptul că lama iataganului este foarte valoroasă deoarece i-a aparținut lui Karadorđe (Cerni György). Tot din scrisoarea de donație aflăm că arma a fost luată de liderul sârb „din mâna unui turc”, în timpul unei lupte, însă fără a mai oferi date despre anul și locația exactă a evenimentului amintit. Singurul lucru cert vis-a-vis de încadrarea cronologică a piesei este inscripția damaschinată de pe latura interioră a lamei, care cuprinde printre altele și anul de făurire al armei, după calendarul islamic 1227, adică 1812 după cel creștin, ceea ce indică clar faptul că evenimentul menționat de Ormós s-a petrecut după această dată. În textul scrisorii de donație aflăm detalii referitoare la achiziționarea și proprietarul anterior al piesei; Ormós cumpără iataganul în data de 23 iunie 1876 la Orșova, de la văduva Schevits, care deținea arma ca moștenire de familie. Informații referitoare la o eventuală înrudire a familiei Schevits cu liderul mișcării antiotomane sârbe, în clipa de față nu deținem.

Este interesant de menționat faptul că vorbim despre singurul iatagan din întreaga colecție de armament a MBT, ale cărui inscripții scrise în osmană cu litere arabe au fost traduse și redactate în registrul I al muzeului⁸¹, traducerea în limba română fiind: „Anul 1227. Realizat de Hasan, proprietar Ahmed. Mă las în grija creatorului meu, robul său”. Aceste date au fost publicate și în revista antebelică a Societății Muzeale de Istorie și Arheologie⁸², iar în registrul I inventar al MBT iataganul este înregistrat sub denumirea de „iatagan turcesc”⁸³ (nr. inv. antebelic 779). În scrisoarea de donație nu există nici o referire în legătură cu starea de conservare a iataganului, nefiind menționat faptul că una din plăselele din os este ruptă și nu se spune nimic legat de existența/sau nu a tecii. În perioada postbelică găsim piesa într-o teacă din lemn îmbrăcată în piele de culoare neagră și având ruptă „urechea” de pe plăseaua interioară (Pl. VI.).

Dacă acest iatagan s-a aflat în realitate, chiar și temporar, în proprietatea lui Karadorđe rămâne o problemă discutabilă, în contextul în care

⁷³ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 2438, înregistrate în anul 1904.

⁷⁴ Florin Medeleț, Vasile Rămneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică 1918–1948*, vol. II, Timișoara (2003), 92.

⁷⁵ *Ibidem*, 128; de la William Neidenbach au fost achiziționate în anul 1935 două iatagane și câteva arme de foc.

⁷⁶ Registrul de inventar IV al MBT, 543–544, nr. inv. 5505–5517.

⁷⁷ Vezi Catalogul pieselor, II. Iatagane inscripționate dar nedatate, nr. 11.

⁷⁸ În colecția de arme a MBT se păstrează sabia purtată de baronul Johann Freiherr von Hiller, comandant militar austriac, în bătăliile duse împotriva lui Napoleon I de la Neumarkt-Sankt Veit și Aspern-Essling în cursul anului 1809. Sabia, alături de alte câteva obiecte, a fost donată de doamna Ernestin născută baroneasă Hiller, în anul 1896 (nr. vechi inv. 1563); în colecțiile Secției de Istorie se mai păstrează fesul și peruca generalului Józef Bem, comandantul trupelor revoluționare maghiare din Transilvania (1848–1849). Obiectele reprezintă donația lui Pesty Frigyes din anul 1882 (nr. vechi inv. 432 și 431). Aceste bunuri au fost dăruite de către locotenent-colonelul Fiala János, cumnatului său Pesty Frigyes la data de 17 decembrie 1881.

⁷⁹ Vezi Catalogul pieselor, I. Iatagane datate, nr. 6.

⁸⁰ AIMBT, fond *SMIA*, d. iunie/1889; scrisoarea de donație a lui Ormós Zsigmond din 24 aprilie 1889; iataganul lui Cerni György este trecut la poziția nr. 7 din totalul de 14 bunuri donate.

⁸¹ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 779, înregistrat la data de 19 iunie 1889.

⁸² *TRÉT SN*, V (1889), II-III, 123.

⁸³ În registrul de inventar I al MBT, la nr. vechi de inv. 779, piesa apare înregistrată cu numele de „török jatagán”.

afirmațiile lui Ormós pot fi cu mare greutate verificate astăzi. Trebuie însă avut în vedere faptul că piesa a fost achiziționată și mai apoi donată muzeului de către Ormós Zsigmond, una dintre cele mai reprezentative figuri bănățene ale epocii, prefect al comitatului Timiș, promotor al culturii în acest spațiu și fondator al muzeului timișorean. În contextul în care datele oferite de acesta sunt la ora actuală singurele informații legate de trecutul piesei, până la apariția unor noi date edificatoare în acest sens, atribuirea iataganului unei personalități istorice marcante, cum este și cazul lui Đorđe Petrović *Karadorđe*, trebuie tratată cu unele rezerve.

Cele 30 de iatagane din colecția de arme a MBT vor fi prezentate în ordinea următoare:

- I. Iatagane datate (8 piese).
- II. Iatagane inscripționate dar nedatate (11 piese).
- III. Iatagane neinscripționate și nedatate (8 piese).
- IV. Iatagane modificate (2 piese).
- V. Lame de iatagan (1 piesă).

În cadrul fiecărui grup de piese, descrierile armelor vor fi redată în ordine cronologică.

CATALOGUL PIESELOR

I. Iatagane datate

1. *Iatagan crnosapac*

Date: anul 1204 după Hegiră, 1789/1790 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate de asemenea cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor vegetal stilizat, realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint), fiind decorate cu motive vegetale stilizate și motive geometrice. Piesa nu este prevăzută cu partea inferioară a *parazvanei*, element decorativ de forma unei frunze stilizate, prezent la partea superioară a lamei, pe ambele fețe. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* metalică este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu cinci nituri metalice.

Lungimea lamei: 53 cm.

Lungimea mânerului: 13 cm.

Lungime totală: 65 cm.

Nr. inv. interbelic: 372.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3249; stare de conservare bună.

2. *Iatagan crnosapac*

Date: anul 1212 după Hegiră, 1797/1798 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate (ornament deosebit de bogat, întinzându-se pe întreaga suprafață exterioară), iar pe partea interioară sunt damaschinate cu argint mai multe inscripții cu litere arabe, simboluri și un decor vegetal stilizat deosebit de bogat, realizat în aceeași manieră (decorul părții interioare este similar ca suprafață acoperită celui exterior). *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă, fiind decorate cu motive florale stilizate și motive geometrice. Partea inferioară a *parazvanei*, pe latura exterioară, se prezintă într-o stare fragmentară, din aceasta se păstrează undeva la cca 70% din suprafața inițială în timp ce pe latura interioară aceasta lipsește cu desăvârșire. Pe partea superioară a *hașrmei* sunt fixate trei plăcuțe metalice aplatizate de formă pătrată. *Hașrma* prezintă numeroase urme de intervenție/restaurare. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrmă* din alamă este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri metalice.

Teaca din lemn este îmbrăcată în piele de culoare închisă și este întărită la partea superioară cu o brățară din tablă de fier. La exterior, pielea este cusută cu sârmă din alamă. Nu este prevăzută cu brățară la partea inferioară.

Lungimea lamei: 50 cm.

Lungimea mânerului: 13 cm.

Lungime totală: 62,5 cm.

Lungimea tecii: 59,5 cm.

Nr. inv. interbelic: 80.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3247; stare de conservare relativ bună.

3. *Iatagan crnosapac*

Date: anul 1216 după Hegiră, 1801/1802 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiş pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate de asemenea cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor vegetal stilizat, realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hašrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind decorate cu motive vegetale și florale stilizate și motive geometrice. Mânerul din oțel prevăzut cu *hašrma* metalică este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiş, de forma unor aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu cinci nituri metalice.

Lungimea lamei: 54 cm.

Lungimea mânerului: 13,5 cm.

Lungime totală: 67 cm.

Nr. inv. interbelic: 80.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3254; stare de conservare bună.

4. *Iatagan crnosapac*

Date: anul 1217 după Hegiră, 1802/1803 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiş pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate de asemenea cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor vegetal stilizat, realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hašrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind decorate cu motive vegetale stilizate și motive geometrice. Partea inferioară a *parazvanei*, pe latura interioară, se prezintă într-o stare fragmentară, din aceasta se păstrează doar conturul, însumând aproximativ 15–20% din suprafața inițială. Mânerul din oțel prevăzut cu *hašrma* metalică este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” masive, ușor îndoite spre tăiş, de forma unor aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri metalice.

Lungimea lamei: 57 cm.

Lungimea mânerului: 14 cm.

Lungime totală: 70 cm.

Nr. inv. interbelic: 375.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3251; stare de conservare relativ bună.

5. *Iatagan cu mâner metalic*

Date: anul 1222 după Hegiră, 1807/1808 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiş pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui, imediat sub muchia netăioasă, începând să se subțieze. Lama este simplă din punct de vedere al decorului, nu prezintă ornamente ori inscripții damaschinate. La partea interioară, spre mijlocul lamei este ștanțat marcajul armurierului, iar în dreapta acestuia este gravat anul de fabricație al piesei. *Parazvana* și *hašrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind gravate cu motive geometrice și vegetale stilizate. Mânerul iataganului prezintă două plăsele metalice realizate și decorate în aceeași manieră cu *parazvana* și *hašrma*, plăselele făcând corp comun cu celelalte componente ale mânerului. Plăselele metalice se termină la partea superioară cu două „urechi” de mici dimensiuni, ușor îndoite spre tăiş. Cele două plăsele sunt fixate pe *hašrma* prin tehnica lipirii la cald.

Lungimea lamei: 64,5 cm.

Lungimea mânerului: 13,5 cm.

Lungime totală: 78 cm.

Nr. inv. antebelic: 2437.

Nr. inv. interbelic: 81.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3277; stare de conservare bună.

6. *Iatagan belosapac*

Date: anul 1227 după Hegiră, 1812 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiş pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea interioară sunt damaschinate cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor floral realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hašrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind decorate cu motive vegetale stilizate și motive geometrice. Mânerul din oțel prevăzut cu *hašrma* metalică este acoperit cu două plăsele din fildeș, cea din exterior se termină la partea superioară cu o „ureche” ușor îndoită spre tăiş, de forma unei aripi de fluture. Plăseaua de pe partea interioară este incompletă, „urechea” de la partea superioară a plăselei fiind ruptă. Plăselele sunt fixate pe mâner cu cinci nituri metalice; plăseaua fragmentară de pe partea interioară este prinsă în doar două din cele cinci nituri existente.

Teaca din lemn este îmbrăcată în piele de culoare închisă și nu prezintă garnituri metalice

de întărire nici la partea superioară și nici în zona vârfului tecii.

Lungimea lamei: 58,5 cm.

Lungimea mânerului: 14,5 cm.

Lungime totală: 73 cm.

Lungimea tecii: 66 cm.

Nr. inv. antebelic: 779.

Nr. inv. interbelic: 422.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3335; stare de conservare relativ bună (Pl. VI.).

7. *Iatagan crnosapac*

Dată: anul 1278 după Hegiră, 1861/1862 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară, există un ornament damaschinat cu argint de formă circulară (cu opt secțiuni), iar la partea interioară este damaschinată de asemenea cu argint o inscripție cu litere arabe. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă prin tehnica turnării; sunt decorate cu motive vegetale și florale stilizate dar și cu motive geometrice. Pe partea superioară a *hașrmei* sunt prezente trei ornamente din alamă sub forma unor minuscule piramide în patru trepte. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, dispuse sub forma literei „T”. Plăselele sunt fixate pe mâner cu trei nituri metalice.

Lungimea lamei: 59 cm.

Lungimea mânerului: 15 cm.

Lungime totală: 74 cm.

Nr. inv. interbelic: 85.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3245; stare de conservare bună (Pl. IV. 3).

8. *Iatagan belosapac*

Dată: anul 1280 după Hegiră, 1863/1864 după calendarul gregorian.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu două șanțuri înguste (primul este ceva mai lat, cel de dedesubt este mai îngust) pe ambele fețe, plasate lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară este damaschinată cu argint steaua în șase colțuri (sigiliul lui Solomon), iar la partea interioară sunt damaschinate cu argint inscripții cu litere arabe, flancate de un decor vegetal stilizat realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă. *Parazvana* este decorată prin

tehnica granulației, cu mici puncte lipite pe toată suprafața; pe partea exterioară *parazvana* prezintă un ornament din alamă sub forma unei flori stilizate alături de care există un lăcaș ce conținea cândva un „faux rubin” (sticlă colorată), iar la partea interioară decorul este identic, cu precizarea că aici se păstrează sticla de culoare roșie. *Hașrma* este de asemenea bogat decorată cu ornamente de forma unor flori stilizate din alamă; la partea exterioară a *hașrmei* există trei pietre de coral, iar la partea interioară s-a păstrat doar lăcașul de fixare al pietrei, coralul însă lipsește. Marginile *hașrmei* sunt decorate cu mici plăcuțe metalice de formă romboidală și circulară. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din fildeș de morsa care se termină la partea superioară cu două „urechi” masive semicirculare, ușor îndoite spre tăiș. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri din alamă.

Lungimea lamei: 57 cm.

Lungimea mânerului: 16 cm.

Lungime totală: 73 cm.

Nr. inv. interbelic: 86.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3332; stare de conservare bună (Pl. IV. 4).

II. Iatagane inscripționate dar nedatate

1. *Iatagan crnosapac*

Dată: a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/cca 1830.

Lama din oțel este foarte ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu două șanțuri înguste pe ambele fețe, plasate lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate de asemenea cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor floral realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind decorate cu motive vegetale stilizate și motive geometrice. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* metalică este acoperit cu două plăsele din corn de culoare neagră, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri din alamă.

Lungimea lamei: 53 cm.

Lungimea mânerului: 15 cm.

Lungime totală: 68 cm.

Nr. inv. interbelic: 413.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3333; stare de conservare bună (Pl. V. 1).

2. *Iatagan belosapac*

Date: a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/cca 1830.

Lama din oțel este dreaptă cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale și florale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor floral realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint), *hașrma* fiind gravată cu motive vegetale și florale stilizate. Partea superioară a *parazvanei* este decorată cu motive geometrice. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* metalică este acoperit cu două plăsele din os de culoare deschisă (alb-gălbui), care se termină la partea superioară cu două „urechi” mai puțin profilate, îndoite spre tăiș. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri metalice.

Lungimea lamei: 56,5 cm.

Lungimea mânerului: 14,5 cm.

Lungime totală: 71 cm.

Nr. inv. interbelic: 409.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3240; stare de conservare bună (Pl. V. 3).

3. *Iatagan crnosapac*

Date: a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/cca 1830.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui; suprafața acesteia este puternic afectată de coroziune. Pe lamă la partea interioară sunt damaschinate cu argint inscripții cu litere arabe și un decor vegetal stilizat, realizat în aceeași manieră. *Parazvana* este realizată din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind decorată cu motive vegetale stilizate. Partea inferioară a *parazvanei* se păstrează într-o formă fragmentară în timp ce partea superioară lipsește cu desăvârșire (fiind înlocuită cu rășină în urma procesului de restaurare). *Hașrma* se păstrează într-o foarte mică măsură, doar un mic fragment pe muchia interioară. Mânerul din oțel este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” masive, ușor îndoite spre tăiș, de formă semicirculară. Plăselele sunt fixate pe mâner cu trei nituri metalice și rășină (completare ulterioară de laborator, în contextul lipsei *hașrmei*).

Lungimea lamei: 57 cm.

Lungimea mânerului: 13,5 cm.

Lungime totală: 70,5 cm.

Nr. inv. interbelic: 83.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3253; stare de conservare mediocră.

4. *Iatagan crnosapac*

Date: a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/cca 1830.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate de asemenea cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor vegetal stilizat, realizat în aceeași manieră. *Parazvana* lipsește cu desăvârșire, pe muchia exterioară și pe ambele fețe ale lamei în partea superioară sunt vizibile urmele de lipire ale *parazvanei* de odinioară. Pe exteriorul lamei la partea superioară se păstrează fragmente din *parazvana*. *Hașrma* este incompletă, fiind realizată din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) și decorată cu motive geometrice și vegetale stilizate. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* metalică este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor aripi de fluture. Plăseaua exterioară este incompletă, lipsindu-i un fragment în partea inferioară, în timp ce pe cealaltă latură, plăseaua interioară este ranforsată cu tablă din fier în zona inferioară, spre *parazvana*. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri metalice.

Lungimea lamei: 57 cm.

Lungimea mânerului: 14 cm.

Lungime totală: 70,5 cm.

Nr. inv. antebelic: 2438.

Nr. inv. interbelic: 80.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3233; stare de conservare mediocră.

5. *Iatagan crnosapac*

Date: a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/cca 1830.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate de asemenea cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor vegetal stilizat, realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind decorate cu

motive geometrice și vegetale stilizate. Piesa nu este prevăzută cu partea inferioară a *parazvanei*, element decorativ de forma unei frunze stilizate, prezent la partea superioară a lamei, pe ambele fețe. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* metalică este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu cinci nituri metalice.

Lungimea lamei: 56 cm.

Lungimea mânerului: 13,5 cm.

Lungime totală: 69,5 cm.

Nr. inv. interbelic: 89.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3248; stare de conservare bună.

6. *Iatagan crnosapac*

Date: a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/cca 1830.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă la partea exterioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate, iar pe partea interioară sunt damaschinate cu argint trei inscripții cu litere arabe și un decor vegetal și floral care flanchează inscripțiile, realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind decorate cu motive vegetale stilizate și motive geometrice. Partea inferioară a *parazvanei*, pe ambele fețe, se prezintă într-o stare fragmentară, iar partea superioară (elementul semicilindric al *parazvanei*), pe latura interioară a lamei, nu s-a păstrat. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* metalică este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor aripi de fluture. Ambele plăsele prezintă în partea superioară crăpături și fisuri, iar „urechea” plăselei exterioare este incompletă, fiind ruptă o parte din terminația inferioară a acesteia. Plăselele sunt fixate pe mâner cu cinci nituri metalice.

Lungimea lamei: 57,5 cm.

Lungimea mânerului: 13,5 cm.

Lungime totală: 70,5 cm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3387; stare de conservare relativ bună.

7. *Iatagan crnosapac*

Date: cca 1830/a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Lama din oțel este foarte ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă; sub șanțul îngust există o nervură paralelă cu acesta, care se termină spre vârful lamei fiind mai scurtă decât șanțul aflat deasupra ei. Pe lamă la partea exterioară există un ornament din aur realizat prin damaschinare, ornament cu motive vegetale și florale stilizate, iar pe partea interioară există inscripții cu litere arabe realizate tot prin damaschinare cu aur. Inscriptiile sunt flancate cu ornamente vegetale și florale realizate în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă prin tehnica turnării; sunt decorate cu motive vegetale și florale stilizate iar pe partea superioară a *parazvanei* există motive geometrice. Pe partea superioară a *hașrmei* este prezent un ornament din alamă sub forma unei minuscule piramide stilizate în trei trepte. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, dispuse sub forma literei „T”. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri metalice.

Lungimea lamei: 58 cm.

Lungimea mânerului: 16 cm.

Lungime totală: 74 cm.

Nr. inv. interbelic: 81.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3330; stare de conservare bună (Pl. V. 5).

8. *Iatagan belosapac*

Date: cca 1830/a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară este damaschinată cu argint steaua în șase colțuri (sigiliul lui Solomon), iar la partea interioară sunt damaschinate cu argint inscripții cu litere arabe, flancate de un decor vegetal stilizat realizat în aceeași manieră. În centrul inscripției este aplicat marcajul armurierului. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă, bogat decorate prin atașarea la cold a unor ornamente metalice minuscule de formă romboidală, circulară etc. *Parazvana* prezintă atât la partea exterioară cât și la cea interioară, câte un ornament din alamă sub forma unei flori stilizate și câte un lăcaș care conținea cândva un „faux rubin” (sticlă colorată). Ambele pietre lipsesc la ora actuală. *Hașrma* este de asemenea bogat decorată cu ornamente de forma unor flori

stilizate din alamă; cuprinde la ora actuală zece pietre decorative de formă semisferică, iar un al unsprezecelea lăcaș este gol. Marginile *hașrmei* sunt decorate cu mici plăcuțe metalice de formă romboidală și circulară. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din fildeș care se termină la partea superioară cu două „urechi” masive de formă patrulateră, ușor îndoite spre tăiș. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri metalice.

Lungimea lamei: 58 cm.

Lungimea mânerului: 14 cm.

Lungime totală: 72 cm.

Nr. inv. interbelic: 81.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3242; stare de conservare bună (Pl. IV. 1).

9. *Iatagan belosapac*

Date: cca 1830/a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Lama din oțel este dreaptă cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară este damaschinată cu argint steaua în șase colțuri (sigiliul lui Solomon), iar la partea interioară sunt damaschinate cu argint inscripții cu litere arabe, încadrate într-un chenar realizat în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă, bogat decorate prin atașarea la cald a unor ornamente metalice minuscule de formă romboidală, circulară etc. *Parazvana* prezintă atât la partea exterioară, cât și la cea interioară câte un ornament din alamă sub forma unei flori stilizate și câte un lăcaș care conținea cândva un „faux rubin” (sticlă colorată). Ambele pietre lipsesc la ora actuală. Marginea *parazvanei*, pe ambele fețe, prezintă o ranforsare decorativă cu sârmă împletită din alamă. *Hașrma* este de asemenea bogat decorată cu ornamente de forma unor flori stilizate din alamă; cele trei decoruri florale de la partea superioară a *hașrmei* prezintă câte o plăcuță metalică patrulateră fixată pe muchia superioară a ornamentului; cuprinde la ora actuală 5 pietre decorative (trei de formă semisferică la muchia interioară, două de formă alungită la muchia exterioară, iar un al șaselea lăcaș este gol). Marginile *hașrmei* sunt decorate cu mici plăcuțe metalice de formă romboidală și circulară. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din fildeș de morsa care se termină la partea superioară cu două „urechi” semicirculare, ușor îndoite spre tăiș. Plăselele sunt fixate cu patru nituri metalice.

Teaca din lemn este îmbrăcată în piele de culoare închisă, fiind întărită la cele două capete cu brățări metalice. Brățara superioară prezintă un guler de ranforsare gravat cu motive geometrice iar la partea interioară este lipit un inel metalic pentru fixarea tecii la centură. Brățara inferioară, masivă (acoperă aproximativ jumătate din suprafața tecii) se termină la vârf cu un element metalic aplatizat de formă conică.

Lungimea lamei: 59,5 cm.

Lungimea mânerului: 14,5 cm.

Lungime totală: 74 cm.

Lungimea tecii: 64 cm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3350; stare de conservare bună.

10. *Iatagan crnosapac*

Date: secolul al XIX-lea.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară, sub șanțul de scurgere, este damaschinată cu argint o inscripție cu litere arabe iar la partea interioară a lamei există alte inscripții cu litere arabe realizate în aceeași manieră. *Parazvana* lipsește cu desăvârșire, pe muchia interioară sunt vizibile urmele de lipire ale *parazvanei* de odinioară. *Hașrma* este incompletă, fiind realizată din tablă de alamă și decorată prin tehnica gravării, baterii și traforării cu motive geometrice. Pe partea superioară a *hașrmei* sunt fixate trei plăcuțe aplatizate din alamă de formă pătrată. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu trei nituri metalice.

Lungimea lamei: 53 cm.

Lungimea mânerului: 14,5 cm.

Lungime totală: 67,5 cm.

Nr. inv. interbelic: 392.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3227; stare de conservare relativ bună.

11. *Iatagan crnosapac*

Date: secolul al XIX-lea.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă. Pe lamă la partea exterioară este damaschinată cu argint steaua în șase colțuri (sigiliul lui Solomon), iar pe partea interioară sunt damaschinate cu argint inscripții cu

litere arabe. Inscripțiile sunt flancate cu ornamente vegetale și florale realizate în aceeași manieră. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă fiind decorate prin batere cu motive vegetale și florale stilizate dar și cu motive geometrice. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din corn de culoare neagră, care se termină la partea superioară cu două „urechi” masive îndoite spre tăiș. Plăselele sunt fixate pe mâner cu cinci nituri metalice.

Lungimea lamei: 60 cm.

Lungimea mânerului: 15,5 cm.

Lungime totală: 75 cm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 5511; stare de conservare bună (Pl. IV. 2).

III. Iatagane neinscripționate și nedatate

1. *Iatagan belosapac*

Date: secolul al XVIII-lea.

Lama masivă din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă și puternic profilată. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui, imediat sub muchia netăioasă începând să se subțieze. La această piesă, cu totul deosebită este lățimea lamei, atingând spre vârf 4,5 cm. Lama este simplă din punct de vedere al decorului, nu prezintă ornamente și nici inscripții damaschinate. La partea interioară spre mâner este ștanțat marcajul armurierului. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din metal alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind gravate cu motive geometrice și vegetale stilizate. *Parazvana* este incompletă, pe latura exterioară a iataganului aceasta lipsește aproape în totalitate. *Hașrma* la rândul ei se prezintă într-o stare fragmentară, fiind păstrată doar o parte a decorului inițial. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* metalică este acoperit cu două plăsele din os de culoare albă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” de mici dimensiuni, ușor îndoite spre tăiș. Plăselele sunt fixate pe mâner cu trei nituri metalice.

Lungimea lamei: 62 cm.

Lungimea mânerului: 13 cm.

Lungime totală: 75 cm.

Nr. inv. interbelic: 410.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3334; stare de conservare relativ bună.

2. *Iatagan belosapac*

Date: secolul al XVIII-lea.

Lama masivă din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară

netăioasă. Lama este prevăzută cu câte două șanțuri late suprapuse, pe ambele fețe ale lamei, primul fiind plasat lângă muchia netăioasă, cel de-al doilea pe mijlocul lamei. Lama este simplă, nu prezintă ornamente sau inscripții damaschinate. *Parazvana* lipsește cu desăvârșire, pe muchia netăioasă și la partea superioară a lamei, pe ambele fețe, sunt vizibile urmele de lipire ale parazvanei de odinioară. *Hașrma* este fragmentară fiind realizată din metal și decorată prin atașarea la cald a unor ornamente metalice de forma unor flori, piramide stilizate etc. *Hașrma* mai păstrează la ora actuală șase ornamente florale complete și două minuscule piramide stilizate. Mânerul din oțel prezintă urme de restaurare, la partea superioară fiind vizibile plăcuțe metalice de ranforsare introduse pentru susținerea *hașrmei*. Mânerul este acoperit cu două plăsele din fildeş de morsa care se termină la partea superioară cu o „ureche” semicirculară, ușor îndoită spre tăiș. Plăseaua de pe partea exterioară este incompletă, „urechea” din zona superioară a plăselei fiind ruptă. Plăselele sunt fixate pe mâner cu patru nituri metalice; plăseaua fragmentară de pe partea exterioară este prinsă în doar trei din cele patru nituri existente. „Urechea” plăselei interioare, prezintă la partea inferioară încă două orificii circulare pentru fixarea niturilor, însă acestea lipsesc.

Lungimea lamei: 56 cm.

Lungimea mânerului: 15,5 cm.

Lungime totală: 71 cm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3250; stare de conservare mediocră.

3. *Iatagan belosapac*

Date: cca 1830/a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă; șanțul este vizibil pe două treimi din lungimea lamei, în partea superioară șanțul dispăre în urma probabilelor operații de șlefuire (?). Lama este simplă, nu prezintă ornamente sau inscripții damaschinate. *Parazvana* (incompletă) și *hașrma* sunt realizate din alamă, bogat decorate prin atașarea la cald a unor ornamente metalice minuscule de formă romboidală, circulară, dreptunghiulară etc. Partea inferioară a *parazvanei*, ornamentul de forma unei frunze stilizate, fixat de regulă la partea superioară a lamei, lipsește la piesa de față. *Hașrma* este bogat decorată cu ornamente de forma unor flori stilizate din alamă; cele trei decoruri florale de la partea superioară a *hașrmei* prezintă câte o plăcuță metalică (din argint?) patrulateră fixată

pe muchia superioară a ornamentului; cuprinde la ora actuală 4 sticle decorative semisferice de culoare roșie („faux rubin”), o a cincea sticlă este fragmentară, păstrându-se 1/2 din aceasta iar un al șaselea lăcaș este gol. Marginile *hașrmei* sunt decorate cu mici plăcuțe metalice de formă romboidală și dreptunghiulară. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din fildeș de morsă care se termină la partea superioară cu două „urechi” de mici dimensiuni, de formă ușor patruleteră, îndoite spre tăiș. „Urechea” plăselei exterioare este fragmentară, lobul exterior fiind în cea mai mare parte a sa rupt. Plăselele sunt fixate cu trei nituri metalice.

Lungimea lamei: 48,5 cm.

Lungimea mânerului: 12 cm.

Lungime totală: 60 cm.

Nr. inv. interbelic: 83.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3243; stare de conservare relativ bună.

4. *Iatagan belosapac*

Datare: cca 1830/a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Lama din oțel este dreaptă cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă; este prevăzută cu câte două șanțuri înguste suprapuse, pe ambele fețe ale lamei, plasate lângă muchia netăioasă. Lama este simplă, nu prezintă ornamente sau inscripții damaschinate. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă, bogat decorate prin atașarea la cald a unor ornamente metalice minuscule de formă romboidală, circulară, dreptunghiulară etc. *Parazvana* prezintă atât la partea exterioară cât și la cea interioară câte un ornament din alamă sub forma unei flori stilizate și câte un lăcaș care conținea cândva un „faux rubin” (sticlă colorată). Ambele pietre lipsesc la ora actuală. Marginea *parazvanei*, pe ambele fețe, prezintă o ranforsare îngustă din alamă. *Hașrma* este de asemenea bogat decorată cu ornamente de forma unor flori stilizate din alamă; prezintă trei decoruri geometrice la partea superioară de forma unor structuri piramidale aplatizate; *hașrma* cuprinde la ora actuală 7 pietre decorative din coral. Marginile *hașrmei* sunt decorate cu mici plăcuțe metalice de formă romboidală și dreptunghiulară. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din fildeș de morsă care se termină la partea superioară cu două „urechi” de mici dimensiuni, de formă ușor patruleteră, îndoite spre tăiș. „Urechea” plăselei interioare este fragmentară, lobul exterior lipsind în totalitate. Plăselele sunt fixate cu patru nituri metalice.

Lungimea lamei: 48 cm.

Lungimea mânerului: 12,5 cm.

Lungime totală: 60,5 cm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 5507; stare de conservare relativ bună.

5. *Iatagan cu mâner metalic*

Datare: secolul al XIX-lea.

Lama din oțel este foarte ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț îngust pe ambele fețe, plasat lângă muchia netăioasă (pe două treimi din lungimea lamei). Pe lamă la partea exterioară există un ornament din aur realizat prin damaschinare, ornament de forma unei flori stilizate. *Parazvana* este din metal alb (aliaj conținând argint), fiind decorată cu motive florale și geometrice gravate. Mânerul este în totalitate din metal alb, realizat prin turnare și decorat cu multiple motive vegetale stilizate, striatii etc. *Hașrma* face corp comun cu plăselele. Pe partea superioară a *hașrmei*, între cele două „urechi” ale mânerului există o piatră decorativă de formă semisferică. Partea superioară a mânerului se termină cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, bogat decorate, în aceeași manieră cu restul mânerului.

Lungimea lamei: 57,5 cm.

Lungimea mânerului: 14 cm.

Lungime totală: 71,5 cm.

Nr. inv. antebelic: 2148.

Nr. inv. interbelic: 81.

Proveniență: achiziționat de la comerciantul Emmer din Timișoara în anul 1904 în schimbul a 10 coroane.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3331; stare de conservare bună (Pl. V. 2).

6. *Iatagan crnosapac*

Datare: secolul al XIX-lea.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă; nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Lama este simplă, nu prezintă ornamente sau inscripții damaschinate. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din tablă de alamă; ambele elemente componente ale mânerului sunt simple, nu prezintă urme de ornamentație. Piesa nu este prevăzută cu partea inferioară a *parazvanei*, element decorativ de forma unei frunze stilizate, prezent la partea superioară a lamei, pe ambele fețe. Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor

aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu trei nituri metalice.

Teaca din lemn este îmbrăcată în piele de culoare închisă și este întărită la partea superioară cu o brățară din tablă de fier. În partea inferioară, spre vârful tecii, pielea este degradată, mai cu seamă pe latura exterioară unde lipsește un fragment important.

Lungimea lamei: 58 cm.

Lungimea mânerului: 14 cm.

Lungime totală: 72 cm.

Lungimea tecii: 68,5 cm.

Nr. inv. interbelic: 82.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3241; stare de conservare bună.

7. *Iatagan crnosapac*

Date: secolul al XIX-lea.

Lama din oțel este dreaptă cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui; pe ambele fețe ale lamei, sub muchia netăioasă sunt gravate ornamente cu motive geometrice. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din oțel, făcând corp comun cu lama iataganului. Atât *parazvana* cât și *hașrma* sunt simple, fără urme de decor. Mânerul din oțel este prevăzut cu foițe din tablă de alamă puse pe ambele fețe, peste care vin fixate cu patru nituri metalice masive cele două plăsele din corn de culoare brun-închisă. Cele două plăsele se termină la partea superioară cu două „urechi” semicirculare, puțin profilate, îndoit spre tăișul lamei.

Lungimea lamei: 50,5 cm.

Lungimea mânerului: 14 cm.

Lungime totală: 64 cm.

Nr. inv. interbelic: 410.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3252; stare de conservare bună.

8. *Iatagan crnosapac*

Date: secolul al XIX-lea.

Lama din oțel este foarte ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Spre vârful lamei, muchia netăioasă este teșită. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă sub muchia netăioasă, pe ambele fețe, este vizibilă câte o gravură cu motive vegetale stilizate; gravura se întinde pe aproximativ două treimi din lungimea lamei. *Parazvana* din oțel face corp comun cu lama și este decorată pe ambele fețe cu caneluri verticale. *Hașrma* este realizată din tablă de alamă fiind decorată prin gravare cu motive tipice spațiului bosniac (gravură în zig-zag). Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma*

din alamă este acoperit cu două plăsele din lemn de culoare brun-deschisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” masive și bifurcate sub forma literei „Y”. Plăselele sunt fixate pe mâner cu trei nituri metalice.

Lungimea lamei: 46 cm.

Lungimea mânerului: 13,5 cm.

Lungime totală: 59 cm.

Nr. inv. interbelic: 80.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3246; stare de conservare bună.

IV. Iatagane modificate

1. *Iatagan cu mâner din lemn*

Date: sfârșitul secolului al XVIII-lea/a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Pe lamă la partea interioară este damaschinat cu argint un ornament cu motive vegetale stilizate; în mijlocul ornamentului, este damaschinată cu argint o inscripție cu litere arabe, inscripție încadrată într-un medalion cu margine dublată, realizat în aceeași manieră. Mânerul din lemn cu secțiune patrulateră prezintă la partea superioară o terminație ușor evazată și îndoită spre interior. În partea inferioară a mânerului există o brățară din tablă de alamă pentru ranforsare și fixare a lamei, întărirea din tablă de alamă continuându-se de jur-împrejurul muchiilor mânerului. Întărirea metalică este fixată cu mici cuie din alamă. Mânerul este fixat cu trei nituri metalice având capetele alămite.

Lungimea lamei: 55 cm.

Lungimea mânerului: 13,5 cm.

Lungime totală: 68,5 cm.

Nr. inv. interbelic: 90.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3290; stare de conservare bună.

2. *Iatagan crnosapac cu lamă de baionetă*

Date: a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Lama din oțel este dreaptă cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț lat pe ambele fețe, pe aproape toată lungimea ei. Vorbim despre o lamă atipică pentru un iatagan; piesa a fost realizată prin refolosirea unei baionete de carabină austriacă Augustin Jäger M 1849. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din alamă; *hașrma* este decorată prin batere cu motive vegetale stilizate iar partea superioară a *parazvanei* este decorată cu motive geometrice.

Mânerul din oțel prevăzut cu *hașrma* din alamă este acoperit cu două plăsele din corn de culoare brun-închisă, care se termină la partea superioară cu două „urechi” ușor îndoite spre tăiș, de forma unor aripi de fluture. Plăselele sunt fixate pe mâner cu șase nituri metalice. Plăseaua de pe partea interioară prezintă crăpături în zona niturilor.

Lungimea lamei: 58 cm.

Lungimea mânerului: 14 cm.

Lungime totală: 72 cm.

Nr. inv. interbelic: 87.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3244; stare de conservare bună (Pl. V. 4).

V. Lame de iatagan

1. *Lamă de iatagan*

Date: a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/cca 1830.

Lama din oțel este ușor curbată cu tăiș pe muchia interioară și cu muchie exterioară netăioasă. Lama nu este prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui, imediat sub muchia netăioasă, începând să se subțieze. Lama este simplă din punct de vedere al decorului, nu prezintă ornamente ori inscripții damaschinate. La partea interioară spre mânerul lamei este ștanțat marajul armurierului. *Parazvana* și *hașrma* sunt realizate din metal

alb (aliaj metalic placat cu argint) fiind gravate cu motive geometrice și vegetale stilizate. Mânerul metalic prezintă trei orificii pentru fixarea plăselelor, însă acestea lipsesc.

Lungimea lamei: 52 cm.

Lungimea mânerului: 12 cm.

Lungime totală: 64 cm.

Nr. inv. interbelic: 91.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3255; stare de conservare mediocră⁸⁴.

Abrevieri

AIMBT – Arhiva istorică a Muzeului Banatului din Timișoara

JNA – Jugoslovenska Narodna Armija

MBT – Muzeul Banatului din Timișoara

MMB – Muzeul Militar din Belgrad

SMIA – Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din Banat

TRÉT – *Törtéleml és Régészeti Értesítő*, Timișoara

cm – centimetri

col. – colecție

inv. – inventar

M – model

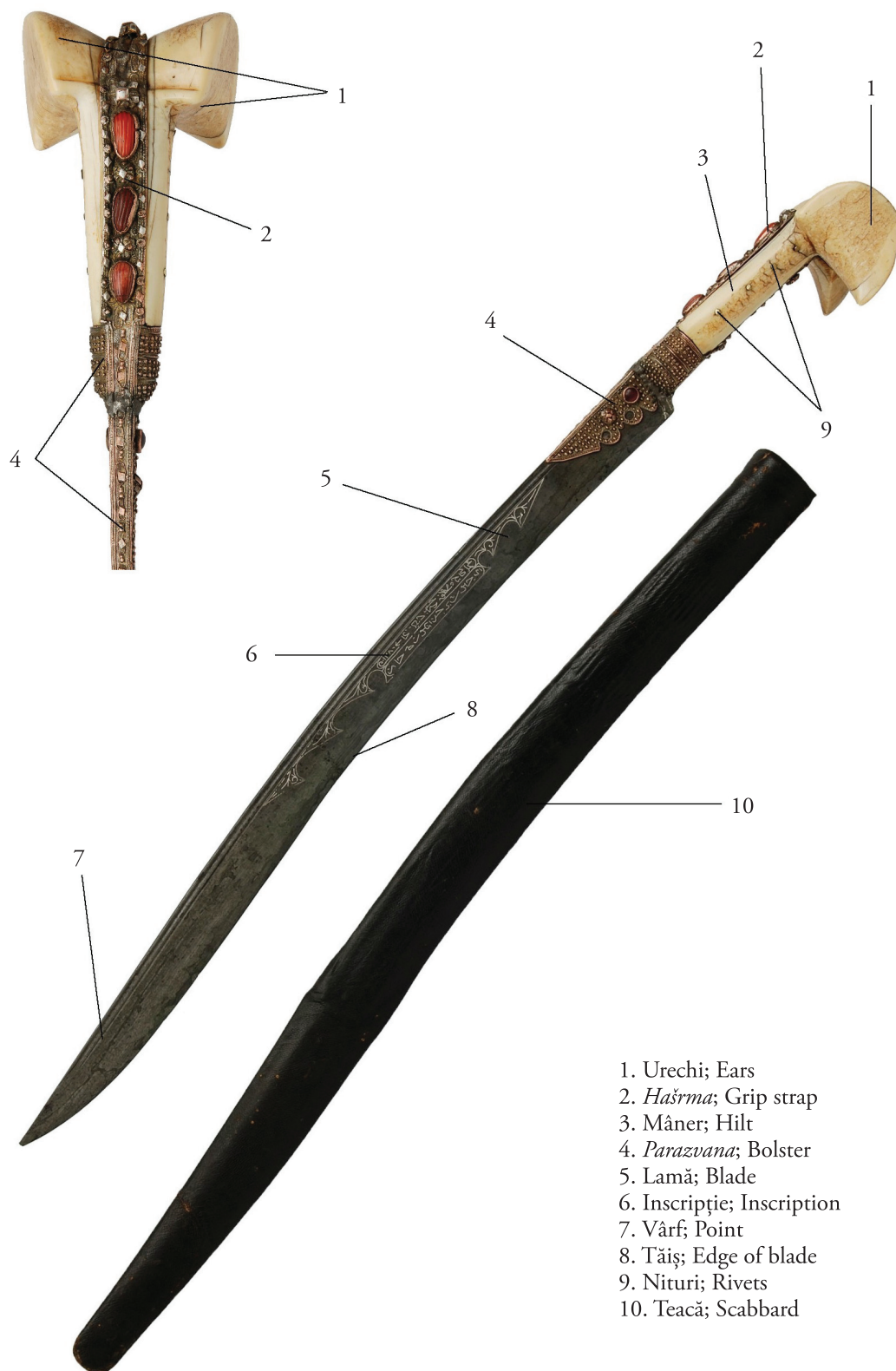
nr. – număr

pl. – planșă

SN – serie nouă

vol. – volum

⁸⁴ În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri d-lui Milan Șepeșan, fotograf la MBT, pentru fotografierea digitală a pieselor; colegului Sergiu Galiș pentru sprijinul acordat în identificarea, datarea și clasificarea iataganelor din colecția MBT; Mihaelei Ioncescu pentru traducerea în limba engleză a rezumatului acestui articol; colegei Vesna Stankov, curator la Muzeul Orășenesc Vrșac și colegului Vuk Obradović, curator la Muzeul Militar din Belgrad, pentru amabilitatea cu care mi-au pus la dispoziție o serie de lucrări de specialitate din Serbia, Croația și Rusia referitoare la problematica iataganelor.

1. Urechi; Ears
2. *Haşrma*; Grip strap
3. Mâner; Hilt
4. *Parazvana*; Bolster
5. Lamă; Blade
6. Inscriptiie; Inscription
7. Vârf; Point
8. Tăiş; Edge of blade
9. Nituri; Rivets
10. Teacă; Scabbard

Pl. I. Părţile componente ale unui iatagan.
The parts of the yataghan.

Pl. II. Tipuri de mânere și *parazvane* existente în colecția de iatagane a MBT: 1. iatagan *crnosapac*, 2. iatagan *belosapac*, 3. iatagan *crnosapac*, 4. iatagan *belosapac*, 5. iatagan cu mâner metalic.

Types of hilts and *parazvane* existing in the Banat Museum's collection of yataghans: 1. *crnosapac* yataghan; 2. *belosapac* yataghan; 3. *crnosapac* yataghan; 4. *belosapac* yataghan; 5. metal hilted yataghan.

1

2

3

4

5

Pl. III. Inscriptii prezente pe lamele iataganelor din colecția MBT: 1. nr. inv. 3332; 2. nr. Inv. 3335; 3. nr. inv. 3330; 4. nr. inv. 3245; 5. nr. inv. 3333.

Inscriptions on the blades of the yataghans (Banat Museum collection): 1. inv. no. 3332; 2. inv. no. 3335; 3. inv. no. 3330; 4. inv. no. 3245; 5. inv. no. 3333.

Pl. IV. Iatagane (col. MBT): 1. iatagan *belosapac*, 2. iatagan *crnosapac*, 3. iatagan *crnosapac*, 4. iatagan *belosapac*.

Yataghans (Banat Museum collection): 1. *belosapac* yataghan; 2. *crnosapac* yataghan; 3. *crnosapac* yataghan; 4. *belosapac* yataghan.

Pl. V. Iatagane (col. MBT): 1. iatagan *crnosapac*, 2. iatagan cu mâner metalic, 3. iatagan *belosapac*, 4. iatagan *crnosapac*, 5. iatagan *crnosapac*.

Yataghans (Banat Museum collection): 1. *crnosapac* yataghan; 2. metal hilted yataghan; 3. *belosapac* yataghan; 4. *crnosapac* yataghan; 5. *crnosapac* yataghan.

Pl. VI. Iataganul care i-a aparținut lui Dorde Petrović Karadorde (col. MBT): 1. iatagan cu teacă; 2. interior; 3. exterior; 4. teaca.

The yataghan of the Serbian leader Dorde Petrović Karadorde (Banat Museum collection): 1. yataghan with scabbard; 2. interior; 3. exterior; 4. scabbard.

CONFIRMĂRI ALE NOBILITĂȚII SOLICITATE AUTORITĂȚILOR COMITATENSE ÎN CURSUL SECOLULUI AL XIX-LEA DE CĂTRE REPREZENTANȚII AI FAMILIILOR DE ORIGINE ROMÂNĂ ÎNNOBILATE ÎN SECOLELE XVI–XVIII

Teodora Ligia Drăghici*

Cuvinte cheie: *înnobilare, nobil, confirmare a nobilității.*

Keywords: *ennoblement, noble, nobility confirmation.*

Nobility Confirmation Asked from the County Authorities in the 19th Century by the Representatives of the Romanian Origin Noble Families Ennobled During 16th–18th Centuries

(Abstract)

The present article refers to the phenomenon of 19th century nobility confirmations asked by members of the noble families that gained their nobility during the 16th – 18th centuries for devoted military or executory services. The Romanian origin of the protagonists of the 19th century documents kept in the local administration archives is not explicitly revealed but more or less presumed based on their christian names and sometimes on their religion. Starting with the second half of the 16th century there can be detected a radical change in the way the nobility parchments were conferred being of common knowledge the proliferation of the armorial nobility in Transylvania, Banat and Partium. The exempt from obligations, usually of fiscal origin and the conferring of certain privileges to the ennobled person, which sometimes extended also upon his descendants, accompanied by a coat of arms, represented a characteristic of the phenomenon of ennoblement.

The information kept about certain families of Romanian origin who's descendents asked the confirmation of their nobility based on nobility parchments received by their forefathers from the Hungarian kings, rulers of Transylvanian Principality and later on by the Habsburg emperors, help the historians to complete a global image of the phenomenon of ennoblement during the centuries.

There are plenty of documents kept at the level of local administration during the 19th century in which one witnesses the practice of requiring and getting the confirmation of the nobility. One of the families that frequently appears in documents and sometimes the information is backed up also by the Romanian and Hungarian bibliography of the late 19th and early 20th centuries is Faur family originally from Teiuș who's members lived also in Arad, Timiș, Caraș, Cenad, Zărand Counties. Testimony was also kept about a member of the well known Matskási of Tinkova family, namely Matskásy Lajos junior who asked the representatives of Caraș county to confirm his nobility based on the fact that his father Matskásy Lajos senior enjoyed certain privileges as a noble and civil servant of the Szeckler Chairs of Odorhei, Cristur and Brăduț.

Not only well known families of Romanian origin as Matskásy (Măcițaș) family can be traced out but also other names as Cornia alias Barb, Pap alias Popvici, Fogarasy, Șubony, Jumanca and Racș. Certain descendents with the name of Racș appear during the 19th century process of nobility confirmation but one cannot tell if the family was of Serbian or Romanian origin, on the one hand because of the fact that both Romanians and Serbians had the same orthodox religion and on the other hand because the translation from Hungarian language of the word „racș” is Serbian.

There are also some Romanian names recorded in the lists of noble man from Caraș county such as Nicolae Krečsun, Koszta Greku, Mihaly Krečsun, Iuon Blusovan, Athanasie Doma, Dioniszie Popeszko, Paszku Miksa and so on but they might gain their nobility during the second half of the 18th century or even during the 19th century as the documents do not give information concerning this aspect.

Pe întreg parcursul istoriei medii și moderne asistăm la o dinamică a familiilor nobile de origine română într-un spațiu geografic larg, dinamică oglindită în numeroasele solicitări de confirmare a calității de nobil a diferitor membri

descendenți ai acestor familii în cuprinsul mai multor comitate.

Datorită păstrării parțiale a documentelor de arhivă de-a lungul timpului, nu poate fi urmărită însă, din păcate, evoluția familiilor nobile de origine română consacrate, a căror posesiuni avitice au fost recunoscute de regi sau de principii

* Arhivele Naționale Serviciul Județean Timiș, Timișoara, str. Andrei Mocioni nr. 8, ligiadraghici2010@gmail.com.

transilvani sau cărora le-au fost donate noi posesiuni ca răsplată pentru meritele militare sau serviciile credincioase. Blazoanele acestor familii sunt mai puțin numeroase, spre deosebire de numărul mare de blazoane acordate începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea unor oameni de condiție modestă, în general pentru servicii militare sau îndeplinirea unor slujbe administrative, aceștia din urmă îngroșând rândurile nobilimii de robă pe parcursul secolelor următoare.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea se înregistrează o schimbare definitorie în acordarea diplomelor de înnobilare, asistându-se la apariția și proliferarea nobilimii armaliste în Transilvania, Banat și Partium. Scutirea de obligații, în general fiscale, precum și acordarea unor privilegii persoanei înnobilate care se extindeau uneori și asupra urmașilor acesteia, însoțită de blazon, a reprezentat o caracteristică a fenomenului înnobilării.

Dacă în secolele anterioare doar suveranii, baronii, prelații, magnații și unii din fruntașii nobilimii purtau insemne ale dinastiei sau neamului lor, ulterior au fost acordate atât de către principii Transilvaniei cât și de către regii Ungariei și mai târziu de către împărații habsburgi, diplome de înnobilare cu blazon, pentru răsplătirea serviciilor credincioase sau pentru merite militare, unor oameni de condiție modestă, chiar unor iobagi. În aceste condiții, acordarea diplomei de înnobilare și a blazonului nefiind însoțită neapărat și de donarea unor moșii sau părți de moșii, de trecerea beneficiarilor în rândul adevăraților nobili, ci doar de acordarea unor scutiri și privilegii, în special de natură fiscală.

Potrivit prevederilor Tripartitum-ului „blazonul pe care principele îl dăruiește unora, nu este un semn neapărat al nobleței. Numai primirea blazonului în sine nu trece pe nimeni în rândul nobililor. Mulți târgoveți și oameni de rând au blazon datorit de principe și totuși nu sunt socotiți în rândul nobililor¹. Acesta este deseori și cazul înnobilărilor târzii pentru merite militare sau servicii credincioase ale românilor din Transilvania, Banat și Partium.

Într-o lucrare despre familiile nobile ale comitatului Cenad, întocmită la începutul secolului al XX-lea, dr. Barna Janos, profesor și Sümeghy Dezső,

¹ *Tripartitum*, P. I., Tit. 6.1 „Arma enim a principe cuipiam concessa non sunt de necessitate, sed solummodo de bene esse nobilitatis. Nam armorum collatio simpliciter facta non nobilitat quempiam. Cum etiam civium et plebeorum hominum multi habeant armorum insignia per principe donata, per haec tamen in numerum nobilium non computantur”.

arhivar principal comitatens, consideră că o bună parte a istoriei politice a fiecărui comitat este istoria familiilor nobile din acel comitat², făcând referire la faptul că reprezentanții acestor familii sunt de regulă implicați activ în viața politică, socială și administrativă la nivel local și în unele cazuri chiar la nivel național. Astfel, sunt surprinse, deși nu se menționează explicit originea română a familiilor, un număr de familii ai căror membri au solicitat confirmarea calității de nobil, făcând referire în solicitările lor la diplome de înnobilare acordate membrilor familiilor lor de principii Transilvaniei pe parcursul secolelor XVI–XVIII. Unele dintre aceste familii nobile se regăsesc în lucrarea lui Ioan Cavaler de Pușcariu ca și familii de origine română, argumente în plus pentru originea română a acestora fiind religia ortodoxă sau greco-catolică pe care și bibliografia maghiară o menționează și desigur rezonanța românească a prenumelor.

Informațiile păstrate, spre exemplu, cu privire la familia Faur de Teiuș al cărei prim reprezentant, Marcu, primește scrisoare de înnobilare de la principele Appafi Mihály la 30 iunie 1665, în fața scaunului de judecată al Albei Superioare³, provin în urma solicitării confirmării originii nobile a familiei în fața autorităților comitatului Cenad de către urmași ai acestuia. Tatăl sau bunicul acestui Marcu se pare că ar fi fost înnobilat cu acordare de blazon de către principele Gheorghe Rakoczi I în data de 25 noiembrie 1631 fără ca acest fapt să poată fi probat însă documentar⁴. Blazonul reprezentat în lucrarea lui Lendvai Miklos pentru familia Faur constă dintr-un scut triunghiular de culoare roșie având în mijloc reprezentat un leu ieșind dintr-o coroană de aur cu gâtul străpuns de o sabie; deasupra scutului din coroana coifului închis răsar trei pene de culoare naturală; lambrechinii sunt galben cu albastru și roșu cu albastru⁵. Spre deosebire de această descriere, blazonul familiei Faur de Teiuș din districtul Șiriei comitatul Arad ar fi potrivit relatărilor protopresbiterului Șiriei, Theodoru Popoviciu, „un călărețiu cu cap de turcu în sabie”⁶.

O informație similară despre familia Faur, însă de data aceasta furnizată de administratorul protopop Petru Chirilescu al Chișineului din Comitatul Arad, la data 24 iunie 1862⁷ se referă la aceeași

² J. Barna – D. Sümeghy, *Nemes családok Csanádvarmegyében*, Makó, (1913), V.

³ M. Lendvai, *Temes Vármegye nemes családai*, TRÉT, vol. II, 127 (vezi și Dr. J. Barna, D. Sümeghy, *op. cit.*, 56).

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, vol. I, planșa XI.

⁶ I. Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitorie la familiile nobile române*, partea I, Sibiu, (1892), 41.

⁷ *Ibidem*, 44.

înnobilare din 30 iunie 1665 a principelui Michael Apafi, precizându-se în cuprinsul relatării prezența unei familii în localitatea Curtici din comitatul Arad și specificându-se că un membru al familiei pe nume Vasile „s-au oștitu în contr'a turcilor pe la anulu 1767”⁸. Nu puțin surprinzător este faptul că în bibliografia contemporană referitoare la familiile nobile, informațiile privind originea acestor familii diferă.

Astfel, dacă Ioan Cavaler de Pușcariu enumără familia Faur de Teiuș între familiile nobile române din comitatele Arad⁹ și Caraș¹⁰, bibliografia maghiară contemporană acestuia consideră familia ca fiind de origine maghiară și inițial de religie protestantă¹¹. Puțin credibilă este însă informația potrivit căreia familia cu numele inițial Kovács, de religie protestantă, să fi procedat la traducerea numelui în Faur și să fi trecut la religia ortodoxă de la cea protestantă în vremuri în care nici națiunea română și nici religia ortodoxă nu beneficiau de privilegii.

În ceea ce privește urmașii lui Faur Marcu informațiile sunt contradictorii. Astfel, dacă în cursul unui proces de verificare a calității de nobil, atât de frecvente pe parcursul secolului al XVIII-lea, urmașii declară că Marcu Faur ar fi avut trei fii: Filimon, Dănilă și Petru, un alt urmaș al familiei, în persoana preotului greco-catolic de Makó, Faur Lazăr, declară că Marcu ar fi avut de fapt șase fii, în afara celor amintiți, fiind și Mihai, Ignat și Lupu¹².

Între membrii familiei care obțin confirmarea calității de nobil în comitatul Cenad se numără Faur Lazăr la data de 12 martie 1782, Laurențiu la data de 20 iunie 1780 precum și Ioan, Vasile, Irimie și Samoilă, nepoții lui Lazăr, la data de 5 februarie 1811, existând însă și situații în care din lipsa mărturiilor li s-a respins solicitarea de recunoaștere a nobleței mai multor locuitori din Nădlac cu numele Faur pe parcursul anului 1810. O ramură a familiei mutată în localitatea Sintea din comitatul Arad a purtat și numele de Mărușteri datorită faptului că o parte a membrilor acesteia au locuit în Mărușteri. Această ramură se înscrie în anul 1785 între nobilii donatari ai comitatului Arad¹³.

De menționat este faptul că Georgius junior Faur alias Kovács, un posibil descendent al familiei Faur, locuitor al orașului Lugoj, solicită la 21 iunie 1818 recunoașterea calității de nobil pentru el și

probabil o rudă a sa pe nume Gabriel Faur, precizând că această calitate i-a fost recunoscută și în comitatul Arad¹⁴. În lista persoanelor nobile cu și fără proprietăți din cercul Lugoj întocmită în anul 1844 sunt menționați numiții Faur Demeter, Faur Gergely și Faur Iulianna, văduva rămasă în urma lui Faur György, toți locuitori ai Lugojului având ocupația de notar¹⁵, fără a se putea afirma desigur că aceștia sunt descendenți ai mai sus menționatei familii Faur.

Faptul că membri ai familiei au fost răspândiți în cuprinsul comitatelor Cenad, Arad, Timiș și Caraș Severin este demonstrat și de cercetările istoricului Lendvai Miklós, potrivit informațiilor căruia descendenți ai acestei familii stabiliți în comitatul Timiș au fost parohi ortodocși în localitatea Lipova, în timp ce o altă ramură a familiei s-a stabilit în comitatul Arad în localitățile Almaș, Curtici și Covăsânț. Astfel, Gheorghe, fiul parohului Iosif Faur din Lipova, s-a mutat în Caraș Severin la Făget, descendenți ai acestuia remarcându-se în administrație și armată¹⁶. Pe lista întocmită cu ocazia conscrierii persoanelor nobile din cercul Făget la 26 iunie 1844 figurează o anume Faur Verszavia, văduvă a nobilului domn Faur György¹⁷, posibil descendent al ramurii familiei Faur mutată din Lipova.

Calitatea de familie nobilă în cuprinsul comitatului Timiș a fost pentru prima dată publicată de Faur alias Kovacs Nicolae paroh ortodox în Lipova, în ședința adunării generale din 12 iunie 1780¹⁸. Au existat și cazuri în care solicitările recunoașterii ulterioare a calității de nobil au primit răspuns negativ din cauza lipsei dovezilor produse de solicitanți, într-o asemenea situație aflându-se Faur Zephir, copist comitatens din Lugoj a cărui solicitare a fost respinsă datorită faptului că nu putea proba că este una și aceeași persoană cu Zamfir, unul din cei trei fii ai nobilului Faur alias Kovács Vintze din târgul Lipova căruia comitatul Timiș i-a emis în 4 octombrie 1837 scrisoare de confirmare a nobilității¹⁹.

Din păcate nu se poate stabili vreo legătură clară între urmașii familiilor cu numele de Faur și referirile la persoane cu acest nume Faur menționate în

⁸ *Ibidem*, 41.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, 46.

¹¹ M. Lendvai, *op. cit.*, 127.

¹² J. Barna, D. Sümeghy, *op. cit.*, 56.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (pe viitor S.J.A.N.Timiș), *fond Prefectura Județului Severin*, dosar 24/1818, fila 1.

¹⁵ *Ibidem*, dosar 4/1845, fila 4.

¹⁶ M. Lendvai, *op. cit.*, 127.

¹⁷ S. J. A.N. Timiș, *fond Prefectura Județului Severin*, dosar 4/1845, fila 9.

¹⁸ M. Lendvai, *op. cit.*, 128.

¹⁹ S. J. A. N. Timiș, *fond Prefectura Județului Severin*, dosar 6/1838, fila 1.

cărți regale emise pe parcursul secolului al XVII-lea de către principele Sigismund Bathory, la 1 iunie 1602, la Alba Iulia – în care Faur Mihaly este menționat alături de Opra Gode ca și vecini ai donației făcute lui Nicolae Barb de Lăpugiu de Sus din Comitatul Hunedoara și rudelor acestuia²⁰, de către principele Gheorghe Rakoczi al II-lea, la 28 octombrie 1655 – care îl înnoobilează cu acordare de blazon pe Mihály Faur de Halmágy iobag eliberat al lui Acațiu Barcsai²¹ sau de către principele Apafi Mihály care la 9 mai 1679 face o donație colectivă în districtul Hațeg, între ai cărei beneficiari se află și un anume Faur²².

În categoria familiilor nobile de religie romano-catolică și cu importante funcții administrative la nivelul Comitatului Cenad la sfârșitul secolului al XIX-lea se numără familia Kornia alias Barb de Illyeni, familie de boieri făgărășeni despre care se afirmă că ar fi obținut prin intermediul lui Opra Kornia scrisoare de înnoobilare de la principele Transilvaniei Gabriel Bethlen în anul 1628²³. Din păcate, până în momentul de față, nu au fost identificate informații în acest sens în cuprinsul cărților regale emise de Gabriel Bethlen. În schimb, aceeași familie Kornia este menționată între familiile nobile al cărei reprezentant Janos Kornia își publică în anul 1796 nobilitatea în comitatul Arad unde în anul 1838 este menționat ca primpretor²⁴. Tot un membru al acestei familii pe nume Petru Kornia de Bajesd este amintit ca funcționar al direcției fiscale în anul 1815²⁵. Există posibilitatea ca acest din urmă Petru Kornia să fie în relație de rudenie cu Opra Kornia de Bajesd care a fost înnoobilat cu acordare de blazon la 24 septembrie 1656 de către principele Transilvaniei Gheorghe Rakoczi al II-lea²⁶.

În cazul acestei familii de boieri făgărășeni a căror religie a fost probabil inițial cea ortodoxă, religia romano-catolică a membrilor acesteia în secolul al XIX-lea dovedește condiționarea în timp a ascensiunii sociale de apartenența la una dintre religiile recepte.

În aceeași situație de ascensiune socială cu prețul renunțării la religia ortodoxă se înscrie și cunoscuta familie de nobili de origine română Măciș

de Tincova a căror reprezentanți au ocupat de-a lungul secolelor importante funcții administrative și militare în mai multe comitate.

O solicitare de confirmare a nobilității din partea unui Matskási Lajos junior, sublocotenent cezaro-crăiesc, înaintată stărilor comitatului Caraș la data de 14 aprilie 1836²⁷ este însoțită de un extras de naștere al acestuia emis de parohia romano-catolică Cheresturu Secuiesc din scaunul secuiesc Odorhei din care reiese descendența acestuia din părinții de origine nobilă respectiv „illustrissimus D. Ludovicus Matskási” și „illustrissima comitissa Carolina Haller”, avându-i ca nași de botez pe „illustrissimo comite Gregorio Bethlen et illustrissima comitissa Clara Bethlen”²⁸. În cuprinsul solicitării acesta face referire la faptul „indeobște cunoscut” că tatăl său Matskási Lajos de Tinkova jude regal al scaunelor secuiești reunite Odorhei, Cristur și Brăduț, având în proprietate posesiunea Bârna din comitatul Caraș s-ar fi bucurat de privilegiu nobiliare și ar fi fost înscris în registrul nobililor, privilegiu pe care ca și fiu legitim al acestuia s-ar cuveni să-i fie recunoscute și lui²⁹.

O altă familie, care în sprijinul dovedirii calității de familie nobilă nu face referire la scrisori de înnoobilare date de principii Transilvaniei sau de regii Ungariei, se regăsește în actele administrative de secol XIX la nivelul comitatelor Caraș și Cenad, printr-un reprezentant al ei – Nina Pap – provenind din localitatea Lăpușnic – comitatul Hunedoara, care își anunță calitatea de nobil în comitatul Cenad, la data de 22 iunie 1825³⁰, în baza scrisorii de confirmare obținute în comitatul Caraș la data 15 iulie 1822³¹. Interesant de remarcat este faptul că această scrisoare de recunoaștere este dată în urma solicitării făcute scaunului de judecată al comitatului Caraș de către Nina Pap, locuitor al posesiunii Pojega, în data de 6 mai 1816 și pentru care este adusă mărturia a patru persoane: Crișan Urs și Popa Janos, locuitori din Selciovă și Medria Balla și Manga Janos din localitatea Pojega cu toții de religie ortodoxă, dată în Făget la data de 1 martie 1816. Din relatările martorilor reiese faptul că membri ai acestei familii erau preoți din comitatul Hunedoara, particula „Pap” nefiind probabil numele familiei ci desemnând ocupația lor. În sprijinul acestei presupuneri vine și faptul că martorii îl numesc în cursul mărturiilor pe

²⁰ Magyar Országos Levéltár (pe viitor MOL), *F 1 – Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára – Libri regii*, vol. 34, filele 190–190b.

²¹ *Ibidem*, vol. 229, fila 663.

²² *Ibidem*, vol. 31, filele 94–95.

²³ J. Barna, D. Sümegy, *op. cit.*, 102.

²⁴ I. Nagy, *Magyarország családai: Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 5–6. Kötet, Budapest, (1859), 366.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ MOL, *F 1 – Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára – Libri regii*, vol. 29, filele 715–716.

²⁷ S. J. A. N. Timiș, *fond Prefectura Județului Severin*, dosar 3/1836, fila 1.

²⁸ *Ibidem*, fila 2.

²⁹ *Ibidem*, fila 1.

³⁰ J. Barna, D. Sümegy, *op. cit.*, 156.

³¹ S. J. A. N. Timiș, *fond Prefectura Județului Severin*, dosar 4 /1822, fila 1.

protagonistul cererii, Nina Popovits, pe unii dintre strămoșii acestuia îi amintesc doar cu prenumele precizând că erau preoți, iar pe primul membru al familiei venit din comitatul Hunedoara îl numesc Popa Ignath, referire făcând probabil din nou la ocupația acestuia³².

Sunt frecvente, din păcate, situațiile în care singurele mărturii referitoare la calitatea de nobil de origine română sunt cele indirecte, din categoria actelor de sfârșit de secol XVIII și început de secol XIX, de verificare sau confirmare în baza unor măturii a calității de nobil.

În ceea ce privește înnobilările de secol XVIII, acordate pentru merite administrative, s-au păstrat la nivelul comitatului Caraș cereri ale confirmării nobilității, însă aceste confirmări erau acordate în baza declarației persoanei solicitante fără a se fi păstrat ca dovadă copii ale actelor de înnobilare. Un exemplu în acest sens îl constituie cazul oberknezului Toma Fogarassy din districtul Lipova care solicită recunoașterea calității de nobil acordată lui și fiilor săi Moise alias Michael și Athanasie de către împăratul Francisc al II-lea la 12 octombrie 1795 în Viena³³.

Ulterior, ca o dovadă a continuității, la 8 martie 1820 este solicitată recunoașterea nobilității și de către Basilius Fogarasy – fiul legitim al lui Athanasie Fogarasy care la 9 mai 1796 își făcea publică în congregația comitatului Caraș calitatea de nobil – fiind introdus în registrul nobililor din acest comitat³⁴.

Amploarea fenomenului de dovedire și recunoaștere a calității de nobil este redată pe de o parte de multitudinea documentelor păstrate în acest sens în arhivele comitatense, dar și de preocuparea autorităților centrale și locale de reglementare a cadrului juridic. Această realitate este confirmată și de diferitele rezoluții date de congregațiile comitatense cu privire la legitimarea diplomelor de înnobilare, un exemplu în acest sens fiind și rezoluțiile date de adunarea generală a comitatului Caraș la care se face referire în 15 mai 1784³⁵.

Tot în cadrul reglementărilor privind nobilitatea se înscrie investigarea de către autoritatea fiscală a comitatului Caraș a calității de nobil solicitate de Paul Jumanca pentru urmașii săi, recunoașterea acestei calități aplicându-se numai urmașilor proveniți din căsătorie legitimă, retrăgându-li-se această calitate celor care nu erau îndreptățiți legal³⁶. O altă

mărturie păstrată în actele comitatului Caraș este și aceea despre un reprezentant al familiei Jumanca pe nume Nicolae din Ciclova, care în anul 1821 solicită recunoașterea calității sale de nobil și depune ca act doveditor extrasul său de naștere din care rezultă că era fiul legitim al lui Pîrvu Jumanca și al Erinei din Ciclova. Din solicitarea sa și din expunerea reprezentantului fiscoi Carol Podhradszky reiese că Pîrvul Jumanca ar fi fost de origine nobilă „(...) patris mei Pîrvul condam Zsumanka privilegiales Armales in Archivum Incltyi Comitatus huius depositas (...)”, însă în sprijinul acestei afirmații nu se aduc dovezi privind data și actul de înnobilare și autoritatea emitentă a acestuia, reieșind doar că în anul 1791 – anul nașterii lui Nicolae Jumanca – tatăl său Pîrvu era nobil³⁷.

În afara solicitărilor ulterioare de confirmare a calității de nobil de către urmașii celor înnobilați, s-au păstrat mărturii cu privire la nobili în diferite acte administrative de secol XIX întocmite de autoritățile comitatelor. Aceste mărturii însă se referă la niște persoane nobile a căror origine română poate fi doar presupusă pe baza religiei greco-catolice sau ortodoxe pe care o au și a numelor românești pe care le poartă, dar în majoritatea situațiilor de acest gen actele nu pledează pentru o continuitate și o vechime a nobilității, aceasta putând fi obținută chiar pentru merite administrative la începutul secolului al XIX-lea. Chiar și așa, fenomenul ascensiunii sociale a unor elite de origine română provenind frecvent din mediul religios, este prezent în această etapă a evoluției națiunii române. Astfel, într-o listă a nobililor și aleșilor din localitățile aparținând plasei Lugoj, obligați să contribuie la susținerea cheltuielilor Dietei pe anul 1844 apar dintr-un total de 123 de persoane: nobilii Bercsan Istvan – preot greco-catolic din Lugoj, Nicolae Krecsun, Koszta Greku, Mihaly Krecsun din Boldur, Iuon Blusovan din Hodoș, Athanasie Doma, Dioniszje Popeszko, Paszku Miksa din Jabăr³⁸.

Magistrul fiscal al comitatului Caraș, Carolus Podhradszky, confirmă în anul 1827 înscrierea alesului Martinus Schubony, fiu al lui Ioannes Schubony și al Rosaliei Garaony din Zgribești în registrul nobililor, dovadă a calității acestuia fiind înnobilarea de către împăratul Francisc I a tatălui său Ioannes Schubony împreună cu soția și cei patru fii: Stephanus, Petrus, Sigismundus și Martinus, la data de 20 iulie 1792. Publicarea diplomei a avut loc, conform relatărilor, în data de 7 ianuarie 1793 în comitatul Timiș³⁹, fiind emisă

³² *Ibidem*, dosar 25/1816, filele 1–5.

³³ *Ibidem*, dosar 2/1800, filele 1–3.

³⁴ *Ibidem*, dosar 5/1820, fila 1.

³⁵ *Ibidem*, dosar 4/1784, fila 1.

³⁶ *Ibidem*, dosar 2/1803, fila 6.

³⁷ *Ibidem*, dosar 1/1822, filele 1–4.

³⁸ *Ibidem*, dosar 11/1846, filele 1, 3.

³⁹ *Ibidem*, dosar 1/1827, fila 3.

în acest sens și o scrisoare de confirmare, în baza căreia notarul Martin Șuboni din Zgribești solicită la 23 aprilie 1827 recunoașterea și înscrierea sa în registrul nobililor comitatului Caraș⁴⁰. Este posibil ca diploma de înnobilitare să-i fi fost acordată lui Ioan Șuboni pentru merite administrative, având și el la rândul său funcția de notar în Zgribești.

Un nume frecvent întâlnit în diplomele de înnobilitare acordate de principii Transilvaniei pe parcursul secolului al XVII-lea este cel de „Raț”, a cărui încadrare în rândul elitelor românești sau a celor sârbești este dificil de realizat dată fiind lipsa referirilor la naționalitatea protagoniștilor, dar și datorită faptului că traducerea din limba maghiară a numelui însuși este cea de „sârb”.

Fără a pleda pentru apartenența membrilor acestor familii și a urmașilor lor la una sau alta dintre cele două naționalități, au fost identificate în acte administrative întocmite în cursul secolului al XIX-lea, la nivelul comitatelor, solicitări ale confirmării calității de nobil venite din partea unor persoane cu acest nume, invocându-se ca dovezi înnobilitări din secolele anterioare.

Astfel, în anul 1820 un anume Gligor Racz din Șamșudul de Câmpie (localitate aflată în prezent în județul Mureș) se adresează comitatului Caraș, solicitând originalul diplomei de înnobilitare acordate fraților Ioan și Gheorghe Raț alias Dentei din Lugoj de către Gheorghe Rakoczi I, principele Transilvaniei la data de 20 aprilie 1643 în Alba Iulia⁴¹. În solicitarea sa către comitat Gligor Racz specifică faptul că încă din 2 martie 1792 se afirma că această scrisoare de înnobilitare s-ar afla în arhiva comitatului Caraș⁴². Pentru dovedirea calității sale de persoană îndreptățită să solicite actul mai sus menționat, Gligor Raț face referire la faptul că atașează la cerere o „Tabelă genealogică” certificată⁴³. Din păcate în actele comitatului Caraș păstrate de-a lungul timpului nu a fost identificată diploma respectivă.

O recomandare dată în data de 20 aprilie 1839 de către procurorul general Moys Antal pentru confirmarea calității de nobil a lui Tömösvári Rácz Josef comite cameral regal locuitor al târgului Făget, în baza scrisorii de confirmare a nobilității emisă de comitatul Arad la data de 20 noiembrie 1826⁴⁴, face referire la faptul că răposatul tată al lui Rácz Josef, Tömösvári Rácz György fost tricesimator în «B. Hunyad» (posibil Banffy Hunyad, actualmente Huedin), s-ar fi mutat împreună cu fiul său în localitatea Radna unde acesta din urmă ar fi fost comite cameral regal, ocupând ulterior aceeași funcție în localitatea Czella din comitatul Caraș potrivit unui decret anexat ca act doveditor, care însă nu a fost păstrat⁴⁵. Deși atât numele Racz cât și particula Tömösvári se întâlnesc în diploma de înnobilitare dată de Gheorghe Rakoczi I, principele Transilvaniei la 20 aprilie 1643, prin care îl înobilează cu acordare de blazon pe Sava Racz alias Teomeosvarj împreună cu soția și fiul său⁴⁶, nu există niciun indiciu că aceștia ar fi strămoși ai lui Josef Racz.

Multitudinea solicitărilor de confirmare a calității de nobil adresate autorităților comitatense în cursul secolului al XIX-lea dovedește încă odată o continuitate a ascensiunii sociale cu toate că poziția nobilimii române în secolele luptei naționale era extrem de incomodă, fiind sub aspect etnic română, în timp ce din punct de vedere social era mai apropiată nobilității maghiare. Această situație paradoxală a constrâns reprezentanții familiilor nobile de origine română la opțiuni definitive renunțând fie la naționalitatea românească și religia ortodoxă, fie la avantajele statutului nobiliar⁴⁷. O dovadă a acestei realități, care reiese fără echivoc din documentele privind confirmarea calității de nobil, este aceea că în niciuna dintre solicitări nu se menționează religia sau originea solicitantului sau a înaintașilor acestuia.

⁴⁰ *Ibidem*, fila 1.

⁴¹ C. Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat*, Editura de Vest, Timișoara, (2007), 122–125.

⁴² S. J. A. N. Timiș, *fond Prefectura Județului Severin*, dosar 3 /1820, fila 1.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ S. J. A. N. Timiș, *fond Prefectura Județului Severin*, dosar 2/1839, fila 3.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ C. Feneșan, *op. cit.*, 126–129.

⁴⁷ I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440 – 1514*, București, (2000), 22–23.

ÎNVĂȚĂMÂNTUL DE LIMBĂ GERMANĂ DIN BANAT PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL PERIOADEI DUALISTE

Ciprian Glăvan*

Cuvinte cheie: *școală, limbă germană, Banat.*

Keywords: *school, german language, Banat.*

The Education System in German Language in Banat until the Austro-Hungarian Compromise of 1867 (Abstract)

The first schools in German language were founded in Banat shortly after the conquest of the region by the Habsburg Empire. In 1730 there were already about 30 schools in Banat. In the elementary schools, the teacher was elected by the local community and in the early period he had also the responsibilities of an organist and notary of the commune. Together with the priest and the mayor, they formed the elite of the village. The first secondary school, a secondary school with teaching in Latin, was founded by the Jesuit Order on November 6th, 1725. At its peak it had six classes, three teachers and the number of students varied between 50 and 70. The austro-ottoman war of 1737–1739 led to the destruction of many villages colonized by Germans in the south of Banat and affected the school system. The main purpose of the German Catholic elementary schools was education in the spirit of religion by teaching reading, writing and church music. After the end of the war and the colonization during the reign of Queen Maria Theresa, the number of village schools in German language grew rapidly. A new stage in the history of German education in Banat was marked by the introduction in the province of a new school reform. “*Die allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen*” was sanctioned by the Queen on December 4, 1774. One of the first measures of the administration of the province was the foundation of a Normalschule and of a school board to which all schools of the province were subordinated. The teachers showed a lot of interest in the new method of teaching, so that at the end of 1777, the school board found that almost all teachers of German schools participated in courses to get used to the new teaching methods. The progresses made in this respect on the territory of the military border were even faster as the Aulic War Council sent several teachers for training in the Normalschule in Vienna. In 1787, there were 30 schools with 37 teachers and 1407 students in this territory. Despite some shortcomings, this school reform led to undeniable progress, tripling the number of schools between 1766 and 1801. With the incorporation of Banat in Hungary in 1779, the place of the “*Allgemeine Schulordnung...*” was taken by “*Ratio Educationis*”, introduced in Hungary in 1777. In the first half of the XIX-th century the German language schools suffered a slight decline, especially as the attempts to gradually impose Hungarian language in public life and school multiplied. After the revolution of 1848–1849 and the organization of the new province “*Serbische Woiwodschaft und Temeser Banat*”, which had its center in Timisoara and was directly subordinated to the central authority in Vienna, the ministry introduced German as language of instruction in secondary schools. In elementary schools, the teaching language corresponded to the native language of the majority of the students. This favorable development of education in Banat, initiated after the revolution of 1848–1849, was maintained after the reincorporation of Banat in Hungary in 1860, especially as until the Austro-Hungarian Compromise there was no pressure from the authorities to transform German language schools into community schools.

La scurt timp după cucerirea Banatului de către armata aflată sub conducerea lui Eugeniu de Savoia sunt înființate primele școli din Banat. Prima mențiune privitoare la existența unei școli triviale în Timișoara apare în jurnalul ordinului iezuit din Timișoara, în 1720. Exemplul Timișoarei a fost urmat la scurt timp și de alte localități din Banat (de exemplu Deta, Ciacova, Lipova, Biserica Albă, Caransebeș), astfel că Felix Milleker menționează existența a 30 de școli în Banat în 1730. O parte dintre aceste școli se aflau

în Banatul Montan, unde primele școli au fost fondate odată cu parohiile din localitățile respective, preoții sau membrii ordinelor religioase ocupându-se de activitatea educativă acolo unde nu era disponibil niciun învățător din rândul coloniștilor¹. Calitatea educației lăsa însă de dorit în această perioadă de pionierat, astfel că un docu-

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: cipi_gl@yahoo.com.

¹ Julius Baumann, *Geschichte der Banater Berglanddeutschen Volksgruppe. Ein Beitrag zur Geschichte des Temescher Banats*,

ment al contelui Hamilton propune ca învățământul să nu mai fie lăsat doar în grija coloniștilor, ci să fie pus sub oblăduirea statului².

Situația școlară din perioada de început a provinciei imperiale Banat semăna cel puțin parțial cu ceea ce coloniștii cunoscuseră în regiunile lor de baștină. Învățătorul era ales în fiecare an de către comunitate și primea un salariu de 30–40 florini pe an. Deseori învățătorul avea și atribuții de organist, fiind în același timp și notar al comunei. În general, învățătorul trebuia să știe să scrie și să aibă noțiuni esențiale de matematică, religie și muzică. Împreună cu preotul și primarul, aceștia constituiau elita satului³. Atunci când numărul elevilor sau multitudinea însărcinărilor învățătorului o cereau, acesta putea să aibă un învățător auxiliar, recrutat de obicei din rândul elevilor mai buni care, după ce acumulas cunoștințe și experiență, puteau la rândul lor să devină învățători⁴.

Din această perioadă datează și primele preocupări pentru fondarea unei instituții de învățământ secundar, în acest sens fiind înființat de către ordinul iezuit în 6 noiembrie 1725 primul gimnaziu cu predare în limba latină. La început școala din Timișoara avea doar o clasă al cărei profesor era superiorul P. Anton Perger. Mai târziu, la insistențele oficialităților orașului, s-a ajuns la 6 clase și trei profesori⁵. Numărul elevilor oscila de obicei între 50 și 70, corespunzând astfel condițiilor din Banatul acelor vremuri. Un aspect negativ era faptul că profesorii se schimbau des. Această stare de fapt se datora, conform „*Diarium Gymnasii Temesvariensis*”, climei nesănătoase⁶. După ce ordinul a fost desființat în anul 1773, școala a fost reorganizată conform normelor educative austriece. Numărul elevilor s-a diminuat continuu și astfel această școală a devenit unul dintre cele mai scumpe gimnazii din întreaga monarhie. În aceste condiții, la inițiativa contelui Cristoph Niczky, s-a hotărât închiderea gimnaziului în anul 1778.

Eckartschriften, Heft 109, Österreichische Landsmannschaft, Wien, (1989), 18.

² Hans Wolf, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert*, Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs, Rudolf M. Rohrer, Baden bei Wien, (1935), 29–30.

³ Felix Milleker, *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat. 1716–1918. In Einzeldarstellungen.*, Verlag der Artistischen Anstalt J.G. Kirchner's Witwe, Druck der Banater Buchdruckerei, Vrsac, (1930), 7.

⁴ Leo Hoffmann, *Kurze Geschichte der Banater Deutschen: von 1717 bis 1848*, Schwäbische Verlags-Aktiengesellschaft, Timișoara, (1925), 64.

⁵ Juhász Koloman, *Jesuitenschule in Temeswar* în *Gerhardsbote*, 9, H1, Stuttgart, (1964), 3.

⁶ *Ibidem*.

Odată cu evenimentele din 1737–1739, învățământul în limba germană înregistrează o cezură, mai ales în ceea ce privește școlile din localitățile colonizate din sudul Banatului.

După depășirea acestui moment dificil, învățământul german din Banat și-a continuat evoluția ascendentă, mai ales în condițiile în care autoritățile civile locale și centrale încep să manifeste un interes mărit față de soarta școlilor din Banat. O rezoluție imperială din 24 iulie 1764 dispunea ca în granița militară, care se afla în curs de înființare, să existe câte un învățător german în fiecare comună sau măcar în fiecare companie. Acesta urma să primească un salariu lunar de 15 florini. Doi ani mai târziu, o nouă dispoziție imperială stabilea ca în fiecare comună a Banatului cameral să existe un învățător și o școală. În această perioadă atribuțiile învățătorului încep să fie despărțite de cele ale organistului⁷.

O situație privitoare la numărul de școli elementare catolice de limbă germană indică în 1766 un număr de 30 de școli, comparativ cu două școli în limba maghiară și două în limba bulgară. Menirea principală a acestor școli era educația în spirit religios, fiind predate îndeosebi cititul, scrisul și muzica bisericească. Supervizarea acestui tip de școli era atribuită preoților, care îi și examinau pe învățători înainte de angajare, iar comuna le plătea salariile⁸.

În perioada colonizării tereziene se constată o creștere importantă a numărului de școli cu limba de predare germană. Aproximativ o treime dintre cei apți de școală frecventau cursurile acestor școli, situație oarecum explicabilă dacă luăm în considerare numeroasele probleme legate de colonizare și amenajarea infrastructurii Banatului, cu care se confruntau locuitorii Banatului în această perioadă. Influența statului asupra școlilor s-a făcut resimțită mai repede și mai accentuat în Banat decât în alte provincii ale Imperiului, situație explicabilă în contextul statutului juridic special al Banatului până la încorporarea Banatului la Ungaria în anul 1778.

O nouă etapă în istoria învățământului de limbă germană din Banat o constituie introducerea în această provincie a prevederilor reformei școlare tereziene. Până la inițierea acestei reforme, al cărei artizan era Ignaz Felbiger, în școlile germane din Banat se aplicau regulile cuprinse în „*Instruktion für die Banater Landesadministration*”.

„*Die allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen*”, sancționată de împărăteasă în 4 decembrie 1774, era prima

⁷ Felix Milleker, *op. cit.*, 9.

⁸ Hans Wolf, *op. cit.*, 34.

lege școlară care reglementa în mod cuprinzător problemele legate de școlile germane. Această măsură venea într-un moment în care colonizarea tereziană se încheiase și aproape toate comunele germane beneficiau de școli, construite în același timp cu așezările⁹. Una dintre primele măsuri luate de Administrația Țării Banatului, în sensul aplicării noii legi, a fost înființarea unei comisii școlare, care avea în subordinea sa toate școlile din provincie. Pe lângă reprezentanții Administrației, în această comisie și-au găsit loc reprezentanți ai bisericii romano-catolice și ortodoxe.

Prima măsură luată de această comisie a fost înființarea unei școli normale (*Normalschule*). Funcția de director al acestei școli normale, care era în același timp și supervizorul școlilor germane din Banat, a fost ocupată într-o primă instanță de Johann Konrad Spenkuch, iar după decesul acestuia survenit un an mai târziu, de catehetul Albert Karlitzky, care a fost director al școlilor germane din Banat timp de 26 de ani¹⁰.

Chiar dacă primele pregătiri pentru deschiderea unei școli normale fuseseră făcute deja de Spenkuch, aceasta a putut fi deschisă abia în 10 decembrie 1776, confruntându-se într-o primă fază cu dificultăți considerabile: lipsa unor profesori formați, lipsa de spațiu și lipsa de mijloace financiare pentru susținerea școlii. În acest context, Camera Aulică boemo-austriacă a trebuit să aducă atât profesori formați conform noii metode, cât și să acorde o sumă de 2.200 florini timp de doi ani, pentru a sprijini eforturile Administrației Banatului¹¹.

Noua metodă de predare s-a bucurat de interesul cadrelor didactice, astfel că la sfârșitul anului 1777 comisia școlară constata că aproape toate cadrele didactice din școlile germane din Banat au participat la cursul de șase săptămâni pentru deprinderea cu caracteristicile noii metode de predare.

Din punct de vedere administrativ, problemele constatate erau transmise de către Comisia Școlară oficiilor cercuale. Acestea se ocupau la nivel local de înregistrarea elevilor apți de școală, de ridicarea clădirilor școlare, de amenajarea sălilor de clasă, de stabilirea salariului învățătorilor pornind de la tabelele elaborate de Comisia Școlară, de stabilirea contribuției fiecărei familii din comună pentru plata salariului învățătorilor, de încercarea de a evita părăsirea bruscă a sistemului de învățământ de către cadrele didactice, precum și de evitarea concedierii abuzive a acestora de către comună. Școlile catolice primeau

și o susținere financiară din partea statului, astfel Camera aulică plătea atât contribuția de susținere a Școlii Normale, cât și o sumă de 216 florini către 11 comune, care nu puteau să asigure plata învățătorilor din mijloace proprii¹².

În granița militară în anul 1774 existau 11 școli cu predare în limba germană. Datorită faptului că învățătorii din aceste școli, de obicei soldați veterani în perioada de început, nu corespundeau cerințelor pedagogice, Consiliul Aulic de Război a trimis mai mulți învățători pentru formare la Școala Normală din Viena. Aceasta explică implementarea mult mai rapidă a reformei școlare pe teritoriul graniței militare bănățene și faptul că această zonă beneficia de prezența a șase profesori, formați conform noii metode înainte ca aplicarea noii metode să fi început în Banatul cameral. După apariția noii legi școlare, s-au înființat Școala Normală de la Pancevo și două comisii școlare: una la Pancevo (pentru partea germană a graniței militare) și una la Biserica Albă (pentru partea iliră și românească)¹³. Dezvoltarea școlilor germane din granița militară bănățeană a cunoscut apogeul în anul 1787, când se consemnau 30 de școli germane cu 37 de învățători și 1407 elevi. Considerând că costurile presupuse de școlile din granița militară sunt prea mari și că scopul esențial al acestor școli era formarea de subofițeri bine educați și sprijinirea serviciului militar, s-a luat decizia de a se reduce sistemul de învățământ din graniță, astfel că în 1796 mai existau doar 18 școli germane în care predau 23 de profesori și învățau 833 elevi¹⁴.

În pofida unor deficiențe, introducerea noii legislații școlare tereziane a dus la progrese incontestabile, între 1766 și 1801 numărul școlilor triplându-se. Ca urmare a reglementării diverselor aspecte legate de procesul de învățământ, noua legislație permitea o educație elementară unei bune părți a populației, raportat la condițiile specifice ale acelei perioade din istoria Banatului.

Odată cu încorporarea Banatului la Ungaria în 1779, locul „*Allgemeine Schulordnung*” a fost luat de „*Ratio Educationis*”, introdusă în 1777 în Ungaria. Într-o primă fază nu au avut loc schimbări esențiale, școlile germane cunoscând chiar o perioadă propice în urma introducerii limbii germane ca limbă oficială în 1784 și a colonizării iosefine.

Pe lângă Școala Normală din Timișoara, în perioada iosefină a existat aici o școală de desen și de recapitulare, care funcționa duminică pentru ucenicii ce învățau diverse meșteșuguri. În

⁹ *Ibidem*, 76.

¹⁰ *Ibidem*, 83.

¹¹ *Ibidem*, 81–82.

¹² *Ibidem*, 84–85.

¹³ Felix Milleker, *op. cit.*, 11.

¹⁴ Hans Wolf, *op. cit.*, 113.

această școală se predau cititul, scrisul, aritmetica și religia¹⁵. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, la Sânnicolau Mare, Cristoph Nako, stăpânul acestui domeniu, a fondat o școală agricolă, care avea 12 elevi (3 germani, 3 români, 3 maghiari și 3 sârbi), cărora le erau predate cele mai moderne metode de agricultură și creșterea animalelor.

După anul 1778, sistemul de învățământ din Banat a fost subordonat Cancelariei Aulice Maghiare pentru provincia bănățeană și Camerei Aulice pentru Monetărie și Minerit pentru zona Banatului Montan. Tot acum crește și rolul autorităților religioase în conducerea sistemului de învățământ bănățean, preoții fiind numiți în funcția de directori ai școlilor populare. Ei aveau obligația de a vizita școala săptămânal, de a preda religia și de a trimite rapoarte bianuale inspectorului responsabil cu școlile populare. Episcopii încurajau preoții să se achite de obligațiile lor școlare și supervizau procesul de învățământ personal sau prin intermediul unui locțiitor. Aceștia erau însărcinați începând cu anul 1830 cu conducerea sistemului de învățământ din Banat, devenind inspectori școlari districtuali până la începutul perioadei dualiste. Decesul longevivului director al școlilor catolice din Banat, Albert Karlitzky, la începutul secolului al XIX-lea marchează începutul unei perioade în care limba germană nu mai ocupă un loc esențial în sistemul școlar bănățean. Odată cu decesul împăratului Iosif al II-lea și începutul perioadei de reacțiune, școlile germane din Banat suferă un ușor declin, cu atât mai mult cu cât prin diverse metode se încearcă impunerea treptată a limbii maghiare în spațiul public și școlar. Astfel, a doua ediție a „*Ratio Educationis*” nu mai stipula obligativitatea cunoașterii limbii germane de către profesori. Această măsură a fost completată de articolul VIII, adoptat de Dieta maghiară în 1830, prin intermediul căruia se stabilea că toți învățătorii care urmau să fie numiți pe post trebuiau să cunoască limba maghiară. În același trend s-a înscris și închiderea Școlii Normale cu predare în limba germană din Timișoara în 1844¹⁶.

În granița militară bănățeană nu a fost permis controlul autorităților bisericești asupra școlilor, același lucru fiind valabil și în ceea ce privește tendințele de introducere a limbii maghiare. De altfel, aici obligativitatea frecventării școlii a fost introdusă în 1829, cu aproape 40 de ani înaintea introducerii ei în Ungaria.

În 1835 se înregistrează și primele încercări eșuate de a înființa o asociație a învățătorilor

(*Lehrerverein*). Necesitatea înființării unei astfel de organizații a fost abordată din nou într-un articol apărut în anul 1867 în *Temeswarer Zeitung*¹⁷, în care se menționează că scopul unei asemenea asociații ar fi ridicarea nivelului școlilor elementare și progresul intelectual și moral al tineretului.

După momentul de cezură marcat de revoluția de la 1848–1849, perioada neoabsolutistă, cuprinsă între sfârșitul revoluției și începutul perioadei liberale, prezintă mai multe aspecte inedite.

Prin patentă dată de Francisc Iosif la 19 noiembrie 1849 se desființează comitatele Timiș, Torontal, Bacica și Caraș și ia ființă o nouă unitate administrativă, independentă de Ungaria, sub denumirea de Voivodina sârbească și Banatul timișan. Această provincie își avea capitala la Timișoara și era subordonată direct autorității centrale de la Viena¹⁸. Comandantul militar și primul guvernator al noii provincii a fost numit generalul maior Ferdinand Mayerhoffer (1849–1851), înlocuit în 16 august 1851 de contele Johann Baptist Coronini-Cronberg (1851–1859). Ceilalți doi guvernatori, Josif Šokčević (1859–1860) și Karl Vigo de Senkanten (1860) s-au aflat la conducerea provinciei o perioadă foarte scurtă. Inițial provincia a fost împărțită în două districte: districtul Timiș-Caraș și districtul Bacica-Torontal¹⁹. În luna mai a anului 1853 este adoptată structura definitivă a provinciei, aceasta fiind împărțită în cinci districte (Timiș, Lugoj, Becicherecul Mare, Zombor și Novi Sad) și guvernată de o locotenentă imperial-regală cu sediul la Timișoara. Aceasta cuprindea, pe lângă guvernator, un consilier aulic și diverși alți consilieri și funcționari²⁰.

La nivelul ministerului de la Viena s-au purtat discuții privitoare la o reformă a sistemului de învățământ, încă înainte de 1848. Aceste inițiative își găsesc continuarea în măsurile luate de către contele Leo Thun, în calitate de ministru al învățământului și Alexander Helfert, subsecretar de stat, pentru îmbunătățirea calității învățământului. Reforma învățământului superior a urmat modelul celei introduse de către Wilhelm von Humboldt în Germania. Prin aceasta a reușit să sporească autonomia și libertatea academică în cadrul universităților austriece²¹.

¹⁷ „Zur Gründung eines Lehrervereins”, *Temeswarer Zeitung*, 1 XI (1867), an XVI, nr. 253, 3.

¹⁸ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, *Fond Ilieșiu*, nr. 335, inv. 532, fila 36.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Teodor Filipescu, *Voivodina sârbească*, Atelierele Grafice „Cultura Națională”, București, (1929), 48–49.

²¹ Helmut Rumpel, *Österreichische Geschichte, 1804–1914: eine Chance für Mitteleuropa, bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Viena, (1997), 334–335.

¹⁵ Felix Milleker, *op. cit.*, 11.

¹⁶ *Ibidem*, 13, 18.

În gimnazii, ministerul a introdus limba germană ca limbă de predare. Originea etnică diversă a elevilor a impus existența unei limbi comune, care le permitea și urmarea cursurilor universităților austriece, chiar dacă în afara acesteia erau folosite și alte limbi locale. Această inițiativă a ministerului a dus la nemulțumirea celorlalte naționalități, care acuzau o încercare de germanizare a învățământului²².

În cazul școlilor elementare, limba de predare era stabilită în funcție de majoritatea elevilor. Această măsură liberală, a cărei aplicare a produs și anumite dificultăți, a dus la folosirea a 14 limbi de predare în școlile elementare din imperiu. Astfel, deși politica neoabsolutistă promova în primul rând interesele statului centralist austriac, au fost luate în considerare într-o măsură mai mare decât în perioada anterioară apartenența etnică și convingerile religioase ale populației la nivelul învățământului elementar²³.

În Voivodina sârbească și Banatul timișan, administrarea problemelor legate de învățământ a fost încredințată autorităților școlare ale provinciei, în speță viitorului episcop de Cenad, Alexander Bonnaz (1850–1855) și preotului Johann Heinrich Kümmer (1855–1861). Din punct de vedere organizatoric, sistemul de învățământ din provincie era subordonat așa-numitei „Serbisch-Banater Landes-Schul-Behörde”, care își avea sediul la Timișoara²⁴.

În condițiile concordatului încheiat între statul austriac și biserica în 1855, directorii școlilor elementare erau numiți de către autoritățile școlare din rândul clerului local. Conform unei statistici din 1855, în această perioadă existau în provincie 372 de școli elementare ortodoxe române, 228 romano-catolice, 70 ortodoxe sârbe, 22 greco-catolice, 19 reformate și 16 israelite²⁵. Școli elementare existau în fiecare localitate care avea o parohie și cuprindeau 1–3 clase, unde, ținând cont de limba maternă și confesiune, copiii învățau scrisul, cititul, aritmetica și religia. Conform unei directive emise de Alexander von Bonnaz în 1852, limba de predare în toate școlile elementare era limba maternă a elevilor, existând posibilitatea de a se introduce o a doua limbă la cererea comunelor, începând cu clasa a II-a²⁶. În această perioadă au fost redeschise școlile elementare israelite din Timișoara, Lugoj și Vârșeț, închise în perioada revoluției de la 1848–1849. Se preconiza de

asemenea deschiderea școlilor elementare israelite din Ciacova, Sănnicolau Mare, Kikinda și Subotica și în mai multe localități din Bacica. Comunitatea de cult le asigura cadrelor didactice din aceste școli un salariu de 200 până la 400 de florini și o locuință liberă sau bani de chirie²⁷.

În localitățile mai mari existau școli generale, al căror corp profesoral era de obicei compus din 3–4 cadre didactice și un catehet. Materiile predate în cadrul acestor școli cuprindeau, pe lângă cele predate în cadrul școlilor elementare, și discipline precum latina, compunerea, desenul, geometria, geografia, istoria, agricultura sau lucrul manual.

În Timișoara exista începând cu 1791 un gimnaziu superior romano-catolic, care aparținea ordinului piariștilor și căruia, conform statutului din 1851, i-au fost adăugate clasa a șaptea și a opta. Au fost luate măsuri pentru reorganizarea gimnaziilor viabile și au fost constatate progrese în această perioadă, atât în ceea ce privește gimnaziul din Timișoara, cât și cele din Becicherecul Mare, Subotica sau Baia²⁸. Lipsa mijloacelor financiare sau a cadrelor didactice a împiedicat temporar redeschiderea unor gimnazii (Lugoj) sau sistematizarea altora (Novi Sad).

Pentru a evita supraaglomerarea claselor și a compensa lipsa spațiului, în mai multe localități școlile au fost mărite (Lipova, Jimbolia, Sombor sau Vârșeț), iar acolo unde se aflau într-o stare precară au fost executate reparații. Între 1852 și 1854 au fost construite 54 de clădiri școlare noi (Biled, Lovrin, Comloș, Gottlob sau Bulgăruș), ținând cont și de necesitățile educaționale de viitor ale comunelor. În contextul acestui efort sunt ridicate și locuințe pentru personalul didactic²⁹. Deși autoritățile locale nu dispuneau întotdeauna de mijloacele financiare necesare pentru mărirea școlilor sau ridicarea unora noi, puține localități au rămas în afara sistemului școlar datorită lipsei banilor sau a distanței prea mari până la cea mai apropiată școală³⁰.

Pornind de la deficitul de cadre didactice, care se manifesta în toate școlile, a apărut inițiativa înființării unei preparandii. Aceasta s-a materializat prin deschiderea preparandiei de la Vârșeț în 1854. Ocuparea posturilor vacante cu profesori era cu atât mai necesară cu cât unui profesor îi corespundea un număr foarte mare de elevi³¹. Pentru

²² *Ibidem*, 336.

²³ Heinrich Lay, *op. cit.*, 231.

²⁴ *Ibidem*, 228.

²⁵ *Ibidem*, 229.

²⁶ *Ibidem*, 231.

²⁷ „Das Schulwesen der Wojwodschafft”, *Temeswarer Zeitung*, (1852), nr. 13/14, 2–3.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ „Die Volksschulen in der Wojwodschafft”, *Temeswarer Zeitung*, (1854), nr. 46, 1.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Heinrich Lay, *op. cit.*, 232.

ameliorarea acestei situații au fost luate măsuri pentru îmbunătățirea situației economice a cadrelor didactice, prin plata sumelor restante și mărirea veniturilor acestora, inclusiv în localitățile mai mici, unde situația financiară era precară. Veniturile unui dascăl se ridicau în toate orașele la suma de 300–450 de florini, în funcție de categorie, la care se adăuga și o locuință liberă sau bani de chirie. Aceste sume puteau fi și mai mari dacă autoritățile locale dispuneau de mijloacele financiare necesare. De exemplu, un profesor de la gimnaziul din Baia era retribuit cu 600 florini, iar salariul directorului a fost stabilit la 800 florini. Pentru achiziționarea materialelor didactice autoritățile locale acordau, acolo unde era posibil, o dată pe an, o sumă de 400–450 florini sau achiziționau toate materialele didactice necesare din banii administrației locale³².

Cea mai mare problemă cu care se confrunta sistemul de învățământ din Voivodina sârbească și Banatul timișan era frecvența elevilor la cursuri. Deși prezența la cursuri era obligatorie pentru copiii cu vârsta între 6–12 ani, conform unei statistici din anul 1851, aceasta era de 56,33 %³³. Situația era și mai gravă primăvara și toamna, în timpul lucrărilor agricole, când cursurile jucau un rol secundar. Confruntată cu această situație, caracterizată drept dezastruoasă de către inspectorul Johann Heinrich Kümmer, autoritatea școlară a provinciei a luat măsuri pentru încurajarea frecvenței și introducerea cursurilor de recapitulare în zilele libere și de sărbătoare³⁴. Cursurile de recapitulare au fost organizate în 287 de localități și la ele au participat 30.606 de băieți și fete. Aceste cursuri nu au fost apreciate însă la adevărata lor valoare, astfel că au existat în continuare probleme în ceea ce privește alfabetizarea populației rurale. Instrucțiunile emise de minister pentru reglementarea acestei probleme și măsurile luate de autoritățile școlare în acest sens au dus la o oarecare îmbunătățire a situației, dar o frecvență regulată, neîntreruptă a rămas doar un deziderat până la desființarea provinciei.

În 27 decembrie 1860, împăratul Francisc Iosif semnează, sub presiunea cercurilor maghiare, decretul care pecetluiește desființarea provinciei

Voivodina sârbească și Banatul timișan, încorporarea ei la Ungaria și împărțirea în comitate.

În ciuda deficiențelor pe care le prezintă sistemul de învățământ din Voivodina sârbească și Banatul timișan se poate constata un progres în acest domeniu și o mai bună adaptare a școlii la realitățile sociale și economice decât în perioada anterioară revoluției de la 1848.

Această situație favorabilă dezvoltării învățământului din Banat se păstrează și după reîncorporarea la Ungaria, cu atât mai mult cu cât până la instaurarea regimului dualist nu au existat presiuni din partea autorităților pentru transformarea școlilor în școli comunale³⁵.

O statistică privitoare la școlile populare din dieceza Cenadului³⁶, fără granița militară, redă următoarea situație:

- 19 districte școlare cu 187 parohii;
- 6 școli principale cu 4 clase pentru băieți, una cu 3 clase și una cu 4 clase cu lucru manual pentru fete;
- 3 școli de meserii pentru băieți și 8 clase pentru școala de repetiție de duminică;
- 2 școli reale inferioare cu 350 de elevi și 2 preparandii cu 71 candidați la profesorat;
- din punct de vedere al limbii de predare: 189 clase cu limba de predare germană, 107 clase cu limbă de predare maghiară, 25 clase cu limbi de predare slave și 46 clase amestecate;
- dintre cei 68.155 de copii de vârstă școlară, 57.708 (30.604 băieți și 27.104 fete) frecventează în mod regulat cursurile școlilor catolice din provincie.

După anul 1867, prin noua lege a învățământului din 1868 era stabilită respectarea limbii materne, introducerea obligativității generale de frecventare a școlii precum și înființarea școlilor comunale interconfesionale. Câteva dintre școlile catolice cu limbă de predare germană au fost transformate deja în anul 1868 în școli comunale. Acest proces a continuat prin intermediul articolului XVIII din 1879, care prevedea introducerea limbii maghiare ca disciplină obligatorie în toate școlile și a fost desăvârșit prin legislația școlară din anul 1907³⁷.

³² *Temeswarer Zeitung*, 1852, nr. 13/14, 2–3; *Temeswarer Zeitung*, (1854), nr. 46, 1.

³³ Heinrich Lay, *op. cit.*, 229–230.

³⁴ *Temeswarer Zeitung*, (1852), nr. 13/14, 2–3.

³⁵ Heinrich Lay, *op. cit.*, 235–236.

³⁶ *Temeswarer Zeitung*, (1867), nr. 294, 2.

³⁷ Felix Milleker, *op. cit.*, 23.

ASOCIAȚIILE CIVILE LOCALE ȘI MODERNIZAREA AGRARĂ REGIONALĂ ÎN PERIOADA DUALISMULUI AUSTRO-UNGAR. UN STUDIU DE CAZ COMPARATIV AL ACTIVITĂȚII SOCIETĂȚII AGRARE DIN COMITATUL TIMIȘ ȘI A ASOCIAȚIEI AGRICULTORILOR DIN REGIUNEA DE SUD*

Loránd Balla**

Cuvinte cheie: *Comitatul Timiș, Dualism Austro-Ungar, asociații civile, agrar.*
Key words: *Timiș County, Austro-Hungarian Dualism, civil associations, agrarian.*

Local Civil Associations and Regional Agrarian Modernisation During the Austro-Hungarian Dualism. A Comparative Case Study of the Agrarian Society's Activity in Timiș County and of the Agriculturists Association from the Southern Region
(Abstract)

Within the last quarter of the 19th century, in Timiș County, two agricultural Associations were competing for representing the landowners' interests: The Agrarian Society of Timiș County (SAT) and the Association of Agriculturists from the Southern Region (AARS). The former functioned as a quasi-independent subsidiary of the Hungarian National Agrarian Society (SANM), representing the central power and the interests of the large and medium landowners from the Timiș County. In contrast, AARS aimed to represent the small landowners, mainly those of German origin, although, over time, its membership also included wealthy landowners.

The article intends to perform a multidimensional monography, a comparative case study of the two agrarian associations, by using the interdisciplinary methods specific to social history, approaching the topic through the lens of social anthropology and combining the results with quantitative data analysis. The two associations are studied according to the British research method, stressing their role in the emergence and development of a certain competitive mentality, specific for the second half of the 19th century.

The creation of the first association was due to the efforts of those "actors" from the local and central administration that were economically linked to the wealthy landowners. Along with the emergence of non-negligible competition from AARS, in the last decade of the 19th century, SAT started its formal opening towards the group of small landowners. Attracting them was required both by the need to maintain the association's financial equilibrium, through membership fees, and by the goal of preventing their membership in the competing association, AARS.

By attracting the mass of landowners, the associations were targeting a large space of activity and influence. Through a large number of good-paying members, through the large number and quality of their activities, the associations represented a civil "power", with influence on the local, regional, even the national level of the public space. This power depended to a large extent, besides the association's financial capacity, on the system of political and social strategies adopted and, last but not least, on their ability to successfully attract as members some public personalities of local, regional or even national and governmental importance. To a large extent, the success of the associations under scrutiny was due to the presence among their membership of important personalities of those times, such as Béla Ambrózy, Zsigmond Ormós or Franz Blaskovics.

Introducere

În ultimele două decenii, în centrul atenției istoricilor maghiari cercetători ai asociațiilor¹ civile a stat problematica rolului asociațiilor în procesul istoric de modernizare capitalistă a societății,

proces care a avut loc în Ungaria în a doua jumătate a secolului XIX. Cercetătorii maghiari au pus accentul în special pe aspectul politic, prezentând asociațiile civile ca pe o completare socială a sistemului deficitar al instituțiilor de stat², ca

* Doresc să aduc mulțumiri Danei Popa și colegului de breaslă Traian Drăgan, pentru ajutorul dat la traducerea și editarea studiului de față, precum și pentru discuțiile constructive avute în urma cărora am văzut mai clar unele problematice ivite pe parcursul cercetării. Acest studiu face parte din lucrarea mea de doctorat, având ca temă nașterea societății civile în Timișoara în perioada Dualismului Austro-Ungar.

** Muzeograf al Muzeului de Istorie Budapesta, doctorand al Universității „Eötvös Loránd” Budapesta, 1037-H Bp. Kiscelli u. 108, e-mail balla.lorand@kiscellimuzeum.hu

¹ În cele ce urmează, termenii „asociație” și „societate” reprezintă termeni sinonimi, iar folosirea alternativă a acestora se face în primul rând din motive stilistice.

² Brunda Gusztáv, *Az egyesületek mit a nyitvánosság csínái*. Palócföld, (1988).

instrumente publice ale opoziției față de puterea politică³, sau le-au interpretat ca fiind instrumentul principal al modernizării burgheze a societății⁴. În același timp, cercetări britanice au așezat analiza asociațiilor într-un cadru mai larg, în care au subliniat în special rolul cultural-social al acestora⁵. Esența acestui concept o putem descrie cu cuvintele istoricului englez Peter Clark, conform cărui, în procesul modernizării, asociațiile „au fost purtătoarele noilor valori sociale, a expresiilor noi de formare a grupurilor sociale și au oferit noile idei ale identității regionale și locale”⁶.

În cele ce urmează, dorim să analizăm activitatea Societății Agrare din Comitatul Timiș (SAT) și a Asociației Agricultorilor din Regiunea de Sud (AARS), doi protagoniști majori ai vieții economice locale și regionale din domeniul agrarian în perioada Dualismului Austro-Ungar. Cele două asociații sunt studiate conform metodei britanice de cercetare, accentuându-se rolul acestor asociații civile în formarea și modelarea unui anumit tip de mentalitate competitiv, specific pentru a doua jumătate a secolului XIX. Menționăm însă că latura politică – tratată în mod intens în literatura de specialitate – este aici trecută pe un plan secundar.

Nu dorim să negăm rolul ori funcția politică a asociațiilor, cu atât mai puțin cu cât, după cum vom vedea, asociațiile agricole au avut propria „încărcătură” politică. Accentul se dorește însă a fi pus în primul rând pe încercarea de a analiza asociațiile de mai jos ca entități independente (unde independent nu înseamnă „extragerea” acestora din mediul lor social), precum și intențiile și posibilitățile membrilor, odată cu înscrierea lor în acest tip de grupare socială. În final, prin metoda comparativă, intenționăm elucidarea raporturilor sociale și cele de interes economice dintre cele două grupări concurente.

Revenirea sistemului absolutist în Imperiul Habsburgic după înăbușirea Revoluției maghiare de la 1848–49 a dus la îngustarea spațiului politic maghiar. Cu toate acestea, actorii vieții politice din partea estică a Imperiului au profitat de posibilitățile asociațiilor agrare pentru a construi un

fel de forumuri politice „underground” în spatele denumirii și activității declarate în mod oficial autorităților.

În partea „transleitană” a Imperiului nu a existat o lege clară care să reglementeze activitatea asociațiilor. Astfel, Patentul Imperial din 1852 a regularizat strict înființarea și funcționarea cercurilor de lectură și a celor de societate, interzicând cu desăvârșire activitatea societăților politice existente și înființarea altora noi. Formarea și funcționarea asociațiilor menite să ajute la revigorarea comerțului, industriei, a științelor, a artelor, precum și a asociațiilor cu caracter caritativ-social au fost canalizate de către puterea centrală aproape în totalitate spre sfera civilă prin Patentul Imperial, care, cu toate îngrădirile și restricțiile pe care le conținea, permitea societății civile desfășurarea unei activități susținute în domenii de importanță majoră, cum ar fi asigurările sociale, pensiile micilor proprietari funciari, dezvoltarea științei, artei și culturii, stimularea comerțului și a vieții economice în general. Conform unei Circulare din 1872 a Ministerului Agriculturii din Ungaria⁷, până la această dată se înființaseră nu mai puțin de 52 de asociații agrare în toată țara.

În ultimul sfert al secolului XIX, în comitatul Timiș, două asociații agrare au „concurat” pentru reprezentarea intereselor proprietarilor funciari: Societatea Agrară din Comitatul Timiș (SAT) și Asociația Agricultorilor din Regiunea de Sud (AARS). Prima a funcționat ca sucursală cvasi independentă a Societății Agrare Naționale Maghiare (SANM), întruchipând puterea centrală, respectiv interesele proprietarilor de pământ mari și mijlocii din comitatul Timiș. Pe de altă parte, având numele Prefectului de Timiș pe lista membrilor fondatori ai asociației, confirma și sprijinul puterii locale.

În contrast, Asociația Agricultorilor din Regiunea de Sud⁸ (AARS) a reprezentat – pe baze

³ Pajkossy Gábor, *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. Előadások a Történettudományi Intézetben, (1991).

⁴ Gerő András, *Az iparfejlesztés kérdése a reformellenzék érvrendszerében*. In, a.a. *Magyar polgárosodás*, Budapest, Atlantisz, 1993.

⁵ Acest tip de discurs a fost inițiat în Ungaria de către istoricul Árpád Tóth (Tóth Árpád, *A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái*. FONS (1998).

⁶ Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World*. Oxford University Press. Oxford, ix, (2000).

⁷ Prin „Ungaria” înțelegem partea transleitană a Imperiului Austro-Ungar din perioada de după 1867, inclusiv Transilvania și Banatul.

⁸ După încorporarea Banatului în Ungaria în 1860, denumirea oficială a regiunii a redevenit cea din Evul Mediu, „Dél-Magyarország” – Ungaria de Sud sau „Délvidék” – Regiunea de Sud. Din varii motive, istoricii români continuă să folosească denumirea de „Banat” și pentru perioada cuprinsă între 1860–1919, ceea ce, în cazul traducerii unor nume de asociații (de exemplu Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat-Societatea de Istorie și Arheologie din Banat), nu reprezintă realitatea. Acest aspect este important de menționat deoarece în unele cazuri – cum ar fi în cazul Asociației Agricultorilor din Regiunea de Sud, denumirea se referă și la comitatul Bács-Bodrog, care nu este parte din Banatul istoric.

etnice – interesele micilor proprietari de pământ, prin urmare activitatea acestei asociații nu s-a restrâns la granițele unui comitat, ci la toată regiunea de sud a Ungariei, unde era concentrată o mare parte a populației de limbă germană a țării, respectiv comitatele Arad, Timiș, Caraș-Severin, Torontal și Bács-Bodrog.

În general, asociațiile economice înființate înaintea încheierii Pactului Dualist au avut printre scopurile principale declarate modernizarea agriculturii. Totodată însă, au oferit terenul propice pentru facilitarea activității unor forumuri politice „underground”⁹, în special pe durata „rezistenței pasive” adoptată de elita politică maghiară, sub conducerea lui Deák Ferenc, după înăbușirea Revoluției de la 1848–1849.

1. Societatea Agrară din Comitatul Timiș (SAT)

Înființarea în 1875 a SAT s-a produs relativ târziu față de celelalte sucursale ale SANM. Pe de altă parte, momentul corespunde cu izbucnirea „mișcării agrariene” din Ungaria, mișcare ale cărei teorii și-au făcut loc în gândirea unui segment foarte larg al vieții economice și politice maghiare.

Prima încercare de a pune bazele unei societăți agricole la Timișoara a avut-o baronul Béla Ambrózy în anul 1870. Aceasta asociație s-a desființat însă la scurt timp de la înființare, din rațiuni financiare. După câțiva ani, cu sprijinul celor mai marcante personalități ale sferei publice timișorene, sub directa coordonare a lui Ambrózy, s-a înființat SAT, având ca scop principal modernizarea agriculturii din Comitatul Timiș. Primul Statut al societății este elaborat și aprobat la 4 mai 1875, „promovarea tuturor ramurilor economiei din comitatul Timiș” fiind marcată ca obiectiv de activitate principal.

Pentru atingerea acestui obiectiv, asociația și-a propus, printre altele, efectuarea unui sondaj cu privire la situația stării economice din comitat, în baza căruia să facă propuneri concrete de acțiuni pentru îmbunătățirea acesteia. Asociația și-a propus și înființarea unei ferme model și a unei școli agricole, prin intermediul cărora agricultorilor li s-ar fi predat în practică și teorie diversele tehnici ale sistemului modern de agricultură, ajutând astfel la formarea de muncitori agricoli calificați. De asemenea, printre scopurile principale ale societății este enumerată și instruirea și calificarea argaților din domeniul agricol, precum și stimularea acestora prin acordarea de diverse

premii. Ideea organizării de expoziții de legume, fructe și cereale, unelte, mașini și diverse agregate din domeniul agricol era completată de ideea inițierii unor „întreceri de lucru” între membrii asociației în diversele ramuri ale agriculturii, fiind în plan și acordarea unor premii bănești.

Structura asociației

Singura condiție pentru a putea deveni membru al asociației se referea numai la „caracterul nepătat” al persoanei aspirante¹⁰. Membrii asociației pot fi clasificați în mai multe categorii, în funcție de rolul și calitatea pe care au avut-o în cadrul acesteia. Astfel, distingem grupul „*membrilor fondatori*” (aceștia nu erau membri fondatori *ad literam*, ci acesta era un titlu, care prevedea mai multe drepturi), care trebuiau să depună un depozit de 100 de florini „o dată pentru totdeauna” în folosul asociației, și „*membri ordinari sau de rând*”, care cotizau anual 5 florini.

Regulamentul intern a acordat însă atenție și persoanelor mai puțin avute dornice să se înscrie în asociație. Acestea se obligau la plata a 2 florini pe an și intrau în categoria „*membrilor susținători*” ai asociației. În rândurile „*membrilor de onoare*” intrau toți aceia care se evidențiau într-un fel sau altul din punct de vedere profesional și erau votați de către Adunarea Generală¹¹. Așadar, observăm că, după obiceiurile asociațiilor din perioada dualistă, membrii SAT se diferențiau, beneficiind de diverse servicii în funcție de cotizația plătită.

Cea mai amplă reorganizare a Asociației Agrare a avut loc în anul 1902 când, printre altele, s-a pus accent îndeosebi pe accelerarea procesului de extindere teritorială, prin înființarea de cercuri agricole pe tot cuprinsul comitatului, care să funcționeze ca sucursale ale SAT. Această reorganizare are probabil legătură cu afilierea SAT la Uniunea Maghiară a Agricultorilor și a politiciii acesteia de răspândire, fiind pe de altă parte și un răspuns la politica expansionistă a asociației agricole concurente care activa pe teritoriul comitatului Timiș (AARS).

În anul 1902 au avut loc modificări structurale importante în activitatea asociației. Pe de o parte, s-a înființat o nouă categorie de membri, cea a „*membrilor cu taxă redusă*”. Prin aceasta se poate observa noua orientare a SAT, gradul de deschidere a asociației spre categoria micilor proprietari de pământ, prin intersectarea cu strategia de activitate a AARS, după cum vom vedea mai

⁹ Ne referim la perioada absolutistă, când cercurile elitelor burgheze și o parte a celor nobiliare maghiare au dus o politică de opoziție ascunsă față de conducerea de la Viena.

¹⁰ Arhivele Statului Timișoara (În continuare AST) Statutul Asociației Economice din Comitatul Timiș *fond Primăria Municipiului Timișoara*, d. 6/1875, f. 1–5.

¹¹ *Ibidem*.

târziu. Din categoria membrilor cu taxă redusă făceau parte în special țăranii posesori de pământ, funcționarii sătești, învățătorii și preoții de la sate care, de asemenea, aveau în proprietate mici loturi de pământ – care se angajau să plătească în casieria asociației vreme de minimum 3 ani suma de 2 coroane anual¹².

Cotizația „membrilor ordinari” a fost redusă de la 5 florini la 4 coroane, cu un angajament de 3 ani. Pe de altă parte, este înființată categoria „*membrilor definitivi*”, pentru instituții sau localități ale căror Consilii de conducere plăteau anual 10 coroane în contul asociației. Îndatoririle membrilor fondatori și ale celor onorifici rămâneau neschimbate, adică achitarea de către cei fondatori a sumei de 200 coroane „o dată pentru totdeauna”. Membrii fondatori puteau fi persoane fizice sau juridice, precum și consiliile orășenești și sătești.

Reorganizarea din 1902 a dus și la înființarea celor patru departamente ale asociației, în ale căror atribuții intrau, printre altele, efectuarea de propuneri și sugestii către Consiliul de conducere al asociației, precum și susținerea de cursuri și dezbateri pe teme specifice departamentului în cauză.

Cele 4 departamente au fost cel *agricol*, condus de latifundiarul Béla Jeszenszky, departamentul *meșteșugăresc și de desfacere*, în fruntea căruia se afla baronul György Sztojánovits, *secția economică*, condusă de către preotul János Koleszár și *departamentul zootehnic*, în fruntea căruia se afla economistul Dr. György Manaszy.

În anul 1901 a avut loc la Timișoara un eveniment cu conotații deosebit de importante pentru acea vreme, așa-numitul „*Congres al Emigrației din Ungaria de Sud*”, la lucrările căruia a luat parte și conducerea SAT în calitate de co-organizator, numeroși membri ai asociației participând la dezbateri. Lucrările acestui congres au tratat problema emigrației accentuate a populației apte de muncă începând cu sfârșitul deceniului opt al secolului XIX, principala destinație fiind continentul american, sau, în urma războiului vama dintre Austro-Ungaria și România, Regatul Român. Fenomenul emigrării a luat proporții îngrijorătoare la cumpăna dintre secolele XIX–XX. Membrii congresului au tratat problema emigrației pornind de la latura economică, situația acesteia declanșând fenomenul social mai sus amintit. În urma dezbaterilor de la Timișoara au apărut o serie de studii și strategii elaborate de diferite forumuri, unele fiind premiate de către Academia Maghiară de Științe.

¹² Din 1892 s-a introdus în Monarhia Austro-Ungară coroana, care avea paritatea de 2:1 față de florin.

Congresul de la Timișoara a dezvoltat un program în care, pe lângă intervenția statului, se acorda un rol important asociațiilor civile, agrare, culturale și sociale, precum și activității camerelor de comerț și industrie. Pentru înlesnirea remedierii problemelor economice, precum și pentru realizarea contactului direct cu agricultorii și în concordanță cu politica ei de extindere teritorială, SAT și-a înființat reprezentanțe pe teritoriul comitatului, prin intermediul cărora membrii asociației primeau asistență în problemele agricole prin intermediul unui raportor numit de către conducerea centrală, care la o dată dinainte stabilită era prezent în fiecare lună în fiecare localitate a districtului respectiv. De exemplu, în districtul Aradul Nou, în fiecare marți și vineri, în zilele de târg, raportorul regional era prezent în biroul special amenajat în acest scop. Într-o zi obișnuită de târg, în jur de 40–50 de țărani se prezentau în biroul reprezentanței pentru a primi îndrumare privind diferite probleme economice.

Cum am văzut mai sus, în urma reorganizării din 1902 a asociației, o altă dimensiune a extinderii teritoriale a SAT a reprezentat-o înființarea în teritoriu a cercurilor agricole¹³. Statutul pe baza căruia s-a efectuat această reorganizare a reglementat relațiile dintre asociația centrală și cercurile agricole sătești: în primul rând, în acele localități în care numărul solicitanților pentru înființarea unui asemenea cerc atingea cifra de 30, se ținea ședința inaugurală a cercului, în prezența unui delegat trimis de Biroul Central. La înființarea unui asemenea cerc agricol în teritoriu, Biroul Central avea întotdeauna grijă ca din conducerea cercului să facă parte și reprezentanți ai Cooperativei de credit locale, în cazul în care aceasta exista. Pe de altă parte, una dintre direcțiile organizatorice ale SAT a fost încredințarea conducerii *de facto* a cercului agricol local unui mic proprietar de pământ, iar președenția onorifică să fie atribuită latifundiarului sau preotului local.

Programul de lucru, bugetul și bilanțul financiar al cercurilor se trimitea întotdeauna spre aprobare Biroului Central de la Timișoara. Tot aici se trimiteau și propunerile și sugestiile de activitate, dezbătute de conducerea locală a cercului, după supunerea prealabilă la vot de către membrii locali.

În statutul revizuit, SAT a considerat important de menționat faptul că la fondarea cercurilor

¹³ Statutele asociației au fost formulate într-un „limbaj popular”, au fost tipărite și publicate în trei limbi, maghiară, germană și română și au fost distribuite în acele localități unde exista un minim de interes pentru acest tip de asociație.

agricole din teritoriu, reprezentarea diferitelor etnii din comitatul Timiș trebuie să capete un rol esențial¹⁴.

Politica de extindere teritorială a SAT s-a lovit de aceleași interese ca ale AARS (care purta neoficial numele popular de „*Bauernverein*”)¹⁵. SAT a gestionat această problemă în așa fel încât, în localitatea unde exista o minimă cerință de înființare a unui cerc SAT, a ignorat total posibila existență a unui cerc similar AARS și și-a organizat propriul cerc, creând astfel concurență asociației „rivale”. Justificarea acestei decizii, conform aserțiunii oficiale, consta în faptul că „*în succursalele asociației similare alei noastre se concentrează în special partea mai bogată a populației comitatului, iar cercurile noastre, în care se organizează voluntar oameni ai locului, îmbrățișează interesele populației rurale sărace, ale jelerilor și zilierilor*”¹⁶. În satele germane unde au avut loc conflicte între cele două asociații pe tema existenței simultane a acestora, SAT a preferat să nu își înființeze nici o sucursală sau cerc. Ținând cont de factorii de mai sus, SAT a încercat să se orienteze în primul rând spre acele localități ale comitatului unde populația maghiară avea un procentaj însemnat¹⁷.

În urma reglementării politicii de extindere teritorială, în primul an SAT a înființat 16 cercuri agricole pe teritoriul comitatului Timiș cu un total de 767 membri înscriși. Acestea s-au organizat în nouă din cele unsprezece districte ale comitatului, câte trei în districtul central și Vinga, câte două în districtele Deta, Receaș și Vârșeț. Până în 1903, în districtul Biserica Albă nu a luat ființă nici o sucursală a SAT, în Aradul Nou a funcționat în schimb în zilele de târg o reprezentanță a asociației.

Activitatea SAT

La sfârșitul secolului XIX, organul oficial de presă al SAT a fost revista de specialitate „*Temesi Gazda*”, de care membrii asociației beneficiau în mod gratuit. Prin intermediul acestei reviste lunare, SAT înștiința opinia publică timișeană despre rezultatele activităților desfășurate în luna în curs, precum și despre problemele administrative ivite în viața de zi cu zi a asociației.

Pe parcursul activității sale, SAT s-a străduit să-și dezvolte un sistem cât mai larg de conexiuni și relații specifice. Pentru statornicirea unor astfel de legături profesionale, SAT a fost reprezentată

prin membrii ei fruntași la cele mai multe expoziții agricole sau economice de anvergură din Ungaria (printre altele, expoziția națională de la Timișoara din 1891, sau, pe parcursul anului 1902, participarea activă la expoziția de la Jimbolia din comitatul Torontal sau la cea din Vârșeț, ajungând chiar și în alte regiuni ale regatului, la Pozsony¹⁸). Membri ai asociației au ținut numeroase prelegeri la diferite conferințe naționale cu teme economice.

Deși pe la sfârșitul secolului XIX „*Bauernverein*” a apărut ca asociație rivală SAT, totuși conducerea celor două asociații a păstrat, cel puțin în aparență, relații bune de colaborare profesională. Preotul Franz Blaskovics, vicepreședintele „*Bauernverein*”, a fost ales membru cu drept de vot în Consiliul de conducere al SAT, iar baronul Béla Ambrózy, fost președinte al SAT, a fost ales ca membru fondator pe listele AARS. În 1903, cu ocazia sfințirii și inaugurării steagului AARS, SAT a fost reprezentată de către cel mai important membru al ei, baronul Béla Ambrózy.

Odată cu înființarea Federației Naționale a Asociațiilor Agrare au fost aleși în Comitetul Executiv al Federației din partea SAT baronii Gyula Ambrózy și György Rajasich, precum și Brunó de Pottere, secretarul general al asociației. În cadrul Federației, asociațiile agrare județene din Banat s-au străduit să înființeze un consiliu de conducere comun, ca o măsură de contrapondere vis-a-vis de activitatea „*Bauernverein*”, a cărei arie de activitate depășea la data respectivă teritoriul comitatelor din Banat. Până în 1905, asociațiile agrare din Timiș, Caraș-Severin și Torontal au reușit să înființeze un consiliu de conducere comun¹⁹.

Se poate observa, conform percepției vremii – după cum reiese și în cazul studierii altor asociații timișorene – că deasupra formei administrative legale – comitatul – asociațiile locale încercau să cuprindă în activitatea lor întreaga regiune, Banatul, aducând astfel o contribuție importantă la formarea conștiinței identității locale până la nivelul omului de rând²⁰.

În decursul existenței sale, SAT a atribuit o importanță mărită educației și diseminării cunoștințelor de specialitate, economie, tehnică și de funcționare și utilizare a uneltelor și mașinilor agricole. Propagarea acestor cunoștințe se realiza prin intermediul publicării diverselor articole,

¹⁸ Azi Bratislava, capitala Slovaciei.

¹⁹ *Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének 1905–1906. évkönyve*, (1906), 276.

²⁰ Denumirea oficială a regiunii, Ungaria de Sud/Dél-Magyarország/Südongarn era prezentă de regulă în actele oficiale, în ziarele și cărțile maghiare, dar localnicii de diferite etnii foloseau cu precădere numele de Banat.

¹⁴ De Pottere Brunó, *A Temesvármegyei Gazdasági Egyesület 1902/3 évi évkönyve*, (1903), Temesvár, 37.

¹⁵ Asociația micilor proprietari de pământ.

¹⁶ De Pottere, *op. cit.*, 38.

¹⁷ *Ibidem*.

precum și prin organizarea de prezentări de specialitate. Popularizarea cunoștințelor economice de specialitate s-a realizat pe trei direcții: în primul rând prin organizarea de prezentări și prelegeri itinerante, prin organizarea de cursuri de iarnă pe diferite teme economice și în cele din urmă prin realizarea unor cursuri de însușire a cunoștințelor de „*artizanat*”²¹.

Pe cuprinsul iernii dintre 1902–1903, SAT a susținut în 95 de localități din Timiș – în total în fața a 11,943 participanți –, 218 prezentări în domeniul agriculturii, creșterii animalelor, apiculturii, horticulturii și viticulturii, grădinărit, „organizare socială”, în limbile maghiară, germană, română și sârbă²².

De-a lungul activității sale, una dintre preocupările principale ale SAT a fost îmbunătățirea condițiilor cultivării cerealelor în comitatul Timiș prin încercarea unor experimente diverse și prin premierea gospodăriilor fruntașe. Asociația alegea câte o gospodărie de mărime medie în fiecare district și încheia un contract „de consultanță și îndrumare” cu proprietarul, care se obliga să folosească sistemul rotativ al culturilor. Astfel, sub îndrumarea și controlul tehnic direct al SAT, aceasta devenea o „*gospodărie model*”, funcționarea acesteia în bune condiții atrăgând după sine noul sistem de „*management agrar*” în rândul agricultorilor locali.

În cadrul programului de acțiune adoptat de către asociație după Congresul Emigrației din Ungaria de Sud, un loc important îi revine inovației agricole. Pe lângă propagarea utilizării uneltelor și mașinilor agricole performante, un deziderat de prim rang a fost direcționarea sectorului agricol bănățean către cultura plantelor tehnice. Până spre 1860, producția de tutun a reprezentat o ramură importantă a economiei locale în sudul comitatului Timiș, însă, ca urmare a practicării masive a contrabandei cu Serbia, statul a retras gradual permisele de cultivare și producție a tutunului. SAT a început stimularea reluării producerii de tutun, în special în părțile sudice ale comitatului. Prin reluarea producției de tutun la scară largă se dorea, dacă nu stoparea definitivă a valului emigrației din comitat, măcar reducerea acesteia. În scopul reîncepterii producției, s-au ținut în 98 de sate prezentări privind cultivarea corectă a tutunului²³.

Un alt segment pe care Societatea Agicolă din comitatul Timiș și-a dorit să îl revoluționeze a fost cel al comercializării produselor. Încă de la începutul secolului XX s-a răspândit în Ungaria sistemul

de vânzare a produselor agroalimentare format după modelul Cooperativei „Furnica”. La sfârșitul secolului XIX, în 1898, SAT a înființat trei cooperative de lapte, respectiv opt puncte de colectare a ouălor, unde se adunau produse de la membrii asociației, care erau apoi comercializate în capitală prin intermediul „Asociației de Aprovizionare a Micilor Producători pentru Piața Centrală Agroalimentară Budapesta”. În același timp, pe teritoriul comitatului la data respectivă erau în curs de înființare mai multe silozuri de mare capacitate – dezvoltarea capacității de depozitare a cerealelor asigurând producătorilor o protecție sporită contra fluctuației prețurilor, valorificarea cerealelor putând fi făcută în condiții optime. Pe lângă serviciile oferite mai sus, SAT mai intermedia pentru membrii asociației și obținerea de contracte privind aprovizionarea unităților armatei K.u.K staționate pe teritoriul comitatului Timiș²⁴.

Un factor esențial în dezvoltarea agriculturii în comitatul Timiș în perioada dualistă a constatat în soluționarea problemei lipsei de capital, prin organizarea și dezvoltarea rețelei de credit agricol. Prima cooperativă de credit a fost înființată de către sașii ardeleni la Bistrița, în anul 1851, în timpul dictaturii militare. Această „instituție monetară” a fost urmată la scurt timp de către alte cooperative de acest fel, pe tot teritoriul Scaunelor săsești din Transilvania. În anul realizării dualismului din Imperiul Habsburgic, în partea maghiară a monarhiei funcționau deja 84 instituții de credit: 4 bănci, fiecare cu sucursale în provincie, o instituție de credit pentru terenuri, 57 de case de economii și 22 cooperative de credit. De numele contelui Sándor Károlyi se leagă înființarea la Budapesta, în anul 1866, a primei cooperative de credit de tip „Raiffeisen”. Sub președenția lui s-a înființat „Cooperativa de Credit din Comitatul Pesta”, prima de acest fel din Ungaria. Aceste „instituții financiare” au funcționat în prima fază conform Legii Comerciale din 1875, abia în 1898 s-a reușit promulgarea unei legi separate care reglementa funcționarea instituțiilor financiare. În urma acestei legi s-a înființat la Budapesta „Cooperativa Națională de Credit”. În anul 1908, în Ungaria funcționau nu mai puțin de 2096 cooperative de credit.

Comisia Agrară din cadrul Instituției Comitatului²⁵ a trecut înființarea cooperativelor de credit în responsabilitatea „sferei civile”, adică a SAT. În acest fel, SAT a înființat în Timiș, până la sfârșitul anului 1902, 79 de cooperative de credit, care au funcționat în 139 de localități, cu o „cifră de afaceri” în valoare de 487.898 coroane, depozite

²¹ De împletit coșuri, țesut, tors etc.

²² De Pottere, *op. cit.*, 62–65.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, 58.

²⁵ Prefectura de mai târziu.

în valoare de 722.000 coroane și o rezervă garantată de 71.300 coroane²⁶.

O altă ramură a creditului agricol de care s-a ocupat în comitatul Timiș tot SAT a fost creditul ipotecar. În programul adoptat de lucrările „Congresului Migrației din Ungaria de Sud” s-a stabilit că un alt motiv ce a determinat migrația în masă a fermierilor în preajma anului 1900 au fost creditele ipotecare foarte scumpe, cauzate de dobânzile mari stabilite pe credit. În concepția SAT, acest „*efect advers*” putea fi remediat prin transformarea creditelor ipotecare cu dobânzi mari în împrumuturi rambursabile cu dobânda mică. Conform aceleiași idei, „manevra” amintită se putea realiza prin descentralizarea instituțiilor de credit ipotecar, prin intermedierea SAT între fermieri și aceste instituții financiare. Pentru realizarea acestui scop, SAT a dus negocieri cu una dintre cele mai mari instituții financiare din Ungaria, „Institutul Național de Credit pentru Terenuri” cu sediul la Budapesta, în vederea descentralizării treptate, oferind astfel țărănilor, prin intermediul asociației timișene, condiții și posibilități înlesnite de obținere de credit agricol. Astfel, între anii 1901–1903 „Institutul Național de Credit pentru Terenuri” a soluționat cereri de conversie a creditului în valoare de 1.027.950 coroane. Mulțumită acestui tip de conversii de credit, conform SAT, numai în localitatea Panciova din nordul comitatului Timiș, 70 de fermieri au plătit dobânzi mai mici cu 10.000 coroane pentru creditele luate anterior²⁷.

Conducerea SAT

Componența Consiliului de conducere a SAT poate fi reconstituită în întregime doar conform Anuarului asociației din 1902. Din păcate, lipsa izvoarelor arhivistice nu ne permite crearea mai multor „*secțiuni în timp*” privind conducerea SAT și compararea acestora între ele.

În fruntea Consiliului de conducere a asociației se afla președintele. Primul președinte al SAT a fost una dintre cele mai energice și influente persoane din comitat în ultimii 30 de ani ai secolului XIX, comitele Timișului, Zsigmond Ormós. Fondatorul „*de facto*” al SAT și cronologic al doilea președinte, baronul Béla Ambrózy a renunțat în prima fază la președenția asociației în favoarea lui Ormós din motive „strategice”²⁸, „păstrându-și” însă postul de

„*directeur*”. Aceasta deoarece comitele se bucura de un înalt prestigiu în cercurile politice liberale aflate la putere la Budapesta, persoana sa fiind o punte de legătură între sfera publică timișoreană și puterea centrală. Baronul Ambrózy a preluat funcția de președinte de la Ormós încă din anul înființării SAT, conducând apoi asociația pe o perioadă de 25 de ani, preluând apoi până la moartea sa funcția de președinte onorific. Concomitent cu conducerea SAT, Ambrózy a deținut timp de 29 de ani și funcția de președinte al Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara.

În 1853 tânărul Béla Ambrózy a fost admis la Universitatea Politehnică din Viena, însă la scurt timp și-a întrerupt studiile pentru a se înrola în Armata Imperială. În anul 1859 a luptat pe frontul italian, ocazie cu care face cunoștință și își însușește tehnicile apiculturii din peninsulă, tehnici pe care le va aplica pentru prima dată în comuna natală Giarmata. Rolul său de pionierat și munca susținută în domeniul apicol îi aduc recunoașterea națională și internațională, astăzi fiind considerat ca fiind „părintele apiculturii maghiare”. După încheierea carierei militare, Ambrózy și-a continuat studiile la Academia Economică Regală din Altemburg²⁹, la Universitatea Hohenheim, iar la Leipzig, în anul 1867, obține diploma de economist. Problematika apiculturii ocupă în continuare un loc central pentru el, în scurt timp devenind un expert recunoscut în îngrijirea și creșterea albinelor³⁰, îndeosebi în Imperiul Austro-Ungar și Prusia. În 1875, odată cu înființarea SAT, Ambrózy a pus bazele Asociației Apicultorilor din Ungaria de Sud, iar peste 2 ani îl găsim printre membrii fondatori ai Asociației Naționale a Apicultorilor din Budapesta. În paralel cu preocupările economice, Ambrózy a avut un rol activ în înființarea „Societății Naționale Crucea Roșie din Țările Sfintei Coroane Maghiare”. În 1885, în timpul războiului bulgaro-sârb, a finanțat și a condus personal în Peninsula Balcanică un grup al Crucii Roșii maghiare. În 1896 a publicat principala sa lucrare științifică, carte intitulată „Albina”. La sfârșitul secolului XIX nu au fost străine de el nici preocupările privind politica, între 1887–1897 fiind ales de două ori deputat în Parlamentul Ungariei de către alegătorii din circumscripția electorală Lipova, iar în cadrul Ministerului Agriculturii a fost numit consilier pe probleme de apicultură³¹. În 1888 găsim numele

²⁶ De Pottere, *op. cit.*, 77–83.

²⁷ *Ibidem*, 84–86.

²⁸ Era un obicei al epocii ca la înființarea unei asociații, societăți sau a unui cerc să fie ales ca „protector” sau președinte o persoană influentă, pentru a facilita aprobarea statutelor asociației de către autorități și a ajuta la recrutarea de membri.

²⁹ Magyaróvár, Ungaria.

³⁰ În cercurile timișorene Ambrózy era numit și „*baronul mieroș*”, datorită înclinației sale spre apicultură.

³¹ De Pottere, *op. cit.*, 21–23.

lui Ambrózy pe lista „*virililor*” din comitat, cu un impozit pe venit de 1818 de florini³².

În anul 1902, cu ocazia reorganizării asociației, a fost ales următorul președinte în persoana lui Gyula Ambrózy, aristocrat și mare proprietar de pământ. În afara coincidenței de nume, nu avem date care să ateste legătura de rudenie dintre cei doi președinți. Intrat de timpuriu în viața politică, membru al Camerei Superioare a Dietei în 1861 din partea opoziției, după semnarea Tratatului Dualist a fost un politician liberal activ, fiind membru al Camerei Superioare a Parlamentului între anii 1887–1897³³. Nu cunoaștem cu exactitate care a fost durata mandatului său de președinte al asociației, cert este că în 1908 ziarele locale îl menționează pe baronul György Sztojanovics drept președinte al societății³⁴. La vârful conducerii au fost aleși în 1902 și cei trei vicepreședinți ai asociației, în persoanele baronilor György Rajasich și Mihály Kásztory³⁵, aristocrați și mari proprietari de pământ, al treilea fiind Andor Deutsch³⁶, de profesie economist, mare arendaș³⁷.

Un alt membru marcant al Consiliului de conducere a fost Secretarul asociației, directorul de mai târziu Brúnó De Pottere (Pottiers). Urmașul unui colonist francez venit în Banat în secolul XVIII, acesta a avut o carieră impresionantă în domeniul administrativ. După ce a absolvit Academia de Științe Economice din Altemburg, apoi Facultatea de Drept din cadrul Universității din Budapesta, De Pottere a fost practicant, apoi subsecretar în conducerea Asociației Economice Naționale Maghiare (AENM). În AENM i s-a încredințat studiul asupra sistemului de credite agricole contractate de către micii proprietari de pământ din Ungaria și țările învecinate³⁸.

³² În perioada dualistă în Ungaria, comitatele și reședințele de comitate erau conduse de consilii comitatense sau orașenești, în care jumătate dintre consilierii locali erau aleși cu vot secret, iar cealaltă jumătate o reprezentau consilieri aleși în funcție de veniturile declarate. Ei făceau parte din categoria socială locală cea mai înstărită și purtau numele de „*virili*”.

³³ *Országgyűlési almanach*, pe anii 1887–1892 și 1892–1897 (OA). <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach.html>

³⁴ *Délmagyarországi gazda*, pe anul 1908.

³⁵ Acesta a avut domiciliul și centrul moșiei în localitatea timișeană Hodoni.

³⁶ Acesta a fost și vicepreședinte al comunității israelite din Arad și membru al consiliilor comitatense din Arad și Timiș.

³⁷ Nu avem cunoștință ca vreunul dintre vicepreședinți să fi fost implicat în sfera publică timișoreană pe lângă vicepreședinția SAT.

³⁸ De Pottere, Brúnó, *Problemele actuale ale creditelor agricole. Organizarea creditului agricol al micilor proprietari. Reforma caselor sătești de economii. Funcționarea cooperativelor de credit sătești. Descentralizarea creditelor ipotecare centrale. Înăsprirea Legii cametei*. 1902, 5–7.

Membrii SAT

Conform datelor disponibile în Anuarul asociației din 1903, pe lista de membri au fost înscrși în total 342 membri „ordinari”, 28 „fondatori”, 9 membri „fondatori decedați”³⁹, 39 „membri moștenitori” și 55 „cu taxă redusă”. Conform sursei utilizate, rubrica numelui membrilor era precedată de titlul nobiliar, dacă era cazul și reședința indicată ca domiciliu stabil pe teritoriul comitatului⁴⁰.

Din păcate, aceste date sumare nu ne dau posibilitatea unei analize detaliate a calităților economico-sociale ale membrilor asociației. Neavând la dispoziție un nomenclator de date precise, precum și faptul că nu am putut beneficia de o monografie arhontologică a comitatului Timiș, am determinat ca studiul de bază să fie efectuat de către autor, odată cu munca de cercetare și de adunare de date pentru lucrarea prezentată. În vederea identificării unor posibili membri ai SAT din 1903, ne-a venit în ajutor Monitorul Oficial al orașului Timișoara din 1902 și 1905. În acestea am identificat un număr de 6 membri ai SAT care au fost și consilieri locali orașenești. Toți au avut calitatea de „membri ordinari” ai asociației.

Prestigiul câștigat și importanța rolului jucat de către SAT în cadrul sferei civile timișorene, în special în viața economică a comitatului, au făcut ca, în decursul timpului, o seamă de personalități locale din sfera administrativă, politică sau culturală să aibă un rol activ sau tangențial în cadrul asociației, calitatea de membru sau măcar de susținător-simpatizant fiind implicită, după cum vom vedea mai jos prin câteva exemple.

În ultima parte a secolului XIX, avocatul dr. Gyula Niamessny a fost o persoană foarte cunoscută în sfera publică timișoreană – a fost consilier local votat și a făcut parte din două comisii în cadrul Primăriei. Participarea în cele mai importante asociații și cercuri timișorene a însemnat pentru Niamessny o problemă importantă de prestigiu. În calitate de prim-procuror comitatens a fost și avocatul oficial al Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud, membru al Societății de Științele Naturii, precum și președintele „Societății Carpatine din Ungaria de Sud”⁴¹. În fine, prezența lui Ernő Várnay, vicepreședintele Camerei Avocaților din Timișoara, ca membru în asociațiile agrară, de

³⁹ Calitatea de membru fondator al unei asociații (după ce s-a plătit taxa de înscriere „o dată pentru totdeauna”) putea fi lăsată moștenire după deces. De regulă se trecea în lista de membri simbolul unei cruci în dreptul numelui celui decedat, dacă nu a preluat nimeni dintre moștenitori postul defunctului.

⁴⁰ În cazul mai multor proprietari, nu interesa decât domiciliul stabil, dacă acesta se afla în Timiș, domiciliile din alte comitate neavând relevanță.

⁴¹ Borsi-Kálmán, *Ifj. Niamessny Mihály és a temesvári Leventeper (1919–1920)*, Helikon, (2010), 64–66.

istorie și în cea de științele naturii poate fi explicată tot din motive de prestigiu.

Ceva mai mare a fost suprapunerea între persoanele active în politica locală și membri SAT. 16 membri ai asociației au făcut parte și din structurile de conducere a comitatului, 6 fiind angajați ai Primăriei.

Lui Viktor Molnár, succesorul lui Ormós în scaunul de comite timișean, ca reprezentant al puterii centrale, aproape că îi devenise o „obligatie de serviciu” prezența ca membru în mai toate organizațiile non-guvernamentale, explicându-se astfel prezența numelui său pe listele SAT. Din poziția cea mai mare a aparatului administrativ comitatens, în cazul celor mai importante societăți și cercuri locale, el a reprezentat veriga de legătură între sfera civilă locală și puterea centrală.

În cazul structurii administrative a comitatului, din cele 11 districte ale Timișului, 3 comiți districtuali și 4 subcomiți au fost membri ai SAT. Cum ne îndreptăm însă înspre sudul comitatului, cum scade la nivel districtual și dorința de a face parte din rândul membrilor SAT. Astfel, în perioada studiată, niciun membru al societății nu provine din districtele Biserica Albă sau Vârșeț.

Între 1902 și 1905, 4,5% dintre membrii asociației au făcut parte din structurile de conducere locale sau comitatense. Deci, putem afirma că la începutul secolului XX Asociația agrară nu servea ca forum neoficial pentru politica locală, ci, conform scopurilor exprimate în statute, SAT a rămas o organizație reprezentativă pentru pătura agricultorilor din comitat.

Pe lista din 1908 a membrilor Asociației Naționale a Agricultorilor din Ungaria (ANAU) au fost incluse 43 de asociații agrare, incluzând ambele asociații agrare din comitatul Timiș. În conducerea centrală a ANAU au fost incluse și trei personalități publice timișorene: marele latifundiar Béla Jeszenszky, membru al Consiliului de Conducere al SAT și al Societății de Istorie, și „membru obișnuit” al Societății de Științele Naturii din Ungaria de Sud, iar în 1880 și consilier local⁴². De asemenea, din conducerea ANAU au mai făcut parte din partea AARS Franz Blaskovics, vicepreședintele, precum și comite de Timiș între anii 1908–1910 și Ferenc Hertelendy, președintele de onoare a „*Bauernverein*”.

Deși interesele și membrii Societății Agrare Naționale Maghiare (SANM) și a Asociației Naționale a Agricultorilor din Ungaria (ANAU) adeseori se suprapuneau, totuși, prima a fost înainte de toate o organizație agrară, iar cea din urmă, chiar dacă nu a fost organizată ca un partid politic propriu-zis, totuși a jucat rolul unui partid agrar

pe scena politică maghiară în perioada dualistă⁴³.

În 1875, anul înființării SAT, 106 membri s-au alăturat societății. Pentru comparație, Societatea Agrară a Sașilor din Ardeal, organizată pe criterii etnice, încă din anul înființării, în 1845, beneficia de 572 de membri înscriși, în 1860 numărul lor ajungând să fie peste 650.

Dacă analizăm dinamica apartenenței membrilor în SAT, din Tabelul 1 de mai jos putem constata că, până în 1895, într-un singur an (1876) a beneficiat de o creștere masivă a membrilor, în special prin creșterea compactă a „membrilor de rând”, de la 59 la 87 de indivizi.

În schimb, în 1890 sesizăm o scădere semnificativă în rândul membrilor asociației, scădere explicabilă prin excluderea din rândurile SAT a acelor membri care au rămas mult în urmă cu plata taxei de membru. Din punct de vedere al dinamicii membrilor, cea mai fertilă perioadă a societății e cuprinsă între anii 1891–93, când numărul membrilor fondatori a atins cel mai înalt plafon, iar numărul total al adeptilor a fost de 158 de persoane.

După 1895, membrii par să fi fost mai atrași de noua organizare a SAT, astfel încât până în 1903 lista de membri a depășit 450 de persoane. Acest fapt poate fi corelat cu „*migrarea*” de la sfârșitul secolului XIX a păturilor „*gentroide*” (noii aristocrați) spre spațiul urban și ocuparea posturilor de funcționari de stat. De altfel, în această perioadă putem constata o creștere a numărului funcționarilor comitatensi și orășenești în rândul membrilor SAT.

Tabelul 1⁴⁴

Membrii SAT între 1875–1895				
An	Fondatori	Ordinari	Susținători	Total
1875	11	59	36	106
1876	10	87	41	138
1877	13	87	38	138
1878	13	82	29	124
1879	12	92	28	132
1880	13	82	36	131
1881	13	87	39	139
1882	16	99	28	143
1883	19	99	28	146
1884	23	99	28	150
1885	22	99	26	147
1886	24	95	26	145
1887	26	92	26	144
1888	26	91	37	154
1889	26	92	36	154
1890	26	69	38	133
1891	26	94	38	158
1892	26	92	35	153
1893	27	96	31	154
1894	27	79	39	145
1895	27	76	38	141

⁴³ Szabó, *ibidem*.

⁴⁴ Sursa: *Gazdasági egyesületek monográfiái. Az 1896-ik évezredes országos kiállítás alkalmából*. Budapest, (1896), 324.

⁴² *Délmagyarországi Lapok*, nr. din 14 decembrie 1880.

Membrii fondatori

Dinamica și fluctuația numărului de persoane ce au avut statut de membri fondatori de-a lungul anilor nu ne permite să îi prezentăm pe toți în cadrul acestui articol. Ne vom opri în schimb asupra câtorva persoane ilustre ce au făcut parte din această categorie.

Pe lista „*membrilor fondatori*” din 1903, pe lângă cele 5 instituții incluse⁴⁵, cu ușurință poate fi observată persistența numelui Ambrózy, deja consacrat în primul sfert de veac de existență al SAT. Trebuie subliniat că familia aristocraților Ambrózy are 4 ramuri importante, doar una având legături strânse cu Banatul. O apariție cu adevărat „exotică” în cadrul acestei familii a reprezentat-o persoana baronului István Ambrózy-Migazzi de Malonya. Fiu al baronului Lajos Ambrózy, István s-a născut la Nisa. Pasionat fiind de botanică, a urmat cursurile universităților din Leuven și Viena în acest domeniu, ulterior absolvind și Facultatea de Drept din Budapesta. Legătura sa cu orașul Timișoara și cu activitatea SAT, după toate probabilitățile, are ca punct de plecare impulsurile părintești, în special cele provenite de la mama sa, contesa Agata Erdődy. Mare latifundiar, fost deputat atât în Parlamentul Austriei cât și al Ungariei, baron de Séd, de Remetea și de Sonnenturm, studiază cu pasiune botanica, în special plantele mediteraneene. În 1892 se căsătorește cu contesa Antonia Migazzi, după această dată utilizând și numele soției, pe moșia căreia – înființează o grădină botanică – aflată azi pe teritoriul Slovaciei⁴⁶.

Alt membru din familia Ambrózy prezent între „membrii fondatori” a fost baronul Lajos Ambrózy. Acesta urmează cursurile Universității Theresianum din Viena, apoi își ia licența în drept la Universitatea din Budapesta în 1892, făcându-și stagiatura la Tribunalul Districtual din Trieste. Intră în diplomatie, în 1894 fiind angajat la Consulatul Imperial de la Constantinople, de aici fiind apoi detașat la reprezentanța diplomatică de la Cairo. După serviciul diplomatic efectuat în cadrul Ambasadelor Austro-Ungare din Belgrad și București, Lajos Ambrózy a ajuns Secretar General al Ambasadei Austro-Ungariei de la Washington. La sfârșitul secolului XIX, îl găsim pe lista „virililor” comitatensi ai Timișului. Preocuparea lui de bază din timpul șederii în Statele Unite a fost

studierea situației emigranților din Ungaria. Pe lângă legăturile de familie, un interes comun cu al asociației a determinat înscrierea lui în SAT, anume participarea membrilor importanți ai societății la lucrările Congresului Migrației desfășurat în 1901⁴⁷.

Un alt „membru fondator” de vază a fost baronul de origine sârbă Milan Baich de Vărădia, urmașul unei familii cunoscute în viața publică timișoreană. Baich a moștenit de la tatăl său, Milos – figura importantă a societății timișorene din a doua jumătate a secolului XIX – aproape toate funcțiile pe care acesta le-a deținut. La fel ca tatăl său, ajunge și el membru în Camera Superioară a Parlamentului din Budapesta, își stabilește domiciliul în capitală, fiind și membru al Curții Supreme de Justiție. În cazul lui Milan Baich putem spune că acesta a moștenit statutul de membru în mai multe asociații, dar nu a participat activ la viața propriu-zisă a acestora, fiind interesat în păstrarea calității de membru doar din motive de prestigiu social. Centrul moșiei familiei era la Vărădia, aceasta fiind însă condusă efectiv de către un administrator⁴⁸.

O altă persoană de prim rang din viața publică locală a fost contele Endre Csekonics de Jimbolia. Acesta a fost președintele Societății Agrare din Comitatul Torontal și membru al mai multor societăți importante din Timișoara, membru fondator și membru al Consiliului de supravegere al SAT, dar și membru activ al Institutului Ungar de Credit Funciar și președinte al Primei Companii de Asigurări Generale din Budapesta, precum și președinte al Societății Naționale de Cruce Roșie timp de mai bine de douăzeci de ani. Ca „*virilist*” de Torontal a fost foarte activ în viața politică și economică a comitatului vecin se poate spune chiar că era exponentul principal al celei mai influente familii din comitat. Pe lângă interesul asupra vieții non-guvernamentale locale și a celei din capitală, Csekonics a avut un rol însemnat și în politică, fiind membru în Camera Superioară a Parlamentului⁴⁹. O perioadă îndelungată a fost consilier aulic, fiind decorat în repetate rânduri pentru serviciile aduse casei domnitoare⁵⁰.

⁴⁷ Borsi-Kálmán, *op. cit.*, 67.

⁴⁸ *Országgyűlési Almanach. Az 1910–1915 évi Országgyűlésről.* A Főrendiház Névmutatója, 138 http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al910_15/index.htm (OA).

⁴⁹ După moartea contelui Gyula Károlyi, din 1891, până în 1918 a fost ales ca președinte al *Asociației de Crucea Roșie a Țărilor Sfintei Coroane Maghiare*, pe lângă aceasta a mai fost și directorul *Companiei Feroviare Chichinda Mare-Becicherecul Mare*. OA 1910–1915, 58.

⁵⁰ Împăratul Austro-Ungar avea calitatea de rege al Ungariei în partea maghiară a Imperiului.

⁴⁵ Primăria orașului Timișoara, Episcopia de Cenad, domeniile de stat din Ciacova și Chevereșul Mare și Casa Agrară de Economii din Comitatul Timiș.

⁴⁶ *Magyar Életrajzi Lexikon* (szerk. Kenyeres Ágnes, Bortnyik Sándor), vol. I. (MÉL), Budapest, (1967).

O altă figură importantă prezentă în rândul membrilor fondatori este Geza Duka de Kadar. Originar din Osiek⁵¹, ca actor al vieții politice locale, a fost membru al Comitetului Economic Comitatens, urmând în paralel și o carieră diplomatică, ajungând să stăpânească funcția de Secretar Consular la Consulatul Austro-Ungariei din Lisabona, apoi la cel din Stuttgart. A fost membru al Camerei Superioare a Parlamentului, în 1910 câștigând mandatul de deputat în colegiul electoral Sasca. Deținea suprafețe întinse de pământ în comitatele Timiș, Torontal și Caraș-Severin⁵².

Tot din categoria „membrilor fondatori” au făcut parte mai mulți membri ai familiei Gorove, ce deținea o întinsă proprietate agricolă „model” cu centrul în comuna Gătaia. László, nepotul fostului ministru în guverul Andrássy, preia administrarea domeniului după anul 1881, la moartea ilustrului politician. Intră și el în viața politică, fiind ales deputat de Tormac⁵³ în Parlamentul Ungariei. Licențiat al Academiei de Studii Economice din Budapesta, activitatea sa din cadrul Societății Naționale de Economie și articolele de specialitate pe care le-a publicat ne dau de înțeles că a intrat în rândul membrilor SAT pe bază profesională, lăsând la o parte motivele de prestigiu evidente la alți membri de vază. Și el a înființat o fermă model pe domeniul său, unde folosea mașini agricole de ultimă generație. A fost un adept înflăcărat al înființării Cooperativelor de credit agrar în comitatul Timiș⁵⁴.

Membrii ordinari ai SAT

În perioada studiată, lista membrilor a fost compusă din 312 persoane fizice, 26 localități, 4 cooperative de credit și alte două instituții. Cum am mai amintit, lista membrilor publicată în *Anuarul* asociației din 1903 cuprinde puține informații pentru o analiză exhaustivă a ei. Pe lângă numele și calitatea membrilor, a mai fost trecut pe listă doar domiciliul stabil al membrului. O parte însemnată a membrilor obișnuiți au avut domiciliul în mediul urban: 71 de persoane locuiau în Timișoara (8 dintre ei dețineau titlul de doctor), 4 la Budapesta și 2 la Vârșeț, deci 24% din rândul membrilor ordinari erau orașeni. Acest grup putea avea cel mult legături indirecte cu agricultura, doar cinci dintre ei fiind și latifundieri (deținând împreună domenii de 2860 de acri de pământ), iar alți doi au fost arendași (cu peste 2380 de acri

de pământ). Oare ce a determinat acest grup de la oraș să intre într-o societate agrară?

Între membrii timișoreni găsim și persoane pe care le „cunoaștem” de pe listele de membri ai altor societăți cultural-științifice care au avut sediul în orașul Timișoara⁵⁵, respectiv funcționari ai Primăriei și ai „Prefecturii”. Cei mai mulți membri SAT cu domiciliul în Timișoara, care au făcut parte ori din Societatea de Istorie și Arheologie, ori din cea de Științele Naturii au fost colaboratori apropiați ai comitelui Ormós, adică susținători ai Guvernului și ai Partidului Liberal aflat la putere. Astfel, concluzionăm că această categorie este similară cu cea existentă în rândurile Societății Agrare Naționale Maghiare (SANM) de la sfârșitul secolului XIX, semnalată de istoricul maghiar András Vári. Conform lui Vári, în acest caz, în percepția opiniei publice contemporane, nici pe departe nu a părut a fi atât de puternică polarizarea politică între agrarieni și liberali, între guvern și grupurile de interese latifundiare, cum au fost zugrăvite de unele memorii scrise de reprezentanți ai ambelor părți, sau cum sunt expuse de istoricii care au prelucrat aceste informații fără spiritul critic necesar⁵⁶.

Prin analiza locului specificat drept domiciliu de către membrii societății, putem reconstitui „aria de răspândire” a membrilor SAT. Conform listei din 1903, 464 de membri au provenit din 143 de localități. Dacă așezăm în planul unei hărți aria de răspândire a membrilor putem vedea că SAT a atras în special agricultorii din zona mediană a comitatului, din districtul central și cele vecine acestuia. Astfel, 140 de membri au avut domiciliul în 20 de localități ale districtului Central, 41 de persoane au provenit din 15 localități ale districtului Buziaș, 43 de inși din 13 sate ale districtului Vinga, iar 52 de membri au provenit din 12 localități din districtul Ciacova.

Multe persoane, în mod remarcabil pentru acest tip de societate, au provenit din orașul Timișoara: 75 de membri obișnuiți și 4 fondatori, adică 17% din totalul membrilor. De altfel, în afara orașului Timișoara, cei mai mulți membri au provenit tot din zona urbană, respectiv din reședințele districtuale: cei mai mulți din orașul Ciacova, 1 membru fondator și 14 obișnuiți, din Cuvin și Buziaș au fost înscrși câte 10, iar din Vinga au fost 1 membru fondator și 9 obișnuiți. Din Vârșeț, al doilea oraș al comitatului, nu s-au înscris în perioada studiată

⁵¹ Azi în Croația.

⁵² OA, 1910–1915, 265–266.

⁵³ În 1914 Timișul a avut 9 colegii electorale.

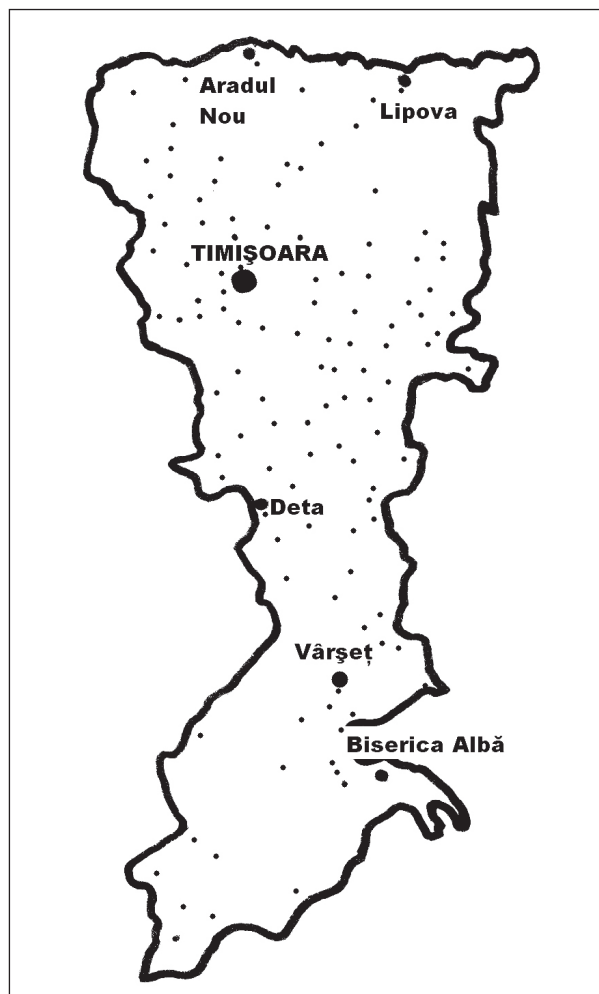
⁵⁴ De Pottere, *op. cit.*, 102.

⁵⁵ *Societatea de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud, Societatea de Științele Naturii din Ungaria de Sud etc.*

⁵⁶ Vári András, *Membrii Societății Agricole Naționale Maghiare în a doua jumătate a secolului XIX*, 313.

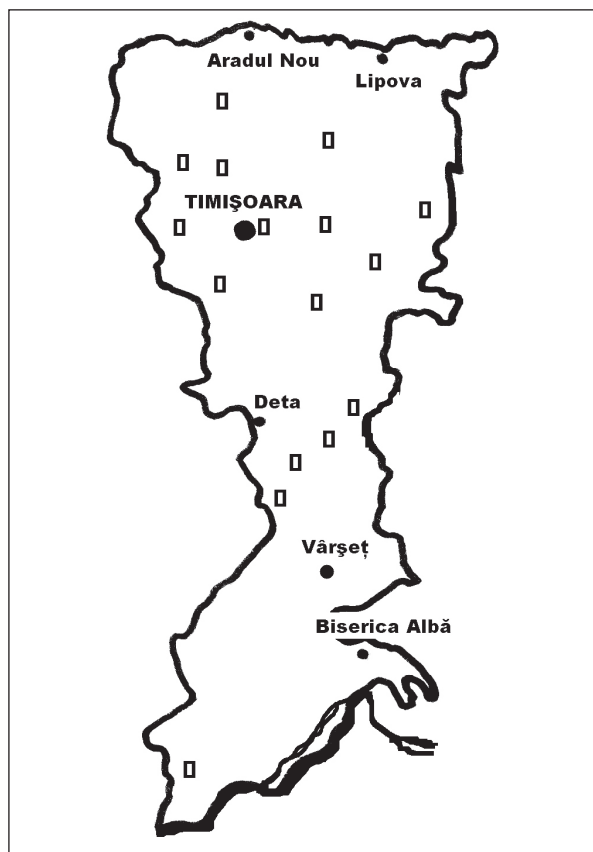
decât 2 persoane, dar au fost și districte fără nici un membru înscris. Din districtele de margine, aflate cel mai departe geografic de centru, numărul celor dornici de asociere a fost mult redus față de celelalte districte. Din satele districtului Biserica Albă s-au înscris în societatea agrară doar 10 fermieri, din Cuvin 20, din Aradu Nou 9, iar din districtul Lipova 17 inși.

Harta nr. 1. Aria de răspândire (Comitatul Timiș) a membrilor SAT în 1903

Dacă urmărim extinderea SAT în teritoriu, situația din 1903 se prezintă în felul următor: în districtul central funcționau deja trei filiale SAT, la Parța, Beșenova Nouă (azi Dudeștii Noi) și la Sântestești (azi Dumbrăvița). De asemenea, trei filiale au existat și în districtul Vinga, la Hodoni, la Mailat și la Merțișoara (azi Carani). Câte două sucursale funcționau și în districtele Recaș și Vârșet și câte una în districtele Ciacova, Buziaș, Lipova și Cuvin. În districtele cel mai nordic și cel mai sudic, respectiv în Aradul Nou și Biserica Albă, până la 1903 nu a fost înființată nici o sucursală teritorială a SAT.

Harta nr. 2. Așezarea în spațiu (Comitatul Timiș) a sucursalelor SAT în 1903

Asociația Agricultorilor din Regiunea de Sud „Bauernverein” (AARS)

Ca și în cazul SAT, începuturile Asociației Agricultorilor din Regiunea de Sud (AARS) nu pot fi datate în prima perioadă de dezvoltare a asociațiilor civile din Ungaria din timpul epocii reformelor (de la începutul secolului XIX), ci doar cu aproape jumătate de secol mai târziu. Cu toate acestea, din punct de vedere tipologic, înființarea AARS în 1891 se încadrează în modelul german specific pentru Transilvania, mai ales în arealul Scaunelor săsești de la începutul veacului XIX.

Chiar dacă, din motive strategice, nu reiese din numele AARS, aceasta a funcționat după modelul Societății Agrare a Sașilor din Transilvania, fiind înființată la sfârșitul epocii Reformelor și, după cum vom vedea, a reprezentat interesele proprietarilor de pământ germani din comitatele Ungariei de Sud. După înființare, AARS a făcut deseori auzită în sfera publică locală afirmația conform căreia ideea constituirii unui organ reprezentativ a venit din rândurile poporului⁵⁷, a micilor agri-

⁵⁷ *A Délvidéki Földmivelők Gazdasági Egyesületének XX. Évkönyve. Jelentés az egyesület 1910. január hó 1-től 1911. Évi június hó 1-ig terjedő működéséről.* Kiadja az egyesület elnöksége. Temesvár, (1911) (în continuare XX. Évkönyv.)

cultori patrioți de origine germană, amestecând noțiunea de mic proprietar cu populația germană din regiune. Spre deosebire de majoritatea societăților din Timișoara din perioada dualistă, care și-au încetat funcționarea după 1919, AARS a „supraviețuit” schimbărilor de după prima conflagrație mondială, schimbându-și doar numele în „Schwäbischer Landwirtschaftsverein”.

AARS a luat naștere în 1891, prima oară în Timiș și Torontal, comitatele din sudul Ungariei cu o populație germană mare, extinzându-se apoi și în comitatele Arad, Bács-Bodrog și în cele din urmă în Caraș-Severin. În ciuda faptului că societatea declarativ își sublinia „sorginta populară”, din anuarul AARS, publicat cu ocazia aniversării a 20 de ani de la înființare, reiese faptul că rolul principal în constituirea asociației l-a avut preotul și editorul ziarului timișorean „Der Landbote”, Franz Bláskovics⁵⁸.

Născut în 1864 la Anina, pe linie paternă Blaskovics provenea dintr-o familie de slavi catolici din Balcani, iar din partea mamei a moștenit identitatea germană. În 1886 și-a definitivat studiile la Universitatea Catolică Pazmaneum din Viena, pregătindu-se pentru a deveni un slujitor al bisericii.

După revenirea sa în Banat, obține o slujbă la Episcopia Catolică din Timișoara, iar în 1892 s-a numărat printre fondatorii și a fost primul director al Băncii Agricole din Ungaria de Sud, cu sediul la Timișoara, preluând totodată și funcția de editor la cotidianul politic de limba germană „Der Freimütige”. Pentru a-și putea realiza cât mai bine munca de bancher și editor, în 1895 renunță temporar la activitățile din cadrul Bisericii. Din 1896 face parte din Parlamentul Ungariei, ca deputat al circumscripției electorale Orășoara. Spre finele vieții, Blaskovics se evidențiază în calitate de conducător politic al șvabilor din Timișoara, în perioada dificilă ce a urmat conflagrației mondiale⁵⁹.

Structura și activitatea asociației

Pentru a înțelege mai bine mecanismul funcționării asociațiilor civile în perioada Dualismului austro-ungar, trebuie spus că Statutele acestora erau trimise spre aprobare către Ministerul de Interne. La sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, înființarea și funcționarea acestor asociații devine un lucru de rutină, scopul și obiectivele acestora fiind formulate folosind formule generalizate, intrate deja în uzul cotidian. Și în cazul AARS întâlnim aceste formulări generalizate, cum ar fi „dezvoltarea și perfecționarea agriculturii

în general, respectiv îmbunătățirea condițiilor de obținere a creditelor agricole. Principalele activități ale asociației sunt stabilite în cadrul ramurilor principale ale agriculturii (creșterea animalelor și cultivarea pământului), a grădinăritului și viticulturii, acordând o atenție deosebită țăranimii, în special micilor proprietari de pământ”⁶⁰.

Înscrierea în AARS, ca de altfel – așa cum s-a văzut mai sus – și în cazul SAT, se putea face în mai multe feluri, fiind stabilite și aici mai multe categorii. Cei ce doreau să devină „membri ordinari sau de rând” ai societății, la înscriere, se angajau pe o perioadă de 6 ani să cotizeze anual suma de 2 florini, iar „membrii fondatori” se angajau la un depozit de 50 florini, numerar sau în obligațiuni în contul AARS „o dată pentru totdeauna”⁶¹.

Structura AARS a fost diferită de cea a SAT, în primul rând pentru că AARS a fost o asociație regională. În afară de „asociația centrală”, în fiecare comitat a existat câte o „asociație districtuală”, condusă de către un „președinte districtual”, căreia îi erau subordonate filiale locale din teritoriu⁶².

Asociația districtuală nu avea venituri proprii, iar plata chiriei și salariul secretarului erau plătite de către Biroul Central de la Timișoara. Președinții districtuali erau numiți de către Consiliul Central de conducere, aceștia fiind în număr de cinci, câte unul din fiecare comitat, având și funcția de vice-președinți în structura centrală de conducere.

Filialele locale își păstrau jumătate din cotizațiile de membru, din care își achitau întreținerea sediului local, precum și obiectele de birotică. Fiecare filială locală beneficia de sediu propriu, unele având chiar și bibliotecă proprie. În 1910, sediul central al AARS a pus la dispoziția celor 130 de filiale locale și o „bibliotecă mobilă”, care ajungea în fiecare localitate la date stabilite. Au existat filiale care și-au înființat propriile asociații corale. În anuarul publicat cu ocazia aniversării a 20 de ani de la înființare, secretarul Stefan Dold sublinia cu mândrie că filialele AARS nu sunt doar asociații agrare, ci și cercuri de lectură, cercuri pregătitoare, culturale sau sociale⁶³.

⁶⁰ *Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete*, Magyar Országos Levéltár (în continuare MOL), K 150–1895VII–8–16894–2613.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Printre obiectivele filialelor s-au numărat obținerea mașinilor agricole necesare și a semințelor de semănat, realizarea de cursuri de inițiere a agricultorilor în diferite domenii, realizarea unor „prototipuri de grădini”, prezentarea rapoartelor, a programului agricol local, colectarea opiniilor, reclamațiilor ș.a.m.d. ale agricultorilor locali, precum și citirea în comun și dezbaterile unor articole din reviste de specialitate.

⁶³ XX. Évkönyv, 1910, 59.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *MÉL* (litera „B”).

În fruntea Consiliului Central de conducere de la Timișoara se afla președintele societății. În așa-numita perioadă „maghiară” a asociației, de la înființare și până în 1918, AARS a fost condusă de către un singur președinte, Johann Wittmann.

Din puținele informații de care dispunem despre el, știm că a fost mare latifundiar în orașul Aletea din județul Arad (azi Elek în Ungaria). După absolvirea Gimnaziului real de la Arad, Wittmann s-a întors în orașul natal, unde s-a ocupat cu comerțul și cu administrarea domeniului familial. El a fost fondatorul Casei de Economii din Aletea, iar între 1887–1906 și apoi între 1910–1918 fost deputat de Sântana în Camera Inferioară a Parlamentului de la Budapesta, mai întâi al Partidului Național, apoi al celui Liberal, timp în care a fost fără întrerupere și consilier local al comitatului Arad⁶⁴. Curios este faptul că, deși Wittmann a fost președintele unei societăți puternice, regionale, totuși, localitatea natală a fost printre ultimele unde s-a înființat o filială locală a AARS în anul 1900, la 9 ani după înființarea asociației.

Pe scara ierarhică, președintelui îi urmau, la început cei 2, apoi, după 1910, cei 9 vicepreședinți ai asociației. Din rândul celor din urmă, 2 au avut domiciliul în Timișoara: Franz Blaskovics și avocatul dr. Melchior Menyhért⁶⁵. Vicepreședinții asociației erau urmați în rang de către cei 5 președinți districtuali. Președintele districtual al comitatului Timiș a fost în 1910 micul proprietar de pământ Joseph Wedling din Giarmata, posesor al unui lot de 136 de acri.

Primsecretarul asociației se ocupa de gestionarea problemelor zilnice de funcționare ale instituției. În 1910, acesta avea în subordine 4 subsecretari și 2 asistenți administrativi. Trezorierul avea în gestiune finanțele asociației.

În anul înființării, în fruntea structurii AARS a fost un Consiliu de conducere format din 12 inși, numărul membrilor consiliului crescând concomitent cu răspândirea teritorială, ajungând la 29 până în 1910. Acest consiliu era ales de către membrii AARS cu drept de vot, iar președinții de onoare și patronul asociației⁶⁶, „membrii fondatori” și cei onorifici, președinții districtuali și cei ai filialelor, precum și secretarii și trezorierul asociației făceau

parte din oficiu din consiliul de conducere. Pe lângă aceștia, la lucrările Consiliului de conducere mai luau parte, cu caracter consultativ, și inspectorii agricoli ai domeniilor de stat, precum și doctori veterinari și profesori ai unor școli agrare, cum ar fi cea de la Szeged. Prin urmare, constatăm că, pentru o mai bună înțelegere a problemelor agricole din comitat, societatea a implicat în conducerea AARS o paletă cât mai largă de expert din domeniul agricol. În 1910, din cei 29 de membri ai consiliului de conducere al AARS, 14 au fost din comitatul Timiș (câte trei din districtele Vinga și Aradul Nou, câte doi din districtul central, din Ciacova și din Vârșeț și unul din Cuvin), 9 membri au avut domiciliul în Torontal și câte 3 au fost din comitatul Arad și Bács-Bodrog, Caraș-Severinul neavând nici un reprezentant.

Deoarece în singurul Anuar al Asociației, cel din 1910, rămas până în zilele noastre, nu sunt publicate numele „membrilor obișnuiți”, aria de extindere a AARS nu poate fi analizată decât orientativ, după locul indicat drept reședință a „membrilor fondatori” și a celor din consiliul de conducere, ceea ce desigur că nu asigură o bază comparativă solidă în raport cu informațiile despre SAT.

În 1910, dintre cei 23 de „membri fondatori” ai AARS, 16 au fost trecuți în anuar cu domiciliul în Timiș, câte doi în comitatele Arad și Torontal, respectiv câte unul în comitatele Csongrád, Hajdú și Pest-Solt-Kiskun. Dintre cei din comitatul Timiș, șapte inși și-au desemnat domiciliul în Timișoara, doi în Vârșeț, câte unul în Biserica Albă, Bacova, Ciacova, Gătaia, Percosova, Freidorf și Giarmata. Desigur, cei cu domiciliul în Timișoara activau în biroul central al AARS, printre ei și farmacistul și latifundiarul Franz Steiner, care prin funcția sa de deputat în Parlamentul de la Budapesta și cea de consilier local la Primăria Timișoara pare să fi avut un rol important în legătura dintre societatea civilă și autoritățile locale. Această afirmație pare și mai întemeiată dacă ținem cont de faptul că Steiner a fost un fruntaș al celor mai importante societăți din Timișoara sfârșitului de veac XIX, respectiv Societatea de Istorie și Arheologie și cea de Științele Naturii din Ungaria de Sud, fiind membru și în cele două societăți agrare (cea „maghiară” și cea „germană”), în Societatea Filarmonică și în cea Carpatină⁶⁷.

Astfel, după cum observăm, orașul Timișoara este cel mai bine reprezentat în rândul membrilor AARS, fapt datorat și locației biroului central al asociației. Dacă însă analizăm dinamica extinderii teritoriale ale filialelor AARS, situația se schimbă

⁶⁴ AO, 1910–1915, 465.

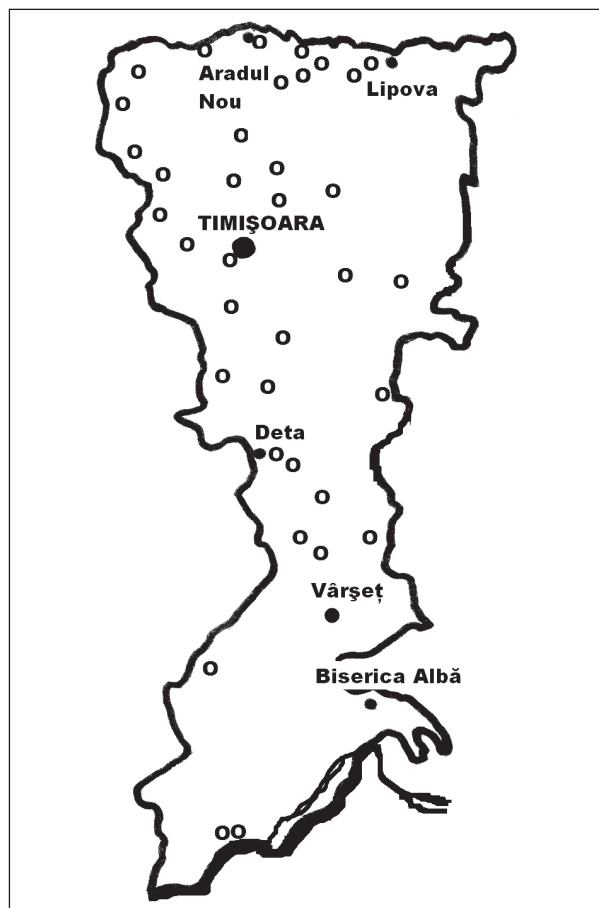
⁶⁵ Acesta a fost printre altele și „membru susținător” al Societății Filarmonice din Timișoara, una dintre cele mai importante grupări culturale din orașul de pe Bega.

⁶⁶ În 1910 patronul AARS a fost Ignác Darányi, fost Ministru al agriculturii între 1895–1910 în guvernele Dezső Bánffy, Kálmán Széll și Károly Kluen-Héderváry. Președinții onorifici ai AARS au fost János Csernoch, episcop de Kalocsa și Ferenc Hertelendi, fost comite de Timiș.

⁶⁷ *Történelmi és régészeti értesítő*, (1901), 76 (TRÉT).

fundamental. Ambele societăți agricole au căutat să-și înființeze filiale în zona centrală și de nord a comitatului, unde a fost mai mare ponderea populației germane și maghiare. La 20 de ani de la înființare, în 1910, secretarul AARS consemna cu mândrie că asociația a întemeiat 36 de filiale locale în comitatul Timiș, în Torontal funcționând deja 66 sucursale.

Harta nr. 3. Filialele AARS din Comitatul Timiș în 1910

Membrii AARS

Datorită lipsei unei liste complete a membrilor și a datei aderării lor la Asociație, analizarea acestora este dificilă, iar concluziile trase nu pot fi decât incomplete. Totuși, posesia unor informații, chiar fragmentare, ne facilitează cunoașterea funcționării asociației.

În orice caz, la 3 ani după formarea AARS, numărul membrilor societății (inclusiv cei ai sucursalelor), publicat în Anuarul Federației Naționale a Asociațiilor Agrare (FNAA), ajunsese la 5200! Pentru comparație, tot în această perioadă, pe listele Societății Agrare Naționale Maghiare (SANM) nu erau înscrși decât 2807 membri, pe cele ale Societății Agrare Maghiare din Transilvania, 1844, iar numărul membrilor

Societății Agrare Săsești din Transilvania (SAST) a fost de 1845⁶⁸. Diferențele mari între numărul membrilor celor trei societăți provin din faptul că, în vreme ce FNAA, SANM, SAST au trimis spre centralizare doar datele asociațiilor centrale, AARS a trecut pe aceeași listă atât numărul membrilor organizației centrale, cât și ale filialelor acesteia. De exemplu, în 1910, diferența între numărul membrilor societății centrale și filiale era semnificativă: în acest an, societatea a înființat 130 de filiale în 5 comitate, iar numărul total de membri a fost de 10.242 (Tabelul 2)⁶⁹.

Tabelul nr. 2

Filialele AARS și numărul de membri în 1910		
Comitatul	Numărul filialelor	Numărul membrilor
Arad	4	500
Bács-Bodrog	22	2038
Caraș-Severin	5	256
Timiș	36	2360
Torontal	63	4754
Organizația centrală	–	334
Total	130	10242

Observăm din tabel că activitatea AARS a fost sprijinită în special de către micii proprietari din comitatul Torontal, asociația având în acest comitat cea mai de succes răspândire teritorială⁷⁰. În comitatele cu majoritate românească a populației, Arad și Caraș-Severin, unde procentajul germanilor era doar în jur de 10%, sprijinul AARS a fost cel mai slab. Deși în comitatul Arad populația maghiară o depășea pe cea din Caraș, fermierii de aici au preferat să susțină Societatea Agrară din Comitatul Arad, în detrimentul AARS.

Membrii fondatori

Dintre cei peste 300 de membri ai asociației centrale AARS, doar 26 au avut statutul de „membri fondatori”. Cine au fost aceștia și ce motive i-au determinat să devină membrii fondatori ai asociației agricole germane?

Trei dintre cei 26 de „fondatori” au făcut parte doar nominal din rândurile asociației, deoarece la data publicării Anuarului nu mai erau în viață: baronul Béla Ambrózy, preotul Franz Hemmen și

⁶⁸ *Gazdasági egyesületek monográfiái*, (1896), 40.

⁶⁹ XX. Évkönyv, (1910), 58.

⁷⁰ Din punct de vedere etnic, populația de limbă germană a fost distribuită aproximativ egal între comitatele din sudul Ungariei: 190.697 persoane în Bács-Bodrog; 165.883 în Timiș și 165.779 în Torontal.

episcopul catolic Nándor Wolafka⁷¹. În plus, calitatea de membru fondator au avut-o și trei instituții: Prima Casă de Economii din Timișoara și Asociațiile Agrare din Biserica Albă și Vârșet. La categoria „*membri fondatori*” erau trecuți și președintele Johann Wittmann și vicepreședintele Franz Bláskovics. Dintre ceilalți fondatori, 9 aveau domiciliul în comitatul Timiș, 2 în Torontal și câte unul în Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Arad și Csongrád. Dintre locuitorii din Timiș, 4 au avut domiciliul în orașul Timișoara: avocații József Buding și Gáspár Muth, comerciantul Johann Kimmel și editorul de ziar Viktor Orendi Hommenau.

Ocupațiile „civile” ale acestora erau legate de AARS și aveau într-o oarecare măsură interes agrar. Astfel, menținerea relațiilor bune cu AARS putea fi în interesul lui Johann Kimmel, care se ocupa cu comerțul de cereale, a lui Buding care era mare viticultor la Satchinez, precum, indirect, și lui Muth, care era proprietar de moară cu aburi la Ghiroda, ale cărui bune legături cu asociația erau dictate de interesele de afaceri, fiind mai presus decât identitatea națională a acestuia, care reiese din prezența acestuia pe lista de membri ai Societății „Arany János”⁷².

Despre prezența lui Viktor Orendi Hommenau în rândurile AARS putem afirma exact contrariul față de prezența lui Muth. Orendi Hommenau era un activist fervent pentru drepturile germanilor din Ungaria și împotriva politicii de maghiarizare de la începutul secolului XX. Interesele acestuia în AARS erau total diferite de scopurile propriu-zise ale societății. Înainte de a se muta la Timișoara, a locuit în mai multe orașe săsești, fiind editor la mai toate ziarele de limba germană din acestea, întorcându-se în Transilvania din Banat continuându-și activitatea aici și în perioada interbelică. Pentru a-și desfășura activitatea politică de mai sus, Orendi Hommenau s-a folosit de căile de comunicare ale AARS și de faptul că aceasta a fost singura societate ce depășea granițele unui oraș sau ale unui comitat care reprezenta unitar interesele populației germane din sudul Ungariei. În orice caz, conducerea AARS a hotărât ca, în situația dată – anii premergători Primului Război Mondial, când mișcările naționale din Ungaria s-au intensificat și puterea centrală privea cu suspiciune activitatea tuturor acelor

asociații civile care erau organizate pe baze etnice – să-l excludă din asociație pe Orendi Hommenau, pe motivul „agitației pangermane”, activism care nu își avea locul între obiectivele AARS⁷³.

Alți 7 membri fondatori și-au trecut în dreptul ocupației „proprietar de pământ”. Dintre aceștia, 4 locuiau în comitatul Timiș. Printre ei se afla și László Gorove, cu domiciliul la Gătaia și Budapesta, tatăl ministrului István Gorove (1819–1881)⁷⁴. Acesta era licențiat în drept, preferând totuși activitatea literar-științifică și administrarea domeniului de 2200 de acri de la Gătaia. În mod evident Gorove a susținut asociația din motive „de afaceri”, acesta fiind totodată și „membru fondator” al SAT⁷⁵.

În rândurile membrilor fondatori găsim și două fețe bisericești pe care interesele economice le legau de aceasta asociație, deși niciunul nu locuia în comitatul Timiș. Înaintea numirii ca arhiepiscop de Kalocsa, János Csernoch a avut funcția de episcop de Cenad, prin aceasta fiind mai degrabă legat de orașul Timișoara⁷⁶ decât de comitatul Timiș. Celălalt, Lajos Szekrényi cu domiciliul în comitatul Csongrád, a fost preot și profesor de religie în mai multe localități din Timiș. Deși nu avea niciun interes economic direct prin asocierea cu AARS, domeniul de la Magyarbáhnegyes (comitatul Cenad) neintrând în aria de funcționare a societății, el a fost profesorul de limba și literatura maghiară din cadrul Școlii Agricole de la Szeged, pusă la dispoziția membrilor de către AARS⁷⁷. Tot el predă și în cadrul așa-zisei „Școli de corepetare”, unde asociația pune la dispoziția copiilor membrilor ei posibilitatea de a aprofunda lecțiile învățate în școlile elementare, în acest fel încercându-se reținerea adolescenților de la sate de la „bătăi și pierderea timpului de pomană”⁷⁸.

Mai departe, contele de origini italiene Viktor Breda, cu domeniu la Aletea în Arad, respectiv baronul Béla Gudenusz, cu domenii în Caraș-Severin și în Torontal⁷⁹, au intrat și ei în rândul

⁷¹ Calitatea de „membru fondator”, după plata „taxei de înscriere”, era garantată o dată pentru totdeauna și putea fi lăsată moștenire după deces. Până la momentul când moștenitorul își intra în drepturi, pe listele societății în cauză apărea persoana defunctă, cu semnul crucii în dreptul numelui.

⁷² Această societate era menită să propage limba și cultura maghiară în Timișoara, și era cea mai importantă asociație de acest fel din orașul de pe Bega dinainte de Primul Război Mondial.

⁷³ MOL BM, K-149, Raport al Comitetului către Ministerul de Interne, (1913).

⁷⁴ Între 1867–1870, acesta a fost Ministrul Agriculturii în guvernul Andrássy, din partea Partidului Liberal, al cărui președinte a fost. Apoi a fost, tot în acest guvern, până la demisia sa în 1871, Ministrul Transporturilor și Lucrărilor Publice. Din 1843, membru al Academiei de Științe Maghiare.

⁷⁵ De Pottere, *op. cit.*, 102.

⁷⁶ Episcopul romano-catolic din Timișoara avea funcția și denumirea de episcop de Cenad.

⁷⁷ Școala agricolă de la Szeged funcționa sub egida AARS, iar membrii societății puteau lua parte la diferite cursuri de economie agrară, timp în care copiii acestora puteau beneficia de cursuri de limba și literatura maghiară.

⁷⁸ XX. Évkönyv, (1910), 18.

⁷⁹ *Ibidem*.

membrilor fondatori, probabil tot din interese economice. În 1910, din totalul membrilor AARS, doar ei doi au reprezentat clasa marii aristocrații maghiare.

Dintre cei prezenți pe lista „membrilor fondatori”, cel care a ajuns în cea mai înaltă funcție de stat a fost budapestanul Bernát Ürményi⁸⁰: în 1880 își începe cariera în serviciul public ca notar de stat în comitatul Zala, apoi ca funcționar principal pe lângă guvernatorul portului Fiume⁸¹. În 1885 îl găsim în cadrul Administrației Centrale a Teritoriilor Ocupate⁸² din Viena, iar la scurt timp la Sarajevo, ca primsecretar al guvernatorului. În final, după o primă încercare nereușită în 1891, ajunge în Parlamentul Ungariei între 1892–96, ca deputat al circumscripției Vârșeț⁸³.

Singurul nume de pe lista membrilor fondatori pe care îl găsim între „virilii” comitatensi este cel al baronului Béla Ambrózy. Cu excepția acestuia, niciun membru AARS nu a deținut vreo funcție în structurile locale de conducere ale orașului Timișoara, sau în cele ale comitatului Timiș. Nici nu prea puteau, deoarece, dacă autoritățile locale doreau sprijinirea agriculturii din Timiș preferau mai degrabă să-și îndrepte atenția spre SAT.

Dacă analizăm ocupația membrilor Consiliului de conducere al AARS, obținem o imagine mai variată. Dintre cei 14 lideri AARS, grupul cel mai reprezentat a fost cel al intelectualilor: astfel, 3 vicepreședinți comitatensi, 3 președinți de district și un vicepreședinte al biroului central erau de meserie avocați (3), economiști (3) și un director de școală. Dintre aceștia, doar avocatul Melchior Ürményi și-a desemnat domiciliul în Timișoara. Lista liderilor a inclus, de asemenea, și 4 proprietari funciari: președintele și un vicepreședinte, alți doi președinți districtuali înregistrându-se cu „meseria” de mici proprietari de pământ – unul dintre ei având domiciliul în comitatul Timiș, la Garmata. În final, doi vicepreședinți centrali au făcut parte din rândul clericilor, preotul Franz Blaskovics și episcopul Mihály Volk. În conducere mai avea loc și un înalt funcționar, mai precis un secretar ministerial.

În cadrul analizei structurii ocupaționale a AARS, se formulează întrebarea: oare căror interese se datorează acceptarea unei funcții de conducere de către un deputat liberal din Parlamentul maghiar într-o societate condusă de deputați ai

Partidului Popular Maghiar și afiliată Federației Naționale a Asociațiilor Agrare, principala instituție a mișcării agrariene maghiare⁸⁴. Conform istoricului maghiar András Vári, între grupurile de interese agrare consolidate în ultima parte a secolului XIX și reprezentanții politicii liberale nu a existat o prăpastie atât de adâncă pe cât afirmă unii istorici. Un aristocrat putea avea un loc foarte confortabil între membrii unei societăți alături de reprezentanții intelectualității orășenești, dacă o cerea situația politică sau economică locală⁸⁵.

Obiectivele propuse în statutele societății se doreau a fi realizate prin metode generale, formulate de majoritatea asociațiilor agrare ale timpului. Cel mai semnificativ serviciu oferit de AARS membrilor săi s-a materializat prin lecțiile de economie predate de către profesorii tocmiți de conducerea centrală. În vederea îmbunătățirii cunoștințelor economice ale membrilor, asociația a organizat, la sfârșitul primului deceniu al secolului XX, mai multe sute de prelegeri pe diferite subiecte ale economiei agrare, pe teme de registru funciar și probleme de sistem de impozitare. Mai mult decât atât, a pus la dispoziția membrilor o seamă de reviste și manuale de economie și a organizat mai multe cursuri de viticultură, de meșteșugărit, a înființat mai multe școli economice⁸⁶, a organizat expoziții agrare în comitatele unde a activat societatea și mai multe excursii la diferite ferme-model de pe teritoriul Ungariei. Acestea au servit cu scop de studiu, dar și turistic: de exemplu, s-au vizitat mai multe ferme model din comitatul Cenad, iar în comitatele Tolna și Baranya s-au studiat metodele locale de creștere a vitelor și s-a vizitat un târg de vite și o expoziție locală, precum și câteva podgorii model din regiunea viticolă Villány. Au fost organizate mai multe excursii la Porțile de Fier, prin munții Banatului, ajungându-se chiar și până în Bosnia și Elveția, în regiunea Payern, unde s-au stabilit legături de „afaceri”, încheindu-se aici un contract de cumpărare de vite de prăsilă. În 1911 AARS a importat din Elveția 37 de vite⁸⁷.

Aparent, AARS nu dorea să reprezinte doar interesele economice ale comunității germane „cu

⁸⁰ Ürményi nu a făcut parte din consiliul de conducere al AARS.

⁸¹ Azi Rijeka, în Croația.

⁸² Bosnia-Herțegovina.

⁸³ OA 1892–1896, 341.

⁸⁴ Este cunoscut faptul că mișcarea agrariană a dus o politică în care rolul central îl aveau agricultura și marii moșieri care se aflau în opoziție cu politica liberală, care promova dezvoltarea industrială și valorile burgheze.

⁸⁵ Vári András, *Urak és gazdászok – Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*, Argumentum, (2009), 313–315.

⁸⁶ Între 1892–1910 funcționarea acestor școli a costat 77,603 coroane și la acestea au fost înscrise 31.761 persoane. XX. Évkönyv, (1910), 17–21.

⁸⁷ XX. Évkönyv, (1910), 17–21.

sentimente patriotice și virtuți civice” din sudul Ungariei, ci, dincolo de acest lucru, dorea și constituirea unei comunități solide pentru care, în afară de reprezentarea interesului economic, AARS să fie și veriga de legătură permanentă spre domeniul spiritual, cultural, în sensul cel mai larg cu putință.

Sprijinul propriu-zis acordat de AARS membrilor săi s-a materializat în primul rând prin ajutorul dat în probleme de credit și standardizare a metodologiei de parcelare a loturilor agrare. În scopul ajutorării țăranilor care aveau greu acces la împrumuturile agricole mici și mijlocii, AARS a înființat în 1894 propria-i instituție financiară, Banca Economică din Ungaria de Sud, a cărei conducere i-a fost încredințată celui mai influent membru al AARS, Franz Blaskovics. Această bancă, „*prin creditele ei ieftine a atras masiv clienți, [...] și putem afirma că și în acest domeniu am fost pionieri și alte asociații care ne-au urmat exemplul nu au ajuns nici pe departe la rezultatele obținute de noi*”⁸⁸, citatul făcând aici referire în mod clar la rezultatele programului de convertire a creditului înfăptuit de SAT. În orice caz, Banca Economică din Ungaria de Sud, cu sediul la Timișoara, dispunea în 1910 de un capital social de 3.000.000 coroane, de un fond de rezervă de 1.500.000 coroane și de depozite în valoare de 8.000.000 coroane, fiind una dintre instituțiile financiare cu baze deosebit de solide din regiune, fiind recunoscută ca atare. Faptul că 3% din profitul obținut era direcționat spre asigurarea securității financiare a AARS arată gradul mare de interferență dintre asociație și bancă.

Problema valorificării și comercializării produselor agrare – în special a produselor lactate provenite de la membrii asociației – a fost soluționată prin înființarea, până în anul 1910 a unei rețele de 100 de cooperative de colectare în comitatele din sudul Ungariei.

Sistemul de relații reciproce, puncte comune

Pentru istoricul urban este importantă analiza și prezentarea sistemului de legături sociale al unei anumite asociații, însă până acum nu s-a obișnuit analiza într-un capitol separat a sistemului de relații profesionale, în baza Anuarelor publicate de aceasta. Toate semnele arată că pentru AARS a fost importantă aducerea la cunoștința opiniei publice a locului ocupat de către aceasta în spectrumul de asociații din Ungaria și în raport cu autoritățile centrale și locale. Atacurile venite dinspre autorități – în special cele locale –, au fost atribuite de către liderii AARS faptului că reunirea țăranilor cu pământ într-o instituție reprezentativă a însemnat

o noutate: „*este neobișnuită ideea adunării în bloc a micilor proprietari, [...] în străinătate acești factori sunt cunoscuți de mult, precum și importanța și necesitatea acestora. Activitatea noastră a fost privită la început cu ochi sceptici chiar și de către Guvern, cu atât mai mult de cercurile comitatense*”⁸⁹. În orice caz, pentru întărirea propriei poziții față de autorități, societatea a fost obligată să ia unele măsuri de ordin „strategic”, materializate în primul rând prin alegerea fostului ministru al agriculturii Ignác Darányi ca patron al societății⁹⁰. AARS a fost acceptată în cele din urmă și de puterea centrală, odată cu afilierea la Federația Națională a Asociațiilor Agrare și la Uniunea Maghiară a Agricultorilor, cu toate că la începutul secolului XX Ministerul de Interne a cerut repetat rapoarte de la diferite instituții locale despre activitatea AARS, care era bănuită de preocupări „pangermane”⁹¹. Prezența din ce în ce mai puternică a curentului naționalist în viața de zi cu zi poate fi surprinsă și în aceste domenii care aparent nu au legătură directă cu „politica națională”. Astfel, deși își declară sub diferite forme specificul etnic german, susținerea de către AARS a Școlii Agrare din Szeged are ca scop declarat „educarea în spirit maghiar a tinerilor germani membri ai asociației”.

Relațiile fluctuante ale AARS cu SAT s-au concretizat când prin legături tensionate (în special în politica de extindere teritorială, existând cazuri când ambele societăți și-au înființat filiale în aceeași localitate, creându-și astfel concurență neloială), dar și de cooperare (în 1909, Expoziția Generală Agricolă și Industrială de la Jamu Mare a fost realizată prin organizarea comună a celor două societăți). Însă, dezghețarea relațiilor dintre cele două societăți nu a fost ajutată în mod semnificativ de „permiterea” înscrierii în cealaltă asociație a celor doi membri de vază, Béla Ambrózy, respectiv Franz Blaskovics. Pe lângă concurența pur profesională, „simțim” și unele tensiuni etnice în relațiile dintre grupurile reprezentate de către cele două societăți: SAT era formată dintr-un grup care era susținut de autoritățile locale, care tindea spre dominarea lumii agrare din comitat, aflat astfel în opoziție profesională cu cercul proprietarilor de pământ format pe baze etnice reprezentat de AARS, care tindea, din anumite puncte de vedere, spre o autonomie profesional-culturală față de conducerea comitatului: „*printre conducătorii asociației noastre*

⁸⁹ *Ibidem*, 27.

⁹⁰ Patronajul unei asociații se oferea cu titlu onorific unei persoane (și) din motive strategice. Cu cât era mai importantă o asociație, cu atât mai suspus era și patronul acesteia.

⁹¹ MOL BM, K-149, BM jelentések, (1913).

⁸⁸ XX. Évkönyv, (1910), 15.

a fost ridicată cu ani în urmă problema dacă nu ar fi mai potrivită dizolvarea asociației agricultorilor [AARS] și înscrierea membrilor ei în societățile agrare ale comitatelor de care aparțin, punând astfel punct fărâmițării și conflictelor dintre ele. Însă a fost ușor să ne dăm seama că este imposibil. Caracteristica populației de limbă germană, în principal, este dorința de independență și libertate”. Această dorință de autonomie se deduce și din faptul că SAT nu a reușit în toți anii activității sale atragerea de membri din AARS, chiar dacă cea dintâi s-a aflat sub protecția autorităților locale și a beneficiat și de resurse financiare mai mari venite din partea statului.

Tabelul nr. 3.

Situția financiară a SAT în 1903		Situția financiară a AARS în 1910	
Active		Active	
Capital depus la Casa Agrară de Economii a Comitatului Timiș	6691,2	Numerar	36,85
Obligațiunile lui Gyula Görgy (taxa de membru fondator)	200	Alte fonduri	3067,34
Obligațiunile lui László Koltor (taxa de membru fondator)	200	Încasări din exploatare de imobile	1463,51
Obligațiunile Episcopului de Cenad (taxa de membru fondator)	200	Restanțe de taxe de membru	3927,47
1. acțiune la Cooperativa Națională de Credit	1000	Inventar	4113,2
2. obligațiuni de stat de 4%	200	Biblioteca	2193
Restanța baronului György Rajasich pentru 4000. butași	320	1. acțiune la Casa Agrară de Economii a Comitatului Timiș	600
Pentru fondul taurilor de reproducere	8280,47	Avansul permanent al localității Becicherecul Mare	100
Restanța localității Clopodia pentru fondul de tauri de reproducere	74,12	Creanțe externe, din care:	4833,81
Restanța localității Grabat pentru fondul de tauri de reproducere	150	Pentru experimente cu îngrășăminte chimice	425,7
Restanța localității Remetea Mică pentru fondul de tauri de reproducere	600	Pentru iepuri de casă și păsări de curte	91,44
Restanța baronului György Sztojánovich pentru fondul de tauri de reproducere	727,23	Ajutor financiar de la Comitatul Timiș	4000
Restanța baronului György Sztojánovich pentru fondul de tauri de reproducere	900	Cauțiune pentru uzul telefonului	50
	19543,02	Chirii plătite în avans	266,66
Total	19543,02	Total	20335,18
Pasive		Pasive	
Suma rămasă la fondul agricol conform bilanțului din 1902 (Profit)	418,83	Restanțe către Banca Agrară a Ungariei de Sud	16615,56
Total	19124,19	Restanțe către propria Secție Comercială	2654,21
		La creditor	250
		Achiziții	815,41
Total	19124,19	Total	20335,18

Cea mai sigură sursă de venituri a celor două societăți a fost reprezentată de cotizațiile membrilor, deși în epoca studiată era o adevărată „modă” neplata la timp a acestora. AARS, care considera că reprezintă țărănimea din comitat, avea stabilită o cotizație pentru membrii „fondatori” de 50 florini și pentru cei „obișnuiți” de 2 florini. SAT, care avea în componență proprietarii mijlocii și mari, avea ca tarif de înscriere 100, respectiv 5 florini. Însă, când celeia din urmă i-a fost teamă de concurența AARS, și-a început deschiderea spre țărănime, înființând o categorie nouă, cea a „membrilor mai

puțin avuți”, care se obliga la cotizarea sumei de 2 florini pe an.

Așa-zisa „suprataxă agricolă a comitatului” reprezenta cea de-a doua sursă sigură de venituri ale SAT. Ce era această taxă? În cadrul comitatului funcționa instituția de stat numită „Comisia Agrară”, care, în 1901, a fost transferată sub autoritatea „societății civile” (mai precis, a SAT), împreună cu această (supra)taxă agricolă de ½% din venituri, fixată de către instituția comitatului pentru „modernizarea agriculturii”.

Odată cu preluarea activității Comisiei agrare, desigur că a crescut considerabil și volumul de sarcini al SAT, în schimb societății îi revenea și această taxă agricolă. Astfel, în bilanțul financiar

din 1903, la rubrica „Venituri” a fost trecută suma de 28.330 coroane, din care 18.787 (adică 66% din totalul veniturilor) proveneau din această taxă agricolă.

De cealaltă parte, cea mai mare contribuție la veniturile AARS venea din partea Băncii Economice din Ungaria de Sud. În 1910, din veniturile totale de 38.674 coroane menționate în contabilitatea asociației 6.576 erau înregistrate sub titlul de „ajutoare”, sumă venită din partea băncii amintite. Suma întreagă înregistrată însă sub titlul de „ajutoare” a fost de 19.300 coroane. Foarte

interesant este că restul de bani veniți sub formă de „ajutoare” au venit din partea Comitatului Timiș, cu care AARS nu era în relații foarte bune.

Dacă examinăm situația financiară a celor două societăți, așa cum este reflectată în bilanțurile anuale pe care le-am avut la dispoziție în cercetarea noastră, observăm că, deși este o diferență de șapte ani între cele două bilanțuri publicate, situația este oarecum echilibrată. O mai mare diferențiere a circulației financiare se observă din contabilitatea veniturilor și cheltuielilor anuale. În 1910, AARS a avut o „cifră de afaceri” de 39.000 coroane, iar SAT în 1903 de 28.000. Dacă luăm în calcul aspectul că AARS s-a extins pe raza a 5 comitate, în vreme ce SAT doar pe raza comitatului Timiș, rezultă că cea din urmă a beneficiat de o situație financiară mult mai solidă, chiar dacă prima a apelat la cât mai multe canale de finanțare.

Concluzii

În perioada Dualismului Austro-Ungar, în sudul Ungariei au activat două mari organizații reprezentative ale agricultorilor, ambele cu sediul în reședința comitatului Timiș: Societatea Agrară din comitatul Timiș (SAT), care a luat ființă în deceniul șapte al secolului XIX, în perioada ultimului val al înființărilor masive de asociații din Ungaria, precum și Asociația Agricultorilor din Regiunea de Sud (AARS), cu răspândire regională, depășind hotarul comitatului Timiș. La înființarea celei dintâi – care a fost organ reprezentativ în special pentru marii proprietari funciari și pentru cei mijlocii –, au luat parte de regulă acei „actori” din administrația locală și puterea de stat pe care interesele economice îi legau în special de proprietarii funciari avuți. Prin contrast, AARS s-a angajat în a reprezenta interesele micilor proprietari funciari, în special cei de origine germană, chiar dacă, de-a lungul timpului, în societate s-au înscris și oameni avuți.

Odată cu apariția concurenței deloc de neglijat din partea AARS, în ultimul deceniu al secolului XIX, SAT a început să se deschidă formal și spre păturile proprietarilor funciari mărunți. O deschidere aparentă, deoarece aceștia nu prea puteau să se exprime în activitatea societății, întrucât aceasta reprezenta în principal interesele particulare ale

proprietarilor înstăriți. Aceștia erau însă interesați în atragerea proprietarilor mai puțin avuți pentru menținerea echilibrului financiar al funcționării asociației, iar pe de altă parte, prin prezența lor în SAT se evita înscrierea acestora în societatea concurentă.

O diferență semnificativă între cele două societăți constă în sistemele de creditare practicate de acestea. Pe de o parte, pentru achizițiile sezoniere – semințe de plantat, animale de reproducere etc. –, SAT a înființat instituția asociațiilor de credit. Pentru împrumuturile mai mari, SAT a utilizat creditele ipotecare prin Cooperativa Națională de Credit, însă acest sistem putea fi cu greu luat în calcul de către țăranime. Pentru facilitarea procesului de credit, SAT a introdus serviciul intermediarii creditării între membrii săi și biroul central al cooperativei de credit.

Pe de altă parte, între scopurile publicate în statutele AARS a fost și îmbunătățirea condițiilor de creditare ale membrilor. În această direcție, asociația „germană” a înființat în 1894 propria ei instituție de credit, Banca Economică din Ungaria de sud, care reprezenta o concurență pentru cooperativele de credit înființate de SAT.

Nu în ultimul rând, trebuie menționat că aceste asociații agricole s-au orientat spre atragerea în masă a diferitelor categorii de proprietari funciari – în special, pentru plata cât mai masivă a taxelor de membru – prin aceasta societatea încercând să-și asigure un spațiu de activitate și influență cât mai mare. Prin numărul cât mai mare de membri cotizanți, buni platnici, prin numărul mare și calitatea activităților întreprinse, asociația reprezenta în sfera publică o „putere” civilă locală, regională, chiar națională. În fapt, această putere a depins în mare măsură, pe lângă puterea financiară a asociației, și de sistemele de strategii politice și sociale adoptate de aceasta și nu în ultimul rând de cooptarea cu succes între membrii ei a persoanelor importante din sfera publică, de la cea locală și regională, până la cele din capitală apropiate cercurilor guvernamentale. Cum am văzut mai sus, în mare parte, succesul asociațiilor studiate a fost strâns legat de prezența între membrii acestora a unor personalități importante, precum Béla Ambrózy, Zsigmond Ormós sau Franz Blaskovics.

Afișul expoziției industriale și agrare din Timișoara, 1891

IMPRESIILE BĂNĂȚEANULUI VICENȚIU GROZESCU DESPRE DOBROGEA LA 1885

Radu Ardelean*

Cuvinte cheie: *Dobrogea, populație, obiceiuri.*
Mots clefs: *Dobrudja, population, coutumes.*

The Dobrogea in the View of Vicențiu Grozescu in 1885 (Abstract)

Vicentiu (Vincent) Grozescu (1838–1897) was born and lived all his life in Banat, the province of Hungary, and had the offices of Greek-catholic priest and archpriest. He was very interested in history and ethnography of the Romanians, those of Banat in the first place, but not exclusively, and published some studies concerning the relations of the Romanians of Banat with the Hungarians and Austrians. He also made trips in Romania, independent state from 1878. In 1885 he relates his impressions about Dobrudja, the region between the Danube and the Black Sea, which was attached to Romania in 1878, until then being under the Ottoman rule. The visitor was astonished of the life style, the customs and the clothes of the inhabitants, most of them Turks and Tartars, which he describes for the review *Familia (The Family)* from Oradea, where he cooperated also before. The two principle characteristics of his *essay* are the superior position of a western *versus* the oriental civilization which is even blamed, and the pleading for the (re) Romanization of the province by means of colonization of Romanians from the mountains of Transylvania.

S-a indigitat în repetate rânduri, la examenul Istoriografiei române ardelenе și bănățene din secolul al XIX-lea și începutul celui următor că aceasta se confrunta cu o dramatică lipsă de personal calificat, ce se improviza din clerici, profesori, avocați, cu pondere fluctuantă. Necum reviste de specialitate, ci doar găzduirea unor studii istorice în gazete politice, culturale ori eclesiastice, iar la institute de specialitate, facultăți, catedre măcar (de **istorie**, câte una de limba română fiindând la Budapesta și Cluj)¹.

Dintre cei care s-au nevoit a descria trecutul românesc – aproape exclusiv cis-carpatic – din părțile Banatului a fost preotul, protopop apoi, Vicențiu Grozescu, „țaran”/„bufan”, cum îl denunța acel „escu” final.

Născut în 1838 la Comloșu Mare (Comloșul Bănățean), era presumabil fiul preotului Petru Grozescu (1808–1872), inițial greco-orientat, dar a trecut la greco-catolicism, ca și alți membri ai familiei care a dat o suită de popi în Comloș (după obicei!).

Datele biografice, în lipsa cercetării de arhive, sunt manu sau indirecte, cum cele furnizate de Gheorghe Cotoșman, în secțiunea sa *Comunele și bisericile din Comloșu Mare și Lunca* din ciclul *Din trecutul Banatului* (cartea III, Timișoara 1934, pp. 355–356), ori o preluare dintr-un text despre Oprea Grozescu al lui Iuliu Vuia, care a activat ca director școlar la Comloș, acesta din urmă din monografia pe care i-a dedicat-o Ludovic Ciobanu (Timișoara 1934, p. 13).

În necrologele din *Dreptatea* (Timișoara), IV, nr. 49 din 3/15 mai 1897 și *Unirea* (Blaj, VII), nr. 12 din 20 martie 1898 aflăm că a fost hirotonisit în 1863 pentru parohia Sănnicolau Mare (fără date respective la studii); accede ulterior viceprotopop și protopresbiter pentru districtul Torontal între 1869–1889. Cariera i-a încununat-o transpunerea ca paroh, protă și asesor la Logoj.

N-a fost prea mult apreciat *post mortem*, dar, ca fost zelos diletant, a primit și cuvinte bune din partea unui istoric de talia lui Ioan Dimitrie Suciu².

S-a aventurat de la început să publice o micro-sinteză a ținutului de baștină (*Istoria Românilor de la Mureșul de Jos*, Oradea 1887), într-o proba

* Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”, Timișoara, B-dul Mihai Viteazul, nr. 24.

¹ Vezi, mai ales, Nicolae Boșan, *Istoriografia bănățeană între multiculturalitate și identitate națională*, *Banatica*, XIV, (1996), 268–270.

² Ioan Dimitrie Suciu, Valeriu Braniște și Banatul, în *Omagiu lui Valeriu Braniște*, coord. Valeria Căliman și Mircea Băltescu, Brașov, (1968), 29.

continuitatea românească în zonă, având ca izvoare principale *Gesta* Anonymului, cele două *Vitae* ale lui Gerardus, dar și periegeze și izvoare orale (fantaste acestea).

A scris însă și despre zona Banatului Montan, o „Istoria Bănatului timișan” din *Familia* (Oradea), anul XXVI, nr. 14 din 8/20 aprilie 1890 prefațând un serial din 15 texte despre „Istoria districtelor românești în Bănatul timișan”.

Mai apoi s-a interesat și de răscoala țăranilor români bănățani din timpul războiului otomano-austriac dintre 1737–1739³, cu vizibil angajament național, propice unui romantic întârziat ce se afla.

O sumară descriere a Dobrogei a trimis-o Redacției de la fața locului, care la „Cuprinsul” revistei, plasat în fruntea acesteia, deși era final (anual), menționa articolul lui Grozescu la secțiunea „Vieață socială”, subsecțiunea „b) corespondințe” mai laconic: „Constanța: Corespondență”, pe când în corpul acesteia figura, în anul al XXI-lea de apariție, nr. 27 din 7/19 iulie 1885 la rubrica „Salon”, cu titlul „Din Constanța” și subtitlul explicativ „(Băile de la Constanța, populațiunea ei, turcii și tatarii din Dobrogea, recolta, panai-rul (târgul) din Medegia [sic])” și cuprindea toată pagina 321 și jumătate din următoarea.

Călătoria și observațiile dădeau seama de o mentalitate modernă, dar sublinia dintru început cu superioritatea occidentalului că „nu cred să fie un ce mai interesant și mai instructiv pentru noi, deprinși pururea a ne afla în un cerc de oameni de o educație europeană, decât părțile acestea situate la Marea Neagră, aci la Tomi, Constanța de azi”⁴.

Călătorul e șocat de transformarea bruscă a vremii, devenită tomnatică în plină vară, pe când schimbarea vine regulat la noi în Bănat pe la 31 octombrie” (!)⁵.

Vede „umbrele de la Geti [sic] și Tatari”, care îi evocă „versurile triste ale lui Ovid”. Alt fel, puțin despre istorie: „Se zice că Tomi pe timpurile lui Ovid era un oraș de prima calitate, avea port însemnat, o populațiune comercială, avea mai târziu episcopie romană”⁶, pe când în contemporaneitatea lui „urbea deplânsă” de Ovidiu „a devenit

o ruină locuită de o poporație venită aci nu să facă cultură, nu să facă interese patriei”, ci să profite de suferinzii veniți la băi. Deplângea faptul că nu se afla „mai multă lume română”, ci „unde te întorci, nu vezi alta decât niște capete imbrobodite de niște șaluri murdare și niște fesuri a căror culoare roșie a început a se perde ca vechia mărire și glorie a neamului turcesc”. Dar auzind *hogii* din *gianie* sau *sofia*, venit special din Constantinopol cu prilejul *Ramazanului*, luna (a noua) din calendarul islamic, când credincioșii postesc între răsăritul și apusul soarelui, fiind ținuți și „la rugăciunile ritualice, incantația „*alini pena* (lumea e rea)” induce ascultătorului străin și puțin binevoitor senzația „că auzi povestirea peririi acestui neam care a dominat o parte din Europa, oprind-o în cultură mai 400 ani; și tot sub acest restimp acest soi de oameni turbați în fanatismul lor nu au inaintat în cultură, ci au regresat, putem zice la stadiul de animal”⁷. Totuși la târg „vezi pe ambițiosul turc cu șalvari[i] lui ce-i opresce mersul, și cu capul ras împodobit de niște șaluri de diferite colori, și par că-l vezi jelind a trecutului libertate când la brâul lui străluciau hangiare și pistoale și cu ele își făceau paragrafi de șef și dreptate contra *giaurului*”⁸.

La târgul din Medgidia (*Medegia* în text) puteau fi văzuți chiar „arapi negrii ca cerneala cu dinții lor răngiți și buzați ca niște cai îmbătrâniți în berăriile lui Opler” (!). Tot aici „vezi tatarii cu fața lor cânească, ținueți la barbă ca niște țapi de munte”. Pe aceștia îi desconsidera cel mai mult autorul, care se dezvăluie ca un xenofob uneori mai moderat, alte dăți ca ultramontan: „tatarul, capcânele [căpcaunul, n. mea R. A.] acesta este ultima corectură ce se poate imagina în soiul de om. Cășile lor sunt niște bordee, de tot rău construite, și în giurul acestor visuini nu vezi alta decât niște grămezi de cenușă; aci nu vezi grădini, arbori, floră; abia niște câni urlând de foame pe movilele de gunoaie, spun străinului că și aci sunt un soi de creaturi.

Când toată lumea deacă sosese drăguța de primăvară, lucrează, sădesce pomi, muncește ca vermele [sic] să crească alimentele vieții, atunci vezi familia de tatar rozând *cucută* și ierburi veninoase, de cari și animalele se feresc.”⁹. Dacă aulurile tătăresci nu prezentau imagini idilice, totuși cea arătată de autor este necredibilă. De alt fel o parte a populației musulmane – turci și tătari – se întorsese după război, datorită egalității de drept acordate și respectului proprietăților lor (erau cca 40000 de suflete), și a cetățeniei române, cu toate

³ Vicențiu Grozescu, O istorie din suferințele bănățenilor. *Dreptatea*, I, nr. 241 din 4/16 noiembrie (1894), 6.

⁴ Idem, *Familia*, loc. cit., 321.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*. Vezi, pe scurt, pentru anticul Tomi(s), colonie a Milesului ionic, autonom din secolul al III-lea și temporar hegemon al Pontului Euxin, Radu Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, București (1968), 27–40. Publius Ovidiu Naso, poet clasic latin n. 43 a. Ch., a fost exilat acolo de la 42 de ani până la moarte (cca 8 ani) și a scris poemele elegiace *Tristae* și *Ponticae*.

⁷ Vicențiu Grozescu, loc. cit.

⁸ *Ibidem*, 321–322.

⁹ *Ibidem*, 321.

regulamentele și legile (cea din 1882 mai ales) care încurajau stabilirea elementului românesc¹⁰. Sunt de reținut mai ales „Legea pentru organizarea Dobrogei” din martie 1880 care asigura cadrul integrării provinciei în România, consacrat și în *Constituția* modificată din 1884, care extindea legislația Regatului, cu mici excepții în privința drepturilor politice, limitate pentru a nu se induce disensiuni¹¹. Aceste prevederi legislative, cum și evenimentele politico-militare care le-au precedat, ducând la reunirea provinciei maritime cu Țara veche sunt ignorate de Vicențiu Grozescu, care preferă prezentarea peisajului uman, caleidoscopic, precum și a unor cutume locale care l-au frapat, execrându-le în cea mai mare parte, cum pe samsarii greci care îi extorcau pe cei veniți la băi și împotriva cărora aduce în sprijin un citat din Polibiu (care, deși grec, proclama supremația Romei)¹². E și un prilej de a lansa o teză conspiraționistă: „Nu știu, dar mi se pare că aci poporațiunea [musulmană, R. A.] din Constanța are acești samsari o legătură secretă și prin ei indirecte esplotază sărmana colonie română adusă aci [pentru] a stabili ordinea și a răspândi civilizarea românească”¹³.

A profitat că de o lună funcționa târgul bi-anual de la Medgidia (înființat pe la 1840 după *Enciclopedia „Cugetarea”* a lui Lucian Predescu din 1929, s. v.), căci, spune, „eram și eu curios a cunoaște datinile oamenilor scăpătați în cultură: că oare cum își eserțiază trebuințele acestea de câștig” (oferite de târg, R. A.)¹⁴.

Pe lângă turcii, tătarii și arapii menționați „aci vezi pe lipoveni cu bărbile lor muscălesci nepeptenate, și la prima vedere ți se pare că acești oameni au posa unui arici; aci vezi pe armeanul cu capul plecat gânditor la lirele turcesci; aci vezi pe ovreul din Galiția cu perciunii lui încârligați ca o coadă de rățoi; aci vezi grecul și bulgarul ambii șireți rivalisând cum să câștige părăluțe pe brafă pe salip și lemonada pe cari le descântă într-un limbagiu păsăresc”¹⁵.

Expoziția etnografică ar fi toată în registru negativ (mai laes „căpcânii” echivalați cu tătarii, pare-se prima oară de Limba-lana, după cărți

populare, vezi *DLR*, II, p. 101 s. v.) dacă nu ar fi o mică consolare: „Aci sunt și Mocanii noștri cu fețele lor bărbătești, cu statura lor superbă, vânzând argelii [herghelii, R. A.] de cai, ciopoară de vite și turme de oi.” Acești *mocani* erau români ardeleni, din zone montane de obicei și au avut un rol important în popularea Dobrogei¹⁶.

Relata apoi ciudățenia vânzărilor-cumpărărilor, când prețul este fixat prin confruntarea fizică între actanții comerciali, eventualele scrântituri fiind reparate „de un mufti mai pricopsit în arta de medicină”¹⁷.

Se mai și contrazicea uneori, când la câteva pasagii distanță arată ba că, în ciuda lipsei precipitațiilor și lucrării foarte superficiale a pământului cu unelte rudimentare de tătari, „mirare, recolta este bună” (o apreciază în „meți”, măsură variabilă, din locurile natale, pentru ca mai jos să spună că provincia „este un deșert, și ți se pare că te afli în părțile Zaharei [n. b.], unde *cocoș nu cântă și clopot nu sună*.” Remediu era românizarea, care întârzia regretabil: „Ce păcat că această țară binecuvântată cu un pământ mănos, că nu este poporată cu niște români laborioși, căci ar deveni grădina României”¹⁸.

Aceasta era, iterată, și concluzia textului „Aș avea multe ați [sic] descrie* din părțile acestea, dar me obțin de ocamdată cu atâta, că guvernul român are aci a deștepta o lume ignorantă, a da civilizare la niște poporațiuni sălbatice, și a romanisa o țeară unde guvernul muzulman nu a făcut alta prin Hogii sci a îmbătat lumea cu *Alim fena* (lumea e rea).

Podul priecat peste Dunăre la Cernavodă este o cestiune ce va strămuta suprafața Dobrogei [sic!]; îl cere guvernul, îl solicită Camera [Deputaților] și oftează aci după el tot românul. Această comunicațiune directă cu România – mamă va rumpe cu desăvârșire trândăvia orientală și va străcura elementele laborioase!”¹⁹.

Acelui dorit (și necesar!) pod, care avea să devină, între Fetești și Cernavodă cel mai lung de pe continent, i s-a definitivat și aprobat proiectul în 1889, fiind inaugurat la 14 septembrie 1889 – 14 ani după scrierea lui Grozescu, iar lucrările la portul Constanța, alt element esențial de modernizare a țării au început în 1896, fiind terminate în 1909²⁰.

¹⁰ Vezi Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, (1998), 336–337, 340 sqq, 351–367 (cap. XV redactat de Ion Bitoleanu).

¹¹ *Istoria românilor*, vol. VII, tom II, București, (2003), 38–44 (text de Sorin Mureșeanu).

¹² Vicențiu Grozescu, *loc. cit.*

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 321, Salipul era o băutură dintr-o plantă folosită și în scopuri medicinale (vezi *Dicționarul limbii române [DLR]*, vol. XIII, București, (2010), s. v.

¹⁶ Vezi Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX*, ed. II-a, București, (1977), 251–268 cu comunele de proveniență și așezare a mocanilor.

¹⁷ Vicențiu Grozescu, *op. cit.*, 322.

¹⁸ *Ibidem*, 321.

* Textul era conceput la modul epistolar, deși aceasta reiasă sporadic.

¹⁹ *Ibidem*, 322.

²⁰ Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *op. cit.*, 367.

Remarcăm deci atitudinea de superioritate a occidentalului față de oriental, nepunerea în discuție a apartenenței Dobrogei la România (o făceau bulgarii!) cum și ignorarea „schimbului” din 1878 dintre sudul Basarabiei și Dobrogea, de asemenea dorința de impulsională a românizării provinciei.

Culoarea textului este dată și de termeni turcești ca *Pramazan*, *alişveriş*, *alini pena*, *salip*, *dărman* (un fel de sită mare), apoi evocarea Saharei și a elefanților și crocodililor vopșiți pe veșmintele tătăroaicelor.

Autorul va „recidiva” în 1887, când va efectua un periplu de 11 luni în Orient, descris și acela în *Familia* și pe care îmi rezerv să-l consult cu altă ocazie. A fost și el menționat în *Bibliografia istorică a României*, care îl cuprinde anterior, după principiul cronologic, și pe cel care a făcut obiectul acestui articol²¹.

LES IMPRESSIONS DU VINCENT GROZESCU DU BANAT SUR DOBROUDJA EN 1885

(Résumé)

L'auteur résume les commentaires sur la Dobroudja, la province maritime incorporée à la Roumanie en 1878, parus dans la revue *Familia* (*La Famille*), actuellement ville de l'Ouest de la Roumanie, à l'époque appartenait à l'Autriche-Hongrie, de même que la Banat, La province natal du correspondant, prêtre catholique de rite orientale. Il fut frappé par les vêtements et les coutumes laïques et religieuses de Turcs et des Tartares surtout, qui formaient encore la majorité de la population, mais aussi des Juifs, Russes, Grecques, Bulgares, réservant son admiration seulement pour les Roumains, en grande partie provenant des régions montagneuses de Transylvanie et encore minoritaires dans la région. Il était désolé de l'aspect barbare de la province orientale, qu'il opposait à l'Occident civilisé, et plaçait pour la modernisation, en commençant avec la voie ferrée trans-danubienne (inaugurée en 1909). Le mérite de l'article consiste dans la reproduction fidèle de la couleur locale.

²¹ Vezi *Bibliografia istorică a României*, sec. XIX, vol. II, tom. I, coord. Cornelia Bodea, București, (1972), 378, nr. 7711.

THE PORTRAIT OF A SOCIOLOGIST ADVOCATE

Carmen Albert*

Keywords: *Cornel Groșorean, Social Institute of Banat-Crișana, monographic campaigns.*

Cuvinte cheie: *Cornel Groșorean, Institutul Social Banat Crișana.*

(Abstract)

Although Timișoara did not have a University to concentrate an academically elite, there has been an exceptionally intellectuality who was constantly preoccupied to form provincial individuality. One of the most remarkable representative personalities in the Banat was Cornel Groșorean. The study deals in the first part about his personality with some biographical details. In the second part there is an analyses of a scientifically research manuscript.

Born in the 1881 in the village Periam, he was the child of Ioan and Iulia. He graduates primary school in Debeleanca and Covăcița and secondary in Panciova, Becicherecul Mare, Lugoj and Sibiu. In 1905 he graduated the University from Budapesta and in 1906 the Law Academy in Oradea. In 1907, graduate the Commercial Superior School from Kesmark. In 1909 got the PhD at the Cluj University.

Cornel Groșorean opened a law office in Lugoj, short time after that had been to war in Italy between 1915–1918.

At the age of 38, accepted the first public job at Reșița, and then he got into the politics, became member of Partidul Poporului ruled by gen. Alexandru Averescu. The public responsibilities did not stop here. He become mayor of Timișoara two times and then deputy in 1926. After that, he quit political affaires and never gets back.

In 1932 while was the mayor for the second time, he set up with Iosif Nemoianu and Victor Blașian, Social Institute of Banat-Crișana. The moment was very important, special guest coming from Bucharest was Dimitrie Gusti. He was not there by chance, but on purpose. The activity of the new Institute follows the Romanian Social Institute ruled by Dimitrie Gusti. The pattern of the monographic campaigns based on his concept, used as a pattern of as well. The specific of Banat claims for this pattern to be adapted, Gusti's scheme being very flexible.

Cornel Groșorean was at the first chief section, director and at the 1938 president of the Institute. From the beginning, the activity based on public conferences and later on, monographic campaigns. These focused on the main problems existing in the region such as lower down the birth rate, loosing identity for the Romanians peasants or the industrial influence on peasants.

One of the most important moments in the ISBC existence was the participation at the Peace Conference. In 1943 Cornel Groșorean was contact by Alexandru Marta and Silviu Dragomir, to represents Banat at the Peace Conference doing some reports of the significance aspects.

At the second part, the study deals about a scientific material made by Cornel Groșorean called "*The research of Banat village*" for an exceptional occasion, which was the World Sociology Congress in Bucharest 1939. The participation of Social Institute of Banat-Crișana through Cornel Groșorean at this event means an international recognition of importance and prestige. Unfortunately the study made for this, was never presents because the Second World War started.

The Social Institute of Banat- Crișana¹ can be considered, without exaggeration, the pillar of Romanian sociology in the inter-war

Banat. Apparently the statement can be considered un- founded, if we think that during that time there was no faculty of sociology, a profile seminar or a university which could concentrate, even from the perspective of other sciences, the preoccupations of social research. Despite all these the Banat had, as compared to other historical provinces, a great chance: the existence of an exceptional intellectual elite who contributed substantially to the formation of provincial identity and individuality.

In the attempt to outline the profile of inter-war Banat, a history of the intellectuals would be desirable. Who were those who imprinted the

* Muzeul Banatului Montan, Reșița, B-dul Republicii, nr. 10, albertcarmen89@gmail.com

¹ Its research was finalized in the last years with some papers among which the most important are: C. Albert, V. Leu, *Din istoria cercetării sociologice în Banat: Dimitrie Gusti, Anton Golopenția, Cornel Groșorean și Institutul Social Banat-Crișana (1932–1944)*, *Banatica*, XIV, (1996), 345–385; A. Negru, *Din istoria cercetării românești: Institutul Social Banat-Crișana*, Cluj-Napoca, (1999); Carmen, C. Bălan, *Institutul Social Banat-Crișana*, Timișoara, (2001); C. Albert, *Cercetarea monografică în Banat (1859–1948)*, Reșița, (2002).

mark specific to the environment in which they lived? What accomplishments did they have? How did they contribute to the achievement of the destiny of a province with such an individuality? These are questions to which if we give answers, we could write such a history, that of the inter-war intellectuals in Banat.

Regarding us, we will stop on a certain personality who has founded the most solid research structure of inter-war Banat by founding the Social Institute Banat-Crișana and the adherence to the national movement imprinted by the Sociologist School of Bucharest. The personality we refer to is Cornel Groșorean, thus, trying to achieve in the first part a short biographic outline which constitutes an analytic demarche previous to a monography dedicated to this one, and in the second part the analysis of a study achieved by him in manuscript in order to be presented to the 14th World Congress of Sociology which was to take place in Bucharest.

Cornel Groșorean was born in Banat in 1881, on the 27th of October in the village Periam. His grandfather George (born in 1826) was the mayor of Comloș and married to Eva Pesecan (1828–1873) had several children (Persida, Nicolae, Miletie, Ioan, Marta, Maria, Saveta, Iuliu, Vichentie). Ioan (1850–1925) married to Iulia Dogariu (1852–1913) had two children Cornel and Cornelia². The dates about his family are relatively few, one of them refers to his grandfather about whom Cornel Groșorean said: “he was one of the founders of the united church, however, after his death the children turned back to orthodoxy, so that one of my uncles was an orthodox priest”³.

At his birth, his father Ioan, was a chief of cabinet for the subprefect of the Torontal County, the baron Tallián Béla, who insisted to be the child's godfather. Cornel also received the name Béla at his baptism in the Orthodox church of Pesac. This fact was later on speculated by his political opponents, attributing to Cornel Groșorean, certain Hungarian origins. He graduated the primary school at Debeleanca and Covăcița, the secondary school at Panciova, Becicherecul Mare, Lugoj and Sibiu at the German confessional gymnasium. He passed his baccalaureate in 1900 at the Romanian highschool in Beiuș⁴. He passed

some years during his childhood at Bozovici where his father was a notary, a fact recalled on the occasion of the campaign in the Almăj Valley, when he saw again, with excitement, after 40 years, the house he lived in. In 1905 he passed his degree at the University in Budapest and in 1906 at the Law Academy in Oradea majoring in administrative sciences. A year later, he also graduated the Superior School of Commerce-Textile in Késmárk, as his graduation diploma proves which is to be found in the archive of the Mountaineous Banat Museum in Reșița⁵. Probably, during this period he met Berta Luiza, of Hungarian origin, a widow with two children, whom he married in Budapest, marriage which lasted until 1913. Cornel Groșorean remarried after many years to much younger Anuța Klesner who was beside him until the end and about whom Groșorean emotionally confesses in his diary years later, her devotion during the hardest times:

“A year ago I was dying, and I was left in the care of a single person, Anuța. Everybody left me, first of all my children (...) Often we did not have money neither for the medicines, nor for food, the office was neglected, without encashments, without fortune... Only good God and Anuța know what soul tempests we had gone through. This poor woman has suffered so much beside me... When we started our marriage we barely had a spoon and a fork, Cori was almost grown-up and she had many demands, I was a clerk with a fixed salary and honest to stupidity, then I was fired and on the streets (...) ill, exhausted, poor, persecuted, without any protection, without any friend, I made my future by myself, conquering though hard and restless fight each step of the way. Counting exclusively on my brain and my hands and on a single friend, Anuța”⁶.

In 1909 he presented his PhD paper at the University in Cuj, becoming a law PhD. In 1911 he met at Teregova, probably when visiting his father who was prime-praetor, Oszkar Iaszi, who conducted the Hungarian movement of Sociologic research, the future minister of nationalities in the government of Hungary, this one advising him to study social sciences. The moment is relevant for Cornel Groșorean's destiny who after a while

² C. Groșorean, *Arbore Genealogic*, Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale (SJCSAN), Fond Muzeul Județean Reșița, nr. 380, dosar 3/1898.

³ Domnul dr. Groșorean răspunde d-lui Bocu, *Ecoul*, 12 aprilie 1936, 4.

⁴ Ioan Olărescu, *Comloșu Mare și Lunga*, Timișoara, (2001), 93. At Becicherecul Mare (Zrenjanin in Serbia today) was

colleague and good friend with Todor Manojlovici one of the most important vanguardist of Serbian literature.

⁵ A short biographic presentation of Cornel Groșorean is published in Romanian in the introductory study to the volume Carmen Albert, *Documentele Institutului Social Banat-Crișana II, Corespondență*, Timișoara, (2009), 417p.

⁶ Cornel Groșorean, *Jurnal*, document which is in a private collection.

has followed his advice.⁷ After the PhD, he settled down at Lugoj as an intern-advocate and in 1913 he opened his own law office. During this “*lugo-jian*” period, his preoccupations were headed not only towards the professional field but also towards some civic nature activities, participating voluntarily in public activities of reformation of the village in the field of education and health, supporting some village conferences. The active cultural life in Lugoj, which he will remember with great joy over the years put him in contact with famous personalities of the universal culture whom he will proudly evoke in his correspondence: George Enescu and Pablo Casals.

The First World War brought about Cornel Grofşorean’s mobilization and his sending on the Italian front from 1915 until 1918, as an artillery officer, participating in the battles of Doberdo and Piave. We do not know much about this part of his life, his front diary was unfortunately lost, as like a many other sources from the First World War.

After the war, aged only 38, Cornel Grofşorean accepts the suggestion of George Dobrin and becomes prime-praetor in Reşiţa parish in 1919, in an atmosphere tensioned by a small salary, trying to pacify 8000 Bolshevik workers.⁸ It is the first public dignity, a new stage in his life has opened, that of his involvement in the political activity. His affective affiliation took place in 1920, when friend with Avram Imbroane (leader of the National Union of Banat), he became close to the People’s Party which was then governing and he accepted the post of sub-prefect of Caraş-Severin County. A year later he becomes the mayor of Timișoara, a position in which besides the numerous reforming initiatives, was also the effort of reconstructing the Romanian identity, introducing the Romanian language in the local public administration, so that “*in touch with the public, the clerk should speak as much as possible in the solicitor’s language.*”⁹ He was mayor for a short time. The fall of the Marshall Alexandru Averescu’s government has been followed by Grofşorean’s replacement at the City Hall of the town with Stan Vidrighin in 1923. After his own confession, then a vast denigration campaign started followed by a mass-media war with the aim of denigrating him which later on degenerated in a

long series of trials at Timișoara Law Court¹⁰: “*this battle lasted for months because I did not remain impassible but the result of the campaign was that for two years no one dared to open the door of my office*”¹¹.

Restless, Cornel Grofşorean has founded “The Association of Petit Bourgeois” having 2000 members with the aim to encourage the activities of the Romanian bourgeoisie and to protect it from the influence and pressure of the political parties. Not much later, he became a member of the Banatian Law Circle, Rotary Club and Lojii Del, a part of the Great Symbolic Hungarian Lodge in Budapest¹².

On political plan, his activity is marked by the procurement of a deputy mandate in 1926 from the part of the People’s Party. Again for a short time, because disappointed by the political rhetoric in Romania, Grofşorean definitively ends his political career retiring from the party in 1927 and never coming back on this realm. He still remained an admirer of marshall Averescu and his policy, being attached, as he himself confesses “*to the right movements, not to the legionarism.*”

In 17 August 1931 he comes back to the Timișoara City Hall during the governing of Iorga-Argetoianu, until 18 June 1932. Benefitting of his position of high public dignity, he together with other intellectuals (Iosif Nemoianu and Victor Blașian), founds the Social Institute Banat-Crișana on 21st May 1932 with the headquarters at Timișoara/subsidiary at Arad and the journal with the same name.

At the beginning chief of section, then vice-president, president (once with the affiliation of the Institute to the Institute of Social Research of Romania in 1939) and director of “The Journal of the Social Institute Banat-Crișana”, Cornel Grofşorean used his authority, his qualities of organiser and his leader skills, founding the infrastructure of the Institute and subsequently directing the monographic campaigns as his whole activity. He was not president from the beginning because the legislation of the time imposed that the institutions of this nature should have a full professor in this position, and this was the rector of the Polytechnic, Victor Blașian, the only superior education institution in town.

⁷ About the affinities between these two, more details in Carmen Albert, Cornel Grofşorean și Oskár Jászy în Gh. Popovici, C. Albert (coord.) *Studii și cercetări bănățene*, Reșița-Novi Sad, (2012), 150–162.

⁸ Domnul dr. Grofşorean răspunde d-lui Bocu, *Ecoul*, (1936), 4.

⁹ Dare de seamă asupra activității de primar șef al Timișoarei, Arhiva Muzeului Banatului Montan (AMBM) MD 34/9759.

¹⁰ SJCSAN, Fond Muzeul Județean de istorie, inv. 380, dosar 157/1927–1931, 1–5.

¹¹ Cornel Grofşorean, Informațiune, 1930, AMBM, MD 34/9751.

¹² The adherence happened on the 16th April 1910, according to the information received from Mr. Atilla Varga, to whom we kindly express our gratitude.

Afer constitution, ample manifestation in which all Timisoara's elite took part, having as special guest, Dimitrie Gusti who has honored the meeting coming from Bucharest accompanied by the general secretary of the Romanian Social Institute, Alexandru Costin, the program of research was fixed. The minutes of the meeting undoubtedly reflect an attitude of adherence to the Gustian ideology and practice from Cornel Grofşorean's part in his intention to reform rural life, Dimitrie Gusti being a remarkable personality with important results in sociologic research.

The professional relationship with Dimitrie Gusti deepened during the years, also contouring on the personal dimension, Grofşorean appealing often to him in problems which were not related to the monographic research. However, the several function held by him (director of the Royal Foundations, director SR, minister of Public Instruction etc.) and his merits of exceptional researcher of the Romanian rural area, turned Dimitrie Gusti into a person always in attention, whose advice Grofşorean did not hesitate to ask. This fact made contacts with other remarkable researchers, (Traian Herseni, H.H.Stahl, Anton Golopenţia, Sabin Manuilă, Octavian Neamţu) identifying his intellectual authority and the social significance of the Institute's activity.

The ethnic and cultural diversity of Banat imposed a modification or adaptation of Gusti's paradigm according to realities, starting with the objectives specific to monographic research, themes, methodology, organisation, the structure of the teams etc. Finally, it resulted a paradigm with specific marks, original as compared to the reference in Bucharest, where in 1921 The Romanian Social Institute operated and the Banatians took it as a model. This reunion meant in fact the extension in Banat of the Eugenian movement supported by the Sociologic School in Bucharest, understood as a way of defying of the social problems and the reformation of the village, based on biologic principles such as the law of hereditary determinism¹³.

Thus, the study of the organisation and action of the Social Institute Banat-Crişana can offer some basics for a more clear understanding of monographic research in a cultural context different from the rest of the country. The absence of a university which should provide human resources in the direction of field research was compensated in a certain measure with the regimentation of the intellectuals practicing liberal professions (doctors,

jurists, teachers, engineers, agronomists) who had competences both regarding the academic research and the elaboration of some regional policies meant to solve the observed critical situations.

The performances of the Banatian Institute were pretty soon obvious. At first, focused on the segment of public conferences, the Institute has also started some monographic campaigns 2 years after its foundation. In fact this was its meaning: researching the problems of the village. Thus, themes such as: the decrease of demographic birth rate, loosing the Romanian identity in some localities, the identification of the folkloric specificity were studied. The end is to form a "monography of Banatian border", a regional project which was just partially finalised. The social and political objectives of such a vast research were presented to Dimitrie Gusti¹⁴ and can be synthesised in some directions:

1. direct contact with the rural population in order to regain their trust so that such expressions as "*it was better under the Hunagarian government*" should not exist and national desolidarization should not be produced,
2. the differences between intellectuals and peasants should gradually disappear
3. The grasp of corruption acts in local administration and their eradication.

The highlight moment of the Institute, exclusively administrated by Cornel Grofşorean is represented by his participation in the Peace Conference. Contacted by Alexandru Marta and then by Silviu Dragomir in 1943, Cornel Grofşorean enrolls for the second time the Social Institute Banat-Crişana in the difficult process of representation at the Peace Conference. The memoirs that resulted, although they did not arrive at the European institutions due to the political conjuncture, they show the professionalism of those who have drawn it, many of them members or collaborators of the Institute (Melentie Şora, Traian Birăescu, Traian Topliceanu, Gheorghe Cotoşman, Cornel Grofşorean, Emil Botiş şi alţii).

Of course the management of this institute was not always harmonious and linear, the different problems which appeared, especially of financial nature, many times have put under the question mark its existence. In 1937, Grofşorean even thought of suspending the activities of this Institute¹⁵. This did not stop its activity then, at

¹³ Maria Bucur, *Eugenie şi modernizare în România interbelică*, Iaşi, (2005), 75.

¹⁴ Carmen Albert, *Documentele Institutului Social Banat-Crişana, II, Corespondenţa*, Timişoara, (2009), 138.

¹⁵ *Ibidem*, 229.

the insistence of the General Assembly, the project being rejected, but later on in 1946 after 14 years of operation.

„The Journal of the Social Institute Banat-Crișana”, issued during the period 1933–1946, having as director C. Grofșorean, wanted to be “a faithful icon” of the Institute’s activities. Thus, a quantitative analysis shows the percent of 52,31% (2071 pages)¹⁶ of the field – sociology, expressing the essence of this journal and the specific of the Institute’s researches. This aim was surpassed from the beginning, Grofșorean intending through the reflection of the encountered realities to form an adequate political culture, both at the level of elite and of the receiving public, considering it a sine-qua-non condition of the state’s survival. The percent of 30,06% (1190 pages) for history and 4,62% law and policy¹⁷, reflects a point of view which is also original as compared to the conception in Bucharest: “*The moment has come to elaborate the Romanian history of Banat which should mirror the life of the native people as it was from early times until our days. But balancing our modest powers we do not have the courage to proceed at drawing up a definitive work but we decided to elaborate first a series of studies and monographies referring to the different ages in Banat’s past which we will publish*”¹⁸.

Thus, the Historical Bulletin of the Journal was created and in 1943, the journal appeared in the form of two bulletins: historical and sociological, the percent of the last ones being smaller, this being due especially to the absence of some monographic researches which should draw attention¹⁹.

Cornel Grofșorean’s contribution in the contents of the journal was considerable, very many of the studies and reviews, published under his name or under the pseudonym Omega, were dedicated to the intern and international political events, to the world geopolitical context, comentaries and critical reflection connected to the position and interests of Romania towards other European nations.

The manuscripts which remained in an impressive archive (memoirs, diaries, correspondence) show the same interest, especially when he speaks of Romanians, wherever they are, of Romania and its borders. Not by hazard was he seriously

involved in the problems of the Romanian minority in Yugoslavia, and this even before the appearance of the Institute in Timisoara. This was one of the reasons for which the Institute was constituted, the idea appearing once with the Congress of Romanian Refugees in Yugoslavia in 1929.²⁰

Born and formed during the Austro-Hungarian monarchy, Grofșorean could not have another conception on the state and Romanian people, than a nationalist one. The Hungarisation policy supported by that time’s authorities was deeply felt and had as effect – a phenomenon which was also seen in other intellectuals in Banat – the engagement in the fight for national politic emancipation. A particular fact is that, in his case, he did not have these convictions from youth. The evolution of his thinking, from the left of socialist nature to the right-wing nationalism, make C. Grofșorean a controverted personality who is even more interesting.

Having heart problems, Cornel Grofșorean died in January 1949 and was buried in Luoș, the town where he started from, many years ago. Ion Luca Ciomac, an old collaborator, in his letter of condolences, writes sadly to the widow: “*By his death, the Banat has a great loss because Ph.D. C. Grofșorean was not only a great Romanian, a great cultural man, but a Banatian whom no one can replace now. Our circles have gone through an irreparable loss and there will pass a lot of time until a man with his stature, thinking and his soul could be formed*”²¹.

The absence of a University in Banat which should form specialists directed towards social research, made more difficult the mission of the Social Institute Banat-Crișana, in his intention to reform. Lacking a profile academic environment, the research itself was not in a happier situation. Despite all these, the theoretical studies regarding the researched aspects, the sociologic information and the analysis of monographic results, published or which remained in manuscript did not lack. The prestige of ISBC was well known in Bucharest and the relations that Cornel Grofșorean had with the Sociologic School have constituted the premises favourable for its inclusion and that of the Institute to a manifestation of great importance, the 14th International Congress of Sociology which was to take place in Romania. Hosting in Bucharest in

¹⁶ Andrei Negru, *op. cit.*, p. 139–166.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ ***Cuvânt înainte, *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, XI, (1943), 12.

¹⁹ The last campaign that in Naidăș was published in a small number of copies and none was kept. The materials of the campaign, as many as they were saved, were published by Carmen Albert, *Documentele Institutului Social Banat-Crișana I*, Timișoara, (2003), 406 p.

²⁰ Carmen Albert, Cornel Grofșorean și problema reprezentării românilor la Congresul Minorităților de la Geneva, *Studii și cercetări*, Zrenianin-Novı Sad, (2010), 157–188.

²¹ Ion Luca Ciomac, Scrisoare, 1949, SJCSAN, Fond Muzeul Județean Reșița, nr. inv. 380, dosar 215/1943.

1939 this event represented an international recognition well-deserved by the Romanian Sociologic School and its founder Dimitrie Gusti, whose fame has surpassed the borders of the country. The representation of the Institute of Timisoara through Cornel Grofşorean, meant more. For a regional institute without university youth, without the exceptional funding that the Social Romanian Institute in Bucharest had through the program of Royal Funding or Rockefeller, ISBC has succeeded performances which made it remarked and invited to such well-known manifestations.

Having in view his participation in the Congress, Cornel Grofşorean has conceived a study, not very large, entitled "*The research of the Banatian village*"²², which we approach in the following pages in order to illustrate the capacity of synthesis of the author which contains in some pages the essence of the monographic activity of the institute and also the performance for which he became famous and praised by the press of the time, and by Dimitrie Gusti himself.

In this study, Cornel Grofşorean realises a short incursion on the activity of the Institute that he was leading for 7 years and which became known by some accomplishments, even if it did not reach because it could not the standards of the Social Institute of Bucharest. From the beginning of his study, he highlighted the research character applied specifically to the Sociologic School that has inspired him. The need to adopt this type of research resulted from the new political configurations which followed the first world war which has determined mutations, dislocations, new social relations, new challenges determined by the update of society, changes negatively received by a rural population in its majority illiterate. The experience of states in Europe, he says, has proved that the governors have not succeeded to solve the difficult problem of post-war reconstruction, because they did not bother to understand the new realities, so the reforms did neither have the necessary adherence nor the anticipated consequences.

Furthermore, Grofşorean states that this orientation towards concrete research has also characterised the activity of the Social Institute Banat-Crişana, being the only possible in that respective geopolitical context. The only problem that arise, was the concentration of activity towards a certain social unit which must be investigated. The mentioning of this problem is very important, it constitutes one of the particularities which made a

difference between the activities of the two centres. The Gustian principle itself of applied research is based on the existence of social units which existed under the form of family, village, town, region, state, nations²³. If Gusti school was centred upon the social unit "*village*", those in Timişoara, according to their own realities which did not resemble the rest of the country, have fixed as social unit "*the problem*" which existed in the respective village, problem which must be solved. Operating on the same Gustian scheme, thus, those in Timişoara have found the most adequate solution, professor Gusti's paradigm proving to be extremely adequate, which proves once more the flexibility of his way of thinking²⁴.

The accent on the "*problem*" was also due to the difficulty of constituting the research teams, difficulties due, as we have said, to the lack of a university. In this situation "*a voluntary team*" was constituted of specialists in different fields, who have taken the difficult task of investigating the problems in the village which was pre-established by the program of campaign²⁵.

The first problem considered important was that of the depopulation, the demographic indicators presenting for the Banatian province some alarming figures²⁶. This is why it was considered as pertinent the investigation of the phenomenon in two villages, establishing the resemblances and differences, resulting the only monographies published in volume²⁷. The decrease of birth rate in Banat, illustrated by the realities of the two localities preoccupied the Banatian intellectuals who could foresee some possible negative consequences for this province, incorporated not long ago to the Romanian state. The preliminary researches on this theme, especially those of Petru Râmneanţu²⁸, an important representative of the Eugenist movement in Banat, have illustrated this phenomenon as having significant consequences for the future

²³ Ilie Bădescu, Şcoala Gusti: perenitatea unei paradigme, *Sociologie Românească*, III-2, (2005), 6.

²⁴ Cătălin Zamfir, Ce a lăsat Dimitrie Gusti sociologiei postbelice?, *Sociologie Românească*, III-2, (2005), 11-14.

²⁵ The topic of the congress was dedicated exactly to the "social units".

²⁶ The problem of depopulation in Banat analysed by the Banatian Institute was detailed in the study signed by Carmen Albert, Fenomenul depopulării în Banatul interbelic, *Populaţia României, trecut, prezent, perspective*, Cluj-Napoca, (2006), 337-346.

²⁷ ****Anchetă monografică în comuna Belinţ*, Timişoara, (1938); ****Monografia comunei Sârbova*, Timişoara, (1939).

²⁸ Petru Râmneanţu, *Studiu asupra depopulării Banatului, Rezultatul anchetei demografice din comuna Vărădia jud. Caraş, Timişoara*, (1933).

²² Cornel Grofşorean, Cercetarea satului bănaţean, SJCSAN, Fond Muzeul Judeţean Reşiţa, nr. inv. 380, dosar 80/1938.

of the province, the situation resembling that of France after the First World War²⁹. As such, those in the Banatian Institute were trying to convince the authorities to initiate some concrete programs for the amelioration of the situation. The results of the inquiry have shown “*a slow degeneracy*”, manifested by luxury, divorces, abortions etc, caused by the peasants’ emancipation, especially the women’s who were considered guilty for this state of the problem.

Another investigated problem was referring to the loss of Romanians’ identity in the locality Pojejena de Jos, situated in the Clisura Dunării, a region inhabited in a large proportion by the Serbian minority who has assimilated in a large measure the Romanians. The alteration of the spoken language, the mixture of traditions and customs, were the signs that the things were evolving towards an unwanted direction for the future of the Banatian province and because the Romanian administrations installed after the Union have not taken any measures, some interventions were imposed. Another point of interest was represented by the direct contact with the rural population from which arise “*the hatred towards every gentleman, a hatred towards the town, a hatred against Bucharest*”³⁰. The correspondence and the studies published subsequently have revealed the mistrust of the population in the town dwellers who have come in the village, a fact observed in all the monographic campaigns of the Social Institute Banat-Crișana, as well as those led by Dimitrie Gusti or his collaborators³¹. It seems that it was a general reality, that of the existence of a social class of peasantry having an insufficiently exploited potential, totally ignored by the town dwellers, the only contacts with these ones being on the occasion of collecting taxes and in electioneering. According to the principles of Eugenia to which the Banatian Institute has adhered, it was imposed to transform this class in a real force through education in the peasant schools, Community Center and through the Social Service founded by Dimitrie Gusti, these offering a real chance towards emancipation³². The conclusion to which they arrived was that “*denationalization*” was produced due to the precarious state of the economy of a region,

where the administration has become indifferent towards the needs of the population and the state represented by the Silvan Offices has become the exploring agent together with the Factories and Domains Reșița, the Romanians loosing both the religious feelings and the national ones.

The manuscript we refer to continues the presentation of the Institute’s campaigns, with that at Ohaba-Bistra (1938), its themes being the influence of the industry on the autochthon Romanian element. Its research is imposed in a period of industrial boom, a component part of the modernizing wave which has come over Romania. The peasants’ dislocation from the rural to the urban environment, could have unwanted influences, thus it was to be researched in what measure these were beneficent for a large part of the population who come from villages and they were hired at the Franț Ferdinand Factories. The Romanian migrant peasants were risking to become poor in the corrupted environment of towns and to become some proletarians incapable to support an imminent war which was already threatening the destructuring of Romania’s territory. Cornel Grofșorean considered that the arduous problem would be in its essence: “*if the machine, the machinism forms or deforms the Romanian peasant; in what strata will we have to recruit the phalanx of the industrial workers. In other words: the industry will proletarianize the Romanian peasant or will it open for him the road towards urbanization?*”³³.

The manuscript also makes reference to the campaign which was going on for the drawing of the monography of Bozovici, corresponding to a general work plan made at Bucharest. The imposing of Social Service by law, has attracted after itself the reorganisation of the institutes founded after the model of the Romanian Social Institute in Bucharest, which has become in the meantime the Institute of Social Research of Romania. These modifications of organisational structure were followed by changes of the research method, choosing to make monographies of an area or region, an older suggestion made by Anton Golopenția and put into practice on this occasion³⁴. The activities being in development, Grofșorean sum up only at expressing his admiration towards the Law of Social Service which foresee the compulsoriness of effecting voluntary work in villages for the cultural uprise of the peasantry. The law itself had a large international recognition being undertaken and

²⁹ Maria Bucur, *op. cit.*, 102, *apud*. V. Noveanu, Mișcarea eugenică în Franța, *Buletin eugenic și biopolitic* 3, 1–2, (1929), 26–31.

³⁰ Carmen Albert, *Documentele Institutului Social Banat-Crișana II, Corespondența*, Timișoara, (2009), 138.

³¹ Zoltán Rostás, *Atelierul Gustian o abordare organizațională*, București, (2005), 63–69.

³² Maria Bucur, *op. cit.*, 191.

³³ Dimitrie Gusti, *Note personale*, Biblioteca Academiei Române- Manuscrise, Fond “Dimitrie Gusti”, IX (21).

³⁴ ****Sociologia militans*, III, București, MCMLXXI, p. 203.

adapted by several European states having great success even abroad, but other kinds of interests have determined its suspension after less than one year of operation, without having the time necessary for implementation and evaluation. Dimitrie Gusti in some personal notes on this theme, writes disappointed: *"I have received the visit of a State Subsecretary who communicated confidentially as a sign of great esteem and admiration for me and my work that 'from an order from high quarters'. I understood (...) it will start a campaign in the newspapers against S(ocial) S(ervice) and which can point at orders and arrests"*³⁵.

Thenceforth in the manuscript, Cornel Grofşorean approaches methodological questions which have particularised the activity in Banat as compared to that in Bucharest, explaining the need to constitute research teams made up of specialists from different fields, instead of young students for the work of collecting data. The difficulties generated by the absence of University and sociologists, the first who should go on the field and the others to interpret the obtained data, have determined a re-formation of the research team by hiring "professionists" keeping the same scheme: frameworks and manifestations. Thus, 40 intellectuals (jurists, doctors, teachers etc) during three weeks in their rest leave discovered and researched, the practical interventions being of small proportions because here is another difference: in Banat there were no Royal Foundations which for three months to deal with the recovery of the observed deficiencies. Subsequently, there was a change of letters with Dimitrie Gusti for the foundation of regional Royal Foundation, which was not materialized³⁶.

Cornel Grofşorean clearly highlights in this study, the practical importance of the studies resulted after the research, they represent, in his opinion, only the starting point for some theoretical analyses. Otherwise, the objective established from the beginning was reached, which is to achieve: *"real ascertainments, proposals and practical conclusions about the country's governors, made by professionists"*. Practicing an applied sociology, ISBC was co-opted in the framework of the Social Research Institute of Romania, transforming itself in a "subsidiary", changing its status and accepting *volens nolens* the new obligations which they received. One of the consequences remarked with satisfaction, was that the "permanent members of the team", meaning a stable team of professionists

which were also remunerated, which did not happen before in the Banatian Institute. After this moment of reorganisation after which the Banatian Institute became a "subsidiary", then the monography of a "country" was achieved – Almăj Country. Thus, a continuity in the research activity was insured, under the new face of the institute unfolding the monography of the parish Bozovici.

The monography of a parish was Anton Golopenția's "invention". A close collaborator with Dimitrie Gusti, originary from Banat, Anton Golopenția has taken the idea of constituting a "model parish" from the doctor George Banu, the leader of the Social Medicine Institute³⁷. Preoccupied by actions of social medicine, he has conceived some pilot-centres of action and research which by extension could easily become social parishes. Anton Golopenția proposed this new methodology, being convinced that only in this way they will succeed to end Dimitrie Gusti's ambitious project, the monographies of all the villages in Romania.

Cornel Grofşorean, through this material with which he was to participate in the World Sociology Congress, he was trying to argue that in Banat it was created a counterpart to the Sociologic School in Bucharest, capitalizing the opportunity to exist and research in a province atypical by history, culture, mentalities but which was confronted with the same problems as the rest of the country. The Social Institute Banat-Crişana through its achievements has represented until its end the social research centre of Banat, promoting a methodological direction advanced for that period, aligning next to the Romanian Social Institute in the current of the international monographic movement contributing to the outline of the provincial specific of Banat. Due to the unfavorable political context, the World Congress of Sociology was postponed, Cornel Grofşorean's communication has remained in manuscript but the expressed beliefs are to be found in all the studies published afterwards, the author manifesting consistency in supporting his ideas and projects. Influenced by Dimitrie Gusti, a great personality of the Romanian culture, Cornel Grofşorean has placed in the centre of his activities and interests the problems of the Banatian village, ensuring next to other intellectuals, the institutional framework of developing the social research by founding and supporting the activity of the Social Institute Banat-Crişana.

³⁵ Dimitrie Gusti, *Note personale*, Biblioteca Academiei Române- Manuscrise, Fond "Dimitrie Gusti", IX (21).

³⁶ SJCŞAN, dosar 184/1937, f 1-5.

³⁷ Zoltán Rostás, *op cit.*, 70.

REVENDICĂRILE ROMÂNIEI PRIVIND TRANSILVANIA, BANATUL ȘI BUCOVINA ÎN PERIOADA NEUTRALITĂȚII (1915). MĂRTURII DOCUMENTARE FRANCEZE ȘI ROMÂNEȘTI

*Hadrian Gorun**

Cuvinte cheie: *Banat, Bucovina, Ion I. C. Brătianu, Antanta, comitatul Torontal, râul Prut, negocieri.*

Keywords: *Banat, Bucovina, Ion I. C. Brătianu, Entente, Torontal district, Prut river, negotiations.*

The Revendications of Romania Regarding Transylvania, Banat and Bucovina during the Period of Neutrality (1915). French and Romanian Documentary Evidences (Abstract)

This study deals with the negotiations between Romanian government and Romanian diplomats on one hand and the diplomacy of the Entente on the other hand in the year 1915, during Romanian neutrality in the First World Conflagration. In fact, we attempted to underscore the discussions between Romanian government and the French and Russian authorities on the topic of the Romanian rights regarding Romanian territories under the rule of the Austro-Hungarian monarchy. As a result of these negotiations the Entente had to acknowledge the Romanian rights on Transylvania, Banat, Bucovina and Maramureș. The hard diplomatic efforts of the Romanian men of state were designed to obtain the borders considered as essential in order to secure the protection of the country.

At the very beginning the negotiations were very difficult because the Entente refused to agree all claims of the cabinet from Bucharest. The discussions became even more difficult because Romania had to deal directly with the Russians. The authorities from Petrograd hardly accepted the Romanian wishes. The Government led by Ion I. C. Brătianu insisted that Russia should admit the settlement of the Romanian border on Prut river. The President of the Romanian Council of ministers believed that the natural borders were better and, of course, more suitable than the conventional borders. First, Petrograd agreed the settlement of the frontier on Siret river. But in the end, due to the efforts of the Romanian diplomacy and to friendly attitude of the Quai d'Orsay and of the Government from Paris, the Russians had to approve the Romanian claim during the summer of 1915.

In Transylvania and Banat, Brătianu's government intended to settle as frontiers the rivers Tisa and respectively Danube. Romania's wish was to receive all the region of the Banat of Timișoara. Initially, agreed that Romania should obtain only a part of Torontal district. The rest of this zone was to be given to Serbia. Later, the French and Russian governments approved the cession of the whole district to Romania.

Finally, France and Russia consented to give to Romania all the region of Banat. So they answered gradually to the Romanian claims. Thus, the two parts, the Entente and Romania reached a *modus vivendi* after a long diplomatic activity.

Analysing the evolution of the events, we must also underscore the important role of the French diplomacy. Many times, the French helped Romania to receive from Russia all that Brătianu and his ministers asked for. So, sometimes the French diplomats acted as genuine defenders of the national and territorial Romanian interests.

Negocierile diplomatice dintre România și Antanta, în timpul neutralității celei dintâi, au vizat, între altele, problematica sensibilă a revendicărilor teritoriale românești. Practic, oficialitățile de la București au condiționat intrarea în acțiune în Primul război mondial alături de Antanta de recunoașterea drepturilor asupra teritoriilor locuite de o populație românească majoritară. Era

vorba desigur de provinciile istorice Transilvania, Banat și Bucovina, aflate sub dominația monarhiei dualiste austro-ungare.

Respectivele revendicări au fost făcute cunoscute încă de la începutul anului 1915. La 6 ianuarie 1915, ministrul plenipotențiar al Belgiei la Paris a adus la cunoștința guvernului său declarațiile făcute în capitala Franței de către George Diamandi, cu prilejul vizitei sale. Astfel, delegatul împuternicit de către cabinetul Brătianu, a subliniat că România va revendica provinciile românești Transilvania și

* Universitatea „Constantin Brâncuși” din Târgu-Jiu, Calea Eroilor, nr. 30, Județul Gorj, email: hadriangorun_79@yahoo.com.

Banat, adăugând că pretențiile asupra Bucovinei vor fi mai reduse, întrucât elementul românesc în acest ținut a început să se diminueze, din pricina colonizării unui mare număr de ruteni. Astfel, s-a ajuns la slavizarea Bucovinei. În aceste condiții, Diamandi estima că guvernul de la București nu s-ar opune ca cea mai mare parte a Bucovinei să devină rusească.¹

Mai târziu, președintele Consiliului de miniștri al României, Ion I.C. Brătianu, a revenit personal asupra chestiunii teritoriilor care vor fi eventual încorporate României, exprimând speranța că Franța va interveni în mod amical la Petrograd pentru a îndepărta divergențele de opinie dintre el și autoritățile ruse. Brătianu i-a dat de înțeles ministrului plenipotențiar la București, Jean-Camille Blondel că, ținându-se seama de principiul naționalităților în cea mai mare măsură, ar exista mari avantaje ca teritoriile să dispună de limite naturale și să nu fie doar marcate prin borne indicatoare. În aceste condiții, Ion I.C. Brătianu a propus drept frontieră a viitorului stat român râul Prut în Bucovina și fluviul Dunărea în regiunea Banatului, în pofida numeroasei populații rutene din Cernăuți și a celei sârbe din Banat. Franța și-a luat sarcina de a utiliza bunele sale oficii pentru a sprijini obiectivele României, atunci când aceste chestiuni vor fi ridicate formal. Pentru a se stabili achizițiile teritoriale respective, urma a fi constituită o comisie, care va folosi drept criteriu principiul majorității populației².

Franța se oferea deci să joace rolul de mediator în cadrul negocierilor româno-ruse privind teritoriile revendicate de către guvernul de la București și limitele acestora. În această calitate, diplomația Hexagonului și-a fixat drept obiectiv să faciliteze încheierea unui acord care să mulțumească ambele părți și să aibă drept rezultat intervenția României în război alături de Antanta. Implicarea Franței în tratativele directe ale României cu Rusia avea menirea de a menaja susceptibilitățile celei dintâi în privința ambițiilor anexioniste ale Imperiului țarist. Eventualitatea ca Rusia să se înstăpânească asupra Strămtorilor alimenta suspiciunile românilor, care se gândeau că, în această situație, Rusia putea manifesta pretenții hegemonice la adresa României în orice clipă³.

Alexandru Emil Lahovari, ministrul plenipotențiar al României la Paris, a obținut o audiență la președintele Republicii franceze, Raymond Poincaré, căruia i-a adus la cunoștință revendicările teritoriale românești: Transilvania, Banatul, unde Serbia ar putea avea anumite interese și Bucovina, în legătură cu care ar putea exista unele contradicții cu Rusia, cunoscut fiind faptul că acolo existau zone cu populație preponderent ruteană. Cu toate aceste impedimente, reprezentantul cabinetului român spera că nu vor fi dificultăți prea mari în trasarea frontierelor teritoriilor respective⁴.

Dificultățile survenite în convorbirile româno-ruse referitoare la frontiere au fost semnalate și de către ministrul României la Petrograd, Constantin Diamandi. Chiar cu prilejul primei discuții cu șeful diplomației ruse, Serghei Sazonov pe marginea acestui subiect, i s-a dat de înțeles că România va trebui să negocieze direct cu Rusia⁵, tocmai ceea ce tindeau să evite autoritățile române. După mai multe strădanii ale lui Blondel, colegul său rus la București, Stanislas Poklevski-Koziell, a conștientizat primejdia care ar fi apărut dacă i se refuzau lui Brătianu granițele pe care le reclama în Bucovina. Totodată, el a recunoscut necesitatea ca Rusia să se arate împăciuitoare dacă dorea cu adevărat să înlăture prim-ministrului României orice pretext care să motiveze întârzierea intrării în acțiune⁶. Subiectul deosebit de spinos al granițelor României a marcat o altă convorbire între ministrul român la Londra, Nicolae Mișu și ambasadul Franței în capitala engleză, Paul Cambon. Ministrul României a reamintit că guvernul său dorea drept frontieră cu Rusia Prutul și orașul Cernăuți. Cambon a replicat interlocutorului său că Rusia ar consimți cu mare greutate să renunțe la Cernăuți, un oraș cu 150.000 de suflete, mai ales că el se găsea pe malul drept al Prutului. De la Londra, Nicolae Mișu trăgea speranță că guvernele francez și britanic vor sprijini revendicarea României pe lângă autoritățile țariste. Un alt obiectiv al României era legat de plasarea frontierei sale apusene, mai la vest de cursul Tisei⁷.

La sfârșitul lui aprilie, Constantin Diamandi a primit misiunea oficială de a preciza revendicările teritoriale ale României și frontierele aferente teritoriilor respective. Astfel, în Bucovina, după cum își

¹ 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român, Ediție de documente, vol. I, București (1983), 562–563.

² Archives du Ministère des Affaires Etrangères Français (A. M. A. E. F.), Série Guerre 1914–1918, Sous-Série Roumanie, Dosar (D.) 338, 115–116.

³ René Moulin, *La Guerre et les neutres*, Paris (1915), 284.

⁴ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 338, 135.

⁵ Constantin Diamandi, Cum s-a negociat harta României Mari. In D. Preda et alii (coord.), *România în timpul primului război mondial. Mărturii documentare*, vol. I, București (1996), 150.

⁶ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 351, 137.

⁷ *Ibidem*, 138–141.

exprimase dorința și în trecutul apropiat, România dorea ca granița sa cu Rusia să fie stabilită pe Prut. Frontiera sa vestică avea să urmeze Dunărea, apoi Tisa până la confluența sa cu Mureșul, după aceea o linie ce unea confluența Someșului și a Tisei și în fine, Tisa până la Carpați. Delimitarea era definitiv intangibilă și reprezenta condiția sine-qua-non a cooperării militare a României. Paléologue a obiectat că un program atât de vast va fi cu dificultate acceptat de către Rusia, dar totodată rezistența pe care avea s-o opună Sazonov revendicărilor nu trebuia să descurajeze autoritățile române. El a sfătuit diplomația română la adoptarea unui ton conciliant, care să nu indice că ea dorea cu orice preț să impună condițiile proprii. Erau preferabile, de aceea, multă răbdare și suplețe în discuțiile cu autoritățile ruse referitoare la frontiere⁸. Sazonov aprecia că cedarea unor părți din Austro-Ungaria, locuite de către românii care doreau să se unească cu România pentru a fi eliberați de sub dominația monarhiei dualiste, nu prezenta nici o dificultate. Complicațiile și fricțiunile între cele două guverne au apărut atunci când Brătianu a cerut teritorii în care elementul românesc ar fi fost slab reprezentat, precum în Bucovina și în Banat. Acolo, Rusia și respectiv Serbia aveau, la rândul lor, propriile interese⁹, care se ciocneau cu cele ale guvernului de la București.

Autoritățile române refuzau să se angajeze în război până nu dispuneau de garanții ferme din partea Rusiei și a celorlalte țări ale Antantei cu privire la obținerea teritoriilor revendicate.

Cu prilejul unei alte runde de întrevederi cu Blondel, la 2 mai 1915, Brătianu a accentuat voința sa neclintită de a obține limitele teritoriale pe care le reclama înainte de a intra în acțiune. Chiar l-a avertizat pe Poklevski-Koziell, că, în cazul în care nu îi vor fi îndeplinite revendicările, el nu își va asuma responsabilitatea unei decizii de intervenție în război și va cere regelui să îi desemneze un succesor. Președintele Consiliului de miniștri al României a acuzat Rusia că dădea dovadă de prea multă intransigență în discuțiile cu România vizând frontierele¹⁰.

Fiind conștienți de voința puternică a lui Brătianu de a nu renunța în nici un chip la revendicările privind hotarele țării, miniștrii francez, rus și englez de la București au căzut de comun acord că era preferabil ca Antanta să nu riște alienarea României. Astfel, au stabilit să discute problema kilometrilor pătrați pe care

aceasta îi solicita în schimbul cooperării sale. Cei trei reprezentanți diplomatici au convenit să pună drept condiție României o colaborare imediată¹¹. Ambasadorul francez la Londra, Cambon, era de părere că era regretabil că în toamna anului precedent Sazonov a promis deja guvernului român Transilvania, ca preț al neutralității sale. Aceasta ar fi însemnat dispensarea benevolă de orice mijloc de presiune asupra premierului Brătianu. În aceste împrejurări, diplomatul rus va fi obligat să permită românilor extinderea până la Tisa, lăsând Serbiei întregul Banat meridional. Însă bazinul Tisei era socotit maghiar și, ca atare, în viitor putea reprezenta o sursă permanentă de complicații¹². Aproape concomitent, Paléologue a anunțat Quai d'Orsay-ul că Sazonov a decis să examineze aspirațiile românești, manifestând de această dată un pronunțat spirit conciliatorist. El miza pe sprijinul guvernelor francez și britanic pentru a da de înțeles Bucureștiului că era necesar să formuleze exigențe excesive. Guvernul țarist refuza fixarea frontierei pe Prut în Bucovina, iar Statul Major cu atât mai mult. În privința Transilvaniei, era posibil ca autoritățile ruse să accepte împingerea frontierei românești până în împrejurimile Buziașului. Granița ar urca astfel direct către nord. Restul Banatului Timișoarei, până la punctul în care Tisa se vărsa în Dunăre, avea să fie rezervat Serbiei. Zona de 100 kilometri dintre Tisa și Transilvania ar face obiectul consultărilor dintre guvernele francez, rus și englez. Ea era locuită de o populație de naționalitate maghiară și de aceea Sazonov declara: „[...] nu mai sunt numai interesele României în joc, este vorba de problema Ungariei”¹³.

Rusia era dispusă să țină seama de năzuințele teritoriale și naționale ale României doar atâta vreme cât interesele vecinilor statului român nu erau afectate. Oricum, ideea unei extinderi prea mari a teritoriului României nu era deloc agreată de către guvernul de la Petrograd. În Banat, Sazonov propunea ca frontieră româno-sârbă partea meridională a bazinului Tisei. Românii din Valea Timocului aveau să intre sub stăpânirea Serbiei. Diplomația țaristă nădăjduia că Serbia, cu care Rusia a avut mereu relații amicale, nu va pretinde teritorii situate pe malul stâng al Tisei sub pretextul că unii sârbi instalați acolo vor dori să treacă frontiera română. Pentru restul frontierei, la sud de orașul Debrețin, sarcina trasării urma a reveni unei comisii internaționale, potrivit criteriilor etnice¹⁴.

⁸ *Ibidem*, 147.

⁹ Serghei Sazonov, O Românie neutră sau o Românie aliată?, în *op. cit.*, 374.

¹⁰ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 351, 155.

¹¹ *Ibidem*, 156.

¹² *Ibidem*, 160.

¹³ *Ibidem*, 161.

¹⁴ *Ibidem*, 166.

Ion I.C. Brătianu a declarat în 4 mai 1915 că va purcede în curând la acțiune, numai dacă i se va oferi satisfacție în privința revendicărilor teritoriale și referitoare la frontiere¹⁵. Sazonov i-a semnalat reprezentantului diplomatic Constantin Diamandi că era foarte importantă inaugurarea unei epoci de încredere și amicitie între România și Rusia. Pe un ton amical, fără a face aluzie la caracterul imperativ al instrucțiunilor sale, Diamandi a expus sumar doleanțele executivului său și i-a înmănat interlocutorului o hartă cu teritoriile solicitate. În schimbul intrării în acțiune a țării împotriva Austro – Ungariei, ministrul României la Petrograd a reclamat obținerea următoarelor teritorii: Bucovina până la Prut, Transilvania, Banatul până la Tisa, o parte din Ungaria urmând o linie ce pornea de la Szegedin și mergea până la confluența Tisei și Someșului, apoi de-a lungul Carpaților până în Bucovina. Sazonov a obiectat că asemenea pretenții erau inacceptabile. Rusia nu era de acord să lase sub stăpânirea autorităților române populația preponderent rusă din Bucovina și nici nu ar fi acceptat ca românii să-și extindă teritoriul până în apropierea Belgradului, întrucât puteau deveni o potențială amenințare pentru capitala Serbiei¹⁶.

Guvernul Brătianu a reînnoit pretenția ca România să dispună de frontiere naturale în toate punctele unde putea să le revendice fără să trezească astfel orgolii naționale: „În Bucovina, după cum deja am mai spus, revendicăm Prutul și regiunea Cernăuțului, dacă populația ruteană nu o depășește pe cea românească”¹⁷. Provincia Bucovina, „Țara pădurilor de fag”, cum a fost numită metaforic, a intrat sub dominația Imperiului Habsburgic încă de la 1775. Acesta este un motiv pentru care populația românească a înregistrat un recul numeric. Colonizările cu populații alogene, în special cu ruteni, au dus la deznaționalizare și, într-o anumită măsură, la alterarea specificului românesc al provinciei. Blondel se temea că o intransigență prea evidentă a Petrogradului risca să ducă la un dezastru pentru Antanta, în timp ce regele Ferdinand a făcut apel la buna credință a țarului pentru a examina cererile prezentate de către Diamandi¹⁸.

Președintele Consiliului de miniștri al României a promis că va asigura colaborarea armatei sale dacă va fi garantată granița României pe Prut și pe cursul inferior al Tisei. Rușii suferiseră eșecuri militare în ultima vreme și era firesc să realizeze

că aveau tot interesul să își asigure cooperarea imediată a României fără a mai negocia îndelung¹⁹.

Dealtminteri, și regina Maria a României își exprima convingerea că „*granițele Dunării și ale Tisei, precum și ale Prutului, în Bucovina, sunt condiții esențiale pentru siguranța și dezvoltarea României. [...] Banatul și Timișoara constituie, netăgăduit, o regiune deosebită din pricina însușirilor lor geografice și pentru că populația lor e compusă din români, sârbi și germani. Românii sunt în număr mai mare decât germanii, iar germanii în număr mai mare decât sârbii. Așadar, nu e nici încăpățănare, nici o pretenție năzuită de curând din partea românilor care vor să își însușească această regiune, ci o stăruință îndreptățită [...] Aliații au cules până acum mari foloase din atitudinea noastră, căci Rusia nu numai că nu a avut a se teme de un atac al României, dar a avut chiar înlesniri pentru trimiterea munițiilor în Serbia. De asemenea, apărarea Dardanelor de către Turcia e stăvilită din pricină că Germania n-a putut să-și trimită munițiile prin România. [...] Orice expansiune a Serbiei la stânga Dunării ar fi – din motive etnice – urmată fără doar și poate de revendicările României cu privire la unele ținuturi din dreapta Dunării, deoarece Valea Timocului e locuită de 30.000 de români. Dacă Dunărea ar fi stabilită ca graniță între România și Serbia, ambele state s-ar putea dezvolta în pace, fără a se tulbura reciproc*”²⁰.

Populația germană numeroasă din Banat, la care făcea referire regina Maria era alcătuită din șvabii colonizați de către Imperiul Habsburgic în secolul al XVIII, din rațiuni în principal economice. Orașul Cernăuți, locuit în majoritate de germani și evrei, constituia totuși un important centru al românismului. Pe de altă parte, existau și rațiuni de ordin economic pentru care românii cereau respectiva frontieră naturală, râurile Mureș, Tisa și Dunărea alcătuind „un mijloc de comunicare de cea mai mare însemnătate pentru unele regiuni locuite exclusiv de români.”²¹ Pentru a nu leza interesele și orgoliul Imperiului Romanovilor nu era pusă pe tapet chestiunea provinciei cuprinse între râurile Prut și Nistru, anume Basarabia.

În urma sugestiilor primite din partea lui Paléologue, România avea să primească Bucovina, de-a lungul Siretului și partea de nord-est a comitatului Torontal, din Banat. Sazonov a pretins ca francezii să accelereze ofensiva pe frontul occidental²². În 8 mai 1915, Ion I.C. Brătianu a afirmat

¹⁵ *Ibidem*, 167.

¹⁶ *Ibidem*, 174.

¹⁷ *Ibidem*, 176.

¹⁸ *Ibidem*, 177–178.

¹⁹ *Ibidem*, 180.

²⁰ Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, București (1997), vol. III, 34–35.

²¹ *Ibidem*, 36–37.

²² 1918 la români..., 605.

că România nu și-a disimulat niciodată aspirațiile legate de teritoriile cu populație românească din Transilvania. Banatul Timișoarei, pe care Antanta a părut că dorea să îl rezerve Serbiei, era aproape integral populat cu români. Blondel credea în posibilitatea ca Brătianu să cedeze, lăsând Serbiei o zonă în jurul Belgradului. Dacă acest lucru ar fi fost realizabil, rușii trebuiau să înlăture amintirile defavorabile legate de anul 1878 și să cedeze în problema Prutului²³. În același timp, Blondel a îndemnat la moderație și din partea guvernului de la București, recomandând o oarecare temperare a pretențiilor teritoriale relative la Banat²⁴.

Revendicările enunțate de către Brătianu erau susținute prin intervenția personală a reginei Maria. Aceasta a redactat o scrisoare personală către țarul Nicolae al II-lea, pledând în favoarea drepturilor teritoriale ale României. În privința doleanțelor legate de Banat și Bucovina, regina Maria a analizat și a respins obiecțiile și temerile exprimate de către sârbi și ruși. Drept răspuns, după ce a considerat totuși prea mari revendicările României, țarul Nicolae a dat instrucțiuni lui Sazonov pentru a-și reduce din intransigență cu prilejul tratativelor cu România²⁵.

Totuși, în 14 mai 1915, ministrul rus al afacerilor externe sublinia, atrăgând atenția ambasadurilor săi de la Paris și Londra: „*Conduita lui Brătianu începe să trezească suspiciuni. El ține expres să emită pretenții inacceptabile pentru a face imposibilă o înțelegere și a evita războiul [...] Dacă această supoziție se va confirma, nu va mai rămâne nimic de făcut decât să facem publice propunerile înaintate României și opinia publică a țării va judeca dacă Brătianu a acționat bine respingând puterile prin extrema sa exigență și împiedicând realizarea deziideratelor naționale ale românilor. Pretențiile exorbitante ale lui Brătianu constau în faptul că el nu se mulțumea cu linia Siretului [...]*”²⁶ Mai mult, la insistențele lui Sazonov, Delcassé a ordonat reprezentanților săi la București și la Petrograd, Blondel și respectiv Paléologue, să nu se ferească a scoate în evidență pe lângă Brătianu și pe lângă Constantin Diamandi nerăbdarea și neliniștile Aliatilor, cauzate de tergiversările României. Presiunile asupra Bucureștiului puteau să meargă până acolo încât Franța să amenințe cu neratificarea convenției româno-ruse din 18 septembrie/ 1

octombrie 1914, între Diamandi și Sazonov. Actul respectiv lăsa însă la dispoziția României alegerea momentului intervenției armate în scopul ocupării teritoriilor române din Austro-Ungaria.²⁷

La sfârșitul lui mai 1915, situația militară era complicată pentru Rusia, trupele sale fiind respinse din Galiția și Bucovina. De asemeni, fortăreața Przemyśl a cedat²⁸. Prim-ministrul Brătianu continua să își arate hotărârea de a nu face nici un fel de concesii Serbiei în Banat: „*Nu voi consimți ca sârbii să pună piciorul pe malul stâng al Dunării, ceea ce ar reprezenta o sursă de dificultăți pentru viitor*”. Voința de nezdruccinat a liderului cabinetului de la București era ca Prutul să constituie frontiera naturală româno-rusă. Ea însă nu ducea la slăbirea poziției Rusiei și, în plus, respectiva graniță era văzută ca indispensabilă pentru securitatea României²⁹. În 13 mai 1915, ministrul României la Petrograd, Constantin Diamandi, a remis ministrului afacerilor externe rus harta care cuprindea teritoriile austro-ungare pe care guvernul român pretindea să le dobândească. Între Tisa și Carpați, pretențiile definitive ale guvernului român depășeau sensibil pe acelea pe care Diamandi le indicase lui Sazonov în 3 mai. După ce a examinat harta ce i-a fost înmănată, Sazonov s-a mulțumit să proclame din nou intențiile sale conciliante. Dar Sazonov nu și-a arătat disponibilitatea de a abandona Prutul. El a apărut în continuare interesele Serbiei în Banat, susținând că aceasta trebuia să primească comitatul Torontal în întregime.

Atitudinea Rusiei risca să compromită orice acord, iar francezii apreciau că, prin demersuri conciliante, premierul Brătianu ar putea fi convins să lase în favoarea Serbiei o porțiune de teritoriu în vecinătatea Belgradului³⁰. În conformitate cu unele informații pe care le-a transmis lui Delcassé ministrul francez la Atena, Deville, guvernul român nu dorea să își lege acțiunea sa militară de cea a Italiei și își condiționa intervenția de răspunsul afirmativ al Antantei la revendicările sale teritoriale³¹. Chiar dacă în Banatul Timișoarei trăiau numeroși sârbi, era locuit în mare majoritate de către români. De fapt, raportul aproximativ era de aproximativ 700.000 de români la 200.000 de sârbi. Blondel considera că dacă Antanta putea spera să forțeze mâna guvernului de la București pentru ca el să renunțe la o zonă învecinată Belgradului, ea nu

²³ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 351, 184–185.

²⁴ *Ibidem*, 191.

²⁵ Constantin Kirițescu, *Preludiile diplomatice ale războiului de întregire*, București (1940), 17–18.

²⁶ Arhiva Națională Istorică Centrală (A. N. I. C.), Fond Diamandi, D. 131, 6–7

²⁷ *Ibidem*, 7

²⁸ C. Kirițescu, *op. cit.*, 18.

²⁹ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 351, 196.

³⁰ *Ibidem*, 200.

³¹ *Ibidem*, 203.

putea miza pe nici o concesie a României vizând linia Timișoara-Buziaș. Membrii cabinetului și unele personalități politice erau de acord că o tranzacție era preferabilă dacă ea nu aducea atingere intereselor românești. Era exclus din start un aranjament care ar lipsi România de întregul Banat și ar micșora Moldova³².

Către jumătatea lunii mai, liderul diplomației țariste a anunțat oficial că având în vedere sentimentul național foarte dezvoltat al poporului român, românii ar trebui să înțeleagă mai bine obligația morală a Rusiei și Serbiei de a-și rezerva pentru sine teritoriile în care naționalitățile lor sunt majoritare. Era vorba de Bucovina de nord și de partea de apus a Banatului. De altfel, Anglia, Franța și Rusia își exprimau în mod expres dorința comună de a ajunge cât mai degrabă la un acord cu guvernul român, făcând pe cât posibil proba unui spirit conciliatorist.³³ Prin această politică conciliatoristă, de împăciuire, oferind concesii graduale, treptate Bucureștiului, diplomația Antantei viza limitarea pretențiilor și intransigenței cabinetului Brătianu.

Concesiile teritoriale la care consimțeau Franța și Rusia erau legate desigur de evoluția principalelor evenimente militare. De pildă imediat după intrarea Italiei în război și atâta vreme cât trupele ruse erau în vecinătatea Carpaților, României i s-a dat de înțeles că aportul său nu mai prezenta o valoare atât de mare precum în vara anului 1914. Dimpotrivă, atunci când a căzut fortăreața Przemyśl, diplomații români au căpătat speranța că puteau obține Prutul ca frontieră naturală, precum și orașul Cernăuți. După evacuarea Lembergului (Lvovului), ritmul concesiilor s-a accelerat, iar în preajma ocupării Varșoviei de către germani, erau satisfăcute aproape toate doleanțele teritoriale ale românilor.³⁴ Cu cât situația de pe front surădea mai puțin Antantei, cu atât mai mult atitudinea sa în privința României devenea mai îngăduitoare, mai laxă. Desigur că factorii de decizie ai Alianților ar fi preferat ca dimensiunea concesiilor atribuite Regatului român să fie invers proporțională cu pretențiile autorităților de la București. Sunt elocvente cuvintele plenipotențiarului român de la Petrograd, Constantin Diamandi: „*Toate aceste puteri doreau însă mai înainte de toate să intrăm cât mai repede și mai ne-condiționat în luptă alături de ele. Și dacă pentru aceasta ne-am fi mulțumit să cerem un sfert din Bucovina și o jumătate din Transilvania nu cred că ar fi fost vreo obiecțiune din partea lor?*”

Dimpotrivă am fi fost lăudați pentru cumințenia și modestia noastră.”³⁵

Maurice Paléologue a reluat discuțiile cu Sazonov pe marginea revendicărilor teritoriale românești în 18 mai 1915. El a decis să îl preseze în mod constant pe ministrul rus de externe pentru ca acesta să admită extinderea concesiilor. Cu numai o zi în urmă însă, Sazonov a primit o telegramă de la București, care i-a provocat iritarea: „*Brătianu pretinde să ne dicteze legea sa; el vorbește despre Rusia cu aere de aroganță pe care nu le voi tolera [...] Știu chiar că a spus în fața mai multor diplomați străini: «Nu este momentul pentru Rusia de a ridica glasul!». Ei bine, se înșală. Rusia este o mare putere [...]*”³⁶. Prim-ministrul Brătianu făcuse aluzie la ultimele înfrângeri militare ale Rusiei care, în opinia sa, nu îi dădeau dreptul să impună României intrarea în război în împrejurări neprielnice. Paléologue a preferat să îl determine pe Sazonov să înțeleagă că, tocmai pentru că este o mare putere, Rusia nu ar trebui să-și sporească pretențiile în foarte mare măsură.

Singura problemă care se punea cu adevărat pentru Franța era de a cunoaște dacă concursul României era util Antantei: „*Luați în calcul situația dumneavoastră militară. Nu sunteți speriați de această retragere rapidă și neprevăzută? Nu vedeți că sunteți pe punctul de a pierde Przemyśl, că mâine este posibil ca austro-ungarii să treacă în masă San și Vistula. Sunteți sigur [...] că în 2–3 săptămâni nu veți regreta amarnic că nu ați negociat destul concursul românilor?*”³⁷. Insistențele lui Paléologue au avut un oarecare rezultat, întrucât Sazonov a părut clintit din intransigența sa. El a promis că se va strădui să găsească termenii unei noi concesiilor în Bucovina și în Banat, dar în schimbul unei intervenții imediate a armatei române³⁸.

Liderul diplomației ruse a oferit instrucțiuni la București lui Poklevski-Koziell, aducându-i la cunoștință că în Banat, Rusia consimțea să cedeze României partea de nord-est a comitatului Torontal, însă păstrează Bucovina de nord, împreună cu orașul Cernăuți, oferind României doar partea de sud a provinciei până la Siret³⁹.

Ministrul Franței la București, Blondel, se aștepta la mai multă clemență și solitudine din partea guvernului țarist. Contrar propriilor așteptări, propunerile lui Sazonov se îndepărtau

³² Ibidem, 215.

³³ A. N. I. C., Fond Casa Regală, D. 24/ 1915, 1.

³⁴ Ibidem, D. 30/ 1915, 1–2

³⁵ Ibidem, 4.

³⁶ Maurice Paléologue, *La Russie des Tsars pendant la Grande Guerre*, Paris (1922), tome I, 359.

³⁷ Ibidem, 360.

³⁸ Ibidem.

³⁹ C. Kirîțescu, *op. cit.*, 19.

atât de mult de doleanțele exprimate de către români, încât pentru un moment a ezitat să creadă în autenticitatea știrilor pe care colegul său rus din capitala României i le-a pus la dispoziție. Intransigența nejustificată a guvernului rus risca să provoace nonintervenția României, iar atunci când premierul Brătianu va expune motivele inacțiunii, opinia publică se va dezlănțui împotriva Rusiei, va acuza Franța de indiferență, iar România va fi din nou sensibilă la intrigile Germaniei⁴⁰. În urma noilor intervenții franceze, Sazonov a părut să accepte ideea ca Torontalul din Banat să fie atribuit României⁴¹. În schimb, guvernul român se angaja să renunțe la rândul său la intransigență și să se implice imediat în război. Ministrul de externe de la Petrograd a ținut să reîntărească ideea că acordarea concesiilor ruse referitoare la comitatul Torontal era condiționată de cooperarea imediată a armatei române. Cedarea făcută în favoarea României avea să se aplice pentru jumătatea nordică a comitatului, jumătatea de sud – vest trebuind să fie rezervată Serbiei, întrucât era populată în majoritate de sârbi⁴².

Delcassé a fost informat de către Paléologue că Sazonov a acceptat într-un final să stabilească viitoarea frontieră dintre Rusia și România pe Siret, în Bucovina și să recunoască României dreptul de a anexa comitatul Torontal în Banat. Pentru ca Rusia să fie de acord cu aceste cedări, era necesar ca România să decreteze numaidecât mobilizarea⁴³.

De fapt, în cursul lunilor mai și iunie 1915, Rusia și-a arătat disponibilitatea de a lăsa României regiunea Sucevei în Bucovina, argumentând printr-un memoriu că în acele ținuturi se aflau mormintele voievozilor români. România nu renunța la ideea de a obține Bucovina până la Prut, nu numai până la Siret, după cum acceptaseră cu mare dificultate rușii. Constantin Diamandi era de părere că, în chestiunea Banatului, nu trebuia să decidă numai criteriul etnic delimitarea frontierei. Nu se putea contesta realitatea că în Banat existau populații slave și că dincolo de Timoc trăia populație românească⁴⁴.

Inițial, România a primit ca frontieră în Banat linia Cernei. Pentru autoritățile de la București ar fi fost un motiv de îngrijorare în plus ca Serbia să dispună de ambele maluri ale Dunării. Ea se afla sub influența și în orbita Rusiei, fiind o protejată

a acesteia. La început, tendința Rusiei a fost să izoleze România de ceilalți aliați, pentru a aborda toate problemele exclusiv cu aceasta. În cazul în care România nu s-ar fi bucurat de sprijin pe lângă Franța, Anglia și Italia, ar fi devenit mult mai maleabilă și, în consecință, mult mai lesne de supus voinței Rusiei⁴⁵, cedând presiunilor diplomatice ale acesteia.

La 20 mai 1915, Ion I.C. Brătianu i-a declarat lui Blondel că ar fi dispus să înapoieze regiunea Dobrici Bulgariei, pentru a facilita parafarea unui acord între această putere și Serbia. Compromisul ar permite guvernului sârb să păstreze în Macedonia teritorii cu titlu de compensație pentru ceea ce ar renunța în Banat. În legătură cu frontiera româno-sârbă, Brătianu vedea o mare primejdie ascunsă în dorința sârbilor de a rămâne instalați pe malul stâng al Dunării. În acest context, președintele Consiliului de miniștri de la București a afirmat următoarele: „*Am convingerea că Antanta [...], conștientă de valoarea concursului pe care ar putea să i-l aducă armata noastră, va obține de la guvernul rus consimțământul de a subscrie la cererile mele legitime. În orice caz, dacă nu obțin satisfacție, nu mă voi decide la acțiune și aș prefera să demisionez decât să revin asupra declarației mele*”⁴⁶.

În 21 mai 1915, Brătianu i-a împărtășit lui Blondel nedumerirea sa legată de insistența pe care o manifesta Rusia pentru a se înstăpâni asupra Cernăuțiului, în condițiile unei situații militare dintre cele mai critice. În viziunea lui, acesta era un oraș în care nu trăiau ruși, ci doar o minoritate evreiască, fiind de fapt un cunoscut centru intelectual românesc. El vedea în atitudinea Rusiei o amenințare pentru viitor. Constrânsă deci de împrejurări, România trebuia să dobândească o frontieră care să poată fi apărată⁴⁷.

La 26 mai 1915, România a decis să apeleze la o stratagemă diplomatică pentru a distra atenția și interesul Serbiei de la Banat. Bucureștiul a anunțat că era dispus să cedeze linia Dobrici-Balcic în favoarea Bulgariei, încercând astfel să restrângă pretențiile acestei țări asupra Macedoniei. În consecință, Serbia observând acest rezultat compensator, ar renunța la revendicările asupra Banatului. Pe de altă parte, guvernul Brătianu s-a angajat să nu procedeze la fortificarea zonei din proximitatea Belgradului și să renunțe la ambițiile sale asupra regiunii Tisei Superioare. Chiar și în aceste condiții, Sazonov nu a renunțat la rigiditatea dovedită atât de pregnant până atunci, afirmând că

⁴⁰ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 351, 221.

⁴¹ *Ibidem*, f. 225.

⁴² *Ibidem*, 233, 236.

⁴³ *Ibidem*, 232–233.

⁴⁴ A. N. I. C., Fond Casa Regală, D. 25/ 1915, 1; C. Diamandi, Cum s-a negociat harta României Mari, în *op. cit.*, 154.

⁴⁵ C. Diamandi, Cum s-a negociat..., în *op. cit.*, 155–156.

⁴⁶ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 351, 240–241, 247.

⁴⁷ *Ibidem*, 249.

acele concesi echivalau cu un refuz de a negocia⁴⁸. În opinia francezilor, dacă pretențiile românilor în privința Banatului puteau fi considerate ca exagerate, cele referitoare la Cernăuți erau mai mult decât justificate. Blondel și-a manifestat convingerea că atunci când îl va încredința pe Brătianu de asentimentul guvernului rus în privința frontierelor României, decretul de mobilizare va fi semnat fără nici o întârziere⁴⁹. Cercurile diplomatice franceze pledau pentru intrarea zonei Cernăuțiului sub autoritatea României. Sudul Banatului era propus spre cedare Serbiei⁵⁰.

În 29 mai 1915, ambasadorul Rusiei la Londra i-a declarat lui Paul Cambon că Cernăuți era un oraș evreiesc și moldo-valah care ar putea fi lăsat României, însă populațiile rutene locuiau malul drept al Prutului, iar Rusia nu putea în nici un caz să le abandoneze. În opinia sa, se putea analiza o soluție, prin care orașul să fie lăsat românilor, recurgându-se la o delimitare care ar asigura imperiului țarist malul drept al Prutului. Ambasadorul rus la Paris s-a pronunțat în favoarea unui demers al lui Delcassé în această direcție⁵¹. Camille Blondel a accentuat, în discuțiile cu Delcassé, faptul că acordul ruso-român din toamna lui 1914 implica acțiune din partea României, și nu doar o simplă luare în posesie a teritoriilor revendicate. Dacă România nu ar intra în război pentru a cuceri pe calea armelor provinciile vizate, ea nu ar aduce nici un avantaj Antantei. Prin urmare, ezitățile prelungite ale prim-ministrului Brătianu amenințau să priveze România de câștigurile teritoriale de care avea nevoie pentru împlinirea dezideratelor sale naționale. Blondel a ținut să reamintească lui Brătianu demonstrațiile de simpatie, manifestată în mai multe rânduri de către Franța pentru România. Liderul cabinetului de la București nu se îndoia de simpatia Franței, dar nu vedea într-o manieră identică clauzele acordului din 18 septembrie/ 1 octombrie 1914: „*Acest acord a fost încheiat în schimbul neutralității noastre binevoitoare. Grație acestei neutralități, Turcia este azi lipsită de materiale de artilerie și mai ales de muniții, iar Serbia continuă să fie aprovizionată de către Rusia. Ne-am îndeplinit așadar angajamentele și ați fi nedrepti să împiedicați Rusia să și le onoreze pe ale sale*”⁵².

Ambasadorul Franței la Petrograd, Maurice Paléologue, s-a străduit să îi demonstreze lui Constantin Diamandi că, în acel moment, era în

joc chiar viitorul României și a îndemnat România să se pună de acord cu Rusia asupra frontierelor⁵³.

La 31 mai 1915, ministrul de externe al Belgiei, Davignon, a anunțat pe agenții săi diplomatici la Paris, Londra și Petrograd că Ion I.C. Brătianu, a pretins lărgirea acordului cu Rusia de la 18 septembrie/1 octombrie, condiționând intrarea în război de atribuirea frontierei Tisei, adică a întregului Banat. În vest, era cerută frontiera Prutului drept condiție sine-qua-non a intervenției militare a României. Formulând respectiva propunere, ministrul României a declarat că dacă ea nu ar fi acceptată, el ar renunța la tot ce i s-ar oferi. Răspunsul Rusiei a fost negativ. Pe de o parte, i se părea inechitabil să deposeze Serbia de acea parte a Banatului care îi era necesară pentru apărarea împrejurimilor Belgradului, populația din acea zonă fiind în mare parte vorbitoare de limba sârbă, iar pe de altă parte, nu-i convenea să renunțe în favoarea României la populația ruteană din Bucovina, cuprinsă între Suceava și Prut⁵⁴. Brătianu a anunțat că va rămâne la fel de intransigent, atât în privința frontierei Prutului, cât și a Tisei, accentuând că în virtutea acordului său cu Rusia, va putea ocupa când va dori teritoriul Transilvaniei și Bucovinei și va proceda la această acțiune în momentul în care nu va mai plana pericolul unui atac german sau austro-ungar⁵⁵.

La finele lui mai, Antanta își dorea cu mare ardoare concursul militar al României, pentru că astfel, -după cum aprecia ministrul de externe englez, Edward Grey – „*legitimele sale aspirații ar avea cele mai bune perspective de realizare*.”⁵⁶

În sfârșit, la 4 iunie 1915, Rusia a încuviințat ca în Bucovina, linia Siretului să poată fi înlocuită cu cea a Sucevei drept graniță și sub influența celorlalți aliați. Condiția impusă era ca guvernul român să se arate cu adevărat animat de dorința de a realiza un acord „*pe baze echitabile*”, în viziunea lui Sazonov⁵⁷.

Diplomația Hexagonului a depus eforturi încercând să demonstreze că și fără sudul Torontalului și frontiera Prutului, România ar dobândi încă destul de vaste achiziții teritoriale. Autoritățile române erau de acord în această privință, însă nu aveau cunoștință de motivele pentru care Rusia se încăpățâna să refuze cu obstinație României o graniță considerată utilă pentru securitatea sa, dorind să obțină chiar un oraș moldav, anume

⁴⁸ Ibidem, 262.

⁴⁹ Ibidem, 265.

⁵⁰ Ibidem, 275.

⁵¹ Ibidem, 276.

⁵² Ibidem, 268.

⁵³ Ibidem, 289.

⁵⁴ 1918 la români..., 613–614.

⁵⁵ Ibidem, p.615.

⁵⁶ A. N. I. C., Fond Regina Maria, D. 998, vol. V, 1.

⁵⁷ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 352, 17.

Cernăuți. Rusia nu făcea altceva decât să se discrediteze și mai mult și să devină suspectă în ochii cercurilor oficiale românești prin această politică⁵⁸.

Observând că nu erau obținute progrese semnificative în încercările de atragere a României la Antanta, Paléologue a recomandat ministrului afacerilor externe al Imperiului țarist să obțină implicarea armatei române, ducând până la ultimele limite concesiile posibile. El a cerut ca Rusia să accepte Prutul drept frontieră în Bucovina. La 9 iunie 1915, Sazonov l-a anunțat pe reprezentantul diplomatic al republicii franceze că guvernul rus era de acord cu granița pe Prut, condiția pusă în schimbul recunoașterii acestei limite fiind intrarea aproape imediată în război a României. Însă rușii nu puteau să priveze Serbia de partea de sud-vest a Banatului. Președintele Consiliului de la București a solicitat un răspuns de 24 de ore pentru răspuns. Brătianu a refuzat termenul de 15 iulie pentru intervenția armată, dar în același timp a admis că reflecta asupra trimeriei unui negociator secret pentru a examina condițiile convenției militare, care trebuiau fixate și cu celelalte puteri aliate.⁵⁹ Antanta nădăjduia ca această concesie, cu privire la frontiera pe râul Prut, va conduce la angajarea rapidă a României, care condiționase de la bun început intervenția sa de satisfacerea revendicărilor politice. V. Vesa era de părere că acceptarea tuturor doleanțelor premierului român a fost de fapt rodul unor factori de ordin militar și diplomatic în vara anului 1915. În principal, ar fi rezultatul înfrângerilor Antantei pe fronturile de vest și de est⁶⁰. Cu toate acestea, în iunie 1915, Rusia a acceptat drepturile teritoriale românești numai pe jumătate. Deși ministrul său de externe a declarat că era pregătit să ofere Bucovina până la Prut, împreună cu orașul Cernăuți, chestiunea comitatului Torontal va rămâne suspendată până la tratativele de pace⁶¹.

Țarul Nicolae al II-lea l-a îndemnat pe Sazonov să caute o formulă de înțelegere cu România. Drept urmare, guvernul rus era dispus să cedeze în chestiunea Cernăuțiului, în cazul în care România s-ar angaja să intre în acțiune fără întârziere. Autoritățile țariste credeau, pe de altă parte, că Brătianu se străduia să determine noi concesii din partea puterilor aliate în vara anului 1915, având

gândul ascuns de a căuta apoi, în negocierea acordului militar, o serie de pretexte de amânare⁶².

În 18 iunie 1915, Blondel a opinat că, în cazul în care puterile aliate nu pot accepta în întregime revendicările românești, ar fi important măcar ca Rusia să enunțe în mod foarte clar, maximum de concesi pe care era dispusă să le facă și care trebuiau să conștie cel puțin în renunțarea, în favoarea României, a liniei Prutului, cuprinzând Cernăuți și o mare parte din comitatul Torontal, în Banat.

Aceste concesi urmasu a se înfăptui în schimbul unei acțiuni militare românești cât mai rapide cu putință. Teritoriile aflate în litigiu între România și Serbia aveau să fie atribuite uneia dintre cele două țări, fie printr-un arbitraj al marilor puteri, fie printr-un congres organizat după terminarea războiului⁶³.

Spre sfârșitul lui iunie 1915, Brătianu a făcut cunoscută Franței decizia fermă a României de a se alătura Antantei dacă revendicările formulate de el cu privire la granițe vor fi satisfăcute⁶⁴. În același timp, ministrul de externe Emanoil Porumbaru a avut contacte cu reprezentantul Franței în Serbia legate de diferendurile teritoriale româno-sârbe. Porumbaru considera că exista un teren de înțelegere acceptabil pentru cele două părți, însă era de părere că propunerea trebuia să vină de la România sau de la o a treia putere pentru a nu trezi susceptibilitatea guvernului rus⁶⁵.

În 22 iunie 1915, Brătianu și-a arătat disponibilitatea de a-și asuma un angajament ferm în ce privește declanșarea operațiunilor împotriva Austro-Ungariei într-un termen de maximum 2 luni de la ziua semnării acordului politic între puterile Antantei și România. Dacă Franța, Rusia și Anglia s-ar fi arătat dispuse să răspundă afirmativ la toate revendicările teritoriale și politice ale României, Brătianu ar fi acceptat angajarea în doar 5 săptămâni. Rusia, pentru care cooperarea României era considerată foarte importantă în acel moment, a consimțit ca România să obțină cea mai mare parte a Bucovinei, cu orașul Cernăuți, având linia Prutului drept limită. De asemenea, Rusia admitea și extinderea României în comitatul Maramureș până la Tisa. Imperiul Romanovilor a mai propus ca stăpânirea părții sud-vestice a Torontalului, care în conformitate cu opinia unanimă a Alianților trebuia să revină Serbiei, să fie decisă mai târziu printr-un acord direct între România și Serbia. Pentru facilitarea încheierii

⁵⁸ *Ibidem*, 23.

⁵⁹ A. N. I. C., Fond Diamandi, D. 30, vol. I, 130; Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea 1900–1916*, Cluj-Napoca (1975), 117.

⁶⁰ V. Vesa, *op. cit.*, 118–119.

⁶¹ C. Kirișescu, *op. cit.*, 20.

⁶² A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 352, 29–30.

⁶³ *Ibidem*, 39–41.

⁶⁴ V. Vesa, *op. cit.*, p.120.

⁶⁵ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D.352, 42.

acestui acord, puterile urmau să își ofere concursul binevoitor. În schimbul acestor concesii, România trebuia să intre în acțiune împotriva Austro-Ungariei într-un interval de 5 săptămâni, începând cu ziua în care această propunere va fi adusă la cunoștința lui Brătianu. Acesta socotea la 25 iunie că era esențială pentru România obținerea frontierei pe Tisa și pe Dunăre⁶⁶. Potrivit unor informații aflate în posesia ministrului Italiei la București, aduse la cunoștința lui Paul Cambon de către colegul său italian la Londra, Brătianu ar menține exigențele sale în privința Banatului și ar formula o nouă pretenție asupra unor porțiuni din Galizia⁶⁷.

Prim-ministrul Brătianu deplângea la finele lui iunie 1915 neîncrederea arătată constant de către liderul diplomației ruse, Serghei Sazonov. Consecințele puteau fi deplorabile. Detaliile unei acțiuni militare române depindeau, între altele, de rezolvarea măcar marțială a problemei munițiilor și de situația armatelor aliate. Dacă termenul-limită de 5 săptămâni pentru implicarea armată a României ar fi părut rezonabil atunci când trupele ruse se aflau la Lemberg și Halici, în acele momente intervalul menționat putea comporta mari pericole. Bucureștiul dorea ca mai întâi să fie recunoscută frontiera Dunării și abia apoi să se ia în discuție termenul intervenției militare.⁶⁸ Unele cercuri de la Paris și Londra au început chiar să se îndoiască de intenția sinceră a României de a intra în acțiune, dar diplomația română a căutat să demonstreze că impasul negocierilor cu Quadrupla Alianță nu se putea reproșa românilor, Rusia fiind datoare să răspundă ultimelor sugestii venite din partea guvernului regal.⁶⁹

În iulie 1915, adversitatea României față de Rusia se făcea încă simțită. La începutul acestei luni, Rusia nu numai că nu consimțea să returneze României integral sau parțial provincia Basarabia, ci mai mult, refuza să fie de acord cu cedarea întregii Bucovine. Pretențiile exclusiviste ale rușilor asupra Constantinopolului au provocat protestele României. Ea vedea în ambițiile Rusiei nu numai o amenințare pentru comerțul său și o gravă atingere adusă independenței sale economice, ci mai mult, un mare pericol ce rezulta inevitabil din tentația care i-ar face pe ruși să încerce să cucerească teritoriile străine care îi despărțeau de Constantinopol⁷⁰. Mai mult, Sazonov a lăsat să se înțeleagă că era

deceționat de atitudinea României și că era la capătul răbdării. El a pus în seama Franței și a Italiei problema înzestrării armatei române. Acesta a subliniat că Rusia intenționa să facă noi oferte României în curând, iar în eventualitatea în care nici de această dată România nu va interveni alături de Aliați, aceștia își vor îndepărta definitiv atenția de la ea, iar ceea ce fusese convenit anterior va cădea.⁷¹ Era vorba de o nouă presiune a Imperiului țarist prin care spera să forțeze mâna guvernului român și să îl determine să renunțe la o parte a pretențiilor sale de factură teritorială și legate de muniții.

Delcassé a prevăzut o oarecare rezistență a guvernului italian în privința atribuirii întregului Banat în favoarea României și a Croației în favoarea Serbiei. În aceste condiții, ministrul de externe francez putea afirma că Aliații recunoșteau în unanimitate necesitatea de a plăti concursul României cu prețul Banatului și păstrându-și concursul Serbiei cu prețul Croației. Sazonov, care nu mai avea încredere în promisiunile guvernului român, ezita să cedeze public în chestiunea Banatului, de teamă ca guvernul român să nu vadă în aceasta, ulterior, o adeziune de principiu la pretențiile sale. În atare condiții, ministrul rus de externe a cerut timp de reflecție⁷².

La 10 iulie 1915, existau semnale că ministrul de externe al Rusiei a început să abandoneze rigiditatea și intransigența sa devenind parcă mai maleabil și mai clement. Astfel, el a declarat că ar fi pregătit să accepte propunerea lui Delcassé și a lui Grey referitoare la revendicările românești în Banat, chiar și cu prețul unor sacrificii teritoriale impuse Serbiei. Însă acțiunile autorităților române în Banat aveau să fie supervizate⁷³. Propunerea celor doi miniștri de externe a îmbrăcat forma unei note prin care guvernele aliate abilitau pe ministrul Rusiei în capitala României, Poklevski-Koziell, să comunice guvernului român că puterile aliate consimțeau să cedeze României Bucovina până la Prut, Maramureșul până la Tisa și întregul Banat, în următoarele condiții: 1) România să intre în război împotriva Austro – Ungariei în cel mult 5 săptămâni după semnarea acordului politic; 2) România să se opună strict tuturor expedierilor de materiale de război în Turcia, dacă acestea vor tranzita teritoriul românesc; 3) România să renunțe în favoarea Bulgariei la Dobrici și Balcic, după cum de fapt anunțase că intenționa; 4) guvernul român să permită sărbilor din Banat

⁶⁶ *Ibidem*, 51, 55; A. N. I. C., Fond Diamandi, D. 30, vol. I, 122, 135–136.

⁶⁷ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 352, 61.

⁶⁸ A. N. I. C., Fond Casa Regală, D. 29/ 1915, 1–2.

⁶⁹ *Ibidem*, 2.

⁷⁰ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 338, f. 163.

⁷¹ A. N. I. C., Fond Casa Regală, D. 29/ 1915, 4–5.

⁷² A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 352, f. 82.

⁷³ *Ibidem*, 85.

utilizarea propriei limbi, prezervarea specificului național și, totodată, să își asume angajamentul de a nu ridica fortificații într-o zonă determinată din împrejurimile Belgradului. În plus, guvernul român se obliga să nu întrețină în acea regiune forțe armate, cu excepția celor necesare efectuării serviciilor de poliție. Autoritățile de la București se angajau să acorde indemnizații sârbilor care și-ar exprima dorința de a emigra și să nu întreprindă nicio măsură care să afecteze limba sau identitatea națională a sârbilor rămași pe teritoriul românesc. Puterile Antantei își asumau angajamentul de a nu încheia pace separată.⁷⁴

În condițiile creșterii receptivității Franței și Rusiei față de solicitările autorităților române relative la frontiere, Brătianu a făcut cunoscută disponibilitatea de a parafa fără întârziere o convenție politică care să pună punct oricăror suspiciuni. Desigur că o convenție politică antrena automat un acord militar, dar era imprudent să se stabilească în grabă, fără o analiză prealabilă a tuturor aspectelor militare, o dată precisă a intrării în acțiune. Aliații aveau datoria să se arate înțelegători în ce privește această problemă întrucât intervenția trebuia să comporte avantaje maxime atât pentru România cât și pentru Antanta.⁷⁵ Având în vedere că Imperiul Romanovilor deținea în continuare monopolul rigidității dintre puterile Antantei, ministrul român la Petrograd, Diamandi a propus adoptarea uneia dintre următoarele soluții: 1) executivul de la București să afirme răspicat că împrejurările actuale nu permiteau României intervenția armată și nefiind în măsură să răspundă dorinței Aliaților de acțiune imediată, era preferabil să aștepte momentul oportun, făcându-se astfel aluzie la convenția de neutralitate cu Rusia din septembrie 1914; 2) guvernul României să accepte încheierea convenției politice și a acordului militar, dar fără ca cel din urmă să stipuleze data intervenției armatei. Oricum, aceasta nu ar putea fi fixată decât în înțelegere cu Statul Major român, iar Aliații vor ține seama de circumstanțe și de șansele de succes ale unei ofensive generale. Cu siguranță că diplomația română a intuit cât se poate de corect că situația politică a statului împiedica păstrarea unei neutralități perpetue și era posibil ca factorul determinant al deciziei de intervenție să îl reprezinte uzura armatelor autro-germane, mai degrabă decât o ofensivă rusă victorioasă.⁷⁶

Pentru ca Antanta să poată beneficia de un mijloc de presiune asupra guvernului Brătianu, Poklevski-Koziell aprecia preferabil ca puterile aliate să îl constrângă pe Brătianu să se pronunțe asupra termenului de 5 săptămâni pentru angajarea armată și abia apoi să recunoască dreptul României de a anexa Banatul. Executivul țarist era pe punctul de a accepta această sugestie în cazul în care celelalte trei guverne și-ar da acordul⁷⁷. Dar chiar și partizanii Franței considerau primejdioasă luarea unui angajament din partea României la ora actuală.⁷⁸ Păstrarea secretului ar fi fost cu totul improbabilă.

Apoi, în 13 iulie 1915, Sazonov l-a sfătuit pe ministrul rus la București să insiste ca Brătianu să își asume angajamentul de a nu practica o politică menită să ducă la „românizarea” sârbilor care vor dori să rămână în Banat⁷⁹. Delcassé l-a informat pe omologul său de la Petrograd că el credea util să se aducă la cunoștința guvernului de la București declarația cu privire la recunoașterea drepturilor României asupra Transilvaniei. Sazonov a replicat că regreta faptul că nu împărtășea aceeași manieră de a vedea lucrurile și că, dimpotrivă, era recomandabil ca Antanta să nu-și îndepărteze în mod inutil Serbia printr-o asemenea inițiativă diplomatică. Prin urmare, ministrul de externe al Rusiei considera că trebuia să se pună accentul asupra unei propuneri recente a guvernului țarist, potrivit căreia Brătianu trebuia întrebat dacă era dispus să stabilească o dată precisă a intrării în acțiune, în cazul în care toate revendicările sale vor fi acceptate de către puterile Antantei⁸⁰.

Tot în vara lui 1915, Paléologue raporta la Quai d'Orsay că erau imposibil de conciliat pretențiile contradictorii ale Serbiei, României, Greciei și Bulgariei. Pentru a face problema chiar și mai dificil de soluționat, retragerea generală a armatelor ruse risipea orice credit și prestigiu pentru Antanta la Niș, București și, mai ales, la Sofia⁸¹.

În 23 iulie 1915, guvernul român a făcut cunoscută intenția sa de a coopera cu Quadrupla Alianță dacă puterile aliate vor fi dispuse să subscrie la revendicările pe care România le formulase în mod limpede încă din luna aprilie, între care recunoașterea granițelor vizate de către guvernul român și acordarea de garanții sigure în acest sens. Dacă i se va oferi satisfacție, partea română va accepta să încheie în scurt timp o convenție politică,

⁷⁴ *Ibidem*, f. 89; A. N. I. C., Fond Casa Regală, D. 29/ 1915, 10–11.

⁷⁵ A. N. I. C., Fond Casa Regală, D. 29/ 1915, 7.

⁷⁶ *Ibidem*, 12–13

⁷⁷ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 352, 97 bis.

⁷⁸ A. N. I. C., Fond Casa Regală, D. 29/ 1915, 11

⁷⁹ A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 352, 105.

⁸⁰ *Ibidem*, 131.

⁸¹ G. M. Paléologue, *op. cit.*, tome II, 14.

din care să decurgă cooperarea militară⁸². În același timp, Brătianu a luat notă cu satisfacție de faptul că puterile aliate îndeplineau dorințele sale. Însă nu se știa nimic despre data intrării în acțiune a României, care urma să depindă de convenția militară. Aceasta urma să fie elaborată de comun acord. Factorii de decizie de la Paris și Petrograd au considerat declarația guvernului de la București destul de satisfăcătoare, determinându-i totuși să ia în calcul posibilitatea ca guvernul român, înainte de a adopta decizia finală referitoare la intervenția armată, să aștepte reluarea ofensivei ruse. Ori, aceasta nu putea să se producă în toată amploarea sa în mai puțin de 6 săptămâni, conform tuturor estimărilor⁸³.

După îndelungi contacte, discuții și pertractări care au durat aproximativ 4 luni, demersurile insistente ale diplomației române în vederea recunoașterii drepturilor României asupra teritoriilor și frontierelor revendicate au dat roade. Franța și Rusia au răspuns pozitiv, cel puțin verbal. Rusia s-a dovedit în general reticentă și lipsită de sollicitudine față de revendicările românești. Este posibil ca în lipsa rolului de mijlocitor al Franței

în cadrul negocierilor vizând frontierele, Rusia să nu fi încuviințat nici un compromis, ignorând cu desăvârșire interesele României și supralicitându-le pe cele proprii. Franța a intervenit și a mediat înțelegerea româno-rusă pe marginea limitelor teritoriale ale statului român. În această chestiune, precum în altele, Franța s-a străduit să concilieze punctele de vedere și pozițiile divergente ale guvernelor de la București și de la Petrograd. Dispunând de sprijinul ministrului de la București, Camille Blondel, un adevărat avocat al interesului național românesc, cauza românească a fost apărată treptat de către cercurile diplomatice franceze, în frunte cu ministrul afacerilor externe, Delcassé. Inclusiv atitudinea ministrului Franței la Petrograd, Paléologue, a devenit cu timpul una concesivă și permisivă față de România. Autoritățile Antantei au recunoscut justetea aspirațiilor teritoriale și naționale românești și sub presiunea evenimentelor de pe front. Forțat de împrejurări și de reculul militar suferit în primele luni din 1915, guvernul rus a sfârșit prin a socoti, nu fără reținere, drept legitime doleanțele românești privind frontierele.

⁸² A. M. A. E. F., Guerre, Roumanie, D. 352, 138.

⁸³ *Ibidem*, 145.

ACTIVITATEA PRIMĂRIEI TIMIȘOARA ÎN PERIOADA 1926–1927

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: 1926–1927, *activitatea Primăriei Timișoara*

Keywords: *activity hall Timișoara, 1926, 1927*

The Activity of Timișoara City Hall in the Period 1926–1927

(Abstract)

The present study analyses the activity of the Permanent Delegation and of the Communal Council of Timișoara City Hall between 1926–1927.

As a conclusion, during the analysed period both the Permanent Delegation and the Communal Council were solicitous about the proper functioning of the communal enterprises being taken the necessary measures for the restoration of the Hydroelectric Plant, for the development of the Water Supply Plant and of the Slaughter-house. As it concerns the Communal Cinemas the running of quality movies was decided and the increase of the number of cultural films.

The two leading bodies of Timișoara City Hall took care of the finalization of the reconstruction works of the Communal Theatre, delayed both because of funds shortage and of the central level redtape. At the same time new credits were voted needful for putting into use of this important cultural institution. Between the years 1926–1927 the City Hall gave subsidies to some cultural institutions, being also donated a house lot to the National House of the city.

As it concerns the education, there were accomplished works of maintenance at the primary school buildings and the necessary reparations at the apprentice halls. Attention has been given to higher education too, a grant being voted for Polytechnical School. At the same time Permanent Delegation members and those of the Communal Council were concerned with the establishing of the Commercial Academy, the mayor of the city Ioan Doboșan interceding in that direction at Vasile Goldiș and Octavian Goga ministers who promised their support. Concomitantly, funds were assigned for the finalisation of the works at Commercial School. Timișoara City Hall awarded in this interval scholarships and subventions for poor pupils and for those from Timoc Valley.

In health domain, the construction of a new hospital will be considered, the plans being approved by the competent authorities, a public auction being decided in view of starting the works. An auction was decided also for the construction of a pavilion at Ferdinand Hospital.

As for the construction works, measures were taken for repairing the pavements, bridges, and roads, for water courses stabilization, for land drainages, being accomplished also works of protection against the floods. New tram lines were built in the city, being decided the digging of a new fountain too. Measures were taken for two important issues that the inhabitants of the city were facing: the purification of the exploitation water from Bega and “Balta Verde” terrain innings.

The management of the City Hall was interested in the social problems of the city, supporting the poor and the unemployed with the help of “popular cuisines” that functioned especially during winter. Plans were made for the construction of five workers’ houses to shelter the homeless.

In the two years there were awarded a series of subventions to charitable and students sodalities, etc.

In the year 1927, the new mayor of Timișoara city, Lucian Georgevici, according to the laws in force, presented his program about the development of the city. The priorities of this program were culture and education, fact that highlights the Romanian politicians’ way of thinking between the two World War.

On the cultural field, they intended to finish the reconstruction of the Communal Theatre and to hire a permanent troupe. Another priority was a Cultural Palace in which to carry out their activity the National Education House, the Museum and other cultural institutions. The construction of the Romanian Orthodox Cathedral was also among the priorities.

As for the education, a target was finishing the construction of the Commercial Academy and starting its activity and the construction of more hostels for the countryside pupils. Attention was paid for the support and

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Teologie și Istorie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com.

development of the vocational schools network of utmost importance for the strengthening of the industry in Banat region.

For improving the transport network of the city, they intended to move the railway line that crossed the center of city, to build new streets, to connect the suburban villages with the city through trams.

The program also contained the development of the communal enterprises, the construction of the new hospital and of the workers' houses.

In the economic sector, model farms had to be established for the purveyance of the city inhabitants. In order to accomplish major investments, Lucian Georgevici had in mind the model before 1914, that is the commitment of long term loans.

Studiul de față analizează activitatea Delegației Permanente și a Consiliului Comunal ale Primăriei municipiului Timișoara din anii 1926–1927.

În cadrul ședinței Delegației Permanente din 8 iunie 1926 consacrată analizei activității întreprinderilor Primăriei, s-a hotărât ca Serviciul hornăritului să rămână și pe mai departe în subordinea Întreprinderii Alimentării cu apă și canalizare a orașului¹.

Luându-se în discuție situația Lăptăriei comunale, s-a evidențiat necesitatea înființării unei ferme de vaci, care să alimenteze întreprinderea cu lapte suficient și nefalsificat, propunându-se în acest scop cumpărarea vacilor necesare, suma alocată în acest scop fiind de 468.000 de lei. Urma să fie cerut și concursul Camerei de agricultură, laptele provenind din ferma Primăriei nefiind amestecat cu cel primit de la producătorii din satele învecinate orașului, el urmând a fi livrat în primul rând Spitalului de copii și Azilului de copii². Totodată Serviciul financiar urma să prevadă, în bugetul anului 1927, suma necesară pentru construirea unei noi hale de vânzare a laptelui deoarece vechea hală se afla într-o stare deplorabilă³.

În privința Cinematografelor comunale, se prevedea realizarea de reparații la Cinematograful din cartierul Fabrică⁴, refacerea instalațiilor electrice la același cinematograf⁵, precum și publicarea unui concurs pentru întocmirea planurilor pentru cinematograful din Cetate⁶. Deoarece de multe ori filmele care rula în cinematografele comunale nu atingeau nivelul calitativ pretins de public și îndeosebi erau prea puține filme culturale, Delegația

Permanentă a hotărât reînstituirea subcomisiei pentru selecționarea filmelor⁷.

În cadrul ședinței s-a discutat și despre starea defectuoasă în care se afla Uzina hidroelectrică, decidându-se începerea imediată a lucrărilor necesare pentru refacerea acesteia⁸.

Membrii Delegației Permanente au fost de acord ca tramvaiele să circule și pe mai departe până la ora 22, primarul Ioan Doboșan arătând necesitatea menținerii acestei dispoziții în vederea economisirii energiei electrice, astfel încât să nu fie supraîncărcată Uzina electrică a cărei capacitate de a produce curent electric era redusă, nesosind încă turboalternatorul nou. Se mai preciza că această dispoziție a fost luată și în scopul terminării cât mai repede a lucrărilor de înlocuire a șinelor de tramvaie⁹.

În privința Uzinelor și instalațiilor Alimentării cu apă, directorul acestora Stan Vidrighin arăta că acestea erau supraîncărcate încă din anul 1921, nemaiputând suporta un plus de sarcini care cu siguranță vor fi solicitate în condițiile creșterii numărului locuitorilor orașului. În această situație trebuiau amplificate instalațiile de apă potrivit estimărilor creșterii consumului de apă în următorii 10–15 ani. Vidrighin evidenția că programul integral de extindere a uzinei a fost realizat de el încă din 1922, dar punerea în practică a acestuia presupunea o sumă de peste 100 milioane de lei, sumă de care nici orașul, nici întreprinderea nu dispunea. În aceste condiții fruntașul bănățean propunea ca din programul general să fie executată, în anul 1927, lucrarea care putea avea acoperire bugetară și care reprezenta o necesitate imediată pentru întreprindere, respectiv construirea noului conduct principal, cerință aprobată de către Delegație¹⁰.

S-a mai discutat și adresa Oficiului zootehnic veterinar referitoare la plasarea potrivită a Oficiului, precum și cuprinderea personalului acestuia în

¹ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Primăria Municipiului Timișoara*, d. 39/1926, f. 4. Pentru o prezentare generală a realizărilor Primăriei Timișoara din perioada analizată, vezi lucrările lui Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, vol. I, Timișoara (1943); Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara, (2002).

² *Ibidem*, f. 16.

³ *Ibidem*, f. 95.

⁴ *Ibidem*, f. 28.

⁵ *Ibidem*, f. 44.

⁶ *Ibidem*, f. 39.

⁷ *Ibidem*, f. 15.

⁸ *Ibidem*, f. 115.

⁹ *Ibidem*, f. 148.

¹⁰ *Ibidem*, f. 152.

bugetul din anul următor al orașului. Serviciul Financiar urma să prevadă retribuițiile personalului în cadrul bugetului respectiv, în timp ce Serviciul Economic avea sarcina să facă propuneri concrete în vederea plasării personalului respectiv¹¹.

Direcția Abatorului comunal împreună cu Serviciul Tehnic aveau sarcina de a întocmi un plan cu devizul aferent în vederea amplificării halei pentru tăierea porcilor, suma necesară urmând a fi preluată în cadrul bugetului anului 1927¹².

În cadrul întrunirii din 3 august 1926, Consiliul Comunal a pus în discuție prioritățile Primăriei din perioada următoare. Printre acestea se număra terminarea lucrărilor la Teatrul comunal, suma prevăzută în buget fiind deja epuizată, fiind nevoie de încă 9.000.000 de lei (cu aproximație), din care în anul 1926 trebuia achitată necondiționat suma de 4 milioane de lei (cel puțin), pentru a se putea începe reprezentațiile teatrale în anul respectiv. Mai era necesar pentru cumpărarea pietrei ce urma să se întrebuițeze la pavarea străzii Simion Bărnuțiu un credit de 1.500.000 de lei, pentru continuarea și terminarea băii populare din parcul Scudier un credit suplimentar de 950.000 de lei, pentru finalizarea lucrărilor la Școala Comercială 840.000 de lei. S-a mai solicitat deschiderea de credite suplimentare în valoare de 1.431.388 de lei și a unui credit extraordinar de 1000.000 de lei¹³ destinat construirii caselor muncitorești. Astfel Primăria și-a luat angajamentul de a construi cinci case muncitorești, dar din cauza lipsei de fonduri, în anul 1926 putea fi terminată doar o casă. La acestea se adăugau împrumuturile străine contactate la bănci din Budapesta și Viena. În intervenția sa, primarul Timișoarei a subliniat că era de interes național și cultural terminarea cât mai grabnică a lucrărilor la clădirea Teatrului, cerând a se vota în cadrele legale sumele necesare finalizării acestora, obligând în același timp antreprenorii să accelereze lucrările pentru a se putea inaugura Teatrul în anul în curs.

Pe de altă parte, Ministerul de Interne a ordonat întocmirea planurilor pentru construirea noului spital, acestea fiind realizate și înaintate spre verificare Consiliului tehnic superior, urmând a se proceda la executarea lucrărilor imediat după sosirea aprobării¹⁴.

Prefectul județului Timiș-Torontal a asigurat Consiliul că va interveni personal la guvern pentru a se aproba, prin rectificare bugetară, toate creditele

suplimentare și extraordinare necesare pentru dezvoltarea și executarea planului de sistematizare al orașului. Și liderul județului preciza că terminarea reconstrucției clădirii Teatrului și înființarea Academiei comerciale încă în cursul anului 1926 constituiau obiective de interes național și numai după terminarea acestora se putea trece la executarea altor lucrări¹⁵.

În cadrul ședinței s-a decis și modificarea bugetului Primăriei pe anul 1926 astfel: fondului pentru deschiderea de credite i s-a alocat suma de 2.955.111 lei. Se înscria din excedentul anului 1925 suma de 13.500.000 de lei; din dotația fondului comunal de 7.409.652 de lei, devenind astfel fondul pentru deschidere de credite în valoare de 23.864.763 de lei, iar din această sumă s-au deschis¹⁶ credite suplimentare pentru continuarea lucrărilor la Teatrul comunal (4000.000 de lei), pentru cumpărarea pietrei necesare pavării străzii Simion Bărnuțiu (1.500.000 de lei), pentru terminarea băii populare (950.000 de lei), pentru Școala comercială (840.000 de lei).

În privința creditelor extraordinare s-a alocat pentru construirea a cinci case muncitorești suma de 5.000.000 de lei. În total suma era de 12.290.000 de lei, diferența de 11.574.763 de lei fiind întrebuințată parte pentru replătirea împrumuturilor în ordinea stabilită de Delegația Permanentă, parte pentru alte necesități ale Primăriei¹⁷.

S-a hotărât și deschiderea de credite suplimentare cerute de către Delegația Permanentă în valoare de 1.431.388 de lei, sumă alocată printre altele pentru întreținerea și reparare localurilor bisericești, regularea cursurilor de apă, desecări și lucrări de apărare contra inundațiilor¹⁸.

În cursul anului 1926 s-a mai aprobat de către Consiliul Comunal deschiderea de credite suplimentare în valoare de 2.942.500 de lei, destinați pentru lucrările suplimentare la Laboratorul bacteriologic și chimic, precum și pentru alte lucrări suplimentare și cumpărarea de mobilier pentru Azilul comunal al bătrânilor¹⁹. Au mai fost votate credite suplimentare pentru plata pavelor cubice și semicubice necesare la pavarea străzii Simion Bărnuțiu (1.500.000 de lei), pentru cheltuielile în plus avute cu administrarea băilor de plajă în sezonul 1926 (21.968 de lei), precum și credite extraordinare pentru întreținerea copiilor refugiați din Valea Timocului (160.000 de lei), subvenții

¹¹ *Ibidem*, f. 129.

¹² *Ibidem*, f. 130.

¹³ *Ibidem*, d. 38/1926–1928, f. 47.

¹⁴ *Ibidem*, f. 57.

¹⁵ *Ibidem*, f. 63.

¹⁶ *Ibidem*, f. 66.

¹⁷ *Ibidem*, f. 67.

¹⁸ *Ibidem*, f. 68–69.

¹⁹ *Ibidem*, f. 84.

pentru acoperirea cheltuielilor materiale ale poliției de stat în conformitate cu articolul 67 din Legea poliției generale a statului (200.000 de lei), totalul creditelor situându-se la suma de 2.011.968 de lei²⁰.

În privința lucrărilor edilitare din cursul anului 1926, Delegația Permanentă a aprobat cumpărarea, prin bună învoială, a pavelor necesare pavării străzii Simion Bărnuțiu, pentru acoperirea sumei solicitându-se Consiliului Comunal deschiderea unui credit extraordinar²¹. S-a aprobat și licitația privind darea în antrepriză a lucrărilor de pavare a continuării străzii Rahova spre cartierul Freidorf cu asfalt comprimat, o lucrare specială și de încercare, firmei Bitumen din Oradea Mare²², ca și rezultatul licitației publice privind darea în antrepriză a lucrărilor de pavare cu piatră brută a străzii Corbului, a drumului ce ducea pe lângă Fabrica de spirt, a unei străzi din circumscripția V²³.

Delegația Permanentă a aprobat și cererea locuitorilor din Viile Fabrică pentru repararea drumurilor din zona respectivă de către Serviciul Tehnic²⁴. A fost realizată și recepția definitivă a lucrărilor de asfaltare a străzii Miron Românul²⁵.

Delegația Permanentă a hotărât continuarea lucrărilor noi și de întreținere a pavajelor de asfalt în cadrele prevăzute în bugetul anului 1926. Serviciul Tehnic trebuia să execute construirea trotuarului de asfalt de dinaintea Școlii superioare de comerț, precum și lucrările de reparare atât a drumurilor carosabile de asfalt, cât și a trotuarelor întreținute de comună²⁶.

Spre sfârșitul anului, din cauza timpului înaintat, lucrările de asfaltare a Bulevardului Eroilor de la Tisa nu se mai puteau executa prin licitație publică. Drept urmare s-a propus ca suma de 950.000 de lei să fie folosită la repararea altor străzi și drumuri, Serviciul Tehnic urmând să facă propuneri urgente în acest sens, fixând străzile și ordinea în care urmau să fie reparate²⁷.

Delegația Permanentă a luat în discuție și propunerea privind construirea unui nou conduct de apă din beton pentru alimentarea cu apă din Bega a Uzinei electrice și a altor stabilimente situate de-a lungul străzii Învățătorilor (circ. II), după planurile alcătuite de Cornel Miklosi. Deoarece părerile lui Miklosi și Vidrighin erau divergente în această

chestiune de mare importanță tehnică și edilitară, s-a decis să se ceară și opinia Oficiului hidraulic și a Serviciului Tehnic comunal²⁸.

Cornel Miklosi a prezentat proiectul privind construirea liniei de tramvaie dintre Fabrica „Turul” și Piața Lahovari, propunând a se decide executarea lucrărilor de pavare a drumului unde se construiește linia respectivă. Dar având în vedere că pentru acoperirea lucrărilor de pavare a acestui drum, care însumau circa 4 milioane de lei, nu exista un credit bugetar, Direcția Tramvaielor era invitată să construiască linia respectivă în condițiile tehnice posibile, pe un terasament de pietriș, Primăria neputând angaja în cursul anului cheltuieli atât de mari fără prevedere bugetară²⁹.

Delegația Permanentă a analizat o altă problemă extrem de importantă: efectuarea plății cheltuielilor edilitare după terenurile supuse noilor parcelări și dezmembrări. Stan Vidrighin a venit cu o propunere concretă conform căreia în cazurile de parcelare dacă se deschidea o stradă nouă și trebuia făcută legătura cu rețeaua principală a orașului, ½ a cheltuielilor edilitare le va plăti Direcția alimentării cu apă și canale (adică orașul), iar ½ parcelatorul, propunere acceptată de către forul de conducere al Primăriei. În cazurile de dezmembrare, frunzașul bănățean propunea ca acestea să fie dezbătute de la caz la caz, existând situații speciale ce nu se puteau rezolva uniform. El mai cerea ca pentru astfel de lucrări, orașul să prevadă în bugetul său pe anul 1927 o sumă de 2 milioane de lei, aceiași sumă urmând a fi inclusă și în bugetul Direcției alimentării cu apă și canal, propunere deasemenea aprobată³⁰.

În privința cererii Societății parcului „Carmen Sylva” de a fi reparate drumurile din parcul respectiv, s-a ordonat ca lucrările respective să fie executate de către întreprinderea Horticultura comunală³¹.

A fost luată în discuție și situația din piața Asănești (circ. III), unde s-au format bălți din cauza ploilor, creindu-se o situație insalubră și vătămătoare pentru aspectul orașului, Serviciul Tehnic fiind însărcinat să umple cu nisip locurile mai joase din piață³².

S-a decis pentru lucrările de scurgere a apelor din dosul Abatorului la Palatul „Banatia” și vila Suciuc să se lichideze Administrației Alimentării cu apă și canal suma de 380.000 de lei din Fondul pentru dezvoltare al orașului³³. Delegația Permanentă

²⁰ *Ibidem*, f. 98.

²¹ *Ibidem*, d. 39/1926, f. 2.

²² *Ibidem*, f. 10.

²³ *Ibidem*, f. 32.

²⁴ *Ibidem*, f. 44.

²⁵ *Ibidem*, f. 78.

²⁶ *Ibidem*, f. 102.

²⁷ *Ibidem*, f. 163.

²⁸ *Ibidem*, f. 3.

²⁹ *Ibidem*, f. 23.

³⁰ *Ibidem*, f. 41.

³¹ *Ibidem*, f. 28.

³² *Ibidem*, f. 3.

³³ *Ibidem*, f. 43.

invita, în același timp, Direcția Alimentării cu apă și canalizare a orașului să execute, acolo unde era nevoie, lucrările de scurgere a apelor publice și de desecare a străzilor³⁴.

A fost luată în discuție și cererea locuitorilor din Colonia muncitorilor de a se construi câteva fântâni publice. Direcția de apă și canalizare a orașului a propus introducerea apeductului în cartier, iar Serviciul Economatului era invitat să ia contact cu locuitorii Coloniei pentru a se ajunge la o înțelegere și cu acei coloniști care nu au acceptat încă prețul fixat de către Primărie, făcându-se apoi o propunere concretă referitoare la acoperirea prin cotizații a cheltuielilor care se vor ivi în urma construirii apeductului³⁵.

Analizându-se solicitarea locuitorilor din cartierul Mehala de a fi reparate fântânile publice existente și de a se construi fântâni publice noi, Delegația Permanentă a decis construirea a cinci fântâni noi, alimentate din apeductul orașului. Două dintre acestea urmau să fie realizate în anul 1927, fiind alocată în acest sens suma de 610.000 de lei în bugetul anului respectiv, restul fântânilor urmând a fi construite treptat, în anii care urmau³⁶. S-a hotărât și construirea conductei de apă pentru noul spital din conducta existentă pe Calea Dorobanților, fiind alocați în acest scop un milion de lei³⁷.

O altă problemă sensibilă o reprezenta apa Begheiului care era nămolosă, fiind necesară purificarea apei de exploatare. Acest lucru se putea face prin plasarea unui filtru de nisip în malul râului, aprobându-se suma de 6700 de mărci aur inclusă în bugetul pe 1927 pentru cumpărarea pieselor necesare³⁸.

Pe de altă parte s-a decis ca Serviciul Tehnic să repare podul Eroilor de la capătul străzii I. Văcărescu (80.000 de lei) precum și podul de lemn din parcul Regina Maria (20.000 de lei), ambele fiind ruinate³⁹. Pe de altă parte au fost recepționate lucrările efectuate la podul situat între parcurile Regina Maria și Mihai Eminescu⁴⁰.

O altă realizare, deschiderea liniei de tramvaie între Timișoara și Chișoda urma să aibă loc la finele lunii noiembrie 1926⁴¹.

A fost dezbătută și cererea medicului șef al orașului referitoare la construirea de mese în locurile

unde erau organizate târgurile săptămânale din oraș pe care să fie așezate zarzavaturile și fructele puse spre vânzare. Delegația Permanentă a decis ca Serviciul Tehnic împreună cu medicul șef să studieze mai amănunțit chestiunea și să revină cu propuneri mai concrete, calculând și rentabilitatea acestui proiect⁴².

O preocupare majoră a conducerii Primăriei Timișoara a constituit-o lucrările de reconstruire a Teatrului comunal. În cadrul unei ședințe a Delegației Permanente, arhitectul comunal Adrian Suciș a prezentat un raport detaliat asupra acestor lucrări, justificând diferența existentă între suma cuprinsă în devizul original și cheltuielile reale. Până în acel moment cheltuielile efective s-au ridicat la 26.000.000 de lei, fiind executate lucrări care nu au fost prevăzute în devizul original, fiind necesară, în vederea finalizării lucrărilor, o sumă de circa 9000.000 de lei. S-a decis ca Serviciul Tehnic și cel Financiar să studieze situația reală și să caute soluții pentru executarea lucrărilor strict necesare încă înaintea venirii toamnei, ținând cont de cadrele bugetare⁴³.

În cadrul ședinței din 9 iulie 1926 a Delegației Permanente, Duiliu Marcu, arhitectul diriginte al Teatrului comunal a fost invitat de către primarul orașului să prezinte o expunere asupra stadiului lucrărilor⁴⁴. În intervenția sa, D. Marcu a arătat că nu era vinovat de întârzierea în care se aflau lucrările de reconstrucție a Teatrului. El și-a exprimat opinia că prin publicarea licitațiilor cu termen mai scurt s-ar putea termina lucrările în anul 1926, degajându-se de orice răspundere pentru întârzierea acestora. Primarul a arătat greutatea pe care le întâmpina Primăria la Ministerul de Interne în vederea obținerii creditului suplimentar necesar pentru terminarea lucrărilor, arătând că era necesară respectarea strictă a dispozițiilor Legii contabilității publice referitoare la fixarea termenelor pentru licitații publice⁴⁵.

În anul pe care îl analizăm s-a făcut recepția lucrărilor de decorație la Teatrul comunal⁴⁶, s-a aprobat creditul suplimentar de 12.902 de lei pentru lucrările de marmură artificială executate de către firma Leopold Hoffer, suprafețele executate fiind mai mari decât cele prevăzute în deviz⁴⁷ și s-au ordonat 20.000 de lei pictorului Kiriakov pentru auriturile executate la cupola Teatrului,

³⁴ *Ibidem*, f. 35.

³⁵ *Ibidem*, f. 145–146.

³⁶ *Ibidem*, f. 147.

³⁷ *Ibidem*, f. 151.

³⁸ *Ibidem*, f. 151.

³⁹ *Ibidem*, f. 163.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 133.

⁴¹ *Ibidem*, f. 173.

⁴² *Ibidem*, f. 54–55.

⁴³ *Ibidem*,

⁴⁴ *Ibidem*, f. 41.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 97.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 134.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 1.

lucrări care erau finalizate. În același timp s-a declarat urgență pentru lucrările în vederea terminării Teatrului, arhitectul Adrian Suciuc fiind autorizat să publice licitațiile necesare⁴⁸.

În privința școlilor de pe raza municipiului, Delegația Permanentă a aprobat lucrările de întreținere a edificiilor școlilor primare⁴⁹.

Pe de altă parte primarul Ioan Doboșan a intervenit pe lângă autoritățile centrale în cauza acordării dreptului de publicitate Conservatorului comunal, cât și pentru înființarea la Timișoara a unei Academii de Comerț, atât Octavian Goga (ministrul de interne în acel moment) cât și Vasile Goldiș (ministrul cultelor și artelor) promițându-i tot sprijinul⁵⁰.

Atenția Delegației Permanente s-a îndreptat și spre căminele de ucenici. Astfel erau necesare efectuarea unor reparații temeinice la edificiul Căminului de ucenici nr. 2, aprobându-se efectuarea de lucrări în limita sumei de 65.750 de lei⁵¹. S-a aprobat, în principiu, și cererea Căminului de ucenici nr. IV privind repararea edificiului⁵², Serviciul Economic fiind îndrumat să ceară mai multe oferte în acest sens, lucrări care s-au și efectuat în cursul anului⁵³.

Totodată s-a decis un deviz de 15.000 de lei pentru lucrările de adaptare la edificiului Școlii Superioare de Comerț⁵⁴.

Delegația Permanentă a acordat ajutoare și Bisericii Ortodoxe Române, aprobându-se vânzarea de cărămidă, la preț redus, pentru construirea bisericii din Mehala⁵⁵, iar în urma cererii Oficiului Parohial ortodox român din același cartier al orașului s-a aprobat restituirea taxelor încasate pentru transportul materialelor necesare construirii bisericii respective⁵⁶.

Pe de altă parte s-a aprobat, în mod excepțional, și cererea Parohiei ortodoxe române din localitatea Sănandrei de a i se vinde 30.000 de cărămizi, la preț redus, pentru construirea unei Case Naționale⁵⁷.

Delegației Permanente a Primăriei Timișoara i-a fost prezentat un raport detaliat referitor la clădirea noului spital, planurile fiind aprobate de către Ministerul de Interne cu unele modificări propuse de către Consiliul tehnic superior, Adrian Suciuc

urmând să-l informeze pe arhitectul Duiliu Marcu despre modificările impuse de către Minister⁵⁸. A fost propusă și publicarea licitației pentru lucrările de construcție a pavilionului întâi al spitalului⁵⁹.

A fost aprobată propunerea de ordonanță a sumei de 100.000 de lei la dispoziția Ministerului de Interne pentru augumentarea fondului necesar construirii sanatoriului de tuberculoși, alocată în acest scop în bugetul anului 1926⁶⁰.

În același timp s-a decis publicarea licitației referitoare la lucrările de construcție a unui pavilion al Spitalului Ferdinand⁶¹.

În privința vieții socio-economice din orașul Timișoara, Delegația Permanentă a decis menținerea prețurilor maxime, membrii acestui organism de conducere al Primăriei exprimându-și grija de a suprima prin toate mijloacele tendința de scumpire continuă a traiului din oraș⁶². Tot în acest sens s-a decis ca în bugetul pe anul 1927 să se prevadă suma necesară pentru ca Primăria să poată tăia porci și vite în regie proprie în vederea aprovizionării populației municipiului⁶³.

A fost discutată și propunerea pentru procurarea mobilierului necesar și efectuarea aranjamentului pentru Azilul nou al săracilor, fiind necesară în acest sens suma de 253.400 de lei. Deoarece în buget era pus la dispoziție doar un credit de 80.000 de lei, s-a propus să se ceară Consiliului Comunal aprobarea unui credit suplimentar de 173.400 de lei, propunere aprobată⁶⁴.

Delegația Permanentă a acordat o subvenție de 20.000 de lei Societății „Crucii Roșii”, prevăzută în bugetul anului 1926⁶⁵. În același timp cercul studențesc din Cernăuți a primit suma de 500 de lei pentru ridicarea bustului lui Mihai Eminescu⁶⁶.

Au fost acordate ajutoare „Societății orfanilor de război” pentru lucrările de reparații la Căminul asociației⁶⁷, oferindu-se gratuit cărămidă Societății „Ocrotirea orfanilor de război” pentru mărirea căminului acestora⁶⁸.

O problemă sensibilă a reprezentat-o proiectul construirii Palatului Curții de Apel. Ministerul Justiției intenționa să adăpostească în același loc Curtea de Apel, Tribunalul și închisoarea.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 56.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 149.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 13.

⁵¹ *Ibidem*, f. 5.

⁵² *Ibidem*, f. 50.

⁵³ *Ibidem*, f. 123.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 109.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 6.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 83.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 114.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 29.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 87.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 118.

⁶¹ *Ibidem*, f. 110.

⁶² *Ibidem*, f. 2.

⁶³ *Ibidem*, f. 34.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 134.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 26.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 58.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 77.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 87.

Delegația Permanentă a decis a i se oferi Curții de Apel terenul fixat în Bulevardul Regina Maria, iar în cazul în care acesta nu îi va fi suficient, să fie cedat și blocul din dosul terenului respectiv, compus din două loturi, iar dacă Ministerul de Justiție ar considera locul cedat necorespunzător să i se ofere terenul cerut din spatele cinematografului din Cetate⁶⁹.

Pe de altă parte prim-președintele Curții de Apel Timișoara informa, printr-o adresă, Consiliul Comunal că terenul din fața Poștei nu corespundea scopului avut în vedere, solicitând terenul dintre cinematograful din Cetate și edificiul Societății „Automobil club”.⁷⁰ Cererea a fost analizată și de către Consiliul Comunal, prilej cu care primarul Timișoarei a făcut cunoscut faptul că în baza convenției încheiate între Comună și Ministerul de Justiție maghiar cu ocazia înființării Curții de Apel din Timișoara, Comuna era obligată a ceda un teren doar pentru construirea Curții de Apel și a Parchetului general și nu și pentru celelalte autorități judiciare. În final a fost admisă propunerea Delegației Permanente, solicitându-se Ministerului de Justiție să se pronunțe cu exactitate asupra mărimii terenului ce îi era necesar⁷¹.

Consiliul Comunal a hotărât în ședința sa din 12 martie 1926 instituirea unei comisii pentru studierea și elaborarea unui anteproiect de Regulament privind administrarea orașului⁷².

Pentru anul 1927 bugetul general cuprindea la *veniturile ordinare* suma de 378.039.986 de lei, la cele *extraordinare* 23.286.327 de lei, pentru *fondurile speciale* fiind alocați 3.025.891 lei. La capitolul *cheltuieli ordinare* erau prevăzuți 362.748.002 lei, la cele *extraordinare* 23.286.327 lei. Fondul pentru *deschiderea de credite suplimentare și extraordinare* era de 15.291.984 de lei. Totalul general al *veniturilor* se ridica la suma de 404.352.204 lei, aceeași sumă fiind cuprinsă și la *cheltuieli*.

În privința sfaturilor date de către Consiliul superior administrativ pentru exploatarea Agronomiei și Lăptăriei, Delegația Permanentă era invitată să cerceteze amănunțit situația acestora din toate punctele de vedere, înaintând Consiliului propuneri concrete pentru a fi luate măsurile

necesare în vederea asigurării unei exploatare cât mai raționale și rentabile ale acestora⁷³.

În cursul anului au fost deschise credite suplimentare pentru manifestări culturale (46.500 de lei), pentru contribuția Comunei la Oficiul public de plasare (20.616 lei), pentru plusul de cheltuieli avut cu întreținerea și îmbrăcarea elevilor timocenii (140.000 de lei)⁷⁴, pentru cheltuielile legate de administrarea băilor populare nou înființate (78.000 de lei), în vederea continuării lucrărilor de astupare a gropilor din cartierul Principele Mihai fiind necesară, pentru lucrările în curs, suma de 200.000 de lei, pentru cumpărarea lemnului de foc destinate fondului săracilor și care urmau a fi distribuite în timpul iernii populației sărace și muncitorilor șomeri (200.000 de lei)⁷⁵.

Noi credite extraordinare au fost deschise pentru efectuarea terasamentului drumului ce ducea de la fântânile publice din cartierul Principele Mihai până la șoseaua Torontalului, precum și în vederea realizării altor lucrări de scurgere a apelor în același cartier. Toate aceste lucrări necesitau suma de 500.000 de lei. Pentru anticiparea cheltuielilor privind construirea trotuarelor din cărămidă în străzile cartierului Principele Mihai trebuia deschis un credit extraordinar de 200.000 de lei, în timp ce Horticulturii comunale îi era necesar, pentru finalizarea în cursul anului a lucrărilor deja începute, un credit suplimentar de 60.000 de lei⁷⁶.

Au mai fost necesare noi credite suplimentare în vederea terminării următoarelor lucrări: la Teatrul comunal (600.000 de lei), pentru linia de tramvai spre Abator (965.000 de lei), precum și pentru cheltuielile ivite în plus cu pavarea străzii Simion Bărnuțiu⁷⁷.

Și în cursul anului 1927 membrii Consiliului Comunal au fost preocupați de situația întreprinderilor comunale. În cadrul unei ședințe au fost făcute interpelări în legătură cu perturbațiile survenite la Uzina electrică, ce nu mai satisfăcea pe deplin cerințele consumatorilor, fiind astfel atinse interesele micilor industriași din oraș, mulți dintre aceștia întrerupându-și activitatea deoarece nu li se mai distribuia curent electric. Răspunzând acestor interpelări, Cornel Miklosi arăta că perturbațiile s-au produs deoarece izolația turbinei principale s-a degradat de-a lungul timpului, noul turboalternator urmând să fie pus în funcțiune până în februarie 1928. În fața acestei situații circulația

⁶⁹ *Ibidem*, f. 186–187.

⁷⁰ *Ibidem*, d. 38/1926–1928, f. 87.

⁷¹ *Ibidem*, f. 88. În timpul dezbaterilor consilierul Lucian Georgevici a subliniat că în cazul în care Ministerul nu ar fi acceptat locul oferit, să i se dea un alt teren, dar în nici un caz cel situat în spatele cinematografului din Cetate care era destinat pentru scopuri culturale, respectiv pentru ridicarea Palatului Cultural și a Muzeului Bănățean, vezi fila 90.

⁷² *Ibidem*, f. 1, 44.

⁷³ *Ibidem*, f. 156.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 223–224.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 225.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 226–227.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 240–241.

tramvaielor era deja redusă la jumătate, o reducere mai amplă cerută de unii consilieri, neîmbunătățind situația micilor industriași deoarece economisirea de curent ce s-ar realiza în acest mod era prea mică pentru a satisface nevoile acestora, Miklosi angajându-se că Uzina va satisface după posibilități doleanțele industriașilor⁷⁸.

În privința lucrărilor edilitare, Stan Vidrighin sublinia necesitatea de a fi construită o a doua linie principală de aducțiune menită să alimenteze cu apă cartierul Cetate, inclusiv părțile din dreapta și stânga ale cartierelor Principesa Elisabeta și Fabrică. Pentru procurarea materialelor în vederea efectuării acestor lucrări a fost organizată o licitație, Consiliul aprobând rezultatele acesteia, care urmau să fie supuse și aprobării Ministerului de Interne⁷⁹.

În atenția Consiliului Comunal s-a aflat și chestiune terenului așa-numit „Balta Verde”. Acest teren situat în Cartierul „Principele Mihai” era plin de gropi, fiind permanent sub apă, punând astfel în primejdie sănătatea locuitorilor, situație ce a determinat conducerea Primăriei să se ocupe, în mai multe rânduri, cu asanarea stării insalubre a acestei părți din oraș. Dar în demersurile lor, liderii administrației locale s-au izbit de faptul că terenul respectiv, având suprafața de 14 jughăre, 59 stj. pătrați, era în proprietatea Composesoratului de izlaz din cartier, hotărându-se în consecință demararea de tratative cu instituția respectivă pentru efectuarea unui schimb de terenuri. A fost constituită o comisie a Primăriei pentru a analiza problema respectivă, aceasta evidențiind că desecarea și nivelarea terenului reclama investiții de circa 6 milioane de lei. Pe de altă parte și după ce terenul era umplut, acesta nu era bun pentru construcții, putând fi folosit pentru făurirea unui parc sau o parte din el pentru organizarea unei piețe.

La rândul său, primarul municipiului opinia că dezvoltarea Timișoarei reclama desecarea bălților, locul urmând a fi folosit pentru înființarea unei piețe și a unui parc⁸⁰. În final s-a decis continuarea tratativelor de către comisia Primăriei (completată cu încă trei membri) cu Composesoratul, urmând a se prezenta Consiliului Comunal un proiect de tranzacție⁸¹.

Conducerea Primăriei a fost preocupată în cursul anului 1927 și de situația locuitorilor nevoiași. Astfel în vederea ajutorării șomerilor, au fost

luate măsuri pentru înființarea bucătărilor populare, unde muncitorii șomeri primeau alimente la un preț minimal. Totodată Primăria distribuia, în cadrul bugetului anual, circa trei milioane de lei, sub diverse forme, pentru ajutorarea populației sărace⁸².

În privința obligațiilor pe care Primăria Timișoarei le avea față de instituțiile școlare din oraș, a fost luată în discuție chestiunea deschiderii unui credit suplimentar de 500.000 de lei drept subvenție Școlii Politehnice pentru terminarea clădirii începute. În această problemă Ministerul de Interne a dispus ca Primăria să acorde instituției de învățământ superior o subvenție de cel puțin 1.000.000 de lei pentru clădirea Școlii Politehnice. Având în vedere că lucrările respective erau aproape terminate, Delegația Permanentă a propus deschiderea unui credit extraordinar de 500.000 de lei. Se preciza că acordarea sumei de 1 milion de lei recomandată de către Ministerul de Interne nu era cu puțință deoarece încasările anului respectiv nu acopereau prevederile bugetare, iar prin angajarea unei cheltuieli mai mari s-ar dezechilibra bugetul. În consecință s-a aprobat deschiderea unui credit de 500.000 de lei destinat Școlii Politehnice⁸³.

O altă problemă a constituit-o situația Căminului de ucenici nr. 2, care reclama repararea urgentă și radicală a edificiului, precum și amenajarea acestuia cu obiectele necesare. Totalul lucrărilor se situa la suma de 518.105 lei, nefiind suficient creditul prevăzut, fiind necesar un credit suplimentar de 450.000 de lei, care a și fost aprobat de către Consiliul Comunal. În timpul dezbaterilor consilierul George Domășneanu a cerut informații privind cauzele în urma cărora căminul a ajuns într-o stare deplorabilă. În răspunsul său, primarul orașului a oferit informații privind abuzurile constatate la Căminul de ucenici nr. 2, comunicând că după terminarea cercetărilor Comisia de disciplină va judeca problema în cauză⁸⁴.

Consiliul Comunal a aprobat cererile, în prima citire conform legislației în vigoare, Consiliului parohial romano-catolic din Circumscripția III pentru a i se dona un teren de 149 stj. pătr. situat în piața Lahovary, lângă terenul de 400 stj. pătr. donat anterior pentru construirea casei parohiale, precum și cea a Consiliului parohial ortodox-român din Circumscripția III pentru a i se dona un teren de 1364 de stj. pătr. situat în Piața Kuhl, pentru construirea unei biserici⁸⁵, admițându-se

⁷⁸ *Ibidem*, f. 207–208.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 192.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 212–214. Consilierul Ioan Doboșan preciza că locuitorii din jurul terenului „Balta Verde” transportând nisip și pământ din acel loc au „contribuit” la formarea bălților.

⁸¹ *Ibidem*, f. 217.

⁸² *Ibidem*, f. 233.

⁸³ *Ibidem*, f. 191.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 174–175.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 149.

aceste solicitări, într-o altă ședință și în a doua citire⁸⁶.

Pe ordinea de zi a Consiliului Comunal s-a aflat și donarea unui lot de casă pe seama Casei Naționale din localitate. Comisiunea de ocol pentru expropriere și împrăștiere din Timișoara cu hotărârea de expropriere din 12 aprilie 1927 a expropriat terenul viran de circa 600 de stj. pătr. din Bulevardul Regele Ferdinand, lângă Palatul Camerei de Comerț și Industrie pe seama Casei Naționale și ținând cont că Primăria Timișoarei a sprijinit întotdeauna cultura națională, Delegația Permanentă a propus cedarea gratuită a terenului (ajutând astfel cu terenul în valoare de 240.000 de lei), demers aprobat de către Consiliul Comunal⁸⁷.

Pe de altă parte Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale a elaborat un plan pentru construirea de colonii școlare de vacanță destinate elevilor bolnavi și săraci la malul Mării Negre precum și în regiunile muntoase. Neavând creditul necesar Ministerul a apelat la toate comunele și județele din țară să contribuie cu o subvenție la sporirea fondului necesar realizării acestui proiect umanitar. Consiliul Comunal din Timișoara a aprobat în acest sens un credit extraordinar de 50.000 de lei⁸⁸.

În anul 1927 Primăria Timișoara a continuat acordarea de ajutoare unor societăți bănățene. Astfel a fost admisă cererea, în a doua citire, a Asociației Cercurilor de Gospodine Regiunea Banat pentru a i se acorda un lot, Consiliul Comunal autorizând Delegația Permanentă să întreprindă formele legale de donație⁸⁹.

La apelul Societății „Mormintele Eroilor”, aflată sub înalta ocrotire a Reginei Maria, de a i se acorda un fond mai important pentru acoperirea cheltuielilor necesare centralizării mormintelor de eroi din țară în cimitire de onoare, și în special pentru înfrumusețarea cimitirului local al eroilor, a fost aprobat un credit suplimentar de 20.000 de lei⁹⁰.

În vara anului 1927 Ioan Doboșan a demisionat din funcția de primar al orașului Timișoara⁹¹, pentru fotoliul de primar candidând Lucian Georgevici, care a întrunit 25 de voturi, Iosif Reiter care a obținut 7 voturi și respectiv Frideric Hajdu cu 1 vot. Ministerul de Interne prin decizia nr. 17824 C l-a confirmat ca primar al Timișoarei pe Lucian Georgevici, care și-a ocupat funcția în 21 septembrie 1927⁹².

⁸⁶ *Ibidem*, f. 177.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 190–191.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 173.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 148–149.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 173–174.

⁹¹ *Ibidem*, f. 193.

⁹² *Ibidem*, f. 196–197.

În cadrul ședinței Consiliului Comunal din 26 septembrie 1927, noul primar a prezentat programul de activitate pe care dorea să-l transpună în practică și care, conform Legii pentru unificarea administrativă, era conceput pentru o perioadă de 8 ani.

Primul capitol din program era dedicat *culturii*, subliniindu-se necesitatea de a fi terminate operele deja începute și de a se pune bazele unei propășiri culturale prin înființarea de noi instituții culturale. În primul rând trebuia terminată reconstruirea clădirii Teatrului comunal, precum și angajarea unei trupe teatrale permanente.

O altă prioritate o constituia construirea și punerea în funcțiune cât mai rapidă a cinematografului din cartierul Cetate.

Construirea Palatului Cultural reprezenta un obiectiv de primă importanță în vederea propășirii culturii naționale, unde urmau să fie adăpostite în primul rând Casa de Educație Națională, Muzeul Bănățean, iar apoi celelalte instituții culturale.

Pe de altă parte guvernul ocupându-se de înființarea unei Episcopii ortodoxe române în Timișoara, era de datoria orașului să contribuie la înfăptuirea acestei idei prin zidirea unei Catedrale ortodoxe române.

Capitolul doi al programului se referea la *educație*, fiind obligatorie terminarea construirii Academiei Comerciale, care în urma greutăților ivite în privința angajării profesorilor și a procurării mobilierului necesar putea lua ființă abia în anul 1928.

Pentru adăpostirea elevilor din provincie trebuiau construite mai multe cămine pentru băieți și fete. Referindu-se la dispozițiile legii precum și la faptul că numărul de elevi creștea an de an, Primăria avea datoria de a se îngriji de localurile necesare școlilor primare. Concomitent, Timișoara fiind un centru industrial de mare importanță, trebuiau sprijinite efectiv școlile profesionale existente, luându-se măsuri pentru înființarea de noi școli de acest profil.

Capitolul trei al programului analiza situația *comunicațiilor*, prevăzându-se în primul rând mutarea liniei ferate Baziaș din centrul orașului pentru a fi eliminate perturbațiile ce se produceau în privința circulației.

Pentru dezvoltarea rețelei de comunicație cu suburbiile și eliminarea circulației supraîncărcate de pe străzile orașului, se prevedea a fi construite cât mai urgent străzile Simion Bărnuțiu, Bursei, precum și Bulevardul Constantin Diaconovici Loga⁹³, pentru a se asigura astfel o comunicație mai scurtă între

⁹³ *Ibidem*, f. 198–199.

cartierele Fabrică-Cetate și Gara Domnița Elena. Totodată în urma dezvoltării orașului spre periferii trebuiau deschise noi străzi, pe măsura construirii caselor pe loturile de împroprietărire.

Capitolul patru evidențiază că odată cu dezvoltarea orașului și creșterea numărului populației acestuia, trebuia acordată atenție *amplificării uzinelor comunale*, pentru a putea satisface noile necesități. În privința Tramvaielor comunale, noul primar era de părere că toate comunele situate la o distanță de 5 kilometri de raza orașului și care conform Legii administrației urmau să fie declarate comune suburbane, să fie legate de Timișoara prin tramvaie. Acest lucru era necesar pentru ridicarea nivelului cultural, social și sanitar al locuitorilor așezărilor respective cât și pentru aprovizionarea mai ușoară a orașului cu alimente din comunele învecinate.

Uzina electrică nu s-a dezvoltat potrivit exigențelor și necesităților populației. Dezvoltarea uzinei era necesară și deoarece o mulțime de industrii se aprovizionau cu curent electric de la această întreprindere comună. Tot pe măsura dezvoltării orașului trebuia amplificată și rețeaua de apaduct și canalizare, în special în străzile nou înființate.

Capitolul cinci se referă la starea *socială și a sănătății publice*, constatându-se că marile planuri în aceste domenii erau la început. În privința Spitalului nou exista asigurarea Ministerului de resort privind acordarea ajutorului necesar pentru a se putea realiza⁹⁴ cele 12 pavilioane proiectate.

Din punct de vedere social trebuiau construite casele muncitorești pentru adăpostirea celor lipsiți de locuințe.

În plan secundar se prevedea creșterea numărului de autostropitoare și punerea în funcțiune a măturătoarelor automate de stradă.

Capitolul șase abordează *economia orașului*. Pământurile comunei urmau să fie folosite pentru înființarea de ferme model, unde să fie crescute și vite de rasă, servind prin aceasta ca bază pentru dezvoltarea economiei naționale.

Trebuia amplificată și Lăptăria orașului, iar pentru aprovizionarea acesteia cu laptele necesar și sănătos se avea în vedere înființarea unei ferme de vaci a orașului.

Capitolul șapte cuprinde *programul financiar*, noul primar susținând programul de dinainte de război când marile investiții erau făcute prin împrumuturi contractate pe timp mai îndelungat, ale căror anuități să fie suportate și de către generațiile viitoare. Astfel au fost realizate o serie de opere mari, foarte importante și care formează baza

dezvoltării orașului pentru viitor. Se preciza că din împrumuturile făcute în străinătate și care reprezentau 74% din totalul datoriilor, în urma situației favorabile a monedei naționale s-a replătit deja partea cea mai mare a datoriilor, Primăria având în acel moment doar 20% din datorii la băncile din străinătate, singura excepție fiind împrumutul elvețian⁹⁵, care în urma creșterii valorii francului elvețian a devenit o sarcină grea pentru Primărie. Municipiul avea obligația față de generațiile viitoare să se îngrijească de dezvoltarea întreprinderilor comunale prin contractarea de împrumuturi pe termen lung.

Lucian Georgevici preciza în cadrul întrunirii că situația economică era grea, viața comercială și cea industrială stagna, devenind astfel o problemă importantă pentru oraș. În acest context era necesar a veni, după posibilitățile materiale ale municipiului, în ajutorul lucrătorilor deveniți șomeri. În același timp fruntașul bănățean le cerea consilierilor să lase deoparte interesele personale și de partid și să se ocupe de interesele locuitorilor orașului⁹⁶.

O altă problemă aflată în atenția Primăriei municipiului Timișoara a fost cea a Fundației Sailer. În 1904 Antoniu Sailer a donat municipiului 200.000 de coroane, sumă din care Adunarea municipiului a folosit 80.000 de coroane pentru a cumpăra în strada Coroana de oțel un imobil și a înființa sub denumirea „Fundațiunea Sailer” un Institut al orbilor. Proprietarul imobilului în Cartea Funduară era „Fundațiunea Anton Sailer”, iar administratorul Institutului orbilor era municipiul Timișoara.

În anii 1909–1911 Institutul orbilor necorespunzând cerințelor, municipiului Timișoara împreună cu Asociația pentru ajutorarea orbilor, s-a ocupat cu înființarea unui nou institut, având în vedere în acest sens terenul situat lângă „Centrul pentru ocrotirea copiilor”, dar datorită războiului mondial planul nu s-a realizat. Pe de altă parte în cursul războiului familia Prohaszka a înființat o fundație în scopul creerii unei școli de agricultură pe seama orbilor, donând în acest scop un teren de 4 jughere 1576 stj. pătr.

În anul 1922 chestiunea orbilor a trecut în sarcina statului, Primăria predând administrarea⁹⁷ Institutului orbilor statului.

Institutul aflându-se într-o stare necorespunzătoare s-a început o nouă acțiune pentru clădirea unui nou institut. În urma discuțiilor avute cu

⁹⁵ *Ibidem*, f. 291.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 202.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 227.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 200.

reprezentantul statului a fost solicitat terenul de 1200 stj. pătr. destinat în 1911 pentru Institutul orbilor. Deși a fost cuprins doar în plan donarea lotului în cheștiune, Primăria a oferit un teren de 7 jughere pentru înființarea unui institut modern și corespunzător în drumul Lipovei, alături de Fundația Prohaszka, cu condiția ca predarea terenului de către Primărie să se efectueze numai după ce statul a început lucrările de zidire a noilor cămine și ateliere. Dar deoarece Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale nu a putut, din lipsă de fonduri, să înceapă clădirea noului institut pînă ce nu vindea mai întâi institutul existent, Ministerul a cerut Primăriei îndeplinirea următoarelor condiții: terenul de 7 jughere să fie definitiv donat pentru Institutul orbilor; să aprobe vânzarea institutului existent; un pavilion al noului institut să poarte denumirea „Anton Sailer”.

Delegația Permanentă propunea donarea celor 7 jughere⁹⁸ pe seama statului cu condiția ca după îndeplinirea cerințelor de zidire, statul să treacă proprietatea terenului donat în cartea funduară, condiționând ca acesta să nu poată servi niciodată altui scop; Consiliul Comunal să stabilească faptul că Institutul orbilor din strada Coroana de oțel nu era proprietatea Municipiului ci a Fundației „Anton Sailer”, iar administratorul fundației era Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale; Municipiul nu avea nici o obiecție privind vânzarea Institutului orbilor existent prin licitație publică, dar trebuia menționată clauza potrivit căreia suma provenită din vânzare să nu poată fi folosită pentru alt scop decât pentru construirea noului institut pe terenul donat de către Primărie; pavilionul construit din suma provenită din vânzarea vechiului institut să poarte denumirea „Fundațiunea Anton Sailer”⁹⁹.

Consiliul Comunal al municipiului a decis să fie trimisă cauza Delegației Permanente spre a studia cheștiunea din punct de vedere juridic, în special problema privind dreptul de proprietate asupra Institutului orbilor, precum și dacă se putea înstrăina în forma propusă de către Ministerul în cauză¹⁰⁰.

Concluzionând, în perioada analizată atât Delegația Permanentă cât și Consiliul Comunal au fost preocupate de bunul mers al întreprinderilor comunale, fiind luate măsurile necesare pentru refacerea Uzinei hidroelectrice, pentru dezvoltarea Uzinei Alimentării cu Apă și a Abatorului.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 228.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 229.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 230. Trebuie menționat că după primul război mondial statul a preluat atât Fundația „Sailer”, cât și ferma donată de către familia Prohaszka, vezi fila 228.

În privința Cinematografelor comunale s-a decis rulara unor filme de calitate, precum și creșterea numărului filmelor culturale.

Cele două foruri de conducere ale Primăriei municipiului Timișoara s-au îngrijit de terminarea lucrărilor de reconstrucție a Teatrului comunal, aflate în întârziere atât datorită lipsei de fonduri, cât și a birocrăției de la nivel central. În același timp au fost votate noi credite necesare pentru darea în folosință a acestei importante instituții culturale. În anii 1926–1927 Primăria a acordat subvenții unor societăți culturale, fiind donat și un lot de casă Casei Naționale din oraș.

În privința învățământului au fost realizate lucrări de întreținere a edificiilor școlilor primare, fiind efectuate și reparațiile necesare la căminele de ucenici. S-a acordat atenție și învățământului superior, votându-se o subvenție în acest sens Școlii Politehnice. Totodată membrii Delegației Permanente și ai Consiliului Comunal au fost preocupați de înființarea Academiei Comerciale, primarul orașului Ioan Doboșan intervenind în acest sens pe lângă miniștrii Vasile Goldiș și Octavian Goga, care i-au promis tot sprijinul. Concomitent au fost alocate fonduri pentru finalizarea lucrărilor la Școala Comercială. Conducerea Primăriei Timișoara a acordat în intervalul de timp analizat burse și subvenții elevilor nevoiași sau a celor din Valea Timocului.

În domeniul sănătății, se avea în vedere construirea unui nou spital, planurile fiind aprobate de către forurile superioare competente, hotărîndu-se ținerea licitației publice în vederea începerii lucrărilor. A fost decisă și organizarea unei licitații pentru construirea unui pavilion la Spitalul Ferdinand.

În privința lucrărilor edilitare au fost luate măsuri pentru pavarea străzilor, pentru repararea trotuarelor și a podurilor, a drumurilor carosabile, în vederea regulării cursurilor de apă și a desecărilor, precum și pentru efectuarea lucrărilor de apărare contra inundațiilor. S-au construit noi linii de tramvaie în oraș, decidîndu-se și săparea de noi fântâni. Au fost luate măsuri privitoare la două probleme importante cu care se confruntau locuitorii orașului: purificarea apei de exploatare din Bega și asanarea terenului „Balta Verde”.

Conducerea Primăriei Timișoara a fost preocupată și de problemele sociale din oraș, fiind acordate ajutoare populației sărace, șomerilor, bucătăriile populare funcționând în acest sens în special în anotimpurile reci ale anului. Se avea în vedere și construirea a cinci case muncitorești pentru adăpostirea celor lipsiți de locuințe.

În cei doi ani au fost acordate de asemenea o serie de subvenții unor societăți de binefacere, studențești etc.

În anul 1927 noul primar al municipiului Timișoara, Lucian Georgevici, în conformitate cu legislația în vigoare, și-a prezentat programul privind dezvoltarea orașului. În cadrul acestuia, cultura și învățământul ocupau primele două locuri, fapt ce evidențiază clar modul de gândire al politicianilor români dintre cele două războaie mondiale.

În domeniul cultural se prevedea terminarea reconstruirii Teatrului comunal și angajarea unei trupe teatrale permanente. O altă prioritate o constituia realizarea Palatului Cultural în care urmau să-și desfășoare activitatea Casa de Educație Națională, Muzeul Bănățean, alte instituții culturale. Construirea Catedralei Ortodoxe Române reprezenta o altă necesitate de prim rang.

În privința ei, se avea în vedere terminarea construirii clădirii Academiei Comerciale și începerea

activității acesteia, construirea a mai multor cămine școlare necesare adăpostirii elevilor din provincie. Fruntașul politic bănățean acorda o atenție mărită sprijinirii și dezvoltării rețelei de școli profesionale, atât de necesară consolidării industriei bănățene.

În privința rețelei de comunicație a orașului se prevedea, ca o primă prioritate, mutarea liniei de cale ferată ce traversa centrul orașului, construirea de noi străzi, legarea comunelor apropiate de Timișoara de oraș prin intermediul tramvaielor.

Programul mai conținea dezvoltarea întreprinderilor comunale, construirea noului spital, a caselor muncitorești.

În sectorul economic trebuiau înființate ferme model pentru aprovizionarea locuitorilor orașului. În vederea realizării unor investiții de amploare, Lucian Georgevici avea în vedere modelul de dinainte de 1914, respectiv contractarea de împrumuturi pe termen lung.

THE ACTIVITY OF AIR VICE MARSHAL DONALD F. STEVENSON, HEAD OF THE BRITISH MILITARY MISSION IN ROMANIA (1944–1945)

Marian-Alin Dudoi

Cuvinte cheie: *Vice-Mareșalul Donald F. Stevenson, România, 1944–1945*

Keywords: *Air Vice Marshal Donald F. Stevenson, Romania, 1944–1945*

(Abstract)

The Air Vice Marshal Donald F. Stevenson was the Head of the British Section in the Romanian Allied Control Commission [hereafter ACC], controlled by the Soviet representatives, from the autumn of 1944 until the autumn of 1947; the War Office and the Foreign Office also called him during the activity in Romania with the title “Commissioner”; his military rank was equivalent to a two star General. According to the note prepared for the visit to his sovereign, King George VI, on the 13th of April 1945, his function was „the British representative on the Allied Control Commission and the Head of British Military Mission in Romania”. His character truly denoted the features of a gentleman and, because of that, he lacked the ability for compromises in politics. Stevenson had been Air Aide-de-Camp to King George VI (1939–1940).

The study was based on Foreign Office microfiches that were analysed at the Romanian National Archives. Stevenson reported to War Office, but in most cases War Office sent copies to Foreign Office; the British Political Representative in Romania was a diplomat and reported to Foreign Office. Concerning the name “Romania”, British spelt “Roumania” and the Americans “Rumania”.

On the 18th of September 1944 when Foreign Office and War Office made recommendations for the prospective British Mission in Romania, they supported the lack of “desire to see Roumania fall under permanent Soviet control and any attempt by the Soviet authorities to encroach unnecessarily on Roumanian sovereignty or independence should be resisted”, the “ultimate policy is to ensure an independent and friendly Roumania but it must be always remembered that Roumania is a conquered country which will have to work for her passage home”, “provided King Michael proves his worth, is sufficiently co-operative, and wanted by the majority of Roumanians, we should support him”, “you should not allow any members of your Mission to indulge in actions such as secret contact with members of other Roumanian parties” and “H.M.G. will wish to recover their political position and influence in Roumania which they possessed before the war. Although during the armistice period Soviet influence will be predominant, there can be no question of our abdicating of our claims to have an equal share in the post-war period of all political question affecting Roumania.”¹

In June 1944, Roosevelt, United States President, agreed Churchill’s proposal that Soviet Union should define and apply all Allies’ military interests for three months in Eastern Europe; this event marked the beginning of Western Powers’ hands-off policy in Eastern Europe². How could we explain the Political Directive, shortly before Stalin-Churchill “Percentage Agreement”? The great number of discords between State Department/Foreign Office and their President/Prime-Minister represented a possible answer³.

Winston Churchill had not supported an active British policy in Romania because of the “Percentage Agreement” concluded with Stalin on the 9th of October 1944 and he advised Eden, beginning with November 1944, that Le Rougetel should limit British interferences in Romania.⁴ Later he reminded

² [the document] “Political Directive for the British Element of the Allied Mission of Control” (18 September 1944), I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu and V. Cristian, *Românii în istoria universală*, vol. III, *Izvoare străine pentru studiul istoriei românilor*, volume edited by Ștefan S. Gorovei, Iași, 1988, 375 (see Romanian translation in Valeriu Florin Dobrinescu, Lenuța Nicolescu and Gheorghe Nicolescu, *Relații militare româno-engleze*, Pitești, 1998, 202–203).

³ Lynn Etheridge Davis, *The Cold War begins. Soviet-American Conflict over Eastern Europe*, Princeton, 1974, 159.

³ *Ibidem*, 159.

⁴ Dennis Deletant, *British Policy towards Romania: 23 August 1944 – 6 March 1945*. (Dennis Deletant, Maurice

¹ J.N. Henderson’s dispatch of 12.04.1945 to Alan Lascelles, Public Record Office, Foreign Office, 371/48574 (hereafter PRO FO).

to Eden: "I think we had pretty good treatment from Stalin in Greece, much better in fact than we have had from the Americans. It is an awful thing that one cannot have it both ways, but you and I took great responsibility and we cannot overplay our hand in Roumania least of all at a time like this. Without letting it appear in telegrams, you ought to make your will felt."⁵ A draft reply on behalf of Eden was prepared by Foreign Office for Churchill in order to confirm his agreement, but Eden refused to send it; Eden's refusal could be explained by a similar dispatch already sent to British Mission in Bucharest⁶. Indeed British representatives were warned, beginning with November 1944, not to interfere with Soviet policy in Romania but only in order to support the Soviet war effort. The Yalta Declaration provided theoretical possibilities for democratic regimes in Eastern Europe and Foreign Office tried to maintain in Romania this perspective for less than a month (until the 6th of March). On the 4th of March, Churchill demanded to Eden that clear instructions should be sent to British representatives at Bucharest as Britain should not further interfere in Romania because Britain had imposed its will in Greece and Great Britain should not interfere to Soviet policy in regard to Romania⁷; few days later he wrote to Eden again to limit British involvement in Romania because "we, for considerations well known to you, accepted in a special degree the predominance of Russia in this theatre"⁸; Eden had already agreed and explained that "*to be fair to Stevenson, I think we must bear in mind that to begin with it was on our instructions [Foreign Office dispatches – author's note] that he took such active steps to try to bring about the formation of a truly representative coalition in the place of the Rădescu Government, and it was only on the 5th of March⁹ that we warned him to go slow*" [emphasis added]¹⁰.

Pearson), *Romania observed. Studies in Contemporary Romanian History*, București, (1998), 136.

See details to Nicolae Băciu, *Agonia României, 1944–1948. Dosarele secrete acuză*, București, 1997, 136–140.

⁵ Churchill's Personal Minute M. 1207/4 of 11.12.1944 to Eden, PRO FO 371/44014.

⁶ Eden's note in pencil of 14. 12.1944, *Ibid.*

⁷ Churchill's Personal Minute of 4.03.1945 to Eden, in Chipier 1993, 123–124.

⁸ Churchill's Personal Minute no. M 205/5 of 13.03.1945 to Eden, PRO FO 371/48539.

⁹ Foreign Office dispatch no. 275 of 5.03.1945 to British Mission at Bucharest (sent from U.K., at 10,20 p.m.), Id. 371/48537; due to the fact that Great Britain and United States proposed to settle the matter of two Polish Governments with Soviet Union, this dispatch advised British representatives to support the policy adopted by the United States representatives in Bucharest.

¹⁰ Eden's dispatch no. 45/112 of 15.03.1945 to Churchill, Id. 371/48539.

Churchill was anti-communist but, because of the "Percentage Agreement" and the consultations required for Poland in the beginning of 1945, he considered that the United States should be responsible for limiting Soviet expansion in Central and Eastern Europe¹¹.

Beginning with the 5th of March 1945, the British representatives at Bucharest were dissatisfied with the British Government decision to take no action against the Soviet pressure in Romania when King Michael was obliged to appoint the Petru Groza's puppet Government, highly supported by the Soviet Union. Churchill made a strong secret proposal to the United States Government that the latter should demand a tripartite consultation of the three Allies for supporting a true Government coalition in Romania but Soviet Union, during consultation, refused to withdraw its support for Groza Government; the British Prime-Minister reason was the previous "Percentage Agreement" that Greece would remain capitalist and Romania would pass in the Soviet area of interest at least until the end of the war in Europe. The end of all British hopes concerning Romania, upon the outbreak of King Michael's Royal Strike in August 1945, came with the Moscow Agreement (December 1945) when Soviet Union succeeded in maintaining the Groza Government (adding two opposition ministers) but King Michael remained on the throne¹².

When in the spring of 1945, Stevenson tried to stop Soviet plan to communize Romania and Prime Minister Winston Churchill even communicated to Anthony Eden, Foreign Secretary, his contempt about Air Vice Marshal's actions: "Stevenson has, I am sure, made great friends with the King and Queen" and "his prejudices against the Russians are natural and strong."¹³

The British Military Mission and the Office of the British Political Representative, the latter was headed by John Le Rougetel (until the spring of 1946, his deputy was James Marjoribanks until the autumn of 1945) and Adrian Holman, started their activity in Romania in the autumn of 1944 and activated until September 1947; they were in the same yard. In September 1947, when the

¹¹ Churchill's letter no. 905 of 8.03.1945 to Roosevelt, in Chipier 1993, 139–141.

¹² Cf. Mark Percival, British Policy from the "Percentages Agreement" of October 1944 to the Moscow Agreement of December 1945. When was the Reality of Soviet Control effectively conceded? *Studii și materiale de istorie contemporană*, 2/2003, 100.

¹³ Winston Churchill's Personal Minute of 13.03.1945 to Anthony Eden (R 4514 in Foreign Office), PRO FO, 371/48539.

Romanian Peace Treaty came into force, the Office of the British Political Representative was officially transformed into the British Legation even though the Office was informally known as the British Legation; the term "Office" was used because the effects of the British Declaration of War in December 1941 would only end when a Peace Treaty with Romania came into force.

The first British representatives, including Stevenson and John Le Rougetel, arrived in Bucharest on the 26th of September 1944¹⁴. The next day, Stevenson met Lieutenant General Vinogradov, Deputy Chairman of ACC¹⁵.

At the beginning of December 1944, Stevenson informed London about the certainty of Soviet plan to communize Romania especially after Vyshinski's arrival to Bucharest¹⁶.

On the 26th of December 1944, Stevenson went into an audience with King Michael and Queen Helen when he referred to Soviet complain about Romanian attitude to avoid accomplishing his obligations according to the Armistice Convention; King Michael promised to take the necessary steps with the Rădescu Government¹⁷.

Vinogradov agreed Stevenson's request the latter met Savel Rădulescu, President of Romanian commission for execution of armistice, who told him communists would plan a demonstration on the 24th of February, 14.00 hours, and they would have slogans as "Rădescu, Maniu and Ilie Lazăr are friends of Fascists and are pushing country into the arms of Fascists."¹⁸

On the night of 23/24 February 1945, Stevenson telegraphed to War Office that was it highly probable that Russian troops would intervene to stop a civil war provoked by Romanian communists; he sent a note to Vinogradov concerning an ACC meeting, but Vinogradov answered on 03.00 hours that only he could decide an ACC meeting if necessary; Stevenson mentioned he would propose to General Schuyler, the United States Chief Representative, to accept civil war, having been being triggered by Romanian

communists, but that civil war could be eradicated by the civil power represented by the Rădescu Government¹⁹.

The same night Stevenson was informed by Schuyler, the United States Chief Representative in ACC, that a demonstration of 3500 armed communists would take place that afternoon, being possible the seizure of government buildings by communists and Rădescu, Maniu and Brătianu's assassination and Romanian communists were going to create as much disorder as possible in order that the Soviet army would intervene to stop the civil war; Schuyler also told Stevenson he would demand that morning an ACC meeting to stop communist demonstration²⁰. Vinogradov refused the ACC meeting.

Stevenson communicated to War Office about "the possibility of King [Michael] and Queen-Mother [Helen] seeking sanctuary in British Mission may arise" and solicited "instructions urgently."²¹ British Government decided Foreign Office should send a positive reply.²² Foreign Office informed the British Embassy in Angora about "the possibility of M. Maniu and even the King and Queen-Mother seeking sanctuary in British Military Mission may arise. Authorisation to grant this should they apply has also been given to Air Vice Marshal Stevenson."²³

One of the highest merits of Stevenson was the implication in granting sanctuary to General Rădescu, the former Romanian Prime Minister, in the Office of the British Political Representative. Rădescu solicited the right for sanctuary on the 4th of March 1945 on the grounds his life was in danger²⁴. British Government granted the right for sanctuary to Rădescu on the 5th of March but the latter would present to British Military Mission in Bucharest the next day, 17.00 hours²⁵. The same

¹⁴ Foreign Office dispatch no. 444 of 2.10.1944 to Lord Halifax (British Embassy at Washington), Id., 371/44009.

¹⁵ Le Rougetel's dispatch no. 7 of 27.09.1944 to Foreign Office (the content belonging to Stevenson and it was sent for War Office), *Ibid.*

¹⁶ Dominion Office dispatch no. 1759 of 2.12.1944 to Canada, Australia, New Zealand and South Africa Governments, Id., 371/43989.

¹⁷ Dominion Office dispatch no. 14 of 4.01.1945 to Canada, Australia, New Zealand and South Africa Governments, *Ibid.*

¹⁸ Stevenson's dispatch no. RAC 476/423 of 23.02.1945 to War Office, Id., 371/48537.

¹⁹ Stevenson's dispatch no. RAC 477/165 of 24.02.1945 to War Office, *Ibid.*

²⁰ Stevenson's dispatch no. RAC 478/165 of 24.02.1945 to War Office, *Ibid.*

²¹ Stevenson's dispatch no. RAC 570/165 of 6.03.1945 to War Office (R 4463 in Foreign Office), Id., 371/48538.

²² Anthony Eden's dispatch no. 282 of 6.03.1945 to the Office of the British Political Representative in Bucharest, *Ibid.*

²³ Foreign Office dispatch no. 22 of 7.03.1945 to British Embassy in Angora, Id., 371/48537 (Id., file 81).

²⁴ Stevenson's dispatch no. RAC 556/165 of 4.03.1945 to War Office (R 4316 in Foreign Office), *Ibid.*

Marian-Alin Dudoi, Acordarea azilului pentru Generalul Rădescu la Legația Britanică. *Analele Universității din Craiova. Istorie (AUCI)*, XV, 1(17)/2010, 235.

²⁵ Stevenson's dispatch no. RAC 571/165 of 6.03.1945 to War Office (R 4545 in Foreign Office), PRO FO, 371/48538.

evening, Stevenson informed on the matter the Soviet General Vasiliev, a member of ACC²⁶.

Anthony Eden communicated to the British Ambassador in Moscow, Sir Archibald Clark Kerr, to solicit Soviet Government support for the protection of the Office of the British Political Representative in Bucharest because "Air Vice Marshal Stevenson reports that there is a possibility that Groza has issued instructions for Rădescu to be brought dead or alive out of the British Mission where he is taking sanctuary."²⁷ On behalf of the British Government the Air Vice Marshal solicited on the 8th of March to Deputy Chairman of ACC, General Susaikov, a meeting of ACC concerning the military protection of the Office of the British Political Representative, where General Rădescu had been granted sanctuary, but the Soviet General "saw NO reason for an ACC meeting" and invited him to discuss the matter with Admiral Bogdenko, which took place the same day at 23,00 hours when Stevenson presented a note demanding an ACC meeting, "full military protection by ACC should be provided for this building [*de facto* The British Legation, *de jure* The Office of the British Political Representative] and the Roumanian Government should be warned NOT to molest" and "nevertheless so that there would be NO misunderstanding I said he would realize that the honour of Britain was engaged"; answering Bogdenko's questions, he affirmed Rădescu's sanctuary was granted by British Government, the building would be protected by British personnel according to fire orders approved by British Government and, concerning the military protection of the Office of the British Political Representative in Bucharest, he warned "it would be a great pity if with the resources available it was NOT possible for ACC to re-insure against such a happening which would not only effect our relations [the relations of British representatives at Bucharest with the Soviet counterpart] but relations on a much wider sphere"²⁸. On the 17th of March 1945 at the sixth combined meeting of

ACC, Stevenson presented "a formal request for the preservation of the sanctity of British Legation in Bucharest" and "thank General Susaikov for the measures that had been taken by Russian High Command for the protection of the Legation."²⁹

Air Vice Marshal informed War Office about the discussion he had had with General Schuyler; General Schuyler had affirmed that his source had seen Iuliu Maniu in the morning of the 7th of March³⁰. Maniu had said he would never ask sanctuary to anybody and he had been considering the newly-appointed Groza Government as the beginning of new repetitions of bad incidents in his life – the beginning of a new dictatorship; the Leader of National Peasant Party had decided that "as always he was prepared to fight to the end and was taking the necessary party steps to continue what has been his life's struggle."³¹ Ending his dispatch, Stevenson expressed a profound admiration concerning "Maniu's steadfastness and determination in what is almost an overwhelming situation."³²

When Air Vice Marshal informed London about the new list of the Soviet dignitaries of ACC (amongst them the most important were the Chairman Marshal Rodion Malinovski, Deputy Chairman Colonel General Ivan Zaharovitch Susaikov, Chief of Staff Lieutenant General Vladislav Petrovitch Vinogradov and Assistant to Chairman Rear Admiral Bogdenko), he mentioned his suspicion concerning the secret affiliation to NKVD, the Soviet Intelligence Service, of Susaikov and Bogdenko³³. Marshal Malinovski and later Marshal Tolbukhin were only formally Chairmen of ACC and for this reason all activity were under Deputy Chairman's leadership; until March 1945 Deputy Chairman was General Vinogradov.

On the 14th of March, he reported the newly appointed agents of Romanian Security Police had destroyed type and texts, that had already passed by the censorship of ACC, of the weekly review *Dreptatea Poporului*, published by the National Peasant Party³⁴.

On the 19th of April, a dispatch of United States Embassy at London informed State Department that

Dudoi 2010, 233.

Cortland Van Rensselaer Schuyler, *Misiune dificilă. Jurnal 28 ianuarie 1945–20 septembrie 1946*, Foreword by Dumitru Cioflină, Editors Alexandru Oșca și Mircea Chirițoiu, București, 1997, 63.

²⁶ Stevenson's dispatch no. RAC 576/165 of 6.03.1945 to War Office (R 4546 in Foreign Office), PRO FO, 371/48538. Dudoi 2010, 234.

²⁷ Anthony Eden's dispatch no. 1123 of 7.03.1945 to Sir Archibald Clark Kerr (sent on 8 March), PRO FO 371/48538. Dudoi 2010, 237.

²⁸ Stevenson's dispatch no. RAC 602/165 of 9.03.1945 to War Office (R 4938 in Foreign Office), PRO FO, 371/48538. M.A. Dudoi, *Acordarea.... Loc. cit.*, 236.

²⁹ Notes taken of the Sixth Combined Meeting of Allied Control Commission Romania, PRO FO, 371/48540.

³⁰ Stevenson's dispatch no. RAC 588 of 7.03.1945 to War Office, Id., 371/48538.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*

³³ Stevenson's dispatch no. RAC 769/112 of 22.03.1945 to War Office (R 5329 in Foreign Office), Id., 371/48574.

³⁴ Stevenson's dispatch no. RAC 748/429 of 20.03.1945 to War Office (R 5429 in Foreign Office), Id., 371/48551.

Stevenson, who was then in the United Kingdom, had been considering Groza Government as a puppet Government of Soviet Union and Teohari Georgescu, the Minister of Interior, as the key figure in implementing Soviet policy³⁵.

Schuyler, after returning from Washington where he had met President Truman, told Stevenson that Truman intended to use the pressure of public opinion, lend-lease and especially post-war credits in order to reach an agreement with the Soviet Union³⁶.

At the Potsdam Conference, Churchill complained to Stalin that British Mission in Romania was placed in conditions of internment; Churchill affirmed that he had the information from Stevenson³⁷. In order to stop the process of communization, Stevenson proposed to London a tripartite leadership of ACC because Soviet Union continued the "deliberate attempt to remove the last vestiges of British influence"³⁸.

Le Rougetel and Stevenson did not recommend to Foreign Office to recognise Groza Government; on 7 august 1945 Le Rougetel wrote: "Both the Vice Marshal and I most emphatically disagree with the view that Groza Government once it is officially recognised by us will in time give way to a respectable democratic régime. On the contrary we are convinced that recognition by Western Powers would enable a small group of local Communist to recover and finally to consolidate power which has been slipping from their grasp in recent weeks. It seems to us most unlikely that in these circumstances independence of this country would be established for many years to come"³⁹.

Stevenson was informed by General Nicolaescu, Head of the Romanian Household, in the morning of 23th of August 1945 Colonel General Ivan Susaikov, together with other Soviet officials, had had an audience to King Michael and had presented a Note on behalf of the Soviet Government demanding the king should withdraw the Note to the three Allies concerning Prime Minister Groza's

refuse to resign but Michael had refused Susaikov's proposal; while Soviets had been leaving, they had met Nicolaescu and Susaikov had accused the king and his court "responsible for the present situation in this country, on account of which many tears will be flowing"⁴⁰.

During ACC meeting Air Vice Marshal presented a letter of protest addressed to General Susaikov against the article had been published in *Izvestia* on 8 September and republished in Romanian press on the 9th of September that had referred to American and British representatives in ACC as King Michael's persuaders to demand Groza's resignation; further Stevenson protested against the accusations of violating ACC procedure by King Michael's persuasion to dismiss Groza Government without any consent of Soviet colleagues, he considered article as "unfounded assertions" and demanded the censorship of any repetition in Romanian press under article number 16 of Romanian Armistice Convention⁴¹.

Stevenson agreed to inform London upon several manifestos of the Organization of the Bandits of Avram Iancu that planned to fight against communization; the last manifesto of 10 October ended with "Long live Roumanian-English-French-American friendship!"⁴².

At a dinner party Susaikov admitted "in strictest confidence that the Groza Government was in fact established in Roumania by force" because Romanian Army had planned to start the war against the Soviet Armies that fought in Budapest siege⁴³. The last information was incorrect because Budapest had capitulated on the 13th of February 1945.

After the demonstration for King Michael's Day on the 8th of November, Air Vice Marshal protested in the matter of arrests that have already made by the Groza Government and asked in a letter to General Susaikov to determine Romanian Government to stop arresting until the investigation was complete⁴⁴. He and General Schuyler proposed to General

³⁵ Dinu C. Giurescu, *Uzurpatorii. România 6 Martie 1945–7 Ianuarie 1946*, București, (2004), 64.

³⁶ Le Rougetel's dispatch no. 565 of 27.05.1945 to Foreign Office (the content belonging to Stevenson), PRO FO, 48541.

³⁷ Harry Hanak, *The Politics of Impotence: The British observe Romania 6 March 1945 to 30 December 1947*. (I. Agrigoroaiei, G. Buzatu, V. Cristian), *Românii în istoria universală*, vol. III₁, Iași, (1988), 423.

³⁸ Stevenson's dispatch no. RAC 2065/195 of 28.07.1945 to War Office (R 12729 in Foreign Office), PRO FO, 371/48542.

³⁹ Le Rougetel's dispatch no. 771 of 7.08.1945 to Foreign Office (R 13258 in Foreign Office), Id., 371/48607.

⁴⁰ Le Rougetel's dispatch no. 927 of 12.09.1945 to Foreign Office (R 15529, the content belonging to Stevenson) to Foreign Office, Id., 371/48558.

⁴¹ Le Rougetel's dispatch no. 932 of 14.09.1945 to Foreign Office (R 15652, the content belonging to Stevenson) to Foreign Office, *Ibid*.

⁴² Le Rougetel's dispatch to T.E. Bromley (R18478 in Foreign Office), Id., 371/48542.

⁴³ Le Rougetel's dispatch no. 1101 of 27.10.1945 to Foreign Office (R 18323, the content belonging to Stevenson), *Ibid*.

⁴⁴ Le Rougetel's dispatch no. 1169 of 10.11.1945 to Foreign Office (R 19077, the content belonging to Stevenson) to Foreign Office, Id., 371/48563.

Susaikov to visit the places where the new arrested were taken in custody because they both had the information the arrested had had part of brutal treatment to extract “confessions”⁴⁵. Consequently General Susaikov accepted an investigation should begin⁴⁶. At ACC meeting on the 22th of November Susaikov forbade the investigation and rejected Stevenson complaint about the illegal communist demonstration on the 12th of November, the day when the opposition buried the dead of the 8th of November; Susaikov motivated his decisions with

the impossibility to intervene in the Romanian Government internal policy⁴⁷.

Stevenson implied actively in the activity of ACC showing his attitude in preserving the democracy and human rights; he contributed to the right of the Romanian Royal Family to be granted sanctuary if necessary, supported to War Office the cause of General Rădescu’s sanctuary and informed upon the Groza Government illegal arrests of the National Peasant Party and the National Liberal Party’s members and sympathizers.

⁴⁵ Le Rougetel’s dispatch no. 1180 of 12.11.1945 to Foreign Office (R 19076, the content belonging to Stevenson) to Foreign Office, *Ibid.*

⁴⁶ Stevenson’s dispatch no. RAC 3262/195 of 16.11.1945 to War Office (R 20156 in Foreign Office), *Id.*, 371/48564.

⁴⁷ Schuyler 1997, 255.

SITUAȚIA FINANCIAR-BANCARĂ ÎN JUDEȚUL SEVERIN (1944–1948) (III)

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: *finanțe-bănci, Severin, Lugoj, Caransebeș.*
Mots-clef: *banques, Severin, Lugosch, Caransebeș, terminaison.*

The Banking-Financial Situation in the Severin District (1944–1948) (III) (Abstract)

“Cărășana”, saving-bank Lugoj, founded in the end of XIX century, was further adapting to the economical climate from the area, owning significant participants at many enterprises from the country. Also it has been through hard times in 1939–1941, the savingbank has managed to help the development of agriculture, trade and local industries. The process of „romanization” of Lugoj’s bank continued even in 1944–1948, jews did not took part of it’s shareholder. The constantly support given by „The Bank Of Timișoara” A.S., Timișoara aloud the development of the activity of the institute of credits from Lugoj after the second world war. Even if the society of „Cărășana” became in the year of 1947, the only bank from Severin district that supposed to finance the industries from the county, all thanks to some aberrant measures and strong control from the state in crediting politics, the financial situation got worse in the beginig of 1948, still has got cash and was capable of unfolding it’s activity in one onorable way. Even with all these, the case of abolition of the remembered bank was disposed. With similar problems others banks-institutions were dealing with in Severin district: „Poporal Bank”, „Institute of credits and savings, Caransebeș, „First Saving House”, „A.Sp. Caransebeș”, „Romanian Bank”, „A.S. Bucharest-branch of Caransebeș,

Studiul de față se referă la situația financiar-bancară din județul Severin din anii 1944–1948, perioadă în care regiunea, ca și întreaga Românie, se confrunta cu o criză economică generată de urmările celui de-al doilea război mondial, dublată de o criză politică declanșată de către Partidul Comunist Român în vederea preluării puterii politice depline în țară, criză ce a afectat profund sistemul financiar-bancar românesc.

În privința băncilor din județul Caraș, „Cărășana”, Casă de Economii Lugoj s-a înființat la data de 15 februarie 1880, în baza hotărârii Adunării Generale de constituire. În conformitate cu prospectul de emisiune și cu articolul 183 din Codul Comercial, au fost desemnați – în calitate de directori ai societății – următorii: Iulian Ianculescu, Ig.S. Deutsch, Filip Deutsch, Isidor B. Deutsch, Hermann Blau, Adalbert de Litsek, Z. Kammergruber, Mihail Schatteles, Maurițiu Deutsch, dr. Benö Fischer, Ed.A. Pollak și Bernard Deutsch (fiul lui Adolf Deutsch)¹.

Noile statute ale institutului de credit lugojean au fost adoptate la 26 octombrie 1922. Conform articolului 4, capitalul social era de 15.000.000 lei, divizat în 75.000 bucăți acțiuni, cu valoarea nominală de 200 lei bucata, iar cel puțin două treimi din acțiuni trebuiau să fie întotdeauna în posesia cetățenilor români. Printre scopurile societății figurau: finanțarea importului și exportului de mărfuri, înființarea de institute financiare, filiale, case de schimb, întreprinderi de comerț agronomic și industrial, precum și participarea la acestea etc. Conducerea băncii era exercitată de: Adunarea Generală; Direcțiunea – desemnată pe timp de 3 ani, cu majoritate relativă de voturi, dintre acționari, compusă din 9–12 membri, dintre care $\frac{3}{4}$ trebuiau să fie cetățeni români; Comitetul de Supraveghere – alcătuit din 3–5 membri, aleși de Adunarea Generală dintre acționari, cu o majoritate relativă, având un mandat de 3 ani².

Societatea bancară a fost relativ puțin afectată de prevederile legii privind lichidarea datoriilor

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Teologie și Istorie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiunarai@yahoo.com.

¹ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 195, f. 3, 5.

² *Ibidem*, f. 7–8, 11, 13.

agricole și urbane din 7 aprilie 1934, pentru că a avut la dispoziția sa un fond de rezervă substanțial, a beneficiat – în continuare – de un volum ridicat de depuneri spre fructificare și a deținut participații importante la numeroase întreprinderi din țară.

Conform statutelor aprobate de Consiliul Superior Bancar, prin decizia nr. 27 din 10 iulie 1935, a fost consacrată noua denumire a firmei: „Cărășana”, Cassă de Păstrare S.A.³.

Relevante pentru activitatea institutului de credit menționat mai sus sunt cifrele bilanțului încheiat la 31 decembrie 1937: contul de virament era estimat la valoarea de 1.073.146.244 lei, în creștere față de anul precedent (912.348.916 lei); stocul în numerar, plasamentele la Banca Națională a României și la CEC, precum și creanțele cu scadența la vedere la diferite bănci au atins cifra de 29.819.853 lei, adică un plus de 6.063.428 lei față de anul 1936; soldul debitorilor în cont curent a ajuns la 40.271.507 lei, față de 31.310.055 lei în anul 1936, ceea ce demonstrează că volumul afacerilor în cont curent a crescut în mod considerabil, acordându-se prioritar credite pentru fabrici și întreprinderi, în cazul clientele comerciale fiind stipulate termene scurte de preaviz; societatea bancară lugojeană avea participații la două întreprinderi din localitate („Moara și Țesătoria” S.A. și „Bäumel, Steiner și Comp.” S.A.), precum și la banca „Frontiera Banatului” din Caransebeș; împrumuturile pe termen lung, care prezentau un înalt grad de risc, au atins valoarea de 17.103.199 lei, mult mai scăzută față de anul precedent; depunerile spre fructificare au cunoscut o creștere de peste 23% comparativ cu anul 1936, fiind estimate la cifra de 80.581.372 lei; la finele anului s-a înregistrat un profit net de 2.558.805 lei⁴.

În conformitate cu articolul 45 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, societatea „Cărășana” din Lugoj a fost trimisă în judecata Consiliului Superior Bancar sub învinuirea de a fi săvârșit abateri de la:

- dispozițiile art. 20 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, prin faptul că administratorul societății în cauză (Ion Băltescu) îndeplinea – în același timp – funcția de administrator al băncii „Creditul Bănățean” din Lugoj, fără autorizarea prevăzută de lege;
- dispozițiile art. 24 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, deoarece nu a comunicat Consiliului

Superior Bancar remunerațiile globale pe anii 1934, 1935 și 1936;

- dispozițiile art. 30 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, pentru că a publicat tardiv bilanțul semestrial pe 30 iunie 1937 în „Buletinul Oficial Bancar” (la 21 august 1937) și nu a trimis Consiliului Superior Bancar bilanțul pe anul 1936;
- dispozițiile art. 37 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, prin faptul că a acordat firmei „Moara și Țesătoria” S.A. din Lugoj credite în sumă de 4.950.000 lei, depășind cota de 10% din valoarea capitalului plus rezervele (de 27.000.000 lei) fără luarea de garanții reale;
- dispozițiile art. 38, pct. 4 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, pentru motivul că a participat, cu o cotă superioară aceleia îngăduită de lege, la capitalul societății anonime „Moara și Țesătoria” din Lugoj și la fabrica de spirt „Bäumel, Steiner&Co.” din aceeași localitate, așa cum se preciza în rapoartele de anchetă ale Băncii Naționale a României (participând cu o sumă de cca 8.500.000 lei, în timp ce suma îngăduită de lege nu depășea 6.000.000 lei).

În cele din urmă, societatea pe acțiuni „Cărășana”, cu sediul în Lugoj, a fost sancționată cu avertisment de către Consiliul Superior Bancar, în baza dispozițiilor articolelor 45 și 56 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă⁵.

Din păcate, anul financiar 1939 s-a dovedit nefavorabil, datorită precipitării evenimentelor pe plan internațional, culminând cu declanșarea celui de-al doilea război mondial. Institutul de credit amintit a fost supus unor restricții severe, astfel încât afacerile au mers mult mai prost decât în anul precedent: disponibilitățile în numerar însumau 31.586.325 lei; angajamentele băncii constau din depunerile pe libel (60.118.908 lei) și depunerile în cont curent (8.697.946 lei), în total 68.816.854 lei, față de 86.168.010 lei în anul 1938, deoarece, în urma crizei politice, instituția bancară lugojeană trebuia să soluționeze mult mai des cererile de restituire decât în împrejurări normale; portofoliul efectelor s-a urcat, față de anul precedent, cu 231.224 lei; în schimb, portofoliul cambiilor (10.081.576 lei) și contul debitori (34.351.534 lei) prezintă, față de gestiunea anterioară, o scădere de 12.050.593 lei, explicabilă prin faptul că cererile de credit au devenit minimale și au fost satisfăcute

³ *Ibidem*, f. 19.

⁴ *Ibidem*, f. 38.

⁵ *Ibidem*, f. 51–52, 56.

integral; creanțele față de debitorii beneficiari ai legii conversiunii s-au micșorat cu 286.457 lei, iar împrumuturile pe termen lung cu 1.880.109 lei; profitul net, la rândul său, a scăzut față de anii anteriori, cifrându-se la 2.134.070 lei⁶.

Prin decizia Subsecretariatului de Stat al Românilor, Colonizării și Inventarului nr. 2320 din 26 iulie 1941 au fost trecute în patrimoniul Centrului Național de Românilor 10.000 de acțiuni, în valoare nominală de 200 lei bucata, aparținând băncii „Cărășana” S.A. din Lugoj, cumpărate pentru fosta organizație „Mișcarea Legionară”, de la foștii deținători (Ludovic Vertes, Max Teller, Eugen Dobo și Alfred Galandauer), cu suma de 2.047.659 lei, provenită din fondurile fostei organizații „Straja Țării”. Mandatarii fostei „Mișcări Legionare” (Mităr Tiberiu, Olariu Rusalin, Moise Dumitru, Stărinu Valeriu, Hodoș Eugen, Ilca Ștefan, Țăru Victor, Crișciu Ioan, Zasloți Corneliu și Vasilescu Petru), pe numele cărora au fost cumpărate acțiunile de mai sus, erau obligați a-și justifica – față de Centrul Național de Românilor – actele făcute în calitate de acționari ai societății anonime amintite. De asemenea, în baza aceleiași decizii, suma de 2.952.341 lei, provenită din suma de 5.000.000 lei, ridicată de la „Mișcarea Legionară” de către Tiberiu Mităr, fost prefect legionar la Lugoj, a trecut în patrimoniul statului odată cu depunerea ei la Banca Națională a României⁷.

Ținând seama de repercursiunile dăunătoare vieții economice și financiare, ivite în urma evenimentelor grave petrecute pe scena internațională și accentuate prin participarea României la război alături de Axă, se poate afirma că bilanțul institutului de credit din Lugoj, cu toate greutățile întâmpinate, s-a încheiat cu un rezultat mulțumitor la 31 decembrie 1941: disponibilitățile băncii (numerarul din casă, disponibilul la B.N.R. și C.E.C., creanțele la vedere de la băncile mari) erau, la 31 decembrie 1941, de 17.752.672 lei, față de 17.205.726 lei, la 31 decembrie 1940; la debitorii beneficiari ai legii de conversiune a datoriilor s-a constatat o scădere, față de anul precedent, cu 537.180 lei, deci de aproape 50%; din împrumuturile pe termen lung s-a încasat, în cursul anului 1941, importanta sumă de 3.972.848 lei; participațiile băncii au sporit, în anul 1941, cu suma de 250.000 lei, ce reprezenta prețul de cumpărare a unui pachet de acțiuni „Besco” – fabrica de lichior și rom S.p.A. Lugoj, achiziționate de la Geza Grünhut, cu ocazia „românizării” acestei

întreprinderi, operațiune în urma căreia participația societății bancare lugojene la această întreprindere a atins 50% din capitalul social; a fost obținut un profit net de 2.566.677 lei⁸.

Adunarea Generală Extraordinară din 21 martie 1942 a adoptat noile statute ale băncii, cu modificări succesive survenite la 13 martie 1943, 8 mai 1943 și 4 martie 1944. Având drept scop dezvoltarea agriculturii, comerțului, industriei și a oricăror întreprinderi productive, societatea bancară lugojeană dispunea de un capital social în valoare de 30.000.000 lei, împărțit în 60.000 bucăți acțiuni nominative de câte 500 lei fiecare. Conform articolelor 11 și 17 din statute, Consiliul de Administrație se compunea din 3–5 membri aleși de Adunarea Generală, pe termen de 3 ani; toți membrii Consiliului de Administrație trebuiau să fie cetățeni români și să corespundă condițiilor prevăzute de legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, precum și de Decretul-lege nr. 3548, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 245 bis din 19 octombrie 1940; Consiliul de Administrație putea împuternici un Comitet de Direcție sau un administrator-delegat să se ocupe de afacerile băncii, Comitetul de Direcție fiind alcătuit din unul sau mai mulți administratori împreună cu directorul băncii sau înlocuitorul său. De asemenea, Consiliul de Cenzori, desemnat pentru un mandat de 3 ani, era format din 3 titulari și 3 supleanți⁹.

La rândul său, acționariatul institutului de credit lugojean a suferit modificări majore, determinate de politica economică promovată de regimul antonescian. Astfel, în luna august 1943 structura acționariatului era net dominată de elementul românesc (82,86%), la care se adăugau minoritățile etnice, cu excepția evreilor (11,76%); în schimb, etnicii evrei (0,10%) și cetățenii străini (5,28%) nu au primit acțiuni noi de la emisiunea 1943, ponderea lor în institut limitându-se la acțiunile vechi, deținute încă din perioada interbelică¹⁰.

Pentru a putea soluționa problemele de natură financiară cu care se confrunta, banca din Lugoj a procedat la majorări succesive ale capitalului social: 40.000.000 lei (decembrie 1944), 60.000.000 lei (martie 1945) și, respectiv, 100.000.000 lei (decembrie 1945)¹¹.

Procesul de „românizare” al băncii lugojene a continuat, astfel încât, la sfârșitul anului 1946, structura capitalului societății după cetățenia

⁶ *Ibidem*, f. 75–76.

⁷ *Ibidem*, f. 151–152.

⁸ *Ibidem*, f. 189, 192.

⁹ *Ibidem*, f. 248, 250, 252.

¹⁰ *Ibidem*, f. 243.

¹¹ *Ibidem*, f. 267, 318.

acționarilor se prezenta în felul următor: români – 99,16%, maghiari – 0,66%, germani – 0,17% și sârbi – 0,01%, iar etnicii evrei nu se mai numărau printre acționarii institutului de credit menționat mai sus¹².

Beneficiind de sprijinul constant al „Băncii Timișoarei” S.A. Timișoara, societatea bancară lugojeană și-a îmbunătățit activitatea în cursul anului 1946: disponibilitățile băncii (numerarul din casă, disponibilul la B.N.R. și C.E.C., bonurile de casă și creanțele la vedere față de băncile mari din țară) se cifrau, la 31 decembrie 1946, la suma de 1.719.535.726 lei, pe când, la 31 decembrie 1945, totalul acestora era de 397.018.254 lei, deci o diferență de 1.322.517.472 lei în favoarea anului 1946; plasamentele principale (portofoliul de scont și debitorii în cont curent) figurau, la 31 decembrie 1946, cu un total de 2.705.483.204 lei, adică un spor de 400% față de anul precedent; fondurile de rezervă au crescut de la 80.837.200 lei la 147.527.100 lei, sporul constatat provenind din alocația afectată fondului de rezervă statutar din beneficiul anului 1945, din primele de emisiune realizate cu ocazia majorării capitalului social de la 100.000.000 lei la 150.000.000 lei și din aprovizionarea fondului pentru creanțele dubioase; depunerile spre fructificare și conturile curente creditoare însumau 2.486.965.145 lei, înregistrând un spor de circa 300% comparativ cu anul 1945; disponibilitățile băncii acopereau integral angajamentele sale la vedere; institutul de credit din Lugoj s-a implicat și în alte acțiuni, făcând donații pentru scopuri culturale și de binefacere în sumă de 7.828.320 lei (în care era inclusă contribuția pentru ajutorarea populației din regiunile bătute de secetă, în valoare de 3.000.000 lei); a fost obținut un beneficiu net de 49.244.370 lei, o cifră impresionantă în pofida inflației galopante¹³.

Intervenția statului în politica de difuzare a creditelor s-a realizat prin etatizarea Băncii Naționale și prin reducerea considerabilă a numărului băncilor prezentatoare la scont, societatea „Cărășana” devenind – în anul 1947 – singura bancă din județul Severin destinată să finanțeze industria din această parte a țării. De altfel, creanțele s-au acordat pe baza unor instrucțiuni precise și detaliate, s-a instituit controlul întrebuințării, s-au programat întreprinderile producătoare și s-au repartizat pe bănci, pe baza principiului unicității creditului, s-a reglementat colectarea de depuneri spre fructificare ș.a.m.d. Toate aceste măsuri au afectat direct instituțiile bancare românești, inclusiv societatea

„Cărășana” din Lugoj: operațiunile în lei vechi ale anului 1947 au fost lichidate prin efectul reformei monetare; creanțele băncii (la fel ca angajamentele în lei vechi), reduse în raport de 1:20.000, au fost încasate în întregime. Mai mult, în perioada de după 15 august 1947 s-au făcut – în monedă stabilizată – numai operațiunile ce se încadrau în dispozițiile legale privitoare la dirijarea creditului, fiind îndrumate exclusiv spre industriile programate, iar capitalurile necesare societății bancare lugojene erau asigurate de către Banca Națională a României, însă, aceste operațiuni au fost atât de restrânse, încât – cu toate măsurile luate pentru reducerea cheltuielilor de regie – nu s-a putut ajunge la un echilibru între cheltuieli și venituri, astfel că gestiunea anului 1947 s-a soldat cu un deficit de 526.958 lei.

În prima jumătate a anului 1948 societatea „Cărășana” a rămas singura bancă din județul Severin care activa în sectorul industrial, plasamentele sale cunoscând o creștere impresionantă, de la 8.623.500 lei (31 decembrie 1947) la peste 40.000.000 lei (mai 1948), profilându-se recuperarea pierderilor suferite și chiar înregistrarea unui beneficiu modest¹⁴.

Adunarea Generală Extraordinară, întrunită în ziua de 29 mai 1948, a hotărât reducerea capitalului social al băncii lugojene la suma de 18.000.000 lei, pentru a răspunde mai eficient problemelor cu care se confrunta industria locală¹⁵.

În perioada funcționării sale, în conducerea societății „Cărășana” au survenit o serie de schimbări, care au afectat într-o anumită măsură afacerile băncii, dintre care le amintim pe cele mai importante:

Conform hotărârii Adunării Generale din 9 aprilie 1936, și-au pierdut calitatea deținută un număr de 3 persoane (administratorul Daniel Nikolits, care nu a fost reales în funcție, cenzorii David Spitzer-înlăturat din funcție și Aurel Crăinicescu-decedat între timp). În egală măsură, au fost desemnați noi administratori (prof. Nicolae S. Penescu și av. dr. Titus Popovici) și cenzoři (expertul-contabil Dimitrie Gall, dr. Zoltán Litsek-avocat, dr. Iuliu Popper-medic, Ioan Lupu-comerciant, Romulus Șoimu-secretar general la Camera de Comerț și Industrie Lugoj și Ludovic Steiner-proprietar), precum și 2 procuriști (Oscar Boer și Ioan Vojkicza)¹⁶.

Adunarea Generală din 26 martie 1939 a decis înlăturarea din funcție a administratorului Ludovic

¹² *Ibidem*, f. 331.

¹³ *Ibidem*, f. 384–385.

¹⁴ *Ibidem*, f. 436–437.

¹⁵ *Ibidem*, f. 420.

¹⁶ *Ibidem*, f. 19, 22, 42–43.

Vértes și desemnarea lui Grigore Popescu în locul său. De asemenea, în cursul anului 1939 au fost realeși în Consiliul de Administrație, pentru un nou mandat de 3 ani, dr. Caius Brediceanu și Ernest Hirschl¹⁷.

Consiliul de Administrație, întrunit în ședință la data de 22 noiembrie 1940, a luat act de demisia a 3 administratori (dr. Ioan Băltescu, dr. Titus Popovici și Nicolae S. Penescu) și a 3 cenzori (Ferdinand Schramm, Martin Epstein și dr. Iuliu Popper). În același timp, au fost cooptați 2 noi cenzori (Coriolan Novac, expert-contabil și Ioan Lupu)¹⁸.

La ședința Consiliului de Administrație din 21 decembrie 1940 s-a hotărât completarea acestuia, prin cooptarea a 3 noi membri (avocat Ion Crișciu, ing. Ștefan Ilca și Dimitrie Moise). Tot acum, s-a luat la cunoștință demisia inginerului Adalbert Szladek (administrator) și a avocatului Zoltán Litsek (cenzor)¹⁹.

La începutul anului 1941 au fost înregistrate alte demisii: Géza Grünhut, Ernest Hirschl, Alexandru Kovács, Marcel Mikes, dr. Leopold Sebestyén și dr. Felician Vértes – administratori; Oliver Podhorszky și Dimitrie Gall – cenzori²⁰.

În ziua de 15 ianuarie 1941 dr. Caius Brediceanu și-a înaintat demisia din funcția de administrator²¹.

Adunarea Generală din 15 martie 1941 l-a desemnat pe lt.-col. Ioan Hidu în calitate de cenzor supleant²².

La începutul lunii iulie 1941 au demisionat 3 cenzori supleanți (Ioan Lupu, Romulus Șoimu și Ludovic Steiner)²³.

În prima jumătate a lunii iulie 1941 și-au prezentat demisiile Dumitru Moise, membru în Consiliul de Administrație și avocatul Ion Crișciu, administrator-delegat. Adaptându-se politicii de „românizare” a economiei naționale promovată de regimul antonescian, în ședința Consiliului de Administrație din ziua de 24 iulie 1941 prof. Tiberiu Mităr a fost cooptat în calitate de membru în Consiliul de Administrație și administrator-delegat²⁴.

În data de 10 august 1941 ing. Ștefan Ilca a demisionat din Consiliul de Administrație al societății amintite²⁵.

În primele zile ale lunii septembrie 1941 și-au pierdut calitatea de administratori Ioan Lupu, din cauza demisiei sale și Grigorie Popescu, din motive de incompatibilitate. De asemenea, prin decizia Tribunalului Lugoj din 16 septembrie 1941 au fost numiți provizoriu – în calitate de administratori – următorii: dr. Caius Brediceanu, dr. Ionel Dobrin, Ioan Lupu, Ioan Albu și Mihail Suciu. Datorită retragerii garanției de 585 acțiuni, depusă pentru Ioan Crișciu, de către „Banca Timișoarei” S.A. Timișoara, Comitetul de Direcție al băncii „Cărășana” din Lugoj, întrunit în ședință la data de 15 octombrie 1941, l-a revocat pe acesta din funcția de administrator al societății menționate mai sus. La scurt timp, au fost luate în considerare refuzurile formulate de Caius Brediceanu și Ioan Albu, primul din motive neprecizate, iar cel de-al doilea din cauza cumulului de funcții (era și director executiv al „Băncii Timișoarei” S.A. Timișoara – n.n.). Mai mult, în ședința Consiliului de Administrație din 11 noiembrie 1941 dr. Ionel Dobrin a fost desemnat în calitate de administrator-delegat, iar la întrunirea aceleiași for de conducere din 17 decembrie 1941 Ioan Fonoș a fost cooptat în funcția de procurist al societății²⁶.

Măsurile antisemite s-au amplificat în cursul anului 1942. Astfel, în ședința Consiliului de Administrație al băncii „Cărășana” din 21 martie 1942 s-a decis ca directorul acesteia, Rudolf Weichherz, de origine evreiască, să fie concediat începând cu data de 1 mai 1942 și s-a luat în considerare demisia procuristului societății, Oscar Boer, etnic evreu.

În consecință, la sfârșitul anului 1942 conducerea instituției bancare lugojene era exercitată de 4 administratori (dr. Ionel Dobrin – doctor în drept, dr. Ștefan Cruceanu – licențiat al Academiei Comerciale, dr. Cornel Groșoreanu – doctor în drept și Ioan Lupu – absolvent al Școlii civile), 3 cenzori titulari (Coriolan Novac, Victor Chevereșan și Cornel Maghețiu – absolvenți ai Școlii Comerciale Superioare) și 2 cenzori supleanți (Traian Iovănescu – absolvent de școală primară și lt.-col. Ioan Hidu – absolvent al Școlii Militare)²⁷.

La începutul anului 1944 a fost cooptat, în calitate de cenzor supleant, Ioan Iacobescu, absolvent al Școlii Comerciale²⁸.

Adunarea Generală a băncii amintite, întrunită în ședință la data de 1 martie 1945, l-a cooptat, în calitate de administrator, pe renumitul politician bănățean dr. Coriolan Băran și l-a numit, în funcția de consilier, pe fostul director al societății,

¹⁷ *Ibidem*, f. 58, 77.

¹⁸ *Ibidem*, f. 134.

¹⁹ *Ibidem*, f. 78.

²⁰ *Ibidem*, f. 131.

²¹ *Ibidem*, f. 81.

²² *Ibidem*, f. 84.

²³ *Ibidem*, f. 83.

²⁴ *Ibidem*, f. 147.

²⁵ *Ibidem*, f. 154.

²⁶ *Ibidem*, f. 155, 179, 214, 219.

²⁷ *Ibidem*, f. 213, 238.

²⁸ *Ibidem*, f. 265 v.

Rudolf Weichherz, ca o măsură reparatorie pentru nedreptatea făcută acestuia cu 3 ani în urmă. La aceeași ședință a fost desemnat un Comitet de Supraveghere, care să se ocupe îndeaproape de afacerile băncii pentru o perioadă de 3 ani, compus din 12 membri: dr. Zeno Bejan, dr. Fabius Geleşian, dr. Trifon Lația, dr. Tiberiu Sevicu, Iuliu Huszarek, Dănilă Schreiner, Ioan Harambașa, dr. Traian Balangianu, dr. Nicolae Proștean, dr. Ștefan Bălan, Constantin Cernescu și Ovidiu Dobrin²⁹.

La data de 16 februarie 1946, dr. Victor Lăzărescu, avocat de profesie, a fost cooptat în calitate de administrator al societății „Cărășana”. De asemenea, în conformitate cu hotărârea ședinței Consiliului de Administrație, ținută la 20 decembrie 1946, subdirectorul Ioan Voichița a fost avansat în funcția de director al contabilității³⁰.

În prima decadă a lunii mai 1947 a fost desemnată pierderea calității de administrator deținută de Ioan Lupu, în urma decesului și de cenzor supleant pentru lt.-col. Ioan Hidu, datorită expirării mandatului său³¹.

Consiliul de Administrație al băncii amintite, întrunit în ședință la data de 24 mai 1947, l-a cooptat pe Coriolan Lupu în funcția de administrator³².

Ședințele Consiliului de Administrație din 6 și 20 octombrie 1947 au luat act de demisiile lui Cornel Groșoreanu și Ștefan Cruceanu din Consiliul de Administrație, simultan cu cooptarea de noi membri, la recomandarea Băncii Naționale a României: Ioan Borlovan (funcționar), Mihail Moescu (subinginer) și Ioan Dragoș (agricultor)³³.

La sfârșitul anului 1947 conducerea băncii lugojene a fost completată prin cooptarea de noi membri – 4 administratori (dr. Borislav Popovici, Grigorie Olariu, Carol Polerecky sen. și dr. Nicolae Negrea) și 1 cenzor (Ioan Ardelean)³⁴.

În luna iulie 1948, cu puțin timp înainte de lichidarea băncii, a expirat mandatul a 7 administratori (dr. Ionel Dobrin, dr. Coriolan Băran, dr. Victor Lăzărescu, Coriolan Lupu, Ioan Dragoș, ing. Mihail Moescu și Ioan Borlovan) și a cenzorului Victor Chevereșan. Tot acum, a intrat în pensie directorul contabilității, Ioan Voichița³⁵.

Personalul societății „Cărășana” s-a menținut aproape constant până la sfârșitul anului 1947: 17 angajați – până în 1945, 16 angajați – în anii 1946 și 1947 ș.a.m.d. În perioada amintită

personalul administrativ inferior era predominant, comparativ cu celelalte categorii de angajați; majoritatea angajaților aveau o pregătire temeinică în domeniu (Școala Comercială Superioară, Academia Comercială, Școala de Administratori și Notari etc.); din punct de vedere etnic, minoritarii germani și maghiari aveau o pondere de peste 50% în structura personalului băncii lugojene³⁶. Până în preajma desființării sale, societatea bancară amintită a pierdut o mare parte din personal: la 1 martie 1948 au fost pensionați 5 funcționari, iar în cursul lunii mai 1948 au fost concediați alți 4 funcționari dintre cei mai tineri, preluați ulterior de B.N.R.³⁷.

Bilanțul activității băncii pe primul semestru al anului 1948 prezenta următoarele cifre, deloc îngrijorătoare: numerarul în casă – 1.035.525 lei; disponibilul la bănci – 314.591 lei; portofoliul de titluri – 827.551 lei; portofoliul de scont – 40.005.000 lei; debitori – 764.102 lei; participații – 11.319.187 lei; imobile – 6.818.004 lei; capital social – 18.000.000 lei; fonduri de amortisment – 483.856 lei; depuneri spre fructificare – 676.877 lei; angajamente de reescont – 40.755.000 lei; comisi-oane încasate – 865.250 lei etc.³⁸.

În concluzie, nimic nu îndreptățește lichidarea imediată a instituției bancare lugojene. Cu toate acestea, Decretul nr.197, publicat în „Monitorul Oficial” nr.186 din 13 august 1948, consemna intrarea băncii „Cărășana” în stare de lichidare, această operațiune prevăzând demiterea urgentă, în corpore, a conducerii sale. Câteva zile mai târziu, la 25 august 1948, în baza telegramei Curții Superioare Bancare a fost numit – în calitate de lichidator al băncii amintite – Gheorghe Ucenic, funcționar B.N.R. Societatea „Cărășana” a fost radiată din Registrul firmelor sociale prin Încheierea Tribunalului Severin-Lugoj nr. 7644 din 27 august 1948³⁹.

Pe raza orașului Caransebeș, altădată un important centru bancar al Banatului de sud, se aflau câteva instituții de credit reprezentative, a căror activitate va fi prezentată detaliat în paginile ce urmează.

„Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii Caransebeș s-a constituit cu scopul declarat de „a promova interesele economiei, industriei și ale comerțului peste tot, și îndeosebi a conlucra la dezvoltarea spiritului de economisire, la procurarea și înlensnirea creditului cu dobânzi legale și juste pentru poporul muncitor”.

²⁹ *Ibidem*, f. 277, 326.

³⁰ *Ibidem*, f. 380, 385.

³¹ *Ibidem*, f. 379.

³² *Ibidem*, f. 373.

³³ *Ibidem*, f. 396.

³⁴ *Ibidem*, f. 439–440.

³⁵ *Ibidem*, f. 403.

³⁶ *Ibidem*, f. 235–236, 263, 331.

³⁷ *Ibidem*, f. 437.

³⁸ *Ibidem*, f. 406.

³⁹ *Ibidem*, f. 430, 433.

La 1 decembrie 1906 s-a semnat și lansat prospectul de înființare a institutului amintit.

Două luni mai târziu, la 28 februarie 1907, a fost convocată adunarea generală de constituire. Cu această ocazie a fost ales Consiliul de Administrație, alcătuit din: Andrei Ghidiu – protopopul Caransebeșului, dr. Petru Barbu – profesor de teologie la Caransebeș, Ioan Bogoieviciu – preot (Teregova), George Tătucu – preot (Iablanița), Iuliu Musta – preot (Glimboca) ș.a. De asemenea, a fost desemnat Consiliul de Cenzori, format din: Aurel Spătan – preot (Sacul), Nicolae Cornean – preot (Apadia), George Cătană – învățător (Valeadeni) etc.⁴⁰.

Banca amintită a cunoscut o dezvoltare continuă până la declanșarea crizei economice:

a) În 1910 – s-a înființat prima filială în comuna Teregova, care a acordat credite ieftine în ținutul Crainei.

b) În 1921 – s-a înființat expozitura din Eșelnița (în apropiere de Orșova), care a furnizat credite pentru comunele de pe malul Dunării, până la Moldova Nouă; de asemenea, prin fuziunea cu banca maghiară „Bozovicsi Népbank”, s-a înființat o filială în comuna Bozovici, care a alimentat cu credite întreg ținutul Almăjului.

c) În 1926 – s-a înființat expozitura din comuna Sacul, în patrimoniul băncii caransebeșene trecând, prin fuziune, banca „Săcana” din comuna menționată.

d) În 1928 – s-a înființat filiala din comuna Mehadia (lângă Băile Herculane), în urma fuziunii cu băncile „Grănicerul Bănățean” și „Cetatea” din localitatea amintită; tot acum, la insistența mai multor fruntași din ținutul Buziașului, s-a constituit filiala din comuna Buziaș.

e) În 1930 – banca „Sebeșana” din Caransebeș, confruntată cu greutăți financiare, a trecut, prin fuziune, în patrimoniul institutului din Caransebeș⁴¹.

În anii 1931–1934, ca efect al mării depresiuni economice, s-a redus numărul funcționarilor băncii amintite și s-au desființat 3 filiale ale acesteia (Sacul, Mehadia și Buziaș). După redresarea situației, în intervalul 1934–1944 instituția bancară caransebeșeană a desfășurat o activitate rodnică, contribuind în permanență la toate operele de binefacere⁴².

Pornind de la faptul că „Banca Poporală” din Caransebeș a colaborat mult timp cu institutul „Pârvovana” din Pârvova, Consiliul Superior Bancar a încredințat operațiunile de lichidare ale institutului amintit în seama „Băncii Poporale” din Caransebeș, care a preluat întreg patrimoniul băncii „Pârvovana” în perioada 14–16 martie 1943⁴³. După desființarea băncii „Pârvovana”, existând posibilități de dezvoltare în zonă, institutul de credit din Caransebeș a luat decizia de a înființa o sucursală în comuna Pârvova, în luna ianuarie 1944⁴⁴.

Capitalul social s-a majorat constant în perioada 1907–1943, fapt determinat de amploarea operațiunilor pe care le făcea instituția bancară în zonă: 140.000 coroane, echivalente cu 70.000 lei (în 1907); 110.000 lei (în 1912); 300.000 lei (în 1920); 1.000.000 lei (în 1922); 3.000.000 lei (în 1924); 6.000.000 lei (în 1927); 10.000.000 lei (în 1930), repartizat în 20.000 bucăți acțiuni nominative a 500 lei fiecare. Majoritatea acțiunilor aparțineau cetățenilor români (19.514 bucăți), restul aflându-se în posesia a 27 cetățeni iugoslavi, 3 cetățeni americani etc. Din punct de vedere etnic, acțiunile societății bancare erau distribuite după cum urmează: români – 19.775 acțiuni (98,87%), germani – 176 acțiuni (0,88%), maghiari – 31 acțiuni (0,15%) și evrei – 18 acțiuni (0,10%). După profesioni, capitalul social era deținut de 53 biserici ortodoxe românești, 142 preoți, 292 agricultori, 405 particulari, 66 comercianți, 21 industriași și meseriași⁴⁵.

În anii 1944–1948 banca amintită a continuat să acorde credite pentru stimularea activității sectoarelor productive din regiunea respectivă, extinzându-și raza de acțiune. Creditele erau orientate, cu precădere, pentru susținerea agriculturii, cea mai grav afectată în această perioadă. Bucurându-se de sprijinul permanent al Băncii Naționale, institutul amintit a acordat – în cursul anului 1946 – credite în valoare de 65.320.000 lei, în anii următori suma alocată agriculturii cunoscând o creștere constantă⁴⁶.

Capitalul social s-a menținut neschimbat în anii 1944–1946, deși se impunea sporirea considerabilă a acestuia, pentru a acoperi creanțele băncii și pentru a servi – în continuare – scopului principal: creditarea agriculturii și industriei locale. La ședința Adunării Generale Extraordinare din

⁴⁰ Idem, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 75/1938–1947, f. nenumărată.

⁴¹ *Ibidem*, f. nenumărată.

⁴² Serviciul Județean Caraș-Severin (Caransebeș) al Arhivelor Naționale (în continuare SJCSAN), *fond „Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii Caransebeș*, d. 295/1944, f. 2.

⁴³ *Ibidem*, d. 277/1942–1944, f. 1.

⁴⁴ SJTAN, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 75/1938–1947, f. nenumărată.

⁴⁵ SJCSAN, *fond „Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii Caransebeș*, d. 295/1944, f. 3–4.

⁴⁶ *Ibidem*, d. 325/1946, f. 8.

17 aprilie 1947 s-a hotărât majorarea succesivă a capitalului social: prima tranșă (până la 40 milioane lei) era posibilă prin reevaluarea imobilului din comuna Bozovici, conferindu-se vechilor acționari câte 3 acțiuni noi – pentru fiecare acțiune deținută – în mod gratuit; a doua tranșă (până la 120 milioane lei) urma să se realizeze prin una sau mai multe emisiuni, însă Consiliul de Administrație nu și-a dat acordul de principiu pentru suplimentarea capitalului social⁴⁷.

În aceste condiții, beneficiul net al băncii a cunoscut o creștere semnificativă în anii 1945–1946: de la 843.257 lei⁴⁸ la 1.466.291 lei⁴⁹.

Conducerea societății bancare a rămas neschimbată în ultimele decenii de funcționare a acesteia, sugerând o accentuată stabilitate în luarea deciziilor și evitarea implicării factorului politic în administrarea sa. Din Consiliul de Administrație făceau parte: Romulus P. Ancușă, absolvent al Academiei Teologice, membru în Consiliul eparhial (Caransebeș) – președinte, cu mandat până în 1950; lt.-col. Romulus Boldea, absolvent al Academiei Militare (Caransebeș), cu mandat până în 1948 și comerciantul Iosif Căpușă, absolvent al Școlii Inferioare de Comerț (Mehadia), cu mandat până în 1952 – membri. Comitetul de Cenzori era alcătuit din: Ioan Popoviciu, absolvent al Academiei Teologice, proprietar (Lugoj), Zaharia Miulescu, absolvent al Școlii Inferioare de Comerț, comerciant (Pârvova) și expertul-contabil Axente Mureșan, absolvent al Școlii Superioare de Comerț, inspector la U.D.R. (Reșița) – cenzori titulari, cu mandat până în 1947; Andrei Imbrea, Vasile Atanasescu (contabil autorizat) și Iancu Băcilă – cenzori supleanți, cu mandat până în 1947. Activitatea băncii era coordonată, la nivel central, de către Isidor Tătariu (director general) și Constantin Călțion (director), ambii fiind absolvenți ai Școlii Superioare de Comerț. Un rol destul de important – pe plan local – revenea lui Romulus Bogoevici, conducătorul filialei Teregova și lui Iosif Ivanovici, conducătorul filialei Bozovici, expoziția Eșelnița depinzând direct de Centrală⁵⁰.

Printre acționarii societății bancare amintite figurau persoane fizice, în mare majoritate de pe cuprinsul Banatului și Ardealului: Caransebeș, Nevrincea, Rugi, Sighișoara, Porumbacul de Jos, Oraștie, Vălișoara, Valeapai, Globul Craiovei,

Jidovin, Alba Iulia, Prisian, Ohaba-Forgaci, Beiuș, Bocșa Montană, Bocșa Română, Apadia, Cârpa, Surducul Mic, Ocna de Fier, Turnu Ruieni, Ogradena, Bogăltin, Iaz, Zăguzeni, Sălbăgel, Caransebeșul Nou, Panciova ș.a.m.d. Din acționariatul institutului de credit făceau parte și persoane juridice, inclusiv 18 bănci din Banat și Transilvania (Banca Națională a României, „Albina” – Sibiu, Banca Românească – București, Banca Agrară – Cluj, „Creditul Bănățean” – Lugoj, „Prima Cassă de Păstrare” – Caransebeș, Banca Centrală – Turda, „Făgețeană” – Făget, „Prima Ardeleană” – Sibiu, „Pârvovana” – Pârvova, „Berzava” – Reșița, „Luceafărul” – Vârșeț, Banca Almăjului – Bozovici, „Munteanu” – Cornereva, „Banca Timișoarei” – Timișoara, „Cassa de Păstrare” – Seliște, „Frații Renner” – Cluj și „Solidaritatea” – Sibiu), precum: Comunitatea de Avere Caransebeș, Dieceza ortodoxă română Caransebeș, Fondul de Pensie al funcționarilor „Băncii Poporale” Caransebeș, Fondul Teologic Caransebeș, Liceul „Traian Doda” Caransebeș, Reuniunea învățătorescă din Caransebeș, bisericile ortodoxe române din Bocșa Montană, Bocșa Română, Ocna de Fier, Eșelnița și Buziaș, fundația „N. Popoviciu” Iaz, Fondul Protopresbiterial din Oravița Montană, Liceul „Caius Brediceanu” Lugoj etc.⁵¹.

Numărul angajaților nu a cunoscut fluctuații semnificative, personalul fiind retribuit corespunzător statutului social. Astfel, la începutul anului 1944 societatea bancară caransebeșeană avea 8 angajați (7 români și 1 german), dintre care: personal administrativ superior – 2 și personal administrativ inferior – 6. În schimb, la sfârșitul anului 1947 instituția amintită număra 5 angajați, familiile acestora primind cartele de alimente⁵².

La începutul anului 1948, cu puțin timp înainte de naționalizare, „Banca Poporală” Caransebeș mai avea filiale în Bozovici, Pârvova și Teregova și o expoziție în Eșelnița, în apropiere de Orșova, beneficiind de un capital social (vărsat) în valoare de 10.000.000 lei și un fond de rezervă estimat la 1.000.000 lei. Conducerea sa era asigurată, în continuare, de către Isidor Tătariu (director general) și Constantin Călțion (director)⁵³.

„Prima Cassă de Păstrare” S.p.A. Caransebeș s-a înființat la 28 februarie 1877, în conformitate cu statutele adoptate în cadrul Adunării Generale de constituire⁵⁴.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 5.

⁴⁸ *Ibidem*, d. 313/1945–1946, f. 9.

⁴⁹ *Ibidem*, d. 325/1946, f. 17.

⁵⁰ *Ibidem*, d. 298/1944, f. 1–2; *Ibidem*, d. 313/1945–1946, f. 11.

⁵¹ *Ibidem*, d. 314/1945, f. 1–20; *Ibidem*, d. 296/1944, f. 2.

⁵² *Ibidem*, d. 298/1944, f. 1, 3–6; *Ibidem*, d. 334/1947, f. 1.

⁵³ *Ibidem*, d. 338/1948, f. 1.

⁵⁴ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 198, f. 73–74.

Statutele au fost modificate și traduse în limba română, fiind acceptate de Adunarea Generală Extraordinară din 8 septembrie 1921 și Adunarea Generală Ordinară din 4 martie 1923. Firma a fost înscrisă la Tribunalul Caransebeș în ziua de 20 iunie 1922, iar funcționarea sa a fost aprobată de către Ministerul Finanțelor în urma avizului Comisiei Speciale Economice de pe lângă Ministerul Industriei și Comerțului, prin adresa nr. 268.479 din 1 martie 1923. În art. 3 al statutului era stabilit scopul băncii amintite:

a) „Primirea spre fructificare a depunerilor pe cartele de economie, bonuri de casă, precum și operațiunile de cont-curent și de cont-securi”;

b) „Avansuri asupra hârtiilor de valoare (efecte), obligațiuni, cambii, monezi, metale nobile, produse, mărfuri, warrante, recepse de magazinaj și ipoteci”;

c) „Cumpărarea și vânzarea, scontul, avansuri și încasarea de cambii, de warrante, a tot felul de obligațiuni, polițe, precum și a tot felul de efecte, atât pe cont propriu cât și în comision”;

d) „Cumpărarea și vânzarea, pe cont propriu sau în comision, de mărfuri, monezi (în metal sau hârtie), metale nobile și a tot felul de produse; de asemenea comerțul (cumpărarea și vânzarea) în en-gros și en-detail cu vin, bere, alcool și băuturi alcoolice”;

e) „Însărcinarea cu parcelarea terenurilor, sau cumpărarea sau vânzarea lor în cont propriu sau comision”;

f) „Acordarea de credit particularilor, caselor comerciale, societăților anonime și tuturor întreprinderilor, fie credit personal, fie credit garantat prin cauțiuni”;

g) „Participarea la împrumuturile statului, comunelor sau județelor, participarea în afaceri comerciale, participarea la emisiunile de bilete de loterie, intrarea în syndicate, precum și toate celelalte operațiuni de bancă și zărafie, pe cont propriu sau în comision”;

h) „Înființarea de asociațiuni pentru acordarea de credite sau participarea la asemenea fondări”;

i) „Înființarea de case de păstrare, bănci, societăți pe acțiuni, asociațiuni, întreprinderi industriale și comerciale, sau a altor instituțiuni similare; participarea eventuală în conducerea unor asemenea creațiuni, precum și sprijinirea și executarea operațiunilor a unor asemenea așezăminte deja existente”;

j) „Încheierea de contracte de furnizare pe cont propriu sau în comision”;

k) „Înființarea, organizarea și exploatarea, sau luarea și darea în arendă de elevatoare, locuri virane de încărcat mărfuri, săli pentru licitații, precum și afacerile în legătură cu acest fel de organizațiuni”;

l) „Înființarea de depozite cu probe de mărfuri, produse în țară sau străinătate, organizarea sau participarea la expoziții din țară sau străinătate”;

m) „Înființarea de reprezentanțe, agenții și birouri de informațiuni”;

n) „Obținerea și comunicarea informațiilor de tot felul cu privire la starea comerțului, taxele vamale, taxele de circulațiune și consumație, precum și cele referitoare la piața de consum”⁵⁵.

În baza aceluiași statut, durata existenței societății era de 60 ani, socotită din ziua înregistrării firmei, putând fi prelungită prin decizia adunării generale⁵⁶.

Conform articolului 5 din statut, capitalul inițial al societății era de 5.000.000 lei, împărțit în 50.000 bucăți acțiuni la purtător de câte 100 lei/valoare nominală; două treimi din acțiuni trebuiau să fie, întotdeauna, în posesia cetățenilor români⁵⁷.

Organele de conducere ale societății erau: direcțiunea, adunarea generală și comitetul de supraveghere. Afacerile societății erau conduse de direcțiune, care își asuma responsabilitatea stabilită în codul comercial. Direcțiunea era compusă din cel puțin 5 și cel mult 20 de membri, din care $\frac{3}{4}$ trebuiau aleși dintre cetățenii români; directorii erau desemnați de către adunarea generală pe o durată de 3 ani. Direcțiunea alegea – din sânul său – un președinte și un vicepreședinte. Comitetul de supraveghere se compunea din 10 membri, desemnați de adunarea generală pe termen de un an, din care $\frac{3}{4}$ trebuiau să fie cetățeni români⁵⁸.

– Societatea bancară a cunoscut o dezvoltare constantă până în 1930, dovedindu-se de un real folos pentru locuitorii din zonă. Capitalul social s-a majorat substanțial în intervalul 1877–1930, pentru a satisface nevoile de credite ale sectoarelor productive din Caransebeș și împrejurimi: 15.000 guldeni (1877); 18.000 guldeni (1881); 21.000 guldeni (1882); 24.000 guldeni (1883); 27.000 guldeni (1884); 30.000 guldeni (1885); 60.000 guldeni (1892); 90.000 guldeni (1899); 180.000 coroane (1900); 500.000 coroane (1907); 1.000.000 coroane (1911); 1.036.277 coroane (1912); 1.037.822 coroane (1913); 1.040.200 coroane (1916); 1.500.000 coroane (1918); 1.000.000 lei (1920); 2.000.000 lei (1921); 5.000.000 lei (1924), menținându-se la această valoare până în 1944⁵⁹.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 95–97.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 97.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 97.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 98, 101–102.

⁵⁹ *Ibidem*, d. 14, f. nenumărată.

Instituția de credit amintită a fost ferită de pierderi grave până în 1930, promovând o politică foarte prudentă de gestionare a fondurilor, concretizată în: scăderea creditelor, obținerea de noi acoperiri de la debitori, neacordarea de noi împrumuturi decât în funcție de valoarea imobilelor și veniturilor pe piață, scăderea dobânzilor la depuneri. De asemenea, societatea bancară caransebeșeană nu a utilizat – decât în măsură restrânsă – credite din partea altor instituții; în schimb, s-a folosit parțial de creditul de reescont deținut la B.N.R. Mai mult, banca amintită a înființat o societate pe acțiuni, cu concursul Fabricii de Bere „Timișoreana” S.A. Timișoara, din depozitul de spirtoase și a vândut acestei societăți casa proprie, în care a fost plasat sediul său. Ca urmare a bunei administrări a fondurilor, profitul obținut de bancă a crescut continuu, atingând cele mai ridicate cote în anii 1898 (14.459 guldeni și 29 creițari), 1917 (535.884 coroane și 76 filleri) și 1930 (1.798.515 lei). Cele mai substanțiale dividende au fost distribuite acționarilor în anii 1895–1899 (9.000 guldeni), 1919 (150.000 coroane) și 1930 (1.153.000 lei)⁶⁰.

În intervalul de timp scurs între „naționalizarea” instituției bancare (1919) și resimțirea primelor efecte ale crizei economice (1930), conducerea băncii a suferit unele modificări, determinate de cauze obiective:

– În 1923 – din Consiliul de Administrație făceau parte Eduard Bastius (senator orașenesc), Constantin Burdea, dr. Cornel Corneanu, Friederich Pauk, Iuliu Schiller (directorul „Băncii Timișoarei” S.A. Timișoara), Carol Schwab, Leopold Rado (coproprietarul firmei „Silvica”, Întreprindere Industrială și Comercială Caransebeș), Gheorghe Tirbu (inspector veterinar), Nicolae Tabacovici, Ion Răducanu ș.a.

– Adunarea Generală din 9 martie 1924 a desemnat noi membri în Consiliul de Administrație: Iulius Hüttel (Topleț) și Ioan Bibel, arhitect (Rusca).

– La Adunarea Generală, desfășurată în ziua de 17 martie 1926, Consiliul de Administrație al băncii a cooptat noi membri: Rudolf Munk (Caransebeș) și dr. Ernest Halle, avocat (Caransebeș).

– Adunarea Generală, convocată la data de 13 martie 1927, a ales 3 membri noi în Consiliul de Administrație: dr. Iuliu Coste, avocat (fost prefect al județului Timiș-Torontal și al orașului Timișoara), ing. Stan Vidrighin (fost primar-șef al municipiului Timișoara) și dr. Sigismund Szörényi, medic (Caransebeș).

– La Adunarea Generală din 20 martie 1928, în locul ocupat de Iulius Hüttel în Consiliul de Administrație, decedat, a fost cooptat ing. Carol Hüttel, director al firmei „Schramm, Hüttel & Schmidt” S.A. Topleț.

– Adunarea Generală din 22 martie 1929 a desemnat noi membri în Consiliul de Administrație: Gheorghe Crăciun, dr. Cornel Nicoară, dr. Ioan Becker, avocat și Victor Zápory, coproprietarul firmei „M. Steinschneider & Co.” Caransebeș.

– La începutul anului 1930, Consiliul de Administrație era alcătuit din: dr. Iuliu Coste (președinte), fost prefect al județului Timiș-Torontal și al orașului Timișoara; Carol Schwab (vicepreședinte și director general); Eduard Bastius, senator orașenesc; dr. Ioan Becker, avocat; Ioan Bibel, arhitect; ing. Pavel Goanță, președintele Comunității de Avere Caransebeș; dr. Ernest Halle, avocat; Carol Hüttel, director al firmei „Schramm, Hüttel & Schmidt” S.A. Topleț; Leopold Rado – coproprietarul firmei „Silvica”, Întreprindere Industrială și Comercială Caransebeș; Iuliu Schiller, directorul „Băncii Timișoarei” S.A. Timișoara; dr. Sigismund Szörényi, medic; Gheorghe Tirbu, inspector veterinar; ing. Stan Vidrighin, fost primar-șef al municipiului Timișoara; Victor Zápory, coproprietarul firmei „M. Steinschneider & Co.” Caransebeș. Din Comitetul de Supraveghere al băncii făceau parte: Norbert Fischer – director executiv; Robert Halle – președinte; Alexandru Andrei, dr. Francisc Nyiri, Petru Staub și Rudolf Klein – membri⁶¹.

– Banca s-a confruntat cu mari probleme în anii 1931–1939, nereușind să-și revină complet de pe urma crizei economice. Deși a renunțat la participațiile sale la depozitul de spirtoase al fabricii „Timișoreana” S.A. Timișoara, societatea bancară amintită a folosit, aproape exclusiv, creditul de reescont deținut la B.N.R. Capitalul social s-a menținut neschimbat (5.000.000 lei), existând și un fond de rezervă, care s-a diminuat considerabil pe parcursul timpului. Conform bilanțului pe anul 1939, beneficiul net acoperea doar pierderile anilor precedenți, cifrându-se la valoarea de 87.365 lei⁶².

În încercarea de a soluționa dificultățile întâmpinate în desfășurarea activității sale, conducerea băncii a suferit unele modificări, considerate benefice:

– Adunarea Generală din 25 aprilie 1931 l-a desemnat, ca membru în Direcțiunea băncii, pentru un mandat de 2 ani, pe acționarul Carol Sperling, directorul executiv al „Băncii Timișoarei”

⁶⁰ *Ibidem*, f. nenumărată.

⁶¹ *Ibidem*, f. nenumărată.

⁶² *Ibidem*, d. 198, f. 48.

S.A. Timișoara, în locul lui Cornel Nicoară, decedat cu puțin timp în urmă.

– În luna octombrie 1934 și-au pierdut calitatea de membri ai Consiliului de Administrație: Carol Sperling (Timișoara), dr. Gheorghe Tirbu (Timișoara), dr. Sigismund Szörényi (Caransebeș), Ioan Bibel (Ruschița), Friederich Pauck (Timișoara) și dr. Cornel Corneanu (Caransebeș). În schimb, dr. Francisc Nyiri (Timișoara) a fost desemnat, ca membru cu drepturi depline, în Consiliul de Administrație⁶³.

– Conform deciziei Adunării Generale din 20 martie 1939, Consiliul de Administrație, ales pe termen de un an, urma să fie alcătuit din: ing. Pavel Goanță, Eduard Bastius, Cornel Drinca, dr. Ernest Halle și Adalbert Mendel. De asemenea, a fost desemnat, tot pe termen de un an, Consiliul de Cenzori, format din: Enric Finz, Alfred Rezacs și Ioan Maier⁶⁴.

– Situația băncii s-a complicat și mai mult în anii 1940–1944, în condițiile economice dificile existente la nivel național, cu repercusiuni directe pe plan local.

Din motive obiective (diminuarea depunerilor, cheltuielile masive, spesele de administrație etc.), conducerea institutului de credit, considerându-l nerentabil, a hotărât lichidarea acestuia, măsură aprobată de Adunarea Generală Extraordinară a societății din 20 aprilie 1940 și intrată în legalitate prin decizia Tribunalului Caransebeș din 3 mai 1940. Cu același prilej au fost desemnați – în calitate de lichidatori ai băncii – dr. Ernest Halle (membru în Consiliul de Administrație) și Norbert Fischer (director), ambii domiciliați în Caransebeș⁶⁵.

Încasărilor institutului de credit din Caransebeș au stagnat, datorită stării de război și a concentrărilor permanente, pierderile înregistrate fiind impresionante. De pildă, la sfârșitul anului 1941 pierderile băncii însumau 4.326.709 lei, menținându-se la un nivel destul de ridicat și în anii următori. Conducerea societății bancare nu a suferit modificări sensibile în această perioadă, fiind desemnați, în calitate de cenzori supleanți, pe termen de un an, oameni de afaceri cu bună reputație în zonă: Bruno Azzola, Eftimie Căpușa și Metodie Jompan⁶⁶.

– Și anii 1944–1947 s-au dovedit a fi destul de dificili pentru banca din Caransebeș. Capitalul social s-a diminuat considerabil în această perioadă:

de la 5.000.000 lei (în 1944), respectiv 20.000.000 lei (mai 1947), la 935.858 lei stabiliți (decembrie 1947), însă pierderea anului 1944, estimată la valoarea de 4.326.709 lei, a fost acoperită doar prin subscrierea de noi acțiuni⁶⁷.

După reconstituirea capitalului social la valoarea efectivă de 5.000.000 lei (deplin vărsat), dispunând de fonduri reale estimate la 5.399.054 lei, banca amintită a solicitat Consiliului Superior Bancar autorizarea ridicării stării sale de lichidare, conform dispozițiilor art. 54 alin. 21 din legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, obținând satisfacerea acestei doleanțe prin decizia C.S.B. nr. 109 din 29 iunie 1945⁶⁸.

De altfel, după repunerea sa în funcțiune, banca a obținut, în anul 1946, un profit net în valoare de 1.631.683 lei⁶⁹.

Conducerea societății bancare a suferit unele modificări în acest interval de timp, determinate de motive obiective:

– La Adunarea Generală Extraordinară din 28 mai 1945 s-a hotărât demiterea – în corpore – a conducerii instituției, fiind înlăturați administratorii (Eduard Bastius, Pavel Goanță și Cornel Drinca), cenzorii titulari (Alfred Rezacs și Ioan Mayer), cenzorii supleanți (Bruno Azzola, Eftimie Căpușa și Metodie Jompan) și lichidatorul unic (Leo Demetrovici). În același timp, a fost stabilită componența noii conduceri a societății bancare: dr. Gheorghe Dragu – administrator delegat; Norbert Fischer – director executiv; dr. Nicolae Domăneanțu, dr. Gheorghe Dragu și Alfred Rezacs – membri în Consiliul de Administrație; Dumitru Jian (expert-contabil) și Ioan Emrich – cenzori titulari, respectiv Gustav Klucserics și Ernest Krammer – cenzori supleanți⁷⁰.

– Adunarea Generală din 26 aprilie 1946 a decis cooptarea, în calitate de membru în Consiliul de Administrație, a lui Adalbert Mendel⁷¹.

– În luna iulie 1947 a fost desemnată noua componență a Consiliului de Administrație: Isac Rădulescu – președinte; dr. Gheorghe Dragu, dr. Ladislau Liebmann și Enric Finz – membri⁷².

⁶⁷ *Ibidem*, f. 9, 15; SJCSAN, *fond Banca „Prima Cassă de Păstrare din Caransebeș” (1880–1948)*, d. 1/1948, f. 2–4.

⁶⁸ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 198, f. 27.

⁶⁹ SJCSAN, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 1/1947, f. 707.

⁷⁰ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 198, f. 25.

⁷¹ *Ibidem*, f. 1.

⁷² SJCSAN, *fond Banca „Prima Cassă de Păstrare din Caransebeș” (1880–1948)*, d. 1/1947, f. 1–2.

⁶³ *Ibidem*, d. 14, f. nenumerotată.

⁶⁴ *Ibidem*, d. 198, f. 56.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 47, 116–117.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 45.

Societatea bancară avea 5 angajați (personal administrativ superior – 3 și personal administrativ inferior – 2), plătiți cu salarii consistente. De pildă, în luna februarie 1947, salariile personalului băncii variaua între 10.000–600.000 lei/lună (impozabil), în funcție de poziția deținută în cadrul instituției⁷³.

- Anul 1948 a marcat falimentul acestei instituții bancare, datorită lipsei lichidităților și a imposibilității acoperirii pierderilor. Astfel, „Prima Cassă de Păstrare din Caransebeș” S.p.A. a intrat în lichidare, în baza deciziei Curții Superioare Bancare nr. 78 din 29 aprilie 1948, Norbert Fischer fiind desemnat în calitate de lichidator⁷⁴.

Banca Românească S.A. București, sucursala Caransebeș s-a dovedit a fi o soluție destul de eficientă pentru sprijinirea locuitorilor din zonă. Caransebeșul era legat, prin calea ferată, de Lugoj, Reșița (la cca 40 km depărtare), Turnu Severin și Hațeg. Prin înființarea sucursalei din Caransebeș, industria textilă din Lugoj, industria metalurgică de la Reșița, Ferdinand, Călan și împrejurimi, precum și marile exploatare forestiere învecinate (forestierele Moroieni-Lomaș și Mundus-Borlova) puteau beneficia de structura organizatorică a Băncii Românești. Sucursala urma să se instaleze într-un imobil central (str. Regele Mihai I, nr.11), proprietatea „Băncii Banatului” din Caransebeș⁷⁵.

De altfel, în luna aprilie 1943 au fost stabilite condițiile de bază ale fuziunii cu „Banca Banatului”, Institut de Credit și Comerț S.A. Caransebeș:

1) preschimbarea acțiunilor „Banca Banatului” (11.000 buc. a 500 lei fiecare) în acțiuni „Banca Românească” pe bază de paritate;

2) încadrarea directorului „Băncii Banatului” (Augustin Munteanu) în serviciul Băncii Românești în calitate de director al sucursalei Caransebeș;

3) acceptarea contabilului-procurist al „Băncii Banatului” (Frederic Azzola) în serviciul Băncii Românești în aceeași calitate la sucursala caransebeșeană;

4) angajarea funcționarilor „Băncii Banatului”, Neagoe Bugariu și Maria Pițigoi, în aceleași posturi la sucursala Caransebeș a Băncii Românești;

5) fuziunea cu „Banca Banatului” nu va determina, ulterior, atragerea – în combinație – a altor structuri bancare din zonă⁷⁶.

– „Banca Banatului” a încetat să funcționeze la 1 noiembrie 1943, pe baza unei convenții la

care au aderat toți acționarii „Băncii Banatului”. Direcțiunea sucursalei Caransebeș a Băncii Românești, rezultată prin fuziunea cu „Banca Banatului”, a fost încredințată lui Augustin Munteanu, fostul director al „Băncii Banatului”, iar Gheorghe Ciuca, subdirector al sucursalei din Craiova a Băncii Românești a fost transferat în calitate de subdirector la noua sucursală (din Caransebeș – n.n.). La data menționată mai sus și-a inaugurat activitatea sucursala din Caransebeș a Băncii Românești, executând operațiuni bancare pentru localitățile Caransebeș, Lugoj și Reșița⁷⁷.

Hotărârea de fuziune cuprinsă în procesul-verbal al Adunării generale ordinare a „Băncii Banatului” S.A. Caransebeș din 28 februarie 1944 a fost autorizată de Consiliul Superior Bancar prin Decizia nr. 24, adoptată în ședința din 17 martie 1944, decizie rămasă definitivă⁷⁸.

– Înființarea sucursalei Caransebeș s-a dovedit – cu adevărat – necesară, aducând servicii Băncii Naționale, prin procurarea de fonduri din viramentele firmelor comerciale, deoarece B.N.R. nu avea o sucursală sau agenție în acest oraș. Astfel, în anul 1944, totalul depunerilor sucursalei (68.000.000 lei) reprezentau 86% în raport cu depunerile celorlalte bănci din localitate, plasamentul acesteia (96.000.000 lei) era estimat la 94% comparativ cu plasamentul celorlalte bănci de pe piață, rulmentul contului de virament la B.N.R. se cifra la 1.700.000.000 lei, iar beneficiul net obținut însuma 2.500.000 lei⁷⁹.

Cei 5 salariați ai băncii (directorul, subdirectorul, procuristul și cei 2 funcționari) beneficiau, printre altele, de lemne cu preț redus. De pildă, în iarna anului 1944/1945 angajații instituției bancare au primit 27.500 kg. lemne, la un preț subvenționat – în mare măsură – de banca amintită⁸⁰.

În anul 1945 se preconiza mărirea rețelei de sucursale a Băncii Românești, cu precădere în vestul țării, pornind de la următoarele motive: dezvoltarea Banatului în timpul celui de-al doilea război mondial, încrederea crescândă în Banca Românească, efectele negative ale legii conversiunii asupra multor bănci mici și mijlocii din provincie. Banca Românească avea sucursale în majoritatea localităților țării (Arad, Bacău, Bălți, Bârlad, Botoșani, Brăila, Brașov, Buzău, Calafat, Călărași, Caracal, Cernăuți, Cetatea Albă, Chișinău, Cluj,

⁷³ *Ibidem*, d. 2/1947, f. 1–2; SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 198, f. 22–23.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 18.

⁷⁵ SJCSAN, *fond Banca Românească S.A. București, sucursala Caransebeș*, d. 24/1943–1944, f. 62.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 53.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 64.

⁷⁸ *Ibidem*, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 14/1920–1945, f. 8.

⁷⁹ *Ibidem*, *fond Banca Românească S.A. București, sucursala Caransebeș*, d. 23/1942–1948, f. nenumărată.

⁸⁰ *Ibidem*, d. 28/1943–1944, f. 150.

Constanța, Corabia, Craiova, Focșani, Galați, Giurgiu, Iași, Ismail, Oradea, Piatra Neamț, Pitești, Ploiești, Satu Mare, Sibiu, Târgu – Mureș, Timișoara, Tighina, Tulcea, Turnu Măgurele și Turnu-Severin) și două agenții în București („Obor” și „Grivița”)⁸¹.

Sucursala Caransebeș a Băncii Românești a acordat credite, cu precădere, societății „Mundus-Borlova-Armeniș” din localitate. În luna martie 1946, firma amintită a depus – ca gaj comercial în favoarea Băncii Românești (sucursala Caransebeș) – cantitatea de 1.525 m³ cherestea de fag aburit, în valoare de 302.975.000 lei, pentru acoperirea creditului solicitat, destul de consistent (200.000.000 lei)⁸².

La începutul lunii aprilie 1947, creditul solicitat sucursalei amintite a fost majorat până la valoarea de 2.200.000.000 lei, pentru cumpărarea de bușteni (materii prime) și de materiale tehnice, necesare în procesul de fabricație. Pentru garantarea creditului, firma caransebeșeană oferea – în gaj – o cantitate de 2.051 m³ cherestea de fag aburit, tivit și netivit, la prețul oficial de 2.598.000 lei/m³ (loco-fabrică), în valoare totală de 5.328.498.000 lei⁸³.

La sfârșitul lunii mai 1947, sucursala menționată a aprobat acordarea mai multor credite, care atingeau cifre impresionante:

1) Un credit în valoare de 1.200.000.000 lei, obținut prin majorări succesive ale creditului inițial (de la 200.000.000 lei, respectiv 700.000.000 lei), garantat cu gaj comercial (cherestea de fag aburit, depozitată la Balta Sărată, pe un teren închiriat sediului firmei, cu îndeplinirea tuturor formelor legale), iar gajul urma să fie dat în custodia unei persoane de încredere, plătindu-se o cotă de avans de 70% din prețul oficial loco-fabrică, de maximum 1.500.000 lei/m³ cherestea de fag.

2) Un credit în valoare de 300.000.000 lei, utilizabil sub formă de credit de curier, cu lichidarea avansurilor în 10–15 zile de la ridicarea lor; sucursala caransebeșeană trebuind să țină legătura cu sucursala băncii din Timișoara, remițându-i bilete la ordin pentru suma de 500.000.000 lei, în cadrul creditului de reescont atribuit sucursalei timișorene a Băncii Românești de către B.N.R. Termenul de lichidare a creditului amintit era 31 octombrie 1947, majorarea creditelor acordate firmei „Mundus-Borlova-Armeniș” peste sumele fixate mai sus fiind posibilă numai după ce B.N.R. soluționa cererea de suplimentare a creditului de reescont pentru sediul firmei⁸⁴.

Mai mult, în ziua de 31 mai 1947 au fost remise băncii amintite 14 bucăți polițe în alb, cu valoarea timbrului de 4.000.000 lei, pentru acoperirea creditului contractat de firmă. Tot acum, a fost trimisă scrisoarea societății de asigurare „Adriatică” din Timișoara, prin care aceasta recunoștea dreptul de prioritate în cazul unei daune de maximum 5.000.000.000 lei⁸⁵.

În baza normelor B.N.R. (Direcția Dirijării Creditelor) privitoare la „unicitatea bancară” (noiembrie 1947), firma „Mundus-Borlova-Armeniș” s-a decis să colaboreze numai cu Banca Românească S.A., sucursala Caransebeș, renunțând la declarația dată în favoarea Băncii Ardelene S.A., sucursala Timișoara. De altfel, după stabilizarea monetară, societatea amintită a întrerupt legăturile cu sucursala Caransebeș a Băncii Românești, împrumutându-se – în vederea plătirii salariilor restante – de la Creditul Industrial. La începutul lunii decembrie 1947, conducerea Băncii Naționale era rugată – în mod insistent – să aprobe două credite, în regim de urgență, pentru societatea „Mundus-Borlova-Armeniș”: un credit-curier, în sumă de 1.000.000 lei stabilizați și un credit pentru producție, în valoare de 12.000.000 lei stabilizați, credite necesare „spre a putea continua și spori producția în exploatarea și în uzinele noastre”; totodată, Banca Românească trebuia autorizată să lichideze angajamentele societății menționate mai sus la Creditul Industrial (2.400.000 lei stabilizați) și la Banca Ardeleană S.A., sucursala Timișoara (2.000.000 lei stabilizați)⁸⁶.

Sucursala Caransebeș a Băncii Românești și-a diminuat considerabil veniturile, datorită scăderii ratei dobânzilor percepute la împrumuturi. Conform deciziei Consiliului de Administrație al Băncii Naționale din 21 mai 1948, dobânzile practicate la împrumuturi au fost stabilite la următoarele valori: 6% – la împrumuturile acordate pentru agricultura propriu-zisă, inclusiv pentru cumpărări de vite de muncă și pentru iernatul animalelor; 7% – la împrumuturile alocate pentru viticultură, pomicultură, apicultură, sericicultură, grădinărit, orezării, crescătorii, îngrășătorii de animale și păsări; 7% – la împrumuturile acordate meșteșugarilor. În afară de dobânzile arătate mai sus, băncile nu mai puteau percepe alte taxe sau comisioane⁸⁷.

Pregătirile efectuate în vederea naționalizării sucursalei amintite au inclus o evaluare amănunțită a bunurilor mobile și imobile deținute de sucursală. Bunurile mobile ale sucursalei Caransebeș erau

⁸¹ *Ibidem*, d. 33/1945–1946, f. 1.

⁸² *Ibidem*, d. 37/1946–1948, f. 49.

⁸³ *Ibidem*, f. 65.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 78–79.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 77.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 222.

⁸⁷ *Ibidem*, d. 41/1948–1949, f. 18.

estimate la valoarea de 119.700 lei stabilizați: sala de operațiuni (bancare – n.n.) – 34.700 lei; sala de contabilitate – 18.400 lei; Camera Direcțiunii – 17.900 lei; Arhiva – 11.300 lei; Camera de Inspecție – 37.400 lei⁸⁸.

Imediat după naționalizare, în luna iulie 1948, personalul sucursalei a primit un avans la salariu, în valoare de 25.300 lei și la lemne de foc, în valoare de 32.400 lei, iar în gestiunea sucursalei au fost păstrate solduri creditoare, în valoare totală de 168.645 lei, pentru sucursalele Brașov și Timișoara ale Băncii Românești⁸⁹.

Sucursala din Caransebeș a Băncii Românești deținea bunuri imobile în comunele Luncavița, Mărul și Teregova, intrate în proprietatea sa la data de 28 februarie 1944, prin fuziunea „Băncii Banatului” din Caransebeș cu Banca Românească din București. Imobilul din comuna Luncavița, în suprafață de 128 jug. intravilan, construit din piatră și lemn, înconjurat de un teren de aproximativ 9 jug. 2.773 stj.p., fusese achiziționat – prin licitație publică – de „Banca Banatului”, conform deciziei Judecătoriei Mixte Caransebeș nr. 315/1931, la prețul de 28.750 lei; imobilul din comuna Mărul, înconjurat de un teren estimat la 3,5 jug. 1.200 stj.p., fusese cumpărat – la licitație publică – de „Banca Banatului”, în baza deciziei Judecătoriei Mixte Caransebeș nr. 1597/1941, cu prețul de 15.900 lei; imobilul din comuna Teregova, cu un teren de 2 jug. 400 stj.p., fusese achiziționat – prin licitație publică – de „Banca Banatului”, conform deciziei Judecătoriei Mixte Caransebeș nr. 1647/1930, la prețul de 18.000 lei. Aceste imobile nu au plătit impozite către Fisc, deoarece au fost utilizate – și după organizarea licitațiilor publice – de către foștii proprietari⁹⁰.

Banca Românească, sucursala Caransebeș a intrat în procedură de lichidare în toamna anului 1948. În procesul-verbal încheiat la 9 octombrie 1948 între Augustin Munteanu, reprezentantul sucursalei Băncii Românești din Caransebeș și Vasile Butiuc, directorul Agenției B.N.R. din aceeași localitate, în prezența lui Pavel Bojin, directorul sucursalei B.N.R. din Lugoj, a fost prezentată oferta definitivă a Agenției B.N.R. din Caransebeș pentru achiziționarea sucursalei caransebeșene a Băncii Românești (130.600 lei)⁹¹.

La sfârșitul anului 1948 a fost desemnat lichidatorul Centralei Băncii Românești, în persoana lui N. Gaspard. În urma naționalizării tuturor

imobilelor Băncii Românești și a încetării oricărei surse de venituri pentru instituția bancară amintită, conform instrucțiunilor primite de la Curtea Superioară Bancară, Centrala Băncii Românești a renunțat la serviciile lui Augustin Munteanu, directorul sucursalei Caransebeș, cu începere de la 16 mai 1950, arhiva sucursalei, aflată încă în posesia directorului, trebuind să fie predată în decurs de o lună⁹².

„Banca Graniței” S.A. Caransebeș s-a înființat la 15 aprilie 1923. Printre membrii fondatori ai băncii se numărau persoane fizice și juridice, precum: dr. Virgil Budințianu, preoții Nicolae și Liviu Corneanu, dr. Cornel Corucanu, Teodor Dragomir, Ioan Liviu Frățilă, Andrei Meda, Nistor Stoichescu, Petru Talpeș și banca „Timișiana”⁹³.

Instituția bancară amintită a fost afectată, la rândul ei, de legea conversiunii datoriilor agricole, cu impact până în anii 1943–1944. De pildă, în anul 1943 banca avea creanțe în conversiune în valoare de 1.114.955 lei, datorând creditorilor săi o sumă destul de consistentă (1.060.000 lei)⁹⁴.

În aceste condiții, beneficiul net al băncii s-a menținut la un nivel destul de scăzut: 73.261 lei (în 1943) și, respectiv, 58.294 lei (în 1944)⁹⁵.

Capitalul social a rămas neschimbat până în anul 1945 (3.000.000 lei), majorarea sa putând determina obținerea unui beneficiu net mult mai consistent⁹⁶.

La sfârșitul anului 1945 s-a procedat la majorarea capitalului social până la suma de 25.000.000 lei și asigurarea unui fond de rezervă, suplimentat până la valoarea de 4.527.000 lei, ceea ce a determinat obținerea unui beneficiu net de 1.723.000 lei, în anul 1946⁹⁷.

Banca amintită a continuat să acorde credite locuitorilor de diverse profesii din zona Caransebeșului și în anul 1947. De pildă, în primele 7 luni ale anului 1947, societatea bancară a alocat 14 credite, în valoare totală de 33.300.000 lei (vechi – n.n.), direcționate – în principal – spre agricultori (10 credite, însumând 28.450.000 lei), dar și spre unii proprietari din mediul urban, personalități de vază ale orașului (4 credite, în valoare totală de 4.850.000 lei)⁹⁸.

⁹² *Ibidem*, d. 47/1948–1950, f. 127.

⁹³ SJTAN, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 74/1938–1948, f. nenumărată.

⁹⁴ *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul VIII, nr. 36, 3 mai 1944, 331.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 331; vezi SJTAN, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 74/1938–1948, f. nenumărată.

⁹⁶ *Ibidem*, f. nenumărată.

⁹⁷ *B.O.B.*, București, anul XI, nr.38–39, 14 mai 1947, 428.

⁹⁸ SJTAN, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 74/1938–1948, f. nenumărată.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 20–24.

⁸⁹ *Ibidem*, d. 47/1948–1950, f. 24–35, 38.

⁹⁰ *Ibidem*, d. 36/1946–1949, f. 9–13, 17–19, 27–29.

⁹¹ *Ibidem*, d. 41/1948–1949, f. 42–45.

Conducerea băncii s-a menținut, în linii mari, neschimbată. Din Consiliul de Administrație făceau parte: dr. Dimitrie Novăcescu, avocat și Nicolae Corneanu, proprietar (retras în anul 1946). Consiliul de Cenzori era alcătuit din: expertul-contabil Dimitrie Jianu, contabil-șef la Comunitatea de Avere și Ștefan Târziu, inginer (cooptat în anul 1947) – cenzori titulari; Ioan Buru, pensionar – cenzor supleant⁹⁹.

În preajma naționalizării, capitalul social al băncii a fost redus, în urma recalculării, la suma de 3.921.000 lei stabilizați, societatea bancară amintită având un fond de rezervă legală în valoare de 397.000 lei stabilizați și ipoteci estimate la 23.173.000 lei¹⁰⁰.

„Banca Banatului”, Institut de Credit și Comerț S.A. Caransebeș s-a constituit, în mod oficial, în luna octombrie 1920, cu acceptul Ministerului Finanțelor, în baza articolelor 154 și 155 din Legea comercială. Concomitent, s-a dispus desființarea Consorțiului de păstrare și împrumuturi Caransebeș, existent la acea dată¹⁰¹.

În statutele adoptate în luna august 1920 se preciza scopul societății bancare: „a înlesni contractarea de credite reale, păstrarea de capitaluri și orice lucrare pe terenul comerțului și altor afaceri de economie și de bancă”. Capitalul social inițial era de 1.000.000 coroane (500.000 lei), împărțit în 1.000 bucăți acțiuni a 1.000 coroane (500 lei). Conducerea băncii era exercitată, conform statutului, prin intermediul următoarelor organe: Adunarea Generală, Consiliul de Administrație și Consiliul de Control¹⁰².

Fondarea băncii s-a făcut în interesul gospodăriilor țărănești, creditarea presupunând existența a unor fonduri de rezervă substanțiale și a unui capital social în măsură să acopere toate operațiunile bancare. Deși, prin decizia Ministerului Industriei și Comerțului nr. 64.751/1921, s-a aprobat sporirea capitalului social de la 500.000 lei la 2.000.000 lei, împărțit în 4.000 bucăți acțiuni nominative, organele de conducere ale institutului de credit amintit nu au avut la dispoziție mijloacele necesare în această direcție până în anul 1929. În intervalul 1929–1943, capitalul social s-a majorat considerabil: 1.500.000 lei (în 1929), 2.000.000 lei (în 1931), 4.010.000 lei (în 1940) și, respectiv, 5.500.000 lei (în 1943)¹⁰³.

⁹⁹ *Ibidem*, f. nenumotată; vezi *Buletinul Oficial Bancar*, București, anul VIII, nr.36, 3 mai 1944, 331.

¹⁰⁰ SJTAN, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 74/1938–1948, f. nenumotată.

¹⁰¹ SJCSAN, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 14/1920–1945, f. 148.

¹⁰² *Ibidem*, f. 155–161.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 41, 244, 254, 330, 425, 536.

Profitul net obținut de societatea bancară din Caransebeș a cunoscut unele fluctuații, determinate de evoluțiile de pe piața financiară din zonă, legea conversiunii datoriilor agricole și urbane amenințând însăși existența institutelor de credit: 17.305 lei (în 1920), 301.009 lei (în 1925), 843.523 lei (în 1929), 250.743 lei (în 1932), 174.927 lei (în 1936), 310.900 lei (în 1938), 330.391 lei (în 1939), 104.331 lei (în 1940), 320.393 lei (în 1941), 304.716 lei (în 1943)¹⁰⁴.

La câțiva ani după criza economică, mai precis în 1936, banca amintită a reluat operațiunile de plasamente, acordând credite productive și pe termen scurt, în valoare totală de 2.223.628 lei¹⁰⁵. În anii următori, „Banca Banatului” din Caransebeș a continuat politica de creditare a ramurilor economice din zonă, bazându-se pe sprijinul oferit de Banca Națională a României – Agenția Lugoj și de primul-ministru, patriarhul Miron Cristea: în 1938 a alocat noi credite pe termene scurte, cuprinse între 6 luni și 2 ani, în valoare totală de 9.279.125 lei¹⁰⁶; în anul 1939 a acordat noi credite, tot pe termene scurte (3–6 luni sau 1–2 ani), în valoare totală de 4.129.710 lei¹⁰⁷; în 1940 a alocat noi credite, pe termene de până la 3 ani, în valoare totală de 5.594.113 lei¹⁰⁸; în anul 1941 s-au depus eforturi deosebite pentru promovarea gospodăriilor țărănești, sprijinirea meseriilor și finanțarea firmelor comerciale deținute de etnicii români, acordând noi credite pe termene scurte (între 3 luni și 2 ani) și, în cazuri speciale, pe termen de până la 5 ani, în valoare totală de 2.667.957 lei etc.¹⁰⁹.

Merită menționat și acționariatul „Băncii Banatului”. De pildă, la sfârșitul anului 1944, institutul de credit amintit avea 57 acționari, persoane fizice și juridice, din Caransebeș (28), Timișoara (9), Reșița (8 acționari persoane fizice, la care se adăuga Comunitatea Bisericii Romano-Catolice), Mehadia, Oravița, Orșova, Lugoj, Glimboca, Arad, București ș.a.m.d. Cei mai importanți acționari făceau parte din conducerea instituției bancare: dr. Alexandru Morariu, Alexandru Bălaș, dr. Dimitrie Cioloca, Sabin Evușian, Gheorghe Frățilă, Gheorghe Morariu, Augustin Muntean, Gheorghe Neamțu, Constantin Pepa, Ioan

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 41, 139, 254, 330, 425, 536; SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 201, f. 21, 27, 50, 93.

¹⁰⁵ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 201, f. 20.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 23, 26.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 49.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 9.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 91.

Popovici, Vichentie Radu, Nicolae Simeria, Ioan Șușoiu, Dimitrie Sgaverdia etc.¹¹⁰.

În perioada funcționării sale (1920–1944), s-au produs unele schimbări și la nivelul conducerii. De exemplu, la începutul anului 1921, Consiliul de Administrație era alcătuit din: dr. Alexandru Morariu (președinte); Alexandru Bălaș, dr. Cornel Cornean, dr. Dimitrie Cioloca, dr. Virgil Budințian, Sabin Evuțian, George Frățilă, Virgil Musta, Ilie Orzescu, Ioan Popovici (membri)¹¹¹.

În anul 1925 au fost consemnate modificări minore în componența Consiliului de Administrație, prin demisiile a 2 membri (dr. Cornel Cornean și dr. Virgil Budințian). În schimb, celelalte organe de conducere ale băncii și-au păstrat neschimbată componența: Direcțiunea era alcătuită din Augustin Munteanu (director, expert-contabil) și Frederic Azzola (contabil autorizat); la rândul său, Consiliul de Control era format din dr. Constantin Popasu (președinte), Nicolae Ivănescu, dr. Vasile Stoichiță, Petru Popovici, Dimitrie Sgaverdia și Ioan Șușoiu (membri)¹¹².

După marea criză economică (1929–1933) au survenit unele schimbări notabile în conducerea institutului de credit amintit. Astfel, Adunarea Generală convocată la 29 aprilie 1933 a stabilit noua structură a forurilor de conducere. Din Consiliul de Administrație făceau parte Alexandru Bălaș, Sabin Evuțian, dr. Vasile Loichiță și Ioan Popovici – aleși pentru un mandat de 6 ani, iar Comisia de Cenzori era formată din 4 membri, desemnați pentru un mandat de 1 an: dr. Dimitrie Cioloca, Nicolae Ivănescu, Dimitrie Sgaverdia și Ioan Șușoiu¹¹³.

În anul 1934 conducerea societății bancare caransebeșene era exercitată de 9 administratori (Alexandru Bălaș – inginer silvic, Sabin Evuțian – inspector în învățământul secundar, Gheorghe Frățilă – preot ortodox român, dr. Vasile Loichiță – profesor universitar, dr. Alexandru Morariu – notar public, Gheorghe Morariu – comerciant, Ioan Popovici – proprietar, Virgil Musta – proto-pop și Augustin Muntean – director consistorial) și 4 cenzori (dr. Dimitrie Cioloca – profesor de teologie, Nicolae Ivănescu – preot ortodox român,

Dimitrie Sgaverdia – director consistorial și Ioan Șușoiu – agronom)¹¹⁴.

În anii următori au fost consemnate noi modificări în privința institutului de credit amintit: în luna aprilie 1937 s-a produs decesul lui Gheorghe Frățilă, fondator al băncii și membru în Consiliul de Administrație¹¹⁵; în luna aprilie 1939, Dimitrie Sgaverdia a fost cooptat în Consiliul de Administrație, pe locul rămas vacant, pe o perioadă de 3 ani¹¹⁶.

De asemenea, conform prevederilor decretului-lege nr. 3548 din 1940, a fost redus drastic numărul administratorilor și cenzorilor, mulți dintre fondatorii institutului de credit din Caransebeș fiind obligați să renunțe la mandatul lor (administratorii Sabin Evuțian, dr. Vasile Loichiță, Virgil Musta și Dimitrie Sgaverdia, la care se adăugau cenzorii Titus Anton, Nicolae Ivănescu și Romulus Șoimu)¹¹⁷.

Adunarea Generală a băncii, întrunită în ședință la data de 24 aprilie 1941, a fost de acord ca acționarii importanți ai instituției să poată îndeplini funcțiile de administratori și cenzori și în cadrul altor societăți comerciale și industriale, în limita prevederilor din decretul-lege nr. 3548 (art. 4, 5 și 7): dr. Alexandru Morariu, ca administrator la Industria de Lemn „Mundus-Borlova-Armeniș” din Caransebeș și la Fabrica de Pălării din Timișoara; Ioan Popovici, în calitate de cenzor la „Banca Poporală” din Caransebeș; Augustin Munteanu, în funcția de cenzor la Întreprinderea Forestieră din Mehadia și la Industria de Lemn „Mundus-Borlova-Armeniș” din Caransebeș. Tot acum, acționarii societății caransebeșene au luat act de decesul lui Alexandru Bălaș (fondator și administrator) și de demisia lui Gheorghe Morariu din Consiliul de Administrație, cu începere de la 25 martie 1941¹¹⁸.

Fuziunea dintre Banca Românească (cu sediul în București) și „Banca Banatului” (cu sediul în Caransebeș) a fost hotărâtă de Adunarea Generală Extraordinară a Băncii Românești din 26 februarie 1944 și de Adunarea Generală Extraordinară a „Băncii Banatului” din 28 februarie 1944. În consecință, prin decizia Consiliului Superior Bancar nr. 24 din 17 martie 1944 s-a aprobat absorbția „Băncii Banatului”, prin fuziune, de către Banca Românească. „Banca Banatului” venea cu un

¹¹⁰ SJCSAN, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 14/1920–1945, f. 139–140; vezi SJTAN, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 72/1938–1944, f. nenumărată.

¹¹¹ SJCSAN, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 14/1920–1945, f. 254.

¹¹² *Ibidem*, f. 425.

¹¹³ *Ibidem*, f. 139–140.

¹¹⁴ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 201, f. 58, 60.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 21.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 24.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 9.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 10.

aport de capital estimat la 5.500.000 lei, iar Banca Românească avea o participație de 630.500.000 lei (inclusiv aportul societății bancare caransebeșene), supunându-se unor cercetări amănunțite privind situația sa financiară din partea B.N.R. – Agenția Lugoj. Acceptul fuziunii celor două bănci s-a făcut în baza articolelor 45 și 52 din Legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă¹¹⁹.

După evenimentele de la 23 august 1944 băncile și-au pierdut independența operațiunilor, reducându-se la un număr minim, ca organe ale statului de centralizare maximă a resurselor și de plasare a acestora în obiecte, fapte care au agravat problemele economice, sociale și naționale ale României. În a doua jumătate a anului 1944, din cauza stării deosebite în care se găsea economia, Banca Națională a României a fost obligată să utilizeze resursele proprii — emisiunea, disponibilitățile bănești ale populației, ale bugetului de stat — pentru creditarea unor acțiuni impuse de situație, ca: înzestrarea armatei, acțiunile întreprinse împreună cu armata sovietică, îndeplinirea obligațiilor rezultate din Convenția de Armistițiu, refacerea distrugerilor pricinuite de război, susținerea industriei și agriculturii și aprovizionarea populației.

În perioada postbelică, controlul statului s-a instituit treptat asupra tuturor ramurilor economiei naționale. În opinia guvernului Groza era necesară, mai mult ca oricând, trecerea sistemului bancar românesc sub controlul exclusiv al statului. Au fost adoptate o serie de măsuri, în această direcție: etatizarea B.N.R. (decembrie 1946); reorganizarea băncilor populare (iunie 1947); „Legea pentru controlul utilizării creditelor” (iulie 1947); reforma monetară (august 1947); naționalizarea principalelor mijloace de producție, inclusiv băncile (iunie 1948); înființarea Comisiei de Stat a Planificării (iulie 1948); decretul nr. 197 pentru dizolvarea și lichidarea întreprinderilor și instituțiilor de credit (august 1948); decretul nr. 320 de organizare a Băncii Republicii Populare Române — Bancă de Stat, noua denumire a B.N.R. (decembrie 1948). Prin decretul de organizare, Băncii Republicii Populare Române — Bancă de Stat i-au fost atribuite funcții de bancă socialistă, cu rol central în sistemul bancar, având ca principale sarcini: reglementarea circulației bănești, creditarea economiei naționale, organizarea decontărilor și plăților în economie.

În anii 1944–1945 importanța băncilor din județul Severin s-a diminuat considerabil, datorită devalorizării accelerate a monedei naționale și a orientării firmelor industriale și comerciale spre alte

surse de creditare. Cu toate impedimentele arătate mai sus, pe cuprinsul județului Severin își desfășurau activitatea numeroase bănci, majoritatea concentrate în orașele Lugoj și Caransebeș, unele dintre acestea redeschizându-și porțile în timpul regimului antonescian: „Banca Comerțului” S.A. Craiova – sucursala Lugoj; „Făgețana”, Institut de Credit și Economii S.A. Făget; „Banca Caraș-Severinului” S.A. Lugoj; Banca „Albina”, Institut de Credit și Economii S.A. Sibiu – sucursala Lugoj; „Creditul Bănățan” S.A. Lugoj; „Pârvovana” S.p.A. Pârvova, Institut de Credit și Economii; „Banca Graniței” S.A. Caransebeș; „Cărășana”, Casă de Economii Lugoj; „Craina” S.p.A. Teregova, Institut de Credit și Economii; „Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii S.A. Caransebeș – cu sucursale la Teregova și Mehadia (jud. Severin), Bozovici (jud. Caraș), Buziaș (jud. Timiș) și expoziții la Sacul și Eșelnița (jud. Severin); „Banca Banatului”, Institut de Credit, Economii și Comerț S.A. Caransebeș; Banca „Economul” S.A. Iablași; „Prima Cassă de Păstrare” S.p.A. Caransebeș; Banca Agrară Cluj – sucursala Lugoj; „Băncile Bănățene Unite” Arad – sucursala Lugoj; Banca de Credit S.p.A. Orșova; Banca de Credit și Comercială Română S.A. Făget; Banca din Făget S.p.A.; „Comuna” S.A. Căvărân, Institut de Credit și Economii; „Mehadia”, Cassă de Păstrare S.p.A. Mehadia; „Munteana”, Cassă de Păstrare S.p.A. Cornereva; Banca Națională a României – Agenția Lugoj; „Banca Timișoarei” S.A. Timișoara – sucursalele Lugoj și Orșova etc.

În perioada 1946–1948 instituțiile bancare au alocat credite substanțiale și pentru întreprinderile industriale de pe raza județului Severin, în vederea achiziționării de materii prime și utilaje performante. În perioada studiată, băncile și instituțiile de credit din județul Severin au încercat, în limita posibilităților, să crediteze alte sectoare economice, cu prioritate agricultura și industria, în condițiile crizei profunde în care se afla și regiunea respectivă.

LA SITUATION FINANCIÈRE-BANCAIRE DANS LE DÉPARTEMENT DU SEVERIN (1944–1948) (III)

(Résumé)

« Cărășana », Caisse d'Épargne de Lugosch, constituée à la fin du XIXème siècle, s'est adaptée en permanence au milieu économique de cette zone, en détenant des participations significatives aux plusieurs entreprises de notre pays. Malgré les difficultés de la période 1939–1941, la banque évoquée a réussi à contribuer, à profusion, au développement de l'agriculture, du commerce et de l'industrie locale.

¹¹⁹ SJCSAN, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 14/1920–1945, f. 23–25.

Le processus de « roumainisation » de la banque lugoschienne a continué pendant les années 1944–1948: les juifs ne faisaient guère partie de son actionnariat.

Le support invariable de « La Banque de Timișoara » S.A. Timișoara a déterminé l'amélioration de l'activité de l'institut du crédit lugoschien après la deuxième Guerre Mondiale.

La société « Cărașana » est devenue, pendant l'année 1947, l'unique banque du département de Severin qui devait financer l'industrie régionale, mais, à cause de quelques mesures économiques absurdes et d'un contrôle augmenté de l'État, dans la politique de financement, la situation financière de cette banque s'est aggravée

davantage. Cependant, au début de l'année 1948, la banque lugoschienne disposait du capital suffisant et elle était capable de développer son activité d'une manière honorable. En dépit de cela, on a décidé le déclenchement du procès de terminaison de la banque mentionnée.

D'autres institutions bancaires du département de Severin se confrontaient, aussi, avec des problèmes similaires: « La Banque Populaire », Institut de Crédit et d'Épargne Caransebeș; « La Première Caisse de Conservation » S.p.A. Caransebeș; La Banque Roumaine S.A. Bucarest – succursale Caransebeș; « La Banque de la Frontière » S.A. Caransebeș; « La Banque du Banat », Institut de Crédit et de Commerce S.A. Caransebeș.

ELECTORAL PRACTICES IN A CHANGING WORLD: STUDY CASE OF THE PATRIOTS' UNION ORGANIZATION. BIHOR COUNTY ORGANIZATION (1945–1947)

Gabriel Moisa*

Keywords: *the Patriots' Union, Bihor County, Transylvania, Xenophobic Organization, Communism.*

Cuvinte cheie: *Uniunea Patrioților, Bihor, Transilvania, organizație xenofobă, comunism.*

(Abstract)

Situated in the category of “the traveler fellows” of the communists, the Patriots' Union of Romania played an important role in the effort to conquer the power, along with other such structures as Plowmen Front, Hungarian People's Union, Patriotic Defense etc.

The Union of Patriots was founded by the communist circles in Romania as an illegal organization in the summer of 1942, in order to contribute to finalize a comprehensive internal opposition as against the war unleashed against the Soviet Union. After August 23rd 1944, its work was quickly redirected in order to *un-fascism* the country.

The Union of Patriots joined the platform draft of the National Democratic Front prepared by the communists and claimed Dr. Petru Groza government installed on March 6th 1945, under which the government had 5 ministries¹. That in the conditions under which one of the party's leader, Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, said in September 1944 that the Union of Patriots was not “*a political party that splits posts and ministries*”². Since September 1944 the Union of Patriots assignment remained the coordination of the *citizen committees* and *village committees* recently emerged. Structures of the Union of Patriots have been established throughout the country, with the purpose of “*cleaning enterprises, institutions, faculties and schools of Guard elements*”³. In the world of villages, the members of the Patriots' Union joined first the organizations of the Plowmen Front to “share as” the greater properties than 50 hectares. In cities, the “guards” of the organization dealt with “unmasks” within the frame of the “*saboteurs of enterprises, speculators and owners who dose goods*”⁴.

The General Congress of the Union of Patriots in January 10–12th 1946 decided to turn this organization in the National People Party. Among the 120 members of the Central Committee of the new party were among others Dr. Dumitru Bagdasar, Petre Constantinescu-Iasi, Traian Săvulescu, Andrei Oțetea, Alexandru Philippide, George Călinescu, etc. It was passing to a new stage in the conquest of the power by the communists, and they had to be stronger organized, the year 1946 being a decisive year in this respect with regard to runoff election in November.

The first organization of the Patriots' Union in Bihor County was founded on October 15th 1944 in Beiuș even before the total release of Bihor County by the Romanian and Soviet armies, at a setting meeting, followed by a call on the purpose and program exposure of the organization⁵. This meeting was attended by several residents of Beiuș city, the most of them attending out of curiosity rather than of a real interest. The population was not extremely eager to enroll in the new political structure. This can be found also from a report of January 17th 1945, where they were placed 200 members on the lists of Beiuș organization. But only 50 of them paid regularly their membership fee and only one, in the person of the branch president, Alexandru Rițiu, could be considered active, the other members remaining “*inactive*”⁶. Also, the

* Universitatea din Oradea, str. Universității, nr. 1, Oradea, email: gabimoisa@hotmail.com .

¹ The National Bank of Romania, *Restitutio. Viața și opera lui Mitiță Constantinescu*, nr. 4, Martie, (2004), 13.

² Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944–1947)*, Fundația Academia Civică, București, (1996), 142.

³ Idem, *De la Uniunea Patrioților la Partidul Național Popular, 1942–1949, Anuarul Societății de Științe Istorice din România. Filiala Prahova*, tom III–IV, (1992), 163.

⁴ *Ibidem*, 165.

⁵ Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *fond Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor*, dosar nr. 4/1945, f. 1 (în continuare A.N.-S.J.Bh).

⁶ *Ibidem*.

report mentioned that despite of this situation, the political party supporters were numerous, at least 3000 – 4000 people, “*closely grouped around the P.U.*”⁷. Given this situation, only a small number of persons of the supporters of the crowd succeeded to be worked in, the document noted that there was “*a defect in the organization*”⁸; blamed on the “*lack of propaganda and the small number of the held meetings*”⁹. On the other hand, it was specified here, “*the lack of a democratic political party*”¹⁰ more difficult to organize because people wanted “*to join not the organization but the democratic political parties*”¹¹, cause of which it was believed that the “*Plowmen Front would be more successful*”¹².

Since January 1945 they started the expansion of the Patriots’ Union, moving the party delegates in over than 30 communes and towns of the county area and the organization of some constituent assemblies. Of the 30 localities only 20 were able to begin the organizing of the committees of the Patriots’ Union. In the other region of the county the structure of the organization was in progress.

In the northern part of the county, the Union of Patriots was founded on October 20th 1944, soon after setting free of Oradea. The starting point was the general meeting of the day of November 12th 1944, held in a building in Oradea, 6 no. Theater Street¹³, when it was formed a provisional County Committee composed by 9 members. Two were intellectuals, a clerk, a craftsman and five workers. Also, on this occasion it was set the political line, taking the decision to fight “*against the national chauvinism existing between the cohabitant peoples (Romanian-Hungarian) and against the Nazi-fascist enemy until his final destruction*”¹⁴. The first initiative in this regard was the exclusion of the two intellectuals who belonged to the provisional committee for that they proved to be “*unhealthy elements, one of them having a fascist past*”¹⁵.

About how to conduct the Union organization in Oradea we find from a report of the local leaders of the party at December 30th 1944: “*The village organization is running slowly and very hard, because the city population majority is Hungarian, in terms of propaganda we should act in two languages, Romanian and Hungarian, and the field of organization of the P.U. is the middle population stratum*

– intellectuals, merchants, craftsmen – and until today they withdraw to enter the political organization. But mostly that withdrawal is felt from the Romanian population, which both intellectual and the rest of the population is tested by chauvinist ideas and we are regarded as communists”¹⁶. However, in the first month of 1945, the Patriots’ Union organization in Oradea had registered 170 members of whom 30 Romanian, 60 Hungarian, 50 Jews and 30 other nationalities (Germans, Serbs, Bulgarians)¹⁷.

During this period, the Union of Patriots carried a little more consistent propaganda through the press articles explaining “*What is the Patriots’ Union?*”¹⁸ So, according to that “*the P.U. is an organized mass movement. To it can participate and can be joined by all the patriots determined to fight against the oppressor and exploiter Hitlerism and fascism without difference of gender, age, language or religion, being excluded only the enemies of democracy*”¹⁹. Meanwhile the political line of the Patriots’ Union is defined as one which “*is reflected in its platform of fight and it is alongside the political struggle of the Romanian Communist Party, the most achievable progressive political line*”²⁰.

An overview of the political life in the north-central part of our county is presented by Imre Tóth, an activist of the C.C. of the R.C.P. sent from Bucharest to Oradea in February 1945 to organize, control and direct the activities of the Patriots’ Union – Oradea. A few days after his arrival in the city on the Crisul Repede River he found that the political scene was monopolized by the left forces: “*The M.N.S. groups (n.n. Magyar Nepi Szövetség – the Hungarian People’s Union), the Plowmen Front and Union Organization are highly organized, but M.N.S. grouped inside many Hungarian reactionary elements*”²¹ – the activist warned. The conducted survey reveals the exclusiveness practiced by the Hungarian revanchist circles infiltrated in the leftist parties, particularly the communist²². This situation is aggravated in his view as the Communists of Bihor sat the Hungarian national interests before those of the party. “*The Communist Party, composed of the Council of 11 persons attending*

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem, f. 3.

¹⁸ Ce este Uniunea Patrioților?, în *Viața Nouă*, an I, nr. 17, 4 februarie 1945, 2.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ A.N.- S.J. Bh., *fond Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor*, dosar nr. 4/1945, f. 4.

²² Ion Zăinea (coordinator), *Democrație occidentală și democrație populară: evoluția spectrului politic în nord-vestul României (1944–1950)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, (2004), 166.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, d. 5/1945, f. 2.

¹⁴ Ibidem, d. 1/1944, f. 3.

¹⁵ Ibidem, f. 2.

the board: Miklós Gyarmati, Boros Janos, Feldman and Balasz Emil lead the N.D.F. organization following their own principles”²³, says the report by Tóth Imre. Regarding the Union of Patriots, the Romanian Communist Party put its great expectations to attract people on its side; the activist sent from Bucharest noted that “the line of the Union of Patriots is no existing”²⁴.

In the report drawn up on February 13th 1945, Imre Tóth specified that if till that moment the organization had registered 350 members of all nationalities, after that “it has ceased to be even a democratic mob directly to the Communist Party, with the main influence of Miklós Gyarmati, who sent a circular to all members of the U.P.”²⁵. The same figure was presenting a bleak picture of the party: “Their indiscipline (n.n. of U.P. members) led to the disintegration of the Union of Patriots that deliberately dissolved in several ethnic cells. We notify all the members of other origin than Romanian, women, youth, and friends that the organization of Oradea does not accept any more as so far members of any ethnicity – as instructed from the center. So, only people of Romanian ethnic origin can be members of our organization. For this purpose we please the friends – who we are sure they will understand the political deep meaning of this issue – to be enrolled in Madosz²⁶ and Jewish Democratic Union”²⁷.

In a letter on February 12th 1945, concluded with the slogan of FREEDOM! (text broadcast in Hungarian and translated into Romanian), signed on behalf of the Patriots’ Union – Oradea organization of Balogh Dumitru, Aranycs M., Szabo Dumitru, Riffiod M., Zuh Alexandru, Juhasz G. and Lusztig I., addressed “To all the members of the ns organization in Oradea of non-Romanian origin”, it was clearly called on ethnic segregation. It was, clearly, a text and an action of ethnic discrimination, produced, in fact, of political calculations, invoking inexistent provisions whereby the members of the Patriots’ Union who were not Romanian, were encouraged to enroll in the Hungarian People’s Union and the Jewish Democratic Union. The address asked the Romanian exclusivity of this organization, “without any justification for those who had

registered or intended to join and without any real benefit for the Romanian population and beyond any of its requirements, in the place of this expected justification, just the expressing of the confidence in the friends who we are sure they will understand the political deep meaning of this issues...”²⁸

In fact, the measure to forbid the non-Romanians to enter the Union of Patriots, despite the invocation of some provisions received from the higher bodies, was found to be abusive and – in a determined way – local generated by obvious political interests of group.

The conclusions drawn by Tóth Imre led to eliminate from the Union of Patriots in Oradea of all those who were not ethnic Romanian. Therefore, only 40 people remained registered. This fact actually showed something else, the desire of the power to implement a new stage of organization and struggle of the Hungarians, that of regrouping in a single pole of power, of the Hungarian People’s Union, which could provide a better coordination of the planned actions, but also the discipline necessary to achieve the final objective²⁹, namely to keep the Northern Transylvania on Hungary.

In short time, the Union of Patriots – the organization of Bihor County, has become a structure composed exclusively of Romanian ethnics. They have organized a meeting on February 18th 1945, where “with Dr. Simonca presidency all the ethnic Romanians joined the block and entered the Union of Patriots but without any program, any organization and any instructions given by us with the principles they had from various chauvinist parties. Being a special Romanian party, under the camouflage of the U.P., taking the first meeting, there was divergence between the principles of the U.P. and of the new congeries and, in fact, I wanted to intervene to explain the U.P. line, I was off being Jew...”³⁰. We are here in a paradoxical situation in which after Tóth Imre’s report practically prompted the leaving of Hungarians from the organization of the Patriots’ Union, it is him who deplores all this in an ostentatious gesture of facade.

On February 18th 1945, in the Heymann cinema hall of Oradea, the general meeting of the Union of Patriots took place, attended, in addition to representatives of the other democratic organizations in the county, about 600–700 Romanians. As we learn of the daily *Viața Nouă* (New Life) “during this great assembly, the intellectuals and Romanian democratic citizens of the town joined the organization of the

²³ A.N.- S.J. Bh., *fond Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor*, dosar nr. 4/1945, f. 4.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*

²⁶ It is certainly a confusion, as they are Nepi Szövetség Magyar – Hungarian People’s Union Madosz, as an organizational structure of the Hungarians in Romania has been in the interwar period.

²⁷ A.N.- S.J. Bh., *fond Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor*, dosar nr. 4/1945, f. 3

²⁸ *Ibidem*, f. 2.

²⁹ Ion Zăineanu (coordinator), *op. cit.*, 166–167.

³⁰ A.N.- S.J. Bh., *fond Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor*, dosar nr. 4/1945, f. 4 and back 1.

*Union of Patriots*³¹. Also during this meeting, they elected the Union of Patriots County Committee, composed of 7 members, and the Board of Directors of the Union of Patriots of 22 people³². On February 20th 1945, the first sitting after the general meeting of the management structure was completed in the following structure: first president – Gheorghe Șimonca (General Attorney), President – Ștefan Lipcei (Lawyer), Executive Chairman – Virgil Ciacan (Lawyer), First Secretary – Dumitru Balogh (Official), Secretary – Iosif Tăutu (Official), treasurer – Michael Arania (Craftsman) plus two members of the Board – Ioan Magdu (Official) and Teodor Popa (Lawyer)³³.

The Board consisted of: Laurențiu Botoș (Judge), Aron Popoviciu (Court Official), Traian Surducu (Sedra Orphan County Chairman), Teodor Prodan (City Hall First Advisers), Gavril Seleșiu (Senior Official of the Municipality), Ioan Abrudan (T.T.P. Engineer), Petre Fărcașiu (Inspector T.T.P.), Iosif Caba (Conductor T.T.P.), Iosif Pop (Police, retired), Alexandru Pop (Police, retired), Alexander Caloș (Finance Official), Ioan Florea (Finance Official), Ioan Rosca (Bank Director), Dumitru Hera (County School Inspector), Ernestine Tiponutiu (Official), Ioan Mezei (Trader), Vasile Oraș (Craftsman), Peter Hușca (Craftsman), John Breban (Craftsman), Teodor Bențiu (R.R.W. Official), Traian Leu (Worker) and Dumitru Sabău (Worker)³⁴. In the same meeting, there were also elected the members of the organization that would represent the Union of Patriots in the County Parliament of the N.D.F., respectively Șimonca Gheorghe, Ciacan Virgil and Aranici Mihai, as the old representation in the person of Mr. Pop Ionel should be changed. As it can be ascertained, the management structures were composed exclusively by Romanian ethnic citizens.

In conclusion, we can say that the whole situation was caused not by any xenophobic attitude of the local political leaders, Romanian or Hungarian, of the Union of Patriots – the organization of Bihor County. This successful attempt to segregate the formation on ethnic criteria had joined the effort almost general of the Hungarian minority in Transylvania ceded to Hungary after the Vienna Dictate, which aimed at preserving the territory to Hungary. This did not hesitate to separate from the Romanians

constituting its own political structures to campaign in this regard. The Hungarian People's Union was the most important of them being in close alliance relationship adjunct to the Romanian Communist Party, a Romanian Communist Party dominated in that period at the decisional level of Hungarian and Jewish ethnic elements in Transylvania, the latter of Hungarian culture. The very representative of the C.C. of the R.C.P. sent to Oradea to target the local organization of the Union of Patriots, Tóth Imre, was a Hungarian Jew of Transylvania, as he himself acknowledges. The conclusions of his report are relevant in this regard. Even he, a messenger of the C.C. of the R.C.P., suggests the separation on ethnic principles which shows us the official line of at least a substantial part of the central management of the Romanian communists.

The leaders of the Hungarian minority in Transylvania did not hesitate for a moment during that period being involved in their national interest, to *acquire* communist feelings, hoping that they will come to meet Moscow and Stalin who has not decided yet the fate of the Northern Transylvania, showing be more loyal and more reliable to the Soviet power than the Romanians. Moscow's decision of March 9th 1945, according that Transylvania lost by Romania after the Vienna Dictate is in the composition of the Romanian state has produced disappointment among the Hungarian minority leaders. Their effort to *communize* after in the interwar period they had, as members of the Hungarian Party, an anti-Soviet position had been in vain. They have not however dropped the idea and the examples are numerous in the years following the World War II.

After the return of the Romanian administration in the Northern Transylvania, the Hungarian local political structures have temporarily suppressed their impulses, even if only of surface, bound to accept the international realities of ethnic cohabitation with the Romanians until the arrival of better times. Locally, shortly after returning of the Transylvanian territories to Romania, on March 18th 1945, were published "The Appeal of the Patriots' Union and of the Plowmen Front to the Romanian Brothers in Oradea and Bihor County" and "The Appeal of the Hungarian People's Union to the Hungarian Population of Bihor County", produced and disseminated in the context of restoring the Romanian administration in the Northern Transylvania, which was urging the citizens to discipline and mutual respect³⁵.

³¹ Înaintea marii adunări a U.P., *Viața Nouă*, an I, nr. 30, 18 februarie (1945), 1.

³² A.N.-S.J. Bh., *fond Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor*, dosar nr. 5/1945, f. 3

³³ *Ibidem*, f. 1.

³⁴ Comitetul de conducere al U.P., *Viața Nouă*, an I, nr. 38, 28 februarie (1945), 2.

³⁵ Apelul Organizațiilor democratice de masă ale Frontului Național Democrat adresat populației române și maghiare a județului Bihor, *Viața Nouă*, an I, nr. 47, 18 martie (1945), 3.

DIN ISTORICUL PARTIDULUI NAȚIONAL-POPULAR ÎN BANAT ÎN A DOUA JUMĂTATE A ANULUI 1946

Radu Păiușan*

Cuvinte cheie: *Partidul Național-Popular, 1946, Partidul Comunist Român, Blocul Partidelor Democratice.*

Mots cles: *Parti National-Populaire, 1946, Parti Communiste Roumain, Bloc des Partis Démocrates, pro-communiste.*

From the History of National-Popular Party in Banat in the Second Half of the Year 1946

(Abstract)

Popular-National Party entered relatively late on the political stage, made as a part of communist party. It supposed to include sections of population hereupon the parties of workers did not have any access, because they could not trust the communists. Being aware of the fact that half of Romania's population was not fully politically woven or did not have any political conscience, communists have decided the transformation of one organization, under their command, named as Patriots' Union, in a Political-Party. If in the Patriots-Unions could activate members of some parties and pro-communist organizations, the new party was like an independent-political organization, it used to activate in its own name under different names, under the command of P.C.R., like national democratic front, Block of democratic parties, and finally The popular democracy. To delude the ones that they were directed to, more exactly to the middle class, the urban and rural intelligentsia, public and particular officials, industries, salespeople, workers, women and young-men, the new party that was founded in January 1946, programmatic desiderata, fundamental complaints of Romanians: Monarchy, School, Church, Family and Traditions. To confuse even more the public opinion in the name of party was also included the word "national", in one moment that the supposed internationalist proletarianism was getting ready. In the program of the party was not remembered of the sovietical kolkhoz and blochevik ideology, he was counting on good faith of the one that have never been in militant politics in the interbellum times.

Constituit la începutul anului 1946, Partidul Național-Popular a desfășurat, în Banat, o activitate destul de intensă¹.

În cadrul congresului organizației național-populare din județul Timiș-Torontal, desfășurat în data de 30 iunie 1946, a fost prezentat raportul secretarului general al organizației timișene, profesorul Vichente Ardelean. Acesta a arătat situația organizației la zi începând cu municipiul Timișoara, reședința județului, care a început să fie organizată abia în cursul lunii iunie. Cu organizarea partidului la nivelul municipiului a fost însărcinat generalul D. M. Constantinescu, proaspăt intrat în partid, și în care scop a fost ales președintele organizației municipale.

Astfel organizația județeană național-populară avea, ca și conducător, un militar, pe generalul Teodor Șerb, iar cea municipală, tot un general, D.M. Constantinescu. Acesta urma să constituie comitete în patru sectoare, și anume în cartierele: Cetate, Fabric, Iosefin și Elisabetin. Sectorul V Mehala nu avea organizație, deoarece nu dispunea de suficienți membri, nefiind înscriși – în acel sector – decât cinci aderenți. Ca număr de membri, pe cartiere situația se prezenta astfel: sectorul I Cetate- 46 de membri, sectorul II Fabric – 46 de membri, III Elisabetin – 68 de membri, IV Iosefin – 40 de membri, în total – 200. Ca repartizare pe profesii, cei mai numeroși erau funcționarii de stat – 93, comercianții – 15, fiind reprezentați mai puțin studenții – 1 și învățătorii – 1. Ca organizare în teritoriu, din cele 13 reședințe de plasă din județ, doar 3 erau organizate: Gătaia, Jimbolia și Ciocova având comitete de plasă, celelalte aveau doar comitete locale. Se estima că totalul membrilor înscriși era de 1.531. Se mai arăta, în raportul secretarului general, că din cele 244 de comune rurale din județ, erau

* Radu Păiușan, Universitatea de Vest Timișoara, B-dul Vasile Pârvan, nr. 4.

¹ Radu Păiușan, Aspecte ale constituirii Partidului Național-Popular în Banat la începutul anului 1946, *SIB*, XXXIV, Timișoara, (2010), 118–130; Idem, Noi aspecte ale activității Partidului Național-Popular în Banat în anul 1946, *Banatica*, 21, (2011), 427–443 și Idem, Din istoricul activității Partidului Național-Popular în Banat în anul 1946, *AnB*, S. N., Arheologie-Istorie, XIX, (2011), 493–501.

organizate cu comitete 44, iar în 101 comune existau membri național-populari².

Conform statisticii pe profesii, rezultă că majoritatea erau țărani – 1.851, apoi funcționari publici – 189, meseriași – 83, industriași și comercianți – 30 etc. După statistica pe plăși, P.N.P.-ul avea cei mai mulți membri în plasa Jimbolia – 337, apoi Periam – 197, Gătaia – 181, Deta – 117 și cei mai puțini în plasa Sănnicolau Mare – 3. În județ erau, în medie, 40 de membri pe organizație locală³.

Situația organizatorică slabă a partidului în Timișoara, față de județ, era explicată de către prof. Ardelean prin faptul că, în municipiu, clasele sociale se mențineau încă în rezervă în ceea ce privea P.N.P.-ul. Comercianții, industriași și meseriași erau rezervați, probabil – afirma secretarul general al organizației național-populare județene – din cauza legilor economice pe care aceștia nu înțelegeau că erau dictate de imperativul situației țării de atunci. În această privință, au fost făcute solicitări ca să se deplaseze la Timișoara V.V. Protopopescu, secretarul general al Subsecretariatului Aprovizionării, pentru ca să explice situația economică și măsurile luate.

O altă cauză a situației precare în care se afla organizația P.N.P. din Timiș-Torontal pornea de la faptul că acesta era singurul partid din Blocul Partidelor Democratice care nu a reușit să aibă o organizație feminină și una de tineret⁴.

Secretarul general al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal atrăgea atenția delegaților din provincie că rămânea un timp foarte limitat în care se putea continua cu organizarea partidului în județ, deoarece, de la data de 25 iulie 1946, când începea campania electorală, orice activitate politică, în cuprinsul județului, nu se va putea face decât în colaborare cu toate partidele din Bloc. Raportul secretarului general se încheia într-o notă optimistă, în sensul că numărul membrilor partidului va crește, pe măsură ce va fi cunoscut programul acestuia⁵.

Intervenind în discuție, generalul în rezervă Teodor Șerb, președintele organizației național-populare din județul Timiș-Torontal, a făcut un scurt expozeu despre situația politică din județ, subliniind raportul de forțe între partidele care formau B.P.D.-ul, și cele din opoziție. În acest context, generalul Șerb a insistat asupra P.N.P.-ului, care, după afirmațiile sale, deși înființat

târziu, după ce toate celelalte partide existau deja, totuși, datorită scopului nobil pentru care a fost creat și prin programul său complet, care satisfăcea exigențele tuturor păturilor sociale și, mai ales, ale clasei mijlocii, a luat un avânt puternic și a prins rădăcini, mai ales la sate, unde numărul membrilor partidului se înmulțea rapid. În finalul expozeului său, generalul Teodor Șerb a făcut un apel calduros la cei prezenți la congres, să-și intensifice activitatea în toate comunele din județ pentru a lămuri păturile țărănești ca să nu dea crezare propagandei mincinoasă pe care o făcea opoziția, adică partidele cu adevărat democratice, pentru că singurul drum care putea duce țara spre fericire era drumul pe care mergea B.P.D.-ul⁶.

În intervenția sa, prefectul Valeriu Novacu reliefa faptul că trebuia depășit provizoratul și ales un comitet permanent al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal. A mai subliniat faptul că, în calitatea sa de prefect, în deplasările făcute pe teren, în județ, a avut ocazia să constate că P.N.P.-ul era bine primit cu programul său în rândurile populației de la țară⁷.

La discuțiile din cadrul congresului organizației național-populare din județul Timiș-Torontal a luat parte și dr. Ioan Țicu, președintele P.N.P.-ului din județul Caraș. Prin cuvântul său, dr. Țicu a adus salutul național-popularilor cărășeni și a declarat că, în acel moment, se dădeau lupte istorice cu partidele tradiționale. Acesta a rostit o adevărată filipică la adresa P.N.Ț.-Maniu, al cărui membru a fost, citând – pentru justificarea intervenției sale polemice – un articol din ziarul *Tribuna* din 3 martie 1915, semnat de liderul Partidului Național din Transilvania, Ghiță Pop, în care acesta ar fi preconizat renunțarea la teritorii pur românești în favoarea monarhiei austro-ungare, acesta mai afirmând că Banatul ar fi trebuit să fie complet abandonat de către România. În încheierea intervenției sale, dr. Țicu a făcut un apel la conștiința bănașenilor, pentru că aceștia să fie vigilenți „în mâna cărora își pun destinul neamului și al țării, întrucât tocmai acei care, în trecut, am văzut ce calde sentimente naționaliste aveau, au îndrăznit să se erijeze în apologeți ai naționalismului”⁸.

După intervenția inspectorului general administrativ, col. Nicolae Zaharia, a luat cuvântul, în finalul congresului, dr. Ion Barbu, delegatul C.C. al P.N.P. Acesta a făcut un expozeu politic asupra situației internaționale, referindu-se și la conferința celor patru miniștri de externe de la

² Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), *fond Comitetul județean Timiș-Torontal al Partidului Național-Popular*, d. 2/1946, f. 65.

³ *Ibidem*, f. 66.

⁴ *Ibidem*, f. 65.

⁵ *Ibidem*, f. 66.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, f. 67.

Paris, precum și la acțiunea politică întreprinsă pe plan internațional de către politicienii maghiari în problema Ardealului de nord⁹, problemă care – afirma vorbitorul – a fost rezolvată pentru țara noastră „cu ajutorul neprecupețit pe care ni l-a dat marea noastră vecină de la răsărit, U.R.S.S., alături de vechea noastră prietenă, Franța”¹⁰.

Vina agitațiilor naționaliste era pusă, de către delegatul C.C. al P.N.P., atât pe seama naționaliștilor români, cât și pe ai celor din străinătate. În continuare, în expozeul său, dr. Ion Barbu a subliniat realizările guvernului Petru Groza, printre care și restituirea nord-vestului Transilvaniei¹¹, spulberând, astfel, ultima încercare de agitație pe această chestiune, fie această chestiune din partea atât a reacționarilor noștri (care nu sunt nominalizați – *n.n.*), cât și a celor din străinătate, prin manevrele lor perfide, încearcă din nou să producă starea de neîncredere între popoarele conlocuitoare (formulare inexactă, pentru că este vorba de națiunea majoritară și minoritățile naționale – *n.n.*) din țară”¹¹.

Conform afirmațiilor delegatului Comitetului Central al Partidului Național-Popular, trebuia să se producă o ruptură cu trecutul considerat politicianist. În același sens, afirma vorbitorul, alegerile care se apropiau trebuiau să justifice, față de străinătate, așa-zisa aderență a maselor populare românești la marea luptă pentru crearea unui viitor politic mai bun și mai drept în țară. Din punct de vedere economic, dr. Ion Barbu afirma că trebuia să se lupte pentru „evitarea unei catastrofe economice ca în Ungaria, unde inflația a ajuns la maximum”¹².

A urmat raportul Secției financiare, prezentat de col. Nicolae Gălășanu, președintele acesteia. În raport se afirma că această secție a fost înființată în județul Timiș-Torontal la 1 martie 1946, când a fost lichidată gestiunea Uniunii Patrioților¹³.

Nicolae Gălășanu a devenit președintele Secției financiare datorită demisiei președintelui acesteia, Jacques Hellmann. Din raportul secției rezultă că în conformitate cu instrucțiunile primite, în 27 martie 1946, de la Comitetul Central al P.N.P., Comitetul Județean Financiar, cum se numea pe atunci, trebuia să aibă în frunte un comerciant sau industriaș, secondat de trei vicepreședinți și drept urmare a acestor ordine, a fost aleasă următoarea conducere: președinte – Jacques Hellmann,

vicepreședinți – col. Nicolae Gălășanu, industriașul Anton Hollender și Ernest Ascher, tot industriaș, dar în urma demisiei lui J. Hellmann, postul de președinte a fost ocupat de către Nicolae Gălășanu, iar ceilalți – vicepreședinți¹⁴.

S-a trecut, apoi, la alegerea Comitetului Județean al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal, comitet ales nu prin vot, ci prin aclamații, și care devenea, acum, definitiv, deci nu mai era interimar. Comitetul era format din 44 de membri și avea, ca președinte, pe generalul de divizie Teodor Șerb, iar printre membri se numărau și ziaristul Alexandru Jebeleanu, Mircea Munteanu, Anton Hollender etc.¹⁵

Președintele comitetului județean nou ales, generalul Teodor Șerb, a propus trimiterea a trei telegrame: una – regelui Mihai, a doua – lui Petru Groza și a treia – lui Mitiță Constantinescu, președintele P.N.P. din România¹⁶.

S-a trecut, apoi, la alegerea Biroului Politic al Comitetului Județean al P.N.P. din județul Timiș-Torontal. Biroul era format din: președinte – general Teodor Șerb, vicepreședinți – dr. Valeriu Novacu, general D.M. Constantinescu, prof. Vichente Ardelean, avocat Nicolae T. Ionescu, colonel Teodor Dinculescu, secretar general – Pandeli Eustațiu, secretar adjunct: Nicolae Ionescu-Papastelatu și colonelul Nicolae Gălășanu; membrii: procuror Ion Blănaru, dr. Eduard Karner și casier Tiberiu Solomon¹⁷.

Dar P.N.P.-ul nu se impusese, încă, ca un partid puternic în marea majoritate a localităților din județul Timiș-Torontal. Astfel, din darea de seamă a organizației național-populare din comuna Toager, se constată că, dintre partidele din B.P.D., doar Frontul Plugarilor deținea 20%, iar P.N.P.-ul 10%, pe când P.N.Ț.-Maniu și P.N.L.-Brătianu dețineau 70% din încrederea populației¹⁸.

La doleanțe, organizația național-populară din localitatea bănațeană amintită mai sus, propunea ca și recolta anului 1946 să fie vândută liber și să nu se ceară cotele obligatorii¹⁹, fapt care era în detrimentul agricultorilor și în cel al aprovizionării populației civile și a armatei²⁰.

⁹ Titu Georgescu, *România între Yalta și Malta*, București, (1993), 210–230.

¹⁰ SJTAN, *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 67.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, f. 68.

¹³ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 167.

¹⁴ *Ibidem*, d. 2/1946, f. 68.

¹⁵ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 169.

¹⁶ *Ibidem*, d. 2/1946, f. 69.

¹⁷ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 170.

¹⁸ *Ibidem*, d. 2/1946, f. 71.

¹⁹ Pentru introducerea cotelor obligatorii în Banat vezi și Eusebiu-Marcel Narai, *Viața economică și socială în județele Caraș și Severin (1944–1948) (I)*, Timișoara, (2010), 93.

²⁰ SJTAN, *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 71.

În aceeași zi, de 30 iunie 1946, a avut loc și congresul organizației național-populare din județul Severin, congres desfășurat în sala Teatrului Comunal din Caransebeș. La el au participat 54 de delegați ai comunelor și plășilor din județ. Biroul congresului a fost format din dr. Victor Ungar – președinte, Romulus Domșa, Ioan Gheju, Eugen Manerman și Mihai Feneșan²¹.

Raportori ai congresului au fost Romulus Domșa, care a prezentat situația politică din județ, Grigore Bugarin²² – raportul secției de Presă și Propagandă, Ioan Lăzărescu – raportul secției financiare, dr. Ion Planchitui – raportul Cercului de Studii, iar Nicolae Popa, secretarul general al organizației național-populare a județului, a dat citire raportul P.N.P.-ului din județul Severin pe timp de un an²³.

A fost ales, apoi, noul comitet al organizației județene Severin al P.N.P., format din: dr. Victor Ungar, Nicolae Popa, Mihai Feneșan, Ioan Lăzărescu etc. Ca președinte al comitetului organizației județene național-populare a fost ales, de către congres, dr. Victor Ungar, aducându-i-se și mulțumiri fostului președinte Victor Miheu, care demisionase din motive de boală.

La acest congres a fost discutată și o problemă de principiu, aceea a raporturilor dintre partidele care formau B.P.D.-ul, a activității politice anterioare, ceea ce demonstra faptul că Blocul nu era monolitic, iar partidele componente, între care și P.N.P.-ul, mai aveau încă curajul să-și afirme propriile orientări în fața P.C.R.-ului. În acest sens, președintele nou ales al organizației național-populare din județul Severin, dr. Victor Ungar, a prezentat congresului organizației județene incidentul amestecului, catalogat ca nemotivat, al partidelor social-democrat și comunist, în ceea ce privea excluderea unor delegați ai P.N.P.-ului din Comitetul Electoral Județean al B.P.D.-ului, inventând motive legate de atitudinile politice pe care aceștia le-au avut în trecut. Dr. Victor Ungar declară că „având în vedere că partidul nostru (P.N.P.-ul – *n.n.*) funcționează în baza unui statut propriu care-l califică de partid independent și că partidul nostru face parte din Blocul Partidelor Democratice, cu drepturi egale, pe urmă că acest partid are, în programul său, democratizarea claselor de mijloc și, ca atare, pentru membrii înscrși răspunde numai P.N.P., crede că acest amestec poate avea loc, sau cel puțin

nu poate avea loc în forma făcută. De aceea, cere congresului județean să se pronunțe în cauză”²⁴.

Prin hotărârea congresului organizației național-populare din județul Severin, luată cu unanimitate de voturi, se dispunea că „orice amestec în treburile interne ale partidului nostru, ori de unde ar veni, îl consideră ca un gest neadmisibil și nepoliticos pentru membrii care fac parte din partid, și pentru ținuta lor în realizarea programului răspunde partidul și nimeni altul nu poate decât, eventual, să ne sesizeze, pe cale oficială, asupra vreunei eventuale neconformări la program acestor membri”²⁵.

Congresul organizației județene Timiș-Torontal al P.N.P. a fost reflectat și în ziarul *Banatul*, care, de drept, ar fi trebuit să aparțină P.N.P.-ului, împreună cu toată averea mobilă și imobilă ale Uniunii Patrioților, odată cu transformarea acesteia în Partidul Național-Popular²⁶. Ziarul transmitea note și relatări despre activitatea organizației național-populare din județul Timiș-Torontal. Acest ziar, în relatarea sa despre congresul P.N.P.-ului din județul Timiș-Torontal din 30 iunie 1946, remarca, printre altele, și faptul că Iancu Jelescuteanu, care prezenta raportul din partea organizației național-populare din plasa Vinga, a subliniat și raporturile bune dintre populația română și cea bulgară²⁷.

Ziarul a insistat pe cuvântul prefectului Valeriu Novacu, care afirma că platforma-program a B.P.D.-ului s-a inspirat consistent din programul P.N.P.-ului. „Programul nostru este bazat pe tradiție și pe principiile democrației (populare – *n.n.*), este programul cel mai apropiat de sufletul maselor, ca dovadă și platforma-program a B.P.D.-ului s-a inspirat, în bună parte, din el”²⁸.

P.N.P.-ul, în dorința de a-și atrage cât mai mulți membri, era interesat și de necesitățile populației. Astfel, la începutul lunii iulie 1946, Comitetul Județean Timiș-Torontal al P.N.P. a trimis o circulară către organizațiile locale și de plasă. În răspunsul dat de către organizațiile național-populare acestei circulare se dorea „să se ceară ca administratorii de întreprinderi să fie desființați, care nu-și mai au un rol practic, decât acela de a încărca la prețul mărfurilor. De a acoperi... învârteli și specula firmelor, de a plasa în aceste posturi, de la un singur partid (cel comunist – *n.n.*), cu rare excepții și de a nu avea niciun rezultat în interesul consumatorilor”²⁹.

²⁴ *Ibidem*, f. 160 v.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, f. 184.

²⁷ *Banatul*, Timișoara, anul II, nr. 144, 4 iulie (1946), 2.

²⁸ *Ibidem*, p. 3.

²⁹ SJTAN, *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 228 v.

²¹ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 160.

²² Pentru activitatea acestuia vezi și Gheorghe Luchescu, *Lugojul – vatră cultural-folclorică*, Timișoara, (2008), 88.

²³ SJTAN, *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 160.

Național-popularii din Sânnicolau Mare mai cereau reorganizarea Apărării Patriotice și schimbarea conducerii acesteia „pentru că să nu se mai facă abuzuri și favoritisme”³⁰.

În același sens se înscria și solicitarea organizației locale național-populare din Lipova, semnată de președintele acesteia, Eugeniu Popa, de a se repara podul de peste Mureș, care lega Lipova de Radna, prima localitate aflată în județul Timiș-Torontal, iar cea de-a doua în județul Arad. Președintele organizației național-populare din Lipova mai cerea înființarea, în oraș, a unei băi populare. „Igiena suferă din această cauză, mai ales că în împrejurările de azi orașul este suprapopulat (se referea la refugiații din Moldova, din cauza secetei din anii 1946–1947 – *n.n.*)”³¹.

În luna respectivă a continuat și organizarea, în teritoriu, a P.N.P.-ului. Astfel, din alocuțiunea conducătorului plășii Gătaia, din județul Timiș-Torontal, ținută în ziua de 4 iulie 1946, rezultă că, din cele 19 comune care formau această plasă, 17 dispuneau de organizații național-populare, adică marea majoritate. El califica această organizare ca pe un adevărat miracol, care s-ar datora principiilor care stăteau la baza partidului, în statutul căruia oricare clasă socială găsea tot ceea ce simte românește. „Înfrângerea dictaturii antonesciene la data de 23 august 1944 marchează punctul de plecare în viața forțelor democratice românești. Prezența forțelor rusești (sovietice – *n.n.*) la Nistru a creat climatul politic intern emancipării de sub ocupația teutonă (germană – *n.n.*)”³².

Președintele organizației național-populare din plasa Gătaia a făcut, în continuare, o apologie a rolului jucat de U.R.S.S. în politica internă și externă românească. „Iată de ce teza afirmată în programul partidului nostru ca alianța cu Rusia Sovietică (U.R.S.S. – *n.n.*) va trebui să formeze pedestalul pe care se va clădi politica externă românească. Această politică de alianță cu U.R.S.S., bazată pe sinceritate și încredere, așa cum ne-au fost oferite de către dl. Molotov³³, care a precizat că nici un amestec de natură politică sau socială a conducătorilor sovietici nu va avea loc în viața românească”³⁴. Se mai afirma că hotărârea regelui Mihai, care a fost secondat de întreaga suflare românească, cu ocazia evenimentelor de la

23 august 1944³⁵, alături de spiritul adus în viața publică de marii aliați ai țării care au promovat cauzele eliberării naționale, au provocat încredere în P.N.P., care ar fi fost un partid pro-monarhic. „Iată de ce, pe plan intern, în programul partidului nostru este credința în viața eternă a Monarhiei Românești”³⁶.

Liderul național-popular mai afirma că acestea au fost cauzele pentru care, la Conferința de Pace de la Paris, marea aliată de la răsărit, prin glasul ministrului de externe Molotov, a susținut – în mod imperativ – drepturile României asupra nord-vestului Ardealului³⁷.

După cum sublinia președintele organizației național-populare din plasa Gătaia, între partidele care formau B.P.D.-ul, apar în continuare fricțiuni și invidii. „Faptul că abia am pornit la drum și că mulțimea ne urmează, unora dintre partidele din blocul guvernamental (format din B.P.D., plus Uniunea Populară Maghiară – *n.n.*) ne invidiază, acuzându-ne, pe nedrept, că facem prozelitism între membrii lor, care, în cele mai multe cazuri, nici nu au făcut parte din acele grupări”³⁸.

În vederea alegerilor, P.N.P.-ul a început constituirea secțiilor și comitetelor electorale din cadrul B.P.D.-ului. Din raportul secretarului general al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal din 5 iulie 1946 rezultă că, în data de 4 a lunii respective, s-a constituit secția electorală a plășii Receaș. Cu ocazia respectivă, afirma liderul județean, s-au pus bazele și organizației de femei a B.P.D.-ului, unde au existat astfel de organizații. A fost ales noul comitet provizoriu al femeilor democrate, după cum se arată în raport, care și-a luat sarcina să ia măsuri ca toate soțiile, surorile și fetele din Bloc să fie înscrise pe listele electorale. Acest comitet mai trebuia să sprijine organizarea tineretului fie în Tineretul Progresist, fie în cadrul partidelor așa-zis democratice din Bloc³⁹.

O problemă care se afla permanent în atenția organizației național-populare din județul Timiș-Torontal era constituirea unei secții de tineret a partidului, secție care nu exista până la data respectivă. În acest sens, s-a înscris și cererea comitetului organizației național-populare din comuna Ciacova adresată Comitetul Județean Timiș-Torontal al P.N.P.-ului.

³⁰ *Ibidem*, f. 229.

³¹ *Ibidem*, f. 231.

³² *Ibidem*, d. 6/1946, f. 325.

³³ Pentru aceste precizări ale lui Molotov vezi Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România. O cronologie politică (1945–1989)*, București, (2002), 27.

³⁴ SJTAN, *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 325.

³⁵ Pentru aceste evenimente vezi și Ion Șuța, *România la cumpăna istoriei: august '44*, București, (1991), 17–27.

³⁶ SJTAN, *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 325.

³⁷ Pentru Conferința de la Paris și atitudinea sovieticilor vezi și Ștefan Lache, Gheorghe Țuțui, *România și Conferința de Pace de la Paris din 1946*, Cluj-Napoca, (1978), 240–260.

³⁸ SJTAN, *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 325 v.

³⁹ *Ibidem*, d. 2/1946, f. 105.

În raportul secretarului general al organizației național-populare din Timiș-Torontal apăreau și probleme economice, cărora li se dădeau o tentă politică. Una din acestea era și solicitarea privind alegerea controlorilor mașinilor expropriate din rândul membrilor locali ai partidelor din B.P.D. și subordonarea acestora consiliului politic local al Blocului⁴⁰.

P.N.P. era confruntat, în județul Timiș-Torontal, și cu probleme referitoare la expropriile legale și cu exceptările de la reforma agrară. O astfel de problemă a apărut și în comuna Comloșu Mic, unde organizația locală național-populară afirma că germanul dr. Petru Pinnck fusese expropriat pe nedrept, deși a luptat pe frontul de vest și a fost decorat cu ordinul „Coroana României” salvând multe vieți ca medic. Național-popularii erau indignați de acest fapt, arătând că „hitleriștii notorii din comuna Jimbolia și din alte comune germane au fost exceptați”⁴¹. Nemulțumirile național-popularilor erau îndreptate față de prestația judecătorului dr. Ioan Pascu, care era președintele comisiei de plasă pentru aplicarea reformei agrare⁴².

De altfel și alți germani s-au adresat P.N.P.-ului în probleme economice sau chiar politice. Astfel, prof. dr. Ștefan Bidner solicitase Consiliului Județean T.-T. al P.N.P. să-i elibereze o dovadă potrivit căreia pe timpul dictaturii antonesciene nu a săvârșit fapte care ar putea fi încadrate în articolul 2 din legea 217/1945⁴³.

Național-popularii din Timiș-Torontal erau tot mai mult preocupați de alegerile parlamentare care se apropiau. În unele plase, ca, de exemplu, Deta, P.N.P.-ul a avut inițiativa organizării Consiliului Electoral de Plasă al B.P.D.-ului. La sesizarea Consiliului Electoral Județean al B.P.D.-ului, organizația național-populară a plasei Deta a preluat inițiativa și a procedat la convocarea tuturor președinților organizațiilor de plasă ale partidelor care formau guvernul Petru Groza. A avut loc, apoi, prezentarea ordinei de zi și s-a trecut la alegerea Biroului de propuneri și alegeri, fiind ales, cu unanimitate de voturi, ca președinte de plasă – Cornel Popescu și ca secretar Pavel Marcov. S-a trecut, apoi, la alegerea membrilor care compuneau biroul electoral al plășii, iar pe urmă fiecare reprezentant al organizației respective a propus membrii care compuneau Consiliul Electoral de plasă. Au fost propuși și aleși:

1	P.S.D.	Cornel Popescu și Anton Balint
2	P.N.P.	Pavel Marcov și Ioachim Iosif
3	Frontul Plugarilor	Grigorie Lațcu și Pavel Momirov
4	P.N.L.-Tătărescu	Simion Ghișa și Petru Stoaia
5	P.C.R.	Ioan Milicin și Milan Milin
6	Sindicatelor Unite	N. Bucarovschi și Iosif Selestinov
7	Secția Feminină	Ștefania Lachin și Ana Budiu

A mai fost ales și un curier, care trebuia să păstreze legătura cu județul, în persoana lui Lara Milicin. Ca președinte al Consiliului Electoral al B.P.D. al plășii Deta a fost ales Cornel Popescu, membru al P.S.D., iar ca secretar Pavel Marcov, de la P.N.P.⁴⁴.

Și la nivel județean, odată cu apropierea alegerilor, activitatea organizației național-populare din județul Timiș-Torontal a devenit tot mai intensă. În data de 8 iulie 1946 a avut loc o ședință a Biroului de lucru al Comitetului Județean al P.N.P.-ului. Pe ordinea de zi a acestei ședințe figurau, mai ales, probleme organizatorice, ca: *Rapoarte*: a. delegații care au fost în deplasare cu o zi înainte de ședință, b. desemnarea delegaților pentru întrunirea ce trebuia să aibă loc în duminica următoare; *desemnarea persoanelor pentru comitetele electorale ale B.P.D.-ului pe comune și plăși*; *reorganizarea secțiilor*: Presă și Propagandă, Financiară, Cercul de Studii, Tineret, Femei, Diverse; *carnețele de membri din provincie*; *desemnarea membrilor pentru Blocul funcționarilor a cinci membri pentru Școala de Electori*; *trimiterea tabloului de oratori pentru B.P.D.* La ordinea de zi au mai figurat, și alte puncte: problema localului din str. Moșilor, propus de avocatul Nicolae T. Ionescu; probleme pentru Secția financiară a B.P.D.-ului, propunere făcută de col. Nicolae Gălășanu; propunerea unui membru supleant pentru Consiliul Economic al B.P.D.-ului, în persoana dr.-ului Eduard Karner⁴⁵.

Au fost semnalate probleme legate de lipsa de apetență a timișorenilor față de P.N.P. Astfel s-a exprimat și generalul D.M. Constantinescu, președintele organizației timișorene a național-popularilor, care arăta că, deși a reușit să formeze comitete pe sectoare, totuși, membrii P.N.P.-ului nu răspund la comunicările care li se fac de a participa la ședința sectoarelor. Generalul Constantinescu atribuia lipsa de interes a membrilor partidului întregii organizații a P.N.P.-ului, aceasta datorită faptului că unele doleanțe ale membrilor de partid nu au fost susținute atunci când s-a apelat la intervenția partidului. În consecință, el

⁴⁰ *Ibidem*, f. 105 v.

⁴¹ *Ibidem*, f. 105.

⁴² *Ibidem*, f. 105 v.

⁴³ *Ibidem*, f. 42.

⁴⁴ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 174.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 175.

a propus ca această chestiune să fie dezbătută de comitetul județean, cu toată seriozitatea cuvenită. Venind în întâmpinarea celor afirmate de generalul D.M. Constantinescu, avocatul Nicolae T. Ionescu a propus înființarea urgentă a Cercului de Studii, în cadrul activității căruia să fie dezbătute și soluționate atât doleanțele național-popularilor, cât și cele de interes general ale cetățenilor⁴⁶.

O altă problemă cu care se confrunta guvernul Petru Groza și, inclusiv, P.N.P.-ul, care făcea parte din acesta, și avea, în titulatură, atributul de „național”, era revizionismul, în speță cel maghiar. Pe acesta l-a combătut și prof. univ. dr. Ilie G. Murgulescu, director al ziarului *Banatul*, fost al Uniunii Patrioților, și care, de drept, trebuia să treacă în proprietatea P.N.P.-ului, ca succesor al U.P.-ului. „În ceea ce privește – afirma prof. Ilie G. Murgulescu – originea campaniei revizioniste maghiare, este declanșată de reacțiunea din Ungaria, care, ca reacțiunea de pretutindeni, dezgroapă teme vechi, care își mai păstrează din forța de odinioară, de a frâna dezvoltarea ideilor democratice progresiste”⁴⁷.

Autorul articolului era de acord cu formularea din discursul lui Lucrețiu Pătrășcanu, rostit la Cluj în mai 1946⁴⁸. „Acest adevăr – scria Murgulescu – precis formulat de domnul ministru Lucrețiu Pătrășcanu, în cuvântarea sa de la Cluj, se poate verifica chiar dacă ne fixăm asupra experiențelor revizioniste, atât din Ungaria, cât și printre maghiarii de la noi”⁴⁹.

Se arată, apoi, de către autorul articolului, diferența dintre revizionismul maghiar din perioada interbelică și cel de după cel de-al doilea război mondial. Dacă, după primul război mondial, ideea cu acțiunea revizionistă s-a cristalizat discret și încet, de data aceasta asistăm la o adevărată erupție a revizionismului care intra în circulație înainte chiar de consfințirea oficială a granițelor între state⁵⁰.

Revizionismul maghiar a fost exploatat în primăvara și vara anului 1946, pentru ca în 7 mai 1946, în cadrul Conferinței de Pace de la Paris, la cea de-a 19-a ședință plenară a Consiliului Miniștrilor de Externe a celor 4 Mari Puteri, a fost declarat nul și neavenit Dictatul de la Viena din 30 august 1940, iar frontiera ungaro-română a fost restabilită așa cum a existat la 1 ianuarie 1938⁵¹.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 176.

⁴⁷ Ilie G. Murgulescu, Revizionism și reacțiune, *Banatul*, Timișoara, anul II, nr. 148, 8 iulie (1946), 1.

⁴⁸ Lavinia Betea, *Lucrețiu Pătrășcanu. Moartea unui lider comunist*, București, (2001), 65–85.

⁴⁹ I.G. Murgulescu, *op. cit.*, 1.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *op. cit.*, 23.

În articolul său din ziarul *Banatul*, Ilie G. Murgulescu mai arăta că „Astfel, cercurile revizioniste din Ungaria, prin agitație și voiajurile diplomatice de până acum, au și scris primul capitol din istoria recentă a revizionismului”⁵².

Prof. Ilie G. Murgulescu⁵³ atenționează opinia publică și asupra măsurilor ce trebuiau luate de România pentru contracararea acestui atac. „Și fiindcă această acțiune este concentrată numai asupra țării noastre, este necesar să examinăm cu atenție, să-i descoperim originea și semnificația și să desprindem, de aici, atitudinea și măsurile juste la care trebuie să se oprească popoarele și guvernul țării în fața acestei probleme”⁵⁴.

În continuare P.N.P.-ul se pregătea, ca și alte partide din B.P.D., pentru campania electorală. Conform dispozițiilor C.C. al B.P.D., și în plan local, toți șefii de plasă și cei comunali, erau convocați, ca și șefii de organizații ai celorlalte partide din Bloc, ca, până la 10 iulie, să treacă la constituirea comitetelor electorale ale acestor unități administrative. Pentru îndeplinirea acestei sarcini trebuiau făcute procese-verbale de constituire și, pentru aceasta, trebuia luată legătura cu reprezentanții celorlalte partide din Bloc, respectându-se întocmai instrucțiunile primite⁵⁵.

În acest scop, a avut loc și o întrunire, la Palatul Cultural din Timișoara, a delegaților organizațiilor politice care făceau parte din guvern, adunare prezidată de avocatul Tiberiu Coracu, președintele Consiliului Local Timișoara al B.P.D.-ului⁵⁶.

Aceste întruniri de constituire se făceau și în județele bănățene, pentru că, în data de 13 iulie 1946, a fost promulgată Legea Electorală, lege care prevedea și desființarea Senatului⁵⁷.

Existau, însă, diverse probleme în cadrul organizațiilor național-populare din județul Timiș-Torontal. În acest sens se situa și raportul Comitetului P.N.P. al plășii Giulvăz din 10 iulie 1946. În raport erau reliefate problemele din diverse comune, inclusiv cele referitoare la aplicarea reformei agrare, lipsa de legături telefonice între unele comune ale plășii și o problemă deosebită,

⁵² I.G. Murgulescu, *op. cit.*, 1.

⁵³ Pentru activitatea științifică a acestuia vezi și Radu Păiușan, Aspects concerning the history of science and technology in the south-west of Romania between 1940–1960 In *NOESIS. Travaux du Comité Roumain d'Histoire et de Philosophie des Sciences*, XXXV, București, (2010), 214–215.

⁵⁴ I.G. Murgulescu, *op. cit.*, 1.

⁵⁵ *Vieța bănățeană*, Timișoara, anul II, seria a II-a, nr. 78, iulie (1946), 1.

⁵⁶ *Ibidem*, 3.

⁵⁷ Vezi Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *op. cit.*, 27.

care apăruse în localitatea Peciu Nou, cea a coloniștilor. Aici, ca și în alte localități, existau probleme cu locuitorii germani, care deținuseră anterior proprietăți în comună. Aceștia, se arăta în raport, erau numiți hitleriști, împreună cu conducătorul lor, Negrea, camuflați în organizația Partidului Social Democrat Independent-Titel Petrescu și se organizaseră într-o cooperativă alcătuită în marea ei parte din germani (90%) purtându-se urât cu coloniștii. Se ajunsese în situația în care național-popularii le-au cerut coloniștilor români, veniți din teritorii aflate în afara țării, mai ales din Cadrilater, să aștepte rezolvarea situației lor și să nu-și facă singuri dreptate⁵⁸.

Se mai afirma că instigatori de tipul lui Negrea întrețineau o atmosferă ostilă între foștii proprietari, plecați cu armata germană și, apoi, reveniți în satele în care ei au fost colonizați, cu câteva secole în urmă, din lumea germană⁵⁹, care nu scăpau nici un prilej să le facă mizerii coloniștilor și, în special, celor veniți de curând. Foștii proprietari încuiau magaziiile în care se găsea inventarul agricol și, apoi, foarte mulți coloniști erau puși, în anul 1946, în situația de a nu putea avea acces la utilajele agricole necesare care le-au fost repartizate fiindcă vechii proprietari dețineau cheile la ei. Această situație era caracterizată, în raport, drept o sfidare la adresa național-popularilor, arătându-se că nu exista zi în care foștii proprietari să nu le spună răspicat coloniștilor că situația lor era doar provizorie, așa că ei nu doreau să le pună la dispoziție cele necesare⁶⁰.

Coloniștii din Peciu Nou propuneau ca toți proprietarii germani de la sate, care vor fi dovediți că au aceeași atitudine ostilă, să fie imediat evacuați, cu concursul autorităților, în satele germane vecine, în casele absenteiștilor. Aceasta trebuia făcut, afirmau coloniștii, pentru că nu trebuia uitat că întregul inventar agricol era atribuit, în întregime acestora care locuiau împreună cu proprietarul care a fost expropriat, dar care inventar se afla sub cheie la proprietar.

O problemă o ridică și impozitul agricol. În acest sens, coloniștii erau indignați datorită faptului

că, deși erau scutiți pe un termen de 10 ani, totuși administrația financiară nu a comunicat autorităților de la sate acest lucru, pentru ca organele fiscale să nu-i mai urmărească pe coloniști pentru acest impozit. Se cerea, de către aceștia, să se intervină în acest sens la administrația financiară.

Mai era subliniat faptul că tuturor coloniștilor li s-au atribuit loturi de 10 ha. Acest tratament trebuia să li se aplice și coloniștilor din Cadrilater, veniți mai recent, adică să li se atribuie 16 jug de pământ arabil, așa cum s-a hotărât pentru cei aflați, mai demult, în comună.

Este echitabil și drept, se mai arăta în raport, ca acei coloniști care, de la plecare, în condițiile știute, din Dobrogea, trecuți în Bucovina și îndeosebi în Banat, au avut mult mai mult de suferit moral și material⁶¹.

Aceeași situație este prezentată și de către N.N. Alivezeanu, delegatul plășii Giulvăz. Acesta afirma că al doilea element de rezistență activă era același Negrea, care era conducătorul cooperativei din comună și fost jandarm epurat, sprijinit de către toți membrii cooperativei de naționalitate germană, înscrisi în facțiunea P.S.D.-Titel Petrescu. Aceștia au adoptat o atitudine ostilă, având grijă că, ori de câte ori există ocazia, să defăimeze toate stările de lucruri din țară, guvernul etc. Negrea niciodată nu scăpa ocazia de a le reaminti coloniștilor din Peciu Nou că prezența lor era vremelnică și că, în curând, se vor face socotelile pentru cei care rămân și, apoi, pleacă spre răsărit⁶².

În concluzie, și în această perioadă organizațiile național-populare din județele bănățene se confruntau cu diverse probleme. Una dintre acestea era neînțelegerea existentă în cadrul B.P.D., în care P.C.R.-ul dorea să-și afirme supremația. O altă problemă este cea a populației românești refugiată din teritoriile ocupate de către unele țări comuniste, ca U.R.S.S. și Bulgaria, și care fusese colonizată în Banat, în casele rămase libere după plecarea unei părți a germanilor cu armata nazistă.

⁵⁸ SJTAN, *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 78.

⁵⁹ Vezi pe larg Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice în Banat. 1716-1740*, Timișoara, (1972).

⁶⁰ SJTAN, *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 78.

⁶¹ *Ibidem*, f. 79.

⁶² *Ibidem*, f. 92.

DE L'HISTORIQUE DU PARTI NATIONAL-POPULAIRE BANATIEN PENDANT LA DEUXIÈME PARTIE DE L'ANNÉE 1946

(Résumé)

Le Parti National-Populaire, inscrit relativement tard sur la scène politique d'après la seconde guerre mondiale, a été constitué comme une annexe du Parti Communiste. Il devait inclure des couches sociales auxquelles les partis soi-disant ouvriers n'avaient aucun accès, grâce à la méfiance de celles-ci par rapport aux communistes. Tenant compte du fait que la plupart de la population de notre pays n'était pas encore enregistrée du point de vue politique ou n'avait aucunes sympathies politiques, les communistes ont décidé le changement d'une organisation soi-disant de masse, trouvée sous leur contrôle, c'est-à-dire l'Union des Patriotes, dans un parti politique.

On pouvait observer la présence, dans l'Union des Patriotes, des membres des partis et d'organisations pro-communistes. Mais, le nouveau parti était une organisation

politique indépendante, qui activait au nom propre, dans les alliances guidées par le Parti Communiste, comme, par exemple: le Front National-Démocrate, le Bloc des Partis Démocrates et, puis, le Front de la Démocratie Populaire.

Pour induire en erreur les couches moyennes (l'intellectualité urbaine et rurale, les fonctionnaires publics et particuliers, les industriels, les commerçants, les artisans), les femmes et les jeunes, le nouveau parti, fondé en janvier 1946, avait – comme des articles programmatiques – les valeurs fondamentales des roumains: la Monarchie, l'Église, l'École, la Famille et les Traditions.

Pour désorienter complètement l'opinion publique, la dénomination du parti contenait le terme „national”, à l'époque où était en cours de lancement „l'internationalisme prolétaire”.

On n'existait, dans le programme du parti, aucune référence à la collectivisation soviétique et à l'idéologie communiste, ceci comptant sur la bonne foi des citoyens roumains qui n'avaient pas fait de la politique agissante entre les deux guerres mondiales.

COTELE OBLIGATORII ȘI ȚĂRĂNIMEA ÎN JUDEȚUL TIMIȘ – TORONTAL 1945–1948

Raul Ionuț Rus*

Cuvinte cheie: 1945–1948, cote agricole obligatorii, Timiș Torontal

Keywords: compulsory quotas 1945–1948 Timiș Torontal

Compulsory Quotas and the Peasantry in Timiș-Torontal County 1945–1948

(Abstract)

The present article aims to present – using archival information – a phenomenon newly appeared in the Romanian post-war society, phenomenon that seems to be typical rather for the times of war and occupation: the forced taking over of products (compulsory quotas) through which the State simply confiscated an important part from the harvest of the farmers and the reaction of the peasantry from Timiș-Torontal county at the collecting. The method was of Soviet inspiration, experienced since the civil war that troubled Russia at the end of the First World War. They were for the first time applied in Romania in the year 1945 to a peasantry impoverished by the years of war, by the requisitions performed by the Soviet troops of occupation, by the drought and hunger which haunted a great part of the country during 1946–1947.

In the terms of dramatic decrease of the agricultural production caused by the war, the collecting offered a quick answer at the feeding needs of the urban population and at the economic exploitation of the country by the Soviet occupation power, two difficult tasks which the bankrupt economic policy of the communist regime couldn't satisfy. Above all, the collecting proved to be an instrument of the class struggle at the country side. The collecting system prepared the field for the socialist agriculture structures installation, through deliberate decay of rich peasant establishments which resisted against collectivization and through reinforcement of the political control on the rural population. This exploitation system devitalized the rich peasant establishments, true engines of the rural economy, leading this way at the decay of the peasant communities. The collecting system was organized with the help of a developed legal framework, extremely repressive, that described accurately the obligations of the farmers and established severe punishments against those who refused to deliver the specified quotas. It was implemented by the party machinery at the local level, supported by the local authorities, by militia and by justice.

The history of collecting can be divided into four distinct periods. The first period, situated between the years 1945–1947, the second period between the years 1948–1952, the third period between the years 1953–1956 and the last period between the years 1957–1962, mark the transition from quotas to contracts, the pragmatism of the party policy in the matter of assuring the state fund through contracts strongly contrasted with the violent character of the collectivization after 1958.

The measure of introducing the compulsory quotas was received with discontent by the great majority of the peasants and the resistance at the phenomenon took different shapes which are presented in this study together with the coercive measures brought into force by the state and party bodies on the peasants who refuse to deliver the imposed quotas.

Înainte de a face cunoștință cu realitatea colectivizării, țărani români s-au confruntat cu un fenomen care pare a fi rezervat mai degrabă vremurilor de război și de ocupație: prevalările forțate de cereale, dar și de floarea – soarelui, cartofi, fân, lapte, carne, lână s.a.m.d., rămase atât în amintirea oamenilor, cât și în cărțile de istorie sub numele de *cote*¹. Statul confisca pur și simplu o parte importantă din recolta agricultorilor. Metoda era de inspirație sovietică, experimentată încă din timpul

războiului civil care a măcinat Rusia la sfârșitul primei conflagrații mondiale. Cotele au fost aplicate pentru prima dată în România în anul 1945, asupra unei țărâni sărace de anii de război, de rechizițiile efectuate de trupele de ocupație, de seceta și foametea care a bântuit o bună parte a țării în perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial².

* Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, Timișoara, str. Andrei Mocioni nr. 8, e-mail: timis.an@mai.gov.ro.

¹ Dorin Dobrinu, *Colectivizarea agriculturii și represiunea împotriva țărănimii din România (1949–1962)*. In: Ruxandra Cesereanu, *Comunism și represiune în România...*, 110.

² *Ibidem*.

În condițiile scăderii dramatice a producției agricole cauzate de război, colectările ofereau un răspuns imediat la nevoile alimentare ale populației urbane și la exploatarea economică a țării de către puterea de ocupație sovietică, două sarcini dificile, pe care politica economică falimentară a regimului comunist nu le putea satisface. Înainte de orice, colectările s-au dovedit însă un instrument al luptei de clasă în mediul rural. Sistemul colectărilor a pregătit terenul pentru instalarea structurilor agriculturii socialiste, prin ruina deliberată a gospodăriilor țărănești înstărite ce rezistau colectivizării și prin întărirea controlului politic asupra populației rurale. Acest sistem de exploatare sistematică a vlăguit gospodăriile țărănești înstărite, adevărate motoare ale economiei rurale, conducând astfel la ruina comunităților țărănești în ansamblul lor. Sistemul colectărilor a fost organizat cu ajutorul unui amplu cadru legislativ, extrem de represiv, care descria în detaliu obligațiile producătorilor și stabilea pedepse aspre împotriva proprietarilor care refuzau să predea cotele specificate. El a fost implementat de aparatul de partid la nivel local, sprijinit de autoritățile locale, de miliție și de justiție³.

Istoria colectărilor poate fi împărțită în patru perioade distincte. Prima perioadă, situată între anii 1945–1947, a fost marcată de o relativă prudență în aplicarea sistemului cotelor. A doua perioadă, din anii 1948–1952, s-a caracterizat printr-o acută instabilitate legislativă, cu treceri imprevizibile de la radicalism la relaxare, reflectând atât tranziția la un sistem general planificat în economia românească, cât și lupta pentru putere din interiorul elitei conducătoare. Anii 1953–1956 reprezintă o perioadă de deschidere prin lansarea sistemului de contracte și achiziții pentru a compensa slăbiciunile agriculturii socialiste, care se anunța încă de la începuturile sale costisitoare și nerentabilă. Ultima perioadă, 1957–1962, marchează trecerea de la cote la contracte, pragmatismul politicii de partid în chestiunea asigurării fondului de stat prin contracte contrastând însă cu caracterul violent al colectivizării după 1958⁴.

Colectările forțate au prefațat și însoțit un alt proces, de care țăranii se temeau chiar mai mult, colectivizarea agriculturii. Diferite documente rămase de la liderii Partidului Muncitoresc Român, responsabili de problemele agrare conțin

date care evidențiază legătura strânsă dintre colectări și colectivizare. Bunăoară, Ana Pauker sublinia în 29–30 mai 1951, la ședința cu primii secretari și cu secretarii cu problemele agrare: „colectarea este un impozit pe care noi îl punem asupra țăranilor, asupra gospodăriilor țărănești”. Destinația produselor colectate era (în ordine): aprovizionarea muncitorilor și salariaților din orașe, a armatei, dar și exportul, pentru importul de mașini și materii prime necesare industrializării, „pentru construirea socialismului”. Ana Pauker atrăgea atenția că – chiar și la câțiva ani de la instaurarea regimului „democrat-popular” – „e și azi un mic capitalist în felul lui țăranul individual mic burghez”. Clișeele privind „datoria către Stat” a țăranilor de a-și achita cotele erau des întâlnite în textul menționat. Furată de propria retorică, militanta comunistă insista că țăranii „trebuie să înțeleagă că e un sacrificiu mai mic, dar trebuie să-l facă, de a da patriei hrana [pe] care se cuvine s-o dea prin colectare, și să fie o rușine, să fie stigmatizat în sat acela care într-un fel sau altul ar căuta să se sustragă de la această datorie elementară”. În cele din urmă, Pauker ajungea la concluzia că problema produselor agricole nu avea să fie rezolvată în mod real decât prin colectivizare⁵.

Măsura introducerii cotelor obligatorii a fost întâmpinată cu nemulțumire de marea majoritate a țăranilor. Spre exemplu, la data de 11 august 1946, populația din comuna Gătaia s-a adunat în fața Primăriei unde pretorul plasei le-a adus la cunoștință dispozițiile deciziei ministeriale cu privire la predarea cotei de cereale. Locuitorii au început să vocifereze că vor preda cota după ce li se vor achita banii pe cotele predate în anul precedent și vor primi de la stat mărfuri industriale care nu se găsesc în comerț și pe care ei sunt nevoiți să le cumpere la bursa neagră, la preț de speulă. Au menționat că grâul pentru sămânță li s-a trimis prea târziu și la prețul de 70000 lei suta de kg, pe când de la ei s-a colectat grâu cu preț maxim de 6000 lei suta kg⁶.

În comuna Beșeneva Veche, în toamna anului 1945, s-a realizat o recenzie a porumbului. S-a calculat oamenilor strictul necesar, iar restul li s-a impus la cotă obligatorie, în total 32 de vagoane. Aceștia însă, și-au vândut surplusurile de cereale, astfel că, la începutul lunii martie 1946, autoritățile nu au mai avut ce colecta. Țăranii s-au exprimat

³ Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, *Analiza dictaturii comuniste din România – Raport Final*, Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrințu, Cristian Vasile (editori), ed. Humanitas, București, (2007), p. 426

⁴ *Ibidem*

⁵ *Ibidem*, p. 427

⁶ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (în continuare S. J. A. N. Timiș), *fond Legiunea de Jandarmi Timiș – Torontal*, dosar nr. 195/1946, f. 46.

că atunci când Statul va fixa și prețurile celorlalte produse la fel ca la grâu și porumb, atunci vor preda și ei cota obligatorie. Amenințați cu intervenția armatei, au răspuns că vor pune mâna pe ciomege și tot nu vor preda cota până ce nu se vor ieftini și produsele industriale⁷. În comuna Cenadu Mare, la data de 5 decembrie 1946, s-a produs o altercație între echipele collectorilor de cereale și populație. Informați că vor începe colectările forțate, 400 – 500 de săteni s-au adunat în fața Primăriei, unde au blocat echipele de colec-tori, iar 30–40 de țărani chiar au pătruns în localul Primăriei. Au fost chemați în ajutor șeful de post din localitate, împreună cu patru jandarmi. S-a iscat o busculadă, jandarmii au fost loviți de locui-tori, s-au tras focuri de armă, iar un cetățean a fost rănit la picior. O comisie de anchetă deplasată la fața locului a identificat patru „instigatori” care au fost reținuți de poliție⁸. În Fibiș câțiva țărani mai înstăriți au reușit să solidarizeze și alți locuitori și au refuzat să predea cotele de cereale. Au amenințat echipele de colectare și au adus injurii pretorului plășii și jandarmilor. Au fost reținuți și trimiși în judecată (la 3 martie 1948)⁹. În localitatea Ghilad un țăran sărac a fost amenințat de notarul comunei să-și transporte cota de cereale de Romcereal în comuna Ciacova. Neavând animale de tracțiune, s-au înhamat el și soția la căruță. Când au ajuns în fața Romcereal-ului s-a adunat lume să vadă prive-liștea. Chiaburii și reacționarii au remarcat că „în regimul comunist de azi oamenii devin animale”¹⁰.

Seceta din anii 1945 – 1946 a lovit întinse regiuni ale țării, iar produsele de cereale recoltate nu puteau să asigure nici măcar subzistenței țărănilor, însă cotele trebuiau predate cu orice preț. În acțiunile de colectare autoritățile s-au dedat la abuzuri, aspect menționat și în unele documente oficiale ale partidului: „s-au făcut, cu ocazia colec-tărilor, multe abuzuri administrative și chiar greșeli politice de către capii administrativi ai județelor... Sunt cazuri când, în unele sate, au fost luate și ultimele rezerve de cereale ale țăranilor”¹¹, însă vina acestor abuzuri aparține partidelor „istorice” care urmăreau, în acest fel, să compromită guver-nul. „Reacțiunea s-a folosit mult, în colectările de cereale, de elementele fasciste din Jandarmerie și aparatul administrativ. Aceste elemente au întrebui-nat față de țărani metode de constrângere și

teroare, spunând că guvernul Groza îi siliște să dea cât mai mult grâu”¹².

Cea mai afectată regiune de seceta din anii 1945 – 1946 a fost Moldova, unde existau familii întregi care mureau de foame. În aceste condiții ajutorarea lor nu putea veni decât de la regiuni care erau considerate excedentare la producția agricolă, printre acestea numărându-se și Banatul. Astfel că țăranii din Câmpia de Vest a țării pe lângă cotele ce trebuiau predate cu orice preț, erau nevoiți să doneze o parte din recolta care rămânea pentru ajutorarea regiunilor înfometate. În Banat, în anul 1946 exista un excedent de 6666 vagoane, pe lângă producția de 15422 vagoane de grâu din calculele realizate de autoritățile comuniste. Până la 4 sep-tembrie 1946, populația și în special, țăranimea din județul Timiș, a contribuit la ajutorarea regi-unilor înfometate cu 1229 vagoane de grâu, situ-ându-se în acest sens pe primul loc în țară¹³.

Potrivit documentelor partidului și această acti-vitate de colectări a fost „sabotată” de reacționari, „deoarece Timișul este un județ excedentar, reacți-unea îndeamnă pe țărani să nu predea cota obliga-torie pentru regiunile lovite de secetă, spunând că acest grâu și porumb pleacă în URSS, Palestina și Ungaria și nu Moldova”¹⁴. Prin urmare, Guvernul „se vede nevoit” să ia măsuri drastice împotriva sabotajelor. Țăranii care refuză să predea cota obli-gatorie sau nu însămânțează întreaga suprafață de teren pe care o posedă, riscă ani grei de închisoare. Astfel, aflăm din presa comunistă, că un inginer, șeful Centrului de mașini din Gătaia, a fost arestat pentru că a sabotat însămânțările. De asemenea, „în plasa Chizătău, s-a constatat că lucrările agri-cole, mai ales la însămânțări, nu sunt satisfăcute”. Se instituie imediat o comisie specială, din care face parte, printre alții, comandantul Legiunii de Jandarmi și subprefectul județului, „care au luat imediat măsuri pentru rechiziționarea brațelor de muncă și atelajelor în comunele Belinț, Chizătău și Ghizela, acordând un termen de 10 zile pentru executarea strictă și totală a lucrărilor. La Prefectura Județului Timiș – Torontal, a luat ființă un secreta-riat permanent și executiv, care va avea menirea să execute imediat toate hotărârile și măsurile luate de Comandamentul Unic de Însămânțări”¹⁵. Și în ceea ce privește cota de lapte autoritățile județene sunt nemulțumite de cum decurge colectarea acestui

⁷ *Ibidem*, dosar nr. 145/1946, f. 99.

⁸ *Ibidem*, dosar nr. 152/1946, f. 2–4, 7.

⁹ *Ibidem*, dosar nr. 237/1948, f. 7.

¹⁰ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean P.C.R. Timiș*, dosar nr. 60/1949, f. 444.

¹¹ Idem, *fond Comitetul Regional P.C.R. Banat*, dosar nr. 16/1946, f. 59.

¹² *Ibidem*, f. 54.

¹³ *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, An III, nr. 593 din 4 septembrie 1946, 1.

¹⁴ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean P.C.R. Timiș*, dosar nr. 34/1948, f. 9.

¹⁵ *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, An IV, nr. 773 din 19 aprilie 1947, 1.

produs. Se menționează că „în urma inspecțiilor efectuate în județ s-a constatat că colectarea laptelui este sub orice critică. Comuna Recaș în ziua de 4 decembrie 1946 a colectat 5 litri de lapte”¹⁶. În viziunea autorităților cauzele pentru colectarea „sub orice critică” sunt: „existența în funcțiune a unui număr însemnat de separatoare clandestine. S-a constatat o afluență extrem de mare de specialități de brânzeturi în gări, piețe, magazine etc. cari vând la prețuri de speculă. Fermele statului precum și fermele facultății de agronomie nu predă actualmente nici o cantitate de lapte”¹⁷, iar pentru remedierea situațiilor constatate se impunea imperativ: „veți proceda imediat la control, veți confisca toate cantitățile de unt aflate pe piață și magazine pe lângă dresarea de acte. Veți controla atât primăriile, cât și colectările de lapte făcând propuneri pentru pedepsirea celor vinovați”¹⁸.

Pentru ameliorarea activităților de colectare a cotelor obligatorii este constituit un centru de exploatare județean cu subcentre pentru fiecare plasă și sunt stabilite reguli stricte cu privire la aceste acțiuni: „colectările de cereale se fac de către comitetele comunale de acord cu cele politice asistate de organele militare. Acolo unde este nevoie de forță organele militare vor da concursul armat. În comunele în care s-au terminat colectările să se raporteze Preturei și subcentrului pentru a li se distribui bumbac și pluguri (recompensă). Comitetul comunal care activează la colectări începând chiar de mâine să raporteze zilnic rezultatul colectărilor atât Preturei, cât și subcentrului. Cei ce se opun a preda cerealele la cota stabilită de Comitet vor fi raportați zilnic când se raportează și situația colectărilor. Comitetele comunale vor lua legătura și cu postul sau secția de jandarmi din comunele respective. Grâul ce se colectează pe teren (comune) revine în întregime armatei româno-sovietice”¹⁹.

Abuzurile autorităților continuau și în privința rechizițiilor, lucru consemnat și în rapoartele agitatorilor trimiși la sate de comuniști pentru îndrumarea și lămurirea populației. În comuna Omor „toți cetățenii se plâng de cota de porumb, care îi aduce într-o situație foarte dificilă”, în comuna Hitiaș „țărani se plâng de cota de porumb obligatorie. Trebuie să-și vândă vitele ca să poată îndeplini predarea cotelor cerute”²⁰, în comuna Vizma „colectările apasă greu asupra țăranilor, deoarece

această comună are un hotar muntos. Țăranii au cerut trimiterea unei comisii la fața locului, pentru a constata situația și dispune reducerea cotei de colectări. Delegații au constatat că, într-adevăr, Vizma este una dintre cele mai sărace comune ale județului nostru”, în comuna Chizdia „sătenii se plâng de cota de porumb prea ridicată pentru această comună. Totuși s-a colectat, căci au cumpărat din alte comune, pentru a face față acestor colectări”²¹, în comuna Peciu Nou „sătenii se plâng de cota de porumb ce trebuie dată – 16 vagoane – atunci când, după informațiile luate, nu se găsește în tot satul această cantitate și nici nu dispun de mijloacele necesare pentru a o cumpăra”²².

De asemenea, în comuna Ghiroda „sătenii au fost amendați pentru nepredarea cotei de lână. Ei sunt de părere că au fost nejust amendați, deoarece au 7 – 8 oi, iar lâna o întrebuințează pentru nevoile familiei, uneori de 7 persoane”²³, la Brestovăț „țărani se plâng de recolta slabă și de supracotă”²⁴, în comuna Lățunaș „impozitul a fost aplicat cu prea multă strășnicie de către percepții locale, prin ridicarea dunelor și saltelelor [de la țărani care, fiind prea săraci, nu au avut bani să plătească]. La fel, n-au fost juste amenzi aplicate la vin de către organele M.A.T.. Exagerat de mare e și taxa de pășunat”²⁵, în comuna Cenei țăranii „sunt nemulțumiți din cauză că li se cere supracotă la porumb”²⁶.

În comuna Topolovățu Mare sătenii erau îngrijorați față de cotele la care sunt supuși, „din convorbirile avute cu ei, am constatat că absolut toți erau îngrijorați de perspectiva de a nu le rămâne cereale nici pentru pâine, dacă vor fi obligați să predea cota în carul categoriei I (adică 1500 kg la hectar), căci ei sunt ferm convinși că în comuna lor recolta medie nu va trece de 800–900 kg/ha”²⁷, sunt consemnările unui activist de partid referitoare la starea de spirit din comuna respectivă; în localitatea Sculea „țărani se plâng de cotele obligatorii care sunt prea mari, iar prețul grâului prea mic”²⁸. În comuna Gătaia „au fost cazuri unde locuitorii nu au fost lămurii și s-au revoltat că li se ia prea multă cotă de cereale”²⁹. În comuna Checea, Voichița I. și A. au fost impuși cu cota de 25.000 kg porumb, însă nu au predat decât

²¹ *Ibidem*, f. 28.

²² *Ibidem*, f. 30.

²³ *Ibidem*, dosar 37/1948, f. 7.

²⁴ *Ibidem*, f. 12.

²⁵ *Ibidem*, f. 15.

²⁶ *Ibidem*, f. 22.

²⁷ *Ibidem*, dosar 38/1948, f. 26.

²⁸ *Ibidem*, f. 29–30.

²⁹ *Ibidem*, f. 79.

¹⁶ S. J. A. N. Timiș, *fond Pretura Plasei Jimbolia*, dosar nr. 121/1946, f. 168.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, dosar nr. 119/1946, f. 76.

²⁰ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean PCR Timiș*, dosar nr. 34/1948, f. 9.

4500 kg, drept urmare au fost deferiți justiției³⁰, iar în comuna Bobda „s-a înaintat un tabel Postului de jandarmi Cenei de locuitorii care n-au predat cotele de grâu urmând a li se întocmi acte de dare în judecată pentru sabotaj”³¹. În Plasa Sânnicolau Mare după recoltarea grâului și predarea cotelor la foarte mulți locuitori nu le-a rămas grâu pentru pâine³².

În comuna Giera problema cotelor „este foarte grea, cota de porumb este planificată la 13 vagoane și realizată ½ vagoane. Secretarul organizației de bază mai are de predat 1000 kg., la fel și președintele sfatului popular, nu a predat cota, nici deputații sfatului nu au predat cota de porumb. Am stat de vorbă cu fiecare, arătându-i importanța cotei și că ei sunt aceia care trebuie să servească de exemplu țăranimii sărace și mijloace. Tovarășii recunosc, însă spun că nu au de unde, chiar dacă îi spânzură și nu au de unde să predea cota de porumb”³³. În multe din comunele județului Timiș – Torontal cota obligatorie de cereale stabilită a fi predată era majorată de mai multe ori, elocvent în acest sens este cazul din comuna Beregsău, unde cota a fost majorată de trei ori: „în această comună a fost însă-mânțată cu grâu o suprafață de 653 ha din care conform registrelor de batoză reese că au produs cantitatea de 529652 kg grâu la care s-a stabilit cota obligatorie cantitatea de 110000 kg care corespunde cu o producție de 700 kg/ha plus cantitatea de 50000 kg uium de la mașinile de treer, adică în total 160000 kg grâu care a și fost predat. În urma dispozițiilor primite această cotă a fost majorată la 160000 kg plus 50000 kg uium de la mașinile de treer care face în total 210000 kg grâu cotă care corespunde cu o producție de 900 kg per ha și în urma concursului tuturor autorităților am reușit să predăm această cantitate care a constituit sacrificii mari din hrana populației acestei comuni. În urma ordinului Comisiei Interdepartamentale pentru colectarea cerealelor nr. 10576/946 făcându-se o nouă repartizare pentru cota obligatorie adică majorându-se cota la cantitatea de 393766 kg grâu ne-am deplasat în comună la producători și unde umblând din pod în pod, respectiv magazii, însoțiți fiind și de delegații Legiunii de jandarmi s-a constatat că producătorii din această comună nu mai posedă nici o cantitate de grâu care ar putea

fi colectată fiind toți absolut deficitari în privința hranei până la noua recoltă”³⁴.

În condițiile inflației galopante și a dispariției de pe piață a produselor industriale de strictă necesitate, guvernul ia unele măsuri pentru ajutorarea țăranilor nevoiași: se înființează îndeosebi la inițiativa Frontului Plugarilor, Cooperativele de desfacere a produselor, care practică unele prețuri ceva mai accesibile și poporului de rând³⁵. În octombrie 1945, în județul Timiș deja funcționau mai multe astfel de cooperative de desfacere a produselor: 7 în plasa Gătaia, 7 în plasa Periam etc.³⁶. „În alte plase sunt 2–5 cooperative în stare de funcționare și altele în curs de organizare”. Scopul lor este acela de a-i aproviziona pe țărani cu produse industriale ieftine. Prin urmare locuitorii satelor erau invitați să se înscrie în aceste cooperative. „Kilogramul de lână i se cumpără țăranului cu prețul de 1700 lei. Iar dacă el vrea să-și cumpere o haină trebuie să ia pe metrul de stofă 50000–60000 lei ș.a.m.d. Țărănimea și-a dat seama că, neorganizată ea vinde ieftin la preț de concurență și cumpără scump, peste puterile sale. Frontul Plugarilor urmărește ca prin cooperativele de desfacere țăărănimea să poată obține ieftin produsele manufacturate de care are nevoie”³⁷.

În realitate aceste cooperative erau slab aprovizionate, din rapoartele activiștilor – îndrumători trimiși la sate – rezultă că cele mai multe plângeri ale țăranilor, după cele referitoare la cotele obligatorii, sunt cele care reclamă proasta aprovizionare a acestor cooperative. Astfel în comuna Omor „în privința cooperativei, plângerea generală este că... ea distribuie prea puține articole de consum, mai ales pânzeturi și stoffe, se plâng că sunt zdrențuiți, neavând ce îmbrăca. Sunt plângeri și de față de cota mică de zahăr”. În localitatea Hitiăș „cooperativa este foarte prost aprovizionată și în plus sunt multe nereguli”³⁸. În comuna Fiscut „țăranii duc lipsă de unelte agricole, petrol, afirmă că cooperativa funcționează slab”, în comuna Moravița „cei 400 de coloniști trăiesc în sărăcie, se plâng că nu au nici un fel de inventar... nu primesc nimic de la cooperativă, care funcționează slab”, la Șosdea „delegații raportează că sâtenii se plâng că nu găsesc articolele

³⁰ S. J. A. N. Timiș, *fond Prefectura județului Timiș-Torontal*, dosar nr. 10/1950, f. 14.

³¹ Idem, *fond Pretura Plasei Jimbolia*, dosar nr. 103/1948, f. 30.

³² *Ibidem*, dosar nr. 11/1950, f. 208.

³³ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Regional P.C.R. Banat*, dosar nr. 35/1950, f. 6.

³⁴ Idem, *fond Pretura Plasei Jimbolia*, dosar nr. 101/1946, f. 101.

³⁵ Eugen Mioc, *Comunismul în Banat (1944 – 1945). Dinamica structurilor de putere în Timișoara și zonele adiacente, vol. I 1944–1956*, ed. Excelsior Art, Timișoara (2007), 216.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, An II, nr. 342 din 29 octombrie (1945), 5.

³⁸ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean P.C.R. Timiș*, dosar nr. 34/1948, f. 9.

necesare la cooperativă³⁹, în comuna Cenei „țărani se plâng de cooperativă, care nu are mărfuri”⁴⁰.

Începând cu anul 1947 în condițiile în care „moșierimea și burghezia” erau practic anihilate, comuniștii inventează un nou „dușman de clasă”: *chiaburii*, adică acei țărani care reușiseră să ajungă la o situație materială cât de cât prosperă și erau considerați înstăriții satelor. Împotriva lor se va îndrepta tirul propagandei comuniste. Apar articole de genul „*Chiaburimea satelor sabotează operațiunile de colectare*”, în care se arată că aceștia recurg la tot felul de tertipuri pentru a se sustrage de la predarea cotelor obligatorii: ajutați de notarii și primarii comunelor, întocmesc acte fictive privind cantitatea de cereale predată, dosesc o parte din recoltă, nu declară întreagă suprafața colectată etc.⁴¹.

Pentru propagandiștii partidului chiaburii sunt principalii vinovați pentru dificultățile cu care se confruntă țăranii săraci, „în multe locuri, chiaburii au pătruns în fruntea satelor ca primari sau conducători ai diferitelor comitete gospodărești. Ei au folosit... posturile lor pentru a pune toate greutatea războiului și secetei pe spinarea țăranimii muncitoare. Astfel, în timpul colectării de vite pentru armistițiu, ei au luat ultima vită de la cel sărac, protejând pe chiaburii care aveau mai multe vite. Același lucru l-au făcut cu ocazia colectării de cereale, sabotând în același timp realizarea planului de colectare, iar în județele lovite de secetă ei au căutat să împartă cereale tot la cei înstăriți, lăsând pe țăranii săraci fără nici un ajutor. Prin asemenea mijloace, reacțiunea a încercat să-și întărească pozițiile la sate și să submineze lupta unită a muncitorimii și țăranimii”⁴².

Presa de partid a căutat să popularizeze pedepsele care îi așteaptă pe cei care sabotează operațiunile de colectare a cerealelor: amenzi mari, ani grei de închisoare sau muncă silnică. Sunt pasibili de astfel de pedepse cei care fac „declarații inexacte sau incomplete cu scopul de a se sustrage obligațiunii de predare a cotelor”, cei care „au intenția... sau împiedică activitatea de treieris sau de colectare a mandatarilor statului”. Tentativa se pedepsește la fel cu infracțiunea săvârșită, cei care „instigă la nepredarea cotelor legale, aceia care împiedică prin amenințări sau violențe activitatea de treieris sau de colectare, mandatarii statului și organele

lor din subordine, care înstrăinează din cantitățile colectate”⁴³.

De asemenea „toți prefecții de județ, comandanții legiunilor de jandarmi, primarii și notarii comunali, preoții și învățătorii... se află în prezent pe ogoare, îndrumând campania agricolă și asigurând bunul mers al însămânțărilor de toamnă... această concentrare a eforturilor dă roade satisfăcătoare. Totuși se semnalează unele neajunsuri în anumite regiuni ale țării, unde guvernul a luat măsuri drastice, dispunând arestarea tuturor vinovaților, indiferent de poziția sau funcția ce o îndeplinesc”. Întârzierea sau neglijența la însămânțări sunt drastic sancționate, deoarece sunt „crime împotriva intereselor poporului și țării”⁴⁴.

În fața întăririi represiunii, țăranii trec la rezistența activă. Cea mai uzitată formă de rezistență este incendiarea recoltelor. „În multe comune au fost aprinse girezile de paie și crucile de grâu: în Jamu Mare – 5 focuri... incendii la Săcălaz și Șag unde au ars clăile de ovăz și orez... 3 vagoane de cereale și 3 vagoane de fân. Toate aceste cazuri sunt în cercetare, deoarece se pare că sunt provocate de mâini criminale”⁴⁵.

Bineînțeles că principalii vinovați pentru producerea acestor fapte sunt chiaburii care „descoperă tot felul de metode pentru a se sustrage de la predarea cotelor: nu declară suprafața exactă însămânțată, încearcă să corupă delegații de la batoze pentru a nu declara toată cantitatea de grâu ce rezultă de la batoze, refuză să transporte grâul treierat la magaziile Romcereal, dau foc girezilor de grâu, astfel că aproape zilnic avem foc în județ din motive de sabotaj al chiaburilor sau din neglijență... Împotriva elementelor sabotoare, care au fost descoperite s-au întocmit acte de dare în judecată”⁴⁶.

Începând din a doua jumătate a anului 1946 se dă voie țăranilor, după ce-și predau cota obligatorie la stat, să-și vândă surplusul de produse pe piață, la prețuri libere. Această măsură a fost primită cu bucurie de populație, „libertatea care s-a dat producătorilor agricoli să ducă la orașe spre vânzare orice cantitate de produse alimentare din producția lor proprie, precum și libertatea aprovizionării cu produse agricole au produs satisfacție atât în rândul agricultorilor, cât și în rândul orașenilor”⁴⁷. O circulară trimisă de Ministerul Industriei și

³⁹ *Ibidem*, f. 11.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar nr. 37/1948, f. 22.

⁴¹ *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, An IV, nr. 843 din 17 iulie 1947, 1.

⁴² S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean PCR Timiș*, dosar nr. 1/1947, f. 40.

⁴³ *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, An IV, nr. 847 din 21 iulie (1947), 5.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 925 din 22 octombrie 1947, 1.

⁴⁵ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean PCR Timiș*, dosar nr. 2/1948, f. 19.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar nr. 3/1948, f. 195.

⁴⁷ *Ibidem*, dosar nr. 36/1946, f. 59.

Comerțului către organele subordonate din teritoriu aduce noi precizări în ceea ce privește comerțul liber „trebuie ca dvs. să lămuriți producătorii că, după ce au treierat și s-au predat cotele legale, la un preț oficial remuneratoriu, ei sunt liberi să dispună cum vor dori de cerealele lor... Libertatea de acțiune a producătorilor cu privire la cerealele rămase la dispoziția lor după predarea cotelor legale la treieris este, deci, deplină, fără nici o îngrădire... Să menționați că vor suporta aspre sancțiuni toți cei care vor încerca să aducă vreo stânjenire în exercitarea acestui drept acordat producătorilor sau ar cere îndeplinirea vreunei formalități de orice fel. Dar, în același timp, vă rugăm a sublinia că, dacă Statul nostru a înțeles să dea un asemenea drept de liberă dispoziție producătorului, acesta a făcut-o în credința că producătorul își va îndeplini întocmai obligațiile de predarea cotelor legale... Acei producători care nu înțeleg și se sustrag, pe orice cale, de la această obligație, nu numai legală, dar și ome-nească, cu toate drepturile de libertate pe care le-a dat statul, vor suferii pedepse foarte aspre, ca unii care își înfometează aproapele”⁴⁸.

Legea privind regimul circulației produselor agricole, adoptată în iulie 1947, stabilea pedepse aspre pentru cei care încercau să se sustragă de la predarea cotelor. Astfel, erau pedepsiți cu închisoare corecțională de la 4 la 12 ani și cu amendă între 20 milioane și 4 miliarde lei producătorii agricoli care făceau declarații inexacte sau incomplete privind producția obținută, precum și cei care, prin orice mijloace, împiedicau activitatea de treieris sau de colectare a mandatarilor Statului. Se pedepseau cu muncă silnică de la 5 la 20 ani și amendă până la 5 miliarde lei cei care instigau la nepredarea cotelor legale sau împiedicau prin amenințări sau violențe activitatea de colectare⁴⁹.

În anul 1948 cota de cereale ce trebuie predată este în așa fel fixată, încât să-i spolieze pe țărani înstăriți și să le facă munca nerentabilă. Este o primă măsură prin care guvernul încearcă să demonstreze, înainte de declanșarea acțiunii de colectivizare, nerentabilitatea proprietății private asupra pământului. Bineînțeles, măsura prezentată ca un ajutor dat țăranimii sărace și mijloace, „dușmanul de clasă al țăranimii muncitoare a răspândit, până la publicarea deciziei prezidiului M.A.N., fel de fel de zvonuri, prin care a urmărit sădirea neîncrederii în sânul plugărimii față de măsurile de colectare. Noul regim al colectărilor dă un răspuns

acestor dușmani ai regimului nostru de democrație populară.

Cotele de cereale ce trebuie predate se fac în mod progresiv și în raport cu puterea economică a exploatatorilor de pământ. Micile gospodării de producători, ale căror exploatare nu depășesc 1 ha teren arabil, precum și producătorii agricoli cu terenuri arabile de 1 – 3 ha, a căror producție este mai mică de 600 kg la hectar sunt scutiți de orice fel de obligațiuni de predare”. Cotele impuse țăranilor mijlocași reprezintă doar „o parte din prisosul recoltei lor de cereale... Greul colectărilor este sortit să cadă nu în sarcina țăranimii muncitoare, ci tocmai asupra acelor care se împotrivesc acestor măsuri, împotriva elementelor capitaliste de la sate, împotriva chiaburilor, a acelor care posedă suprafețe mari de pământ și care trăiesc și se îmbogățesc din exploatarea muncii proletariului agricol. De aceea, țăranimea muncitoare nu numai că trebuie să sprijine măsurile de colectare, ci chiar să vegheze asupra capitaliștilor de la sate pentru a nu se sustrage de la obligațiunile legale ce le au față de stat”⁵⁰.

În anul 1948 Județul Timiș – Torontal a avut următoarele sarcini de colectare în sectorul particular:

Nr. crt.	Produsul impus	Cota	Realizat
1	Grâu	7972 vagoane	7298 vagoane
2	Secară	240 vagoane	145 vagoane
3	Orz și orzoaică	616 vagoane	648 vagoane
4	Ovăz	704 vagoane	593 vagoane
5	Cartofi	700 vagoane	989 vagoane
6	Floarea soarelui	1600 vagoane	857 vagoane
7	Porumb	5000 vagoane	2623 vagoane

Pe lângă aceste produse impuse au mai fost colectate 48 vagoane de varză, 522 vagoane de ceapă, 65 vagoane de zarzavaturi⁵¹. În același an numărul gospodăriilor impuse în județ a fost de 101800 cu un impozit total de 561875000 lei, dintre care 4000 de chiaburi cu un impozit de 16648500 lei, acordându-se scutiri la 18157 gospodării mici de țărani săraci⁵².

Încercările regimului de a-i prezenta țați ispășitori pe chiaburi nu au reușit în toate comunele din județ, fapt constatat și de presa partidului „în multe comune ale județului, munca de lămurire a țăranimii muncitoare și de demascare a manevrelor chiaburilor lasă mult de dorit”. Sunt menționate

⁴⁸ *Ibidem*, dosar nr. 1/1947, f. 44–45.

⁴⁹ Gheorghe Iancu, Virgil Țărău și Ottmar Trașcă, *Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative, 1949 – 1962*, Cluj (2000), 41 – 42.

⁵⁰ *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, An V, nr. 1136 din 9 iulie (1948), 1.

⁵¹ S. J.A. N. Timiș, *fond Prefectura Județului Timiș – Torontal*, dosar nr. 50/1949, f. 116.

⁵² *Ibidem*, f. 115.

comunele Hitiș, Ohaba – Forgaci, Ficătar, Moșnița, Sacoșu Turcesc etc. „Hotarele acestor comune sunt încă împânzite de crucile grâului secerat cu săptămâni de zile în urmă care, bătut de ploi și vânt, a început să prindă rugină. O parte din plugari nu-și dau silința pentru a căra și treiera grâul dând ascultare zvonurilor răspândite de chiaburi”, se arată că se vor lua măsuri drastice împotriva sabotajilor, deoarece „până acum, în întreg județul Timiș, s-au colectat numai 211 vagoane de grâu, adică nici 3% față de obligațiile județului”⁵³. Același aspect este relevat și în documentele de partid „problema țăranimii aici e mult mai grea decât în alte județe, pentru că situația economică a ei este mai bună. Țăranul nostru are tendința aceea de mic burghez, de separatism, de necolaborare... de pasivitate și, totodată, a căzut în mare parte sub influența chiaburimii. Am avut cazuri în campania electorală, în plasa Chizătău, când îndrumătorul nostru, mai bine zis al Frontului Plugarilor, a fost întrebat de ce nu merge țăranimea singură în alegeri «este vorba de alegerile din martie 1948 pentru Marea Adunare Națională», pentru că ei sunt mulți și i-ar învinge pe comuniști”⁵⁴.

În aceste condiții, pe lângă măsurile coercitive adoptate, Partidul Comunist Român și-a intensificat încercările de atragere a țăranimii sărace.

Pe această linie se înscrie și acțiunea de înmânare a titlurilor de proprietate țăranilor care au beneficiat de pământ în urma reformei agrare din martie 1945. Înmânarea acestor titluri locuitorilor din județul Timiș are loc la data de 21 septembrie 1947, la Timișoara într-un cadru festiv, fiind prezente o serie de personalități ale partidului: Teohari Georgescu ministrul Afacerilor Interne, Traian Săvulescu, ministrul Agriculturii, deputații de Banat: Iosif Rangheț și Ilie Drăgan etc.⁵⁵.

Începând din a doua jumătate a anului 1948, zvonurile despre o apropiată colectivizare a agriculturii încep să circule în rândurile țăranilor cu toate eforturile depuse de activiștii partidului de a le combate. Rapoartele îndrumătorilor trimiși la sate consemnează: la Moșnița Nouă „ne-am întâlnit cu zvonul că după naționalizare urmează colhozurile. Comuna fiind în majoritate compusă din țărani bine înstăriți ne-a fost greu să combatem. Încă nu am reușit să aflăm de unde pornește firul și să-i demascăm”, iar la Comloșu Mic „reacțiunea de la sate iarăși a început zvonurile cu colhozul”⁵⁶ etc. Aceste zvonuri s-au dovedit a fi adevărate, în cele din urmă procesul de colectivizare a agriculturii s-a declanșat în anul 1949 odată cu adoptarea rezoluției plenarei Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din 3–5 martie 1949.

⁵³ *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, An V, nr. 1152 din 28 iulie (1948), 1–8.

⁵⁴ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean P.C.R. Timiș*, dosar nr. 3/1948, f. 58.

⁵⁵ Eugen Mioc, *op. cit.*, 220.

⁵⁶ S. J. A. N. Timiș, *fond Comitetul Județean P.C.R. Timiș*, dosar nr. 17/1948, f. 112.

„DRUMUL FEMEII” SPRE EMANCIPARE

Ioana Maria Cozma*

Gândul că femeile ar putea să joace un rol hotărâtor în împiedicarea vrajbei între popoare nu este nou. În veacul al V-lea înainte de Hristos, scriitorul grec Aristofan, în opera lui *Lizistrata* arată cum înțeleapta Lizistrata pentru a împiedica vărsarea de sânge între două cetăți ale vechii Elade, ridică femeile și le îndreaptă să-și forțeze bărbații să înceteze războiul. Prin acțiunea lor comună ele reușesc.

Douăzeci și cinci de secole i-au trebuit omenirii ca scânteia aruncată de Aristofan, și atâtea ale minții luminate, să se prefacă într-o flacără imensă, care încălzește și luminează inimile a sute de milioane de femei de pe întreaga suprafață a pământului, germinând în suflete credința într-un viitor mai bun¹.

Cuvinte cheie: *femei, emancipare, propaganda, casnică, muncitoare, imagine*

Mots-clés: *femmes, émancipation, propagande, femme au foyer, travaillant, image*

The Woman's Road to Emancipation

(Abstract)

The gender emancipation process that covers the early years of the communist regime in Romania was seen by the Party as crossing a road from darkness and enslavement to light and freedom. Can the right way to women's emancipation be generally called the Woman's Road? The Party proves that it can.

Regimul comunist își datorează supraviețuirea, indiferent de durata sa, printre altele, și încercării de modelare și reconfigurare a individului; acțiune adânc ancorată în tainele biologice ale reproducerii și dezvoltării psihice și fizice a cărei rezultat nu a fost întotdeauna cel scontat. În vederea prelungirii duratei sale de viață, noul regim s-a bazat pe de o parte pe încercarea obținerii unei subordonări totale a individului și a societății în raport cu statul² (s-ar fi stabilit astfel o unitate completă și indisolubilă între stat, regim, și corpul indivizilor), iar pe de altă parte pe obediența/docilitatea subiecților față de valorile și credințele promovate de către acesta. Conlucrarea celor două direcții de acțiune asupra psihicului și intelectului subiectului are drept scop final atingerea punctului în care rațiunea caracteristică individului nu-și mai găsește locul, gândirea conștientă a omului lăsând loc celei inconștiente a maselor care antrenează spiritul fără ca acesta să mai gândească. Penetrarea

violentă a conștientului și subconștientului uman facilitează și favorizează inocularea stereotipiilor și clișeele promovate de regimul comunist, al căror rol este acela de a distruge orice încercare de menținere a unei autonomii individuale, dar mai ales antrenarea sa într-un vârtej al unei dinamici mobilizatoare, finalul fiind reprezentat de apariția unui devotament total față de stat³, al unei perfecte identificări a subiecților cu politica statului. Altfel spus, o societate nouă cerea cu ardoare un individ nou, un autentic homo sovieticus român.

În ciuda propagandei oficiale a regimului care marșă pe dezvoltarea și apariția unui nou tip uman al cărui reprezentant de seamă este sexul masculin, în plan secund se identificau iar mai apoi se puneau în practică acele măsuri menite a aduce lângă întruchiparea masculinității perfecte și o feminitate corespunzătoare. La nivel discursiv, acest lucru părea a fi un ideal ce începea a avea puncte de tangență cu realitatea, însă la nivelul practicii lucrurile au stat puțin diferit. Construcția discursului și a propagandei era realizată de așa natură încât paravanul falsei politici oficiale îndreptate spre individ, privit dincolo de diferențele de sex,

* Doctorandă în cadrul Universității Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, Secția Istorie, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: cozma.ioana30@gmail.com.

² *Drumul femeii*, an II, nr. 7, ianuarie 1946, 3.

² David Priestland, *Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-War Russia*, Oxford, (2007), 4.

³ David Welch, *The Third Reich. Politics and Propaganda*, 2nd edition, Routledge, (1993), 25.

vârstă, educație sau meserie, masca adevăratele preocupări și interese ale Partidului – educarea unei mase amorfe, lipsită de substanță, ușor manevrabilă și controlabilă. Dar o astfel de masă se dorea a fi formată din indivizi nou formați la rândul lor în direcțiile, limitele și canoanele impuse de partid. Interdependența devine și ea, pentru noul regim, o necesitate a supraviețuirii.

Dacă pentru sexul masculin punctele cheie ale noii identități erau reprezentate de forță, sănătate, tinerețe, stăpânirea legilor marxist-leniniste, pentru idealul feminist comunist piloanele au fost identificate ca fiind pe de o parte emanciparea ei din robia milenară în care a fost ținută de regimurile anterioare, scoaterea ei din mediul exclusiv domestic⁴ și introducerea într-un univers exclusiv masculin până în acel moment; iar pe de altă parte maternizare. Sexul feminin a fost identificat cu făuritorul și educatorul bravilor cetățeni comuniști ai societății viitoare. Anul 1945 reprezintă anul de debut al acestui proces.

În materialul de față doresc să analizez și să interpretez maniera în care comuniștii, după modelul oferit de societatea sovietică, au înțeles a pune în practică cele două procese ale doritei evoluții feminine: emanciparea și maternizarea sexului feminin, pornind de la suportul material oferit de unul dintre primele materiale aparținând presei scrise ale regimului comunist. Anume, revista *Drumul femeii*. Cu o orientare exclusiv femininistă și autointitulată ca fiind o revistă de cultură și de informare a femeii⁵, *Drumul femeii* apare în perioada 1945–1948, primul număr ieșind de sub tipar în luna iulie a anului 1945. Publicația o are ca directoare pe Theodosia Graur, ale cărei preocupări cu privire la literatura franceză au fost extrem de bine cunoscute în epocă. A apărut lunar la București, iar prin materialele tipărite în paginile ei – ale căror teme variau de la prezentarea evoluției istorice a statutului femeilor în societate la recomandări cu privire la croiala hainelor, de la rețete culinare și până la cele mai propice cântece de leagăn, de la prezentarea portretelor unor luptătoare pentru pace până la împodobirea pomului de Crăciun – îndemna femeile din România să participe la reconstrucția țării după războiul împotriva „imperialismului mondial”, la asigurarea și menținerea păcii, la dezvoltarea economică a țării prin munca depusă în fabrici, uzine, dar și pe terenurile agricole, dar mai ales la munca de educare a

tineretului român în spiritul ideologiei socialiste. Cu alte cuvinte – nota primul editorial – ne propunem să le lămurim asupra problemelor care le privesc și asupra drepturilor care le așteaptă – dacă vor ști să se îndrepte spre ele. Și ne mai propunem să le stimulăm la o activitate spirituală de care sunt în stare toate, spre care tânjesc – în orele lor de meditație chiar cele din colivia de aur, și care va aduce omenirii adevăratul progres armonios. Vom încerca astfel să eliminăm din calea lor – din calea noastră – toate „sărăciile” – chiar și cea pe care răuvoitorii o numesc „sărăcia cu duhul”⁶.

Printre autoarele materialelor apărute în paginile revistei se numără ing. Rovenă Brauner, Elisabeta Luca (soția lui Vasile Luca), Coralia Călin, Vera Lehliu, scriitoarea Hortensia Papadat-Bengescu, Maria Rosetti, Maria Banuș⁷ și, bineînțeles, directoarea revistei – Theodosia Graur. Stilul folosit de către autoarele materialelor, simplu și pe înțelesul cititoarelor de rând, lipsite de un bagaj intelectual bogat, alături de imaginile explicative care însoțeau articolele revistei (trebuie specificat faptul că este vorba de o abundență de imagini și reprezentări plastice, toate cu rolul de a dubla vizual tot ceea ce era scris), precum și numeroasele exemple aveau darul de a creiona imaginea unei femei capabile a se forma și dezvolta intelectual, spiritual și material sub stricta atenție și oblăduire a partidului. Din acest moment, reprezentarea sexului feminin își lărgeste paleta depășind pragul casnic și matern, punându-i-se acesteia la dispoziție exemple ale posibilității devenirii sale: intelectuală, sportivă, muncitoare în marile fabrici și uzine, om de știință, educatoare etc. Această permanentă mobilizare și angrenare în realizarea activităților sociale, politice și culturale, a căror unic inițiator este partidul, avea menirea de a le inocula acestora credința că munca în folosul societății comuniste nu este doar o acțiune înobilatoare pentru sexul feminin, ci mai mult decât atât. Ea poate fi transformată într-un adevărat sport agreabil, care să-i asigure o independență, o demnitate și o personalitate, reducându-i la proporții salubre acel sentimentalism mult prea „feminin” și prea specializat, sursă de valori sterile și de dureri de cele mai multe ori gratuite⁸.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Cunoscută poetă de dinaintea războiului. Materialele sale apar într-un număr relativ mare în paginile revistei. Se apropie de mișcarea socialistă încă din anul 1939, îndreptându-și mai apoi pașii creatori înspre realismul socialist, ajungând să fie membră a Societății Scriitorilor Români, iar apoi a Uniunii Scriitorilor din România.

⁸ *Drumul femeii*, an I, nr. 1, iulie 1946, 5.

⁴ Wengy Z. Goldman, *Women, The State and Revolution. Soviet Family and Social Life, 1917–1936*, Cambridge University Press, (1993), *passim*.

⁵ *Drumul femeii*, an I, nr.1, iulie 1945, 1.

Înnobilarea sexului feminin prin „scoaterea lui din anonimatul secolelor trecute” și oferirea, în același timp, în aparență, a unui rol primordial în cadrul muncii de construcție a comunismului îi oferă femeii pe de o parte posibilitatea de a părăsi într-o oarecare măsură spațiul privat și a pătrunde în fascinanta lume a societății comuniste, intrând astfel în contact cu valorile ridicate⁹ promovate de noul regim, iar pe de altă parte acceptarea tacită a antrenării sale în lupta pentru pace. Reprezentarea unei femei complete, a unei jumătăți perfecte a omului nou sovietic era absolut de dorit, căci era nevoie a pune la dispoziția ansamblului feminin a unor modele de urmat. Modele care, firește, urmau să le ajute în vederea încercărilor de reconciliere a dorințelor lor de autonomie, recunoaștere, cu datoriile asociate feminității¹⁰.

Revistele de genul celei supuse atenției noastre reprezentau simple instrumente de propagandă, puse strict la îndemâna femeilor pentru a le oferi astfel modelele de urmat, după care, în opinia comuniștilor, acestea tânjeau. Ele corespundeau cerințelor ideologiei, printr-o permanentă juxtapunere a textului cu imaginea. Îmbinarea constantă a textului cu imaginea avea drept scop o evidențiere fără echivoc a expectanțelor pe care noul regim le avea din partea sexului feminin pe de o parte, dar și o autoasigurare a conducătorilor regimului că posibilitatea construirii unei reprezentări false a idealului feminin este înlăturată, pe de alta. Imaginea devine, din acest moment, o formă sigură și asiguratorie, din partea membrilor partidului, de redare corectă a realității P.C.R., o sursă credibilă ce însoțește textul¹¹. Imaginea devine astfel unul dintre principalele instrumente ale educării psihicului feminin, limbajul vizual simplificând și ușurând astfel atât receptarea mesajului partidului, cât și înțelegerea ideologiei comuniste care urmează a fi transmisă mai apoi viitorilor comuniști.

Eliberarea de sub vraja sclaviei milenare și emanciparea feminității românești atrage după sine eliberarea/emanciparea societății privită în ansamblu. Devenind capabilă a înțelege și accepta în același timp ideologia comunistă, ea o poate transmite mai departe ajutând astfel la o eliberare anticipată a moștenitorilor societății comuniste,

care, prin absorbirea învățămintelor transmise ca o moștenire sacră, îi va proteja de pericolul căderii în plasa doctrinei imperialiste. Cu alte cuvinte, în timp ce femeia se emancipează, societatea se emancipează, fiind vorba de o dublă eliberare: comunismul eliberează femeia, iar femeia asigură libertatea regimului de mâine.

Emanciparea femeilor (verbul a emancipa este de origine latină și înseamnă propriu-zis „a scoate de sub”; e derivat de la substantivul *mancipium* care înseamnă „sclav”, și e format din *manu* și *capere* adică „a apuca în mână”). Femeia este deci considerată întocmai ca un sclav, care se găsește în stăpânirea bărbatului și acesta dispune de ea ca un obiect... O femeie emancipată... „își ia soarta în propriile mâini” și va ști să-și cucerească situația de egalitatea cu bărbatul, la care are tot dreptul¹²), scoaterea din tenebrele trecutului este posibilă, după cum părintele revoluției bolșevice o susține, doar în interiorul unei societăți socialiste. Statutul femeilor de până acum a putut fi comparat cu cel al sclavelor; femeile au fost legate de casă, și doar socialismul le poate salva de aceasta¹³; și doar în cadrul familiei socialiste care, odată cu instaurarea socialismului, capătă o cu totul altă înfățișare: unitate de bază a noii ordini sociale, unită, superioară din punct de vedere moral față de familia burgheză, inovatoare, dar mai ales preocupată de a oferi copiilor o educație care să se înscrie în canoanele comunismului. Devine reprezentanta nu doar a microcosmosului familial, care se întregesc, sau cel puțin se dorește a se integra perfect în cadrul celui macro societal, fiecare dintre aceste familii ilustrând imaginea unui univers particular idilic în interiorul căruia armonia și fericirea, alături de respectarea valorilor morale, sunt elementele-cheie în jurul cărora se construiește. Din acest moment femeia nu-și mai aparține doar ei și familiei din care face parte, ci colectivului mamelor comuniste, colectiv care se ghidează și acționează după normele stabilite sau prescrise de regim; familia tradițională intră într-un proces de distrugere, ea fiind înlocuită cu familia comunistă ce se guvernează după legi autoimpuse. Putem vorbi de o deșădăcinare a sexului feminin din teritoriul familial și angrenarea lor într-o luptă împotriva tradițiilor seculare ce le-au guvernat și după care s-au ghidat secole de-a rândul, pentru a pătrunde într-un univers al promisiunilor și al luptelor permanente, în interiorul

⁹ Cristina Liana Olteanu, Elena Simona Gheonea, Valentin Gheonea, *Femeile în România comunistă. Studii de istorie socială*, București, (2003), 99.

¹⁰ Elena Shulman, *Stalinism and the Frontier of Empire. Women and State Formation in the Soviet Far East*, Cambridge University Press, (2008), 42.

¹¹ Pat Simpson, *Parading Myths: Imaging New Soviet Woman on Fizkul'turnik's Day*, în „Russian Review”, vol. 63, no. 2 (Apr., 2004), 188.

¹² *Drumul femeii*, an I, nr. 1, iulie 1945, 18.

¹³ Alice Schuster, *Women's Role in the Soviet Union: Ideology and Reality*, în „Russian Review”, vol. 30, no. 3 (Jul., 1971), 261, *apud Izvestia*, November 20, 1918, retipărit în Lenin, *Collected Works*, Moscow, (1965), XXVIII, 181.

căruia excitarea capacității de vis și imagine a unei lumi perfecte devine constanta fiecărui minut al fiecărei zile.

Această scoatere/extragere a sexului feminin din întunecimea secolelor trecute și aducerea lor la lumină, alături de oferirea în același timp a unui rol primordial în munca de educare a noilor membrii ai societății comuniste, se înscrie în coordonatele unei datorii ideale¹⁴ pe care femeia o are de a-și educa copiii în direcția unei mulări a acestora pe modelul elaborat de noua ordine. Prin intermediul ei, copiii iau primul contact cu noua lume, cultură, societate, valori, și de aici rezultă rolul important pe care femeia, cel puțin la nivelul discursului oficial începe să-l ocupe în cadrul societății. Devin intermediare, interfața dintre discursul și instituțiile cu caracter propagandistic și publicul țintă¹⁵, în acest caz copii.

Într-o primă fază are loc un proces de selecție, de identificare a celor mai capabile și deschise femei în vederea inoculării acestora cu principalele idei și norme comuniste. Educația politică se exercită pe teren, ocazional, și zilnic câte 5–10 femei care vin la U.F.A.R.¹⁶, (constituit sub auspiciile eroismului neasemuit al femeilor sovietice în lupta contra fascismului și în munca constructivă, dar mai ales sub egida... contribuției prețioase a femeilor din țările aliate, engleze și americane, dar și sub auspiciile tenacității și curajului femeilor iugoslave, bulgare, franceze...¹⁷, s.n.) fără ca ele să observe că li se face educație politică...¹⁸, pentru ca mai apoi acestea la rândul lor să le răspândească în sânul colectivității feminine:...să scoată și pe surorile lor din nepăsarea de până acum¹⁹... căci ele trebuie să fie pionierele vremurilor noi²⁰. Odată ce contactul cu ideologia comunistă s-a produs, totul poate decurge în direcția utilizării funcționale a femeii²¹. Aplicarea modelului sovietic de eliberare a femeilor duce la apariția și evoluția unor misionari ai

culturii socialiste, de sex masculin într-o primă etapă, al căror rol nedeclarat era acela de a da o valoare centrală misiunii civilizatoare a societății pe care noul regim și-a asumat-o.

Acceptarea și promovarea sexului feminin ca parte componentă în cadrul unor domenii de activitate care până în acel moment le-au fost interzise poate fi privită, pe de o parte, ca o formă de demonstrare a punerii în practică a măsurilor ce rămâneau până atunci doar la un nivel discursiv, iar pe de altă parte ca prelungire a activităților familiale. Demonstrarea faptului că interesul comuniștilor pentru emanciparea sexului feminin depășește nivelul discursiv, prin acceptarea și integrarea femeilor în arii de activitate care până în acel moment le fuseseră interzise, însoțește nevoia de prelungire a rolului primar educativ care i-a fost desemnat subiectului feminin din sânul familiei, înspre colectivul de muncitori. În ciuda faptului că rolul principal în munca de activare politică a femeilor îl are sexul masculin, odată cu pătrunderea tainelor ideologiei comuniste femeii i se permite să devină ghid moral, dar mai ales promotoare a unor valori superioare celor vechi. Deși femeia nu tinde a lua locul bărbatului, nici a părăsi rolul ei de soție și de mamă... Ea are însă posibilitatea... de a fi utilă societății în măsura meritelor ei reale, nu numai în locuri și împrejurări arbitrar fixate²².

În acest fel, o parte a atribuțiilor feminine din sfera privată sunt aduse în cea publică, creându-se astfel o interconectivitate între cele două în vederea obținerii imaginii sexului feminin ca mamă socială²³ a societății privite în totalitatea sa. Promovarea atribuțiilor feminine și în spațiul public, acțiune ce duce implicit la creionarea impresiei unei dezrobiri din încătușarea secolelor trecute, era privită ca o acțiune absolut esențială în vederea atragerii unui număr cât mai mare de membre ale colectivității feminine în sânul mării familii comuniste prin oferirea alternativei completei egalități cu sexul masculin, prin abolirea tuturor restricțiilor impuse drepturilor feminine până atunci²⁴.

Preocuparea pentru crearea unor instrumente palpabile în vederea întăririi discursului cu privire la emanciparea feminină și a dezvoltării calităților feminine primordiale, nu a avut susținere în viața de zi cu zi a societății. Maternitățile, creșele, căminele de zi cu zi, cursurile de alfabetizare sau înscrierea femeilor

¹⁴ Pat Simpson, *op. cit.*, 211.

¹⁵ Cristina Olteanu, Elena Simona Gheonea, Valentin Gheonea, *op. cit.*, 86.

¹⁶ U.F.A.R. = Uniunea Femeilor Antifasciste din România, prima organizație politică feminină importantă a mișcării comuniste din România, fiind înființată la inițiativa Anei Pauker în luna aprilie a anului 1945. Printre preocupările membrilor acestei organizații se afla lupta împotriva fascismului, ridicarea nivelului politic și cultural al femeilor de la orașe și sate, îmbunătățirea stării sanitare a femeilor din mediul urban și rural, protecția mamei și a copilului.

¹⁷ *Drumul femeii*, an I, nr. 1, iulie 1945, 15.

¹⁸ Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale, *fond Comitetul Județean Maramureș al Uniunii Femeilor Democrate din România*, nr. 473, Dosar 1, 1946, f. 4.

¹⁹ *Drumul femeii*, nr. 3, septembrie 1945, 15.

²⁰ *Ibidem*, nr. 4–5, octombrie-noiembrie 1945, 26.

²¹ Melanie Ilić, *Women in Stalin Era*, Palgrave Macmillan, (2001), 15.

²² *Drumul Femeii*, an I, nr. 4–5, octombrie/noiembrie 1945, 14.

²³ Melanie Ilić, *ibidem*, 154–157.

²⁴ Alice Shuster, *Women's Role in the Soviet Union: Ideology and Reality*, *Russian Review*, vol. 30, no. 3 (Iul., 1971), 261, *apud* Izvestia, noiembrie 20, 1918, retipărit în Lenin, *Collected Works*, Moscow, (1965), XXVIII, 180.

la diferite cursuri și școli de partid, crearea de uniuni cu un caracter strict feminin, au avut menirea de a întreține o impresie favorabilă cu privire la dezvoltarea femeilor nu doar în planul educației politice, ci și în cel al carierei și vieții sociale, cultural și politice²⁵. Abundența posterelor și a imaginilor explicate fie în paginile ziarelor, revistelor sau în vitrinele magazinelor își joacă rolul în vederea dublării și exemplificării vizuale a celor declarate cu privire la apariția femeii complete, care a făcut de când lumea stakhanovism la casa ei, și care de acum înainte va face stakhanovism pe toate planurile vieții, fie ca diplomate, aviatore, tehniciene și savante, producătoare și cercetătoare în domeniul industriei și al științei, al agriculturii și al artei²⁶. Modelul feminin sovietic după care se ghidau, pe de o parte, reprezentanții regimului iar, pe de alta, liderele uniunilor feminine ascundea în spatele lui inferioritatea de care femeia sovietică nu reușea să scape, ajutată fiind în acest scop și de sexul masculin care, pornind de la instabilitatea/slăbiciunea psihică a femeilor, de la incapacitatea și refuzul lor de a învăța orice meserie, preocuparea pentru bârfele și poveștile din mediul din care proveneau, susținea faptul că...toată lumea era de acord asupra faptului că o femeie... nu e în stare... să cultive calități și cunoștințe care sunt necesare în lupta pentru existență²⁷. Dar aceste detalii făceau parte din bucătăria internă a luptei de emancipare a acelei femei care urma să poarte stindardul în lupta dură care viza cucerirea treptelor scării evoluției sexului feminin în contextul unor schimbări sociale, politice, culturale, și, nu în cele din urmă, economice. Evoluții care marcau societatea rusă, pentru ca mai apoi să cuprindă jumătatea estică a continentului european.

Reprezentările feminine ale perioadei întăresc de fapt noul rol pe care regimul i l-a desemnat femeii și pe care aceasta trebuia să-l joace după regulile și tempo-ul impus de regim²⁸. Spre pildă, în Uniunea Sovietică femeia... este o mamă perfectă nu numai față de proprii copii, ci față de orice copil care are nevoie de o mamă²⁹, de asemenea, femeia-miner din URSS contribuie la ridicarea producției de cărbune, atât de necesar bunului mers al multor ramuri de industrie și căi ferate³⁰. Pe de altă parte, cele intelectuale, dentiste, farmacistice, inginerie care lucrează... în picioare și au ocupații de femeie/bărbat, trebuie să facă din prețuirea

muncii un crez, înfăptuit în viața de toate zilele, nu scris doar pe afișe³¹.

Totalitatea activităților desfășurate de femei era coordonată de Uniunea Femeilor Antifasciste din România. Inițiativa înființării unei astfel de organizații dedicată exclusiv sexului feminin i-a aparținut Anei Pauker, instituția vizând munci ca: educația socială, dar mai ales politică a femeilor, îmbunătățirea sistemului și a accesului femeilor la sistemul sanitar, explicarea noilor sarcini politice ce derivau din primirea dreptului de vot, antrenarea întregii forțe feminine în vederea participării la ceea ce am putea numi războiul imaginat. Nu în ultimul rând aducerea unei contribuții la stabilirea unor relații politice, culturale și economice între România și alte țări membre ale lagărului comunist prin intermediul conexiunilor constituite între U.F.A.R. și alte organizații de același tip din țările democratice reprezenta o sarcină de primă importanță.

Anul 1946 aduce cu sine o modificare în ceea ce privește denominarea organizației de femei coordonată de PCR, începându-se a se vorbi din acel moment despre Federația Democrată a Femeilor din România, aceasta reprezentând singura schimbare notabilă. În linii mari, totul a rămas la fel, inclusiv statutul și structura organizatorică a acesteia. S-a încercat atragerea în cadrul ei a tuturor asociațiilor feminine existente în acel moment în România, acest lucru datorându-se numărului redus de membre al vechii Uniuni. Un exemplu în acest sens poate fi reprezentat de numărul femeilor ce s-au integrat U.F.A.R.-ului în regiunea Maramureș-Sighet unde în luna decembrie a anului 1945 se înregistra un număr total de membre ce se ridica la 50, din care 25 erau membre ale P.C.R.³²;...de la data de 20 ianuarie până la data de 20 februarie 1946 numărul membrilor U.F.A.R.-ului a crescut cu 29 de persoane, astăzi numărul total al membrilor fiind de 199, din acest număr 30 sunt membre de partid³³; ... de la 20 februarie până la 20 martie 1946 numărul membrilor U.F.A.R.-ului a crescut cu 26, numărul total al membrilor fiind de 174... dintre care 30 sunt membre de partid³⁴.

³¹ *Ibidem*, nr. 7, ianuarie 1947, an II, 17.

³² S.J.A.N. Maramureș, *fond Comitetul Județean al P.C.R. Maramureș-Sighet*, nr. 426, Dosar 1/1945, f. 102.

³³ *Idem*, *fond Comitetul Județean Maramureș al Uniunii Femeilor Democratice din România*, nr. 473, Dosar 1, 1946, f. 2.

³⁴ *Ibidem* f. 3. O scurtă observație în ceea ce privește variația numărului total de membre al Uniunii: este o constantă a documentelor de partid identificate în cadrul documentelor ce se găsesc la Direcția Județeană a Arhivelor Statului Maramureș ca numărul membrilor, inclusiv a celor de partid la nivel local, ai diferitelor organizații să varieze de la document la document, de la lună la lună.

²⁵ Pat Simpson, *op. cit.*, 196.

²⁶ *Drumul femeii*, an I, iulie 1945, 4–5.

²⁷ *Drumul femeii*, nr. 3, septembrie 1945, an I, 15.

²⁸ Susan E. Reid, *All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930s*, *Slavic Review*, vol. 57, no. 1 (Spring, 1998), *passim*.

²⁹ *Drumul femeii*, nr. 2, august 1945, 21.

³⁰ *Ibidem*, nr. 27, octombrie 1947, 9.

Istoria schimbării învelișului exterior al asociațiilor, instituțiilor, uniunilor și chiar a partidului, dar nu și a conținutului, continuă și în 1948 când denumirea de F.D.R.F este înlocuită cu U.F.D.R. – Uniunea Femeilor Democrate din România, pentru ca anul 1953 să atragă după sine și dispariția acestei uniuni în locul ei fiind create asociații feminine la nivel local, regional și raional, pe lângă diferitele ramificații instituționale din teritoriu.

În scurta sa perioadă de existență, Uniunea Femeilor Antifasciste a încercat atragerea unui număr cât mai mare de reprezentante ale sexului frumos în rândurile sale. În primul rând, printr-o politică duplicitară susținută prin numeroasele cursuri și manifestări organizate în cadrul întrunirilor pe parcursul cărora îndoctrinarea și hrănirea cu noua ideologie până la saturație a acelora care luau parte la astfel de întruniri constituia preocuparea principală. În al doilea rând, prin permanentele inaugurări de cămine, creșe, maternități, dispensare medicale, reprezentatii culturale sau chiar baluri... pentru ajutorarea de Crăciun a copiilor săraci³⁵, ori oferirea a diferite direcții de urmat în ceea ce privește o mare paletă a componentelor vieții private.

Veniturile necesare organizării tuturor acestor manifestatii erau obținute fie de la regionala de partid – În cursul acestei luni (n.n. este vorba despre perioada cuprinsă între 20 noiembrie și 20 decembrie 1946) am obținut de la Regională un ajutor de 3.000.000 lei – fie prin chete, cotizații, donații organizate cu ocazia a diferitelor aniversări, comemorări sau sărbătoriri. De exemplu, în anul 1946, în ziua de 7 decembrie s-a aranjat un bal în sala Cercului Militar pentru ajutorarea de Crăciun a copiilor săraci care a fost bine reușit, venitul adunat fiind de 1.200.00 lei³⁶. Reușita atragerii unor sume importante de bani a favorizat organizarea unui număr important de întruniri și manifestări, un exemplu în acest sens fiind reprezentat de raportul de activitate publicat de Uniune în revista *Drumul Femeii* din care rezultă că s-au ținut peste 700 de întruniri pe țară... și peste 3000 de conferințe, cu subiecte culturale, politice, sociale, științifice, încadrate într-un program artistic progresist... s-au dus nenumărate acțiuni mici, locale, cu bune rezultate de pildă: reglementarea distribuției pâinii, a gemurilor, mălaiului pe preț maximal; acțiuni în jurul întreținerii unor maternități-orfelinat, reclădiri ale unor biserici, școli...³⁷.

Realizarea și punerea la dispoziția cititoarelor a unor astfel de rapoarte, am putea să spunem justificative cu privire la modul în care sunt cheltuiți banii aflați în visteria de Uniunii, reprezenta un mod de atragere, prin demonstrare, a unui număr cât mai mare de femei în rândurile organizației. Justificarea aceasta nu trebuie privită ca o simplă dorință de demonstrare a bunătății partidului față de sexul feminin ci doar ca o simplă tactică manipulatoare al cărei scop final trebuia să fie marcat de înregimentarea unui număr cât mai mare de femei în rândurile sale. Partidul avea nevoie să se apropie de sexul feminin, din dorința de a confirma prin practică politica discursivă a sa. În contextul necesității unei transmițeri cât mai clare a mesajului ideologic comunist în sânul maselor populare, sexul feminin a fost perceput de partid ca simbolizând cel mai semnificativ element al comunicării în doi timpi, ele jucând rolul unor intermediare vitale între instituțiile propagandistice ale statului și publicul țintă³⁸, format pe de o parte din copii, iar pe de alta din membrii micro-universului familial și a macro-universului sectorului muncii.

Emanciparea feminină în primii ani de regim comunist se realizează prin intermediul magiei cuvintelor³⁹. La nivelul discursiv totul părea a fi ca desprins dintr-o poveste cu final fericit pentru protagoniste, în cazul nostru femeia. Practica s-a dovedit a fi însă a fi cu totul diferită. Contribuția la imaginarea unui scenariu al unei vieți perfecte pentru sexul feminin și-a adus-o și arta, căreia i se cere a descrie vizualizarea idealului⁴⁰. Viața imaginată de comuniști se dorește a fi tradusă în artă, având loc treptat o îmbinare a vieții reale cu una imaginată, artificială, fapt care lasă loc unei permanente dorințe de inventare și reinventare. Există totuși posibilitatea ca cei care au pus în practică ideile lui Marx să fi crezut cu adevărat în posibilitatea creării unei lumi perfecte, dar cu toate acestea modul în care ei au ales să contruiască această lume a fost cu totul greșit, ceea ce a dus la continue acțiuni de vânzare a unor iluzii.

Reevaluarea, sau reconsiderarea feminină se suprapune peste renovarea umanității privită în ansamblul. Doar că, reinventarea componentei feminine a societății are la bază preluarea formelor și direcțiile masculine, acest lucru ducând la apariția, dacă am putea-o numi așa, unei dubluri masculine. Este însă vorba de o dublură înzestrată,

³⁵ *Ibidem* f. 11.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Drumul femeii*, an II, nr. 10, aprilie 1946.

³⁸ Cristina Liana Olteanu, Elena Simona Gheonea, Valentin Gheonea, *op. cit.*, 86.

³⁹ Jacques Ellul, *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*, Vintage Books, New York, (1973), 74.

⁴⁰ Pat Simpson, *op. cit.*, 191.

paradoxal, cu extrem de puține calități caracteristice sexului masculin, oferindu-i-se acesteia doar o parte infimă dintre caracteristicile acesteia, atât cât avea nevoie pentru a putea juca rolul unei plase de salvare ce protejează echilibrul masculinității în cazul unor dezechilibre. În situația de față, a unor posibile devieri de la linia corectă a ideologiei.

Apariția ei în reprezentările perioadei ca mamă, casnică, muncitoare în fabrică, țărancă ce-și aduce aportul la dezvoltarea socialistă a agriculturii, sportivă, intelectuală etc., este dublată de o prezență constantă a unui reprezentant al sexului opus. Libertății de desfășurare și dezvoltare individuale i se impune o limită: paternalismul familial este transpus în cadrul mai larg al societății luate în ansamblu, întreaga societate fiind pusă sub oblăduirea sexului patern. Femeia nu mai este supusă și dirijată de bărbat doar în cadrul intim al familiei, ci în totalitatea spațiului social. Imaginile, posterele, articolele de ziar, ofereau într-adevăr ideea posibilității eliberării totale de sub tutelajul masculinității, dar arta comunistă și-a luat în serios rolul de vânzătoare de iluzii. Contribuie la construcția unei false identități feminine independente, având rolul de a compensa golurile pe care realitatea eșua în ale umple, utilizarea forței, a impactului pe care aceasta îl putea avea asupra conștiinței și sentimentelor feminine, el fiind dus la extrem, căci construcția minunatei lumi noi nu se putea realiza fără aportul sexului frumos.

Era nevoie de o reprezentare cât mai reușită, dar mai ales de o înțelegere cât mai corectă a cerințelor partidului cu privire la noul ideal feminin, astfel că reprezentările feminine ale perioadei sunt circumscrise în jurul unui model binar al gândirii⁴¹. Noua femeie este pusă într-o constantă antiteză cu femeia burgheză, noul univers feminin fiind modelat în jurul unui dualism menit a întări dorința de eliberare a genului feminin. Nu trebuie lăsat loc pentru ambiguități. De la început trebuia să fie trasată foarte clar linia de demarcație dintre nou și vechi: prospețimea, vigoarea, entuziasmul, determinarea, frumusețea interioară și exterioară, posedarea unei forțe de penetrare capabilă a dărâma toate constrângerile sociale ce i-au fost impuse până în acel moment. Ele trebuiau privite ca fiind calități esențiale ale noului ce erau nevoite a îngropa însușirile vechiului: apatia, urâtenia, slăbiciunea, dezinteresul, acceptarea închistării în spații închise, incapacitatea depășirii limitelor seculare.

Este nevoie de o obișnuire treptată a femeilor cu noul lor statut, manipularea vizuală jucând un rol de seamă în ceea ce am putea înțelege ca fiind trezirea.... educarea lor⁴². Este adus în prim plan ceea ce femeia dorește să vadă: egalitatea dintre sexe, mascându-se în același timp extrem de bine menținerea paternalității și a statutului de subordonare în fața sexului opus. Invitația de a acționa adresată femeilor este făcută sub impulsul vizualizării imaginilor manipulative a relațiilor existente între cele două sexe, dar și a identităților și spațiilor temporale⁴³. Este vorba, după cum remarcă Victoria Bonnell, despre o juxtapunere a celor două sexe, fapt ce relevă de fapt continuarea relației de dominanță a masculinității asupra feminității: bărbatul este cel care acceptă preluarea unei părți a atribuțiilor sale de către femeie, acceptând în același timp și o limitare a puterii de strălucire a aurei care-l înconjoară⁴⁴, dar aceasta doar în măsura în care nu se ajunge la amenințarea poziției centrale ocupate de acesta în centrul ideologiei. Masculinizarea sexului feminin, cât și penetrarea spațiului sacru al masculinității este parțială, chiar limitată am putea spune, și este realizată doar în măsura în care femeia este dispusă de a-și asuma doar un simplu rol de asistent în cadrul procesului de creație al noului univers comunist. Dacă bărbatul realiza o muncă fizică în cadrul acțiunii de edificare a socialismului, femeia venea în completarea acestei munci prin educarea în spiritul ideologiei comuniste a viitorilor muncitori/constructori ai noii lumi; ambele munci sunt privite ca jucând un rol important în procesul edificator dar cu toate acestea munca depusă de femei este situată la baza piramidei acestui proces, pe când vârful acesteia este cucerit de munca depusă de sexul opus. Altfel spus, cele două sexe apar într-o permanentă relație de contiguitate, punctul central al acesteia fiind reprezentat de sexul masculin care are grijă a perpetua starea de subordonare și de inferioritate a feminității în fața masculinității, dând în același timp impresia că aceasta este de fapt idealul urmărit a fi atins de sexul feminin.

Umbra masculinității apasă activitățile întreprinse de sexul frumos, primatul masculin dominând toate domeniile de activitate. Ca replică a masculinității, ea joacă doar rolul unui asistent de creație⁴⁵, tot ceea ce ea deține este pur simbolic.

⁴¹ Victoria Bonnell, *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*, University of California Press, Berkeley, (1997), 187.

⁴² *Drumul femeii*, an II, nr. 8–9, februarie-martie 1946, 15.

⁴³ Alex Mucchielli, *Arta de a influența. Analiza tehnicilor de manipulare*, Iași, (2002), 54.

⁴⁴ Victoria E. Bonnell, *The Representation of Women in Early Soviet Political Art*, *Russian Review*, vol. 50, no. 3, (Jul., 1991), 281.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 288.

Fragilitatea fizică și psihică a feminității face ca ocrotirea masculinității să fie o constantă și a acestei perioade.

În concluzie putem spune că femeia, în primii ani ai regimului comunist în România, era privită ca fiind forța care concentrează în jurul ei membrii noii familii socialiste, capabilă, după parcurgerea studiilor necesare, a se modela pe sine după cerințele de moment ale regimului; cea care se afla în permanență în umbra bărbatului, oferindu-i ajutorul de care avea nevoie în vederea îndeplinirii sarcinilor trasate de partid, dar și în lupta pentru menținerea păcii în lume. Dar credem că toate acestea au fost expuse cel mai bine de către Ana Pauker: „Femeia liberă, conștientă de adevăratul drum pe care ar fi trebuit să-l urmeze țara, ar fi împiedicat desigur înhăitarea României în războiul nedrept antisovietic, care ne-a costat atât de scump și ne-ar fi alăturat la tabăra popoarelor libere. Mamă, soție, soră și tovarășă ea și-ar fi spus cuvântul său efectiv. Ea trebuie să influențeze prin numărul său, prin puterile sale, prin multiplul său rol, ca orice tentativă de război să fie zădărnicită, în sfârșit ca drumul păcii, al culturii și civilizației să fie tot mai luminos, mai sigur. Femeia trebuie să fie o garanție a păcii. Femeia liberă, democratică, este aceea pe care o așteptăm”⁴⁶.

LA VOIE DE LA FEMME VERS L'ÉMANCIPATION (Résumé)

Lorsqu'il s'agit de l'idéologie marxiste-léniniste, qui est la construction sous-jacente à celle communiste dans l'Union soviétique et dans les îles de l'archipel soviétique, on parle en fait d'une idéologie utopiste qui est basée sur un programme radical de restructuration, de rénovation de la condition humaine elle-même. C'est la tentative communiste de tromper les lois biologiques de la création pour assouvir un désir de créer ce qu'ils appellent l'homme nouveau (la réalité fait preuve de leur effort surhumain afin de ne pas créer l'homme nouveau, une fantaisie idéologique pas loin de ce qu'on pourrait appeler un conte de fées), le représentant de droit de la race humaine supérieure, action qui peut représenter une tentative systématique de destruction de l'être humain et de sa conscience. Le Parti Communiste Roumain, sous la stricte supervision de celui

de Moscou, à partir de l'attribution pour lui-même de fonctionnalités telles que l'omniprésence et l'omniscience, a été perçu en tant que dépositaire de toutes les connaissances et de la sagesse humaine, ce qui lui a conféré, selon ses dirigeants, le droit de contrôler le parcours des individus. Quels individus? Les travailleurs, les intellectuels, les paysans, les femmes, les enfants, les jeunes, les vieux? Tous. Absolument tous. Le maillage tourbillon qui a été habilement tissé par le régime communiste a capturé tous les individus. Personne n'a échappé. La femme. Elle devrait être émancipée. Elle devrait être éduquée. La femme devrait être libérée. Elle était devenue l'image du progrès. Elle devait également se faire l'égal de l'homme, ou du moins c'est ce qui se dégageait du discours communiste, mais la réalité souvent trompait les attentes des représentantes de sexe féminin. La femme devait surmonter les frontières du travail domestique et accéder au panthéon des braves constructeurs du communisme. Elle devait accepter tacitement l'infantilisation imposée par le nouveau régime de démocratie populaire à tous les individus. L'infantilisation ne devait pas être comprise comme un retour à l'enfance des sujets adultes, mais elle devait être considérée comme un retour des individus dans les écoles. Le signe égal est placé entre l'infantilisation et l'éducation et non pas entre l'infantilisation et le retour à l'enfance. Du succès éducatif des femmes dépend l'éducation correcte des futurs bâtisseurs du communisme. Une bonne mère était un bon enseignant, un bon guide moral et un bon promoteur des nouvelles valeurs communistes.

Les éléments féminines dépassent la frontière de la passivité et entrent dans la population active dans un processus de construction sociale basée sur la participation de tous les effectifs disponibles. La femme soumise deviendra un rouage de l'énorme machine communiste qui, mis dans la place correcte, aidera à mettre en marche le géant communiste.

L'attention particulière dont jouissait la femme dans les premières années du régime communiste est marquée par l'émergence des magazines féminins qui apparaissaient à l'échelle nationale, l'un d'eux étant celui que nous avons étudié, *Drumul Femeii* (La voie de la femme), par des actions de propagande mettant l'accent exclusivement sur la femme, par l'apparition des crèches et des maisons d'enfants, par la création de différentes unions féminines, par des conseils couvrant un large éventail de constituants de la vie sociale, culturelle et économique.

Le désir du nouveau régime de transformer la femme dans un symbole du progrès social et de la modernité est évident. Elle tend à devenir l'image du bon socialiste, l'élément central de l'avenir universel.

⁴⁶ SJAN Maramureș, Comitetul Județean U.F.D.R. Maramureș, Dosar 2, an 1949, Fond 473, ff. 30–31.

ORGANIZAREA UNOR ACȚIUNI DE SALVARE (ÎN ANUL 1944) A EVREILOR DIN UNGARIA ȘI TRANSILVANIA DE NORD. CONTRIBUȚII ISTORIOGRAFICE (1990–1994)

Antonio Faur*

Keywords: *rescue actions, Jewish, contributions for historiographical works, Hungary, Northern Transylvania, 1944.*
Cuvinte cheie: *acțiuni de salvare, evrei, contribuții istoriografice, Ungaria, Transilvania de Nord, 1944.*

Organization of Rescue Actions (in 1944) of Jews From Hungary and Northern Transylvania. Historiographic Contributions (1990–1994) (Abstract)

After the events of December 1989 all impediments with regard to restoring some aspects of the past, from the perspective of truth were vanished. A positive consequence of this new reality was to enhance research on actions to save Jews (in the spring and summer of 1944) from a certain death, by passing across the border through the medium of experienced guides, from Hungary and Northern Transylvania in Romania. In this paper, the author uses the testimonies which have been published during 1990–1994 (as, for example those signed by the lawyer Aurel Socol). In addition to the interviews published by Mânase Radnev and to other books and articles about the “Jewish martyrs” (among these the article of historian Pompiliu Teodor is distinguished).

Evenimentele din decembrie 1989 au marcat decisiv istoria României, deschizând și istoriografiei noi posibilități de exprimare, în deplină libertate.

Evident, a început „opera” de examinare riguroasă a ceea ce s-a scris și cum s-a scris până atunci, formulându-se, totodată, exigențe utile științei istorice. Față de unele teme au fost formulate rezerve critice, pe când altele au beneficiat de continuitate, mai mult chiar, de aprofundări pentru a fi mai bine înțeles trecutul și, în același timp, a fi reconstituite faptele și evenimentele care au influențat viața oamenilor. Dintre aceste aspecte s-a menținut în activitatea istoriografică și cel referitor la acțiunile de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord, prin trecerea lor clandestină, peste graniță, din Ungaria în România.

Chiar în anul 1990 au existat preocupări serioase în această direcție, care s-au materializat în texte istoriografice de referință. Revista *Tribuna* (din Cluj-Napoca), al cărei redactor-șef era apreciatul scriitor Augustin Buzura, publica un articol al cercetătorului Gh. I. Bodea despre Aurel Socol, unul dintre cei mai importanți și de necontestat salvator al evreilor din zona Clujului. Aducând un Omagiu de suflet¹ acestei personalități cu o

impecabilă conduită morală și umanitară, cercetătorul amintit a pregătit pentru publicare – în paginile aceleiași reviste – un valoros text memorialistic, datorat lui Aurel Socol, din care o însemnată parte este destinată prezentării modului cum acesta a procedat la salvarea evreilor și urmările pe care le-au avut, în acele împrejurări dramatice, acțiunile sale. Ulterior, acest elaborat memorialistic² a apărut, sub forma unei cărți³ care a trezit un interes viu, datorită veridicității evocărilor și posibilității

¹ *Tribuna*, (1990), nr. 34, 8.

² Gheorghe I. Bodea făcea, la rândul său, următoarea precizare de factură memorialistică: „Aceste pagini memorialistice, de o mare valoare documentară, scrise cu luciditatea omului politic, a juristului, a gazetarului, în anii de restriște ai ocupației hothysto-hitleriste a părții de nord-vest a țării, s-au născut în urma discuțiilor noastre din anii 1965–1966 (subl.ns.-A.F.), insistențelor și rugămintilor mele repetate în multe ore de dezbateri” (Gh. I. Bodea, *Un omagiu de suflet*, în Aurel Socol, *Furtună deasupra Ardealului*, Cluj-Napoca, (1991), 4). A fost, deci, o tentativă de a-l determina pe Aurel Socol (care abia ieșise din închisorile comuniste, după 15 ani de detenție) să reflecteze la posibilitatea de a scrie despre faptele la care a participat în mod direct. Constatăm că a fost vorba de un imbold personal și nu de o „stimulare” din partea autorităților comuniste, care, la acea vreme, aveau alte priorități decât să recupereze din trecut pagini din istoria tragică a evreilor din România.

³ Aurel Socol, *Furtună deasupra Ardealului*, Editor revista „Tribuna”, Cluj-Napoca, (1991). Cartea a apărut într-o serie cu titlul: *Biblioteca Tribuna*.

* Universitatea Oradea, Str. Armatei Romane, Nr. 5, e-mail: antonofaur@yahoo.com.

de raportare a informațiilor din acestea la alte surse documentare.

Înainte de a ne fixa atenția asupra conținutului cărții (din unghiul preocupărilor noastre, considerăm că nu este lipsită de importanță nici următoarea caracterizare a operei sale: „Memoriile lui Aurel Socol reprezintă mai mult decât un document istoric al unei perioade de tristă amintire pentru neamul nostru. Ele au meritul de a fi fost scrise de pana unui gazetar de circumstanță, dar dăruit cu har și cu talent. Ele aparțin, deci, unui martor ocular, participant direct la evenimente, fiind – ca secretar al Comunității Naționale Române din Ungaria – unul dintre cei mai avizați factori din punct de vedere politic, social, cultural, spiritual, juridic din partea de nord a Transilvaniei în anii ocupației”⁴ horthyste.

Cartea lui Aurel Socol conține mai multe subcapitole ale căror titluri sugerează problematica la care se referă. Primul dintre acestea vizează o realitate tragică, și anume acțiunile fasciste (germano-ungare) de exterminare a evreilor. După ce a fost „scoasă din majoritatea profesiunilor libere și funcțiilor”, evreimea din Ungaria a fost „obligată să poarte steaua galbenă”, iar în luna aprilie 1944 ea a fost adunată „stradă după stradă, cartier după cartier, în ghetouri”⁵, cum a fost și cel din Cluj. Toate acestea s-au petrecut „sub privirea rece, disprețuitoare a majorității (acesta e adevărul) locuitorilor Clujului de atunci, într-atât era de sălbătică și îndobitocită atmosfera de propagandă fascistă”⁶. La teroarea propriu-zisă, destabilizatoare și șocantă, s-a adăugat și una psihologică, datorată atitudinii locuitorilor care au rămas impasibili, în cea mai mare parte a lor, creând impresia de moment că nu „le pasă de soarta” concetățenilor lor evrei⁷. Firește, au fost și locuitori care s-au opus unui asemenea act criminal împotriva unor oameni nevinovați, care au jucat un rol activ în viața economică și culturală a spațiului transilvănean și nu numai.

Primul care a introdus în circuitul științific sintagma „filieră” (adică, în alți termeni, o „rețea a omeniei” formată din locuitori, fiecare având rolul său în mecanismul organizat pentru trecerea evreilor, în mod clandestin, a frontierei, apoi asigurarea condițiilor de transport la Arad, Timișoara și București sau în alte orașe ale țării) a fost Aurel

Socol, după care aceasta a fost consacrată în istoriografia problemei, deoarece a existat un termen de raportare, mai exact filiera francezo-spaniolă din Pirinei, atât de popularizată prin intermediul unor filme artistice cu mare impact asupra celor care le-au văzut. Suntem convinși că, dacă ar fi avut șansa unei astfel de publicități, filierele de pe frontiera ungaro-română ar fi fost cunoscute în plan universal.

Interesante sunt, de asemenea, mărturiile lui Aurel Socol despre resorturile sale interne, de a nu rămâne pasiv la ceea ce li se întâmpla evreilor din Transilvania de Nord (și cu deosebire, din Cluj; pe unii dintre ei îi și cunoștea sau avea relații de prietenie): „m-a cutremurat gândul de ce îi așteaptă și mi-am zis că e o crimă să nu încerc tot ce pot pentru a-i ajuta”⁸ (subl.ns.-A.F.). Acesta este omul care, absolut dezinteresat (dar sensibil la durerile altora), s-a aruncat – cu toate riscurile – în vârtejul unor acțiuni clandestine menite să-i ajute pe cei care căutau un drum spre libertate, care ducea, inevitabil, spre România.

Rememorând clipele de angajare într-o asemenea „aventură”, Aurel Socol ne introduce în universul unor încercări, cu o finalizare pozitivă, deoarece s-a întemeiat pe cele mai nobile intenții: „Am închiriat o bicicletă (care a devenit instrument extrem de util pentru contactarea celor dornici să treacă frontiera în România, ca și a călăuzelor n.n.), cu care m-am repezit până în Mănăstur, la Alexandru Călățeanu..., și spunându-i ce am de gând, i-am cerut să-mi trimită urgent la birou pe cineva care cunoaște bine posibilitățile de trecere de frontieră. Se trecea des și se făcea o contrabandă intensă, în România fiind mult mai multe și felurite mărfuri de găsit. A doua zi mi s-a prezentat, în numele lui Călățeanu, un bărbat de vreo 40 de ani, în haine tipic mănășturene, mi-a spus că-l cheamă Crișan (cred, Vasile), că stă în strada Floreștilor nr. 108 și că, pentru suma de cca. 1000 pengö de persoană, este dispus să treacă frontiera persoanele pe care le voi îndruma la el. S-a jurat că cunoaște bine pădurea și a călcat des frontiera (subl.ns.-A.F.). Făcea o impresie de contrabandist, nu era sentimental, o făcea pentru bani, dar o făcea. Și nu era timp de pierdut. Fiecare zi era prețioasă, iar dacă Al. Călățeanu mi l-a trimis însemna că unul mai potrivit nu găsisem”⁹.

Într-un alt subcapitol (intitulat *Salvați și... nesalvați*), memorialistul Aurel Socol face precizări de un real interes documentar. Cea mai pregnantă este următoarea: „Cu bicicleta îmi vizitam prietenii

⁴ *Ibidem*, 4.

⁵ *Ibidem*, 62.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Au fost și unii locuitori cu concepții fasciste, care au dorit – cu fanatism – „dezevreizarea” – localităților, pentru ca acestea să devină „Judenfrei”. Ei au avut sentimente și atitudini primitive și rasiste, pe care le-au dezvoltat în timpul acțiunilor publice pe care le-au desfășurat.

⁸ Aurel Socol, *op. cit.*, 62.

⁹ *Ibidem*, 63.

și prietenele, și-i îndrumam la singura salvare: trecerea frontierei!”¹⁰. Pe unii dintre „bărbații (evrei) mai curajoși” i-a sfătuit „să treacă frontiera spre România” prin pădurea Gilăului (un loc mai puțin cunoscut), cum a fost cazul lui Tiberiu Solomon (inspector la Banca Națională). De remarcat răspunsurile pe care le-a primit de la unii evrei: că au „adăpost bine camuflat” în grădinile din strada Donath; că „are promisiuni să fie salvată” (această persoană, cu numele de Sári, a murit, însă, la Auschwitz); că avea deja o „altă făgăduială” (ce n-a fost „respectată”, astfel că a sfârșit tot la Auschwitz). Cea mai convingătoare explicație a oferit-o Edith Féhér: „Mi-a spus că nu-și poate părăsi părinții, că aceștia fiind bolnavi și greoi nu pot trece Feleacul (mai ales să nu calce pe crengi uscate, al căror troznet ar trăda pe cei care treceau) și s-a dus cu ei la Auschwitz, dar ea s-a întors cu bine”¹¹.

Cu toate aceste experiențe, nu întotdeauna reușite, Aurel Socol și-a continuat activitatea, trimițând „mici loturi [de evrei] peste frontieră”. N-au lipsit nici eșecurile. Unul dintre ele¹² a și fost consemnat. După ce Eva Semlyen și Estera Solomon au fost trecute peste frontieră de amintitul Crișan (din Mănăstur), acestea au greșit direcția de mers, căzând în mâna jandarmilor, care le-au „extrădat”, astfel că au ajuns în ghetoul din Cluj.

Cartea la care ne referim are și pagini emoționante, cum sunt cele din subcapitolul despre *Sufletul românului*. Este vorba de faptul că, într-una din acele „zile de groază și de disperare”, în biroul lui Aurel Socol au „venit” două personalități cunoscute: Iosif Fischer (avocat cu prestigiu recunoscut) și Ernest Márton (fost redactor-șef al ziarului evreiesc *Noul orient*)¹³. Despre modul cum au decurs lucrurile a lăsat însemnări edificatoare avocatul Aurel Socol: „Cu gravitate mi-au spus că ei știu ce fac eu și mă roagă, cu toată stăruința, să salvez cât mai mulți evrei, să tipăresc acte false, să dau haine țărănești (celor care vor trece granița – n.n.) etc.”¹⁴ (subl.ns. – A.F.). Surprins de aceste propuneri, el a răspuns cu modestie că nu este decât „un biet omuleț în lumea asta mare și ostilă”. El lucrează pe cont propriu – „îndemnat numai de inimă” –, neavând „în spatele” său nici o

organizație pe care să se bazeze. De aceea, în viitor va face demersuri pentru realizarea unor „spordice salvări”, așa cum a procedat și până atunci. Aurel Socol își reamintește, totodată, faptul că i-a avertizat pe cei doi intelectuali evrei asupra unei realități incontestabile: „Vă rog, însă, să nu uitați un lucru: azi Feleacul este frontieră dintre viață și moarte. Moarte aici, în Ungaria, viața dincolo, în România”¹⁵ (subl.ns. – A.F.).

În finalul discuției, Aurel Socol li s-a adresat cu aceste cuvinte memorabile: „Totuși, trecerea frontierei în România este viața pentru dumneavoastră. Care este însă factorul care face să fie așa? Vă spun eu, domnilor: firea, sufletul românului, care, poate că nu este destul de bine crescut, va spune: „dă-l dracului de jidan, doar și el este om” și-i dă o pâine adultului și lapte copilului și un adăpost pentru toți. Acest lucru vă rog să nu-l uitați, ci să-l spuneți la Conferința Păcii, unde veți avea un cuvânt greu de spus”¹⁶. Mai sunt și alte subcapitole ale cărții (*Eșec dureros, Un voluntar în culpă, Din nou arestat și În beciurile „Gestapoului maghiar”*)¹⁷ care se află în relație cu activitatea de salvare a evreilor.

Tot în anul 1991, Centrul pentru studierea istoriei evreilor din România a editat o carte despre Martiriul evreilor din România (1940–1944). *Documente și mărturii*¹⁸, cu un cuvânt înainte de dr. Moses Rosen, șef-rabinul cultului mozaic din România. „S-a scurs o jumătate de secol de la martiriul evreilor (din 1944 – n.n.) – afirmă dr. Moses Rosen. Mai supraviețuiesc văduve, orfani. Mai există martori oculari care pot relata. Care pot depune mărturie despre exterminarea a șase milioane de evrei: ciuruți de gloanțe, gazați, mistuiți în flăcări de cuptoare născocite de minți bolnave, înecați, mutilați și umiliți, striviți ca niște viermi”¹⁹. După opinia șef-rabinului, atât fascismul cât și comunismul, „au împiedicat orice încercare de a relata, de a studia martiriul și, în felul acesta, au crescut două generații în totală ignoranță a acestei drame unice în istoria omenirii”²⁰. Era,

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, 64.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*. Este de reținut împrejurarea că amintiții lideri evrei din Cluj aveau informații despre activitățile salvatoare organizate de Aurel Socol (despre care, probabil se vorbea în cadrul evreimii locale), dându-li-se o dimensiune exagerată, datorită contextului opresant și primejdiei reale care îi amenința pe etnicii evrei.

¹⁵ A se observa *similitudinea* dintre partea de text care apreciază că Feleacul este o „frontieră între viață și moarte” (*Ibidem*, 65) și titlul cărții gazetarului clujean: Zoltán Tibor Szabó: *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-ungară (1940–1944)* Editura Compania, (2005), 318.

¹⁶ Aurel Socol, *op. cit.*, 64–65.

¹⁷ *Ibidem*, 65.

¹⁸ *Martiriul evreilor din România (1940–1944). Documente și mărturii*, cu un Cuvânt înainte de dr. Moses Rosen, Editura Hasefer, București, (1991).

¹⁹ *Ibidem*, VII.

²⁰ *Ibidem*.

deci, momentul să se depună eforturi pentru a reconstitui acest capitol tragic din istoria evreilor.

Fasciștii unguri „au trimis la moarte peste 150.000 de evrei din Transilvania de Nord, răpită României prin odiosul Dictat de la Viena”²¹. Au fost, însă, oameni care au dat dovadă de sentimente fraterne față de evrei. Ca atare, evreii „au știut” să aprecieze aceste fapte nobile, precum și să facă deosebirea între „cei care au încălcat în picioare demnitatea umană...și admirabilele figuri de români, care au ridicat glasul în apărarea drepturilor elementare ale omului și a dreptății în genere”, scăpând de la „măcel”, riscându-și propria viață, mii de „evrei amenințați cu exterminarea”²².

Cea de-a șasea parte a cărții de documente este consacrată *Soartei evreilor din Transilvania de Nord sub dominația horthystă (mai-iunie 1944)*²³. A fost reprodus, în cuprinsul acestei componente a cărții, un document (din 30 mai 1944) elaborat de Consulatul General Regal al României din Cluj, și care are ca obiect o prezentare a Situației evreilor din Ungaria²⁴, din care reproducem un pasaj edificator: „Măsurile luate contra evreilor au fost executate de autoritățile locale fără cruțare și în modul cel mai brutal”²⁵.

Într-o *Privire generală* asupra situației evreilor în Ungaria întâlnim subcapitol cu titluri explicite (*Tragedia evreilor ardeleni, Atitudinea autorităților maghiare și Raporturile dintre românii și evreii din Ardealul de Nord*)²⁶, în care este reliefată, printre altele, „simpatia vie” a românilor față de evrei²⁷. „Această situație s-a manifestat mai ales cu prilejul evenimentelor triste din ultimele săptămâni. Simpatia aceasta nu s-a manifestat numai printr-o atitudine de compătimire pasivă, ci printr-un ajutor efectiv și activ. Cei câțiva evrei care au trecut granița, spre a-și salva viața, au scăpat din taberele de concentrare numai datorită sprijinului și spiritului de abnegație al românilor ardeleni și, în special, al țăranilor români din Ardealul de Nord, care au dat ajutorul lor în mod spontan, adăpostind pe evreii fugari din tabere și înlesnindu-le să treacă granița, cu toate că prin aceasta își asumau riscuri și pericole mari. Autoritățile ungurești vegheau atent ca nu cumva cineva să le vină în ajutor evreilor pedepsind cu severitate pe cei care comiteau această „crimă” gravă”²⁸ (subl.ns. – A.F.).

²¹ *Ibidem*, VIII.

²² *Ibidem*, IX.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, 245–317.

²⁵ *Ibidem*, 245–256.

²⁶ *Ibidem*, 258–260.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, 260.

În două numere consecutive ale revistei *Magazin istoric* (nr. 9 și 10/1992) au fost reproduse și comentate – de Manase Radnev – mărturiile „legate de salvarea din ghearele morții, prin trecerea clandestină în România, a unui număr mare de evrei din Ardealul de Nord, cât și din alte zone ale Europei Centrale, aflate sub stăpânirea nazistă”²⁹. Este vorba de texte memoria-listice datorate Minei Iancu, Moshe Carmilly – Weinberger³⁰, Raoul Șorban, Ștefan Mureșan, Arie Hirsch și Paltiel Segal³¹. Într-o casă a tatălui său, care era situată la marginea Clujului și în apropierea Feleacului, și-a desfășurat activitatea („foarte utilă la marginea Clujului și în ceea ce privește legătura cu România”) studentul clujean Vasile Moldovan. Există un pericol real, mai exact câinii grănicerilor: „Dacă vântul suflă într-un anume fel, câinii nu mai primeau semnale”. În grajdul casei „se adunau grupurile (de evrei care se pregăteau să treacă granița în România – n.n.) de 8–10 până la 14 persoane, care puteau să stea acolo, la nevoie, câteva zile, până condițiile erau favorabile pentru trecere. Vasile Moldovan era călăuza”³².

Manase Radnev a reușit să-l contacteze pe Ștefan Mureșan (care era în vârstă de 75 de ani), unul dintre tinerii „care îndeplineau rolul periculos de călăuze”. El a acceptat să se deplaseze chiar în locurile „în care s-au desfășurat” acțiunile de salvare. Iată cum și-a „istorisit” el faptele: „Noi am avut legături cu domnul Weinberger (șef-rabinul Comunității evreiești neologice din Cluj – n.n.), care ne-a întrebat dacă n-am putea să trecem un grup de evrei în România, de la Cluj. Eu am spus: trebuie să vorbesc de prima dată cu frate-meu, că el mai bine cunoaște granița decât mine. Și frate-meu a spus: hai, măi, să încercăm. Și am încercat și am trecut, ce să spun, nici eu nu știam precis... de câte ori”. Era un mare risc să te strecoreai printre grănicerii unguri și români. Până la urmă, cei doi frați au fost prinși de unguri, anchetați, bătuți

²⁹ Manase Radnev, Poporul român și-a salvat credința în omenie, *Magazin istoric*, (1992), nr. 10, 27.

³⁰ Idem, Drumul vieții. Mărturii recente din România și Israel, *Magazin istoric*, (1993), nr. 9, 50.

³¹ Idem, Poporul român și-a salvat credința..., 30.

³² Idem, Drumul vieții..., 28. „Pe dealul Feleacului – se menționează în altă parte a articolului – era locul de trecere cel mai periculos, pentru că era cel mai păzit de către grănicerii și de câini (subl.ns. – A.F.). Majoritatea celor care treceau granița nu erau obișnuiți să meargă kilometri sau chiar zeci de kilometri pe jos. Așa încât foarte mulți osteneau, trebuiau să fie duși într-un ritm foarte lent, se odihneau foarte des. Asta era o dificultate în plus. Erau și oameni în vârstă, erau femei care duceau copii în brațe...Dar drumul trebuia făcut neapărat în două ore, pentru că la două ore se schimba patrula” (*Ibidem*).

„dumnezeiește”, fără „să scoată” informații utile de la ei³³.

Același gazetar a fost animat de ideea de a face cunoscute – și prin alte mijloace decât studiile și cărțile – acțiunile de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord, prin trecerea lor, de către călăuze experimentate, peste graniță, în România. Ca atare, a realizat un film documentar despre așa-zisul Drum al vieții³⁴. A fost transmis, în luna aprilie a anului 1992, la Televiziunea Română, apoi a fost prezentat, în 1993, în Statele Unite ale Americii. În 18 aprilie el a fost difuzat, la o oră de vârf, tot la Televiziunea Română, trezind un mare interes și, concomitent, având parte și de contestatari³⁵, mai ales cu privire la mărturiile memorialistice ale lui Moshe Carmilly Weinberger și Raoul Șorban.

La începutul lunii octombrie a anului 1994, în sediul din București al Asociației de Drept Internațional și Relații Internaționale din România, a avut loc lansarea a două cărți care, în fapt, inauguraу colecția Bibliotheca Judaica a Institutului de Iudaistică și Istorie Evreiască „Dr. Moshe Carmilly” din Cluj-Napoca. Cu acest prilej, a luat cuvântul³⁶ Adrian Dohotaru, ministru secretar de stat la Ministerul Afacerilor Externe. Prima carte avea titlul *Istoria evreilor din Transilvania (1632–1944)*, fiind o lucrare de sinteză scrisă de dr. Moshe Carmilly-Weinberger, în care „sunt evocate aproape patru veacuri de istorie evreiască din Transilvania”. Cea de a doua carte a sa, reeditată (cu nr. 2 al Bibliotecii Judaice), a apărut la Editura Shengold Publishers (din New York), cu titlul *The Road to Life*. „O mare parte din lucrare – remarcă Aurel Dohotaru – este consacrată salvării de la exterminare a evreilor din partea de nord a Transilvaniei în primăvara anului 1944. Salvarea, atunci, însemna trecerea în România și emigrarea prin porturile românești de la Dunăre sau Marea Neagră”³⁷.

Aproape integral, nr. 45–46 (din 4 și 16 noiembrie 1994) al revistei de cultură *Tribuna*

(din Cluj-Napoca), a fost consacrat problematicii legate de istoria evreilor. În pagina a patra a acestui număr este publicată o cronică științifică semnată de Mircea Moldovan, intitulată: O carte de mare interes³⁸. Este vorba de lucrarea *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1994)*, de Moshe Carmilly Weinberger. Această lucrare a fost „așteptată cu mult interes, mai ales în mediile universitare”. Din cele 10 capitole ale ei, chiar cel final cuprinde două subcapitole: *Acțiunea de salvare a refugiaților și Ghettoizarea evreimii din Transilvania de Nord*. Cum subiectul lucrării noastre o constituie problematica din primul subcapitol, din aceasta preluăm un pasaj: „munca aceasta primejdioasă (de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord-n.n.) nu ar fi putut fi dusă la bun sfârșit fără colaborarea intelectualilor, preoților și țăranilor români (subl. ns.-A.F.). Pe linia graniței întinse româno-ungare, de la Arad la Brașov, au apărut în mai multe locuri „breșe”³⁹ (la Arad, Beiuș, Oradea, Luduș și Sărmaș). Dintre cei care au contribuit la salvarea evreilor sunt amintiți: profesorul Raoul Șorban⁴⁰, Aurel Socol, episcopul greco-catolic Iuliu Hossu⁴¹, profesorul Emil Hațeganu⁴². Profesorul Moshe Carmilly Weinberger preciza, în această importantă lucrare a sa (printre primele și cele mai documentate istorii a evreilor din Transilvania), faptul că despre activitatea eroică de salvare a evreilor din Transilvania de Nord au apărut numeroase lucrări”⁴³, fără să le citeze, însă, într-o notă de subsol. În examinarea, din perspectivă istoriografică, pe care am realizat-o, cea mai mare parte a acestora au fost semnalate,

³⁸ Mircea Moldovan, O carte de mare interes, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 4.

³⁹ Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*, Bibliotheca Judaica, Editura Enciclopedică, București, (1994), 174.

⁴⁰ Despre aceasta a scris câteva rânduri care merită atenția celor interesați de activitatea sa: „În această activitate de salvare un rol central a avut prof. Raoul Șorban, care și-a mobilizat prietenii, cunoscuți, a găsit printre țăranii români, care locuiau pe linia graniței, oameni gata să ne fie de ajutor” (*Ibidem*).

⁴¹ Este de menționat faptul că episcopul Hossu a transmis, în 2 aprilie 1944, o pastorală către toți preoții din subordinea sa, cu următorul titlu explicit: *Către preoți și mireni, chemare pentru ajutorarea evreilor*. Fiind un document de excepție, transcriem din aceasta câteva rânduri în care se reflectă intențiile prelatului român: „Chemarea noastră se îndreaptă stăruitor către voi, venerați Frați și Prea Iubiți Fii, să-i ajutați pe evrei nu numai cu gândul dar și cu jertfa voastră, știind că azi nu putem face lucru mai bun decât această creștinească ajutorare din caldă iubire omenească (subl.ns. – A.F.). Prima preocupare a ceasului de față să fie această acțiune de ajutorare” (*Ibidem*, p. 175).

⁴² *Ibidem*, 174–175.

⁴³ *Ibidem*, 178.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Regizorul filmului a fost Manase Radnev iar producătorii: Ioniță Dincu și Cornel Ștefănescu (Zoltán Tibor Szabó, *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-ungară (1940–1944)*, Editura Compania, (2005), 96.

³⁵ László Erős „a respins în câteva articole...deformările din filmul lui Manase Radnev” *Apud* Zoltán Tibor Szabó, *op. cit.*, 148.

³⁶ *Tribuna*, (1994), nr. 45–46.

³⁷ *Ibidem*. Titlul complet al acestei lucrări este următorul: *The Road to Life. Rescue Operation of Jewish Refugees, 1936–1944*, Bibliotheca Judaica, Shengold Publishers Inc., New York, (1994).

fiind, totodată, extrase din paginile ei datele și comentariile de certă utilitate științifică.

Din interviul pe care i l-a luat Demostene Șofron profesorului și istoricului Moshe Carmilly Weinberger, apărut în același număr al revistei clujene⁴⁴, ne-a reținut atenția, cu deosebire, următoarea considerație: „Să luăm Transilvania: evreii trecuți dincolo de graniță și salvați. Dar evreii au fost salvați și de cei care nu erau evrei. Și noi am făcut-o aici (în Cluj-n.n.), rezistența a trebuit să pornească de la evrei. Am salvat mii de evrei. Nu au fost prea mulți, dar în Talmud există o vorbă: „Salvând o viață de evreu sau un non-evreu este ca și cum ai salva o întreagă lume”⁴⁵ (subl.ns.-A.F).

Consistentă în informații despre operațiunile de salvare este, neîndoielnic, evocarea profesorului Moshe Carmilly Weinberger cu titlul: Între viața și moarte⁴⁶. Iată cum a fost înregistrată, de către memorialist, tensiunea momentului: „Suntem 11. Pornim spre dealul Feleacului. Cerul înnoiră. Pășim în tăcere. Nu ne întâlnim cu nimeni, doar câinii latră. Dar, deodată, ne întâlnim cu o patrulă militară. Fiind îmbrăcat în odăjdii (de rabin-n.n.), mă confundă cu un preot român urmat de credincioșii săi. Patrula trece pe lângă noi în tăcere. Nu voi uita niciodată ecoul pașilor lor.

Ne-am îndepărtat tot mai mult de oraș (de Cluj-n.n.). Trecem peste câmp. Cel ce ne conduce s-a aruncat la pământ. L-am urmat..., simțim răceala pământului. Inimile bat puternic. Minutele par o veșnicie. Nici un semn că ne-am putea continua drumul. A trecut cam o jumătate de oră de când stăm pitiți. Din păcate, între timp a apărut și luna, inundând cu argintul ei Feleacul. În sfârșit, ne puteam continua drumul. Suntem în apropierea graniței. Fix la miezul nopții am trecut granița. Câteva minute am traversat pământul nimănui. La liziera pădurii, călăuzele ne lasă să ne odihnim. După zece minute continuăm drumul în marș forțat. Ne așteaptă un drum istovitor, dar ne îndepărtăm de zona periculoasă. Pe la patru dimineața ajungem în comuna Aiton, care de acum se află pe teritoriu românesc. Călăuzele sunt din această comună. Coborâm spre o casă. Ne urcăm în podul șurii și încercăm să dormim. Dar somnul nu ne cuprinde, ne este frig..., totul e ud pe noi, hainele,

încălțăminte. În podul șurii din Aiton începem să ne cunoaștem colegii de drum. Printre noi [se aflau] participanți la mișcarea de rezistență a Poloniei, sunt de un an în Ungaria, dar și-au dat seama că trebuie să fugă”⁴⁷ din această țară, în România. Lectura acestui text, de o evidentă autenticitate, te face să înțelegi, ca istoric și cititor, starea stresantă prin care treceau cei care au încercat să se salveze, precum și bucuria trăită de ei în momentul când toate obstacolele și pericolele (acestei etape a filierei) au fost depășite. Sunt prea puține asemenea evocări memorialistice, în care intensitatea trăirilor își găsește loc, ceea ce face textul palpitant și de un percutant efect asupra posterității.

Descoperind, în cursul peregrinărilor sale de natură științifică, Cronica parohiei Botiza (din Maramureș), profesorul clujean Pompiliu Teodor reliefează într-un articol remarcabil⁴⁸, acele referințe care vizează deportarea evreilor din acest sat românesc, precum și comportamentul locuitorilor în împrejurările respective. Pe lângă informația propriu-zisă și opiniile avansate de istoricul clujean, sunt de reținut exigențele pe care le impune metodologia valorificării științifice a unor surse documentare, precum cea pe care o actualizează și, totodată, îi subliniază semnificațiile generale.

Cronica a fost scrisă de preotul greco-catolic Grigore Dăncuș (originar din satul maramureșan Ieud), care era absolvent al Academiei Teologice din Blaj (1938). Ea este, deci, opera unui „participant” la evenimente, o relatare „directă, nemijlocită” și vie despre întâmplări tragice adevărate, care au cutremurat comunitatea rurală din Botiza.

Ca martor ocular, părintele Grigore Dăncuș a realizat, în dimensiunile reale, la ce presiune au fost supuși evreii din localitate și, mai ales, efectele acestora asupra stării lor de spirit, panica în care au intrat: „Neliniștea creștea din zi în zi...Nu știa nimeni ce se va întâmpla, dar se aștepta ceva eveniment. În ziua de Sfintele Paști, 16 aprilie 1944, la orele 6 ½ dimineața a sosit în sat o patrulă de jandarmi. A urmat o consfătuire [a acestora] cu autoritățile civile locale, după care – cam pe la 8 ½ – s-a vestit, prin bătaia tobei, că nici unui evreu nu-i este permis să părăsească locuința timp de trei zile”⁴⁹, în care au fost internați în sinagogă, după care „a început deportarea lor” în comuna Dragomirești

⁴⁴ Demostene Șofron, [Interviu cu] Moshe Carmilly Weinberger, [cu titlul] Am salvat mii de evrei, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 3.

⁴⁵ *Ibidem*. Este relevantă, în cadrul eforturilor de cercetare a istoriei evreilor, contribuția stimulativă a profesorilor clujeni Andrei Marga, Pompiliu Teodor, Nicolae Bocșan și Ladislau Gyémánt.

⁴⁶ Moshe Carmilly-Weinberger, Între viață și moare, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 3.

⁴⁷ *Ibidem*. Călăuzele care i-au îndrumat pe cei 11 evrei, după ce și-au realizat scopul, s-au întors, în noaptea următoare, la Cluj, pentru a prelua, dacă era nevoie, un alt grup, pe care să-l ducă spre limanul libertății.

⁴⁸ Pompiliu Teodor, Din istoria deportării evreilor din Maramureș. Cronica unui sat: Botiza, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 6.

⁴⁹ *Ibidem*.

(de pe Iza), unde a fost organizat un ghetou pentru toți evreii de pe „vale”. De aici au fost transportați în gara Vișeu de Jos, cu „carele și pe jos”. Unii dintre ei au murit mergând, iar alții, opunându-se, au fost împușcați de jandarmi. Cei care au rămas în viață au fost îmbarcați cu amenințări, în „vagoane speciale...”, cari nu aveau geamuri, ci numai o simplă deschizătoare în plafon, pentru aerisire⁵⁰. Au luat, în final, „direcția Sighet”, de unde nu s-a mai aflat „nimic despre soarta lor”.

Creionând acest tablou al unui act de coerciție și represiune pe care localitatea Botiza nu l-a mai cunoscut, cronicarul (de ocazie) nu a ignorat modul cum au „primit și privit” locuitorii români această experiență dramatică a concitadinilor lor evrei. „A fost mare jale în timpul acesta – nota preotul Dăncuș. Nici un creștin nu s-a bucurat de soarta evreilor, din contră, i-au compătimit foarte mult. Mila creștină s-a manifestat din plin cu această ocazie”. Manifestarea concretă a acesteia a constatat în:

- locuitorii români din Botiza „n-au încetat (în faza inițială a lucrurilor – n.n.) de a le duce la sinagogă tot felul de alimente” (în cele trei zile cât au stat în această locație provizorie);
- această atitudine au avut-o și după ce evreii au fost duși în ghetoul din Dragomirești („Și acolo mergeau aproape zilnic femei și le duceau de ale mâncării. Au primit alimente și din partea familiei preotului”)⁵¹.

Desigur, autoritățile ungare – conform unei practici generale – au preluat „bunurile evreiești” (vite, păsări, pământuri) și le-au transferat unor beneficiari, care au fost, în majoritate, funcționari locali. Preotul Dăncuș, văzând ce se întâmplă (și cu câtă imoralitate s-a procedat) a „refuzat” să primească asemenea „bunuri”, fiindcă „nu cadrează cu preoția și cu sentimentul mândru de român”, care nu putea accepta aceste „împroprietări dubioase”⁵².

La finele articolului său, profesorul Pompiliu Teodor formulează considerații de un interes special: „Istoria – subliniază acest eminent profesionist al scrisului istoric –, așa cum ea se reconstituie rămâne – în linii mari – cantonată la fenomenele majore, la faptele petrecute la vârf... Se scrie... despre responsabilitatea personalităților implicate... Această cronică aduce însă în prim plan istoria istoricului participant, un preot dintr-un

sat, care a înregistrat tot ce i s-a părut important dintr-o istorie trăită”⁵³.

În altă ordine de idei, cronica „oferă date... despre imaginea celuilalt, așa cum aceasta a fost surprinsă în momente dramatice”. Este, însă, dificil să „refacem” calvarul și neliniștea, ca și spaima celor care „erau trimiși spre lagărele morții”. Apare, ca un fapt inevitabil, o interogație care ține de profunzimea meditației umane: „Cât și ce se poate reconstitui din istoria unor clipe care erau marcate de incertitudinile viitorului pe termen scurt? După convingerea istoricului clujean, marea lor „majoritate rămân îngropate în tăcerea trecutului, la nivelul supozițiilor și generalizărilor unor personalități care au ilustrat memorialistica”⁵⁴.

Dincolo de crimele deliberate ale fasciștilor, de vinovatele tăceri ale unor locuitori, se impune atenției „solidaritatea manifestată de țărani [români] vizavi de fărădelegi”. În consecință, o analiză serioasă a situației va avea în vedere diferențele „fațete din viața unui timp care a cunoscut și o față umană, solidarități între comunități”⁵⁵ (subl. ns. – A.F.) locale, mai concret între români și evrei. Exact această realitate o vizează și prezenta noastră reconstituire istorică. De aceea, suntem de acord, întru totul, cu următorul deziderat: reconstituirea istoriei „comunităților evreiești din Maramureș, a relațiilor existente între comunități, între populația română și cea evreiască, între grupurile etnice și religioase ar fi în măsură să facă să progreseze cunoașterea istorică”. Concomitent cu „barbaria secolului XX” s-a desfășurat și o altă istorie, aceea a conviețuirii care, la nivelul trăirilor comune, a mulțimilor anonime⁵⁶, a cunoscut momente de o exemplară intensitate.

Prezentul ne îndeamnă să „năzuim la o nouă istorie”, care să nu se cantoneze exclusiv în evenimential. Profesorul Pompiliu Teodor ne oferă, sub acest raport, o scurtă prelegere: „exemplul unei istorii prin cei mici, ce se alătură atitudinilor, și ele numeroase, care s-au opus regimurilor dictatoriale, ... prin evidente manifestări de solidaritate umană”⁵⁷.

În anul care marca împlinirea a jumătate de secol de la Holocaust și, implicit, de la consemnarea memorialistică a dorinței evreilor din Oradea de a se salva de la o moarte sigură (prin fuga în România), a fost – așa cum s-a văzut – introdus în circuitul istoriografic un document inedit

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ *Ibidem.*

(provenit din arhiva unei parohii maramureșene), o cronică a evenimentelor care s-au petrecut în satul Botiza și ai căror protagoniști au fost evreii din localitate. S-a detașat constatarea că extinderea câmpului de cunoaștere, de la sursele memorialistice (care au fost prevalente în intervalul menționat) la cele arhivistice, este benefică și ar trebui mai intens utilizată, ceea ce s-a și realizat în cazul unor lucrări care au apărut în anii care au urmat.

Considerăm, de asemenea, firesc să remarcăm un alt câștig istoriografic care s-a realizat în

momentul la care ne referim: situarea istoriografiei problemei într-o etapă evolutivă, de maturitate, când s-au cristalizat punctele de vedere viabile și s-au invocat atât necesitatea recuperării unei mai consistente informații documentare (prin investigații în arhive), cât și aplicarea, în reconstituirea istorică, a unor metode, care să asigure sondarea în adâncime a istoriei unei comunități și a raporturilor sale cu altele.

OBITUARIA

VASILE LICA
(1953–2010)

La 8 noiembrie 2010, după o lungă și grea suferință, ne-a părăsit pentru totdeauna prof. dr. Vasile Lica, distins specialist în istorie antică și profesor titular la Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați¹. Plecarea lui atât de timpurie lasă în urmă nu doar adâncă tristețe a tuturor celor care l-au cunoscut și prețuit, ci și un gol dureros în câmpul științelor Antichității din țara noastră. Căci colegul și prietenul dispărut ilustra cu strălucire un domeniu istoriografic erudit, din păcate prea puțin cultivat în România de azi – anume cel al cunoașterii civilizațiilor antice în primul rând pe baza surselor scrise.

Vasile Lica s-a născut la 25 ianuarie 1953 în comuna Beceni (jud. Buzău). A urmat școala în centrul de județ, cu rezultate foarte bune, dovedind încă de atunci aptitudini deosebite pentru cultură și studiile umaniste. După un an de lucru ca muncitor la Fabrica de Rulmenți Brașov (1972), stagiu recomandabil în vremea exacerbarii rolului „clasei muncitoare” în societate, s-a dedicat plener studierii istoriei, în cadrul facultății de profil a Universității ieșene (1973–1977). Aici s-a ilustrat ca un student eminent, și totodată și-a întâlnit maestrul căruia

îi va rămâne veșnic îndatorat și fidel, profesorul Nicolae Gostar. Sub îndrumarea lui competentă, tânărul buzoian a deprins temeinic tainele meseriei de istoric al Antichității și metodele specifice domeniului, precum și farmecul muncii didactice, dar mai ales și-a dezvoltat gândirea critică, independentă. Tot în acești ani au început preocupările sale speciale pentru lumea geto-dacă.

Între anii 1977 și 1990 Vasile Lica a funcționat în învățământul mediu, ca profesor de liceu la Brăila. Dar tot timpul a rămas implicat în cercetare, și anume nu în arheologia de teren, ci în studiul izvoarelor și al istoriografiei domeniului. Stăpânea limbile engleză, franceză și mai ales germană, iar cultura sa era impresionantă. A produs în acei ani mai multe studii și comunicări, îndeosebi referitoare la istoria Daciei preromane, precum și o carte în colaborare postumă cu veneratul său maestru N. Gostar. Prestația sa didactică a fost și ea remarcabilă: până în 1987 obținuse deja gradul didactic I. Dar – ca și majoritatea membrilor generației sale – abia după 1990, în noile condiții apărute, s-a putut ilustra la adevărata sa valoare.

A fost printre primele cadre ale nou-înființatei Universități „Dunărea de Jos” din Galați, și a jucat un rol esențial în organizarea Facultății de Istorie și Geografie (ulterior – de Istorie, Filosofie și Teologie). După susținerea doctoratului la Institutul

¹ Adresăm și pe această cale mulțumiri călduroase prof. dr. Alexander Rubel de la Institutul de Arheologie din Iași, care ne-a pus la dispoziție cu deosebită amabilitate toate datele necesare pentru întocmirea acestui cuvânt de rămas bun.

de Arheologie „Vasile Pârvan” din București în anul 1992², a fost promovat conferențiar, iar în 1999 a devenit profesor. Din anul 2004 a primit conducere de doctorate în cadrul Universității conștănțene „Ovidius”, iar din 2007 chiar în instituția unde funcționa, fiind și director al școlii doctorale. Se cuvine a se sublinia că Vasile Lica a desfășurat la Galați o activitate didactică amplă³ și rodnică, mult apreciată de studenți și de colegi, dar s-a ilustrat și ca un remarcabil manager: director de programe al Catedrei de profil, coordonator al programului „Erasmus – Socrates” în parteneriat cu Universitatea din Aachen, fondator al Seminarului de Istorie antică și Epigrafie „Nicolae Gostar”- prevăzut cu o bogată bibliotecă de specialitate⁴, editor-fondator al „Analelor” Facultății. A condus câteva granturi cu fonduri europene, a organizat colocvii și conferințe cu participări naționale și internaționale. Între 2001 și 2004 a fost șef de catedră și membru în senatul universitar, era prodecan din 2008, iar între timp a fost investit și cu atribuțiile de expert evaluator în cadrul birourilor centrale din Ministerul Educației și Ministerul Culturii. În anul 2004 activitatea didactică i-a fost răsplătită cu medalia „Meritul învățământului”, clasa II.

Dar aspectul care l-a impus în lumea academică a fost îndeosebi munca de cercetare. Vasile Lica a beneficiat de calitatea de bursier „Humboldt” (1991–1992), petrecându-și stagiul de documentare în Germania la Universitatea din Bonn, pe lângă prof. dr. Gerhard Wirth. Va reveni, de altfel, de mai multe ori în acest cadru, unde și-a putut desăvârși formarea profesională și pregăti temeinic teza de doctorat. A rămas mereu un admirator al limbii și culturii germane, al literaturii științifice produse în spațiul german, al metodelor de lucru și acribiei impuse de lumea germanofonă, pe care le-a privit și le-a promovat mereu, pe drept cuvânt, ca un model de urmat⁵. Contactul cu prof. G. Wirth, care i-a devenit un al doilea maestru, i-a consolidat înclinația spre studiul izvoarelor scrise antice, pe care le-a folosit extensiv îndeosebi pentru descifrarea istoriei Daciei preromane, dar i-a deschis și

noi interese de cercetare – îndeosebi preocupările pentru Alexandru cel Mare. Aplicând curajos cuceririle de vârf ale domeniului la obiectul propriilor investigații, Vasile Lica a produs alte două cărți și câteva zeci de studii și articole științifice, multe publicate în limbi de circulație internațională, afirmându-se astfel ca un cercetător competent și apreciat în lumea academică europeană. În plus, s-a preocupat de editarea unor volume de studii, ca și de publicarea câtorva contribuții inedite ale regretatului N. Gostar. A mai scris numeroase recenzii și note, importante pentru menținerea vie a spiritului critic în viața științifică, și a susținut (în țară și peste hotare) numeroase conferințe erudite de specialitate – unele rămase inedite.

Cele mai numeroase și remarcabile contribuții științifice ale sale privesc Dacia preromană. S-a preocupat mai ales de aspectele pe care arheologia nu le poate surprinde, cele care devin vizibile doar prin analiza foarte elaborată a surselor literare – cum ar fi relațiile politice, aspectele juridice ori viața spirituală. Pornind de aici, interesul său a vizat și alte probleme ale relațiilor Romei cu lumea barbară ori cu cetățile grecești. Ulterior s-a aplecat și asupra lui Alexandru cel Mare, referindu-se îndeosebi la imaginea acestei personalități în lumea modernă. Vasta lui cultură și capacitatea de a judeca producția istoriografică apar evidente și în publicații ce privesc istoria recentă, îndeosebi formația intelectuală și ideologia care în vremurile noastre înrăuresc munca cercetătorului și a dascălului. Prin tot scrisul său, profesorul Vasile Lica s-a impus ca un specialist performant, dar și ca un autentic gânditor – lipsit de prejudecăți și devotat valorilor umaniste autentice, acelea care stau la baza marii tradiții europene. A respins cu hotărâre toate derapările metodologice ori sentimentale în câmpul investigației științifice, rămânând ferm pe poziția adevărului obiectiv, adevăr pe care îl vedea ca pe un instrument major în umanizarea individului și a societății contemporane. Suntem prin urmare convinși că opera sa scrisă va înfrunta cu succes timpul.

Plecat mult prea devreme dintre noi, prof. dr. Vasile Lica rămâne o amintire luminoasă și un adevărat exemplu – de om de știință erudit și competent, ca și de dascăl cu har. Dar, mai presus de toate acestea, a fost un om bun și generos, un adevărat umanist și caracter. Toată prestația sa vine ca o confirmare strălucită a vechii zicale „omul sfințește locul”.

Domnul să-l odihnească în pace.

RADU ARDEVAN

² Teza sa purta titlul *Relațiile politice și juridice ale Romei cu geto-dacii pînă la anul 106 p. Chr.* și a fost condusă de prof. dr. Al. Suceveanu.

³ A predat cursuri de istorie antică, istorie a Bizanțului și istoriografie, dar a condus nemijlocit și seminarii de specialitate.

⁴ S-a preocupat în mod deosebit de îmbogățirea ei și i-a donat numeroase titluri valoroase. Astăzi această bibliotecă îi poartă numele.

⁵ În anul 2009 a participat la înființarea Centrului Cultural German din Galați, și a rămas de atunci mereu președinte de onoare al acestuia.

BIBLIOGRAFIE¹

CĂRȚI

- *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, ed. Junimea, 1984, 200 p. (cu N. Gostar)
 – *Scripta Dacica*, Brăila, ed. Istros, 1999, 193 p.
 – *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, Xenia-Reihe. Heft 4, Universitätsverlag Konstanz GmbH, 2000, 299 p.
 – *Romania between Yesterday and Tomorrow. Ghid pentru studenții străini care studiază în România*, Galați, 2005 – lucrare postată pe www.comsys.ro/romana/travelling.htm și www.comsys.ro/french/travelling.htm (coautor)

STUDII ȘI ARTICOLE

Dacia preromană

- Observații asupra 'nemuririi' getice*, AUI, 22, 1976, p. 123–130;
Autorii antici și moderni despre proprietatea funciară la geto-daci, AUI 25, 1979, p. 47–56;
Kogaionon (Strabon 7. 3. 5), AIIA Iași, 17, 1980, p. 623–627 (cu N. Gostar);
Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu, Istros 1, 1980, p. 177–182;
Până când a trăit Deceneu?, StCl, 22, 1984, p. 56–67;
Oroles = Rholes?, AUI, 33, 1987, p. 1–8;
Die dakischen Geiseln im Römischen Reich, StCl, 26, 1988, p. 35–44;
Octavianus și Rholes, Getarum rex, RIst, 42, 1989, 5, p. 499–504;
Captivi romani în Dacia, RIst, 42, 1989, 10, p. 983–989;
Sardonius, qui et Diurpaneus, SCIVA, 42, 1991, 3–4, p. 199–204;
Burebista, Istros 6, 1992, p. 59–71;
Römische Kriegsgefangene und 'Geiseln' in Dakien, BJ, 193, 1993, p. 161–164;
Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor, EphNap, 6, 1996, p. 113–121;
Începuturile relațiilor Romei cu geții și dacii – Pompeius și Oroles, EphNap, 7, 1997, p. 11–29;
Pompeius and Oroles, Dacorum rex, Tyche, 12, 1998, p. 25–46;
Frontierele regatului dac după a. 102 p. Chr., Pontica, 31, 1998, p. 99–109;
Fatum Dapyx's Brother, Getarum rex, în L. Ruscu et alii (ed.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, ed. NereaMia Napocae, 2004, p. 887–894;
Geții și dacii față cu hellenizarea și romanizarea, în Al. Rubel (coord.), *Romanizarea. Impunere și adevărate în Imperiul Roman*, Iași, ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2011, p. 181–191.

Istorie antică universală

- Philoromaos oder philokaisar?*, BJ, 192, 1992, p. 225–231;

¹ Prezentăm în cadrul de față doar contribuțiile științifice originale și editările, lăsând la o parte recenziile și notele de lectură, ca și conferințele nepublicate.

- Die siebente Akklamations Oktavians*, Tyche, 12, 1997, p. 159–169;

- Das Foedus zwischen Rom und Kallatis*, StCl, 28–30, 1992–1994, p. 27–38;

- Relațiile dintre Octavianus și M. Licinius Crassus (30–27 a. Chr.)*, SCIVA, 48, 1997, 4, p. 341–352;

- Bătălia din Pădurea Teutoburgică – o consecință ignorată*, EphNap, 8, 1998, p. 53–60;

- The Romans on the Lower Danube. A Juridical Approach*, în N. Gudea (ed.), *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Zalau 1997*, Zalau, 1999, p. 907–913;

- Clades Variana and Postliminium*, Historia, 50, 2001, p. 496–501;

- Die römische Donaugrenze von Pompeius bis Oktavian*, în V. Lica (Hrsg.), *Historiae Diversitas. Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag*, Galați, 2006, p. 75–97;

- M. Licinius Crassus (cos. 30 v. Chr.) und die Donaugrenze*, Pontica, 40, 2007, p. 227–244;

Antichitatea în cultura modernă

- Preocupări istorice la 'Analele Brăilei' (1929–1940)*, AIIA Iași, 19, 1982, p. 479–484;

- W. Bessell despre religia getică*, SCIVA, 32, 1983, 2, p. 136–141;

- Specificul național la G. Călinescu. Dimensiunea thraco-getică*, AIIA Iași, 27, 1990, p. 137–146;

- Alexanderrezeption in der rumänischen Kultur*, AUDJ, 1, 2002, p. 119–141;

- Alexander in Rumänien*, în R. Kinsky (Hrsg.), *Diorthoseis. Beiträge zur Geschichte des Hellenismus und zum Nachleben Alexanders des Großen*, München – Leipzig, K. G. Saur-Verlag, 2004, p. 51–73;

- „Dacă eu aș fi Alexandru...” (Arrianus, 2.25.2)*, în H. Dumitrescu (coord.), *Omăgiu istoricului Constantin Bușe*, Focșani, ed. Pallas, 2004, p. 14–53;

- De la thracologie la thracomanie. Glose marginale*, în C. Gaiu, Cr. Găzdac (ed.), *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Cluj-Napoca, ed. Accent, 2006, p. 1011–1028;

- Alexander the Great in Mihail Sebastian's 'Ultima oră'*, în V. Lica (Hrsg.), *Philia. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag*, Galați, 2006, p. 75–97, 237–289;

- Alexander the Great – A Literary Interpretation*, AUDJ, 6, 2007, p. 203–253.

EDITĂRI

- N. Gostar, *The Ancient Character of the Roman Element in the East of Carpathians*, AIIA Iași, 17, 1980, p. 1–9;

- N. Gostar, *Dinastia daci de la Burebista la Decebal*, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 45–53;

- Historiae Diversitas. Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag* (Historia Antiqua Galatiensis I), Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 300 p.;

- Philia. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag* (Historia Antiqua Galatiensis II), Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 290 p.;

- N. Gostar, *Soarta orașelor din Dacia după a. 271 d. Hr.*, AUDJ, 5, 2006, p. 17–27, 354–369; *anii 1944–1947: cucerire străină – implicare internă – inadecvare a discursului politic*, AIIIași, 43–44, 2006–2007, p. 507–519 (trad. Vasile Lica).
- Armin Heinen, *Stalinizarea României, istoria minorităților naționale și logica argumentelor între*

Abrevieri

- AIIA Iași = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
 AIIIași = Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
 AUDJ = Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați. Seria Istorie, Galați
 AUI = Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. III. Istorie, Iași
 BJ = Bonner Jahrbücher, Bonn
 EphNap = Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
 Historia = Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, Wiesbaden
 Istros = Istros. Studii, comunicări, note, Brăila
 Pontica = Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Constanța
 RIst = Revista de Istorie, București
 SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București
 StCl = Studii Clasice, București
 Tyche = Tyche. Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Wien

RECENZII

Holly Case, *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*, Stanford University Press, Stanford, 2009, 349 p.

Începând cu mijlocul secolului al 19-lea, treptat, problema Transilvaniei s-a transformat într-o chestiune teritorială. După ce Ungaria a ieșit învinsă din Primul Război Mondial și prin Tratatul de pace de la Trianon Transilvania a fost adjudecată României, rivalitatea între cele două țări a devenit și mai aprigă pentru acest teritoriu.

Prin Dictatul de la Viena din 1940, teritoriul Transilvaniei a fost împărțit între Ungaria și România. Partea nordică, cu o populație majoritară maghiară, i-a revenit Ungariei, în timp ce Ardealul de Sud a rămas României. Chiar dacă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial cele două țări au făcut parte din același sistem de alianță, din cauza disputei pentru acest teritoriu, relația lor a rămas tensionată pe tot parcursul acestei perioade.

Cartea pornește cu descrierea procesului de transformare al acestei regiuni într-o problemă teritorială între Ungaria și România. Analizează discursul politic al celor două tabere și modul în care a fost folosită diversitatea etnică, culturală și religioasă a Transilvaniei în argumentările române și maghiare în lupta pentru controlul asupra teritoriului.

După părerea lui Holly Case, chestiunea Transilvaniei este produsul schimbărilor geopolitice europene începute prin declinul Imperiului Otoman în a doua parte a secolului al XIX-lea. Autoarea subliniază faptul, că Transilvania a jucat un rol deosebit atât în formarea imaginarului național maghiar, cât și în cel român. Ea invocă exemplul unei conversații care a avut loc între Ion Antonescu și Hitler în timpul celui de al Doilea Război Mondial, când conducătorul român a descris Transilvania ca „leagănul” României. În imaginarul național maghiar însă, Transilvania apare ca „adevăratul teritoriu maghiar”, ca „un microcosm maghiar”. Aceste puncte de vedere contrare pot fi surprinse și în diferitele proiecte elaborate de la sfârșitul secolului al 19-lea privind statutul Transilvaniei. Printre soluțiile propuse, cele mai importante au fost: o Transilvanie autonomă sau independentă; reorganizarea Monarhiei Austro-Ungare în așa fel încât Transilvania să beneficieze de un statut special; revizuirea parțială a tratatului de la Trianon și redarea teritoriilor din

partea vestică a Transilvaniei, Ungariei; înființarea unei Federații Danubiene; acordarea unui statut autonom Ținutului Secuiesc.

Conștiente de faptul că o eventuală revizuire a frontierelor trasate la pacea de la Trianon era posibilă numai cu acordul marilor puteri, atât Ungaria, cât și România au încercat să transforme problema Transilvaniei într-o chestiune europeană. Ambele părți susțineau că stabilitatea politică, economică și pacea întregului continent depinde de rezolvarea corespunzătoare a divergențelor privind statutul unor teritorii din Europa, printre ele și al Transilvaniei.

Pentru întărirea poziției internaționale, și pentru a lupta contra revizuirii granițelor, România, a încheiat alianțe cu celelalte state succesoare ale Monarhiei Austro-Ungare (Iugoslavia, Cehoslovacia). Alianța lor (Mica Antantă) sprijinită de către Franța, nu a putut să-și îndeplinească rolul său de apărare și s-a desființat în 1938. În timp ce politica externă a României s-a orientat către Franța, Ungaria a stabilit relații speciale pentru a ieși din izolarea politică cu Germania nazistă și cu Italia.

Ungaria și România, dorind să demonstreze dreptul lor asupra Transilvaniei, au recurs la mijlocul propagandei. În prima parte a cărții, autoarea ne oferă o descriere detaliată despre modul în care a funcționat aparatul de propagandă al celor două state pentru câștigarea opiniei publice europene și a marilor puteri: editări de cărți, atlase prin care ambele părți au încercat să demonstreze dreptatea lor (hărți etnice care arată densitatea populației maghiare și române în Transilvania în mod diferit, în funcție de cine le-a editat), broșuri, pamflete.

Paralel cu diseminarea materialelor propagandiste, ambele părți au încercat să găsească susținători puternici și în rândul elitei din Marea Britanie, Franța, sau Statele Unite. Astfel, în perioada interbelică, cazul României a fost susținut de istoricul britanic R. W. Seton-Watson și de jurnalul londonез „New Europe”. În schimb, poziția maghiară a fost sprijinită de către persoane ca istoricul C. A. Macartney, deputatul britanic Sir Robert Gower, publicistul Sir Robert Donald și politicianul Lord Rothermere.

Dacă în primul capitol autoarea ne oferă o amplă prezentare a chestiunii transilvănene de dinainte celui de-al Doilea Război Mondial, în următoarele patru capitole se concentrează pe perioada celei de-a doua conflagrații mondiale.

Holly Case călăuzește cititorul la frontul de Est, unde soldații maghiari și români luptau împreună împotriva armatei sovietice. Analizează retorica folosită de către cele două părți în argumentările acestora privind scopul și sensul participării lor în război de partea Germaniei. Arată că principala motivație în a îndeplini pretențiile germane a fost de natură teritorială: Ungaria a dorit să păstreze teritoriile recâștigate în urma celor două arbitraje de la Viena (1938, 1940) și să redobândească Ardealul de Sud. În cazul României, pe lângă Basarabia și Bucovina, tot stăpânirea Transilvaniei a fost miza cea mai importantă.

După o trecere în revistă a evenimentelor și strategiilor politico-militare ale celor două state (capitolul 2), autoarea încearcă să abordeze problema Transilvaniei la nivelul vieții *hinterlandului* de zi cu zi. În capitolele 3–4 sunt analizate mai multe teme, ca de exemplu problema refugiaților, politica reciprocității a celor două state în chestiunile minoritare, schimbările de nume și religie, sau implicarea Germaniei naziste și a Italiei în politica minoritară dusă de România și Ungaria.

Imediat după anunțarea celui de al doilea Arbitraj de la Viena, s-a deschis un nou front în disputa pentru Transilvania. Pe acest front, însă, cum descrie Holly Case, lupta nu s-a purtat cu arme reale, ci cu legi, formulare de recensământ, permise și declarații. Iar „soldații”, adică participanții acestei bătălii erau oameni de rând, civili sau funcționari.

Pe 6 septembrie 1940 armata ungară a intrat în Oradea, iar în zilele următoare a luat sub stăpânire tot Ardealul de Nord. Până la sfârșitul lunii noiembrie teritoriul s-a aflat sub administrație militară, după care a fost preluat de autoritățile civile maghiare.

În primele luni care au urmat realipirii Transilvaniei de Nord principala preocupare a autorităților maghiare a devenit armonizarea sistemului administrativ și juridic din Transilvania cu cel ungar. Astfel, a fost reorganizat sistemul de învățământ, s-au construit drumuri și linii de căi ferate (în urma împărțirii Transilvaniei, o parte a infrastructurii a devenit inutilizabilă), și-a deschis din nou porțile Universitatea maghiară din Cluj. Cu toate acestea însă, au apărut și primele restrângeri politice, sociale, precum și legile discriminatorii. Au fost introduse raționalizări, au început înrolările în armata maghiară și s-a instaurat cenzura.

Reintegrarea Transilvaniei de Nord în cadrele statale ungare a scos la suprafață o serie de probleme administrative, politice și legale. Pe lângă prezentarea acestor aspecte ale schimbărilor teritoriale din 1940, autoarea se ocupă și cu discursul oficial al celor două state privind importanța celui de al Doilea Arbitraj de la Viena și statutul Ardealului. Administrația maghiară se referea la Transilvania de Nord ca la un „teritoriu eliberat”, sau, ca la un „teritoriu reanexat” Ungariei. Acestor termeni se mai adăuga și cel de „ocupație” folosit pentru definirea perioadei interbelice, când tot teritoriul Transilvaniei aparținea României. În schimb, partea română se referea la Ardealul de Sud ca la „partea liberă a Transilvaniei”, iar pe cel aflat sub dominație maghiară ca teritoriu „ocupat” sau „răpit”.

Lupta pentru Transilvania s-a dat nu numai la nivel discursiv, ci și la nivelul politicii statale față de minoritățile naționale. Atât Ungaria cât și România au întâmpinat probleme majore în încercarea lor de a rezolva problema optanților și refugiaților (probleme de locuințe și de trai). Plasarea refugiaților sau acordarea de locuri de muncă acestora a ridicat întrebarea referitoare la locuințele în care trebuiau să fie repartizați și în locul cui urmau să fie angajați. În cazul Ardealului de Nord problema putea fi „rezolvată” prin rechiziția imobilelor românilor plecați în România. În schimb, pe partea cealaltă a graniței, oficialitățile române cazau pe refugiații români din Transilvania de Nord în casele locuitorilor de etnie maghiară sau în imobilele expropriate de la evrei.

Cea mai afectată de schimbările teritoriale a fost populația evreiască. Majoritatea evreilor, – fiind puternic asimilați în cadrul populației maghiare –, au întâmpinat cu bucurie intrarea trupelor maghiare în Ardealul de Nord. Prin aplicarea legilor rasiale maghiare, care erau deja în vigoare în Ungaria, euforia de început a evreilor s-a transformat însă în deziluzie și într-o stare de incertitudine.

În capitolul 5 autoarea prezintă situația evreilor din Transilvania de Nord, procesul de excludere din societatea maghiară și perioada Holocaustului. Ea subliniază că atât în Ungaria cât și în România antisemitismul a fost principalul element al politicii față de evrei în timpul celui de al doilea război mondial. Transformarea evreilor în țapi ispășitori a fost o tactică folosită de cele două părți. Dacă în perioada interbelică evreii din Transilvania erau criticați de către români că își păstrează cultura lor maghiară, în timpul războiului cei din teritoriul reanexat Ungariei erau acuzați, că sub dominația română, i-au trădat pe maghiari. În timpul războiului, evreii atât în

Nordul cât și în Sudul Transilvaniei erau acuzați de colaborare cu inamicul.

Holly Case subliniază, că evoluția politicii față de evrei din cele două state se afla în legătură strânsă cu revendicările lor teritoriale, adică cu problema Transilvaniei. Deciziile privind contribuția Ungariei și României la eforturile militare ale puterilor Axei, relația între ele și relația lor cu Germania, respectiv legislația antisemită aplicată de cele două țări și deportarea/masacrarea evreilor, au fost influențate în mare parte de aspirațiile teritoriale.

Ultimul capitol poate fi considerat un epilog, în care Holly Case rezumă evoluția discursului

privind chestiunea Transilvaniei și prezintă problema minoritară din cele două state după cel de al Doilea Război Mondial. Concluzia autoarei este că Transilvania și statutul minorității maghiare din acest teritoriu a rămas o problemă vie până în zilele noastre, dar nu în sensul antebelic. Acum nu apartenența teritoriului ridică întrebări, ci drepturile (culturale, lingvistice, administrative) minorității maghiare în cadrele Statului Român.

Gidó Attila

Institutul pentru Studierea Problemelor
Minorităților Naționale, Cluj-Napoca,
e-mail: gidoattila@yahoo.co.uk

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ABBREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arquelogia, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – ***, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.
- ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapest
- Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
- ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
- ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
- ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varșovia-Cracovia.
- ArchRozhl – vezi, AR.

- ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița.
 ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București.
 ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
 ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
 ArhSofia – Arheologija, Sofia.
 ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
 Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoeológicas Andinas, Trujillo, Peru.
 AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
 ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institut Archaeologici Nitriensis. Academia Scientiarum Slovacae), Bratislava.
 ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
 Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
 ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
 Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
 AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Brașov).
 AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
 BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.
 BAM – Brukenthal. Acta Musei, Sibiu.
 BĂMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
 Banatica – Banatica, Reșița.
 BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
 BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.
 BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
 BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.
 BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
 BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studențești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
 BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. – Berlin.
 BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
 BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
 BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
 BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.
 BThr – Bibliotheca Thracologica, București.
 BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
 BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
 BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
 BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.
 BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.
 BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
 BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
 Britannia – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
 BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
 BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
 BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
 BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.
 Buridava – Buridava. Studii și materiale, Râmnicu Vâlcea.
 CA – Current Anthropology, Chicago.
 CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.
 CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
 CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
 CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
 Carpica – Carpica, Bacău.
 CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
 CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.
 CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.
 Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.
 Cetăț dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăț dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.
 CIGD – L. Ruscu (ed.), Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum (HPS 10), Debrecen 2003.
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
 CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.
 Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.
 CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
 CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
 ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
 Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
 Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
 Crisia – Crisia, Oradea.
 CS – Croația Sacra, Zagreb.
 CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
 Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
 Cumania – Cumania, Kecskemét.
 Cumidava – Cumidava, Brașov.
 CT – Caiete de teren, Novi Sad.
 CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
 Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
 Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
 Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.
 Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo*

- 488-788. *Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951-1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnija archeološki muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Ivestija na Archeološki Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906-1927.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpes des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
- JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JMH – Journal of Modern History, Chicago.
- JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
- J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
- JPMÉ – Jánus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JPR – Journal of Prehistoric Religion

- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
- JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
- JWP – Journal of World Prehistory, New York.
- KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
- Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
- KözlCluj – Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiséggyűjteményéből, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
- KSIA – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva.
- KSIIMK – Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenlebens, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – Latomus, Bruxelles.
- Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346-498*), Londra, 1965.
- MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
- Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
- MagIst – Magazin Istoric, București.
- MB – Mitropolia Banatului.
- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskih muzeja Subotica, Subotica.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MIA – Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapest.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKE – Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest.
- MN – Muzeul Național, București.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947.
- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
- Művészet – Művészet, Budapest.
- NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
- NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
- NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
- NK – Numizmatikai Közlöny, Budapest.
- NListy – Numismaticke Listy, Praga.
- NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
- NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
- OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
- OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I-IV*, Budapest – Wien 1994-2002.
- OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardean, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
- ÖL – Ösrégészeti levelek, Budapest.
- PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
- PamArch – Památky archeologické, Praga.
- PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
- PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
- PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
- PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
- Peuce – Peuce, Tulcea.
- PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
- PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, Sarajevo.
- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
- Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrad.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.

- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.
- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFAcA – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
- Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud–Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
- RevMuz – Revista Muzeelor, București.
- RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
- RI – Revista Istorică, București.
- RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923-1994.
- RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.
- RIM – Revista de Istorie Militară, București.
- RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorie și de Artă, București.
- RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
- Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
- RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
- RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
- RRML – Revista Română de Medicină Legală,
- SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
- SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
- SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
- Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
- SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
- SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
- SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
- SH – Studime Historike, Tirana.
- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.
- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Belgrad.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComp – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu.
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
- StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
- SympThrac – Symposia Thracologica.
- The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
- The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
- Thracia – Thracia, Sofia.
- Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, București.
- Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
- Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
- TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
- TörtSz – Történelmi Szemle, Budapesta.
- TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
- Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.

- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
- Tyragetia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11–14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Narodni Muzej, Štip.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.